

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
 НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
 NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
 МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЦЕНТР
 INTERNATIONAL SCIENTIFIC-EDUCATIONAL CENTER

**ՀԵՏԱԳՈՏԱՐԵՆ
 ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ
 ՄԱՐՏԱՐԻԱԿԵՐՆԵՐՆ ՈՒ
 ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ**

**ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
 ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
 ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
 ՆՅՈՒԹԵՐ**

ՄԱՅԻՍԻ 31, 2024

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ
 И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
 НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
 СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ
 МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**
 31 МАЯ, 2024

**CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS
 FOR DEVELOPMENT OF RESEARCH EDUCATION
 INTERNATIONAL CONFERENCE COLLECTION
 OF SCIENTIFIC ARTICLES**
 31 MAY 2024

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЦЕНТР
INTERNATIONAL SCIENTIFIC-EDUCATIONAL CENTER

**ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԵՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ**

**ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ**

ՄԱՅԻՍԻ 31, 2024

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ
РАЗВИТИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ**

**СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

31 МАЯ, 2024

**CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS FOR
DEVELOPMENT OF RESEARCH EDUCATION**

**INTERNATIONAL CONFERENCE COLLECTION
OF SCIENTIFIC ARTICLES**

31 MAY 2024

**ԵՐԵՎԱՆ | YEREVAN | YEREVAN
2024**

ՀՏԴ 378:001.89(082)
ԳՄԴ 74.48+72.5g43
Հ 550

Երաշխավորվել է տպագրության ՀՀ Գիտությունների ազգային
ակադեմիայի գիտակրթական միջազգային կենտրոնի գիտական
խորհրդի կողմից

Рекомендовано к печати Ученым советом Международного
научно-образовательного центра Национальной Академии наук РА

Recommended by the Scientific Council of the International
Scientific-Educational Center of NAS RA

Հ 550 **ՀԵՏԱԶՈՏԱՀԵՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ:** ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ, մայիսի 31, 2024 / ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային
կենտրոն.- Եր.: «Ալվարդ Օհանջանյան Վառլենի» ԱՁ, 2024.- 618 էջ:

ՀՏԴ 378:001.89(082)
ԳՄԴ 74.48+72.5g43

ISBN 978-9939-1-1866-6

© ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն, 2024
© «Ալվարդ Օհանջանյան Վառլենի» ԱՁ, 2024

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱԶՄ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Խմբագրական խորհրդի նախագահ

Արմեն Սարգսյան, տնտեսագիտության թեկնածու

Գլխավոր խմբագիր

Նաիրա Հակոբյան, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Պատասխանատու քարտուղար՝ **Ատոմ Մխիթարյան**

Հայերենի խմբագիր՝ **Օֆելյա Ավագյան**

Անգլերենի խմբագիր՝ **Գոհար Գրիգորյան**

Ռուսերենի խմբագիր՝ **Լաուրա Մելիքյան**

Տեխնիկական խմբագիր՝ Մանանա Ենոքյան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ՝

Արմեն Սարգսյան՝
Կարեն Խաչատրյան՝

տնտեսագիտության թեկնածու
պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

Հայկ Պետրոսյան՝

մանկավարժական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

Աստղիկ Փեփոյան՝

կենսաբանական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

Աննա Աբաջյան՝

բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

Նաիրա Այվազյան՝

կենսաբանական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

Զոն Սարգսյան՝

բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
գիտությունների դոկտոր հոգեկան առողջության
ոլորտում (ԱՄՆ)

Դավիթ Պիպոյան՝

սննդագիտության դոկտոր (Իտալիա)

Ղազար Գալոյան՝

երկրաբանական գիտությունների թեկնածու,
Տիեզերքի մասին գիտությունների դոկտոր
(Ֆրանսիա)

Աննա Մարիա Թամմարո՝

տեղեկատվական գիտությունների թեկնածու
(Իտալիա)

Նիկոլո Մերենդինո՝

գիտությունների թեկնածու սննդի
կենսատեխնոլոգիայի ոլորտում (Իտալիա)

Զիակոմո Բրանկա՝

գիտությունների թեկնածու գյուղատնտեսության
քաղաքականության ոլորտում (Իտալիա)

Ալեսանդրո Բուֆալինի՝

իրավաբանական գիտությունների թեկնածու
(Իտալիա)

Կարեն Սարգսյան՝

տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

Մերի Սարգսյան՝	բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Գոհար Գրիգորյան՝	բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Նարինե Վարդանյան՝	բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Աննա Խաչատրյան՝	հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Նաիրա Համբարձումյան՝	բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Կարինե Ավետիսյան՝	քիմիական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Լիլիթ Ղազանջյան՝	իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Հրայր Ասցատրյան՝	տեխնիկական գիտությունների թեկնածու
Լիլիթ Սահակյան՝	աշխարհագրական գիտությունների թեկնածու
Արփինե Հարությունյան՝	քիմիական գիտությունների թեկնածու

Преседатель редакционной коллегии

Армен Саргсян, кандидат экономических наук

Главный редактор

Наира Акопян, доктор психологических наук, профессор

Ответственный секретарь – **Атом Мхитарян**

Редактор армянского текста – **Офелия Авагян**

Редактор английского текста – **Гоар Григорян**

Редактор русского текста – **Лаура Меликян**

Технический редактор – **Манана Енокян**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Армен Саркисян

кандидат экономических наук

Карен Хачатрян

доктор исторических наук, профессор

Гайк Петросян

доктор педагогических наук, профессор

Астхик Пепоян

доктор биологических наук, профессор

Анна Абаджян

доктор филологических наук, профессор

Наира Айвазян

доктор биологических наук

Джон Саркисян

доктор медицинских наук, профессор

Ани Каладжиан

доктор наук о психологическом здоровье (США)

Давид Пипоян

доктор пищевых наук (Италия)

Казар Галоян

кандидат геологических наук, доктор наук о космосе (Франция)

Анна Мария Таммаро

кандидат наук об информации (Италия)

Николо Мерендино

кандидат наук по пищевым биотехнологиям (Италия)

Джиакомо Бранка

кандидат наук по сельскохозяйственной политике (Италия)

Алессандро Буфалини

кандидат юридических наук (Италия)

Карен Саргсян

кандидат экономических наук, доцент

Мери Саргсян

кандидат филологических наук, доцент

Гоар Григорян

кандидат филологических наук, доцент

Нарине Варданян

кандидат филологических наук, доцент

Анна Хачатрян

кандидат психологических наук, доцент

Наира Амбарцумян

кандидат психологических наук, доцент

Каринэ Аветисян

кандидат химических наук, доцент

Лилит Казанчян

кандидат юридических наук, доцент

Грачья Асцатрян

кандидат технических наук

Лилит Саакян

кандидат географических наук

Арпине Арутюнян

кандидат химических наук

Chief of the Editorial Board

Armen Sargsyan, PhD in Economics

Editor-in-Chief

Naira Hakobyan, Doctor of Psychology, Professor

Executive Secretary – **Atom Mkhitarian**

Armenian Editor – **Ofelya Avagyan**

English Editor– **Gohar Grigoryan**

Russian Editor – **Laura Melikyan**

Technical Editor – Manana Yenokyan

EDITORIAL BOARD

Armen Sargsyan

PhD in Economics

Karen Khachatryan

Doctor of History, Professor

Hayk Petrosyan

Doctor of Pedagogy, Professor

Astghik Pepoyan

Doctor of Biology, Professor

Anna Abajyan

Doctor of Philology, Professor

Naira Ayvazyan

Doctor of Biology

John Sarkissian

Doctor of Medical Sciences, Professor

Ani Kalayjian

Doctor of Mental Health (USA)

Davit Pipoyan

Doctor of Food Science (Italy)

Ghazar Galoyan

PhD in Geological Sciences, Doctor of Sciences of the Universe (France)

Anna Maria Tammario

PhD in Information Science (Italy)

Nicolo Merendino

PhD in Food Biotechnology (Italy)

Giacomo Branca

PhD in Agricultural Policy (Italy)

Alessandro Bufalini

PhD in Law (Italy)

Karen Sargsyan

PhD in Economics, Associate Professor

Meri Sargsyan

PhD in Philological Sciences, Associate Professor

Gohar Grigoryan

PhD in Philological Sciences, Associate Professor

Narine Vardanyan

PhD in Philological Sciences, Associate Professor

Anna Khachatryan

PhD in Psychological Sciences, Associate Professor

Naira Hambardzumyan

PhD in Philological Sciences, Associate Professor

Karine Avetisyan

PhD in Chemical Sciences, Associate Professor

Lilit Kazanchian

PhD in Juridical Sciences

Hrachya Astsatryan

PhD in Technical Sciences

Lilit Sahakyan

PhD in Geographical Sciences

Arpine Harutyunyan

PhD in Chemical Sciences

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մերի Սարգսյան, Եվգենի Մոլոդիչենկո

Հայերենի ուսուցումը միջմշակութային հաղորդակցության միջոցով. պատկերացումներ և հեռանկարներ 21

Գոհար Գրիգորյան, Լիլիթ Մանվելյան

Գեղարվեստական գրականության թարգմանության տեխնիկա (Հովհաննես Թումանյանի «Ընտիր երկերի» հիման վրա) 28

Օֆելյա Ավագյան

Ժամանակակից արևելահայերենի լեզվական իրավիճակը և գրական լեզվի զարգացման միտումները..... 39

Զարուհի Հայրյան

Իվան Տուրգենևի ժուռնալային աշխարհը հայերեն թարգմանություններում 52

Սոսաննա Նանյան

Շերտերի բացահայտում. Հարիեթ Բիչեր Սթոու «Քեռի Թոմի խրճիթը» վեպի համապարփակ վերլուծություն 59

Դոնարա Մնացականյան

Վաղ երկլեզվություն. դրսևորման առանձնահատկությունները..... 68

Վարսիկ Ներսիսյան, Անիկ Ավերիսյան

Բառակազմության ուսումնասիրումը երկրորդ դասարանում..... 81

Սոնա Միրայեյան

Հայերենում և ռուսերենում գործածվող արաբերեն փոխառյալ բառերի շուրջ 91

Նահրա Խաչիրաբյան, Սեդա Բաղրամյան

Գենդերային դրսևորումները հայերեն առածներում և ասացվածքներում 97

Վերա Ադամյան

Խնդրանքի խոսքային ակտը ժուռնալային և անգլիական լեզվամշակույթներում 107

Աննա Խիզանցյան

Ռազմական տերմինների պատմական մեկնաբանություն ժամանակակից ռուսաց լեզվում («Ռուսաց լեզվի XVIII դարի բառարանի» նյութերի հիման վրա)..... 121

Ելենա Իվանյան

Հայերենի վերբալ և տեսուլական անվանակարգեր ժուռնալային առևտրային դիսկուրսում 131

Տիգրանուհի Կարապետյան, Լեռնիկ Հունանյան, Արփինե Հարությունյան

N-տեղակալված համակցված պիրիդինների սինթեզ
և կենսաբանական ակտիվության գնահատում 145

**Գայանե Գրիգորյան, Նարինե Գրիգորյան, Արսեն Նադարյան,
Առնոս Հովհաննիսյան**

Իմունոախտորոշիչ լատեքսների սինթեզման
հնարավորությունները մոնոմեր-ջուր ստատիկ համակարգում 158

Ասրղիկ Փեփոյան

Պլացերո - աղիքային միկրոբիոտա կապը ընտանեկան
միջերկրածովյան տենդ հիվանդությամբ կանանց մոտ 167

**Հայկանուշ Պողոսյան, Լիլիթ Հակոբյան,
Ռուզաննա Ճահվերդյան, Միլենա Մինասյան**

Տեղակալված ալկիլների յոդացումը կադմիումի (II)
ացետատի առկայությամբ 178

**Լուսինե Մովսիսյան, Վլադիմիր Վարդազարյան,
Լիլիթ Այվազյան, Մանուշակ Գսպեյան**

Պրոպարգիլային ածանցյալների մերկուրացման-յոդդեմերկուրացման
առանձնահատկությունները 195

Ռուզաննա Պարոնիկյան, Լիլիթ Միրզոյան, Իվետա Նազարյան

Ամինաթթուների հիդանտոինների և նրանց լիթիումային ածանցյալների
նեյրոտրոպ հատկությունների ուումնասիրումը 212

**Մարի Աթաբեկյան, Զոյա Ֆարմազյան, Էդվարդ Հակոբյան,
Սրեփան Գրիգորյան, Վիզեն Թոփուզյան**

Սիլիկոնային կոմպոզիտներից ֆիզիոլոգիապես ակտիվ
միացությունների արտազատումը կարգավորող գործոնների
ուումնասիրություն 226

**Բեյլա Գրիգորյան, Ազնեսա Սամվելյան, Միքայել Միքայելյան,
Արման Մանուկյան**

Խաղողի Թոզոտ և Սև Արենի սորտերի մեխանիկական կազմի
ուումնասիրությունը 240

Մելինե Բեզարյան, Դավիթ Պիպոյան, Եպրաքայա Արշակյան

Երևանի բնակչության կողմից հացի սպառման արդյունքում
աֆլատոքսին B1 միկոտոքսինի ներգործության գնահատում 250

Լիլիթ Արշակյան

Լյարդ-թոքային առանցքի մորֆոֆունկցիոնալ
առանձնահատկությունները և դրա վերականգնման
հնարավորությունը լյարդի ցիռոզի վաղ փուլերում 261

Հռիփսիմե Խաչատրյան

Հայաստանի Հանրապետությունում նոր ծրագրի էլեկտրոնային
դեղատոմս ներդրումը 273

Դավիթ Պիպոյան, Մելինե Բեզարյան, Մանե Կոստանյան

Կալցիումի ընդունման և դրա սննդային աղբյուրների
գնահատումը Երևանի չափահաս բնակչության համար 283

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Լիլիթ Ղազանյան

«Մարդու իրավունքներ» առարկայի դասավանդման
ժամանակակից մեթոդները 291

Աշոտ Զաքարյան

Պետության իրավաբանական պատասխանատվության
հիմնախնդիրները գիտահետազոտական գործընթացների
համատեքստում 300

Ալեքսանդր Կոչոբան

Բնական իրավունքի ազդեցությունը անգլո-ամերիկյան
իրավական համակարգի վրա 309

Հարություն Մելքոնյան

Իրավունքի հետազոտահեն կրթության արդի մարտահրավերներն
ու զարգացումները արհեստական բանականության լույսի ներքո 318

Արմինե Չոբանյան

Մարդու իրավունքների արտադատական պաշտպանության
որոշ հարցերի շուրջ 329

Աշխոնջ Պողոսյան, Լուսինե Պողոսյան

Գավառի երկրագիտական թանգարանը՝ որպես տարածաշրջանի
պատմամշակութային ժառանգության պահպանման և
հանրահռչակման կենտրոն 340

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նաիրա Հակոբյան, Իրինա Սոփնիկ, Աննա Խաչատրյան, Էլեն Գասպարյան

Սուրբեկտիվ բարեկեցության հարցադրումը ինֆոդեմիայի և
հոգեբանական անոմիայի հաղթահարման տեսանկյունից..... 352

Գոռ Եսայան

Մոլախաղերի նկատմամբ պաթոլոգիական հակումների
վերլուծությունը 360

Վազգեն Պողոսյան, Զարա Սուքիասյան

Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների ընտրությունը
համավարակի պայմաններում.....368

Մարիանա Ավետիսյան, Հասմիկ Կոնջոյան

Ուշադրության զարգացման առանձնահատկությունները
նախադպրոցական և կրտսեր դպրոցական տարիքում.....378

Լիլիթ Խաչատրյան

Գենդերային դիրքորոշումները սեռադերային նույնականցման
դետարուկցիա ունեցող դեռահասների մոտ.....390

Արայիկ Ֆիրյան, Մարաթ Կարապետյան

Տրավմայի ապրման առանձնահատկությունները հասունության
շրջափուլում 397

Արմինե Իսկաջյան

Համացանցային կախվածության հիմնախնդիրը
դեռահասության շրջանում..... 408

Արմինե Մուրադյան, Կարինե Ներսիսյան

Դեկանտ-շեղվող վարքագիծը որպես սոցիալ-հոգեբանական
երևույթ (հայկական դպրոցների օրինակով)..... 419

Նոնա Գյուլամբարյան

Դեստրոկտիվ մոտիվացիայի, հուզական այրման և
մասնագիտական սթրեսի փոխկապվածությունը..... 429

Սուսաննա Ճողոթյան

Ծնողական դաստիարակության ոճերի տիպաբանությունը 438

Գայանե Գրիգորյան, Էլեն Գասպարյան

Ղեկավարի մասնագիտական և անձնային որակների
ուսումնասիրման տեսական մոտեցումները 451

Լուսինե Մխիթարյան

Միայնակության զգացումը թվային տեխնոլոգիաների
դարաշրջանում..... 460

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Արոմ Մխիթարյան

Համալսարանի վարկանիշ. ո՞րն է պետական ֆինանսավորման
արդյունավետ մեխանիզմը 472

Աննա Գարմոնովա, Դարիա Շչեգլովա, Եվգենիյա Օպֆեր, Սերգեյ Գավրիլով

Ժամանակակից ավագ դպրոցի ուսուցիչը որպես
մասնագիտություն և կոչում..... 480

Սուսաննա Մամիկոնյան

ԸԸ կրթության զարգացման ռազմավարությունը..... 493

Նելլի Ադամյան

Հանրակրթական դպրոցի նախագծային աշխատանքների
կազմակերպման գործընթացի մարտահրավերներ 506

Գրիգոր Օրդոյան

Հետազոտահեն ուսուցումը բարձրագույն կրթական համակարգում .. 513

Արմինե Եփրիկյան, Սամվել Պողոսյան

Պատմության դասավանդման արդի
տեխնոլոգիաների համակարգը 519

Նաիրա Աբրահամյան

Սովորողների ուսումնառության գնահատման չափանիշները՝
հանրակրթության պետական նոր չափորոշիչի համատեքստում..... 530

Գոհար Մարկոսյան

Գիտակրթական ժամանակակից ձգնաժամի էությունն ու բնույթը:
Հաղթահարման համակարգային մոտեցման փորձ..... 540

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Կարեն Սարգսյան

Ռուս-ուկրաինական պատերազմի ազդեցությունների
առանձնահատկությունները Հայաստանի տնտեսության վրա.....550

Զարա Մկրտչյան, Արուս Մկրտչյան

Միախառնված ուսուցմամբ և օտար լեզվի իմացությամբ վարվող
մասնագիտացված դասընթացների առանձնահատկությունները
և նորարարությունների աստղաբյուրը.....560

Աշոտ Մաթևոսյան, Մանե Մաթևոսյան, Անի Գրիգորյան

Պետական պարտքը որպես տնտեսական
անվտանգության ցուցիչ.....568

Գրիգոր Գրիգորյան

Ֆինտեխի զարգացման գնահատում՝ ըստ առանձին
ուլորտային ուղղությունների.....579

Սմբատ Աղայան

Հայաստանի Հանրապետության ռազմավարական նպատակները
աշխարհատնտեսական հարացույցի շրջանակներում.....593

Աննա Բայադյան

SS աուդիտի դերակատարումը ֆինանսական տվյալների
անվտանգության պահպանման տեսանկյունից 606

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ

Мери Саргсян, Евгений Милодыченко

Преподавание армянского языка через межкультурную коммуникацию: взгляды и перспективы 21

Гоар Григорян, Лилит Манвелян

Техника перевода художественной литературы (на основе избранных произведений Ованнеса Туманяна) 28

Офелия Авагян

Языковая ситуация современного восточноармянского языка и тенденции развития литературного языка 39

Заруи Айрян

Русский мир Ивана Тургенева в армянских переводах 52

Сусанна Нанян

Раскрывая слои: комплексный анализ «Хижины дяди Тома» Гарриет Бичер Стоу 59

Донара Мнацаканян

Раннее двуязычие: особенности проявления 68

Варсик Нерсисян, Аник Аветисян

Изучение словообразования во втором классе 81

Сона Микаелян

Об арабских заимствованиях русского и армянского языков 91

Наира Хачибабян, Седра Баграмян

Гендерные проявления в армянских пословицах и поговорках 97

Вера Адамян

Речевой акт просьбы в русской и английской лингвокультурах 107

Анна Хизанцян

Исторический комментарий военных терминов современного русского языка (по материалам «Словаря русского языка XVIII в.») 121

Елена Иванян

Вербальные и визуальные маркеры армянского в современном русском коммерческом дискурсе 131

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Тигрануи Карапетян, Лерник Унанян, Арпине Арутюнян

Синтез и оценка биологической активности Н-замещенных конденсированных пиридинов.....145

Гаяне Григорян, Нарине Григорян, Арсен Надарян, Арнос Оганесян

Возможности синтеза иммуномаркерных латексов в статической системе мономер-вода 158

Астгик Пепоян

Ассоциации плацебо-кишечной микробиоты у женщин с семейной средиземноморской лихорадкой 167

Айкануш Погосян, Лилит Акобян, Рузанна Шахвердян, Милена Минасян

Иодирование замещенных алкинов в присутствии ацетата кадмия (II)..... 178

Лусине Мовсисян, Владимир Вардазарян, Лилит Айвазян, Манушак Гспеян

Особенности меркурирования – йодмеркурирования пропаргильных соединений 195

Рузанна Пароникян, Лилит Мирзоян, Иветта Назарян

Изучение нейротропных свойств гидантоинов аминокислот и их литиевых производных 212

Мари Атабекян, Зоя Фармазян, Эдвард Акоюн, Степан Григорян, Виген Топузян

Исследование факторов, регулирующих десорбцию физиологически активных соединений из силиконовых композитов.....226

Белла Григорян, Агнесса Самвелян, Микаел Микаелян, Арман Манукян

Изучение механического состава сортов винограда Тозот и Сев Арени.....240

Мелине Бегларян, Давид Пипоян, Епраксия Аршакян

Оценка воздействия афлатоксина В1 в результате потребления хлеба и лаваша населением Еревана.....250

Лилит Аршакян

Морфофункциональные особенности печеночно-легочной оси на ранних стадиях цирроза печени 261

Рипсима Хачатрян

Реализация новой программы «электронный рецепт» в Республике Армения.....273

Давид Пипоян, Мелине Бегларян, Мане Костанян

Оценка потребления кальция и его пищевых источников для взрослого населения Еревана 283

ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА И ИСТОРИЯ

Лилит Казанчян

Современные методы преподавания предмета «Права человека» 291

Ашот Закарян

Проблемы юридической ответственности государства в контексте научно-исследовательских процессов.....300

Александр Кочубаев

Влияние естественного права на англо-американскую правовую систему 309

Арутюн Мелконян

Текущие проблемы и разработки в области юридического исследовательского образования в свете искусственного интеллекта 318

Армине Чобанян

О некоторых вопросах внесудебной защиты прав человека 329

Ашхундж Погосян, Лусине Погося

Гаварский геологический музей как центр популяризации и хранения регионального историко-культурного наследия 340

ПСИХОЛОГИЯ

Наира Акопян, Ирина Сотник, Анна Хачатрян, Элен Гаспарян

К вопросу о субъективном благополучии в контексте преодоления инфodemии и психологической аномии 352

Гор Есаян

Анализ патологических влечений к азартным играм 360

Вазген Погосян, Зара Сукиасян

Выбор психологических защитных механизмов в условиях пандемии 368

Мариана Аветисян, Асмик Конджоян

Особенности развития внимания в дошкольном и младшем школьном возрасте.....378

Лилит Хачатрян

Гендерные установки у подростков с деструкцией гендерной идентичности.....390

Араик Фирян, Марат Карапетян

Особенности переживания травмы в стадии зрелости 397

Армине Исканджян

Проблема интернет-зависимости в подростковом возрасте 408

Армине Мурадян, Карине Нерсисян

Девиантное поведение как социально-психологический феномен (на примере армянских школ).....419

Нона Гюламбарян

Взаимосвязь деструктивной мотивации, эмоционального выгорания и профессионального стресса 429

Сусанна Чугурян

Типология стилей воспитания 438

Гаяне Григорян, Элен Гаспарян

Теоретические подходы к изучению профессиональных и личностных качеств руководителя 451

Лусине Мхитарян

Чувство одиночества в эпоху цифровых технологий..... 460

ПЕДАГОГИКА И УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЕМ

Атом Мхитарян

Рейтинги университетов: каков эффективный механизм государственного финансирования?..... 472

Анна Гармонова, Дарья Щеглова, Евгения Опфер, Сергей Гаврилов

Современный преподаватель высшей школы как профессия и призвание 480

Сусанна Мамиконян

Стратегия развития образования в Республике Армения..... 493

Нелли Адамян

Проблемы процесса организации проектных работ в государственной школе 506

Григор Ордоян

Исследовательское обучение в системе высшего образования..... 513

Армине Еприкян, Самвел Погосян

Система современных технологий в преподавании истории..... 519

Наира Абраамян

Критерии оценивания обучения учащихся в контексте нового государственного стандарта общего образования 530

Гоар Маркосян

Сущность и суть современного научного кризиса. Попытка системного подхода к преодолению трудностей..... 540

Карен Саргсян

Особенности воздействия русско-украинской войны
на экономику Армении 550

Зара Мкртчян, Арус Мкртчян

Особенности специализированных курсов со смешанным
обучением и знанием иностранного языка,
и астеризм инноваций 560

Ашот Матевосян, Мане Матевосян, Ани Григорян

Государственный долг как показатель экономической
безопасности 568

Григор Григорян

Оценка развития финтех по отдельным отраслевым
направлениям 579

Смбат Агаян

Стратегические цели Республики Армения
в геоэкономической парадигме 593

Анна Баядян

Роль ИТ-аудита с точки зрения обеспечения
безопасности финансовых данных 606

CONTENTS

PHILOLOGY

Meri Sargsyan, Yevgeni Molodychenko

Teaching Armenian Through Intercultural Communication:
Insights and Perspectives 21

Gohar Grigoryan, Lilit Manvelyan

Techniques of Translating Fiction
(Based on Hovhannes Tumanyan's 'Selected Works') 28

Ofelya Avagyan

The Language Situation of Modern Eastern Armenian and
Trends of Literary Language Development 39

Zaruhi Hayryan

The Russian World of Ivan Turgenev in Armenian Translations..... 52

Susanna Nanyan

Unveiling the Layers: A Comprehensive Analysis of
"Uncle Tom's Cabin" by Harriet Beecher Stowe 59

Donara Mnatsakanyan

Early Bilingualism: Characteristics of Manifestation..... 68

Varsik Nersisyan, Anik Avetisyan

The Study of Word Formation in the Second Grade 81

Sona Mikayelyan

On Arabic Loanwords Used in Armenian and Russian 91

Naira Khachibabyan, Seda Baghramyan

Gender Manifestations in Armenian Proverbs and Sayings..... 97

Vera Adamyan

Speech Act of Request in Russian and English Linguocultures..... 107

Anna Khizantsyan

Historical Commentary on Military Terms of the Modern
Russian Language (Based on the Materials of the "Dictionary of the
Russian Language of the XVIII Century.") 121

Elena Ivanyan

Verbal and Visual Markers of Armenian Nominants in Modern Russian
Commercial Discourse..... 131

NATURAL SCIENCES

Tigranuhi Karapetyan, Lernik Hunanyan, Arpine Harutyunyan

Synthesis and Evaluation of the Biological Activity
of N-Substituted Condensed Pyridines 145

Gayane Grigoryan, Narine Grigoryan, Arsen Nadaryan, Arnos Hovhannisyan	
Possibilities of Synthesis of Immunomarker Latexes in a Static Monomer–Water System	158
Astghik Pepoyan	
Placebo–Gut Microbiota Associations in Female Familial Mediterranean Fever Disease Patients	167
Haykanush Pogosyan, Lilit Hakobyan, Ruzanna Shaverdyan, Milena Minasyan	
Iodination of Substituted Alkynes in the Presence of Cadmium (II) Acetate	178
Lusine Movsisyan, Vladimir Vardazaryan, Lilit Ayvazyan, Manushak Gspeyan	
Peculiarities of Mercuration–Iododemercuration of Propargylic Compounds	195
Ruzanna Paronikyan, Lilit Mirzoyan, Ivetta Nazaryan	
Study of Neurotropic Properties of Amino Acid Hydantoins and Their Lithium Derivatives	212
Mary Atabekyan, Zoya Farmazyan, Edvard Hakobyan, Stepan Grigoryan, Vigen Topuzyan	
Study of Factors Regulating Desorption of Physiologically Active Compounds from Silicone Composites	226
Bella Grigoryan, Agenssa Samvelyan, Mikayel Mikayelyan, Arman Manukyan	
The Study of the Mechanical Composition of Tozot and Sev Areni Grape Varieties	240
Meline Beglaryan, Davit Pipoyan, Yepraqsya Arshakyan	
Exposure Assessment of Aflatoxin B1 Through Bread and Lavash Consumption Among the Population of Yerevan	250
Lilit Arshakyan	
Morphofunctional Integrity of the Hepatopulmonary Axis in the Early Stages of Hepatic Cirrhosis	261
Hripsime Khachatryan	
Implementation of the New Electronic Prescription Program in the Republic of Armenia	273
Davit Pipoyan, Meline Beglaryan, Mane Kostanyan	
Assessment of Calcium Intake and Its Food Sources for the Adult Population of Yerevan	283

LAW AND HISTORY

Lilit Kazanchian	
Modern Methods of Teaching the Subject “Human Rights”	291
Ashot Zaqaryan	
Underlying Issues of Legal Responsibility of the State in the Context of Scientific Research Processes	300
Aleksandr Kochubaev	
The Influence of Natural Law on the Anglo–American Legal System	309

Harutyun Melkonyan

Current Challenges and Developments in Legal Research Education
in the Light of Artificial Intelligence 318

Armine Chobanyan

On Certain Issues of Extrajudicial Protection of Human Rights 329

Ashkhunj Poghosyan, Lusine Poghosyan

Gavar Geological Museum as a Center for the Preservation and
Popularization of the Regional Historical and Cultural Heritage 340

PSYCHOLOGY

Naira Hakobyan, Iryna Sotnyk, Anna Khachatryan, Elen Gasparyan

On the Question of Subjective Well-Being in the Context of
Overcoming the Infodemic and Psychological Anomie 352

Gor Yesayan

Analysis of Pathological Tendencies Towards Gambling 360

Vazgen Poghosyan, Zara Suqiasyan

Selection of Psychological Defensive Mechanisms in
Pandemic Conditions 368

Mariana Avetisyan, Hasmik Konjoyan

Characteristics of Attention Development in
Preschool and Primary School Age 378

Lilit Khachatryan

Gender Attitudes in Adolescents with Gender I
dentity Disorder 390

Arayik Firyan, Marat Karapetyan

The Features of Trauma Experience in the Maturity Stage 397

Armine Iskajyan

The Problem of Internet Addiction in Adolescence 408

Armine Muradyan, Karine Nersisyan

Deviant Behavior as a Socio-Psychological Phenomenon
(Case Study of the Armenian Schools) 419

Nona Gyulambaryan

Interconnection of Destructive Motivation, Emotional Burnout,
and Professional Stress 429

Susanna Tshughuryan

Typology of Parenting Styles 438

Gayane Grigoryan, Elen Gasparyan

Theoretical Approaches to the Study of Professional
and Personal Qualities of a Leader 451

Lusine Mkhitaryan

Loneliness in the Age of Digital Technology 460

PEDAGOGY AND EDUCATIONAL MANAGEMENT

Atom Mkhitaryan

University Rankings: Which Is the Effective Mechanism of Public Funding? 472

Anna Garmonova, Daria Shcheglova, Yevgenia Opfer, Sergey Gavrilo

Modern High School Teacher as a Profession and Mission..... 480

Susanna Mamikonyan

Strategy for Education Development in the Republic of Armenia 493

Nelly Adamyan

Problems with Organizing Project Work in Public Schools 506

Grigor Ordoyan

Research-Based Teaching in Higher Education System 513

Armine Eprikyan, Samvel Poghosyan

The System of Modern Technologies in History Teaching 519

Naira Abrahamyan

Student Learning Assessment Criteria in the Context of the New State Standards for General Education 530

Gohar Markosyan

The Nature and Essence of the Modern Scientific Crisis. An Attempt at a Systematic Approach to Overcoming Difficulties 540

ECONOMICS AND MANAGEMENT

Karen Sargsyan

The Peculiarities of the Russian-Ukrainian War Impacts on Armenian Economy..... 550

Zara Mkrtchyan, Arus Mkrtchyan

Features of Specialized Courses Managed Through Blended Learning and Foreign Language Knowledge, and an Asterism of Innovations 560

Ashot Matevosyan, Mane Matevosyan, Ani Grigoryan

Public Debt as an Indicator of Economic Security 568

Grigor Grigoryan

Assessment of Fintech Development According to Individual Sector Directions 579

Smbat Aghayan

Strategic Goals of the Republic of Armenia Within the Geoeconomic Paradigm 593

Anna Bayadyan

The Role of IT Audit in Terms of Financial Data Security 606

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ՄԻՋՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ, ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐ
ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ¹**

ՄԵՐԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի գիտական քարտուղար,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
meri.sargsyan@isec.am

ԵՎԳԵՆԻ ՄՈԼՈԴԻՉԵՆԿՈ

ՌԴ «Տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոց»
ազգային հետազոտական համալսարան,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
emolodychenko@hse.ru

Համառոտագիր

Ժամանակակից համաշխարհայնացման պայմաններում, երբ թվային տեխնոլոգիաները թե՛ հաղորդակցվելու, թե՛ շփվելու ավելի ժամանակակից ու նորարարական լուծումներ են առաջարկում, բավական մեծացել և մեծանում է միջմշակութային հաղորդակցության դերը լեզուների ուսուցման գործընթացում: Միջմշակութային հաղորդակցությունը ենթադրում է, որ մենք հաղորդակցվում ենք ոչ միայն առանձին անհատների հետ, այլև այն ամբողջ մշակույթի հետ, որի կրողն են այդ անհատները:

Հետևաբար՝ լեզվի յուրաքանչյուր դաս սովորողին հնարավորություն է տալիս մուտք գործելու մի նոր աշխարհ՝ մասնավորապես տվյալ լեզվի լեզվական աշխարհ, որի յուրաքանչյուր բառ և նախադասություն արտացոլում է ոչ միայն տվյալ լեզվի առանձնահատկությունները, այլև այդ լեզուն կրողների աշխարհը՝ իր բազմաշերտությամբ, իր խորությամբ ու արժեհամակարգով: Եվ դժվար չէ եզրակացնել, որ այս ամենն իր գործուն ազդեցությունն ունի լեզուների ուսուցման ժամանակակից մեթոդների վրա:

Մույն հոդվածի շրջանակում ներկայացնում ենք հայերենը միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում ուսուցանելու առանձնահատկությունները: Հայերենի ուսուցումը կազմակերպելիս կարևորում ենք ոչ միայն սովորողների մեջ խոսքային հիմնական ունակությունների (լսել, խոսել, գրել, կարդալ), այլև սոցիալական տարաբնույթ իրավիճակներում հաղորդակցման համար անհրաժեշտ կարողությունների զարգացումը: Անդրադառնում ենք այդ կարողությունների ձևավորման գործոններին և առաջարկում կարողությունները զարգացնող որոշ լուծումներ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ¹ միջմշակութային հաղորդակցում, հայերենի ուսուցում, հաղորդակցում, հաղորդակցման կարողությունների զարգացում, լեզվի ուսուցում:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (Թեմայի ծածկագիր՝ 22YR-6B005):

ПРЕПОДАВАНИЕ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА ЧЕРЕЗ МЕЖКУЛЬТУРНУЮ КОММУНИКАЦИЮ: ВЗГЛЯДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ²

МЕРИ САРГСЯН

Международный научно-образовательный центр
Национальной академии наук Республики Армения,
Ученый секретарь,
кандидат филологических наук, доцент
meri.sargsyan@isec.am

ЕВГЕНИЙ МИЛОДЫЧЕНКО

Национальный исследовательский университет
«Высшая школа экономики» Российской Федерации,
Доктор филологических наук, доцент
emolodychenko@hse.ru

Аннотация

В условиях современной глобализации, когда цифровые технологии предлагают более современные и инновационные решения как для коммуникации, так и для взаимодействия, роль межкультурной коммуникации в процессе изучения языка возросла и продолжает расти. Межкультурная коммуникация подразумевает, что мы общаемся не только с отдельными людьми, но и со всей культурой, носителями которой являются эти люди.

Таким образом, каждый урок языка дает учащемуся возможность войти в новый мир – языковой мир данного конкретного языка, каждое слово и предложение которого отражает не только специфику данного языка, но и мир носителей этого языка, с его многослойностью, глубиной и системой ценностей. Отсюда нетрудно сделать вывод, что все это оказывает эффективное влияние на современную методику преподавания языка.

В рамках данной статьи мы представляем особенности преподавания армянского языка в контексте межкультурной коммуникации. При организации обучения армянскому языку мы делаем акцент не только на развитии у учащихся основных речевых навыков (аудирование, говорение, письмо, чтение), но и навыков, необходимых для общения в различных социальных ситуациях. Мы рассматриваем эти факторы формирования навыков и предлагаем некоторые решения, способствующие формированию навыков.

Ключевые слова и фразы: межкультурная коммуникация, преподавание армянского языка, коммуникация, развитие коммуникативных навыков, преподавание языка.

---

² Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по науке РА (Научный проект № 22YR-6B005).

TEACHING ARMENIAN THROUGH INTERCULTURAL COMMUNICATION: INSIGHTS AND PERSPECTIVES³

MERI SARGSYAN

International Scientific-Educational Center of the National Academy of Sciences
of the Republic of Armenia,
Scientific secretary, Ph.D., Associate professor
meri.sargsyan@isec.am

YEVGENI MOLODYCHENKO

“Higher School of Economics” National Research University
of the Russian Federation DPhil, Associate professor
emolodychenko@hse.ru

Abstract

In the conditions of modern globalization, when digital technologies offer more modern and innovative solutions for both communication and interaction, the role of intercultural communication in the language learning process has grown and is increasing. Intercultural communication implies that we communicate not only with individuals but also with the entire culture of which these people are representatives.

Therefore, each language lesson gives the learner the opportunity to enter a new world– the linguistic world of the particular language, where each word and sentence reflects not only the specifics of the given language but also the speakers’ world of the language, with its multilayers, depth and value system. Hence, it is not difficult to conclude that all this effectively impacts modern language teaching methodology.

Within the framework of this article, we present the peculiarities of teaching Armenian in the context of intercultural communication. When organizing Armenian language teaching, we focus on developing students’ basic speech skills (listening, speaking, writing, reading) and the skills necessary to communicate in various social situations. We consider these factors of skill formation and propose some solutions contributing to skill formation.

Keywords and phrases: intercultural communication, Armenian language teaching, communication, development of communicative skills, language teaching.

Նախաբան

Միջմշակութային հաղորդակցությունը գիտության տարբեր ճյուղերի ուսումնասիրության առարկա է, ինչպես օրինակ՝ լեզվաբանություն, բանասիրություն, ազգագրություն, մշակութաբանություն, հոգեբանություն, հասարակագիտություն, մարդաբանություն և այլն: «Միջմշակութային հաղորդակցություն» տերմինը և հասկացությունն առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրել ամերիկացի գիտնականները՝ մարդաբան Է. Հոլը և լեզվաբան Զ. Թրեյջերը՝ իրենց «Մշակույթ և հաղորդակցություն. Մոդել և վերլուծություն» հոդվածում [6], իսկ հետագայում Է. Հոլն այս գաղափարը զարգացնում է նաև իր հաջորդ աշխատության մեջ [5], որն էլ հենց դառնում է միջմշակութային հաղորդակցության՝ որպես առանձին ուղղության զարգացման հիմնաքարը ամերիկյան գիտական միջավայրում: Լեզվի, մշակույթի և հաղորդակցության միասնության՝ հենց այս

3 This work was supported by the Science Committee of RA (Research project № 22YR-6B005).

գրքում ձևակերպված գաղափարախոսությունն աստիճանաբար լայն տարածում է գտնում՝ ամերիկյան իրականությունից հասնելով Եվրոպա, իսկ վերջին շրջանում նաև՝ հայ իրականություն:

Միջմշակութային հաղորդակցությունը անքակտելիորեն կապված է միջմշակութային շփման հետ **[1]**: Հատկապես այս գործոնի դերը մեծացավ ժամանակակից համաշխարհայնացման պայմաններում, երբ թվային տեխնոլոգիաները թե՛ հաղորդակցվելու, թե՛ շփվելու էլ ավելի ժամանակակից ու նորարարական լուծումներ են առաջարկում: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Մ. Վասիլիկն իր «Հաղորդակցման տեսության հիմունքներ» աշխատության մեջ, ժամանակակից համաշխարհայնացման գործընթացը նպաստել և նպաստում է միջմշակութային հաղորդակցության դերի բարձրացմանը, ինչպես նաև այս ոլորտի հետազոտությունների անհրաժեշտությանն ու ավելի արդիական դառնալուն: Ինչ վերաբերում է նմանատիպ հետազոտությունների նպատակին, ապա այն շատ կիրառական է՝ նպաստել տարբեր մշակույթների կրողների միջև միջմշակութային հաղորդակցման հմտությունների ձեռքբերմանն ու կատարելագործմանը **[2]**: Ցանկացած լեզվով հաղորդակցվելու համար բավարար չէ միայն տվյալ լեզվի իմացությունը:

Միջմշակութային հաղորդակցությունը ենթադրում է, որ մենք հաղորդակցվում ենք ոչ միայն առանձին անհատների հետ, այլև այն ամբողջ մշակույթի հետ, որի կրողն են այդ անհատները: Ինչպես Ե. Պասսովն է բնորոշում, լեզուն և մշակույթը «գույգ եղբայրներ» են, հետևաբար՝ մշակույթը գոյություն ունի լեզվի միջոցով, իսկ լեզուն՝ մշակույթի **[3]**: Հետևաբար՝ լեզվի յուրաքանչյուր դաս սովորողին հնարավորություն է տալիս մուտք գործել մի նոր աշխարհ՝ մասնավորապես տվյալ լեզվի լեզվական աշխարհ, որի յուրաքանչյուր բառ և նախադասություն արտացոլում է ոչ միայն տվյալ լեզվի առանձնահատկությունները, այլև այդ լեզուն կրողների աշխարհը՝ իր բազմաշերտությամբ, իր խորությամբ ու արժեհամակարգով: Եվ դժվար չէ եզրակացնել, որ այս ամենն իր գործուն ազդեցությունն ունի լեզուների ուսուցման ժամանակակից մեթոդների վրա:

Միջմշակութային հաղորդակցումը որպես լեզուների ուսուցման ժամանակակից միջոց

Տարիներ առաջ լեզուների ուսուցման մեթոդաբանությունը գերազանցապես հիմնված էր չորս հիմնական հմտությունների զարգացման վրա՝ *խոսելու, կարդալու, լսելու և գրելու*: Այժմ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ աշխարհով մեկ ճամփորդելու, տարբեր լեզվակիրների հետ շփվելու հնարավորությունները բավական մեծ են, մարդիկ կարող են դժվարություններ ունենալ հասկանալու այլ մարդկանց մշակույթը, մտածելակերպը, նույնիսկ հումորը: Նման խնդիրներից խուսափելու համար ուսուցման ժամանակակից մեթոդները փոքր-ինչ փոխվել են. ուսուցման գործընթացում պետք է հաշվի առնվեն միջմշակութային հաղորդակցության առանձնահատկությունները:

Հետևաբար՝ միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում լեզվի ուսուցման մեջ դասավանդողը նախապես առանձնացնում է այն հիմնական թեմատիկան, որի շրջանակում էլ պետք է ներկայացվի սովորողի մշակութային և սոցիալական շրջապատի ողջ բազմերանգությունը: Մատուցվող տարաբնույթ նյութերը պետք է ստեղծեն այնպիսի թեմատիկ միջավայր, որին ծանոթանալու շնորհիվ սովորողը ուսումնառության փուլից հետո պատրաստ լինի կենսական և գործնական տարբեր հարաբերությունների: Չէ՞ որ լեզու սովորելը ոչ միայն քերականական կանոնները սերտելն է և մտքերը օտար բառերի միջոցով ազատ արտահայտելու կարողությունը, այլև այդ լեզվով խոսող ժողովրդի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրությունը: Ինչպես նշում է Ս. Տեր-Մինասովան.

«Յուրաքանչյուր օտար բառ արտացոլում է օտար աշխարհի և օտար մշակույթ. յուրաքանչյուր բառի հիմքում ազգային գիտակցությանը պայմանավորված աշխարհի պատկերն է» [4, էջ 24]:

Հայերենի ուսուցումը միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում

Հայերենի ուսուցումը միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում կազմակերպելիս, ինչպես ավանդական ուսուցման դեպքում, մեծ ուշադրություն է դարձվում հաղորդակցական կարողությունների և հմտությունների զարգացմանը՝ իրենց հիմնական բաղադրիչներով՝ *լսել, խոսել, կարդալ, գրել*, իսկ ուսուցման նորարարությունը դրսևորվում է նրանով, որ ուսումնական գործունեության ձևերում զգալի տեղ է տրվում խաղային միջոցներին և ստեղծագործական աշխատանքին: Անշուշտ, դրանց գերնպատակներից մեկն այն է, որ կապեր հաստատվեն հայերենի և մշակույթի տարբեր բնագավառների միջև (հայոց պատմություն, հայ երաժշտություն և գրականություն, հայ բանահյուսական ժառանգություն, ավանդույթներ, առած-ասացվածքներ, ազգային տոներ և ծեսեր, հայկական խոհանոց և այլն):

Հետևաբար միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում հայերենի լեզվական գիտելիքը տրվում է նվազագույն չափով՝ առանց գիտական տերմիններով և սահմանումներով ծանրաբեռնելու, իսկ ուսուցումը կատարվում է հիմնականում գործնական եղանակով: Չէ՞ որ առհասարակ լեզվի ուսուցման հիմնական սկզբունքը լեզուն ակտիվ կիրառելու կարողությունն է, սովորողի լեզվական կարողությունների լիարժեք զարգացումը, այլ ոչ թե քերականական գիտելիքների պասիվ կուտակումը: Որպեսզի սովորողները հեշտությամբ յուրացնեն հայերենը, ձևավորվի լեզվական հաճելի և հարուստ մթնոլորտ, անհրաժեշտ է դասանյութի մեջ ներառել կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները: Այսպես, օրինակ՝ ծանոթություն հայոց պատմությանը, հայ երաժշտությանը և գրականությանը, հայ բանահյուսական ժառանգության ուսումնասիրություն, ավանդույթների, առած-ասացվածքների ուսումնասիրություն, ազգային տոների և ծեսերի, հայկական խոհանոցի մասին պատկերացում:

Հաշվի առնելով այդ ամենը՝ ուսուցման գործընթացում հիմնական նպատակադրումը պետք է լինի ոչ թե քերականության *լրեսական* ուսուցումը, այլ քերականության *գործնական* ուսուցման մշակումը և մատուցումը: Ելնելով ուսուցման նմանատիպ նպատակադրումից՝ հայերենի դասընթացը պետք է կառուցել գործնական բնույթի գիտելիքների, կարողությունների ու հմտությունների զարգացման միտումով՝ գերծ մնալով դրան չնպաստող քերականական նյութից:

Հայերենի ուսուցման այս մոտեցման հետ սերտորեն կապված է լեզվի *հաղորդակցման գործառնությունների* զարգացումը, որի նպատակն է սովորողի մեջ զարգացնել այնպիսի կարողություններ, որոնք պարտադիր են այս կամ այն խոսքային իրադրության մեջ ձիշտ կողմնորոշվելու և հաղորդակցումը վարելու, իրավիճակը գնահատելու, ցանկացած սոցիալական միջավայրում հաջող հաղորդակցվելու, հաղորդակցման հիմնական միջոցներին և ռազմավարությանը տիրապետելու համար: Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում հայերենի ուսուցման *նպատակն* է սոցիալական տարաբնույթ իրավիճակներում հաղորդակցման համար անհրաժեշտ կարողությունների զարգացումը:

Հաղորդակցական կարողությունների զարգացման դերը հայերենի ուսուցման մեջ

Ելնելով ուսուցման վերը նշված նպատակադրումից՝ խիստ կարևոր ենք համարում միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում հայերենի ուսուցումը կազմակերպելիս սովորողների մեջ ոչ միայն զարգացնել խոսքային հիմնական ունակությունները (լսել, խոսել, գրել, կարդալ), այլև անդրադառնալ հաղորդակցական կարողություններին առնչվող խնդիրներին: Առաջարկում ենք անդրադառնալ հետևյալ խնդիրներին և դրանց լուծմանը.

• **Հայերենի և սովորողին ծանոթ այլ լեզուների միասնական և հորիզոնական պլանավորում:** Սա հնարավորություն կտա տարբեր լեզուների դասավանդման միասնական ծրագրային փաթեթ ստեղծել, որն էլ իր հերթին կնպաստի հայերենի լեզվական նյութի դյուրին յուրացմանը՝ այլ լեզուների ընդհանրությունների, տարբեր լեզուների առնչությունների և կապերի, կիրառվող մեթոդների միասնականության համատեքստում:

• **Համագործակցային և հաղորդակցական կարողությունների ձևավորում:** Տարբեր լեզուներով հաղորդակցվող և ստեղծագործող դասավանդողի ստեղծագործական աշխատանքը սովորողին կարող է մղել լեզուներ սովորելու՝ դրանց միջոցով հաղորդակցվելու և համագործակցելու ոչ միայն դասավանդողի հետ, այլև տարբեր երկրների լեզվակիրների հետ:

• **Լեզվական համապարասխան միջավայրի ստեղծում:** Հայերենի ուսուցումը պետք է գործնական-կիրառական բնույթ կրի, քանի որ քերականական օրենքները և օրինաչափությունները ընդամենը միջոց են սովորողի բանավոր և գրավոր խոսքի զարգացման համար: Դա ապահովելու համար կարելի է կիրառել դերային և դիդակտիկական բազմապիսի խաղեր, ստեղծել լեզվական համապատասխան իրավիճակներ և որոշակի միջավայր՝ սովորողի լեզվական կարողությունների ազատ դրսևորման համար:

• **Սովորողի ընդհանուր զարգացվածության բարձրացում:** Հայերենի ուսուցումը միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում պետք է նպաստի նաև սովորողի ընդհանուր զարգացմանը: Լեզվական վարժությունները, առաջադրանքները պետք է այնպես կազմվել, որ դրանք զարգացնեն սովորողի քննադատական և պատկերավոր մտածողությունը, տրամաբանությունը, երևակայությունը:

• **Հեղափոխական և ստեղծագործական կարողությունների զարգացում:** Սովորողը հայերենի իմացության շնորհիվ պետք է փորձի և կարողանա տեղեկություններ քաղել և օգտվել տպագիր և էլեկտրոնային տարբեր աղբյուրներից, կարողանա դրանք խմբավորել, դաստիարակել, համապատասխանաբար մեկնաբանել, վերլուծել, քննադատել, ձևակերպել ինքնուրույն տեսակետ, ինքնուրույն եզրահանգումներ անել:

• **Ինքնակրթության և ինքնուրույն աշխատանքի խթանում:** Սովորելով հայերեն՝ սովորողը պետք է կարողանա և փորձի օգտվել հայերեն տպագիր և էլեկտրոնային աղբյուրներից, տարաբնույթ գրականությունից ու պաշարներից, այսինքն՝ ինքնուրույն գիտելիք ձեռք բերել:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով՝ հարկ ենք համարում նշել, որ հայերենը միջմշակութային հաղորդակցման համատեքստում ուսուցանելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել իրական հաղորդակցության միջավայր, կապ ստեղծել ուսուցման գործընթացի և իրական կյանքի միջև, որպեսզի սովորողն ակտիվորեն կիրառի հայերենը կենդանի հաղորդակցման իրավիճակներում: Հայերեն կենդանի հաղորդակցման

հմտությունների ձևավորմանը կարող են նպաստել հետևյալ գործոնները՝

1. լեզվաքերականական գիտելիքի ձեռքբերում և դրա կիրառում.
2. հայերենի հատուկ ստաժողության ձևավորում.
3. ոչ խոսքային հարդորդակցական հմտությունների ձևավորում.
4. այլ մարդկանց հետ հայերենով բանավոր և գրավոր շփվելու և հարդորդակցվելու հաճախականություն.
5. տարբեր մշակույթներին առնչվելու, դրանք գնահատելու և արժևորելու կարողության զարգացում.
6. հայախոս անձանց հետ շփվելու, Հայաստանի պատմությանը, մշակույթին հարդորդակցվելու, դրանց լավագույն արժեքները յուրացնելու և հայերեն արտահայտելու կարողության զարգացում.
7. հայալեզու մշակույթն այլ ժողովուրդներին մատչելի դարձնելու հիմնական կարողությունների և հմտությունների ձևավորում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Варламова В. А., Лингвострановедческий аспект в преподавании иностранного языка, Молодой ученый, 2015, № 7, с. 920–923.
2. Василик М. А., Основы теории коммуникации, М., 2003, 615 с.
3. Пассов Е., Программа–концепция коммуникативного иноязычного образования. Развитие индивидуальности в диалоге культур, М.: Просвещение, 2000, <https://153nsk.ru/wp-content/uploads/2016/12/koncepcija.pdf>
4. Тер-Минасова С. Г., Язык и межкультурная коммуникация, М., 2000, 146 с., <http://www.ffl.msu.ru/research/publications/ter-minasova-lang-and-icc/ter-minasova-yazik-i-mkk-BOOK.pdf>
5. Hall E., Silent Language, Garden City, New York: Doubleday, 1959.
6. Hall E., Trager G., Culture and communications: A model and an analysis, Exploration 3, 1954, pp. 137–149.

**ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱ
(ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ «ԸՆՏԻՐ ԵՐԿԵՐԻ» ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ)**

ԳՈՀԱՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
Օտար լեզուների ամբիոնի վարիչ,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
gohar.grigoryan@isec.am

ԼԻԼԻԹ ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
Մասնագիտական անգլերեն լեզվի դասախոս
lilit.manvelyan@isec.am

Համառոտագիր

Սույն հոդվածում ներկայացված են գեղարվեստական գրականության թարգմանության տեխնիկային վերաբերող հարցեր (Հովհաննես Թումանյանի «Ընտիր երկերի» հիման վրա): Մեր աշխատանքի նպատակն է ուսումնասիրել թարգմանիչների կողմից կիրառած տեխնիկական մեթոդները: Դրա համար ոչ միայն անհրաժեշտ է տիրապետել թարգմանության տարբեր տեսությունների, այլև հասկանալ այն ժամանակաշրջանը, որում գրվել է ստեղծագործությունը, տվյալ երկրի մշակույթային առանձնահատկությունները, և ամենակարևորը, ամբողջական ստեղծագործությունը թարգմանելիս տվյալ յուրահատկությունները պահպանելու խնդիրը: Լեզվական և մշակույթային թյուրմբոնումից խոսափելու համար թարգմանիչ պետք է ծանոթ լինի տվյալ ժողովրդի առանձնահատկություններին և լեզվամտածողությանը: Թարգմանիչը պետք է հիշի, որ հեղինակի ոճի և լեզվի նկատմամբ հարգանքը թարգմանության նպատակներից է: Նա պետք է հիշի, որ թարգմանության նպատակներից մեկը հարգանքն է հեղինակային լեզվի և ոճի հանդեպ:

Թեմայի արդիակությունը պայմանավորված է առաջին հերթին այն հանգամանքով, որ Հովհաննես Թումանյանից թարգմանված ստեղծագործությունների լեզվի առանձնահատկությունների վերաբերյալ գրավոր դիտարկումներ ու ուսումնասիրություններ գրեթե չկան: Ինչպես նաև կա անհրաժեշտություն հակադրելու և համեմատելու նրա բնագրի և թարգմանության լեզվի առանձնահատկությունները:

Այս հոդվածը նվիրված է թարգմանության մեջ բազմակողմ համարժեքությանը՝ հիմնվելով թարգմանության տեսությունների, պատմական տեսությունների և գրական թարգմանությանը բնորոշ խնդիրների վրա [12]: Դիտարկելով թարգմանության վերաբերյալ տարբեր տեսակետներ և թարգմանությունների գնահատման չափանիշներ՝ մենք նպատակ ունենք բացահայտել համարժեքության հայեցակարգի հետ կապված բարդություններն ու հակասությունները: Ներկայացրել ենք նաև թարգմանության ոլորտի տարբեր գիտնականների կողմից առաջարկված համարժեքության տեսակները: Հատուկ ուշադրություն ենք դարձրել թարգմանության հետևյալ ասպեկտներին՝ կենտրոնացում բնագրի վրա, կենտրոնացում թարգմանության գործընթացի վրա, կենտրոնացում տարբեր

փոփոխականների վրա՝ մշակութային, գաղափարական, գրական, տեքստի ավելորդության ու վերափոխման, կենտրոնացում թարգմանության նպատակի վրա:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ թարգմանության տեսություն, գրական թարգմանություն, համարժեքություն, թարգմանության ասպեկտներ:

ТЕХНИКА ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (НА ОСНОВЕ ИЗБРАННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ОВАНЕСА ТУМАНЯНА)

ГОАР ГРИГОРЯН

Заведующая кафедрой иностранных языков МНОЦ НАН РА
кандидат филологических наук, доцент
gohar.grigoryan@isec.am

ЛИЛИТ МАНВЕЛЯН

Международный Научно-Образовательный Центр НАН РА,
Преподаватель английского языка для специальных целей
lilit.manvelyan@isec.am

Аннотация

В статье представлена методика перевода художественной литературы (основанная на «Избранных работах» Ованеса Туманяна). Для этого мы должны помнить не только о различных теориях перевода, но и о периоде, когда была написана работа, о проблеме культуры и, главным образом, о проблеме сохранения этих особенностей при переводе всей работы. Чтобы избежать такого столкновения культур, переводчик должен глубоко вникать в общие вещи, которые относятся не только к народу, но и к языковым особенностям, характерным для этого народа. При переводе переводчик должен не забывать, что уважение к стилю и языку автора – одна из целей перевода.

Актуальность темы обусловлена, во-первых, тем, что почти ничего не написано и почти нет наблюдений и исследований особенностей языка Ованеса Туманяна; во-вторых, необходимостью сопоставления и сравнения особенностей языка в оригинале и в переводе.

Эта статья посвящена многогранной природе эквивалентности в переводе, опираясь на теории перевода, исторические перспективы и проблемы, присущие литературному переводу [12]. Рассматривая различные взгляды на перевод и критерии оценки переводов, мы стремимся раскрыть сложность и противоречия, связанные с понятием эквивалентности. Здесь мы собрали виды эквивалентности, предложенные различными учеными-переводчиками. Особое внимание мы уделяем следующим аспектам перевода: фокус на оригинальном тексте, фокус на процессе интерпретации, фокус на различных интерпретациях: культурной, идеологической, литературной, неактуальность и переделывание текста, фокус на цели перевода.

Ключевые слова и фразы: Теория перевода, художественный перевод, эквивалентность, аспекты перевода.

TECHNIQUES OF TRANSLATING FICTION (BASED ON HOVHANNES TUMANYAN'S 'SELECTED WORKS')

GOHAR GRIGORYAN

International Scientific-Educational Center of the
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Head of the Chair of Foreign Languages
PhD in Philological Sciences, Associate Professor
gohar.grigoryan@isec.am

LILIT MANVELYAN

International Scientific-Educational Center of the
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Instructor of English for Specific Purposes
lilit.manvelyan@isec.am

Abstract

The current article presents techniques for translating fiction (based on Hovhannes Tumanyan's "Selected Works".) Our work aims to study the techniques that translators use. For that, we should be aware not only of different theories on translation but also of the period when the work was written, the problem of culture and mainly the problem of saving those peculiarities while translating the whole work. To avoid such a clash of cultures, the translator should go deep into general things that span not only people but also linguistic peculiarities characteristic of those people. During the translation, the translator should bear in mind that respect for the author's style and language is one of the translation objectives.

The significance of the topic is based on, firstly, the fact that there is almost nothing written and there is almost no kind of observation and study of peculiarities of Hovhannes Tumanyan's language translated in English; secondly, the necessity to contrast and compare the peculiarities of the language in the original writing and that of the translation.

This article delves into the multifaceted nature of equivalence in translation, drawing insights from translation theories, historical perspectives, and the challenges inherent in literary translation [12]. By examining the various perspectives on translation and the criteria for evaluating translations, we aim to shed light on the complexities and controversies surrounding the notion of equivalence. Here, we collect the kinds of equivalence suggested by different translation scholars. We pay special attention to the following perspectives on translation: focus on the original text, focus on the process of interpretation, focus on the variable interpretations: cultural, ideological, literary, the irrelevance and remaking of the text, focus on the purpose of a translation.

Keywords and phrases: Theory of translation, literary translation, equivalence, perspectives on translation

Introduction

Etymologically, 'translation' derives from the Latin word 'translation,' the perfect passive participle of which is 'translatum' or 'transferre.' The prefix 'trans' denotes 'to

transfer,' while 'ferre' signifies 'to carry' or 'to bring across.' In contemporary Romance, Germanic, and Slavic European languages, the term 'traducere' is utilized for translation, conveying the idea of 'bringing across' or 'leading across' in English. Similarly, in Greek, the term for translation is 'metaphrasis,' which conveys the notion of 'speaking across.' In Greek, 'metaphrase' denotes a word-for-word or literal translation, whereas 'paraphrase' signifies 'expressing the same idea using different words.'

As a form of cross-linguistic, cross-cultural, and cross-social communication, translation inherently grapples with the challenge of establishing an equivalence between the source text and the target text [2]. Translations mediate between languages, societies, and literature, and it is through translations that linguistic and cultural barriers may be overcome.

Theories of translation: A historical overview

Translation has been an essential aspect of human communication since antiquity. Early translation theories were rooted in formal equivalence, wherein translators aimed to reproduce the source text's words and structure faithfully. However, with the emergence of dynamic equivalence in the mid-20th century, translation theory underwent a paradigm shift. Proponents of dynamic equivalence, such as Eugene Nida, emphasized the importance of conveying the source text's meaning and intent rather than adhering strictly to its form [9].

Key figures in the development of translation theory include Roman Jakobson, whose seminal work "On Linguistic Aspects of Translation" delineated six translation functions. These functions encompassed a range of communicative and expressive purposes, highlighting the complexity of the translation process. Additionally, scholars like Lawrence Venuti have emphasized translation's cultural and ideological dimensions, challenging the notion of transparency and advocating for a more transparent approach [5 p232].

Eugene Nida, a prominent figure in translation studies, proposed a theory of interlingual communication that consists of several sub-theories. These sub-theories include the dynamic equivalence theory, which emphasizes the importance of conveying the dynamic relationship between form and meaning in translation [9]. Additionally, Nida introduced the concept of "translational equivalence," which refers to the degree of similarity in meaning between the source and target texts, considering linguistic and cultural differences [9].

Kinds of translation: focus on literary translation and its challenges

Translation theories often differentiate between literary and non-literary texts, recognizing the unique challenges and considerations associated with each. Literary translation, characterized by its focus on preserving the style, voice, and cultural nuances of the original work, requires a high degree of creative adaptation and linguistic sensitivity [12]. In contrast, non-literary texts, such as technical manuals or legal documents, prioritize clarity, precision, and accuracy over stylistic fidelity [8].

One of the primary challenges facing literary translators is the preservation of cultural references and idiomatic expressions, which may not have direct equivalents in the target language. Translators must navigate these linguistic and cultural differences while maintaining the integrity and authenticity of the original work. Moreover, they often grapple with censorship, linguistic ambiguity, and authorial intent, further complicating the translation process. Despite several important principles and procedures of translation, no full-scale theory of translation now exists. Translation is a technology dependent on

several disciplines: linguistics, cultural anthropology, psychology, communication theory, and neurophysiology. Any translation approach based on communication theory must give considerable attention to the paralinguistic and extralinguistic features of oral and written messages. Such features as tone of voice, loudness, peculiarities of enunciation, gestures, stance, and eye contact are obviously crucial in oral communication. However, many people fail to realize that analogous factors are also present in written communication, e.g. style of type, format, quality of paper, and type of binding [10 p25]. Readers should be able to comprehend and appreciate how the book's original readers interpreted it and perhaps even react to it as a minimum prerequisite for a sufficient translation. The readers of the translation would need to react to the text in a way fundamentally similar to the original readers' emotional and cognitive responses to be considered sufficient. Such requirements of equivalence point to the possibilities and limitations of translating various text types having diverse functions [10 p26].

Equivalence in translation: perspectives and challenges

At the heart of translation lies the concept of equivalence, which serves as a guiding principle for translators in their quest to convey meaning accurately [8]. However, the notion of equivalence is fraught with complexity and controversy, encompassing various linguistic, cultural, and pragmatic considerations.

From a linguistic perspective, equivalence entails finding linguistic structures and expressions in the target language that convey the same meaning as those in the source language. This can be challenging, as languages often have unique syntactic, semantic, and phonological features that resist direct translation. Cultural equivalence, on the other hand, involves ensuring that the translated text resonates with the target culture's norms, values, and conventions. This may require adapting cultural references, idiomatic expressions, and humour to make them relevant and accessible to the target audience [9].

Pragmatic equivalence, meanwhile, focuses on achieving the same communicative effect in the target language as in the source language, considering contextual factors such as register, tone, and audience expectations. Translators must consider the pragmatic implications of their choices, ensuring that the translated text conveys the appropriate level of formality, politeness, or emotional resonance.

Equivalence remains a highly contested and subjective concept despite its centrality to the translation process. Different translation scholars have proposed various equivalence models, from formal to functional approaches. Some emphasize linguistic fidelity and structural correspondence, while others prioritize communicative effectiveness and cultural adaptation. Ultimately, achieving equivalence in translation requires a nuanced understanding of the source text, the target audience, and the broader socio-cultural context in which translation occurs.

Perspectives on translation: from original text to purpose

Translation is a multifaceted and dynamic process that can be approached from various perspectives, each offering valuable insights into the complexities of linguistic and cultural exchange. Some translators adopt a source-oriented approach, prioritizing fidelity to the original text and seeking to reproduce its linguistic and stylistic features as faithfully as possible. This approach is often associated with literary translation, where preserving the author's voice and artistic intent is paramount.

Others take a more target-oriented approach, focusing on the needs and expectations of the target audience and adapting the translated text accordingly.

This may involve making strategic choices to enhance readability, clarity, or cultural relevance, even if it means deviating from the source text in certain respects. Pragmatic considerations, such as the purpose of the translation and the intended communicative function, also play a crucial role in shaping translation decisions [1].

Catford's theory of translation, particularly his concepts of formal correspondence and textual equivalence, has significantly influenced the field of translation studies. Formal correspondence refers to the degree of similarity in linguistic forms between the source and target texts, whereas textual equivalence pertains to the preservation of meaning and function across languages [3].

In practical terms, formal correspondence emphasizes the replication of grammatical structures, lexical choices, and stylistic features from the source text to the target text. This approach prioritizes fidelity to the surface features of the original language, aiming to maintain linguistic cohesion and coherence in translation. However, strict adherence to formal correspondence may result in unnatural or awkward translations, particularly when linguistic structures diverge significantly between languages.

On the other hand, textual equivalence focuses on capturing the underlying meaning and communicative intent of the source text while adapting it to the linguistic and cultural conventions of the target language. This approach allows for greater flexibility in translation, permitting adjustments in sentence structure, vocabulary, and cultural references to ensure optimal comprehension and impact for the target audience.

By integrating Catford's insights on formal correspondence and textual equivalence into translation practice, translators can strive for linguistic accuracy, semantic fidelity, and cultural resonance in their work [3].

Translating such a masterpiece like Tumanyan's short story called *'The Bet'* is of political and cultural importance. The translator feels the cultural influence on the reader and tries to pass on the spirit of that short story. The translator focuses on the original text- how a particular language works - in this case, Armenian. The translator, coming across the usage of the same word having different meanings in the original, uses additional words to get the equivalent meaning.

For example, the same word *'իզիթ'* is translated in two variants

a) *bold young man*, b) *brave the man*. The translator chooses the equivalents of the same word, *'իզիթ'*, paying attention to the context. The translator's creative role in text-making is undermined. The translator comments on the original rather than translating it in the usual sense of the word.

a) Բայց նրանք *իզիթները*, գիշերվա մթնով էլ անցնում են այն խոր անդունդը, իրարից ոչխար են գողանում, ձի, կով կամ գոմեջ են քշում:

But their bold men steal across the deep gorge in the darkness of night and left one another's sheep, and drive away horses, cows and oxen.

b) Դրանց մեջ Չատի անունով մի չորան կա, *իզիթ* եմ ասում, որ մենակ էս մի տղի դեմը դուրս գա:

There is a shepherd among them called Chati. I'll call *brave the man* who challenges him single-handed.

In every culture, some patterns are not easy to translate. The translator should be creative enough to find the proper equivalent to transfer the meaning. In this short story Tumanyan writes:

- Արի՛նը քեզ հալալ, - բացականչեց ծերունին:

In the translated variant it goes like this.

"You have acted fairly," went on the old man raising a thick voice from the bottom of his heart.

Focus on the process of interpretation

The focus on the individual translator's process of interpreting a text remains problematic not only because the central notion of what is meant by understanding is never clearly defined but also because it is altogether too one-sided in its focus on this initial process in the translation cycle. Translation must involve understanding the original text, but it also, and equally importantly, involves the motivated making of a new text.

By focusing on the source text, there is an implication that meaning is contained within the language itself. The essential idea in translating is when the translator understands the source text, he/she brings to it subjective understanding, their personal background and contextual knowledge. In 'receiving' an original text, the translator engages in a cycling learning process: the text to the interpretation of the text and back again. This cycle finally leads to a so-called 'melting of horizons' between the translating text and the translated one. Translation involves understanding the original text by 'appropriating*' its meaning. In order to translate the tale called 'The Carnival' the translator realizes the whole essence. The translator feels the national color that the writer depicts he starts translating:

–Ժամանակով մի մարդ ուկիւն են լինում: Էս մարդ ու կիւնը իրար հասկանելի չեն լինում:

–Once upon a time, there lived a husband and wife who did not see eye to eye.

In order to show the dislike between the husband and the wife, the translator uses the following idiom 'not to see eye to eye'. The usage of this idiom helps the reader understand the beginning of a family tragedy. Idioms give special coloring to every piece of writing. That is why it is very important for the translator to find the equivalent idiom in the target language.

– Անցվորը նկատում է, որ էս կնկա ծալը պակաս է...

The man saw at once that there must be *something wrong her up top*...

Cultural differences between the source language and the target language are very important. This should be taken into consideration by the translator [11].

In Armenia, it is customary to call foreign people sisters and brothers. However, the same usage in English would sound quite funny. In the English variant, we have 'my dear' when we call a foreigner.

– Դե էլ ինչ ես նեղանում, քույրիկ ջան:

–Why so angry, my dear?

Focus on variable interpretations: cultural, ideological, literary

Whereas the focus on an individual's interpretation hinges on the idea that the conditions of the reception of a text by an individual determine how the text is understood and translated, it is also possible to focus on variable interpretations of a text. Cultural factors condition these, and they depend on cultural presuppositions.

From this point of view, it becomes possible to think of an original text as dependent on its translation rather than the other way round, and as having existence only through its translated versions. Such a perspective challenges the translational view of a text having some stable meaning authorized by its producer. The translation is essentially a matter of variable interpretation of a text, and the author's creative role in text-making is undermined. Indeed, from this perspective, translators are encouraged to modify the original, opening up new avenues for 'difference' and postponing indefinitely any possibility that the 'meaning' of the original text be grasped in any conclusive way.

The translation of Tumanyan's 'The Ancient Blessing' actually creates the original

text. The original text is thought to be continuously ‘rewritten’ with each new translation reconstructing the original. The translator should be creative enough while constructing the translated variant, but at the same time, he should stay within the original text.

The culmination of this poem is in the following sentence:

–Ապրեք, երեխանք,
Բայց մեզ պես չապրեք...

This sentence is translated into English in the following way:

“Live long, live gay,
Not as we lived in our day!”

Though the original text did not mention how to live, the translator feels the necessity of mentioning ‘Live long, live gay’. This addition helps the reader understand what the author wants to show by this sentence.

It is essential for the translator to fully understand the author’s intentions when translating a piece of writing. The translator is a writer in a way. Let us examine the following example:

–Զեզ տանջող ցավը մեզ էլ է պատել:
We also know the ills that you bore.

The translator uses the word ‘ills’ to express the Armenian word ‘grief’ to show the pain the author expresses in this poem.

Tumanyan’s quatrains

Most of Tumanyan’s quatrains enclose the deep soul of the writer. In his quatrains, Tumanyan expresses his humanistic and positive ideas, pondering over eternal life.

Translating quatrains is a complicated task, as four-lined poetry has a complete meaning, and a translator should be able to express the same meaning in another language, in our case, English.

Reading the quatrain in Armenian, the translator feels the importance of showing the author’s sensitivity towards his lifetime past. While reading this piece of writing, one may feel that the author had many dreams that were not achieved, and he is sorry about that. Taking into account all this, the translator recreates the original text. The translator is strongly influenced by the conventions or norms of text production and reception in the target culture.

Խայամն ասավ իր սիրուհուն. Ոտըդ ըզգույշ դիր հողին,
Ո՛վ իմանա՛ որ սիրունի բիբն ես կոխում դու հիմի...

Հեյ, ջան, մենք էլ ըզգույշ անցնենք, ո՛վ իմանա, թե հիմի
էն սիրուհու բիբն ենք կոխում, թե հուր լեզուն Խայամի: [15]

Omar Khayam told his sweetheart:

“Cautiously plant your foot;
Who knows on what beauty’s eye
your foot you may chance to put.”

Friend, let us too walk gently,
for we don’t know whether we tread upon that beauty’s eye
or Khayam’s unrivalled head. [16]

Tumanyan wrote his quatrains in his last years as if he wanted to pass on the wisdom and experience he gained from life. In this quatrain, Tumanyan admonishes people to be vigilant, as nobody knows the results of any of his deeds or words.

In the translated variant, the translator uses the expression ‘you may chance to put’, which is supposed to yield good results. In the original, the author uses interjections

«Հէյ, ջաւն», which are not present in the translated variant. Instead of these interjections, the translator uses the word ‘friend,’ which has the same intentions as the interjections. It proves the heart-to-heart talk that the author has with his readers.

In the last line, the translator translated the word «սիրունի» into the word ‘*beauty*’, this is not, of course, the directly translated variant. Maybe the English variant would not sound appropriate and would inadequately change the meaning of the quatrain. In the original, the ending goes like this – «թէ հուր լեզուն Խայասի» and it is translated as ‘Khayam’s *unrivalled head*’. If the translator translated directly, he should have used the word ‘tongue’, not ‘head’; however, if the translator translated indirectly, he expressed the meaning meant by another word. Tumanyan, using the word «լեզու» meant the mind and the way of thinking.

Focus on the purpose of translation

Just as upgrading the translated text to be in line with a focus on target cultural norms denies the integrity of the original text, so does focusing on the purpose of the translated text. Here, the focus is on making the translation ‘relevant’ to the recipients. Target culture norms are crucial because the translation must achieve its purpose in the target cultural environment. Consequently, the role of the original and its linguistic makeup is diminished. At the same time, the position of the translator, who is, in fact, often referred to as a ‘co-author’, is given more status and esteem, as he or she is seen as holding the key to fulfilling the all-important purpose of functional relevance.

Since the original is reduced to the status of an ‘offer of information’ here, its linguistic forms and meanings also lose importance. Again, the crucial issue is whether a text is assumed to have some ‘core meaning’ independent of the meaning that the recipients of a text earmarked for a specific purpose ascribe to it. In the case of business correspondence, mail order catalogues, sales reports, tourist brochures, instructions for use, technical texts, and advertisements, one may argue that they have very little core meaning worth maintaining. Such texts can easily be ‘recast’ for new audiences, particularly since they focus on the recipients’ immediate actions. It is decidedly different from what the author talks about in the original’s semantic meaning.

But does this focus on effect justify disregarding the original text in all text types? For many literary and scientific texts of historical significance, faithful rendering of meaning may be essential, and they deserve a degree of autonomy from recipients. In other words, the specific properties of such texts may need to exert some control over how they are to be interpreted.

Conclusion

Translation is a cross-linguistic, cross-cultural and cross-social communication. As a kind of communication, the primary purpose is nothing but to establish equivalence between the source text and the target text. [13].

As we see, in order to understand the translated variants of any text, one needs to know the techniques of translation, its types, and its aspects. One should know what equivalence translation is. Literary translation may be said to have the greatest number of peculiar problems. The problems of literary translation include cultural, linguistic, psychological, equivalence, and style [6].

Undoubtedly, one of the trickiest and most contentious concepts in translation theory is the idea of equivalence. The phrase “equivalence” in translation was first discussed, leading to theorists of the day expanding on it. Even the preceding brief summary of the problem highlights its significance in relation to the translation theory.

There is no universally accepted equivalence definition, making it impossible to approach this concept [7].

The national way of thinking of any author influences his works. That is why it is difficult for a translator to transfer the message from one cultural perspective into another. We feel significant differences while reading Tumanyan's works in English and comparing them with the original ones. In the original, we feel the simplicity and the great sorrow that the author has while writing his masterpieces. He uses dialectic words that give unique colouring to his work and which cannot be transferred into another language.

It has been shown that the translator of Hovhannes Tumanyan's works faces a number of problems. An essential factor in any literary translation is capturing the work's general feeling or atmosphere. Thus, although these problems are general, they are particular to Tumanyan because many of his works depend largely on legends, plot, characters and dialogue. The use of connotations, which are important to transfer into the translated language, is specific to Tumanyan's works. Untranslatable instances occur in all kinds of texts and depend upon an understanding of the cultural environment within which the text was written.

In Tumanyan's novels, this cultural environment is Armenia, and he frequently and, in all probability, sometimes subconsciously references the phenomena typical of Armenian culture. When this environment is referred to, the translator should strive to transfer rather than translate in order to capture the atmosphere.

The most important thing for any translator of fiction is to know the author he translates in the sense that he is familiar with his objectives for writing, the audience for which the text was originally intended, and any likely or unlikely sources of inspiration for the text. A good translator should know the source: inspiration and influence for the author whose works he/she is about to translate. The translator must be reasonably well-read to be familiar with the literary sources of inspiration for the author in question. It is also desirable that he is acquainted with the author's cultural background and understands particularities that concern 'embedding' in a cultural sphere.

References

1. Baker, M – 'In Other Words: A Course Book on Translation', Routledge 1992, pp. 10–44
2. Bassnett, S. & Lefevere, A. Constructing cultures: Essays on literary translation. Vol. 11. Multilingual Matters, 1998.
3. Catford – '*A Linguistic Theory of Translation*' \ Oxford University Press 1965, 103p.
4. 'Hovhannes Tumanyan Selected Works' Moscow. 1969, p. 181
5. Jakobson, R. 'On Linguistic Aspects of Translation', in R. A. Brower (ed.) *On Translation*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959, pp. 232–39.
6. Kolawole, S. O. & Salawu, A. The Literary Translator and the Concept of Fidelity: Kirkup's Translation of Camara Laye's *L'Enfant noir* as a Case Study. Volume 12, No. 4 October 2008
7. Lee, P. C. Overlapping Status of the Supervisory Functions Implementing Audit Committee and Supervisory Board Simultaneously in China. Vol 3, No 3 2018. <https://doi.org/10.22158/rem.v3n3p263>
8. Newmark, P. "Pragmatic translation and literalism." *TTR: traduction, terminologie, rédaction* 1.2 1988: 133–145.
9. Nida E. A., *Principles of Correspondence*. Venuti, L., Ed., *The Translation Studies Reader*, Routledge, London, 1964, 126–140
10. Nida, E. A. (1991) – '*Theories of Translation*' Philadelphia. *TTR: traduction, terminologie, rédaction*, vol. 4, n° 1, 1991, p. 19–32
11. Purnama, I., A., E. *Translation analysis of balinese terms expressing social cultural aspects*. *Linguistika: Buletin Ilmiah Program Magister Linguistik Universitas Udayana*, [S.l.], v. 20, aug.

2013. ISSN 2656-6419

12. Venuti, L. *The Translator's Invisibility. A History of Translation*. Routledge, London. (1st ed.) 1995
13. Xiang, Y., 2011. *Equivalence in Translation: Features and Necessity*. *International Journal of Humanities and Social Sciences*. Vol.1.
14. Թումանյան, Հ. 1978 Ընտիր Երկեր.
15. www.armeniapedia.org
16. www.toumanyam.am

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

ՕՖԵԼՅԱ ԱՎԱԳՅԱՆ

ՀՊՏՀ ֆինանսատնտեսագիտական քոլեջի դասախոս,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի ասպիրանտ,
բանասեր, հոգեբան
ofelya.avagyan@edu.isec.am

Համառոտագիր

Հողվածը նվիրված է ժամանակակից արևելահայերենի լեզվական իրավիճակի վերլուծությանը: Բացահայտված են ժամանակակից գրական լեզվի զարգացման վրա ազդող հիմնական գործոնները, ինչպիսիք են՝ սոցիալական փոփոխությունները, մասսայական մշակույթը, համացանցը և այլն: Գրական լեզվի մեջ են լցվում տարբեր, հաճախ հակադիր, ոճական միջոցներ, ինչը հանգեցնում է, ինչպես իրավացիորեն գրում են շատ հետազոտողներ, գրական լեզվի ժողովրդավարացմանը: Հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս են գրական լեզվում միավորվում ոճական այսպիսի բազմազան հոսքերը: Այստեղ մենք հասնում ենք ժամանակակից լեզվական իրավիճակի հիմնական, կենտրոնական հատկանիշին: Ժամանակակից գրական լեզվի զարգացման վրա ազդող հիմնական գործոնների մեջ կենտրոնական տեղն զբաղեցնում է լրատվամիջոցների լեզուն: Լրագրությունն ինքնաբերական դառնում է ազգային լեզվի մոդել: Ինչպես ազգային լեզուն, այնպես էլ լրագրությունն ընդգրկում է կյանքի բոլոր ոլորտները և այս առումով համարժեք է, համադրելի ազգային լեզվին: Լրատվամիջոցների լեզուն արտացոլում, վերլուծում, գնահատում է կյանքի բոլոր ոլորտներն ու երևույթները, բայց՝ հատուկ տեսանկյունից: Լրագրողը «գործ ունի զանգվածային գիտակցության հետ և ըստ նույն տրամաբանության՝ նա, հավանաբար, պետք է այս զանգվածային գիտակցությունը նախկին վիճակից վերածի ինչ-որ նորի: Ազգային լեզվի ոչ մի բազմազանություն չունի զանգվածային ազդեցության այնպիսի ուժ և այնքան կարևոր դեր հասարակության մեջ, որքան լրատվամիջոցների լեզուն, ուստի լրատվամիջոցների լեզուն իր բնույթով, գործառույթներով և որակներով հանդես է գալիս որպես բնիկ խոսողների բոլոր շերտերն ու խմբերը միավորող գործոն: Հասարակության լեզվական գիտակցության համար լրատվամիջոցների լեզուն է, որը մարմնավորում է ազգային լեզվի մասին պատկերացումները: Մտավորականությունը, քաղաքային և գյուղական բնակչությունը, բարբառներով ու ժարգոններով խոսողները՝ այս բոլոր խմբերի խոսքը որոշ չափով դրսևորվում է առանձին: Եվ միայն մեդիայի լեզվով է տեղի ունենում ոճական այս բոլոր հոսքերի միավորումը՝ ձևավորելով ազգային լեզուն՝ մեդիայի լեզուն՝ ներկայացնող նոր գործառական ոճային միասնություն:

Հողվածում բնութագրվում են նաև ժամանակակից հայերեն գրական լեզվի զարգացման հեռանկարներն ու բնույթը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ լեզվական իրավիճակ, լրատվամիջոցների լեզու, զանգվածային մշակույթ, գրական լեզու, ազգային լեզու:

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ СОВРЕМЕННОГО ВОСТОЧНОАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

ОФЕЛИЯ АВАГЯН

Преподаватель Финансово-экономического колледжа АГЭУ,
аспирант Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА, филолог, психолог
ofelya.avagyan@edu.isec.am

Аннотация

Статья посвящена анализу языковой ситуации современного восточно-армянского языка. Выявлены основные факторы, влияющие на развитие современного литературного языка, такие как социальные изменения, массовая культура, интернет и др. В литературный язык вливаются различные, часто противоречивые, стилистические средства, что приводит, как справедливо пишут многие исследователи, к демократизации литературного языка. Возникает вопрос: как соединяются в литературном языке столь разнообразные стилистические течения? Здесь мы подходим к главной, центральной черте современной языковой ситуации. Среди основных факторов, влияющих на развитие современного литературного языка, центральное место занимает язык средств массовой информации. Журналистика стихийно становится образцом национального языка. Как и национальный язык, журналистика охватывает все сферы жизни и в этом отношении равноценна, сравнима с национальным языком. Язык СМИ отражает, анализирует, оценивает все сферы и явления жизни, но с особой точки зрения. Журналист имеет дело с массовым сознанием. И по той же логике ему, вероятно, приходится трансформировать это массовое сознание из прежнего состояния в нечто новое. Ни одна разновидность национального языка не имеет такой силы массового воздействия и такой важной роли в обществе, как язык средств массовой информации. Поэтому язык средств массовой информации по своей природе, функциям и качествам выступает объединяющим фактором всех слоев общества и групп носителей языка. Для языкового сознания общества именно язык средств массовой информации воплощает представления о национальном языке. Речь интеллигенции городского и сельского населения, говорящих на диалектах и сленгах, проявляется в той или иной степени раздельно. И только в языке СМИ происходит объединение всех этих стилистических потоков, образуя новое функционально-стилистическое единство, представляющее национальный язык, язык СМИ.

В статье также описываются перспективы и характер развития современного армянского литературного языка.

Ключевые слова и фразы: языковая ситуация, язык СМИ, массовая культура, литературный язык, национальный язык.

THE LANGUAGE SITUATION OF MODERN EASTERN ARMENIAN AND TRENDS OF LITERARY LANGUAGE DEVELOPMENT

OFELYA AVAGYAN

Lecturer of ASUE College of Finance and Economics,
National Academy of Sciences, Institute of Language after H. Acharian
PhD student of NAS RA, philologist, psychologist
ofelya.avagyan@edu.isec.am

Abstract

The article is dedicated to the analysis of the linguistic situation of modern Armenian. The main factors affecting the development of the modern literary language are revealed, such as social changes, mass culture, the Internet, etc. Various, often contradictory, stylistic means are poured into the literary language, which leads to the democratization of the literary language as many researchers rightly mention. The question arises: how are such diverse stylistic flows united in the literary language? Here we come to the main, central feature of the modern language situation. Among the main factors affecting the development of the modern literary language, the language of the media occupies a central place. Journalism spontaneously becomes a model of the national language. Like the national language, journalism covers all spheres of life and in this respect is equivalent, comparable to the national language. The language of the media reflects, analyzes, and evaluates all spheres and phenomena of life, but from a special point of view. The journalist “deals with the mass consciousness and according to the same logic, he probably has to transform this mass consciousness from the previous state into something new. No variety of a national language has such a power of mass influence and such an important role in society as the language of the media, so the language of the media with its nature, functions and qualities, acts as a unifying factor of all strata and groups of native speakers. For the language consciousness of the society, it is the language of the media that embodies the ideas about the national language. The intelligentsia, the urban and rural population, those who speak dialects and slangs, the speech of all these groups manifests itself to some extent separately. It is only in the language of the media, that unification of all these stylistic flows takes place, forming a new functional stylistic unity representing the national language, the language of the media.

The article also describes the prospects and nature of the development of the modern Armenian literary language.

Keywords and phrases: Language situation, media language, mass culture, literary language, national language.

Ներածություն

1987 թ. հրատարակված «Հայերենագիտական բառարան»-ում ուղղակիորեն նշվում է, որ *ժամանակակից* կամ *արդի հայոց լեզու* ասելով ըստ էության հասկանում ենք արևելահայ գրական լեզու: Բառարանի համապատասխան բառահոդվածում կարդում ենք. «ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ... ասում են նաև *ժամանակակից* կամ *արդի արևելահայ գրական լեզու*, *արևելահայ գրական աշխարհաբար*, *գրական արևելահայերեն*, կամ պարզապես՝ *արևելահայերեն*... այժմ մեզ մոտ սովորական է այն կոչել *ժամանակակից՝ արդի գրական հայերեն* կամ *ժամանակակից հայոց լեզու*» [1, էջ 62]: Այս միտքը ընդգծվում է նաև բառապաշարի ՀԱՅԵՐԵՆ կամ ՀԱՅՈՑ

ԼԵԶՈՒ հոդվածում. «Հայ ազգային լեզվի բոլոր էական գործառնությունները այժմ փաստորեն իրականացնում է արևելահայ գրական լեզուն, որը միտում է դառնալու ընդհանուր հայության գրական լեզուն: Այժմ *Ժամանակակից կամ արդի հայոց լեզու* ասելով՝ ըստ էության հասկանում ենք այդ լեզուն» **[1, էջ 333]:**

Ժամանակակից հայերենի լեզվական իրավիճակը շատ բարդ է: Գրական լեզվի վրա ազդում են այնպիսի բազմազան գործոններ, ինչպիսիք են՝ սոցիալական փոփոխությունները, մասսայական մշակույթը, համացանցը և այլն: Արդյունքում գրական լեզվի մեջ են լցվում տարբեր, հաճախ հակադիր, ոճական միջոցներ: Սա հանգեցնում է, ինչպես իրավացիորեն գրում են շատ հետազոտողներ, գրական լեզվի ժողովրդավարացմանը, բայց հարց է առաջանում՝ ինչպես են գրական լեզվում միավորվում ոճական այսպիսի բազմազան հոսքերը: Այստեղ մենք հասնում ենք ժամանակակից լեզվական իրավիճակի հիմնական, կենտրոնական հատկանիշին:

Գործառական ոճային շերտավորման պայմաններում յուրաքանչյուր գործառական ոճ դրսևորվում է գրական լեզվով: Դրանցից յուրաքանչյուրում քիչ թե շատ թեթևությամբ բացահայտվում են գրական լեզվի որոշակի հատկանիշներ: Այնուամենայնիվ, հասարակության լեզվական գիտակցությունը գրական լեզվի տեսողական ձևաչափի կարիք ունի՝ մեկ ոճի հիման վրա բազմազանության մեջ միասնություն իրականացնելով՝ հանդես գալով որպես գրական լեզվի յուրօրինակ ներկայացուցիչ: Բազմաոճը, այս կամ այն չափով, թուլացնում է գրական լեզվի միասնության գաղափարը, հետևաբար, զարգացման յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանում հասարակությանը պետք է այնպիսի ոճ, որը ձևավորելու և ներկայացնելու է գրական լեզուն իր ամբողջականությամբ և միասնությամբ: Այս իրավիճակը հատկապես սուր է զգացվում այս օրերին, երբ գրական լեզվի մեջ թափվող ոճական տարասեռ հոսքերը «քայքայում են» գրական խոսքը:

Եթե 19-րդ, մասամբ 20-րդ դարում «գրական լեզու» հասկացությունը հիմնականում հասկացվում էր գեղարվեստական լեզվի հետ, ապա մեր ժամանակներում լրատվամիջոցների լեզուն հավակնում է այդ դերին, որը կապված է թե՛ նրա բազմաթեմական բնույթի, թե՛ նրա գործունեության պայմանների փոխվելու հետ. հեռուստատեսությունը, ռադիոն, թերթերը, ամսագրերն ու կինոն թափանցել են մարդկային կյանքի բոլոր «ծակոտիները»: Հասարակության վրա ազդեցության ուժի, լեզվական ճաշակի ձևավորման, լեզվական վարքագծի և գրական նորմերի առումով լրատվամիջոցների լեզուն համեմատելի չէ գեղարվեստական կամ որևէ այլ ոճի լեզվի հետ: Պատահական չէ, որ դեռ քսաներորդ դարի 50-ական թթ. ակադեմիկոս Ն.Ի. Կոնրադը լրատվամիջոցների լեզուն անվանեց ազգի ընդհանուր, միջին լեզու **[8, էջ 12]:**

Տեսամեթոդական հիմքեր

Լրատվամիջոցների լեզուն իր բնույթով և գործառնություններով նախատեսված է լինել ազգային լեզվի ձևաչափ: Լրագրությունը գիտակցաբար չի ձգտում նման մոդել դառնալ: Լրագրողները նման նպատակ չեն ունեցել ու չունեն: Լրագրությունն ինքնաբուխ դառնում է ազգային լեզվի մոդել: Ինչպես ազգային լեզուն, այնպես էլ լրագրությունն ընդգրկում է կյանքի բոլոր ոլորտները և այս առումով համարժեք է, համադրելի ազգային լեզվին: Լրատվամիջոցների լեզուն արտացոլում, վերլուծում, գնահատում է կյանքի բոլոր ոլորտներն ու երևույթները, բայց՝ հատուկ տեսանկյունից: Լրագրողը «գործ ունի զանգվածային գիտակցության հետ (իր համար դա և՛ ապրանք է, և՛ նյութ) և ըստ նույն տրամաբանության՝ նա, հավանաբար, պետք է այս զանգվածային գիտակցությունը նախկին վիճակից վերածի ինչ-որ նորի: Եվ դրանով իսկ արդարացրեք ձեր մասնագիտության

անհրաժեշտությունը» [11, էջ 207]:

Ազգային լեզվի ոչ մի բազմազանություն չունի զանգվածային ազդեցության այնպիսի ուժ և այնքան կարևոր դեր հասարակության մեջ, որքան լրատվամիջոցների լեզուն, ուստի լրատվամիջոցների լեզուն իր բնույթով, գործառույթներով և որակներով հանդես է գալիս որպես բնիկ խոսողների բոլոր շերտերն ու խմբերը միավորող գործոն:

Հասարակության լեզվական գիտակցության համար լրատվամիջոցների լեզուն է, որը մարմնավորում է ազգային լեզվի մասին պատկերացումները: Մտավորականությունը, քաղաքային և գյուղական բնակչությունը, բարբառներով ու ժարգոններով խոսողները՝ այս բոլոր խմբերի խոսքը որոշ չափով դրսևորվում է առանձին: Եվ միայն մեդիայի լեզվով է տեղի ունենում ոճական այս բոլոր հոսքերի միավորումը՝ ձևավորելով ազգային լեզուն՝ մեդիայի լեզուն՝ ներկայացնող նոր գործառական ոճային միասնություն:

Լինելով բազմաթեմատիկ, տարածվելով կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ լրատվամիջոցների լեզուն, ի տարբերություն լեզվի ցանկացած այլ տեսակի, ի վիճակի է ներառել լեզվական գրեթե բոլոր միջոցները, սակայն այս գործընթացը լեզվական մի ոլորտից մյուսը պարզ փոխանցման բնույթ չի կրում: Լրատվամիջոցների լեզուն տիրապետում, վերամշակում և գրականացնում է տարբեր գործառական ոլորտների միջոցները՝ փոխելով դրանց ոճական որակը, մեդիայի լեզվի շրջանակներում տալով դրանց միատեսակ, միջին երանգավորում: Դա տեղի է ունենում օտարալեզու փոխառությունների դեպքում, որոնք լրատվամիջոցներում կրկնությունների պատճառով մեծապես կորցնում են գրքամոլության և հատուկ խոսքի գունավորումը, ինչը նպաստում է դրանց ադապտացմանը, տիրապետմանը և զգալիորեն ընդլայնում է բառապաշարը, գրքի չեզոք միջոցների ոլորտը:

Նմանատիպ գործընթաց են անցնում ժարգոններն ու ժողովրդական լեզուները: Լրատվամիջոցների լեզուն, դրանք լայնորեն կիրառելով, չեզոքացնում է նրանց ոչ գրական կարգավիճակը, բայց ընդգծում է դրանց գնահատողական բնույթը՝ ուժեղացնելով բառի իրատեսական ներուժը, հարստացնելով նրա իմաստային կառուցվածքը:

Կլանելով ոճական տարբեր հոսքեր, միջինացնելով և միավորելով դրանք, լրատվամիջոցների լեզուն հանդես է գալիս որպես մի տեսակ լաբորատորիա, որտեղ յուրացվում են նոր լեզվական միջոցներ, որպես հիմնական լեզվաստեղծ, գրական նորմեր ձևավորող և համախմբող, որպես միասնությունը պահպանելու միջոց՝ գրական լեզուն: Մեդիալեզվի դերը ժամանակակից լեզվական գործընթացներում չափազանց մեծ է և բազմակողմանի: Սա է ժամանակակից լեզվական իրավիճակի հիմնական առանձնահատկությունը: Լեզվի զարգացումը տեղի է ունենում գործառական ոճերի և ազգային լեզվի այլ ոլորտների խորքերում, բայց այս գործընթացների արդյունքները վերջնականապես համախմբվում են լրատվամիջոցների լեզվով:

Եթե ավելի վաղ լեզվի զարգացման գործընթացները որոշվում էին «ազգային լեզու–գրական լեզու» հարաբերությամբ (մինչդեռ վերջինս փաստացի հավասարվում էր գեղարվեստական լեզվին), ապա մեր ժամանակներում լրատվամիջոցների լեզուն գերազանցապես ներխուժում է այդ գործընթացները. լեզուն որոշվում է «ազգային լեզու – լրատվամիջոցների լեզու – գրական լեզու» եռյակով: Լրատվամիջոցների լեզուն յուրօրինակ կամուրջ է ազգային և գրական լեզվի միջև: Մինչև գրական լեզվի սեփականություն դառնալը, ազգային լեզվի միջոցները մշակվում են լրատվամիջոցների լեզվով: Ի վերջո, լրատվամիջոցների լեզուն դառնում է թե՛ ազգային, թե՛ գրական լեզուների զարգացման հիմնական գործոնը:

«Լրատվամիջոցների լեզուն ազգային լեզվի տարատեսակներից չէ, այլ

ներկայացնում է ազգային լեզվի անկախ լիարժեք ձևաչափ: Լրատվամիջոցների լեզվի նկարագրությունն և ուսումնասիրությունն նշանակում է վերլուծել և գնահատել ռեսուրսների օգտագործման աստիճանը և բավարարել այս երևույթի հիմնական կարիքները, գնահատել դրանում վերարտադրված աշխարհի պատկերի օբյեկտիվության և ամբողջականության աստիճանը, համապատասխանության բնույթն ու աստիճանը: Այդ հնարավոր աշխարհների ազգային իդեալների հետ, որոնք կառուցված են լրատվամիջոցների լեզվով» [7, էջ 138]:

Այսպիսով՝ լրատվամիջոցների լեզուն դառնում է հզոր գեղագիտական գործոն և փոխում մշակույթի ընդհանուր լեզվական պատկերը:

Ժամանակակից լեզվական իրավիճակը բարդ է, բազմաչափ և բազմագործոն: Ազգային և գրական լեզվի մեջ ներառված բոլոր ոլորտներն ու տարատեսակները պահպանում են իրենց նշանակությունը և շարունակում են գործել: Այնուամենայնիվ, դա չի հանգեցնում բազմաթիվ անկախ «լեզուների» առաջացմանը, իսկ հիմնական միավորող գործոնը լրատվամիջոցների լեզուն է: Լրատվական լեզվի միավորող գործառույթն արտացոլում է ժամանակակից հասարակության մեջ առկա իրավիճակը, որում ձևավորվում է միջին խավ, որի դերը, ըստ սոցիոլոգների, կմեծանա: Եթե նախորդ դարաշրջանում գրական լեզուն առաջին հերթին ասոցացվում էր վերնախավի հետ, ապա ներկա փուլում գրական լեզուն ողջ հասարակության, հատկապես նրա միջին խավի միջին խոսքն է:

Մեդիալեզվի առաջատար դերը գրական լեզվի զարգացման մեջ չի նշանակում այլ գործոնների (զանգվածային մշակույթ, դասական և ժամանակակից լուրջ գրականություն, համացանց և այլն) ազդեցության լիակատար դադարեցում: Այս բոլոր գործոնները շարունակում են գործել, բայց գործում են անուղղակի: Այս դեպքում մեդիալեզուն հանդես է գալիս որպես միջնորդ և գտիչ: Այսպիսով՝ եթե գեղարվեստական (ոչ զանգվածային) գրականությունը շարունակում է ազդել գրական լեզվի վրա, ապա դա հիմնականում մեդիայի լեզվի միջոցով է: Գրական լեզվի սեփականությունը դառնալուց առաջ լրատվամիջոցների լեզվով պետք է անցնեն ռճական տարբեր պատկանելության տարբեր միջոցներ: Լրատվամիջոցների լեզուն դառնում է չափորոշիչ:

Ժամանակակից հայ գրական լեզվի վիճակը այժմ տագնապալի է: Հայոց լեզու ներխուժում են օտար փոխառություններ (անգլերեն և ռուսերեն), ուստի կարծիք կա, թե հայերենը կարող է ադրբեջաներենի, ուզբեկերենի և այլ լեզուների նման բավարարվել անգլերենից ու ռուսերենից անսահմանափակ փոխառություններով, ու դա լեզվի զարգացման ավելի հեշտ ճանապարհ է: Իսկապես, դա ավելի հեշտ է թվում, բայց՝ այդ բառապաշարը մշակողների համար: Շատ ավելի հեշտ է այլ լեզուներից պատրաստի բառեր վերցնելն ու տառադարձելը, քան հայերեն նոր բառեր կերտելը կամ պատճենելը [2, էջ 104-105]:

Խոսքը նույնիսկ փոխառությունների քանակի մեջ չէ, այլ դրանց որակի (տե՛ս էնոցիա կամ հույզ): Խնդրին ոչ թե նորմատիվ, այլ գործառական տեսանկյունից նայելիս օտարալեզու փոխառությունները կհայտնվեն այլ լույսի ներքո՝ որպես ժամանակակից հայերեն գրական լեզվի զարգացման առաջատար ուղղություններից մեկը: Միևնույն ժամանակ, նրա ներկայիս վիճակի առանձնահատկությունը փոխառությունների թվի կտրուկ աճն է: Գիտության, տնտեսագիտության զարգացման և արդիականացման ուղղության հետ կապված հայերենը բառացիորեն «դատապարտված է» փոխառության: Համակարգչային գիտության, տնտեսագիտության, քաղաքականության և այլնի տերմիններ և հասկացություններ. դրանք լայն հոսքով լցվում են հայկական բառապաշար, քանի որ նշված ոլորտները ձևավորվում և զարգանում են ներքին հողի վրա (տե՛ս՝ մերչենդայզինգ, ինովացիոն, կայք, պորտալ, վեբ դիզայներ, հաքեր, մարքեթինգ և այլն): Դրանք լեզու են մտնում գիտության և տեխնիկայի համապատասխան ճյուղերի զարգացման հետ մեկտեղ, որոնք գործառնական արտացոլվում են նոր բառարաններում:

Հայկական բառապաշարը զգալիորեն ընդլայնվում է: Այս գործընթացը ակտիվորեն շարունակվում է: Եվ սրա մասին դժգոհելը, առավել ևս՝ նոր բառերի հայերեն համարժեքներ գտնելու փորձը սխալ կլինի: Մեր աչքի առաջ հայերեն բառապաշարի հարստացման հզոր արդյունավետ գործընթաց է ընթանում:

Օտարալեզու փոխառությունները ոչ միայն էապես ընդլայնում են բառապաշարը՝ մեծացնելով առաջադրման հնարավորությունները, ընդլայնելով աշխարհի ազգային լեզվական պատկերը: Դրանք զգալի ազդեցություն ունեն նաև ներքին լեզվական զարգացման վրա՝ հայերեն շատ բառերի իմաստաբանության հարստացման վրա: Այսպիսով՝ օտար բառեր փոխառելը շատ արդյունավետ և առաջադեմ գործընթաց է: Այս գործընթացի ակտիվացումը ժամանակակից լեզվական իրավիճակի առանձնահատկություններից է: Փոխառությունները նպաստում են բանավոր ռեսուրսների ընդլայնմանը, իմաստաբանության զարգացմանը, լեզվի ինտելեկտուալացմանը (հասկացությունների թիվը մեծանում է), խոսքի հակիրճությանը:

Ժարգոնի, ժողովրդական և նույնիսկ անպարկեշտ լեզվի հոսքը լցվեց գրական խոսքի մեջ: Այս բացասական գործոնների ազդեցության տակ մեր խոսքը կորցնում է իր գրական որակը և շտապ փրկարարական միջոցառումների կարիք ունի:

Ճիշտ է աստորոշումը, և արդյոք արդարացված են մտահոգությունները մայրենի խոսքի վիճակի ու ձևկատարի վերաբերյալ:

Դիտարկումներն, իհարկե, ճիշտ են, բայց դիտարկվող գործընթացներից վատատեսական եզրակացություններ անելը թվում է վաղաժամ և անտեղի: Կարևոր է ելնել ժամանակակից լեզվական իրավիճակի առանձնահատկություններից և հաշվի առնել դրանից բխող միտումները. չէ՞ որ հայերենը, մասնավորապես՝ հայերենի բառակազմական համակարգը կարող է առավել կատարելագործվել, եթե հայերենը անխոչընդոտ կիրառվի կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում և չաղարտվի այլ լեզուների ճնշմամբ [2, էջ 104]:

Հայերենի ուղղախոսական կանոնները շարունակաբար աղճատվում են: Դա անընդունելի է, երբ խոսքը հնչում է հատկապես հեռուստատեսությամբ (ուղղախոսական սխալները ամենուր են): Հարցի քննությունը տեղին պատկերացնելու և հասկանալու համար ներկայացնում ենք տարբեր ժամանակահատվածներում զանազան աղբյուրներից դուրս բերված օրինակներ: Քանի որ դիտման մեթոդը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու և վավերացնելու հետազոտվող օբյեկտի վարքագիծը առավել խորությամբ և մանրամասնությամբ բնական պայմաններում, որը հնարավոր չէ իրականացնել հետազոտության այլ մեթոդների միջոցով, մենք աշխատել ենք հենց այս մեթոդով: Մեր դիտարկումները ներկայացված են հավելվածներով:

Հավելված 1

Հանրային հեռուստատեսության «Առավոտ լուստ» հաղորդում (25. 04. 2018 թ.)

- երկու հազար (յէ)րեք, **փոխանակ**՝ երկու հազար (է)րեք
- էսպես, էստեղ, **փոխանակ**՝ այսպես, այստեղ
- փառատոնը մոտենում է, **փոխանակ**՝ փառատոնը կմեկնարկի
- առաջի, **փոխանակ**՝ առաջին
- Հ1-ը դա գլխավոր հովանավորն է, **փոխանակ**՝ Հ1-ը գլխավոր հովանավորն է
- ավանդույթները դա շատ կարևոր է, **փոխանակ**՝ ավանդույթները շատ կարևոր են
- հանդիսատեսը, ովքեր գուցե առաջին անգամ են լսում, **փոխանակ**՝ հանդիսատեսը, որ գուցե առաջին անգամ է լսում

- հնարավորություն կունենա ներկայացումը դիտել, **փոխանակ**՝ հնարավորություն կունենա ներկայացումը դիտելու
- «Արմմոնո»-յի մոտ ամեն ինչ դառնում է ավանդական, **փոխանակ**՝ «Արմմոնո»-յի համար ամեն ինչ դառնում է ավանդական
- ոչ երիտասարդները, **փոխանակ**՝ տարեցները
- տաս (թվական), **փոխանակ**՝ տասը
- հա, **փոխանակ**՝ այո՛
- մեր համար, **փոխանակ**՝ մեզ համար
- ներկայացումները կիրավիրվեն, **փոխանակ**՝ ներկայացումները կցուցադրվեն
- ամենակարևոր պահերից մեկն է, **փոխանակ**՝ կարևոր պահերից մեկն է
- մեր կոնտակտը ընդլայնվում է տարբեր դեպքանությունների հետ, **փոխանակ**՝ մեզ հետ համագործակցում են տարբեր դեպքանություններ
- Լեհաստանում պոպուլյար աստղ, **փոխանակ**՝ Լեհաստանում անվանի մարդ (աստղ)
- հանդիսատեսը նայի օրիգինալ ներկայացում, **փոխանակ**՝ հանդիսատեսը դիտի ինքնատիպ (օրիգինալ) ներկայացում
- ներկայացումը խոսելու է տարբեր թեմաների մասին, **փոխանակ**՝ ներկայացումը վերաբերելու է տարբեր թեմաների
- քսան(յե)րկու ներկայացում, **փոխանակ**՝ քսան(ե)րկու ներկայացում
- իրա համար, **փոխանակ**՝ իր համար

Հավելված 2

Հանրային հեռուստատեսության «Բանավեճ» հաղորդում (05. 12. 2018 թ.)

- պոպուլիզմը դա..., **փոխանակ**՝ ամբոխահաճությունը (պոպուլիզմը)...
- ընտրություն կատարելու օր չի, **փոխանակ**՝ ընտրություն կատարելու օր չէ
- որևէ խոսալու բան չկա, **փոխանակ**՝ որևէ խոսելու բան չկա
- տվել է բարձրագույն արդյունք, **փոխանակ**՝ ապահովել է բարձրագույն արդյունք
- գտնում ենք, որ..., **փոխանակ**՝ կարծում ենք, որ...
- անհրաժեշտ է մրցունակ գաղափարներ, **փոխանակ**՝ անհրաժեշտ են մրցունակ գաղափարներ
- ութանասուն, **փոխանակ**՝ ութսուն
- ամենակարևորագույն, **փոխանակ**՝ կարևորագույն//ամենակարևոր
- անհրաժեշտ է հարկային բարեփոխումներ, **փոխանակ**՝ անհրաժեշտ են հարկային բարեփոխումներ
- էսօր, **փոխանակ**՝ այսօր
- ինչի, **փոխանակ**՝ ինչո՞ւ//ինչի համար
- կոպեկներով վաճառվում ա, **փոխանակ**՝ էժան վաճառվում է
- Հայաստանը աղքատ երկիր չի, **փոխանակ**՝ Հայաստանը աղքատ երկիր չէ
- գումարը դնենք, **փոխանակ**՝ գումարով ապահովենք
- խուճուճ հարցեր, **փոխանակ**՝ արտառոց հարցեր
- սա ինչ վերաբերվում է, **փոխանակ**՝ ինչ վերաբերում է
- մարդկանցով, ովքեր..., **փոխանակ**՝ մարդկանցով, որոնք...
- կապիտալը չի սիրում, որ իրան բզում են, **փոխանակ**՝ կապիտալը չի ենթադրում տարերայնություն
- լիֆտում քննարկումներ անելուց հետո, **փոխանակ**՝ վերելակում քննարկումներ ծավալելուց հետո
- էրկու, իրեք հոգու, **փոխանակ**՝ երկու, երեք հոգու
- կոչված է ապահովել, **փոխանակ**՝ կոչված է ապահովելու

- ընտրությունները կյանք չունի, **փոխանակ**՝ ընտրությունները չեն կայանա
- տեղի ունեցավ արտահերթ ընտրություններ, **փոխանակ**՝տեղի ունեցան արտահերթ ընտրություններ
- շանս է տրվել թափանցիկ ընտրություններ տեսնել, **փոխանակ**՝ հնարավորություն է ընձեռվել թափանցիկ ընտրություններ տեսնելու
- հնարավոր չէ իրականացնելու, **փոխանակ**՝ հնարավոր չէ իրականացնել
- ժողովրդի տեղը որոշում եք, **փոխանակ**՝ ժողովրդի փոխարեն որոշում եք
- հավասարակշռելու ա, **փոխանակ**՝ հավասարակշռելու է
- շփումներ ենք ունեցել, **փոխանակ**՝համագործակցել ենք
- ի վիճակի չէ եղել, **փոխանակ**՝ի վիճակի չի եղել
- տեղի ա ունենալու, **փոխանակ**՝տեղի է ունենալու
- հասցեատերը իմ գործընկերներն են, **փոխանակ**՝ հասցեատերն իմ գործընկերն է
- տնտեսությանը վերաբերվող, **փոխանակ**՝ տնտեսությանը վերաբերող
- էսօր կա, **փոխանակ**՝այսօր կա
- ընդդիմությունը դա, **փոխանակ**՝ ընդդիմությունը...
- իշխանությունը դառնում ա, **փոխանակ**՝ իշխանությունը վերածվում է
- ամենածիծաղալուն այն ա, **փոխանակ**՝ ամենազվարձալին այն է
- տասն(ըյէ)րեք միլիարդ, **փոխանակ**՝ տասն(է)րեք միլիարդ
- ինչումն է բանը, **փոխանակ**՝բանն այն է
- իրանք իմացել են, **փոխանակ**՝իրենք իմացել են
- իրեն չէ սպառել, **փոխանակ**՝իրեն չի սպառել
- այն խոստումները, որի..., **փոխանակ**՝ այն խոստումները, որոնց...
- քարի վրա գրած չի, փոխանակ՝ քարի վրա գրված չէ
- մեծ է գայթակղությունը օրենքները հարմարեցնել, **փոխանակ**՝ մեծ է գայթակղությունը օրենքները հարմարեցնելու
- ինչի պետք ա լինի, **փոխանակ**՝ ինչու պետք է լինի
- ինձ հիշացրեց, **փոխանակ**՝ինձ հիշեցրեց
- տեղի ա ունեցել ալիք, **փոխանակ**՝ տեղի ա ունեցել անհարթություն
- բառեր պետք չի օգտագործել, **փոխանակ**՝ բառեր պետք չէ գործածել
- չխոսան, **փոխանակ**՝չխոսեն
- աշխատավարձեր, **փոխանակ**՝աշխատավարձեր
- կուսակցությունը պետք ա փակել, **փոխանակ**՝ կուսակցությունը պետք է փակել
- վեռտալյոտ լիներ, **փոխանակ**՝ուղղաթիռ լիներ
- բացի խոսալուց, **փոխանակ**՝բացի խոսելուց
- խոսքը գնում ա, **փոխանակ**՝խոսքը վերաբերում է
- կիսում են դիտարկումը, **փոխանակ**՝ համակարծիք են դիտարկմանը
- ավենավերջին, **փոխանակ**՝վերջին
- ինքը իրա կամքով, **փոխանակ**՝ինքն իր կամքով
- կազմակերպվում ա, **փոխանակ**՝կազմակերպվում է
- կրկին ևս մեկ անգամ, **փոխանակ**՝կրկին//ևս մեկ անգամ
- վաբշե չեն եղել, **փոխանակ**՝ընդհանրապես չեն եղել
- բոլորի ժամանակը զբաղեցրեցինք, **փոխանակ**՝բոլորին զբաղեցրինք
- իրավունք ունեն բանավիճել, **փոխանակ**՝ իրավունք ունեն բանավիճելու
- դատարանը հեսա տալու ա, **փոխանակ**՝ շուտով դատարանը կտա
- վախացրել եք, **փոխանակ**՝վախեցրել եք
- թույլ տվեք չհամաձայնվել, **փոխանակ**՝ թույլ տվեք չհամաձայնել
- գաղափարական ա, **փոխանակ**՝ գաղափարական է
- ինքը ինչ ասեց, **փոխանակ**՝ ինքն ինչ ասաց
- լռացրեք, հա՛..., **փոխանակ**՝ լռեցրեք, խնդրում են,...

- ամսի 9-ից հետո ամսի 10-ը կա, **փոխանակ**՝ տվյալ ամսվա 9-ից հետո 10-ը կա
- այն ուժերին, ում..., **փոխանակ**՝ այն ուժերին, որոնց...
- ի գորու են բերել, **փոխանակ**՝ ի գորու են բերելու
- իհարկե ո՛չ, **փոխանակ**՝ իհարկե կամ ո՛չ
- հնարավորություն տալ միաժամանակ լինել, **փոխանակ**՝ հնարավորություն ընձեռել միաժամանակ լինելու
- դեռ(յեՎ)ս, **փոխանակ**՝ դեռ(եՎ)ս
- հատկապես, **փոխանակ**՝ հատկապես

Հավելված 3

«Tete A Tete». Միեր Բաղդասարյան (08. 05. 2021 թ.)

- կյանքը շապիկներից չէ, այլ բլուկբաստեր է հիշեցնում, **փոխանակ**՝ կյանքը հեշտ չէ, այլ՝ փորձություններով լի
- անհաջողությունի հետ, **փոխանակ**՝ անհաջողության հետ
- պոչեր կան կյանքի 7-8 տարի առաջ եղած, **փոխանակ**՝ կյանքում 7-8 տարի առաջ եղած հուշեր
- չգիտեմ ոնց ասեմ, **փոխանակ**՝ չգիտեմ ինչպես ասել
- դերասանուհի, ով..., **փոխանակ**՝ դերասանուհի, որ...
- վերցնում էի իմ վրա, **փոխանակ**՝ վերցնում էի ինձ վրա
- դու շոկի մեջ էիր, **փոխանակ**՝ դու ապշած էիր
- որոշում եմ կայացրել ընտանիք կազմել, **փոխանակ**՝ որոշում եմ կայացրել ընտանիք կազմելու
- խնդիրները նրանում էին, **փոխանակ**՝ խնդիրներն էին
- շատ պրիմիտիվ օրինակ է, **փոխանակ**՝ շատ պարզ օրինակ է
- ինֆորմացիայի ոչ ձգբոտությունը, **փոխանակ**՝ տեղեկության ձգբոտ չլինելը
- իմպուլսիվ մի գիծ է, **փոխանակ**՝ անսպասելի (իմպուլսիվ) մի գիծ է
- ես ուզում եմ, որպեսզի, **փոխանակ**՝ ես ուզում եմ, որ...
- մարդկանց մոտ ալիքը գեներացվեց, **փոխանակ**՝ մարդիկ յուրացրին դա
- բարձր կերպով, **փոխանակ**՝ բարձրաստիճան
- հնեցում, **փոխանակ**՝ հնացում
- մրցանակներից ա, **փոխանակ**՝ մրցակիցներից է
- իննսուն(յէ)րկու, **փոխանակ**՝ իննսուն(է)րկու
- այդ ալիքը քեզ վրա վերցնել, **փոխանակ**՝ այդ անորոշությունը քեզ վերագրել
- նստած դեմդ, **փոխանակ**՝ նստած դիմացդ
- ամեն նախադրյալները նկատվում են, **փոխանակ**՝ ամեն նախադրյալ նկատվում է
- ինչի մասին է խոսքը գնում, **փոխանակ**՝ ինչի մասին է խոսքը
- դա նաև սկանդալներն են, **փոխանակ**՝ դրանք նաև ասեկոսներ են
- ինչ-որ մեկ հայտնվում է, **փոխանակ**՝ ինչ-որ մեկը հայտնվում է
- այնքան բաներ կա, **փոխանակ**՝ այնքան բաներ կան
- հարցրեցի՝ ինչպես է, **փոխանակ**՝ հարցրի՝ ինչպես է
- կա սուլիդար վերաբերմունք, **փոխանակ**՝ կա հարգալից (սուլիդար) վերաբերմունք
- դուք ունեք հիշողություններ, **փոխանակ**՝ ձեր հուշերից կան
- «վառ» էֆեկտի համար պոտենցյալ, **փոխանակ**՝ «վառ» արդյունքի համար ներուժ
- քո նկատմամբ եղել է, **փոխանակ**՝ քո հանդեպ եղել է
- ինչ պտի անի, **փոխանակ**՝ ինչ պիտի անի
- ես ուզում էի, որպեսզի ինքը գա, **փոխանակ**՝ ես ուզում էի, որ ինքը գա
- այն բաների մասին, ինչ մասին, **փոխանակ**՝ այն բաների մասին, որոնք

«Կերպարից դուրս» հաղորդում (02. 04. 2023 թ.)

- ո՞նց եք, **փոխանակ**՝ինչպե՞ս եք
- ինտերվյուններից ենք խոսում, **փոխանակ**՝ հարցազրույցների մասին ենք խոսում
- մեծ մասը ստում են, **փոխանակ**՝ մեծ մասը ստում է
- մեզ մոտ կեղծը շատ է, **փոխանակ**՝ մեր մեջ կեղծը շատ է
- կյանքը ճիշտ չի դասավորվում, **փոխանակ**՝ կյանքը ճիշտ չի ընթանում
- մարդկանց պետք չի, **փոխանակ**՝ մարդկանց պետք չէ
- սիթքոմ են նայել, դրա համար ենք պարտվել, **փոխանակ**՝ ըստ իրավիճակի կատակերգություն՝ սիթքոմ, դիտել են, դրա համար ենք պարտվել
- Ֆիլմերի կողքը կա լիքը զիբիլ, **փոխանակ**՝ֆիլմերին կից բավականաչափ աղբ կա
- նայե՞ք է՛ն կողմ, **փոխանակ**՝ նայե՞ք այն կողմ
- ինֆորմացիա յա ձեռք բերում, **փոխանակ**՝տեղեկույթ է ձեռք բերում
- ո՞նց են սիրել, **փոխանակ**՝ինչպե՞ս են սիրել
- երգեր էր գրվում, **փոխանակ**՝երգեր էին գրվում
- ով ում վրա տժժաց, **փոխանակ**՝ով ում վրա կիրառեց
- էսքան քթով մարդ լինի, **փոխանակ**՝այսքան մեծ քթով մարդ լինի
- չէ՛, ավելի հետաքրքիր ա, փոխանակ՝ ո՛չ, ավելի հետաքրքիր է
- ինչ-որ պահեր կա, որ պոռթկումներ լինի, **փոխանակ**՝ ինչ-որ պահեր կան, որոնք կարծես պոռթկումներ լինեն
- պետք ա գուսպ լինեն, **փոխանակ**՝ պետք է գուսպ լինեն
- մի քիչ էս կողմ, մի քիչ է՛ն կողմ, **փոխանակ**՝ մի քիչ այս կողմ, մի քիչ այն կողմ
- երեխա յա, թող մի երկու հատ էլ համերգ չգնա, **փոխանակ**՝ երեխա է. թող մի երկու հատ համերգ էլ չգնա
- հետաքրքիր ըսենց պատմություն կա, **փոխանակ**՝ այդպիսի հետաքրքիր պատմություն կա
- գնում ա, ասում ա, **փոխանակ**՝ գնում է, ասում է,
- ցորեն ա, արև տենա, որ լավ աճի, **փոխանակ**՝ ցորեն է, արև տենսի, որպեսզի լավ աճի
- ըստենց էլ արել են, **փոխանակ**՝ այդպես էլ արել են
- հա՛, ինչի՛ չէ, **փոխանակ**՝ այո՛, ինչո՛ւ չէ
- պետք ա շատ զավակներ ունենա, **փոխանակ**՝ պետք է շատ զավակներ ունենա
- նորմալա, որ չստացվի նորից, **փոխանակ**՝ կարգին է, որ չստացվի նորից
- մարդիկ, ում մոտ չի ստացվում, **փոխանակ**՝ մարդիկ, որոնց մոտ չի ստացվում
- քեզ սխալ են հանում, **փոխանակ**՝ քեզ սխալ են համարում
- ուզում ա նորմալ ապրի, **փոխանակ**՝ ուզում է բարեկարգ ապրի
- իր ընտրությունն ա, **փոխանակ**՝ իր ընտրությունն է
- ուզում էի փորձելի, **փոխանակ**՝ ուզում էի փորձել
- ինչի իրանք, **փոխանակ**՝ ինչու իրենք
- էս դերասանները փող չեն բերում, **փոխանակ**՝ այս դերասանները գումար չեն ապահովում
- իրան կարող ա հանեն, **փոխանակ**՝ իրեն հնարավոր է հանեն
- ամեն ինչից ինֆորմացված լինի, **փոխանակ**՝ ամեն ինչից տեղեկացված լինի
- էտ ինչ թանկ ա, **փոխանակ**՝ այդ ինչ թանկ է
- զգացում ա, որ պետք է լինի, **փոխանակ**՝ զգացում է, որ պետք է լինի
- մոդա յա ասել, **փոխանակ**՝ կարծես նորաձև է
- էրեխեքին դպրոց տանել, **փոխանակ**՝ երեխաներին դպրոց ուղեկցել

- տնօրենն ա թատրոնի, **փոխանակ**՝ տնօրենն է թատրոնի
- բեմադրություններ անել, **փոխանակ**՝ բեմադրություններ կազմակերպել
- վերջին կատեգորիայի դերասաններ, **փոխանակ**՝ բարձրակարգ դերասաններ
- ես էս տեսակ պետք ա երգեմ, **փոխանակ**՝ ես այսպես պետք է երգեմ
- իրա երաժշտական ճաշակը արտահայտի, **փոխանակ**՝ իր երաժշտական ճաշակը արտահայտի
- իրականում էտպես ա, **փոխանակ**՝ իրականում այդպես է
- հայ չի, **փոխանակ**՝ հայ չէ
- էն պատմությունը, **փոխանակ**՝ այն պատմությունը
- փիառ ա գնում, **փոխանակ**՝ փիառ է դառնում
- ես իրանց ասում եմ, **փոխանակ**՝ ես իրենց ասում եմ
- ես ուզենամ ամեն ինչ անեմ, **փոխանակ**՝ ես ցանկանամ ամեն ինչ անել
- մեկն ա, ամեն ինչ ճիշտ ա անում, **փոխանակ**՝ մեկն է, ամեն ինչ ճիշտ է անում
- գալիս ա մեզինց, **փոխանակ**՝ բխում է մեզինց
- Ֆիլմ ա, պետք չի, **փոխանակ**՝ Ֆիլմ է, պետք չէ
- էսօր մենք ինչ ենք արել, **փոխանակ**՝ այսօր մենք ինչ ենք արել
- մեզ վիրավորում ա, **փոխանակ**՝ մեզ վիրավորում է
- խոսա, քաթինգ ա, **փոխանակ**՝ խոսի՞ր, փորձ է (քաթինգ)
- տարբեր կոիվներ ա եղել, **փոխանակ**՝ տարբեր կոիվներ են եղել
- ակցենտով պիտի հասկանան, փոխանակ՝ հնչերանգից պիտի հասկանան
- սկզբունքային հարց ա, **փոխանակ**՝ սկզբունքային հարց է
- նորմալ չի էսպես, **փոխանակ**՝ նորմալ չէ այսպես
- իրանք ինձնով են նայում, **փոխանակ**՝ իրենք ինձնով են առաջնորդվում
- մնացածը նայում են, **փոխանակ**՝ մնացածը նայում է
- էնքանա, որ..., **փոխանակ**՝ այնքան է, որ...
- ըսենց տանում, որ..., **փոխանակ**՝ այսպես տանում, որ...
- մենք մեզ ինքներս խաբում ենք, **փոխանակ**՝ մենք ինքներս խաբում ենք մեզ
- պետք ա դուրս գանք, **փոխանակ**՝ պետք է դուրս գանք
- ոչ մի ձև չենք առանձնանում, **փոխանակ**՝ ոչ մի ձևով չենք առանձնանում
- չեմ ուզում զղջամ, **փոխանակ**՝ չեմ ուզում զղջալ
- ձեր անձնական պոռոչկոնք, **փոխանակ**՝ ձեր անձնական նախագիծը
- լուրջ եմ վերաբերվում հասկացողությանը, **փոխանակ**՝ ձիշտ եմ համարում հասկացությունը
- Ֆենոմենալ հատկություն, **փոխանակ**՝ բացառիկ հատկություն
- ապրել ա, զգացել ա, **փոխանակ**՝ ապրել է, զգացել է
- հողն ու ջուրը ինչ են տվել, **փոխանակ**՝ հողից ու ջրից ինչեր են ստեղծվել
- մի քիչ շուտ ա լինում ըտենց, **փոխանակ**՝ մի քիչ շուտ է լինում այդպես
- առաջի օրը, **փոխանակ**՝ առաջին օրը
- ինչի ինձ, ինչի ուրիշը, **փոխանակ**՝ ինչու ինձ, ինչու ուրիշը
- հիշացնի, **փոխանակ**՝ հիշեցնի
- իրանց աղոթքը, **փոխանակ**՝ իրենց աղոթքը
- իրանցից լավ ես անում, **փոխանակ**՝ իրենցից լավ ես անում
- ինչ-որ բաներ կրկնվում ա, **փոխանակ**՝ ինչ-որ բաներ կրկնվում են
- փորձում ենք դուրս գանք, **փոխանակ**՝ փորձում ենք դուրս գալ
- նմանացնում եմ, **փոխանակ**՝ նմանեցնում եմ
- պրոբլեմները միշտ լինում են, **փոխանակ**՝ խնդիրները միշտ լինում են
- կերպք էս երկրագունդը, **փոխանակ**՝ յուրացրիք այս երկրագունդը
- ինչ հրեշավոր մտքեր են ձեզ մոտ, **փոխանակ**՝ ինչպիսի հրեշավոր մտքեր են ձեր մեջ
- էս պահին էսպես զգացի, **փոխանակ**՝ այս պահին այսպես զգացի
- միջին-վիճակագրական հայր, **փոխանակ**՝ միջին-վիճակագրական ցուցանիշ-շով հայր

Եզրակացություն

Գրական լեզվի զարգացման ժամանակակից շրջանը բնութագրվում է բազմաթիվ գործոնների ազդեցությամբ: Ընդարձակվում է գրական լեզվի գործողության դաշտը՝ ընդգրկելով գրեթե ողջ ազգային լեզուն: Գրական լեզվի զարգացումը տեղի է ունենում լրատվամիջոցների լեզվի նշանի ներքո և վճռական ազդեցության ներքո: Սա է ժամանակակից լեզվական իրավիճակի հիմնական առանձնահատկությունը: Եվ անկախ նրանից, թե ինչպես եք վերաբերվում դրան, օրինակ՝ ափսոսում եք դասական և ժամանակակից լուրջ (ոչ զանգվածային) գրականության դերի կտրուկ անկման համար գրական նորմերի ձևավորման գործում, սա է օբյեկտիվ իրականությունը: Եվ դա հիմք չի տալիս գրական լեզվի վատթարացման մասին սկզբունքային եզրակացությունների:

Մենք գրական լեզվի զարգացման նոր շրջան ենք ապրում. այն, ինչ հաճախ համարվում է վնաս, իրականում գրական լեզվի նոր որակ է՝ պայմանավորված սոցիալական նոր պայմաններով և լեզվական նոր իրավիճակով:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին (Ֆրանսիացի հայագետ) հետևյալ միտքն է արտահայտել. «Իմ իմացած լեզուների մեջ հայերենը բացառիկ է, նախ՝ որպես զարմանալի տրամաբանական լեզու, ապա նաև՝ իր ձկունությամբ, նոր բառեր կազմելու դյուրություններով» [16]:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987:
2. Հայերենագիտական միջազգային տասներորդ գիտաժողով, Զեկուցումների ժողովածու, 7-9 դեկտեմբերի, 2015 թ.:
3. Անենկովա Ի.Վ. Ժամանակակից լրատվամիջոցների լեզուն ռուսական մշակույթի համատեքստում // Ռուսական խոսք. 2006:
4. Բալաշով Ն.Ի. Քսաներորդ դարի կենտրոնները և բանաստեղծական ռեալիզմը. // Բլեզ Մենդրարս. Ամբողջ աշխարհում և աշխարհի խորքերը: Մ., 1971:
5. Կամինսկայա Տ.Լ. Հասցեատեր զանգվածային հաղորդակցության մեջ. Վելիկի Նովգորոդ, 2008:
6. Կարաուլով Յու.Ն. Լրատվամիջոցների լեզուն որպես ազգային լեզվի մոդել // ԶԼՄ-ների լեզուն որպես միջառարկայական հետազոտության օբյեկտ. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ամփոփագրեր. Մ., 2001:
7. Կարաուլով Յու.Ն. Ռուսաց լեզու և լեզվական անհատականություն. Մ., 2007:
8. Կոնրադ Ն.Ի. «Լեզվական գոյության» մասին // Ճապոնական լեզվաբանական ժողովածու. Մ., 1959:
9. Kupina N.A., Litovskaya M.A., Nikolina N.A. Զանգվածային գրականություն այսօր. Մ., 2010:
10. Մեդիատեքստը մշակութային համակարգում. դինամիկ գործընթացներ լրագրության լեզվում և ոճում քսաներորդ դարի վերջին. Սանկտ Պետերբուրգ, 2002:
11. Մուրատով Ս. Հեռուստատեսությունը հեռուստատեսության որոնման մեջ. Հեղինակի դիտարկումների տարեգրություն. Մ., 2009:
12. Նեշչիմենկո Գ.Պ. Լեզուն և մշակույթը էթնիկ խմբի պատմության մեջ // Լեզու. էթնոս. Մշակույթ. Մ., 1994:
13. Ռոմանենկո Ա.Պ. Խորհրդային և հետխորհրդային զանգվածային խոսքային մշակույթ. ընդհանուր և տարբեր // Խորհրդային անցյալ և ներկա մշակույթ. Կ. 2. Եկատերինբուրգ, 2009:
14. Տրոֆիմովա Օ.Վ., Կուզնեցովա Ն.Վ. Լրագրողական տեքստ՝ լեզվաբանական վերլուծություն՝ Պրոց. նպաստ. Մ., 2010:
15. Շչերբա Լ.Վ. Գրական լեզուն և դրա զարգացման ուղիները (ռուսերենի հետ կապված) // Շչերբա Լ.Վ. Ընտրված ստեղծագործություններ ռուսաց լեզվի վերաբերյալ. Մ., 1957:
16. https://hy.wikiquote.org/wiki/%D5%96%D6%80%D5%A5%D5%A4%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%AF_%D5%96%D5%A5%D5%B5%D5%A4%D5%AB .

РУССКИЙ МИР ИВАНА ТУРГЕНЕВА В АРМЯНСКИХ ПЕРЕВОДАХ

ЗРУИ АЙРЯН

Институт литературы им. М. Абебяна НАН РА
ведущий научный сотрудник отдела
“Зарубежной и сопоставительной литературы”,
кандидат филологических наук, доцент
nerses91@rambler.ru

Аннотация

Статья посвящена русско-армянским литературным связям. Исследованы публикации произведений И. С. Тургенева на армянском языке в переводах таких известных писателей, как А. Цатурян, Раффи, Г. Бес, С. Зорьян, Г. Борьян, Л. Даниэльян и др.

В ней отмечается, что Тургенев – мастер описания, глубокой философской и эмоциональной мысли. В своих произведениях автор предстает как чуткий и тонкий знаток самобытной и уникальной природы родного края, которая описана им со всей чистотой и образностью русского языка.

Рассказы и повести Тургенева в армянских переводах впервые стали печататься с конца XIX века в известных тифлиссских газетах, активно популяризирующих творчество русского писателя.

Среди них выделим известный для того времени журнал “Ахбюр” (“Родник”), на страницах которого в 1883 г. был представлен перевод рассказа “Перепелка”. В 1884г. в газете “Мшак” (Труженик) вышла в свет повесть “Жид”, а в 1888 г. в газете “Нор Дар” (“Новый Век”) была напечатана повесть “Первая любовь”.

В статье впервые исследован и представлен перевод армянского писателя Гарегина Беса из стихотворения в прозе Тургенева “Русский язык”.

Отмечается, что Г. Бес был большим знатоком русской культуры и литературы. Он прекрасно владел русским языком, что и помогло ему с особой тщательностью и максимальной близостью к подлинникам перевести их на армянский язык.

Сопоставительный анализ перевода с подлинником показал, что переводчик с максимальной точностью передал не только смысл, но и стиль подлинника. В нем ощущается дух, настроение, эмоциональное и психологическое состояние русского писателя. Перевод также лиричен и экспрессивно насыщен, и он легко читается и оставляет на армянских читателей такое же впечатление, как и подлинник.

В переводе воссозданы психология, гражданская позиция Тургенева, его нравственные и эстетические ценности, где мысли и чувства русского поэта звучат на армянском языке с новой, впечатляющей силой.

Перевод также свидетельствует о переводческом профессионализме Г. Беса, которому удалось на армянском языке всецело передать красоту, искренние чувства и мысли русского писателя.

Это стихотворение Тургенева хорошо знакомо армянским читателям, оно и по сей день изучается в школьных программах по русской литературе, раскрывает им значение и роль русского языка в жизни писателя, верящего в будущее своей родины.

Переводы Гарегина Беса внесли большой вклад в развитие армяно-русских литературных взаимосвязей, благодаря которым творческое наследие И. Тургенева стало ценнейшим достоянием и армянских читателей, проявляющих и по сей день широкий интерес к творчеству великого классика.

Ключевые слова и фразы: стихотворения в прозе, перевод, книга, эквивалент, мастерство переводчика, литературные взаимосвязи.

THE RUSSIAN WORLD OF IVAN TURGENEV IN ARMENIAN TRANSLATIONS

ZARUHI HAYRYAN

National Academy of Sciences
Institute of Literature named after. M. Abeghyan
leading researcher of the department
“Foreign and comparative literature”
Ph.D., Associate Professor
nerses91@rambler.ru

Abstract

The article is devoted to Russian–Armenian literary relations. The publications of works by I. S. Turgenev in Armenian translations by such famous writers as A. Tsaturyan, Raffi, G. Bes, S. Zory/ian, G. Boryan, L. Danielyan and others are studied.

It is mentioned that Turgenev is a master of description and deep philosophical and emotional thought. In his works, the author appears as a sensitive and subtle connoisseur of the original and unique nature of his native land, which he described with all the purity and imagery of the Russian language.

Turgenev’s stories and tales in Armenian translations began to be published for the first time since the end of the 19th century in famous Tiflis newspapers, which actively popularized the work of the Russian writer.

Among them, we highlight the magazine “Akhbyur” (“Spring”), well-known for that time, on the pages of which in 1883 a translation of the story “Quail” was presented. In 1884 the newspaper “Mshak” (Worker) published the story “Jew”, and in 1888 the newspaper “Nor Dar” (“New Age”) published the story “First Love”.

The article is the first to explore and present the translation of the Armenian writer Garegin Bes from Turgenev’s prose poem “Russian Language”.

It is well-known said that G. Bes was a great connoisseur of Russian culture and literature. He had an excellent command of the Russian language, which helped translate them into Armenian with a special care and maximum closeness to the originals. The comparative analysis of the translation with the original showed that the translator accurately conveyed not only the meaning but also the style of the original. You can feel the spirit, mood, emotional and psychological state of the Russian writer in it. The translation is also lyrical and expressively rich, it is easy to read and leaves the same impression on Armenian readers as the original.

The translation recreates the psychology, civic position of Turgenev, his moral and aesthetic values, where the thoughts and feelings of the Russian poet sound with a new and impressive force in Armenian.

The translation also testifies to the translation professionalism of G. Bes, who managed to fully convey the beauty, sincere feelings and thoughts of the Russian writer in Armenian.

This poem by Turgenev is well known to Armenian readers; it is still studied in school curricula on Russian literature to this day, revealing the meaning and role of Russian in the life of a writer who believes in the future of his homeland.

Garegin Bes’s translations made a great contribution to the development of Armenian–Russian literary relations, thanks to which the creative heritage of I. Turgenev became the most valuable asset of Armenian readers, who show a broad interest in the works of the great classic to this day.

Key words and phrases: prose poems, translation, book, equivalent, translator’s skill, literary relationships.

ԻՎԱՆ ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԶԱՐՈՒՀԻ ՀԱՅՐՅԱՆ

ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
«Արտասահմանյան և համեմատական գրականության»
բաժնի առաջատար գիտաշխատող,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
nerses91@rambler.ru

Համառոտագիր

Հոդվածը նվիրված է ռուս-հայկական գրական կապերին: Ուսումնասիրվել են Ի. Ս. Տուրգենևի ստեղծագործությունների հայերենով հրապարակումները այնպիսի հայտնի գրողների թարգմանություններում, ինչպիսիք են՝ Ա. Ծատուրյանը, Ռաֆֆին, Գ. Բեաը, Ս. Զորյանը, Գ. Բորյանը, Լ. Դանիելյանը և այլք:

Նշվում է, որ Տուրգենևը խորունկ փիլիսոփայական և հուզական մտքի նկարագրության վարպետ է: Իր ստեղծագործություններում հեղինակը ներկայանում է որպես իր հայրենի հողի ինքնատիպ և եզակի բնության նրբանկատ և զգայուն գիտակ, որն էլ նկարագրված է ռուսերենի ամբողջ պարզությամբ և պատկերավորությամբ:

Տուրգենևի պատմվածքներն ու բանաստեղծությունները հայերեն թարգմանություններում առաջին անգամ սկսել են տպագրվել XIX դարի վերջերից՝ նշանավոր թիֆլիսյան թերթերում, որոնք ակտիվորեն քարոզում էին ռուս գրողի ստեղծարարությունը:

Դրանց շարքում առանձնացնենք այդ ժամանակաշրջանի հայտնի «Աղբյուր» ամսագիրը, որի էջերում 1883 թ. ներկայացվեց «Перепелка» («Լոր») պատմվածքի թարգմանությունը: 1884 թ. «Մշակ» թերթում լույս տեսավ «Жид» («Ժիդ») վիպակը, իսկ 1888 թ. «Նոր Դար» թերթում տպագրվեց «Первая любовь» («Առաջին սեր») վիպակը:

Հոդվածում առաջին անգամ ուսումնասիրվել և ներկայացվել է հայ գրող Գարեգին Բեսի՝ Տուրգենևի «Русский язык» («Ռուսաց լեզու») արձակ բանաստեղծության թարգմանությունը:

Նշվում է, որ Գ. Բեաը ռուսական մշակույթի և գրականության մեծ գիտակ էր: Նա կատարելապես տիրապետում էր ռուսերենին, ինչն էլ օգնեց նրան, բնագրերին առանձնահատուկ ուշադրություն և առավելագույն ձգբրտություն ցուցաբերելով, դրանք թարգմանելու հայերեն:

Բնագրի հետ թարգմանության համեմատական վերլուծությունը ցույց տվեց, որ թարգմանիչը առավելագույն ձգբրտությամբ է փոխանցել բնագրի ոչ միայն միտքը, այլ նաև հեղինակի ձեռագիրը: Այնտեղ իրենց զգացնել են տալիս ռուս հեղինակի ոգին, տրամադրությունը, էմոցիոնալ և հոգեբանական վիճակը: Թարգմանությունը նույնպես քնարական ժանրի է, արտահայտիչ կերպով լի, և այն հեշտ ընթեռնելի է ու հայ ընթերցողների վրա թողնում է նույն տպավորությունը, ինչ բնօրինակը:

Թարգմանության մեջ վերարտադրված են Տուրգենևի հոգեբանությունը, քաղաքացիական դիրքորոշումը, նրա բարոյական և գեղագիտական արժեքները, որտեղ ռուս պոետի մտքերն ու զգացումները հայերենով արտահայտվում են նոր, տպավորիչ հզորությամբ:

Թարգմանությունը իր հերթին վկայում է Գ. Բեսի թարգմանչական

արհեստավարժության մասին, որ հնարավոր է դարձրել ռուս հեղինակի ձեռագրի գեղեցկությունը, ճշմարիտ մտքերն ու զգացումները կատարելապես փոխանցել հայերենով:

Տուրգենևի այս բանաստեղծությունը բավականին նշանավոր է հայ ընթերցողների շրջանակներում. այն մինչ օրս ուսուցանվում է ռուս գրականության դպրոցական ծրագրերում, բացահայտում է սեփական հայրենիքի ապագային հավատացող գրողի կյանքում ռուսաց լեզվի նշանակությունն ու դերը:

Գարեգին Բեսի թարգմանությունները խոշոր ներդրում ունեցան հայ-ռուսական գրական կապերի զարգացման գործում, ինչն էլ իր հերթին խթան հանդիսացավ, որ Տուրգենևի ստեղծարարական ժառանգությունը, մեծն դասականի ստեղծարարության հանդեպ մինչ օրս լայն հետաքրքրություն ցուցաբերող հայ ընթերցողների համար, դարձավ ամենաարժեքավոր ձեռքբերումը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ արձակ բանաստեղծություններ, թարգմանություն, գիրք, համարժեք, թարգմանչի վարպետություն, գրական փոխհարաբերություններ:

Русско–армянские литературные взаимосвязи, основанные В. Брюсовым, Ю. Веселовским, свидетельствуют о большом и обоюдном интересе двух народов к их духовным, культурным, эстетическим ценностям.

Передовая общественная мысль Армении на протяжении десятилетий следила за лучшими достижениями русской литературы, которая имела большое влияние на формирование и становление прогрессивных, философско–гуманистических воззрений армянских писателей.

Большим культурным событием в жизни армянской общественной мысли второй половины XIX века стало знакомство армянских читателей с творчеством выдающегося русского писателя, публициста, поэта, драматурга, переводчика, литературного критика Ивана Сергеевича Тургенева.

В армянской среде произведения Тургенева читались как на русском, так и на армянском языках. В армянских переводах они были представлены такими известными армянскими писателями–переводчиками, как А. Цатурян, Раффи, Г. Бес, С. Зорьян, Г. Борьян, Л. Даниэльян и др.

Произведения Тургенева в армянских литературных кругах были высоко оценены и завоевали признание своим реализмом, новаторством, высоким идейно–художественным содержанием. Они выделялись своей народностью, искренним патриотизмом и гуманизмом. Автор посредством своих героев блестяще раскрыл и показал всю красоту и силу русской души, ее богатый внутренний мир.

Тургенев – мастер описания, глубокой философской и эмоциональной мысли. В своих произведениях автор предстает также чутким и тонким знатоком самобытной и уникальной природы родного края, которая описана им со всей чистотой и образностью русского языка.

Указывая на творческую индивидуальность Тургенева, литературовед К. Чмшкян писала: «Ведущим началом, реализующим единство формы и содержания, Тургенев считал правдивость и жизненность искусства. Как русский художник, он осознавал, что без жизни и правды не может быть красоты, не может быть искусства, что художественная форма создается самим содержанием, если оно идейно полноценно» [8, с.128].

Известно, что рассказы и повести Тургенева в армянских переводах впервые стали печататься с конца XIX века в известных тифлисских газетах, активно популяризирующих творчество русского писателя.

Среди них выделим известный для того времени журнал “Ахбюр” (“Родник”), на страницах которого в 1883 г. был представлен перевод рассказа “Перепелка”. В

1884 г. в газете “Мшак” (Труженик) вышла в свет повесть “Жид”, а в 1888 г. в газете “Нор Дар” (“Новый Век”) была напечатана повесть “Первая любовь” [4, с.64].

Большим признанием в кругу армянской общественности пользовалась газета “Мшак”, на страницах которой в армянских переводах печатались произведения известных русских писателей.

Среди армянских переводов произведений Тургенева литературная критика по достоинству высоко оценила перевод повести “Ася” (А. Цатурян), впервые изданной в 1898 г. на страницах журнала «Аракс» [3, с.4].

О широкой востребованности и актуальности произведений Тургенева в армянском обществе свидетельствуют также изданные в начале 1890-х на армянском языке друг за другом повести “Дневник лишнего человека”, “Несчастливая” (“Нор Дар”), роман “Накануне” (“Тараз”) в переводах М. Данагезяна и Е. Казаряна [4, с. 65].

В первой половине XX века большую лепту в популяризации произведений Тургенева внес армянский писатель-переводчик, драматург, заслуженный деятель искусств Гарегин Бес (Саринян).

Его переводы вошли в такие книги, как “Стихотворения в прозе” (1940), “Избранные произведения” (1951), отражая психологию, глубокий и самобытный внутренний мир писателя, его философский подход к назначению жизни, ее ценностям.

Благодаря переводам Г. Беса, армянские читатели раскрыли и познали Тургенева как основоположника нового жанра – “стихотворения в прозе”, которые выделялись особым лиризмом и лаконизмом и насыщены глубоким эмоциональным чувством поэта.

Известно, что стихотворения в прозе создавались Тургеневым в течение четырех лет (с 1878 по 1882 гг.) и писались им в пожилом возрасте для самого себя. В них отражены философское осмысление жизни, мировоззрение, творческая индивидуальность писателя. По этому поводу Тургенев в одном из своих писем писал: «Собственно говоря, это не что иное, как последние вздохи (вежливо выражаясь) старика» [2, с. 24].

Литературовед А. Аветисян, указывая на глубину содержания и лирическое мастерство стихотворений в прозе Тургенева, писала: «Небольшой по объему цикл стихотворений в прозе – и квинтэссенция всего, что волновало, притягивало и отталкивало на протяжении всей жизни Тургенева-человека. Написан этот цикл в предчувствии приближения смерти, поэтому писатель философски осмыслил, что же он оставляет здесь, на земле» [1, с. 42].

В переводах Г. Беса в книгу “Стихотворения в прозе” вошло свыше 50 стихотворений. Из цикла “SENILIA” выделим такие, как “Деревня”, “Разговор”, “Старуха”, “Собака”, “Соперник”, “Услышишь суд глупца...” и др., а из цикла “Стихотворения в прозе”: “Встреча. Сон”, “Проклятие”, “Без гнезда”, “Кубок”, “Песочные часы” и др. [6].

Известно, что Гарегин Бес был большим знатоком русской культуры и литературы. Он прекрасно владел русским языком, что и помогло ему с особой тщательностью и максимальной близостью к подлинникам перевести их на армянский язык.

В качестве примера рассмотрим перевод Беса стихотворения “Русский язык” и методом сопоставительного анализа определим, насколько перевод соответствует подлиннику.

Подлинник: Русский язык (Стихотворение в прозе)	Перевод: Ռուսաց լեզու Արձակ բանաստեղծություն
<p>Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий о судьбах моей родины, — ты один мне поддержка и опора, о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык! Не будь тебя — как не впасть в отчаяние при виде всего, что совершается дома? Но нельзя верить, чтобы такой язык не был дан великому народу! 1882 г. [5, с.172].</p>	<p>Տարակուսանքի օրերին, հայրենիքիս վիճակի մասին ծանր մտածումների օրերին, դու ես իմ միակ նեցուկն ու ապավենը, ó մեծ, հզոր, արդարախոս և ազատ ռուսաց լեզու: Առանց քեզ ինչպե՞ս կարող էի չվհասովել՝ տեսնելով այն ամենը, ինչը կատարվում է տանը: Բայց չի կարելի չհասկանալ, որ այդպիսի մի լեզու մեծ ժողովրդին շնորհված չէր: [6,109].</p>

Сравнительный анализ подлинника с переводом показал, что перевод всецело соответствует подлиннику и по смыслу, и по стилю. В переводе отражены образ автора, его раздумья о судьбе родины, о значении русского языка в его жизни. На армянском языке раздумья писателя о судьбе родины звучат равнозначно подлиннику. Сравним:

Подлинник: Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий о судьбах моей родины/...

Перевод: Տարակուսանքի օրերին, հայրենիքիս վիճակի մասին ծանր մտածումների օրերին/...

В переводе со всей тщательностью переводчик передал глубокие чувства Тургенева к родному языку, о котором он говорит с большой гордостью и любовью. Перевод, как и подлинник, представлен яркими метафорами, характеризующими русский язык. **Сравним:**

Подлинник: /ты один мне поддержка и опора, о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык! /Не будь тебя — как не впасть в отчаяние при виде всего, что совершается дома/...

Перевод: /դու ես իմ միակ նեցուկն ու ապավենը, ó մեծ, հզոր, արդարախոս և ազատ ռուսաց լեզու: /Առանց քեզ ինչպե՞ս կարող էի չվհասովել, տեսնելով այն ամենը, ինչը կատարվում է տանը:/...

В переводе ощущаются дух, настроение автора, которое особенно выделяется в заключительных строках, звучащих искренне-гордо, пронизанные патриотическим пафосом Тургенева. **Сравним:**

Подлинник: Но нельзя верить, чтобы такой язык не был дан великому народу!

Перевод: Բայց չի կարելի չհասկանալ, որ այդպիսի մի լեզու մեծ ժողովրդին շնորհված չէր:

Анализ перевода показал, что он не уступает подлиннику своей эмоциональной силой, отразившей безграничную любовь Тургенева к своей родине, его будущему, могучему и великому русскому языку.

Стилистически перевод, как и подлинник, представлен двумя риторическими восклицаниями и риторическим вопросом автора, усиливающими эмоциональность его мысли и чувства.

На необходимость сохранения в тексте перевода интонационного строя в свое время указывал А. Федоров, который писал: «...Вопрос должен ставиться не о передаче интонации, как таковой, средствами другого языка, а о создании такого текста перевода, как целого, который по всем своим особенностям – и лексическим, и синтаксическим, по характеру переходов от одной эмоциональной окраски к другой и по своему членению на смысловые и композиционные отрезки – допускал бы такую же степень естественности, живости, эмоциональной насыщенности и в живом произнесении, как это возможно в отношении подлинника. И тем самым важным рабочим приемом в деле перевода должна быть признана проверка переводного текста на слух, проверка того, насколько убедительна создающаяся при чтении интонация, естественна ли она с точки зрения языка, и соответствует ли она по

смыслу и стилю текста (при условии, что он по смыслу и стилю соответствует оригиналу)» [7, с. 271–272].

Итак, из вышеизложенного следует, что перевод равнозначен подлиннику, где ни одна мысль Тургенева не была упущена переводчиком.

В переводе воссозданы психология, гражданская позиция Тургенева, его нравственные и эстетические ценности, где мысли и чувства русского поэта звучат на армянском языке с новой, впечатляющей силой.

Перевод также свидетельствует о переводческом профессионализме Г. Беса, которому удалось на армянском языке всецело передать красоту, искренние чувства и мысли русского писателя.

Это стихотворение Тургенева хорошо знакомо армянским читателям, оно и по сей день изучается в школьных программах по русской литературе, раскрывает им значение и роль русского языка в жизни писателя, верящего в будущее своей родины.

Известно, что Тургенев, как переводчик европейской литературы, выдвигал свои требования к методам перевода. Руководствуясь переводческими принципами, литературовед К. Чмшкян отмечала, что писатель считал, что перевод представляет собой процесс переработки оригинального текста переводчиком, который вкладывает в него собственные впечатления, проявляет собственную личность. Писатель при этом также указывал, что перевод должен сохранить в себе дух оригинального произведения, донести смысл, вложенный в него автором [8, с. 83].

Вышерассмотренный перевод стихотворения “Русский язык”, свидетельствует, что армянский переводчик Г. Бес также придерживался в своей работе тех переводческих принципов и методов, на которые в свое время указывал Тургенев.

В восприятии литературоведа И. Адамян, одной из главных особенностей цикла стихотворений в прозе Тургенева является слияние в них личного и общественного, о чем она писала: «Герой, изображенный со своим миром и своими мыслями, выражает идеи общественные. Мы видим дуализм философских взглядов Тургенева: с одной стороны, он пессимист, утверждающий бессмысленность человеческого существования, с другой – оптимист, который верит в вечность совершенства...» [2, с.25].

Переводы Гарегина Беса внесли большой вклад в развитие армяно-русских литературных взаимосвязей, благодаря которым творческое наследие И. Тургенева стало ценнейшим достоянием и армянских читателей, проявляющих и по сей день широкий интерес к творчеству великого классика.

Список литературы

1. Аветисян А.Ф. Роль метафоры в «стихотворениях в прозе» И.С. Тургенева //Сборник материалов Международной научно-практической конференции.–Ереван: Ереванский государственный лингвистический университет им. В.Я. Брюсова, 2013.–с. 42–51.
2. Адамян И.Р. Философский контекст в «стихотворениях в прозе» И.С. ТУРГЕНЕВА//Сборник материалов Международной научно-практической конференции.–Ереван: Ереванский государственный лингвистический университет им. В.Я.Брюсова, 2013–с. 24–29.
3. Амирханян М.Д. Вступительное слово к сборнику // Сборник материалов Международной научно-практической конференции.–Ереван: Ереванский государственный лингвистический университет им. В.Я. Брюсова, 2013– с. 5–9.
4. Багдасарян Р.А. И.С. Тургенев в армянских переводах //Сборник материалов Международной научно-практической конференции.–Ереван: Ереванский государственный лингвистический университет им. В.Я. Брюсова, 2013–754 с 64–74.
5. Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем.– В тридцати томах.– М.: Наука, Т. 10. Повести и рассказы, 1881–1883. Стихотворения в прозе. 1878–1883. Произведения разных годов. 1982. – 607 с.
6. Тургенев И. С. Стихотворения в прозе.– Ереван: Айастан, 1940.–168 с. (на арм. яз.).
7. Федоров А.В. Основы общей теории перевода.– М.: Высшая школа, 1983.–303 с.
8. Чмшкян К.Г. И.С. Тургенев – литературный критик.– Ереван: Изд-во Ереванского университета, 1957.– 146 с.

UNVEILING THE LAYERS: A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF “UNCLE TOM’S CABIN” BY HARRIET BEECHER STOWE

SUSANNA NANYAN

International Scientific–Educational Center of the
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Department of Foreign Languages, Lecturer
Institute of Literature after Manuk Abeghyan
PhD Applicant
susanna.nanyan@isec.am

Abstract

Harriet Beecher Stowe’s “Uncle Tom’s Cabin” occupies a significant place in American literature, its enduring legacy guides across generations. This abstract summarizes the importance of a comprehensive analysis of the novel, going through its layers of character, theme, criticism and historical context. “Uncle Tom’s Cabin” is a story of how a human can suffer from resilience due to being a slave. Here it is shown the true horror of the antebellum South and exposed brutal realities of slavery. Through characters like Uncle Tom, Stowe portrays the true spirit of those subjected to cruelty and injustice, while also highlighting moments of courage and morality. In comparison to physical and emotional problems, readers today may be less aware of or respectful of moral and spiritual topics, thus they may not view these threats as seriously as Stowe and her audience did in the nineteenth century. However, one of slavery’s primary evils, according to Stowe, was the moral impact. To argue that the slaves had the moral responsibility because they were helpless would be to deny that the slaves were adult human beings with the ability to make moral decisions for themselves.

Stowe’s portrayal of racism is central to the novel’s thematic depth and societal impact. Through the lens of various characters, she exposes the pervasive nature of racism and its deceptive effects on both the enslaved and the enslavers. Characters like Uncle Tom and Eliza are subjected to dehumanizing treatment and systemic discrimination, their worth reduced to mere commodities in a society built on exploitation. Conversely, characters like Simon Legree are a great example of the violent racism that maintains the cycle of oppression, viewing their fellow human beings as inherently inferior and unworthy of dignity or respect.

Furthermore, Stowe challenges prevailing stereotypes and misconceptions about race, presenting her characters as complex individuals with their own hopes, fears, and aspirations. By humanizing the enslaved and confronting readers with the harsh realities of their circumstances, she compels us to confront the moral bankruptcy of racism and to recognize the inherent humanity of all people, regardless of race or ethnicity.

This abstract highlights the enduring relevance of “Uncle Tom’s Cabin” in the modern world, reminding us of the ongoing struggle for justice and equality. Through a comprehensive analysis of Stowe’s great work, we gain a deeper understanding of the complexities of the human experience and a renewed sense of urgency in the pursuit of a more equitable society. Furthermore, by examining the novel’s historical context and its impact on society, we gain insights into its lasting significance as a catalyst for social change and a testament to the power of literature to shape hearts and minds across generations. Stowe’s exploration of racism offers valuable insights into the persistence of racial injustice, the dehumanization of marginalized communities, and the urgent need for continued advocacy and activism in the fight against racism.

Keywords and phrases: American literature, slavery, oppression, moral integrity, abolitionist movement, racism, systemic discrimination.

ՇԵՐՏԵՐԻ ԲԱՅԱՀԱՅՏՈՒՄ. ՀԱՐԻԵԹ ԲԻՉԵՐ ՍԹՈՈՒ «ՔԵՌԻ ԹՈՄԻ ԽՐՃԻԹԸ» ՎԵՊԻ ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՆԱՆՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
օտար լեզուների ամբիոնի դասախոս,

Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայցորդ
susanna.nanyan@isec.am

Համառոտագիր

Հարիեթ Բիչեր Սթոուի «Քեռի Թոմի խրճիթը» զգալի տեղ է զբաղեցնում ամերիկյան գրականության մեջ. նրա մնայուն ժառանգությունը փոխանցվում է սերնդից սերունդ տարիների ընթացքում: Այս հոդվածն իր մեջ ներառում է վեպի համապարփակ վերլուծության էությունը՝ խորանալով նրա գերագույն խնդրի, թեմայի, սիմվոլիզմի և պատմական համատեքստի բազմակողմանի շերտերի մեջ: «Քեռի Թոմի խրճիթը» մարդկային տառապանքի և ձկունության պատմությունն է ճնշվածության առջև, որն առաջարկում է համայնապատկերային տեսարան դեպի նախահարձակ հարավ և բացահայտում ստրկության դաժան իրողությունները: Քեռի Թոմի նման կերպարների միջոցով Սթոուն ներկայացնում է դաժանության և անարդարության ենթարկվածների անսասան ոգին՝ միաժամանակ ընդգծելով քաջության և կարեկցանքի պահերը: Ավելին, վեպը վկայում է կարեկցանքի փոխակերպիչ ուժի և արժանապատվության և ազատության համընդհանուր ցանկության մասին:

Սթոուի կողմից ռասիզմի պատկերումը առանցքային է վեպի թեմատիկ խորության և հասարակական ազդեցության համար: Տարբեր կերպարներ նկարագրելով՝ նա բացահայտում է ռասիզմի համատարած բնույթը և դրա նենգ ազդեցությունը թե՛ ստրկացվածների, թե՛ ստրկատերերի վրա: Քեռի Թոմի և Էլիզայի նման կերպարները ենթարկվում են ապամարդկայնացնող վերաբերմունքի և համակարգային խտրականության. նրանց արժեքը վերածվում է ուղղակի ապրանքների մի հասարակության մեջ, որը կառուցված է շահագործման վրա: Ի հակառակ նշված կերպարների՝ Սայմոն Լեգրիի նման կերպարները ցույց են տալիս կատաղի ռասիզմը, որը հավերժացնում է ճնշումների ցիկլը՝ դիտարկելով իրենց մերձավորներին որպես էապես ստորադաս և անարժան արժանապատվության կամ հարգանքի:

Ավելին, Սթոուն մարտահրավեր է նետում ռասայի մասին գերակշռող կարծրատիպերին և սխալ պատկերացումներին՝ ներկայացնելով իր կերպարներին՝ որպես բարդ անհատներ՝ իրենց սեփական հույսերով, վախերով և ձգտումներով: Մարդկայնացնելով ստրուկներին և ընթերցողներին առերեսելով նրանց դաժան իրողությունները՝ նա ստիպում է մեզ դիմակայել ռասիզմի բարոյական սնանկությանը և ճանաչել բոլոր մարդկանց բնածին մարդկությունը՝ անկախ ռասայից և էթնիկ պատկանելությունից:

Այս հոդվածում կենտրոնանում է «Քեռի Թոմի խրճիթը» հարատև արդիականությունը մեր ժամանակակից աշխարհում՝ հիշեցնելով մեզ արդարության և հավասարության համար շարունակվող պայքարի մասին: Սթոուի գլուխգործոցի համապարփակ վերլուծության միջոցով մենք ձեռք ենք բերում ավելի խորը պատկերացում մարդկային փորձառության բարդությունների մասին և արդիականության նոր զգացում ավելի արդար հասարակության ձգտման համար: Ավելին, ուսումնասիրելով վեպի պատմական համատեքստը և դրա ազդեցությունը

հասարակության վրա՝ մենք պատկերացումներ ենք ստանում դրա մնայուն նշանակության մասին՝ որպես սոցիալական փոփոխությունների կատալիզատոր և սերունդների սրտերը և մտքերը ձևավորելու գրականության ուժի վկայությունը: Սթոուի ռասիզմի ուսումնասիրությունը արժեքավոր պատկերացումներ է տալիս ռասայական անարդարության շարունակականության, մարգինալացված համայնքների ապամարդկայնացման և ռասիզմի դեմ պայքարում շարունակական քարոզչության և ակտիվության հրատապ անհրաժեշտության մասին:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ամերիկյան գրականություն, ստրկություն, ճնշում, բարոյական ամբողջականություն, արոլիցիոնիստական շարժում, ռասիզմ, համակարգային խտրականություն:

РАСКРЫВАЯ СЛОИ: КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ «ХИЖИНЫ ДЯДИ ТОМА» ГАРРИЕТ БИЧЕР СТОУ

СУСАННА НАНЯН

Международный научно-образовательный центр Академии наук РА
преподаватель кафедры иностранных языков
Институт литературы имени Манука Абегяна
соискатель
susanna.nanyan@isec.am

Аннотация

«Хижина дяди Тома» Гарриет Бичер-Стоу занимает значительное место в американской литературе, ее непреходящее наследие находит отклик среди поколений. Эта статья отражает суть всестороннего анализа романа, углубляясь в его многогранные слои персонажей, темы, символизма и исторического контекста. По своей сути «Хижина дяди Тома» — это повествование о человеческих страданиях и стойкости перед лицом угнетения, предлагающее панорамный вид на Юг и раскрывающее жестокие реалии рабства. Через таких персонажей, как дядя Том, Стоу изображает непоколебимый дух тех, кто подвергся жестокости и несправедливости, а также подчеркивает моменты мужества и сострадания. Более того, роман служит свидетельством преобразующей силы сопереживания и всеобщего стремления к достоинству и свободе.

Изображение расизма Стоу занимает центральное место в тематической глубине романа и его социальном влиянии. Через призму различных персонажей он раскрывает все проникающую природу расизма и его коварное воздействие как на поработенных, так и на поработителей. Такие персонажи, как дядя Том и Элиза, подвергаются бесчеловечному обращению и системной дискриминации, их ценность снижается до уровня простого товара в обществе, построенном на эксплуатации. И наоборот, такие персонажи, как Саймон Легри, служат примером яростного расизма, который увековечивает цикл угнетения, рассматривая своих собратьев как людей по своей сути неполноценных и недостойных достоинства или уважения.

Более того, Стоу бросает вызов преобладающим стереотипам и неправильным представлениям о расе, представляя своих персонажей как сложных личностей со своими собственными надеждами, страхами и стремлениями. Очеловечивая поработенных и знакомя читателей с суровой реальностью их тяжелого

положения, он заставляет нас противостоять моральному банкротству расизма и признать присущую всем людям человечность, независимо от расы или этнической принадлежности.

Статья подчеркивает непреходящую актуальность «Хижина дяди Тома» в нашем современном мире, напоминая нам о продолжающейся борьбе за справедливость и равенство. Благодаря всестороннему анализу шедевра Стоу мы получаем более глубокое понимание сложности человеческого опыта и новое чувство безотлагательности в стремлении к более справедливому обществу. Более того, изучая исторический контекст романа и его влияние на общество, мы получаем представление о его непреходящем значении как катализаторе социальных перемен и свидетельстве способности литературы формировать сердца и умы поколений. Исследование Стоу расизма дает ценную информацию о сохранении расовой несправедливости, дегуманизации маргинализированных сообществ и острой необходимости продолжения пропаганды и активности в борьбе с расизмом.

Ключевые слова и фразы: американская литература, рабство, угнетение, моральная целостность, аболиционистское движение, расизм, системная дискриминация.

Introduction

One of the greatest pieces of American literature, despite being written over a century ago it offers a timeless examination of morality, humanity, and the never-ending fight for freedom. Published in 1852 among the chaotic pre-Civil War America, Stowe's book became a literary sensation that not only won readers around to its way of thinking but also made them change the way the public saw the system of slavery. As we start the comprehensive analysis of this great literary work, it becomes evident that "Uncle Tom's Cabin" is far more than just a story, when writing the book, Harriet Beecher Stowe intended to highlight the issue of a particular kind of evil rather than "the problem of evil" in general—namely, the enslavement and usage of people as property [1].

Over time it becomes obvious that "Uncle Tom's Cabin" is story of human suffering and perseverance against injustice. Stowe provides a great overview of the antebellum South through the eyes of many characters, revealing the harsh reality of slavery as well as showing signs of bravery, compassion, and spiritual courage. The central character of the novel is Uncle Tom, a faithful dedicated slave with great moral values, who becomes the embodiment of resilience due to injustice. Stowe understands that her readers would experience serious mental suffering, hence she portrays slavery as physically and psychologically damaging to each individual slave throughout the whole book [12].

Nevertheless "Uncle Tom's Cabin" is more than just a story of suffering, it's also a monument to the transforming force of compassion, empathy, and the human spirit itself. Stowe emphasizes the human yearning for dignity, autonomy, and self-determination via characters like Eliza and George Harris, who bravely escape the confines of slavery in quest of freedom for themselves and their loved ones. Through narrating her characters' hardships and victories, Stowe challenges readers to consider the moral necessity of abolitionism and to acknowledge the humanity of people who have experienced marginalization and discrimination [10].

Uncle Tom's Cabin's content, including the way its themes are developed and the importance of its episodes and characters, has received a lot of attention from both readers and reviewers. But more attention has been paid to the book's structure, which is now widely acknowledged to be sound and well-balanced. Above all, we can definitely claim how the structure functions in the novel's plot developments and thematic conflicts, showing symmetries and juxtapositions of incidents in an ironic

manner [3].

It is crucial to acknowledge “Uncle Tom’s Cabin’s” lasting significance and its ongoing importance in the modern world. The days of sanctioned slavery may be gone, but the issues of injustice, inequality, and the pursuit of freedom are just as relevant now as they were when Stowe wrote these works. A thorough analysis of this foundational work gives us a newfound feeling of urgency for the continuous fight for justice and equality for all people, as well as a deeper knowledge of the complexities of the human experience [9].

Historical context

“Uncle Tom’s Cabin” was released in 1852 in the period of severe political and social unrest in the US. The nation was sharply split on the subject of slavery, with hostilities rising between the Southern states (where slavery was ingrained) and the Northern states (where abolitionist feeling was on the rise) [5].

The novel was released in 1861, a few years later, at an important moment in the events leading up to the American Civil War. By demanding that escaped slaves be returned to their owners, the Fugitive Slave Act of 1850 increased conflict between the North and South and promoted support for abolitionist activities in the Northern states [2].

Harriet Beecher Stowe wrote “Uncle Tom’s Cabin” as a sarcastic criticism of slavery and an appeal for abolitionism in considering this. Using her personal experiences as well as the stories of escaped slaves she came across as motivation, Stowe attempted to prove the moral foolishness of slavery and eliminate common biases about African Americans.

The book gained popularity among readers all throughout the nation, becoming a national bestseller and causing criticism and controversy. It caused a great deal of controversy on the morality of slavery and the federal government’s role in regulating the practice. In particular in the Northern states, “Uncle Tom’s Cabin” was crucial in influencing public opinion and gaining support for the abolitionist movement [5].

In addition to having a significant impact, “Uncle Tom’s Cabin” gained its right place in American literature and society. Throughout the 19th century, this book rose in popularity and influenced many people and things. It was translated into many languages and was adapted for theater, film, and other forms of media. The novel’s continuing significance comes from its depiction of the human cost of slavery as well as its timeless message of empathy, compassion, and the search of justice [11].

Character Portrayals

The novel “Uncle Tom’s Cabin” by Harriet Beecher Stowe is well known for its different type of characters, each of whom is thoroughly developed to represent a distinct aspect of the human condition and the institution of slavery. Through expressive language, moving descriptions, and subtle character development, Stowe brings to life a wide range of people whose tales combine to create a true story of resiliency and hardship [10].

Uncle Tom, the protagonist of the book is a respectable slave. He plays a crucial role in the main plot and represents the conflict that drives the main topic, which is the effect of slavery on morality or, to put it more broadly, the issue of evil as it threatens the human soul. Tom is not a character who grows and changes in the traditional sense; while he goes through periods of happiness and sorrow, he does not truly alter. By the end of the book, he is not in any way a different person from how he was at the start. However, Tom is authentic and credible, and most importantly, he is not the “Uncle Tom” described in the lexicon of the twenty-first century—that is, the “elderly slave” who acts “fawningly” toward White people [1].

Eliza Harris is a true symbol of strength and love in “Uncle Tom’s Cabin.” She’s a young enslaved woman who’s ready to do whatever it takes to keep her family together. When she faces the terrifying possibility of being torn apart from her son, she doesn’t hesitate. She takes off, crossing freezing waters and facing all kinds of dangers to find freedom. Her bravery and determination show just how far someone will go to fight for what’s right and protect the ones they love. Eliza’s story reminds us that even in the toughest of times, love and courage can light the way to a better tomorrow [14].

Simon Legree is the epitome of cruelty in “Uncle Tom’s Cabin.” He, just like the other owners of Tom and those in the novel who also profit from the slave trade, is a materialist who views people as nothing more than assets to be exploited for financial gain. Since part of what this book teaches is that to objectify others is to objectify oneself, he has unavoidably lowered himself to the same position as them all in his reduction of slaves to objects. Similar to how Legree uses alcohol “cautiously,” he also utilizes his power over his slaves as carefully as possible, even though he knows that his true urge is to abuse it as he truly, possibly literally, craves their blood. His jealousy of Tom, whose ability to foster humanity and hope in the other slaves, exposes the true nature of this person, who cannot harm Legree economically. Finally, Legree has gone beyond capitalism and the pursuit of profit to become a man of fear and worship [13].

George Harris, on the other hand, is all about fighting back. He’s Eliza’s husband, and he’s determined to break free from slavery. George manages to escape and build a new life for himself up North. His story is a powerful reminder that no matter how tough things get, there’s always hope for a better future if you’re willing to fight for it [15].

Another important character that is worth mentioning is Eva St. Clare, Augustine St. Clare’s daughter. Eva’s kindness and love touch everyone around her, inspiring them to be better people. Even after her tragic death, Eva’s memory continues to influence those who knew her, pushing them to be more compassionate and fair to others [14].

Themes

The central theme of *Uncle Tom’s Cabin*, according to critic Josephine Donovan’s book “*Uncle Tom’s Cabin*: Evil, Affliction and Redemptive Love,” is “the problem of evil [shown on] several levels: theological, moral, economic, political, and practical.” It’s most likely that Harriet Beecher Stowe intended for her book to highlight a particular kind of evil rather than “the problem of evil” in general—namely, the enslavement and use of people as property. She needed to depict slavery in opposition to a force she was aware of in order to achieve this purpose in a way that was both dramatically effective and compelling. She couldn’t just portray slavery as a horrible evil that ate people alive and then threw out what was left of them, both physically and spiritually. This book explores deep subjects and uses complex symbolism to deliver a real message about the state of humanity and the institution of slavery. It is full of great thematic depth and symbolic relevance. The work transcends its historical setting to provide timeless insights on the problems of morality, faith, and the pursuit of freedom through its rich imagery and complicated plot [3].

In “*Uncle Tom’s Cabin*,” characters such as Uncle Tom and Eva St. Clare stand out as really good people. Even when things get tough, they try to survive with their kindness and strength. What is more, in the worst of situations because of their trust in God and dedication to their values they still choose to remain human beings [14].

The unrelenting desire for freedom is portrayed in “*Uncle Tom’s Cabin*” as a fundamental human right and a catalyst for social transformation. It is the main theme in the book. Characters like George and Eliza Harris are shown as people who don’t want to sit around and wait for the magic to happen. They’re taking action, risking everything to break free from slavery and make a better life for themselves and their families. Their courage and determination remind us that freedom is something worth

fighting for, no matter the hardships [10].

Stowe really dives into how racism eliminates everything for everyone in “Uncle Tom’s Cabin.” Characters like Simon Legree show just how horrifying and damaging racism can be, keeping the cycle of oppression going strong. But when we see characters like Uncle Tom and Eva St. Clare it becomes clear that they don’t buy into all the stereotypes and nonsense about race. Instead, they show us that people are people, no matter what color their skin is [14].

Impact

“Uncle Tom’s Cabin” caused a great deal of controversy and changed people’s perceptions of slavery, leaving a lasting impression on American society. It was translated into several languages, became an international bestseller, and was adapted for stage plays, movies, and other media. In the end, slavery became illegal in the United States, largely as a result of the novel’s social impact. In addition being primarily a work of fiction, “Uncle Tom’s Cabin” by Harriet Beecher Stowe is also a cultural phenomenon that generated considerable controversy, fueled abolitionist feeling, and had a significant impact on American society. The book was initially published in 1852, during an important era in American history when views toward slavery were at an all-time high. “Uncle Tom’s Cabin” had a significant and everlasting influence on the American people as well as the direction of history thanks to its realistic characters, engaging story, and uncompromising portrayal of the hardships of slavery [7].

The abolitionist movement benefited greatly from “Uncle Tom’s Cabin” because it helped to mobilize support for it. Readers all around the nation felt strongly by the book’s powerful portrayal of the injustice and misery of slavery. The novel proved to be a powerful instrument for organizing rallies, as abolitionists distributed copies of it all over and used its content to attract support for their cause. Abolitionists and anti-slavery activists found “Uncle Tom’s Cabin” to be a must-read, motivating them to further up their efforts in the struggle against slavery [14].

“Uncle Tom’s Cabin” was significant in changing the public’s perception of slavery in the North. Through her portrayal of the enslaved characters’ horrific loss and humanization, Stowe addressed common stereotypes and misconceptions about African Americans. Uncle Tom’s Cabin had a huge impact on America and the rest of the globe, as demonstrated by book sales alone. However, the response to Uncle Tom’s Cabin became much more evident in the massive corpus of writing that followed the novel. America produced newspaper articles, letters, essays, poetry, plays, music, and merchandise in celebration of or in response to Stowe’s book [16].

The publication of “Uncle Tom’s Cabin” raised political tensions between the North and South and led to the beginning of the Civil War. The novel outraged Southern slaveholders because they saw it as a dangerous piece of abolitionist propaganda that jeopardized their way of life. In response to the publication of the novel and its growing effect, Southern governments implemented laws prohibiting the sale and distribution of anti-slavery material and criticized Stowe as an enemy of the South. Tensions between the North and South increased during this time, which finally resulted in secession and war. The novel’s popularity in the North also contributed to the Republican Party’s growth and Abraham Lincoln’s election as president in 1860 [6].

Lastly, “Uncle Tom’s Cabin” had a significant influence on anti-slavery movements across the globe, extending beyond the borders of the United States. The book, which was widely translated and distributed globally, encouraged activists and reformers to oppose the practice of slavery in their own countries as well as in Europe, Latin America, and other regions. People from various backgrounds were moved by Stowe’s message of social justice and human rights, which helped to advance international empathy and solidarity as well as the fight for freedom and equality [16].

Critical Reception of “Uncle Tom’s Cabin

Upon its publication, “Uncle Tom’s Cabin” attracted a wide range of opinions from readers, critics, and the general public. The book made a big impression and caused a national and international controversy. The responses critics had to “Uncle Tom’s Cabin” demonstrated how divided they were on the subject of slavery in antebellum America. The book was criticized as abolitionist propaganda, while others praised it as a powerful critique of the system. Many commentators regarded “Uncle Tom’s Cabin” as a socially and morally significant novel that campaigned against slavery and highlighted its wrongs. Abolitionist newspapers and magazines praised Stowe’s work for its realistic portrayal of the humanity of slaves and regarded it as a powerful tool for social reform. Critics hailed Stowe’s novel as a powerful call to action against the ills of slavery, praising her for her humane portrayal of her characters and her capacity to stir up both empathy and fury in her readers [11].

While some criticized “Uncle Tom’s Cabin” for being too sentimental and for using racist stereotypes, it also received widespread praise. Some critics argued that Stowe’s portrayal of African American characters maintained ideas of docility and subservience, instead of addressing racist ideals. Others claimed that Stowe minimized the seriousness of the slavery issue by romanticizing the situation of the captives and appealing to emotion in the North. In addition, the book was written by Southern critics who rejected it on the grounds that it was exaggeratedly depicting slavery and was therefore sensationalized and abolitionist propaganda [16].

There was disagreement among critics regarding the book’s historical accuracy and authenticity. Even though Stowe included elements of her own experiences and observations into the story and drew inspiration from actual stories of slavery, some critics questioned her depiction of Southern life and culture. Particularly, critics from the South accused Stowe of distorting the truth of slavery and portraying an unfair and partial representation of the area, arguing that her characterization of slaveholders cruelty was excessively simplified and inaccurate [12].

Despite controversy and a mixed reception from critics when it was first published, “Uncle Tom’s Cabin” has remained an important work of American literature, and its impact may still be felt more than 150 years later. Scholars will keep researching and studying the book, analyzing its themes, characters, and historical context in order to fully understand its relevance and significance. It is undeniable that “Uncle Tom’s Cabin” has had a lasting impact as an inspiration for social change and as evidence of the power of literature to elicit strong feelings and encourage action, despite the fact that critics have given it mixed reviews over time and from various kinds of audiences [8].

Conclusion

In conclusion, Uncle Tom’s Cabin is a timeless novel that promotes equality and compassion while illuminating the harsh realities of slavery. The novel by Harriet Beecher Stowe encourages readers to confront historical injustices and effect change in the present with its fascinating plot and various characters.

“Uncle Tom’s Cabin” is a powerful novel that delivers everlasting ideas about morality and humanity. With the help of characters like Uncle Tom and Eliza, Harriet Beecher Stowe lays things out there, illustrating the true horror of slavery. Readers cannot but feel sympathy for the oppressed people as she dives deeply into their pain and dehumanization. The message from Stowe is clear: we must resist injustice in all of its manifestations. It’s a strong challenge that holds true even now [7].

In addition, Uncle Tom’s Cabin is a great representation of the transformational

potential of literature. It caused an intense discussion and heavily influenced public opinion, which helped to advance the emancipation struggle and the abolitionist movement. The book still sparks controversy and thought today, serving as a reminder of the continuous fight for social justice and racial equality.

Uncle Tom's Cabin is still a source of inspiration and a call to action in a world that struggles with prejudice and inequality. Its compassion and powerful message is as relevant today as it was when it was first published, encouraging people to work toward a society that must be equal.

References

1. Stowe, Harriet Beecher. *Uncle Tom's Cabin*. Publisher: John P. Jewett & Co., 1852.
2. Fehrenbacher, Don E. "The Slave Law of 1850: Some Reflections on the Federal Union." *The American Historical Review*, vol. 77, no. 3, 1972, pp. 625–652.
3. Sundquist, Eric J. *New Essays on Uncle Tom's Cabin*. Cambridge University Press, 1986.
4. Reynolds, David S. *Mightier Than the Sword: Uncle Tom's Cabin and the Battle for America*. W. W. Norton & Company, 2011.
5. Hedrick, Joan D. "Harriet Beecher Stowe: A Life". Oxford University Press, 1994.
6. Martineau, Harriet. *Society in America*. Publisher: Saunders and Otley, 1837.
7. Smith, Gerrit. "A Letter to Harriet Beecher Stowe." *The Anti-Slavery Examiner*, vol. 1, no. 2, 1836, pp. 4–12.
8. Lodge, Henry Cabot. "Historical and Political Aspects of Uncle Tom's Cabin." *The North American Review* vol. 186, no. 616, 1908, pp. 684–695.
9. Schissel, Lillian. *Harriet Beecher Stowe*. Publisher: Chelsea House Publications, 2004.
10. Tompkins, Jane P. *In Sensational Designs: The Cultural Work of American Fiction, 1790–1860*. Oxford University Press, 1985.
11. Tracy C. Davis, S. Mihaylova "Uncle Tom's Cabins" University of Michigan Press, 2020
12. J. Donovan A Source for Stowe's Ideas on Race in "Uncle Tom's Cabin, , The Johns Hopkins University Press, 1995
13. B. Hochman "Uncle Tom's Cabin" and the Reading Revolution: Race, Literacy, Childhood, and Fiction, 1851–1911, University of Massachusetts Press, 2011
14. Ammons, Elizabeth. "Heroines in Uncle Tom's Cabin." *American Literature* 49.2 (1977): 161–179. JSTOR. Web.
15. S. Robbins "The Cambridge Introduction to Harriet Beecher Stowe" Kennesaw State University, Georgia, 2012
16. Hirsch, Stephen A. "Uncle Tomitudes: The Popular Reaction to Uncle Tom's Cabin." *Studies in the American Renaissance* (1978): 303–330.

ՎԱՂ ԵՐԿԼԵԶՎՈՒԹՅՈՒՆ.ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ԱՌՄՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԴՈՆԱՐԱ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

Անատոլ Ֆրանսի անվան ֆրանսիական միջազգային
կրթահամալիրի հայոց լեզվի գրականության ուսուցչուհի,
ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հայցորդ
donara.mnatsakanyan@edu.isec.am

Համառոտագիր

Մեր ուսումնասիրության նպատակն է պարզել, թե վաղ երկլեզվության պայմաններում խոսքի դրսևորման ինչ առանձնահատկություններ են դրսևորվում վաղ երկլեզվակիրների մոտ: Անդրադառնալով այն հարցին, թե վաղ երկլեզվակիրների դեպքում ինչպես է ձևավորվում խոսքը և հաղորդակցման ժամանակ ինչպես է այն վերարտադրվում՝ ընդգծենք, որ հետազոտության ընթացքում ուրվագծվում են մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք բնորոշ են հետազոտվողներից շատերին: Մեր հարցարաններում հիմնականում շեշտադրել ենք այն հարցերը, որոնք բացահայտում են, թե երկլեզվության դեպքում ինչ բարդություններ, խնդիրներ կան առավելություններ կարող են նկատվել վաղ երկլեզվակիրի մոտ: Արդյունքները վերլուծելիս նկատելի են մի շարք ընդհանուր առանձնահատկություններ: Աշխարհում շատ երեխաներ մեծանում են՝ ընտանիքներում լսելով մեկից ավելի լեզուներ, խոսում ու հաղորդակցվում են երկու, երբեմն էլ մի քանի լեզվով: Այստեղ է ուրվագծվում մեր ուսումնասիրության խնդիրը: Երբ երեխան ծնված օրվանից միաժամանակ լսում է երկու լեզու, բնականաբար նրա խոսքը զարգանում է երկլեզվության պայմաններում, և նա համարվում է վաղ երկլեզվակիր: Հարց է առաջանում, թե ինչ պետք է նկատի ունենալ երկլեզվությունն ասելով, և ինչ չափանիշներ ենք հաշվի առնում՝ երեխաներին երկլեզու համարելու համար: Որոշ հետազոտողների ու նաև մեզ հետաքրքրում է նաև այն, թե այն երեխաների մոտ, որոնք վաղ մանկության տարիներին երկու լեզու են սովորում, ինչպես են զարգանում և լեզվական, և ոչ լեզվական գիտելիքներ ձեռք բերելու հմտությունները:

Վաղ երկլեզվության վերաբերյալ հետազոտությունները բազմաթիվ են ու բազմաբնույթ: Կարելի է առանձնացնել մի քանի կարևոր հարց, որոնք հետաքրքրել են հետազոտողներին: Օրինակ, թե ինչպես և ինչ մեխանիզմներով է ձևավորվում խոսքը վաղ տարիքում երկլեզվության պայմաններում: Այդ առանձնահատկություններն ու հետազոտվողների խոսքը վերլուծելիս հանգում ենք նրան, որ երկլեզու վիճակը վաղ երկլեզվակիրի մոտ միանշանակ չի դիտարկվում խանգարող հանգամանք կամ խնդիր:

Մեր ուսումնասիրության նպատակն է պարզել նաև, թե առհասարակ վաղ երկլեզվակիր անձն ինչպես է ընկալում իր մայրենի լեզուն, քանի որ խոսքի զարգացման վաղ կամ ուշ փուլերից լսում, խոսում, հաղորդակցվում է միաժամանակ երկու լեզվով: Ըստ այդմ՝ տվյալ անձի խոսքը ձևավորվում է միաժամանակ երկու լեզվով: Այդպիսով՝ անհրաժեշտություն է առաջանում հետազոտելու, թե անձը ինչ վերաբերմունք է տածում մայրենիի հանդեպ, ինչ գործոններ կան, որոնք կարող են ազդել մայրենիի ընկալման վրա: Մույն հետազոտությունն իրականացնելու համար դիտարկել ենք բազմալեզու կրթական համալիրի աշակերտներին (Անատոլ Ֆրանսի անվան միջազգային ֆրանսիական կրթահամալիր, Lycée français Anatole France): Հետազոտվողները, լինելով վաղ փուլում երկլեզու անձինք, մեկնաբանել

են մայրենիի վերաբերյալ իրենց ընկալումները: Ըստ այդմ էլ՝ համադրելով դիտարկման մեթոդով ստացված և հետազոտվողների ներկայացրած տվյալները՝ առանձնացրել ենք նաև մի շարք կարևոր գծեր՝ այս հարցի հետ կապված:

Վաղ երկլեզվության դրսևորումն ուսումնասիրության տեսանկյունից ավելի բազմաշերտ է. պահանջում է բավական խորքային հետազոտություններ: Վաղ շրջանի երկլեզվության դրսևորումը մեր հետազոտության օբյեկտում՝ ֆրանսիական կրթահամալիրում, տարածված է և ընդգրկում է լայն շրջանակ: Կրթահամալիրում սովորողների ընտանիքներից շատերում ամկա է երկլեզվության երևույթը, ինչը մեզ հնարավորություն է տալիս դիտարկելու, ուսումնասիրելու երևույթը տարբեր կողմերից ու դիտակետից:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ երկլեզվություն, վաղ երկլեզվություն, խոսքի ձևավորում, խոսքի առանձնահատկություններ, մայրենիի գիտակցում:

РАННЕЕ ДВУЯЗЫЧИЕ: ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ

ДОНАРА МНАЦАКАНЯН

Преподаватель армянского языка и литературы в школе

Lycée français Anatole France,

Аспирант

Институт языка НАН РА

donara.mnatsakanyan@edu.isec.am

Аннотация

Цель нашего исследования – выяснить, какие особенности речевого проявления наблюдаются у ранних билингвов в условиях раннего билингвизма. Переходя к вопросу о том, как формируется речь у ранних билингвов и как она воспроизводится в процессе общения, подчеркнем, что исследование выделяет ряд особенностей, характерных для многих исследуемых.

В наших опросниках мы в основном подчеркивали вопросы, раскрывающие, какие осложнения, проблемы или преимущества билингвизма можно наблюдать у ранних билингвов. При анализе результатов можно отметить ряд общих особенностей. Многие дети во всем мире растут, слыша в своих семьях более чем один язык, говоря и общаясь на двух, а иногда и на нескольких языках. В этом и заключается проблема нашего исследования. Когда ребенок с рождения слышит одновременно два языка, его речь естественным образом развивается в условиях двуязычия, и его считают ранним билингвом. Возникает вопрос, что следует понимать под билингвизмом и какие критерии мы принимаем во внимание, чтобы считать детей билингвами.

Некоторых исследователей и нас также интересует, как развиваются языковые и неязыковые навыки у детей, изучающих два языка в раннем детстве. Исследования раннего двуязычия многочисленны и разнообразны. Можно выделить несколько важных вопросов, интересующих исследователей. Например, как и за счет каких механизмов формируется речь в раннем возрасте в условиях двуязычия. Анализируя эти особенности и речь исследуемых, мы приходим к выводу, что состояние билингвизма определенно не считается тревожным обстоятельством или проблемой для ранних билингвов.

Целью нашего исследования является также выяснение того, как ранний билингв воспринимает свой родной язык в целом, ведь с ранних или поздних стадий речевого развития он слушает, говорит и общается на двух языках одновременно. Соответственно, речь данного человека формируется одновременно на двух языках. Таким образом, возникает необходимость исследовать, каково отношение у человека к родному языку, какие существуют факторы, которые могут влиять на восприятие родного языка. Для проведения данного исследования мы наблюдали за студентами полиязычного образовательного комплекса (Lycée français Anatole France).

Испытуемые, будучи билингвами на ранней стадии, прокомментировали свое восприятие родного языка. Соответственно, сравнивая данные, полученные методом наблюдения, с данными, представленными исследователями, мы также выявили ряд важных особенностей, связанных с данным вопросом. Проявление раннего билингвизма более многослойно с точки зрения изучения, требует достаточно глубокого исследования. Проявление раннего билингвизма в объекте нашего исследования – французском образовательном комплексе – широко распространено и охватывает широкий диапазон. Во многих семьях обучающихся образовательного комплекса наблюдается явление билингвизма, что дает нам возможность наблюдать и изучать это явление с разных сторон и точек зрения.

Ключевые слова и фразы: двуязычие, раннее двуязычие, формирование речи, особенности речи, осознание родного языка.

EARLY BILINGUALISM: CHARACTERISTICS OF MANIFESTATION

DONARA MNATSAKANYAN

Teacher of Armenian language and literature Lycée français Anatole France,
Institute of Language NAS RA,
PhD student
donara.mnatsakanyan@edu.isec.am

Abstract

The purpose of our study is to find out what features of speech manifestation are manifested in early bilinguals in the conditions of early bilingualism. Turning to the question of how speech is formed in the case of early bilinguals and how it is reproduced during communication, we emphasize that the research outlines a number of features that are characteristic of many of the researched. In our questionnaires, we mainly emphasized the questions that reveal what complications, problems or advantages of bilingualism can be observed in early bilinguals. When analyzing the results, a number of common features are noticeable. Many children around the world grow up hearing more than one language in their families, speaking and communicating in two and sometimes several languages. This is where our research problem is outlined. When a child hears two languages at the same time from birth, his speech naturally develops under conditions of bilingualism, and he is considered early bilingual. The question arises as to what should be meant by bilingualism and what criteria we take into account to consider children as bilingual. Some researchers and we are also interested in how both language and non-linguistic skills develop in children who learn two languages in early childhood.

Research on early bilingualism is numerous and varied. Several important questions that have interested researchers can be singled out. For example, how and by what mechanisms speech is formed at an early age in the conditions of bilingualism. Analyzing these features and the speech of the researched, we come to the conclusion that the bilingual condition is definitely not considered a disturbing circumstance or problem for early bilinguals.

The purpose of our study is also to find out how an early bilingual person perceives his mother tongue in general, because from the early or late stages of speech development, he listens, speaks and communicates in two languages at the same time. Accordingly, the speech of the given person is formed simultaneously in two languages. Thus, there is a need to investigate what attitude a person has towards the native language, what factors there are that can influence the perception of the native language. To carry out this research, we observed the students of the multilingual educational complex (Lycee Francais Anatole France). The subjects, being early stage bilinguals, commented on their perceptions of the mother tongue. Accordingly, by comparing the data obtained by the observation method and the data presented by the researched, we also identified a number of important features related to this issue.

The manifestation of early bilingualism is more multi-layered from the point of view of study, it requires quite in-depth research. The manifestation of early bilingualism in the object of our research, the French educational complex, is widespread and covers a wide range. Many of the families of students in the educational complex have the phenomenon of bilingualism, which gives us the opportunity to observe and study the phenomenon from different angles and points of view.

Keywords and phrases: bilingualism, early bilingualism, speech formation, speech features, awareness of the native language.

Ներածություն

Երկլեզվությունը մեկից ավելի լեզուների գործածությունն է առանձին անձանց կամ մարդկանց խմբի կողմից: Ժամանակակից աշխարհում երկլեզվությունը շատ տարածված երևույթ է: Մեկից ավելի լեզու իմանալն ու դրանցով հաղորդակցվելն այսօր շատ հաճախ կենսական պահանջ է դառնում:

Երկլեզվությունը երկու լեզուներով հմտորեն խոսելու և հասկանալու կարողությունն է: Դա արժեքավոր հմտություն է, որն անձին տալիս է տարբեր ձանաչողական, մշակութային և սոցիալական առավելություններ: Երկլեզվության ու բազմալեզվության տարածվածության և այդ երևույթների՝ մարդու ինացական զարգացման հետ սերտ կապվածության պատճառով հարցը երկար ժամանակ մնում է կիրառական լեզվաբանության, կրթության հոգեբանության, հոգելեզվաբանության, մանկավարժական հոգեբանության ուսումնասիրությունների առանցքում:

20-րդ դարի առաջին կեսին հետազոտողներից շատերը երկլեզվությունը դիտարկում էին որպես ձանաչողական թերություն: Հիմնվելով նման բացահայտումների վրա՝ երկլեզվությունը կամ բազմալեզվությունը երբեմն համարվում էին «երկլեզու երեխայի խնդիր»[1], սակայն հետագայում կատարվել են բազմաթիվ հետազոտություններ, որոնք ապացուցում են հակառակը: Վերջին ուսումնասիրությունները փաստում են, որ երկլեզվությունը կամ բազմալեզվությունը կարելի է դիտարկել որպես առավելություն: Ավելին՝ երկլեզու կամ բազմալեզու մարդիկ կարող են ունենալ ձանաչողական այնպիսի առավելություններ, ինչպիսիք են՝ ուշադրության վերահսկողության, աշխատանքային հիշողության, համադրելու և համեմատելու հմտության աճը: Նշվածները դեռ ամբողջը չեն, քանի որ երկլեզվության ու ձանաչողության կապին առնչվող ուսումնասիրությունները շարունակվում են[2]: Վերջին հետազոտություններում նշվում է, որ ձանաչողական տեսանկյունից երկլեզվությունը կարող է ուժեղացնել գործադիր գործառույթի հմտությունները, ինչպիսիք են՝ խնդիրների լուծումը, բազմաբնույթ առաջադրանքները, որոշումներ կայացնելը և այլն:

Այդ առավելությունները կարող են դրսևորվել հասարակական տարբեր ոլորտներում: Մշակութային մակարդակում երկլեզու լինելը թույլ է տալիս անհատներին ավելի խորը ներգրավվել տարբեր մշակույթների գրականության, ֆիլմերի, երաժշտության, լրատվամիջոցների մեջ: Այն խթանում է փոխըմբռնմանը լեզվական և մշակութային սահմաններից դուրս: Սոցիալական առումով երկլեզվությունը կարող է հեշտացնել հաղորդակցությունն ու կապերը տարբեր համայնքներում, ինչպես տեղական, այնպես էլ ընդհանուր մակարդակներում: Այն բացում է անձնական և մասնագիտական աճի հնարավորություններ, ներառյալ աշխատատեղերի աճը, մշակութային փոխանակումը և այլն:

Երկլեզվության պատմությունը գալիս է հեռվից, որտեղ արտացոլվում են տարբեր լեզուների, մշակույթների և հասարակությունների միջև եղած բարդ փոխազդեցությունները ժամանակի ընթացքում: Պատմության ընթացքում երկլեզվությունը վճռորոշ դեր է խաղացել դիվանագիտության և միջազգային հարաբերություններում: Թե՛ հնում, թե՛ նոր շրջանում դիվանագետներին հաճախ անհրաժեշտ էր տիրապետել մի քանի լեզվի՝ հեշտացնելու ազգերի միջև հաղորդակցությունը, միջպետական հարաբերությունները:

19-րդ և 20-րդ դարերում ազգայնականության վերելքը հանգեցրեց շատ երկրներում միասնական, ազգային լեզվի տարածմանը: Սա երբեմն հանգեցնում էր փոքրամասնությունների լեզուների ճնշմանը՝ ազդելով երկլեզու համայնքների վրա: Թերևս պատճառներից մեկն էլ սա էր, որ 20-րդ դարի սկզբին մեծ հետաքրքրություն առաջացավ ուսումնասիրելու երկլեզվությունը, բացահայտելու երևույթը համակողմանիորեն:

Քանի որ վերջին շրջանում մեծ թվով ուսումնասիրություններ են կատարվել, ապա առավել հետաքրքիր է ուսումնասիրել երկլեզվությանը կամ բազմալեզվությանը առնչվող հետազոտությունների ժամանակակից միտումները: Նմանատիպ բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են արվել վերջին տարիներին: Դրանց վերլուծության արդյունքում հետազոտողները ստացել են մի պատկեր՝ ըստ որի՝ 2000-ականների սկզբից մինչև 2019 թվականը երկլեզվության վերաբերյալ հետազոտությունները եռակի աճել են [23]:

Երևույթի հանդեպ հետաքրքրության աճը պայմանավորված է նաև համաշխարհայնացման խնդիրներով: Երկլեզվությունը և համաշխարհայնացումը սերտորեն փոխկապակցված են, և նրանց միջև հարաբերությունները զգալիորեն զարգացել են ժամանակակից աշխարհի համատեքստում: Համաշխարհայնացումը, որը բնութագրվում է երկրների, ժողովուրդների միջև փոխկապակցվածության աճով, մեծ ազդեցություն է ունեցել բազմաթիվ լեզուների օգտագործման և նշանակության վրա:

20-րդ դարի սկզբին նկատվեց նաև միտում՝ կրթության կազմակերպումը երկլեզու կրթական ծրագրերով: Երկլեզու կրթական ծրագրերը սկսեցին ի հայտ գալ որպես պատասխան հասարակությունների լեզվական բազմազանությանը: Այս ծրագրերը նպատակ ունեին պահպանելու փոքրամասնությունների լեզուները՝ միաժամանակ ապահովելով գերիշխող լեզվի իմացությունը: Ուսումնասիրելով միջազգային փորձը՝ նկատելի է, որ վերջին շրջանում ակնհայտորեն աճել է կրթական այն հաստատությունների թիվը, որոնք խրախուսում են որպես դասավանդման լեզու ընտրել մեկից ավելի լեզուներ՝ դրսևորելով նույնիսկ ոչ թե երկլեզվության երևույթ, այլ՝ բազմալեզվության [17]:

Այս աշխատանքում անդրադարձ է կատարվել վաղ երկլեզվության պայմաններում խոսքի ձևավորման առանձնահատկություններին, խնդիրներին ու առավելություններին: Կատարվել է հետազոտություն՝ պարզելու համար, թե վաղ երկլեզվության դեպքում վաղ երկլեզվակիրը խոսքային ինչ դրսևորումներ է ունենում, ինչպիսի խնդիրներ են առաջանում խոսքի ձևավորման ընթացքում կամ ինչ առավելություններ է դրսևորում երկլեզու անձը խոսքի ընթացքում:

Մեթոդաբանություն

Մեր հետազոտությունը որակական է, հետազոտության մեթոդական հիմքը՝ նույնպես: Մեթոդաբանության հիմքում ընկած են որոշակի սկզբունքներ, որոնց շնորհիվ հնարավոր է հավաքել այնպիսի տվյալներ, որոնք կհամապատասխանեն հետազոտության մեջ առաջադրված խնդիրներին ու հարցադրումներին: Կիրառված հիմնական մեթոդներից են փորձագիտական հարցման, դիտարկման, խորքային հարցազրույցների մեթոդները: Որակական տվյալների վերլուծությունն իրականացվել է՝ հիմնվելով վերը նշված մեթոդների միջոցով հավաքագրված տեղեկատվության սղագրման վրա: Այդ ընթացքում յուրաքանչյուր տվյալ վերածել ենք տեքստի, այնուհետև ենթարկել վերլուծության: Հետազոտությունն իրականացվել է Երևանում Անատոլ Ֆրանսի անվան Ֆրանսիական միջազգային կրթահամալիրում: Այստեղ պայմանները թույլ են տալիս կատարել բավականին համակողմանի հետազոտություն, քանի որ կրթահամալիրը բազմալեզու է, ուսուցման ու դասավանդման լեզուն ֆրանսերենն է, ինչն ինքնին թույլ է տալիս դիտարկել հետազոտվողների, որոնք նվազագույնը երկուսից երեք լեզվով են հաղորդակցվում: Երկլեզվության ու բազմալեզվության դրսևորումներն այստեղ շատ են, որի շնորհիվ կարող ենք հետազոտել և կատարել վերլուծություններ:

Մեր հետազոտության ընտրանքը կրթահամալիրի սաներն են: Քանի որ հետազոտությունը վաղ երկլեզվության դրսևորումների վերաբերյալ է, ընտրանքի տարիքային խմբերը տարբեր են. երկլեզվության դրսևորումները դիտարկվել

են տարբեր տարիքային խմբերում՝ խոսքի զարգացման վաղ փուլից մինչև ձևավորված խոսք ունեցող երեխաներ (50 աշակերտ): Խոսքի զարգացման վաղ փուլում գտնվող երեխաների տարիքը պայմանականորեն համարել ենք երկու տարեկանը: Ինչու պայմանականորեն, քանի որ խոսքի զարգացումն ու ձևավորումը շատ անհատական է, և միջին ցուցանիշը մեզ համար երկու տարեկանն է: Հետազոտվել են այդ տարիքից սկսած մինչև միջին դպրոցի տարիքային խմբի աշակերտներ, այսինքն՝ տասնյոթ-տասնութե տարեկան:

Վաղ երկլեզվության դրսևորման առանձնահատկությունները

Աշխարհում շատ երեխաներ մեծանում են՝ ընտանիքներում լսելով մեկից ավելի լեզուներ, խոսում ու հաղորդակցվում են երկու, երբեմն էլ՝ մի քանի լեզվով: Այստեղ է ուրվագծվում մեր ուսումնասիրության խնդիրը: Երբ երեխան ծնված օրվանից միաժամանակ լսում է երկու լեզու, բնականաբար նրա խոսքը զարգանում է երկլեզվության պայմաններում, և նա համարվում է վաղ երկլեզվակիր, իսկ երբ երեխան երկրորդ լեզվի հետ առնչվում է ավելի ուշ՝ կրթական հաստատության պայմաններում կամ երկիր, մշակույթ փոխելու դեպքում, այս դեպքում նա ուշ երկլեզվակիր է, քանի որ արդեն հստակ ձևավորված խոսք ունի: Երկլեզվությունն ուսումնասիրում է երկլեզու երեխաների լեզուն և ճանաչողական զարգացումը՝ կենտրոնանալով նախադպրոցական տարիքի վրա: Հարց է առաջանում, թե ինչ պետք է նկատի ունենալ երկլեզվություն ասելով և ինչ չափանիշներ ենք հաշվի առնում երեխաներին երկլեզու համարելու համար: Հետազոտողներին նաև հետաքրքրում է այն, թե այն երեխաների մոտ, որոնք վաղ մանկության տարիներին երկու լեզու են սովորում, ինչպես են զարգացնում և լեզվական, և ոչ լեզվական գիտելիքներ ձեռք բերելու հմտությունները [5]:

Վաղ երկլեզվության վերաբերյալ հետազոտությունները բազմաթիվ են ու բազմաբնույթ: Կարելի է առանձնացնել մի քանի կարևոր հարց, որոնք հետաքրքրել են հետազոտողներին: Օրինակ, թե ինչպես և ինչ մեխանիզմներով է ձևավորվում խոսքը վաղ տարիքում երկլեզվության պայմաններում: Հետազոտողների մի մասը հակված է այն կարծիքին, որ լեզվական ընկալումների ընդհանուր մակարդակում հնչյունների և բառերի յուրացումը կատարվում է նույն կերպ՝ անկախ նրանից երեխաները մեծանում են մեկ կամ երկու լեզուներով: Որոշ աշխատություններում դիտարկվում և քննարկվում են այն հարցերը, թե ինչպես է վաղ երկլեզվակիր խոսքում տեղի ունենում երկու լեզուների տարանջատում, խոսքի ընկալում, հնչյունական ու հնչյունաբանական զարգացում, բառերի ճանաչում, բառերի ուսուցում և այլն [10]:

Հաշվի առնելով լեզու սովորելու հսկայական բարդությունը՝ ուշագրավ է, թե ինչպես են երեխաներն այդքան արագ և կարծես թե առանց ջանք գործադրելու սովորում իրենց մայրենի լեզուն: Իրենց մայրենի լեզուն ձեռք բերելու համար երեխաները պետք է սովորեն ոչ միայն այդ լեզվի առանձին բառերը, այլև բոլոր մակարդակներում առկա օրինաչափությունները, ներառյալ այն, թե ինչ տեղեկատվություն է արտահայտվում խոսքում և ինչու: Երկու լեզվի յուրացումն իրենից ներկայացնում է օրինաչափությունների երկու նման փոխկապակցված խմբերի միաժամանակ ձեռք բերելու խնդիրը: Որքան էլ դժվար կամ անհնարին թվա այս մարտահրավերը, աշխարհի շատ երեխաներ մեծանում են միաժամանակ երկու մայրենի լեզու սովորելով, նույն ակնհայտ հեշտությամբ, ինչ միալեզուները ցույց են տալիս մեկ լեզու ձեռք բերելու հարցում [18]:

Նման ուսումնասիրությունների հիման վրա որոշ հետազոտողներ հանգեցին այն կարծիքին, որ երկլեզու և միալեզու երեխաները լեզվի յուրացման կարևորագույն փուլերն անցնում են մոտավորապես նույն տարիքում և նույն կերպ, և որ նույն տարիքի երկլեզու և միալեզու երեխաներն ունեն համեմատաբար

հավասարաչափ բառապաշար, երբ հաշվի են առնվում երկու լեզուների բառերի քանակը, որոնք վաղ երկլեզվակիրը գործածում է իր խոսքը կազմելիս **[25]**:

Լեզվային, այսպես կոչված, «խտրականությունը» կամ տարանջատումը երկու լեզու հաջող յուրացման համար նախապայման է, ձեռք բերվող երկու լեզուները տարբերակելու ունակությունն է: Երկլեզու մեծացող երեխան պետք է ինչ-որ կերպ նկատի, որ ձևակերպումը կառուցված է երկու լեզվով, այլ ոչ թե մեկ լեզվով, և պետք է կարողանա առանձնացնել մուտքերը և սահմանները յուրաքանչյուր լեզվի: Ժամանակին կարծիք կար, որ երկլեզու սովորող երեխաները կյանքի սկզբում շփոթում են իրենց երկու լեզուները և միայն աստիճանաբար սկսում են նրանց բաժանել այն բանից հետո, երբ սկսում են բառապաշար ստեղծել յուրաքանչյուրում **[22]**: Այս տեսակետը լրջորեն վիճարկող առաջին լայնածավալ հետազոտությունը գալիս է Բարբարա Փիրսոնի աշխատանքից: Նա ցույց տվեց, որ նույնիսկ բառապաշարի յուրացման ամենավաղ փուլերում երկլեզու երեխաները կարող են թարգմանչական համարժեքներ ստեղծել՝ նույն իմաստով բառերն իրենց յուրաքանչյուր լեզվում **[24]**:

Այս բացահայտումը ցույց տվեց, որ վաղ երկլեզվակիրները չեն խուսափում նույն հասկացության համար երկու բառ սովորելուց, երբ այդ բառերը տարբեր լեզուներով են, ինչը ենթադրում է, որ երկու լեզուներն ի սկզբանե տարանջատված են **[21]**: Այլ հետազոտությունները ցույց են տվել, որ հենց որ վաղ երկլեզվակիրները սկսում են խոսել, համապատասխանաբար օգտագործում են բառեր՝ կախված իրենց գրուցակցի լեզվից **[14]**: Երկու լեզուների օգտագործումը կարգավորելու ունակությունը հետագայում ենթադրում է դրանք տարբերելու կարողություն:

Մեր հետազոտության ընթացքում նույնպես հանդիպում ենք նման դեպքերի, երբ հետազոտվողը նկարագրում է, որ իր մտքում տեղի է ունենում այս կամ այն լեզվի բառերի հատակ տարանջատում, նշվում է նաև մտքում հաճախակի թարգմանության երևույթի մասին: Այն հարցին, թե ինչպես են կողմնորոշվում, թե երկու լեզուներից որով հաղորդակցվել, հետազոտվողներից շատերը միանշանակ կարևորում են գրուցակցի լեզուն: Այն լեզվով, որով տրվում է հարցը, վաղ երկլեզվակիրը մտքում ընտրում է միանգամից տվյալ լեզուն, որը, ըստ իրենց հավաստման, անվերահսկելի է երբեմն և իրենցից կախված չէ, այդ փոփոխությունը տեղի է ունենում շատ արագ:

Մեր կատարած հետազոտության ընթացքում վաղ երկլեզվակիրները նշում են, որ երկլեզու վիճակում կա լեզուների փոխօգնության երևույթը, երբ մի լեզվի շնորհիվ հասկացվում ու պարզ է դառնում մյուս լեզվի որոշ օրինաչափություններ, իրողություններ: Հատկապես վաղ երկլեզվության դեպքում ընթերցանության փուլի ժամանակ: Այս հարցի վերաբերյալ նույնպես կատարվել են մի շարք կարևոր հետազոտություններ: Որոշ հետազոտությունների արդյունքում պարզվել է, որ, օրինակ՝ իսպաներեն-անգլերեն երկլեզուները գերազանցել են ինչպես միալեզուներին, այնպես էլ չինարեն-անգլերեն երկլեզուներին հնչյունաբանական թեստերում կամ ընթերցանության մեջ **[8]**: Իսպաներեն-անգլերեն, երբայերեն-անգլերեն և չինարեն-անգլերեն երկլեզու երեխաներին երկու լեզուներով ընթերցանության առաջադրանքը համեմատող հետազոտության ընթացքում ավելի լավ կատարողականություն, քան միալեզուները ցուցաբերել են իսպաներեն-անգլերեն և երբայերեն-անգլերեն երկլեզվակիր խմբերը, քան չինարեն-անգլերեն խումբը: Հնչյունաբանական առումով արդարացված է այն, որ իսպաներեն և երբայերեն խմբերը պիտի ավելի լավ արդյունք ցուցաբերեին հնչյունաբանական մակարդակում, քանի որ ունեն ավելի մոտ գրային համակարգ, քան անգլերեն-չինարենի դեպքում **[6]**: Անգլերեն-չինարեն վերծանման մեջ գրային նշանների կապ չկար, հետևաբար լեզուների միջև կապը տարբեր ազդեցություններ է ունենում հետազոտվողների մոտ ընթերցանության թեստերի ժամանակ: Պարզ է, որ լեզուների փոխօգնությունը տեղի է ունենում կառուցվածքային առումով

իրար նման լեզուների միջև: Այս երևույթը շատ դրական ազդեցություն է թողնում ուսումնառության գործընթացում սովորողների շրջանում:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե վաղ երկլեզվակիրների դեպքում ինչպես է ձևավորվում խոսքը և հաղորդակցման ժամանակ ինչպես է այն վերարտադրվում՝ ընդգծենք, որ հետազոտության ընթացքում ուրվագծվում են մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք բնորոշ են հետազոտվողներից շատերին: Մեր հարցարաններում հիմնականում շեշտադրել ենք այն հարցերը, որոնք վեր են հանում, թե երկլեզվության դեպքում ինչ բարդություններ, խնդիրներ կամ առավելություններ կարող են նկատվել վաղ երկլեզվակրի մոտ: Արդյունքները վերլուծելիս նկատելի են մի շարք ընդհանուր առանձնահատկություններ:

- Ընթերցանության ընթացքում ակնհայտ է երկու լեզուների փոխօգնությունը, հատկապես՝ ընթերցանության մեխանիզմներին տիրապետելու փուլից հետո: Այս հարցն արդեն վերևում քննարկելուց հետո հանգում ենք նրան, որ երկու այբուբենների միաժամանակյա տիրապետումը վաղ երկլեզվակիրների մոտ շփոթ չի առաջացնում, հատկապես արդեն ընթերցանության առաջին փուլը հաղթահարելուց հետո: Մեր հետազոտության ընթացքում վաղ երկլեզվակիրները նշում են, որ տեքստի փոփոխության հետ միաժամանակ մտքում «ընտրվում» է երկու լեզուներից մեկը, այն լեզուն, որով տեքստն են տեսնում: Այստեղ գլխավորը ընթերցանության նույն մեխանիզմը յուրացնելն է երկու լեզվի դեպքում էլ:
- Ընթերցանության վաղ շրջանում միաժամանակ երկու այբուբենների հետ առնչությունը, ըստ հետազոտվողների, հնարավոր է, որ շփոթ առաջացնի միմիայն ընթերցանության մեխանիզմները յուրացնելու սկզբում, սակայն լեզվի ամրապնդման փուլում այդ շփոթն արդեն չեզոքանում է:
- Հետազոտվողներից շատերը ներկայացնում են մի շատ պատկերավոր համեմատություն՝ երկլեզվությունը նմանեցնելով խճանկարի (փազլ), որի դեպքում միշտ մի կտորը լրացնում է մյուսին, նույն կերպ էլ խոսքային գործընթացում միտքը հավաքվում և դառնում է խոսք: Այս դեպքում կարելի է կարծել, որ հետազոտվողները շեշտում են մի լեզվի՝ մյուսին լրացնելու գաղափարը, ոչ թե խանգարելու կամ շփոթ առաջացնելու: Եթե դիտարկենք հասկացությունների ընկալման դաշտում վաղ երկլեզվակիրների մոտ նոր հասկացությունների ընկալումն ու յուրացումը, ապա կտեսնենք, որ նրանք ունեն կրկնակի հնարավորություն՝ առարկայացնելու, հասկացությունը բառ ընկալելու առումով: Կամ օրինակ՝ նկատվում է հետևյալ երևույթը ևս, որ վաղ երկլեզվակիրը չգիտի մի լեզվով այս կամ այն հասկացությունը, սակայն գիտի երկլեզվության մյուս եզր լեզվով, այս առումով, կարելի է նկատել, որ բառապաշարի հարստացման հնարավորությունները մեծանում են: Եվ հենց այդպես էլ շեշտում են վաղ երկլեզվակիրները:
- Վաղ երկլեզվակիրների մոտ նկատելի է նաև բառացի թարգմանության երևույթը, որի հետևանքով երբեմն մտքի խճողումներ են լինում: Մեր հետազոտության դեպքում՝ ֆրանսերեն-հայերեն երկլեզվակիրները երբեմն գործածում են արտահայտություններ, որ ակնհայտորեն բառացի թարգմանություն է մտքում, օրինակ շատ հաճախ ֆրանսերենի «sur» բառը, որ նշանակում է ն «մասին», ն «վրա» հայերենում գործածում են «մասին» իմաստով, որը բնականաբար սխալ է, օրինակ՝ «Այս գրքի «վրա» խոսում են շատերը: Պետք է լինի՝ «Այս գրքի մասին» խոսում են շատերը: Բառացի թարգմանության երևույթը տարածված է, որը հատկապես կուռ կառույցների, դարձվածքների թարգմանության պարագայում շփոթ կարող է առաջացնել:
- Երկլեզվության պայմաններում խոսքի ձևավորման վաղ փուլում երկլեզվակրի մոտ նկատելի են խոսքի հապաղումներ, դադարներ, որոնք հետագա փուլերում հաղթահարվում են: Այդ հապաղումները, սակայն, չեն խանգարում

մտքի ձևավորմանը: Թերևս, պատճառներից մեկն էլ այս երևույթն էր, որ 20-րդ դարի սկզբում հետազոտողների մեծ մասը երկլեզվությունը համարում էր վաղ երկլեզվակերի «խնդիրը», սակայն, ինչպես վերևում նշել ենք, այդ կարծիքը փոխվեց: Եվ հետազոտվողները նշում են, որ հապաղումները հիմնականում կապված են այն բանի հետ, թե մտքում ինչպես են արագ կողմնորոշվում և ընտրում լեզուն, որով խոսում է գրուցակիցը: Կամ շատ հաճախ մտքում երկլեզվության եզրերից մի լեզվի բառն է, որի համար համապատասխանաբար պետք է ընտրել մյուս լեզվից բառ: Եվ այս երևույթները, որ կատարվում են վաղ երկլեզվակիրների մտքում, ժամանակ են պահանջում, և արտաքին միջավայրում դա ընկալվում է խոսքի հապաղում կամ դանդաղում:

- Իրենց երկլեզու վիճակը հետազոտվողները համարում են առավելություն և ուժեղ կողմ, երկլեզվությունը որպես թերություն կամ խանգարող երևույթ չի ընկալվում հետազոտվողների կողմից:

Վաղ երկլեզվությունը և մայրենիի ընկալումը

Եթե ուշ երկլեզվության դեպքում մայրենիի գիտակցման, ընկալման հարց չի առաջանում, ապա վաղ երկլեզվության դեպքում հետազոտվողների շրջանում կան հակասություններ [19]: Վաղ երկլեզվության դեպքում երևույթը դրսևորվում է խոսքի զարգացման վաղ փուլերից, և ըստ այդմ երկու լեզուներն էլ զուգահեռ զարգանում են: Մեր հետազոտության ընթացքում հանդիպում են հիմնականում այնպիսի դեպքեր, երբ ընտանիքներում ծնողներից մեկը հայ է, մյուսը՝ ֆրանսիացի: Հետևաբար գործ ունենք մի երևույթի հետ, երբ նույն ընտանիքում ամկա է «երկու մայրենի»: Սա բավականին բարդ երևույթ է: Նմանատիպ ընտանիքներում մեծացող հետազոտվողները այն հարցին, թե որն է իրենց մայրենի լեզուն, նշում են, որ իրենք ունեն երկու մայրենի, կամ պատասխանում են, որ դժվար է առավելություն տալ երկու լեզուներից որևէ մեկին: Հետազոտվողներից մի քանիսը նշում են նույնիսկ, որ իրենք իրենց հայ են զգում, բայց մայրենի լեզուն ֆրանսերենն են համարում, քանի որ ծնված օրվանից այդ լեզուն են լսել: Այստեղ արդեն առաջ է գալիս նաև լեզվի և ազգային ինքնագիտակցության հարցը, քանի որ այդ երկու գործոնները անմիջականաբար փոխկապակցված են իրար: Վաղ երկլեզվության դեպքում զգայական, հուզական դրսևորումներն, այնուամենայնիվ, տեղի են ունենում մայրենիով, իսկ ուսումնական, ակադեմիական գործընթացում մտքերը ձևակերպվում են մյուս լեզուներով:

Հետազոտությունները, որոնք ներկայացնում են, թե ինչպես են երկլեզուները կիրառում տարբեր լեզուները՝ հույզեր արտահայտելու համար, ցույց են տվել, որ էմոցիոնալ, հուզական դրսևորումները, որոնք ի սկզբանե կողավորված են եղել մայրենի լեզվով, ավելի շատ են դրսևորվում հենց մայրենիով: Վաղ երկլեզվակիրների՝ մայրենի լեզվով կողավորված հիշողությունները միանշանակ ավելի հարուստ են և բազմազան էմոցիոնալ նշանակության տեսանկյունից, քան երկրորդ լեզվով կողավորված հիշողությունները: Մայրենիի հետ կապված հարցերը շատ զգայուն են վաղ երկլեզվակիրների շրջանում: Կան մի շարք դրսևորումներ, որոնք հատուկ են երկլեզու հետազոտվողներից շատերին: Դիտարկման մեթոդով աշխատելիս առանձնացրել ենք հետևյալ դրսևորումները՝

- հետազոտվողներ, որոնք ապրում են երկլեզու միջավայրում՝ խոսքի զարգացման վաղ փուլում ընտանիքում լսելով միաժամանակ երկու լեզու՝ հայերեն-ֆրանսերեն, այնուամենայնիվ հիմնականում գիտակցում են, որ մայրենին հայերենն է (այն դեպքում, երբ ծնողներից երկուսն էլ հայեր են)।
- հետազոտվողներ, որոնք ընտանիքում լսել են միաժամանակ երկու լեզու, և ծնողներից մեկն է հայ, մայրենիի գիտակցումը սահմանային է, և հարցերին

պատասխանում են երկու մայրենի ունենալու գիտակցումով.

- հետազոտվողներից շատերը նշում են, որ երկլեզվության դեպքում ընտանիքի ու մշակույթի ազդեցությունը մայրենիի վրա շատ մեծ է.

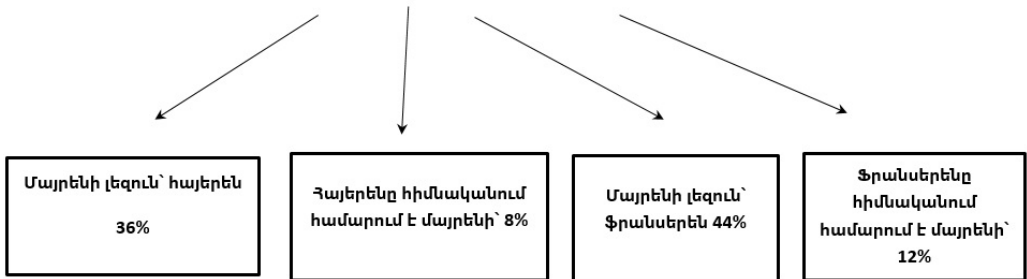
հետազոտվողների գերակշիռ մասը միանշանակ ընդգծում է նաև այն միջավայրի, համայնքի ազդեցությունը, որի փոփոխության դեպքում էլ կարող է փոփոխվել մայրենի լեզվի գիտակցումը անձի մեջ:

Վերը նշվածներն այն հիմնական ազդեցություններն են, որոնց հետևանքով վաղ երկլեզվակրի մեջ կարող է որոշակի վերաբերմունք ձևավորվել մայրենի լեզվի նկատմամբ:

Վաղ երկլեզվության դրսևորումն ուսումնասիրության տեսանկյունից ավելի բազմաշերտ է. պահանջում է բավական խորքային հետազոտություններ: Վաղ շրջանի երկլեզվության դրսևորումը մեր հետազոտության օբյեկտում ֆրանսիական կրթահամալիրում, տարածված է և ընդգրկում է լայն շրջանակ: Կրթահամալիրում սովորողների ընտանիքներից շատերում առկա է երկլեզվության երևույթը, ինչը մեզ հնարավորություն է տալիս դիտարկելու, ուսումնասիրելու երևույթը տարբեր կողմերից ու դիտակետից:

Ի վերջո, անդրադառնանք այն հարցին, թե հետազոտության շրջանակներում վաղ երկլեզվակիրները որքանով են հայերենն ընկալում մայրենի ֆրանսախոս միջավայրում ու կրթահամալիրում գտնվելիս: Նախ նշենք, որ այս դեպքում ևս հաշվի ենք առել մի շարք գործոններ, որոնք կարող են ազդել անձի լեզվաձանաչողության վրա: Նկատի ենք առել նաև այն, որ հետազոտվողների մեծ մասի ընտանիքներում ծնողներից մեկը հայ է՝ բացառությամբ մեկ-երկու ընտանիքի: Կարևորել ենք հետազոտվողի ընկերական համայնքը, հայկական մշակույթի հանդեպ հետաքրքրությունները, ազգային ինքնագիտակցությունը, սյուս լեզուների իմացության մակարդակը, անձնային որոշ առանձնահատկություններ: Ըստ այդմ՝ արդյունքները հետևյալն են՝

Վաղ երկլեզվակիր հետազոտվողների արդյունքներ

Եզրակացություն

Ամփոփելով վաղ երկլեզվության դրսևորման առանձնահատկությունները՝ կարելի է նշել, որ ընդհանուր առմամբ երկլեզու վիճակը մեր ուսումնասիրության մեջ հետազոտվողների համար դրական և օգնող գործառույթ ունի: Կարելի է նկատել, որ մայրենիի հանդեպ վերաբերմունքն ու գիտակցումը նույնպես միանշանակ չէ հետազոտվողների շրջանում: Կան որոշակի ընդհանրություններ, որոնց վերլուծության միջոցով էլ հանգեցինք վերևում բերված տվյալներին: Պետք է հաշվի առնել, որ այս երևույթը նաև խիստ անհատական է՝ կախված ընտանիքում

մայրենի լեզվի հանդեպ վերաբերմունքից, մշակութային ներգրավվածությունից, մայրենի իմացության մակարդակից և մի շարք այլ գործոններից: Մեր հետազոտության արդյունքում պարզեցինք, որ վաղ երկլեզվակիրների ընկալումը մայրենի հանդեպ տարբեր է: Վաղ երկլեզվակիրների գերակշիռ մասը համարում է ֆրանսերենը մայրենի՝ մոտ 44%, իսկ հայերենը մայրենի լեզու է համարում հետազոտվողների 36%-ը: Հետաքրքիր և ուշագրավ երևույթ է այն, որ վաղ երկլեզվակիրների մոտ դրսևորվում է մայրենի սահմանային ընկալումը: Այսինքն՝ երբեմն հետազոտվողը չի կարողանում հստակ կողմնորոշվել և պատասխանել, թե որն է համարում իր մայրենի լեզուն: Կան հետազոտվողներ, որոնք նշում են երկու մայրենի ունենալու հանգամանքը՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ մշտապես մտքում զուգահեռ կիրառել են երկու լեզու: Երկլեզվության պայմաններում մայրենի ընկալման հարցը վերոնշյալ հետազոտությամբ չի սպառվում. այն կարևոր է և հետաքրքրական, արժանի մանրամասն ուսումնասիրության:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Bialistok E., Luk G., Kwan E., Bilingualism, Biliteracy and learning to read, interactions among languages and writing systems, 2005, p. 43–61.
2. Bialystok E. and al., Bilingualism, Aging and Cognitive Control, American Psychological Association, Vol. 19, No. 2, 2004, p. 290–303.
3. Bialystok E. and Barac R., Bilingual Effects on Cognitive and Linguistic Development: Role of Language, Cultural Background and Education, Toronto, Canada 2012, p. 413–422.
4. Bialystok E., Children’s concept of word. Journal of Psycholinguistic Research, 1986, p.13–32.
5. Bialystok E., Bilingualism in development: Language, literacy, and cognition. New York, Cambridge University Press, 2001, p. 1–300.
6. Bialystok E., Fergus I.M. Craik, Gigi Luk, Lexical access in bilinguals: Effects of vocabulary size and executive control, Journal of Neurolinguistics, Volume 21, Issue 6, 2008, p. 522–538.
7. Bialystok E., Khatleen F. Peets, Moreno S., Producing bilinguals through immersion education: Development of metalinguistic awareness, 2014, p. 177–191.
8. Bialystok E., Majumder S. and Martin M., Developing phonological awareness: Is there a bilingual advantage?, Cambridge University Press, 2003.
9. Dijkstra T., Heuven W, The architecture of the bilingual word recognition system: From identification to decision, Berlin, 2002, p.175–197.
10. Fennel T. Christopher and all, Bilingual beginnings to learning words, 2009, p. 3649–3663.
11. Genesee F, Paradis J, Crago M., Dual language development and disorders: a handbook on bilingualism and second language learning. Baltimore, Md: Paul H. Brookes Publishing, 2004, p.1–28.
12. Genesee F. Bilingual first language acquisition: Exploring the limits of the language faculty, Annual Review of Applied Linguistics, 2001, p.153–168.
13. Genesee F. Early bilingual development: One language or two? Journal of Child Language, 1989, p. 161–179.
14. Genesee F., Boivin I. and Nicoladis E., Talking with strangers: A study of bilingual children’s communicative competence, Cambridge University Press, 2008.
15. Genesee F., Jared D., Literacy development early French immersion programs, McGill University, Canadian psychology No 2, 2008, p. 140–147.
16. Genesee F., Lambert W.E., N. Holobow, Chartrand L., Bilingual education for majority English-speaking children, European journal of psychology of education 8, 1993, p. 3–22.
17. Hélot Ch., Bilingual education in France : School policies versus home practices, Chapter 7, France, 2008.
18. Janet F. Werker, Krista Byers-Heinlein, Bilingualism in infancy: first steps in perception and comprehension, , PMID: 18343711 DOI, 2008.
19. Nicoladis E., PhD, Charbonnier M., PhD, Popescu A., PhD, Second Language, Bilingualism at

- An Early Age with Emphasis on Its Impact on Early Socio-Cognitive and Socio-Emotional Development, Italy, 2016, p. 2, 1-6.
20. Phil D. Liu, Chang C., Wong Terry T.-Y., Hua Shu and Wong A., Morphological awareness in Chinese: Unique associations of homophone awareness and lexical compounding to word reading and vocabulary knowledge in Chinese children, Cambridge University Press, 2012.
  21. Vihman M.M., More on language differentiation, *Child lang* 13, Great Britain, 1986.
  22. Volterra, V., Taeschner, T. The acquisition and development of language by bilingual children. *Journal of Child Language*, 5, pp. 311-326. New York, 1978.
  23. Zhong Lin, Lei Lei, The Research Trends of Multilingualism in Applied Linguistics and Education (2000-2019), A Bibliometric Analysis, Published 28 July 2020, p.1-14 .
  24. Zurer Pearson B ., Fernández S., Oller D.K., Cross-language synonyms in the lexicons of bilingual infants: One language or two?, Cambridge University Press, *Journal of child language*, 1995.
  25. Zurer Pearson B., Fernández S., Patterns of Interaction in the Lexical Growth in Two Languages of Bilingual Infants and Toddlers, *Language Learning*, 1994, p. 617-653.

ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆՈՒՄ

ՎԱՐՍԻԿ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
varsik.nersisyan@mail.ru

ԱՆԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Գավառի պետական համալսարանի տարրական մանկավարժության և
մեթոդիկայի բաժնի մագիստրատուրայի 1-ին կուրսի ուսանողուհի
anikavetisyan417@gmail.com

Համառոտագիր

Սույն հոդվածում փորձ է արվել ներկայացնելու բառակազմության ուսում-նասիրման առանձնահատկությունները երկրորդ դասարանում՝ հիմք ընդունելով ՀՀ հանրակրթական դպրոցներում գործող և նոր ծրագրերին ու չափորոշիչներին համապատասխանող դասագրքերը՝ նկատի ունենալով նոր բառեր կազմելու եղանակներն ինչպես ձևային տեսանկյունից (արմատ, ածանց), այնպես էլ այլ՝ դասագրքերում առկա տարաբնույթ առաջադրանքների բնույթը: Մասնավորապես ցույց է տրվել, որ երկրորդ դասարանում բառակազմությանը վերաբերող առաջադրանքները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

1. Առաջադրանքներ, որոնք միտված են բառակազմական տարրական գիտելիքների յուրացմանը և որոշակի գաղափար են տալիս բառի կազմիչ տարրերի՝ արմատի և ածանցի, ինչպես նաև պարզ, բարդ և ածանցավոր բառերի վերաբերյալ:
2. Առաջադրանքներ, որոնք ոչ միայն բառակազմական գիտելիքների զարգացմանն ու ամրապնդմանն են միտված, այլև բառերի խոսքիմասային առանձնահատկությունների յուրացմանը:
3. Նկարելուկների միջոցով նոր բառերի կազմում, որը միտված է աշակերտների տրամաբանությունը զարգացնելուն. այս դեպքում բաղադրիչները կարող են չհամընկնել բառի կազմիչ տարրերին:
4. Խառնագրերի միջոցով բառերի կազմում, որոնց դեպքում ևս բառերի խառնված բաղադրիչները կարող են չհամընկնել բառարմատներին և ածանցներին, դարձյալ միտված են ինչպես աշակերտների տրամաբանությունը, այնպես էլ բառակազմական տարրական գիտելիքների զարգացմանը:
5. Բառերի կազմում հնչյունների զանազան փոփոխություններով, որոնք միտված են հնչյունաբանական տարրական գիտելիքների զարգացմանն ու ամրապնդմանը:

Դասագրքերում ներկայացված QR կոդերով առաջադրանքները նույն սկզբունքով և նպատակներով են կազմված, ինչ որ ավանդական դասագրքային առաջադրանքները՝ այն տարբերությամբ, որ դրանք թեևս ավելի հետաքրքիր են և գրավիչ կրտսեր դպրոցականների համար: «Մայրենի 2» դասագրքերում առկա՝ բառակազմությանը վերաբերող առաջադրանքներն ապահովում են չափորոշչային վերջնարդյունքներով սահմանված պահանջների կատարումը: Դրանք բավարար հիմք են ստեղծում հաջորդ դասարաններում բառակազմական

գիտելիքների հարստացման և զարգացման ուղղությամբ, սակայն մեծ ջանք են պահանջում ուսուցիչներից՝ դրանք անսխալ կատարելու և աշակերտների շրջանում թյուրըմբռնումներից զերծ մնալու առումով: Նկատի ունենք հատկապես խառնագրերի և նկարելուկների միջոցով կազմված առաջադրանքները, որոնցում բառերի բաղադրիչները կարող են համընկնել կամ չհամընկնել բառի կազմիչ տարրերին՝ արմատներին և ածանցներին:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ բառակազմություն, երկրորդ դասարան, դասագիրք, արմատ, ածանց, նկարելուկ, խառնագիր, ածանցավոր բառեր, բարդ բառեր:

ИЗУЧЕНИЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ВО ВТОРОМ КЛАССЕ

ВАРСИК НЕРСИСЯН

кандидат филологических наук, доцент
varsik.nersisyan@mail.ru

АНИК АВЕТИСЯН

Студентка первого курса магистратуры кафедры начальной педагогики и методики Гаварского государственного университета
anikavetisyan417@gmail.com

Аннотация

В данной статье предпринята попытка представить особенности изучения словообразования во втором классе, взяв за основу существующие учебники в государственных школах РА и соответствующие новым программам и стандартам, принимая во внимание способы образования новых слов как с формальной точки зрения (корень, приставки, суффикс), так и по характеру различных задач по учебникам. В частности, было показано, что задания, связанные со словообразованием во втором классе, можно разделить на следующие группы: 1. Задания, направленные на усвоение основных знаний словообразования и дающие определенное представление о составляющих элементах слова: корень и суффикс, а также простые, сложные и производные слова. 2. Задания, направленные не только на развитие и закрепление знаний по словообразованию, но и на овладение речевыми особенностями слов. 3. Образование новых слов по картинкам, направленное на развитие логики учащихся. При этом компоненты могут не совпадать с составляющими элементами слова. 4. Составление слов при помощи ребусов, при котором смешанные части слов также могут не совпадать с корнями слов и другими морфемами, также направлены на развитие и закрепление основных фонологических знаний.

Задания с QR-кодами, представленные в учебниках, имеют тот же принцип и назначение, что и традиционные задания из учебников, с той лишь разницей, что они, пожалуй, более интересны и привлекательны для младших школьников. Словарные задания в учебниках «Родной язык 2» обеспечивают выполнение требований, определенных конечными результатами стандартов. Они создают достаточную основу для обогащения и развития знаний по словообразованию в следующих классах, но требуют от учителя больших усилий, чтобы правильно их выполнять и избегать недопонимания среди учащихся. Имеются в виду задания,

составленные с помощью ребусов и картинок, где части слова могут совпадать или не совпадать со словообразовательными морфемами, то есть корнями, приставками и суффиксами.

Ключевые слова и фразы: словообразование, второй класс, учебник, корень, суффикс, картинка, смешанное письмо, производные слова, сложные слова.

THE STUDY OF WORD FORMATION IN THE SECOND GRADE

VARSIK NERSISYAN

PhD in Philological Sciences, Associate Professor
varsik.nersisyan@mail.ru

ANIK AVETISYAN

Gavar State University,
Department of Elementary Pedagogy and Methodology
First-year MA student
anikavetisyan417@gmail.com

Abstract

An attempt has been made to present the peculiarities of the word formation study in the second grade. The textbooks corresponding to the new curriculum and standards of the RA comprehensive schools served as the basis, taking into account the ways of forming new words both from the point of view of a morpheme (root, suffix) and the nature of various tasks in the textbooks. In particular, it was shown that the tasks related to word formation in the second grade can be divided into the following groups: 1. Tasks aimed at mastering the basic knowledge of word formation and giving a specific idea about the constituent elements of the word: root and affix, as well as simple, complex and derivative words. 2. Tasks aimed not only at developing and strengthening lexical knowledge but also at mastering the features of words in parts of speech. 3. Forming new words through pictures, aimed at developing students' logic; in this case, the components may not coincide with the constituent elements of the word. 4. Forming words using mixed words, when the mixed components of the words may not coincide with the roots and affixes, again aimed at the development of both students' logic and basic knowledge of word formation. 5. Word formation through various phonemes changes aimed at enhancing phonological awareness.

Tasks with QR codes presented in textbooks are made according to the same principles and goals as traditional textbook tasks, with the difference that they are more exciting and attractive for younger schoolchildren. Tasks referring to word formation in the "Mother Tongue for Grade 2" textbook ensure the fulfilment of the requirements defined by the standard outcomes. They provide a sufficient basis for enriching and developing lexical knowledge in the following grades. However, they require a lot of effort from teachers in order to conduct it correctly and avoid misunderstanding among students. The tasks made using mixed words and pictures are especially highlighted, in which the components of the words may or may not coincide with the constituent elements of the word – roots and affixes.

Keywords and phrases: Word formation, second grade, textbook, root, affix,

picture, mixed words, derivative words, compound words.

Բառակազմությունը, ինչպես հայտնի է, բառագիտության այն բաժինն է, որն ուսումնասիրում է տվյալ լեզվի բառերի կազմությունը և նրա օրենքները, նոր բառեր կազմելու եղանակները [5, էջ 298]: Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարաններում «բառակազմություն» բառը հետևյալ բացատրությունն ունի՝ 1. «բառեր կազմելը», 2. «բառեր կազմելու ամբողջությունը», 3. «բուն բառակազմության և բառափոխության ընդհանուր տեսությունը» [3, էջ 171]:

Մույն ուսումնասիրության նպատակն է՝ ներկայացնել բառակազմության ուսումնասիրման առանձնահատկությունները երկրորդ դասարանում՝ հիմք ընդունելով ՀՀ հանրակրթական դպրոցներում գործող և նոր ծրագրերին ու չափորոշիչներին համապատասխանող դասագրքերը՝ նկատի ունենալով նոր բառեր կազմելու եղանակներն ինչպես ձևային տեսանկյունից, այնպես էլ այլ՝ դասագրքերում առկա տարաբնույթ առաջադրանքների բնույթը:

Ինչպես գիտենք, 2022 թվականի նոյեմբերի 24-ին ԿԳՄՍ նախարարը ստորագրեց հրաման հանրակրթական ուսումնական հաստատությունների 2-րդ և 5-րդ դասարանների «Մայրենի», 7-րդ և 10-րդ դասարանների «Հայոց լեզու», 7-րդ դասարանի «Գրականություն», 10-րդ դասարանի «Հայ գրականություն» առարկաների ծրագրերը հաստատելու մասին [8]: Ըստ տվյալ հրամանի՝ մայրենիի 2-րդ դասարանի առարկայական ծրագրի «Բովանդակություն» բաժնում բառակազմությանը վերաբերում է 4-րդ կետը, ըստ որի աշակերտները պետք է ուսումնասիրեն բառի բաղադրիչները (արմատ, ածանց): «Առաջարկվող գործունեության ձևեր» բաժնի 16-րդ կետում նշվում է, որ աշակերտը պետք է կարողանա խմբավորել բառերն ըստ կազմության՝ որոշելով բաղադրիչները (արմատ, ածանց) [8]: 2023 թվականի մարտի 23-ին ԿԳՄՍ նախարարության որոշմամբ հաստատվել է հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում «Մայրենի» 1-6-րդ, «Հայոց լեզու» 7-12-րդ, «Գրականություն» 7-9-րդ և «Հայ գրականություն» 10-12-րդ դասարանների առարկայական չափորոշիչը [9]:

Տարրական դպրոցի «Մայրենիի» չափորոշչային վերջնարդյունքների «Լեզվական համակարգ» բաժնի «Բառագիտություն, բառ, բառակազմություն, բառապաշար» ենթաբաժնի 2-րդ դասարանին համապատասխանող սյունակի 2-րդ կետում նշվում է, որ աշակերտը պետք է «Ճանաչի բառի հիմնական բաղադրիչները (արմատ, ածանց)»: Առաջին դասարանին համապատասխանող սյունակի 2-րդ կետում անդրադարձ է կատարվում բառակազմությանը հետևյալ կերպ. «Վերականգնի «քանդված» բառերը կամ տրված տառերով կազմի բառեր»: Երրորդ դասարանն ավարտողի համար սահմանվում է հետևյալ վերջնարդյունքը. «Խոսքում տարբերի պարզ, բարդ և ածանցավոր բառերը»: Նույն տեղում չորրորդ դասարանին համապատասխանող սյունակի 2-րդ կետում սահմանվում է հետևյալ վերջնարդյունքը. «Կազմի նոր բառեր՝ կիրառելով հայերենի բառակազմական առանձնահատկությունները» [9]: Այսպիսով՝ վերը թվարկվածներից կարող ենք եզրակացնել, որ ըստ նոր չափորոշիչի՝ տարրական դասարաններում առաջին դասարանից սկսած՝ գաղափար է տրվում բառակազմության մասին:

Չափորոշչային նոր պահանջներին համապատասխան կազմվել է «Մայրենիի» երկրորդ դասարանի երկու դասագիրք՝ բաղկացած երկուական մասերից, որոնցից մեկը կազմել են Մ. Մանուկյանն ու Ա. Արնաուդյանը, իսկ մյուսը՝ Վ. Ա. Սարգսյանը և այլք:

Դասագրքերում առկա բառակազմական առաջադրանքների վերլուծություն

Ներկայացնենք դասագրքերում առկա բառակազմական առաջադրանքների վերլուծությունն՝ ըստ առանձին հեղինակային խմբերի: Դրանցից առաջինը

(կազմողներ՝ Մ. Մանուկյան, Ա. Արնատուրյան) պարունակում է 6 թեմատիկ խումբ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր ենթաթեմաները: Դասագրքում չափորոշչային պահանջներին համապատասխան առկա են բառակազմությանը վերաբերող առաջադրանքներ, որոնք հիմնականում առնչվում են նկարելուկների միջոցով նոր բառեր կազմելուն, *արմատ* և *ածանց* հասկացությունների ուսումնասիրմանն ուղղված առաջադրանքներին: Անդրադարձ է կատարվում նաև բառերը բաղադրիչների բաժանելուն:

Դասագրքի առաջին մասում «Բարև, ես եմ» և «Ես կարող եմ» թեմատիկ խմբերի ենթաթեմաներում անդրադարձ չի կատարվում բառակազմությանը, այլ հիմնական շեշտը դրվում է հնչյունաբանական վերլուծության վրա: «Երբ նա փոքր էր» թեմատիկ խմբում ներառված են վարժություններ, որոնցում առարկա ցույց տվող բառին վերջածանց ավելացնելով՝ կազմում են գործողություն ցույց տվող բառեր: Սա ոչ միայն զարգացնում է բառակազմական գիտելիքները, այլ նաև խոսքի մասերը տարբերելու կարողություն է ձևավորում: Օրինակ՝ *նկար*-, *խաղ*- և այլն [1, էջ 65]:

Դասագրքի երկրորդ մասում «Եկեք՝ տանեն» թեմատիկ խմբի ենթաթեմաներում զետեղված են վարժություններ, որոնք երեխաներին սովորեցնում են բառը ենթարկել բառակազմական վերլուծության՝ առանձնացնելով արմատը և անցանցից, ինչպես նաև ավելի լավ ճանաչել բառի բաղադրիչները՝ պատկերացում տալով գոյականից ածական կազմելու օրինաչափության մասին: Օրինակ՝ *մայր-մայրենի*, *հայր-հայրենի* [2, էջ 14]: Կան նաև բառակազմական վարժություններ, որոնցում աղյուսակների տեսքով ներկայացված է գոյականից բայ ստանալու գործընթացը՝ օրինակին համապատասխան [2, էջ 27]:

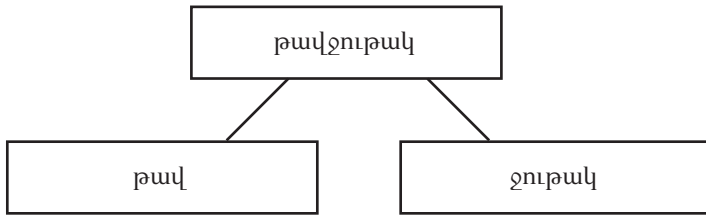
Զանգ	Զանգել
Լաց	
Երգ	
Ծիծաղ	
Գիր	

«Մի տանիքի տակ» թեմատիկ խմբում ընդգրկված վարժությունների միջոցով աշակերտները կարողանում են բառացանկից ընտրել բառերի ընդհանուր բաղադրիչը: Նմանօրինակ առաջադրանքների միջոցով երեխաները սովորում են, որ մեկ արմատով (բաղադրիչով) կարող են կազմվել տարբեր բառեր (հատկանիշ և գործողություն ցույց տվող): Օրինակ՝ *ծիծաղ*, *ծիծաղել*, *ծիծաղկույր*, *ծիծաղաշարժ* [2, էջ 31]: Այս թեմատիկ խմբում ներառված են նաև վարժություններ, որոնք նպաստում են երեխաների՝ բառակազմական վերլուծություն կատարելու կարողության զարգացմանը՝ ամրապնդելով գիտելիքներն արմատի, ածանցի և վերջավորության մասին: Օրինակ՝ տրված են **-ային**, **-եղ**, **-ավոր**, **-ոտ** մասնիկները և **քար**-, **տուն**-, **գույն**-, **թագ**- բառերը: Տրված մասնիկներն ավելացնելով բառերին՝ պետք է կազմեն նոր բառեր [2, էջ 37]: Սյունակների միջոցով ներկայացված վարժություններն օգնում են երեխաներին ավելի խորացնելու գիտելիքները բառի կազմության մասին: Օրինակ՝ տրված են **խորհրդանիշ**, **պատմություն**, **գրուցակից**, **արագաշարժ**, **ճյուղ** և այլ բառեր, և դրանք պետք է ներկայացնեն ըստ համապատասխան սյունակի [2, էջ 41]:

Պարզ	Բարդ	Ածանցվոր

Կան նաև բառակազմական կարողությունները զարգացնելու և առարկաների

մեծ ու փոքր լինելու վերաբերյալ առաջադրանքներ: Օրինակ՝ տրված է կենդանու նկարը. նախ՝ պետք է անվանեն կենդանին, ապա՝ դրան ավելացնեն **-ուկ**, **-իկ** մասնիկները և ստանան նոր բառեր [2, էջ 46]: Խառնագրերի տեսքով ներկայացված վարժությունների կատարումը զարգացնում է աշակերտների երևակայությունը, բառապաշարը և նոր բառեր կազմելու հմտությունները: Օրինակ՝ տրված են խառը հերթականությամբ տառեր, որոնք պետք է դասավորեն՝ ստանալու բառը, այդ բառից էլ կազմեն նոր բառեր: Կազմելիս պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ տառերը կարող են կրկնվել. **խ, ա, թ, ու, դ, յ, ն** [2, էջ 49]: Դասագրքում գետեղված են նաև առաջադրանքներ, որոնցում պահանջվում է բառերը բաղադրիչների բաժանելով՝ գտնել թե՛ որ բառերի միավորումից են առաջացել դրանք: Օրինակ՝ «թավջութակ» բառից տարված է երկու սլաք, այսինքն՝ սա երեխաներին հուշում է, որ այդ բառը երկու բաղադրիչներից է կազմված, ներկայացված է հետևյալ կերպ [2, էջ 49].

Կան նաև վարժություններ, որոնք օգնում են երեխաներին զարգացնելու բառերի բաղադրիչների ընդգծման օրինաչափությունը: Օրինակ՝ պահանջվում է բառերի շարքից դուրս գրել ածանցավոր բառերը և ընդգծել դրանց արմատն ու ածանցը, ինչպես՝ *գարնանային, փոքրիկ, հովիվ, ձագուկ* և այլն [2, էջ 54]: Բառակազմական գիտելիքների զարգացմանն են նպաստում նաև նկարելուկների միջոցով տրված առաջադրանքները, որոնցում, պատկերները միավորելով ածանցներին, պետք է ստանալ նոր բառեր: Օրինակ՝ տրված է ուլի նկարը, որին պետք է ավելացնել **-իկ** մասնիկը և ստանալ նոր բառ, կամ տրված է տան նկարը, և պետք է **-ակ** մասնիկն ավելացնելով՝ կազմեն նոր բառ և այլն [2, էջ 54]: «Թե ինչու» թեմատիկ խմբում ներառված է առաջադրանք, որը նկարների և աղյուսակի միջոցով, տրված օրինակին համապատասխան, երեխաներին սովորեցնում է, որ միրգն անվանող բառին ավելացնելով **-ենի** վերջածանցը՝ կարող են ստանալ համապատասխան ծառատեսակը [2, էջ 64]:

Պտուղը	խնձոր		ծիրան		ընկույզ
Ծառը	խնձորենի	Տանձենի		դեղձենի	

Դասագրքում հաճախ են գործածվում *արմատ, ածանց, պարզ, բարդ, ածանցավոր* եզրույթները, ինչպես նաև տրվում են դրանց սահմանումները [2, էջ 57]:

Ուսումնասիրելով վերոհիշյալ հեղինակների «Մայրենի 2» դասագրքի առաջին և երկրորդ մասերը՝ եկանք այն եզրակացության, որ առաջին մասում բառակազմությանը վերաբերող առաջադրանքներն ավելի սակավ էին, իսկ երկրորդ մասը հագեցած է այդ կարգի վարժություններով: Հատկանշական է, որ վարժությունների հիմնական մասը ներկայացված է պատկերների, աղյուսակների, բառախաղերի տեսքով, որոնք ավելի դյուրըմբռնելի և պատկերավոր են դարձնում առաջադրանքները:

«Մայրենի 2» (կազմողներ՝ Վ.Ա. Սարգսյան և այլք) մյուս դասագիրքը նույն-

պես կազմված է 2 մասից: Գրքի 6 թեմատիկ խմբերից յուրաքանչյուրն ունի իր ենթաթեմաները: Դասագրքի առաջին մասում «Ո՞վ ենք մենք» թեմատիկ խմբում նկարելուկների միջոցով տրված առաջադրանքում նոր անուններ կազմելով՝ կգարգանա աշակերտների տրամաբանությունը, օրինակ՝ ան = Վարդան [4, էջ 12]:

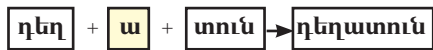
Անշուշտ, առաջադրանքը տպավորիչ է և կարող է հետաքրքիր լինել կրտսեր դպրոցականի համար, սակայն նմանատիպ առաջադրանքներ կազմելիս և դրանք կատարելիս պետք է ուշադիր լինել օրինակների ընտրության հարցում: Թեև առաջադրանքները բառակազմական գիտելիքներ սովորեցնելու կամ ամրապնդելու նպատակ չունեն, սակայն երբեմն շատ ակնհայտ նմանությունները կարող են չհամապատասխանել բառի կազմիչ տարրերի իրական բովանդակությանը, ինչպես վերը նշված օրինակում է: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ **Վարդան** անձնանունը փոխառված է իրանական լեզուներից [4, էջ 74], հետևաբար հայերենում այն կազմությամբ պարզ բառ է (կարևոր չէ, թե փոխատու լեզվում այն ինչպիսի կազմություն ունի): Այդպես նաև *Սուրեն*, *Անուշ* և այլ օրինակների դեպքում: *Սուր* և *անուշ* գոյականների նկարները կարող են շփոթ առաջացնել, և տպավորություն ստեղծվի, որ դրանք բառերի արմատներն են: Մանավանդ որ նույն առաջադրանքում կան նաև *արմատ* + *ածանց* պատկերներ ևս: Հետևաբար այդպիսի առաջադրանքները կիրառելիս դրանք պետք է դիտարկել միայն որպես նկարելուկներ, որոնք միտված են աշակերտների տրամաբանությունը զարգացնելուն, և ոչ ավելին: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այս տարիքում երեխաներն ավելի լավ են մտապահում սովորածը, և հետագայում դժվար կլինի նրանց սովորեցնել, որ նկարներում արմատական բառեր չեն: Կարծում ենք, որ դասագրքերում պետք է ներկայացվեն օրինակներ, որոնց դեպքում պատասխանները հստակ են, և չկան տարակարծություններ:

Առկա են առաջադրանքներ բառի բաղադրիչները միավորելու վերաբերյալ, ընդ որում, այստեղ իրար են միանում ոչ միայն նախածանցը, արմատն ու վերջավորությունը, այլև պարզապես բառի բաղադրիչներ, որոնք կարող են չհամընկնել բառակազմական որևէ միավորի, և այս ամենը նույնպես տրված է նկարելուկի տեսքով: Օրինակ՝ պահանջվում է ամբողջացնել խնձորների կեսերը և իմանալ, թե ինչը օգնեց հիվանդ ոգնուն: Այլ օրինակ՝ *հոգաբար-*, *-օգնություն*, *-դրություն*, *բարու-*, *ուշա-*, *-րություն*, *-թյուն*, *փոխ-* [6, էջ 27]: Պետք է նկատել, որ այստեղ մեծ է ուսուցչի դերը. շատ արհեստավարժ պետք է լինել՝ թույլ չտալու համար թյուրըմբռումներ և անճշտություններ: Թերևս ճիշտ կլինի խուսափել նմանատիպ առաջադրանքներում ներառել բաղադրիչներ, որոնք որևէ միավորի մեջ չեն մտնում: Կարելի է բաղադրիչների բաժանումը մշտապես ներկայացնել ըստ ածանցների և արմատների՝ անկախ առաջադրանքի կազմման նպատակից:

Երկրորդ մասի «Ինչպես ենք մենք ինքնակազմակերպվում» թեմատիկ խմբում ներառված են վարժություններ, որոնցում նկարի միջոցով պատկերված առարկաները պետք է փոխարինել գործողություն ցույց տվող համապատասխան բառերով: Օրինակ՝ պատկերված են *մեխ*, *տղոց*, *նկար*, *մարսակ*, *փոցիս*, *զանգ* և դրանցով պետք է կազմել գործողություն ցույց տվող բառեր, ինչպես՝ *մարսակ-մարսակել* [7, էջ 96]: «Ինչպես է «աշխատում» աշխարհը» թեմատիկ խմբում կան վարժություններ, որոնցում պահանջվում է նկարներով և **գույն** բառով կազմել հատկանիշ ցույց տվող բառեր: Արդյունքում ստացվում են բարդ բառեր, օրինակ՝

+ գույն = շագանակագույն [7, էջ 123]: Առկա են նաև վարժություններ՝ տրված բառացանկից ընդհանուր բառամասը՝ արմատն ընդգծելու վերաբերյալ: Առաջադրանքը բառերի ընդհանուր մասի՝ արմատի վերհանմանն է միտված: Օրինակ՝ *ասպրդիկ, ասպրդային, անասպրդ, ասպրդով, ասպրդոր, ասպրդավոր* [7, էջ 132]: Այս թեմատիկ խմբի ամփոփման հատվածում ևս կա առաջադրանք բառակազմության վերաբերյալ: Օրինակ՝ գրելով նկարներում պատկերված առարկաների անունները և այդ բառերին ավելացնելով *-ավոր, -ենի, -որդ, -իչ* մասնիկները՝ ստանալ նոր բառեր, ինչպես՝ *ծի + ավոր = ձիավոր* [7, էջ 143]: «Ինչպես ենք մենք միասին ապրում մոլորակում» թեմատիկ խմբում առկա են առաջադրանքներ բառերի արմատներն ընդգծելու վերաբերյալ, որտեղ առկա են նախածանցներ և վերջածանցներ: Օրինակ՝ *անարուն, հայրենի, հավիկ, նավակ, դահուկորդ, լավություն, զանգակ, ուլիկ* [7, էջ 148]: Նույն էջում կա նաև առաջադրանք նույնարմատ բառերի արմատն ընդգծելու վերաբերյալ: Օրինակ՝ *մայրիկ, մայրենի, մայրանալ, անմայր, մայրական, մայրաբար* [7, էջ 148]: Առաջադրանքներից մեկը վերաբերում է տրված ածանցներով և «հայր» բառով օրինակին համապատասխան նոր բառեր կազմելուն [7, էջ 151]: Նույն տեղում, մեկ այլ առաջադրանքի միջոցով անդրադարձ է կատարվում բառ բաղադրիչների բաժանելուն՝ գտնելու տրված բառերի արմատն ու ածանցը: Օրինակ՝ *նավակ = նավ + ակ* [7, էջ 151]: Մեկ այլ առաջադրանքում վերը նշվածի հակառակ գործողությունը կատարելով՝ պետք է ստանալ նոր բառեր [7, էջ 156]: Օրինակ՝

Առաջադրանքներից մեկում պահանջվում է տրված արմատներով բարդ բառեր կազմել: Օրինակ՝ **խաղ, ձուկ, ջուր, տառ, գայլ, սխալ, սենյակ, շաքար**: Դասագրքում նկարելուկների միջոցով նոր բառեր կազմելու և դրանք խաչբառում լրացնելու վերաբերյալ ևս առաջադրանքներ կան: Օրինակ՝ **★ + գնաց = աստղագնաց** [7, էջ 157]:

Բացի բուն բառակազմական առաջադրանքներից՝ «Մայրենի 2» նշված դասագրքում առկա են «փոխակերպում» և «բառքամոցի» տեսակները, որոնցում պահանջվում է կազմել նոր բառեր՝ միտված աշակերտների հնչյունաբանական տարրական գիտելիքների զարգացմանը: Օրինակ՝ **շուն** բառից **կով** բառ ստանալու ընթացքը ներկայացված է և պահանջվում է դրան համապատասխան՝ «հավ» բառից ստանալ «մուկ» բառը. **շուն – հուն – հոն – հով – կով** [7, էջ 104]: Նույն կերպով ներկայացված է «ջուր» բառից «լող» բառն ստանալը: Օրինակ՝ **ջուր – հուր – հոր – լոր – լող** [7, էջ 124]: Նմանատիպ է նաև «ջուր» բառից «ծով» բառն ստանալը: Օրինակ՝ **ջուր – հուր – հ.ր – հո. – ծով** [7, էջ 127]: Նույն կերպ պահանջվում է նաև «ջուր» բառից ստանալ «կաթ» բառը [7, էջ 119]: Փոխակերպման միջոցով է ներկայացված նաև «ջուր» բառից այլ բառեր ստանալու ընթացքը, սակայն այստեղ չկա փոխակերպման քայլաշարը, որպես օրինակ տրված է՝ **ջուր – դուր** [7, էջ 129]: Փոխակերպման միջոցով են ներկայացված նաև «ծյուն» բառից «հյուր» բառն ստանալը [տես 7, էջ 163], «մուկ» բառից «փիղ» բառն ստանալու շղթան [6, էջ 19], «վարդ» և «բույն» բառերը նույնպես պետք է փոխակերպման ենթարկել նոր բառեր ստանալու համար [6, էջ 43]: «Հուր» բառից «պար» բառն ստանալու ընթացքը ևս ներկայացված է փոխակերպման միջոցով, սակայն այս անգամ նկարելուկի տեսքով [6, էջ 53]: **Բառքամոցի** առաջադրանքի միջոցով է ներկայացված «հոգատար» բառը, որի տառերի տեղերը փոխելով՝ ստացվում են նոր բառեր [7, էջ 108] կամ այլ օրինակներ [7, էջ 132, 160]:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ այս դասագրքի երկրորդ մասը ևս հազեցած է բառակազմության վերաբերյալ տարաբնույթ են և հետաքրքիր մի շարք առաջադրանքներով:

«Մայրենի 2» դասագրքում առկա QR կոդեր պարունակող բառակազմական առաջադրանքների ներկայացում և վերլուծություն

Ըստ առարկայական նոր չափորոշիչների կազմված «Մայրենի 2» դասագրքերում առկա են նաև QR կոդեր-ով առաջադրանքներ: Դրանք նաև լրացուցիչ նյութերի՝ հեքիաթների, առածների, ասացվածքների, շուտասելուկների վերաբերյալ տեսանյութերից օգտվելու հնարավորություն են ընձեռում: Դասագրքում առկա բառակազմական առաջադրանքների կողքին ևս կան QR կոդեր, որոնց միջոցով աշակերտը կարողանում է առաջադրանքը կատարել նաև առցանց համակարգի միջոցով: Եթե առաջադրանքի առցանց կատարման ընթացքում նշվում է սխալ պատասխան, ապա այն ներկվում է կարմիր գույնով, և աշակերտն ունի սխալն ուղղելու անսահմանափակ հնարավորություն, իսկ եթե ձիշտ է նշվում, ապա պատասխանը ներկվում է կանաչ գույնով: Վ.Ա. Սարգսյանի և այլոց հեղինակած դասագրքում առկա QR կոդերը բացվում են vachagan.am կայքի միջոցով: Օրինակ՝ նկարելուկների լուծման միջոցով անուններ ստանալու վերաբերյալ առաջադրանքն աշակերտները կարող են կատարել նաև առցանց [6, էջ 12]: Խնձորի կեան ամբողջացնելու և հիվանդ ոգնուն օգնելու վերաբերյալ առաջադրանքը ևս կարող են առցանց կատարել, որն ավելի պատկերավոր է: Երբ ամբողջացնում են բառը՝ ընտրելով համապատասխան շարունակությունը, խնձորը մեծանում է և դառնում ամբողջական [6, էջ 27], իսկ դասագրքում տրված առաջադրանքը կատարելիս պարզապես իրար են միացնում բառի բաղադրիչները՝ առանց խնձորի ամբողջական տեսքը տեսնելու: Փոխակերպման միջոցով «հավ» բառից «մուկ» բառն ստանալու շղթան [7, էջ 104] ևս ներկայացված է առցանց տարբերակով, սակայն այստեղ, ի տարբերություն դասագրքի, նոր բառ ստանալու ընթացքում փոփոխվող տառի տեղում տառն ընտրելու հնարավորություն կա, ինչը երեխաներին հնարավորություն է տալիս ընտրելու այն տառը, որն ավելի ձիշտ ուղիով կտանի:

Նկատենք, որ մեր ուսումնասիրած առաջին դասագրքում (կազմողներ՝ Մ. Մանուկյան և Ա. Արնաուդյան) գրեթե չկան բառակազմությանը վերաբերող՝ QR կոդերով առաջադրանքներ:

Կարծում ենք, որ QR կոդերն ունեն նաև բացասական ազդեցություն աշակերտների վրա: Նախ նրանց կախվածությունը համացանցից ավելի է մեծանում, ապա նաև գրելու նկատմամբ երեխաների ունեցած սերը փոխվում է «դեպի մատի մեկ հպումով պատասխանն ընտրելու» սիրո:

Եզրակացություն

Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ երկրորդ դասարանում բառակազմությանը վերաբերող առաջադրանքները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

1. Բուն բառակազմական բնույթի առաջադրանքներ, որոնք միտված են աշակերտների շրջանում բառակազմական տարրական գիտելիքների յուրացմանը և որոշակի գաղափար են տալիս բառի կազմիչ տարրերի՝ արմատի և ածանցի, ինչպես նաև պարզ, բարդ և ածանցավոր բառերի վերաբերյալ:

2. Առաջադրանքներ, որոնք ոչ միայն բառակազմական գիտելիքների զարգացմանն ու ամրապնդմանն են միտված, այլև բառերի խոսքիմասային առանձնահատկությունների յուրացմանը:

3. Նկարելուկների միջոցով նոր բառերի կազմում, որը միտված է աշակերտների տրամաբանությունը զարգացնելուն, և նկարները կարող են չհամընկնել բառի կազմիչ տարրերին՝ արմատներին և ածանցներին:

4. Խառնագրերի միջոցով բառերի կազմում, որի դեպքում ևս բառերի խառնված բաղադրիչները կարող են չհամընկնել բառարմատներին և ածանցներին, դարձյալ միտված են ինչպես աշակերտների ուշադրությունն ու տրամաբանությունը զարգացնելու, այնպես էլ բառակազմական տարրական գիտելիքների յուրացմանը:

5. Բառերի կազմում հնչյունների զանազան փոփոխություններով, որոնք միտված են աշակերտների հնչյունաբանական տարրական գիտելիքների, ինչպես նաև տրամաբանական մտածողության զարգացմանը:

Դասագրքերում ներկայացված QR կոդերով առաջադրանքները նույն սկզբունքով և նպատակներով են կազմված, ինչ որ ավանդական դասագրքային առաջադրանքները՝ այն տարբերությամբ, որ դրանք ավելի հետաքրքիր են և գրավիչ կրտսեր դպրոցականների համար: Կարծում ենք, որ «Մայրենի 2» դասագրքերում առկա՝ բառակազմությանը վերաբերող առաջադրանքներն սպահովում են չափորոշչային վերջնարդյունքներով սահմանված պահանջների կատարումը: Դրանք բավարար հիմք են ստեղծում հաջորդ դասարաններում բառակազմական գիտելիքների հարստացման և զարգացման ուղղությամբ, սակայն որոշ դեպքերում մեծ ջանք են պահանջում ուսուցիչներից՝ դրանք անսխալ կատարել տալու և աշակերտների շրջանում թյուրըմբռնումներից զերծ մնալու առումով: Նկատի ունենք հատկապես խառնագրերի և նկարելուկների միջոցով կազմված առաջադրանքները, որոնցում բառերի բաղադրիչները կարող են համընկնել կամ չհամընկնել բառի կազմիչ տարրերին՝ արմատներին և ածանցներին: Թեև նմանատիպ առաջադրանքները որոշ դեպքերում հատուկ նախատեսված չեն արմատների և ածանցների տարբերակման համար, սակայն կարող են ընկալվել որպես այդպիսին և հետագայում թյուրընկալումների առիթ դառնալ: Կարծում ենք՝ նմանատիպ վարժություններ կազմելիս, անկախ դրանց նպատակից, ավելի արդյունավետ է, երբ նկարներում ու խառնագրերում բաղադրիչները միշտ համապատասխանում են բառարմատներին և ածանցներին:

Թեև ծրագրով նախատեսված չէ տարրական դասարաններում (մասնավորապես երկրորդ դասարանում) գիտելիքներ տալ նաև բարդ ածանցավոր բառերի մասին, սակայն դրանց ևս կարելի է անդրադառնալ, քանի որ, ինչպես նկատել ենք մանկավարժական պրակտիկայի ընթացքում դասալուսններ անելիս, աշակերտների ուշադրությունից ոչինչ չի վրիպում, և երբեմն նրանց համար անհասկանալի է մնում բարդ բառերում որևէ ածանցի առկայությունը, իսկ դասագրքային առաջադրանքներում այդ կարգի օրինակներ ևս հանդիպում են:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Արնաուդյան Ա., Մանուկյան Մ., Մայրենի 2, մաս 1, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2023, 80 էջ:
2. Արնաուդյան Ա., Մանուկյան Մ., Մայրենի 2, մաս 2, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2023, 96 էջ:
1. Աղայան Է.Բ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1976, 16-42 էջ:
2. Աճառյան Հ.ր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 5, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1962:
3. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 1, ԳԱ ԼԻ, ԳԱ հրատ., Երևան, 601 էջ:
4. Սարգսյան Վ. և այլք, Մայրենի 2, մաս 1, Եր., «Քվանտ» վարժարան, Երևան, 2023, 90 էջ:
5. Սարգսյան Վ. և այլք, Մայրենի 2, մաս 2, «Քվանտ» վարժարան, Երևան, 2023, 90 էջ:
6. ԿԳՄՍ նախարարի հրամանը հանրակրթական ուսումնական հաստատությունների 2-րդ և 5-րդ դասարանների «Մայրենի», 7-րդ և 10-րդ դասարանների «Հայոց լեզու», 7-րդ դասարանի «Գրականություն», 10-րդ դասարանի «Հայ գրականություն» առարկաների ծրագրերը հաստատելու մասին // <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=171310>, 20.03.2024թ.:
7. ԿԳՄՍ նախարարի հրամանը հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում «Մայրենի» 1-6-րդ, «Հայոց լեզու» 7-12-րդ, «Գրականություն» 7-9-րդ և «Հայ գրականություն» 10-12-րդ դասարանների առարկայական չափորոշիչը հաստատելու մասին// <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=176068>, 20.03.2024թ.:

ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ՌՈՒՍԵՐԵՆՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎՈՂ ԱՐԱԲԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

ՍՈՆԱ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
լեզվի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող,
Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի ավագ դասախոս
բանասիրական գիտությունների թեկնածու
sonmiq20@gmail.com

Համառոտագիր

Փոխառություններ առկա են բոլոր լեզուներում, նրանց պատմական զարգացման տարբեր փուլերում և պայմանավորված են լեզվական ու արտալեզվական բազմաթիվ գործոններով: Փոխառությունների ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ է՝ վերհանելու ոչ միայն տվյալ լեզվի ներքին զարգացման օրինաչափությունները, օտար ազդեցություններով պայմանավորված փոփոխությունները, այլև քաղաքակրթական, պատմամշակութային իրադարձությունները, որոնցով անցել է այդ լեզուն կրող ժողովուրդը: Այս համատեքստում փոխառությունների ուսումնասիրությունն ունի նաև միջգիտակարգային նշանակություն:

Հայերենի փոխառյալ բառապաշարը ներառում է նաև արաբերենից փոխառված բառաշերտ: Արաբերեն փոխառությունները, ժամանակագրությամբ պայմանավորված, կատարվել են անմիջականորեն կամ միջնորդավորված: Հայերենի արաբական միջնորդավորված փոխառությունների միջնորդ լեզուներ են եղել պարսկերենը, թուրքերենը և ռուսերենը:

Հոդվածում դիտարկվում են ռուսերենի միջնորդությամբ 20-րդ դ. կատարված, արդի հայերենում և ժողովրդախոսակցական լեզվում ու բարբառներում կիրառվող մի շարք փոխառություններ: Զուգադրական-համեմատական մեթոդի կիրառմամբ ցույց են տրվում հնչյունական և իմաստային այն փոփոխությունները, որոնք կրել են արաբերեն փոխառյալ բառերը: Առհասարակ, փոխառությունները ենթարկվում են փոխառու լեզվի համակարգի օրինաչափություններին: Արաբերեն փոխառությունների կրած հնչյունական փոփոխությունները բնութագրվում են ոչ նշույթավորվածությամբ, քանի որ դրանք հիմնականում պահպանել են փոխառու լեզվի հնչյունական համակարգը: Առավել ակնառու են բառիմաստային զարգացումները:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ բառերի մեծ մասը ռուսերենը հիմնականում փոխառել է եվրոպական լեզուներից, քանի որ ռուս-արաբական լեզվական անմիջական փոխհարաբերություններ գրեթե չեն եղել: Արաբերեն բառերի մեծ մասը գիտության տարբեր ոլորտներին՝ աստղագիտությանը, բժշկությանը, մաթեմատիկային վերաբերող տերմիններ են: Հայերենում դրանց մի մասը փոխարինվել է մեր լեզվի համարժեքներով, իսկ մյուս մասն առայսօր էլ գործածվում է:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ փոխառյալ բառ, լեզվական և արտալեզվական գործոններ, ուղղակի և միջնորդավորված փոխառություններ, հնչյունական և բառիմաստային փոփոխություններ, փոխառու լեզու, փոխառու լեզու, միջնորդ լեզու ստուգաբանական վերլուծություն, ոչ նշույթավորվածություն:

ON ARABIC LOANWORDS USED IN ARMENIAN AND RUSSIAN

SONA MIKAYELYAN

Institute of Language after H. Acharian, Senior Researcher,
Brusov State University, Senior Lecturer
PhD in Philological Sciences
sonmiq20@gmail.com

Abstract

Borrowings exist in all languages at different stages of their historical development and are determined by many linguistic and extralinguistic factors. The study of borrowings is necessary to highlight not only the patterns of internal development of a given language and changes caused by foreign influences but also to reveal cultural and historical events that survived by the people speaking this language. In this context, the study of borrowings also has interdisciplinary significance.

The vocabulary borrowed from the Armenian language also includes vocabulary borrowed from the Arabic language. Due to chronology, Arabic borrowings occurred directly or indirectly. Persian, Turkish, and Russian were intermediary languages that were borrowed from the Arabic language.

The article examines a number of borrowings made through the mediation of the Russian language, used in modern Armenian and popular spoken languages and dialects. The comparative and contrastive method shows the phonetic and semantic changes that Arabic borrowings have undergone.

In general, borrowings adhere to the laws of the language system of the borrower language. Phonetic changes that have undergone Arabic borrowings are characterized by unmarkedness since they basically preserve the phonetic structure of the borrowed language. The most noticeable change is the lexico-semantic development.

The study shows that the Russian language borrowed most of these words primarily from European languages since there was practically no direct Russian-Arabic language contact. Most Arabic words relate to various science fields: astronomy, medicine, and mathematics. In the Armenian language, some of them have been replaced by equivalents in our language, while the other part is still in use.

Keywords and phrases: Loanword, linguistic and extralinguistic factors, direct and indirect loanwords, phonetic and semantic changes, donor language, borrowed language, intermediary language, etymology of the word, unmarkedness.

ОБ АРАБСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЯХ РУССКОГО И АРМЯНСКОГО ЯЗЫКОВ

СОНА МИКАЕЛЯН

Национальная академия наук Республики Армения,
Институт языка им. Р. Ачаряна, старший научный сотрудник,
Государственный институт имени В. Брюсова, старший преподаватель
Кандидат филологических наук
sonmiq20@gmail.com

Аннотация

Заимствования есть во всех языках, на разных этапах их исторического развития и определяются многими лингвистическими и экстралингвистическими факторами. Изучение заимствований необходимо для того, чтобы выделить не только закономерности внутреннего развития данного языка, изменения, вызванные иностранными влияниями, но и показать те культурные, исторические события, которые пережил народ, говорящий на этом языке. В этом контексте изучение заимствований имеет также междисциплинарное значение.

Заимствованная лексика армянского языка включает также лексику, заимствованную из арабского языка. Арабские заимствования, в силу хронологии, происходили напрямую или опосредованно. Персидский, турецкий и русский языки были языками-посредниками в заимствованиях армянского языка.

В статье рассматривается ряд заимствований, сделанных при посредничестве русского языка. Эти слова используются в современном армянском литературном или разговорном языке и армянских диалектах. При помощи сравнительно-сопоставительного метода показаны фонетические и семантические изменения, которым подверглись арабские заимствования. Как правило, заимствования подчиняются закономерностям языковой системы заимствующего языка. Фонетические изменения, которые претерпели арабские заимствования, характеризуются немаркированностью, поскольку в основном сохраняют фонетический строй заимствованного языка. Наиболее заметно развитие лексики.

Исследование показывает, что большинство этих слов русский язык заимствовал в основном из европейских языков, поскольку русско-арабских прямых языковых контактов практически не было. Большую часть арабских слов составляют термины, относящиеся к разным областям науки: астрономии, медицине, математике. В армянском языке некоторые из них заменены эквивалентами, а другая часть до сих пор используется.

Ключевые слова и фразы: заимствование, внутриязычные и внешние факторы, прямые и опосредованные заимствования, фонетические и семантические изменения, язык-источник, заимствующий язык, язык-посредник, этимологический анализ, немаркированность.

Предисловие

Характер отношений между родственными или неродственными языками проявляется также через заимствованные слова. Заимствования характерны для всех языков мира, на разных этапах их исторического развития и определяются многими экстралингвистическими и лингвистическими факторами.

В научной литературе среди экстралингвистических причин заимствований

исследователи выделяют потребность наименований новых реалий, которые появляются в жизни того или иного народа и которые раньше отсутствовали в культуре: слово, обозначающее предмет, заимствуется вместе с самим денотатом [4, с.189]. Важным фактором является также влияние исторических, экономических, религиозных, научно-культурных, политических связей между народами. А с точки зрения психолингвистического подхода, иноязычное слово часто связано с книжностью – книжной культурой, книжным стилем языка, почему и речь, содержащая иноязычные слова, часто расценивается как социально престижная [4, с.189].

Теоретические и методологические основы.

В армянском языке много заимствованных слов из разных языков, одним из которых является арабский. Причем, в силу исторических обстоятельств, в один из периодов развития армянского языка – в среднеармянском, было больше всего заимствованных слов именно из арабского языка [8, с.163]. В раннем средневековье, арабские заимствования армянского языка происходили прямым, а начиная с позднего средневековья – косвенным образом. Персидский, турецкий и русский языки были языками – посредниками в разные периоды.

Хотя носители русского и арабского языков никогда не проживали совместно на одной территории, русско-арабские языковые контакты тоже имеют давнюю историю: ряд исследователей считает их отправной точкой 11-12 века, благодаря древнерусским купцам, которые установили прочные торговые контакты с арабами [2, с. 6125]. В более позднем периоде, арабские заимствования проникли в русский язык через посредство тюркских языков. А уже с 18-ого столетия, во время петровских реформ и в последующие столетия в русский язык проникло значительное число арабизмов, содержащихся в лексике французского, нидерландского, английского и других западноевропейских языков. Большинство арабских слов вошло в русский язык в связи с изучением астрономии, медицины и математики [1, с.76].

В прошлом столетии в процессе деколонизации многие арабские государства вступили в дипломатические, экономические, научные взаимоотношения с Советским Союзом, и ряд арабских заимствований проникл в русский язык в этот период.

В этом периоде для арабских заимствований армянского языка языком – посредником был русский.

Методы исследования

Для исследования был использован сопоставительный метод изучения языков.

Полученные результаты

Ниже рассмотрим в армянском языке опосредованно заимствованных несколько слов, чтобы в общих чертах показать некоторые фонетические и лексические изменения, которым подверглись арабские заимствования, согласно закономерностям армянской и русской языковых систем.

1.Алкоголь/ալկոհոլ - Это слово, которое используется в современном армянском литературном языке, впервые встречается в Армянском толковом словаре 20-ого века, где отмечается, что оно имеет арабское происхождение и вошло в армянский язык опосредованно с русского языка [9, с.18]. Согласно Этимологическому словарю русского языка, оно означает «порошкообразная сурьма» [5, с. 71]. Начальная форма слова al-kuhl (ألحكلا), которая означает «сурьма». В 13-ом веке оно вошло в латынь посредством медицинской

или алхимической литературы на арабском языке. На андалузском арабском имело форму *kuḥūl* (كوحول). Сначала имело значение антимонита, смысл значения со временем расширился до «порошка», а уже с 18 в. оно означало «порошки, дистиллированная вода». В этом смысле оно и сегодня используется во многих восточных и западных языках.

Как можно заметить, арабская гортанная в русском языке чередовалась на *g*, а в армянском – на *h*, которая по своим фонетическим свойствам более близка к арабскому гортанному *ḥ*.

2. Адмирал/ադմիրալ – «Воинское звание высшего офицерского состава в военно-морских флотах». Согласно Этимологическому словарю русского языка, слово используется со времен Петра I, в русский язык вошло через европейские языки, в старофранцузском означало *a(d)miral* [5, с. 62]. Надо отметить, что оно происходит от средневекового латинского *admiralis*, которое восходит к арабскому *amīr-al-baḥr* (رحبلا ريم) «князь моря». Слово пишется как с буквой *d*, так и без нее.

В русских и армянских языках оно имеет фонетическое и семантическое одинаковое выражение, но, как можно заметить, вторая часть арабской описательной фразы не сохранилась в никаких языках.

3. Алгебра/ալգեբրա – «Раздел математики, в котором числа и другие математические объекты обозначаются буквами и другими символами». В армянский язык данное слово передалось с русского языка [7, с.18]. Последний, в свою очередь, заимствовал с немецкого – *algebra*. Оно происходит от арабского *al-jabr* (رَبْجْ) «воссоединение сломанных частей, восполнение». С 12-го века эта отрасль науки начала бурно развиваться.

Как можно заметить, слово подверглось фонетическим изменениям: вместо арабской *j* (ج) в русском и армянском языках произносится буква *z*. В европейских языках буква *g* имеет двойное произношение. Это, кстати, наблюдается и в разговорных и диалектных формах арабского языка, например, в египетском диалекте. В русском языке арабская аффриката *j* (ج) заменяется либо на смычно-щелевой русский согласный звук *ч*, либо переходит в заднеязычный смычный русский согласный *г* [2, с. 6125].

4. Тара/տարա – Это слово, которое используется в современном армянском литературном языке, впервые встречается в Толковом словаре современного армянского языка [5, с.1416] и в Словаре иностранных слов [8:554]. Слово толкуется следующим образом: “то, в чем хранятся или перемещаются товары”. В Словаре иностранных слов, по всей вероятности по аналогии с Этимологическим словарем русского языка М.Фасмера, считается, что оно является эквивалентом итальянского *tara*, которое в свою очередь сводится к арабскому слову *ṭarḥ*, что означает “отбросы”.

На наш взгляд, однако, это другое арабское слово – *ṭarḥa*. Первое значение слова “крышка, вуаль”, а второе – “тара” [3, с.471]. Слово опосредованно с русского языка заимствовалось в 20-ом веке.

Гортанный звук *ḥ* арабского языка не имеет эквивалента в армянском и русском языках, и этим объясняется его выпадание во всех заимствованных формах.

Кроме этих слов, в армянский литературный язык, опосредованно с русского языка вошли и другие арабизмы – арсенал (արսենալ), альманах (ալմանախ), алгоритм (ալгоритм), алхимия (ալхимիա), зенит (զենит), азимут (азимут), бензин (բենзин), эликсир (эликсир) и т.д.

В разговорном армянском языке и в ее диалектных формах количество таких слов значительно больше (например, магарыч (մաղարիչ), арах (արախ), кофе (կոֆе), кафе (կաֆе), сироп (սիրոպ) и т.д.

Заклучение

Проведенное исследование показывает, что в армянском языке ряд арабских слов был заимствован в 20-ом веке опосредованно с русского языка. Хотя носители русского и арабского языков никогда не проживали совместно на одной территории, но в ходе взаимокультурных связей между арабами и русскими, появилось немало лексических заимствований, которые употребляются в разных сферах жизни. Можно заметить, что эти заимствованные слова не были результатом языкового взаимодействия и коммуникации непосредственно между этими двумя языками.

При переходе слов из одного языка, как известно, происходит фонологическая и морфологическая адаптация заимствованных слов, чтобы соответствовать языковой системе заимствующего языка. Как видно, процессы адаптации ориентированы на немаркированность, поскольку верность исходному – арабскому языку – является приоритетной.

Исследование показывает, что некоторые из опосредованно заимствованных с русского языка слов арабского происхождения были вытеснены из активного употребления, а другая часть постепенно перестала восприниматься как заимствование и стала частью этих языковых систем. Это связано с тем, что названные ими предметы и явления и есть составляющие современной жизни.

Литература

1. Аль-Кадими Махмуд Гази Чаллиб, Арабские заимствования в русском языке, Весник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, N 1, 2010, с. 75–77.
2. Бахтиярова А. Н., Фаткулина Ф. Г., Арабские заимствования в лексической системе русского языка, Филологические науки: Фундаментальные исследования, N2, 2015, с. 6124 –6128.
3. Баранов Х. К., Большой арабско–русский словарь, М., Дом славянской книги, 2010, 643с.
4. Крысын Л. П., Русское слово. Свое и чужое, М., Языки славян. культуры, 2004, 883с.
5. Фасмер М., Этимологический словарь русского языка, т. I, М., Прогресс, 1986, 577с.
6. Աղայան Է. Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., Հայաստանի հրատ., 1976, 1642 էջ:
7. Հայրապետյան Ա., Օտար բառերի բառարան, Ե., Հեղինակային հրատ., 2011, 643 էջ:
8. Ղազարյան Ռ. Ս., Լեզվաբանական ուսումնասիրություններ, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2010, 388 էջ:
9. Մալխասյանց Ստ. Ս., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. I, Ե., 1944, Հայկ. ՍՍՌ. Պետհրատ., 634 էջ:

ԳԵՆԴԵՐԱՅԻՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՌԱՇՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԱՍԱՅՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

ՆԱԻՐԱ ԽԱՉԻԲԱԲՅԱՆ

ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
ավագ լաբորանտ, հայցորդ
naira.khachibabyan@edu.isec.am

ՍԵԴԱ ԲԱԳՐԱՄՅԱՆ

ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
ավագ լաբորանտ, հայցորդ,
seda.baghramyan@edu.isec.am

Համառոտագիր

Մեր հետազոտության նպատակն է՝ ներկայացնել բառերի գործածության սեռային առանձնահատկությունները հայերեն առածներում և ասացվածքներում, ցույց տալ դրանցում առկա գենդերային երևույթները և այդ ամենի ազդեցությունը հասարակության զարգացման գործընթացում: «Գենդեր» եզրույթը վերաբերում է հասարակության մեջ տղամարդկանց և կանանց զբաղեցրած դիրքին, նրանցից ակնկալվող վարքի նորմերին, հոգեբանական և սոցիալական առանձնահատկություններին: Այս տերմինը, սակայն, շատ հաճախ մարդիկ օգտագործում են «սեռ» բառի փոխարեն, մինչդեռ կենսաբանական սեռը և մարդու գենդերը լրիվ տարբեր հասկացություններ են: Սեռը վերաբերում է մարդու կենսաբանական ու ֆիզիոլոգիական հատկանիշներին, մինչդեռ գենդերը ցույց է տալիս մարդու սոցիալական դերը: Կանանց և տղամարդկանց բնորոշ գենդերային դերերը տարբերվում են բոլոր մշակույթներում: Չնայած դրան, կան որոշ կարծրատիպային պատկերացումներ, որոնք համընդհանուր են բոլոր մշակույթների համար, դրանցից են, օրինակ, ագրեսիվության, ուժի վերաբերյալ պատկերացումները՝ որպես տղամարդկանց տարբերակիչ առանձնահատկություն, ինչպես նաև թուլությունը, հնազանդությունը և զգացմունքայնությունը՝ որպես կանանց բնորոշ հատկություններ:

Լեզվում գենդերային տարբերակման հարցերին առաջիններից մեկը, որ անդրադարձել է, էդ. Ադայանն է: Նա նշում էր, որ տոհմի կամ ցեղի ներսում տղամարդկանց ու կանանց սեռային խտրությունը և դրան համապատասխան նրանց հասարակական դիրքը առաջ են բերում ոչ միայն տարբերություններ բառերի գործածության մեջ, այլև նույնիսկ քերականական առանձին երևույթների մեջ:

Վ. Ֆոն Հունբուրգը զգալի դեր խաղաց սեռային տարբերությունները լեզվաբանական ուսումնասիրության դաշտ բերելով. ընդ որում ելակետային էր այն, որ արական սեռը համարվում էր առաջնային՝ շնորհիվ ուժի, ակտիվության, էներգիայի, իսկ իգականը, ընդհակառակը, որակվում էր պասիվությամբ ու ենթակայությամբ:

Կ. Յունգը ևս փորձում էր տարանջատել արականության և իգականության բնութագրական գծերը: Նա տղամարդու քննադատական ոգին հակադրում էր կնոջը բնորոշ համաձայնողականությանն ու աջակցելու պատրաստականությանը:

Ըստ Ռ. Լակոֆֆի՝ եվրոպական լեզուներում կինը, որպես կանոն,

ներկայացվում էր բացասական լույսի ներքո: Նրա խոսքային վարքն ավելի անվտանգ էր, քան տղամարդունը, բայց և միաժամանակ մարդասիրական է և պակաս ագրեսիվ:

Բառերի գործածության սեռային առանձնահատկությունները բավական հաճախ հանդիպող երևույթներ են եղել նաև հայերեն առածներում և ասացվածքներում:

Հայ իրականության մեջ աղջիկը հաճախ ընկալվում էր որպես հեռացող, գնացող ընտանիքի անդամ, ի հակադրություն տղայի, որը համարվում էր ընտանիքի հիմնական անդամ: Նույն դրսևորումը նկատում ենք նաև մեր հայերեն առած-ասացվածքներում, որոնցում աղջկան բնորոշվում է ընտանիքի ժամանակավոր դերը, որն արտահայտվում է հետևյալ բառերով՝ ուրիշ, օտար, հյուր և այլն (Աղջիկն ուրիշի տան ճրագն է), իսկ տղաներին տրվում է ընտանիքի մշտական անդամ լինելու դերը հետևյալ բառերով՝ բինադար (կայուն), սյուն և այլն (Տղեն որ կա, իրան հոր օձախի սունն է): Աղջիկներին թույլատրում և նույնիսկ խրախուսում են լինել կախյալ, նրանց փոխանցվում է սեփական ուժերի նկատմամբ անվստահությունը, ուրիշների աջակցության անհրաժեշտությունը, միջանձնային հարաբերությունների կարևորումը, իսկ տղաներին նույն միջոցներով ներշնչվում են սեփական ուժերին ապավինելու անհրաժեշտությունը, ինքնուրույնության և արդյունավետության անհրաժեշտությունը:

Առածներում և ասացվածքներում կինը և տղամարդը բնորոշվում են նաև որոշ առարկաների և երևույթների անուններով՝ (Ամեն ծառի հազար քար կը շարտեն (աղջկա ուզողների մասին)): Գենդերային սոցիալականացման արդյունքում ձևավորվում են նաև միմյանց հակասող բնորոշումներ, որտեղ տղամարդուն տրվում է առաջնային, իսկ կնոջը երկրորդային դեր՝ (Տղամարդ որ կա դրսի պատ է, կնիկ որ կա ներսի պատ է):

Ըստ այդմ էլ աղջիկներին սովորաբար տրվում են այնպիսի որակներ, ինչպիսիք են՝ համեստությունը, համբերատարությունը, ուժի բացակայությունը, քնքշությունը, ամաչկոտությունը, ողջամտությունը, հավատարմությունը, զիջողականությունը, հոգատարությունը, ինքնագոհողությունը, առաքինությունը: Տղաներին են վերապահվում առնականությունը, ուժը, հաջողակությունը, համարձակությունը, եռանդը, իշխանության ձգտումը, վաստակելու ունակությունը, կերակրողի դերը, կոպտությունը, հանդգնությունը, և այլն:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ գենդերային պատկերացումները դեռևս կարծրատիպորեն կրում են տղամարդու՝ կնոջ նկատմամբ գերակայության գաղափարը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ առած, ասացվածք, գենդերային լեզվաբանություն, սեռային տարբերակում, արական, իգական:

ГЕНДЕРНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В АРМЯНСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

НАИРА ХАЧИБАБЯН

Институт языка имени Р. Ачаряна Национальной
академии наук Республики Армения,
старший лаборант, аспирант
naira.khachibabyan@edu.isec.am

СЕДА БАГРАМЯН

Институт языка имени Р. Ачаряна Национальной
академии наук Республики Армения,
старший лаборант, аспирант
seda.baghramyanyan@edu.isec.am

Аннотация

Цель нашего исследования – представить гендерные особенности употребления слов в армянских пословицах и поговорках, показать присутствующие в них гендерные явления и влияние всего этого на процесс развития общества. Термин «гендер» относится к положению, занимаемому мужчинами и женщинами в обществе, ожидаемым от них нормам поведения, психологическим и социальным характеристикам. Однако очень часто люди используют этот термин вместо слова «пол», ведь биологический пол и гендер человека – это совершенно разные понятия. Пол относится к биологическим и физиологическим характеристикам человека, а гендер указывает на социальную роль человека. Типичные гендерные роли женщин и мужчин различаются во всех культурах. Несмотря на это, существуют определенные стереотипы, универсальные для всех культур, такие как: агрессивность, сила как отличительная характеристика мужчин и слабость, покорность и чувствительность как типичные характеристики женщин.

Эд. Агаян один из первых, кто затронул вопросы гендерной дифференциации в языке. Он указывал, что гендерная дискриминация мужчин и женщин внутри рода или племени и соответствующее им социальное положение приводят к различиям не только в употреблении слов, но даже в отдельных грамматических явлениях.

В. фон Гумбольдт сыграл значительную роль во внедрении гендерных различий в область лингвистических исследований; причём исходным было то, что мужской род считался первичным благодаря силе, активности, энергии, а женский, наоборот, отличался пассивностью и подчиненностью.

К. Юнг также пытался разделить характеристики мужественности и женственности. Он противопоставил критический дух мужчины характерной для женщины доброжелательности и готовности поддержать.

По мнению Р. Лакоффа в европейских языках женщины обычно представлены в негативном свете. Ее речевая манера поведения была более осторожной, чем мужская, но в то же время гуманной и менее агрессивной.

Гендерные особенности употребления слов были довольно распространены в армянских пословицах и поговорках.

В армянской действительности девочка часто воспринималась как уходящий

член семьи, в отличие от мальчика, который считался главным членом семьи. Такое же проявление мы замечаем и в наших армянских пословицах и поговорках, в которых девочке свойственна временная роль в семье, которая выражается следующими словами: другой, чужой, гость и т. д. (Աղջիկն ուրիշի տան ճրագն է), а мальчикам отводится роль быть постоянным членом семьи следующими словами: рѣшѣцѣ (стабильный), столб и т. д. (Տղեն որ կա, իրան հոր օձախի տունն է). Девочкам разрешается и даже поощряется быть зависимым, им доносится неверие в свои силы, потребность в поддержке со стороны других, важности межличностных отношений, а мальчикам теми же средствами прививается необходимость рассчитывать на собственные силы, потребность в независимости и эффективности.

В пословицах, поговорках женщина и мужчина определяются по названиям тех или иных предметов и явлений (Ամեն ծառի հազար բար կը շարունեն). Нередко в результате гендерной социализации формируются даже противоречивые определения, где мужчине отводится главная роль, а женщине — второстепенная (Տղամարդ որ կա դուրի ցատ է, կնիկ որ կա ներսի ցատ է).

Соответственно, девочек обычно наделяют такими качествами, как: скромность, терпеливость, бессилие, нежность, застенчивость, благоразумие, верность, уступчивость, заботливость, самопожертвование, добродетель. Мальчикам приписывается мужественность, сила, удачливость, смелость, энергичность, стремление к власти, умение зарабатывать, роль кормильца, грубость, дерзость и т. д.

Таким образом, гендерные представления до сих пор стереотипизируют представление о доминировании мужчины над женщиной.

Ключевые слова и фразы: принято, пословица, гендерная лингвистика, гендерная дифференциация, мужское, женское.

GENDER MANIFESTATIONS IN ARMENIAN PROVERBS AND SAYINGS

NAIRA KHACHIBABYAN

National Academy of Sciences of the RA, Institute of Language after H. Acharian
Senior assistant, PhD student
naira.khachibabyan@edu.isec.am

SEDA BAGHRAMYAN

National Academy of Sciences of the RA, Institute of Language after H. Acharian
Senior assistant, PhD student
seda.baghramyanyan@edu.isec.am

Abstract

Our research aims to present the gender characteristics of the use of words in Armenian proverbs and sayings, to show the gender phenomena present in them and the influence of all this in the process of the development of society. The term “gender” refers to the position occupied by men and women in society, the expected norms of behaviour, and psychological and social characteristics. However, very often, people use this term instead of the word “sex”; meanwhile, biological sex and human gender are completely different concepts. Sex refers to a person’s biological and physiological characteristics, while gender indicates a person’s social role. The typical gender roles of women and men differ in all cultures. Despite this, certain stereotypes are universal to all cultures, such as aggressiveness and strength as distinguishing characteristics of men and weakness, submissiveness, and sensitivity as typical characteristics of women.

Ed. Aghayan is one of the first to raise issues of gender differentiation in language. He pointed out that the gender discrimination of men and women within a clan or tribe and their corresponding social position lead to differences not only in the use of words but even in individual grammatical phenomena.

W. von Humboldt played a significant role in bringing gender differences into the field of linguistic research; moreover, the starting point was that the masculine gender was considered primary due to strength, activity, and energy, and the feminine, on the contrary, was distinguished by passivity and subordination.

C. Jung also tried to separate the characteristics of masculinity and femininity. He contrasted a man’s critical spirit with a woman’s characteristic agreeableness and willingness to support.

According to R. Lakoff, women are usually presented in a negative light in European languages. Their speech manner was more distrustful than a man’s, but at the same time, humane and less aggressive.

The gender peculiarities of word usage are quite common in Armenian proverbs and sayings.

In proverbs and sayings, a woman and a man are also defined by the names of some objects and phenomena: (Ամեն ծառի հազար քար կը շարունեն). As a result of gender socialization, definitions that contradict each other are also formed, where men are given a primary role and women a secondary role (Տղամարդ որ կա դրսի պատ է, կնիկ որ կա ներսի պատ է).

Accordingly, girls are usually endowed with such qualities as modesty, patience, lack of strength, tenderness, shyness, reasonableness, loyalty, caring, self-sacrifice, and virtue. Boys are reserved for masculinity, strength, success, boldness, energy, desire for power, ability to earn, breadwinner role, rudeness, insolence, etc.

Thus, gender perceptions still stereotype the idea of male dominance over women.

Keywords and phrases: accepted, proverb, gender linguistics, gender differentiation, male, female.

20-րդ դարի լեզվաբանության միտումներից մեկը այլ գիտությունների կապերի ընդլայնումն էր, որի արդյունքում ի հայտ են գալիս միջգիտակարգային հետազոտություններ: Նախորդ դարի 90-ականների կեսերին հումանիտար գիտություններում սկսվեց գենդերային հետազոտությունների բուռն զարգացում: «Գենդեր» եզրույթը վերաբերում է հասարակության մեջ տղամարդկանց և կանանց զբաղեցրած դիրքին, նրանցից ակնկալվող վարքի նորմերին, հոգեբանական և սոցիալական առանձնահատկություններին: Այդ իրողությամբ պայմանավորված՝ այն ընկալվում է որպես «հասարակական սեռ»՝ ի տարբերություն կենսաբանական սեռի, քանի որ հասարակական կյանքում առկա են տարաբնույթ կարծրատիպեր, որոնք վերագրվում են կանանց կամ տղամարդկանց [7, էջ 2]:

Կանանց և տղամարդկանց բնորոշ գենդերային դերերը տարբերվում են բոլոր մշակույթներում: Ծնվելով և մեծանալով հասարակական միևնույն միջավայրում՝ կանայք և տղամարդիկ տարբեր կերպ են ընկալում նույն իրավիճակը: Գենդերային տարբերություններին վերաբերող որոշ կարծրատիպային պատկերացումներ համընդհանուր են բոլոր մշակույթների համար, դրանցից են ագրեսիվության, ուժի վերաբերյալ պատկերացումները՝ որպես տղամարդկանց տարբերակիչ առանձնահատկություն, ինչպես նաև՝ թուլությունը, հնազանդությունը և զգացմունքայնությունը՝ որպես կանանց բնորոշ հատկություններ:

Գենդերային փոխհարաբերությունները ներազդում են ինչպես մշակույթի, լեզվի, սովորույթների, այնպես էլ հասարակական կառույցների, պետական հաստատությունների կողմից որոշումների ընդունման վրա և ձևավորում հանրամշակութային կարծրատիպեր: Թեև արևմուտքում գենդերային հետազոտություններն արդեն հաստատուն տեղ են գրավել գիտաճյուղերի շարքում, սակայն պետք է նշել, որ Հայաստանում գենդերային ուսումնասիրությունը գիտահետազոտական համեմատաբար նոր բնագավառ է [3, էջ 7]:

Գենդերային սոցիալականացման արդյունքում են ձևավորվում կնոջը և տղամարդուն բնորոշ հակազդման ձևերը, հասարակությունում սեփական տեղի և դերի մասին պատկերացումները, համապատասխանաբար կյանքի պլանավորումը և ապագայի ակնկալիքները: Գենդերային սոցիալականացումը այն գործընթացն է, որի արդյունքում ձևավորվում են կնոջ և տղամարդու այն տիպը, որը ամենատարածվածն է տվյալ հասարակությունում և հանդիսանում է այդ հասարակության պահանջարկը և արդյունքը [2, էջ 5]:

Հասարակության մեջ կնոջ և տղամարդու կարգավիճակների հարցը որպես սեռերի միջև հիերարխիայի երևույթ եղել և մնում է գենդերային հետազոտությունների ուշադրության կենտրոնում: Գենդերային հիերարխիան հաճախ կապում են գենդերային դերերի հետ: Գենդերային դերերը տվյալ հասարակության մեջ կնոջ և տղամարդուն ներկայացվող մշակութային սպասումներն ու վերագրումներն են: Գենդերային կարգավիճակների վերաբերյալ քննարկումները հիմնականում վերաբերում են տղամարդկանց գերակայությանը և դրա պատճառների քննարկմանը:

«Մասնավորի և հանրայինի» երկատվածության/երկձյուղության (Dichotomy) տեսությունում տղամարդկանց գերակայության պատճառ է դիտարկվում կնոջ մայրական և տնային տնտեսուհու դերը, որը պակաս իշխանություն և հեղինակություն պարունակող դեր է, քան տղամարդու ապրուստ վաստակողի դերը [12, էջ 261-283]: Ի հակադրություն այս տեսության, Էրնեստին Ֆրիդլը համարում է, որ գենդերային կարգավիճակների ձևավորման հիմնական գործոնը տնտեսականն է. կանանց և տղամարդկանց իշխանությունը կախված

է ռեսուրսների բաշխումից, ավելի շատ իշխանություն ունի այն սեռը, որը վերահսկում է տնտեսական ռեսուրսները **[14, էջ 149-158]:**

Ռ. Քոննելը պնդում է, որ հասարակությունը տղամարդկանց ներկայացնում է ագրեսիվ, ռիսկային, հուզականորեն սառը և կանանց հանդեպ դոմինանտ լինելու պահանջներ, և տղամարդկության այս տեսակը անվանում է «հեգեմոնիկ տղամարդկություն»: Տղամարդկանց սոցիալական դիրքը մասամբ կախված է նրանից, թե որքանով նրանք կհամապատասխանեն տղամարդկայնության այս ստանդարտին: Եվ չնայած տղամարդկանց մեծամասնությունը չի կարող լիարժեք համապատասխանել «հեգեմոնիկ տղամարդու» կերպարին, այս ստանդարտը շարունակում է գոյություն ունենալ, քանի որ տղամարդկանց համար շահեկան է օգտվել հայրիշխանական դիվիդենդներից և կանանց նկատմամբ իշխանական և դիրքային առավելություն ունենալ **[13, էջ 79]:**

Այս իմաստային ասիմետրիայի առանցքը կայանում է նրանում, որ կինը սեռական էակ է, որը կախված է տղամարդուց, մինչդեռ տղամարդը պարզապես սահմանվում է որպես մարդ, որի գոյությունը կնոջից կախում չունի **[17, էջ 553]:**

Ռ. Լակոֆֆը նշում է, որ մենք տարբեր բառեր ենք օգտագործում տղամարդկանց և կանանց կողմից նման կամ միանման վարքագիծը նկարագրելու համար **[16, էջ 162]:**

Ըստ Ռ. Լակոֆֆի՝ եվրոպական լեզուներում կինը, որպես կանոն, ներկայացվում է բացասական լույսի ներքո (բանահյուսությունը դրա լավագույն ապացույցն է): Այստեղ կինը ավելի հաճախ օբյեկտ է, քան սուբյեկտ: Նրա խոսքային վարքն ավելի անվստահ է, քան տղամարդունը, բայց և միաժամանակ մարդասիրական է և պակաս ագրեսիվ **[15, էջ 45-80]:**

Նշենք, որ Ռ. Լակոֆֆի հետազոտությունը բազմաթիվ վեճերի առիթ դարձավ, քանի որ նա իր վերլուծությունը հիմնում է սեփական ընկալումների վրա, և կնոջ խոսքի պատճառները փնտրում բացառապես հասարակական գործոնների մեջ: Փաստ է, որ Լակոֆֆի աշխատությունները՝ կնոջ խոսքի ուսումնասիրությանը նվիրված, բազմաթիվ հետազոտությունների համար կարևոր նշանակություն ունեցան:

Մեր հետազոտության նպատակն է ներկայացնել գենդերային դրսևորումները հայերեն առածներում և ասացվածքներում:

Հայտնի է, որ առածներն ու ասացվածքները, լինելով պատկերավոր և սեղմ ասույթներ՝ սոցիալական կյանքի, մարդկային հարաբերությունների ու ժողովրդական կենցաղի ամենաբազմազան երևույթների վերաբերյալ, աչքի են ընկնում բանաստեղծական լեզվի ու արվեստի բարձր արժանիքներով:

Ըստ ընդունված տեսակետի՝ «ասացվածքը» սահմանվում է որպես «ժողովրդական բանահյուսության փիլիսոփայական ժանրի ստեղծագործություն», իսկ «առածը»՝ որպես «ժողովրդական բանահյուսության ամենատարածված տեսակներից մեկը: Դրանց տարբերությունն այն է, որ եթե ասացվածքը միտքն արտահայտում է ուղղակի, առանց այլաբանության և միջնորդավորման, ապա առածը՝ անուղղակի կերպով՝ բնությունից վերցված օրինակների միջնորդությամբ» **[9, էջ 523, 553]:** Նման տեսակետ է հայտնում նաև Ա. Դանալանյանը: Նրա մեկնաբանմամբ, բովանդակության, ձևի և ծավալի տեսակետից մոտ և նման լինելով, ժողովրդական առածներն ու ասացվածքները բնույթով տարբեր են. առածը այլաբանական ստեղծագործություն է, որի բուն միտքն արտահայտվում է անուղղակի կերպով, ասացվածքը իրականությունը դրսևորում է ուղղակի կերպով **[5, էջ 9-10]:**

Սակայն, որոշ հեղինակներ էլ հաճախ հակադրում են առածն ու ասացվածքը. օրինակ՝ առածն ունի խրատական բնույթ, իսկ ասացվածքը՝ ոչ, առածն ավարտուն, իսկ ասացվածքը անավարտ ասույթ է, առածը իմաստով երկպլանային է. ունի բովանդակության ուղղակի պլան, և անուղղակի՝ այլաբանական պլան, իսկ

ասացվածքը, որպես օրենք, միշտ միապլան է, ունի միայն պատկերավոր երանգ և փոխաբերական իմաստ և դրանով էլ բոլոր հիմքերն ունի դասվելու դարձվածքների շարքը [8, էջ 379]:

Առածներն ու ասացվածքներն ունեն ճանաչողական մեծ արժեք, արտացոլում են ժողովրդի կյանքի պատմական, կենցաղային, սոցիալ-քաղաքական պայմանները, հարաբերությունները, բնավորության և խառնվածքի առանձնահատկությունները, բարոյական արժեքները, ազգային սովորույթները և այլն [6, էջ 24-29]:

Գենդերային տարբերությունները ցայտուն արտահայտվել են հայերեն առած-ասացվածքներում, որոնցում ժողովուրդը տվել է ծնողի ու զավակի, եղբոր ու քրոջ, ամուսնու ու կնոջ, հարսի ու սկեսրոջ բնութագիրը, բացահայտել է նրանց միջև եղած փոհարաբերությունը:

Լեզվում գենդերային տարբերակման հարցերին անդրադարձ է կատարել Էդ. Աղայանը: Նա նշում է, որ տոհմի կամ ցեղի ներսում տղամարդկանց ու կանանց սեռային խտրությունը և դրան համապատասխան նրանց հասարակական դիրքը առաջ են բերում ոչ միայն տարբերություններ բառերի գործածության մեջ, այլև նույնիսկ քերականական առանձին երևույթների մեջ: Օրիանակ՝ Ամերիկայում կարաիբների լեզվում բայի ժխտական մասնիկի սկզբից կանայք ավելացնում են միայն իրենց հատուկ մի մասնիկ ևս, այն է՝ *m*. Եթե տղամարդն ասում է, օրինակ, *arametupatina* «չեմ թաքցնում», ապա կինն ասում է *marametupatina* «չեմ թաքցնում» [1, էջ 641-642]:

Սեռային տարբերակման նմուշներ հանդիպում են դեռ «Վիպասանք»-ում. «Տեղ **ոսկի** տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, // Տեղայր **մարգարիտ** ի հարսնութեան Սաթինկանն»: Ըստ Վ. Համբարձումյանի ոսկի և մարգարիտ բառերի հարաբերակցությունը պետք է դիտարկել հին աշխարհի պատկերացումների (առասպելական-միֆոլոգիական. այլաբանական) համատեքստում՝ հետևյալ մասնավորմամբ. ենթադրվում է, որ ոսկու և մարգարտի [արականի և իգականի՝ + (պլյուս)// - (մինուս) (?)] այլաբանական սերտաձումը (կապակցումը կամ համակցումը) կար հին աշխարհի վերերկրային պատկերացումներում, ուստի, ըստ այդմ, նաև գիտակցության մեջ, և կարելի է մտածել, որ այն ունեցել է (վիպական առասպելականի) լեզվական նշանակում [4, էջ 108-109]:

Բերենք օրինակ նաև հայկական առած-ասացվածքից, որտեղ նույնպես հանդիպում ենք նմանատիպ երևույթ.

«Մանչ՝ **օսկի** փարչ, աղջիկ՝ **հողե** փարչիկ⁴»:

Սեռային տարբերությունների խորհրդանշական-իմաստային կանխավարկածի հետևորդներից ամենահայտնին Վ. Ֆոն Հումբոլդտն է, որը զգալի դեր խաղաց սեռային տարբերությունները լեզվաբանական ուսումնասիրության դաշտ բերելով. ընդ որում ելակետային էր այն, որ արական սեռը համարվում էր առաջնային՝ շնորհիվ ուժի, ակտիվության, էներգիայի, իսկ իգականը, ընդհակառակը, որակվում էր պասիվությամբ ու ենթակայությամբ [10, էջ 397]:

Կ. Յունգը փորձում է տարանջատել արականության և իգականության բնութագրական գծերը: Նրա համոզմամբ, եթե տղամարդը պատրաստ է մրցակցության, ապա կնոջը առավել բնորոշ է համագործակցության հակումը, եթե տղամարդը անհամբերության մարմնավորումն է, ապա կինը ջանում է համբերատար լինել: Տղամարդու քննադատական ոգին Յունգը հակադրում է կնոջը բնորոշ համաձայնողականությանն ու աջակցելու պատրաստականությանը: Տղամարդու անկախ, պատվախնդիր, տրամաբանող, բանական ու բռնկուն բնույթին, նրա կարծիքով, հակակշիռ է կնոջ զիջողականությունը, մեղմությունն ու պասիվությունը [11, էջ 384]:

4 Առած-ասացվածքները քաղված են Ա. Ղանալանյանի «Առածանի» բանահյուսական համահավաք աշխատությունից:

Ըստ այդմ էլ աղջիկներին սովորաբար տրվում են այնպիսի որակներ, ինչպիսիք են՝ համեստությունը, համբերատարությունը, ուժի բացակայությունը, քնքշությունը, ամաչկոտությունը, ողջամտությունը, հավատարմությունը, հոգատարությունը, ինքնագոհողությունը: Տղաներին են վերապահվում առնականությունը, ուժը, հաջողակությունը, համարձակությունը, եռանդը, իշխանության ձգտումը, վաստակելու ունակությունը և այլն:

Վերը նշված առանձնահատկությունները ցայտուն երևում են հայկական առած-ասացվածքներում:

Բերենք մի քանի օրինակ.

1. Գինին կընտրին համով, աղջիկը՝ **նամով (ամոթխած)**:

2. Կնիկարմատը հավ **չի մորթի**:

3. Աղջիկը որ կա **շուշա** է, որ կտորվեց **չի կարկատվիլ**:

4. Կնիկարմատն ու **ձուն** մեկ օրինակ են, հենց ձեռն ես տալիս թե չէ, էս

սհաթը **ձխվում են**:

5. Տղեն որ կա, իրան հոր օձախի **սունն** է:

6. Տղեն տղա պտի ըլնի, որ հոր մատից **փուշ հանի**:

Կինը և տղամարդը բնորոշվում են նաև որոշ առարկաների և երևույթների անուններով, ինչպես՝

1. Ծակ **հուլունքը** գեղնին չի մնա:

2. Ամեն **ծառի** հազար քար կը շարտեն (աղջկա ուզողների մասին):

3. Աղջիկն օր կա, տան **ծաղիկն** ա:

4. Աղջիկը որ կա, անկտրիլ **ձմերուկ** ա:

5. Տանը **ասլան**, չղումը **կատու**:

6. Առյուծը առյուծ է՝ էգ լինի թե որձ:

Գենդերային սոցիալականացման արդյունքում ձևավորվում են նաև միմյանց հակասող բնորոշումներ՝ կնոջ և տղամարդու վերբերյալ.

1. Մանչ՝ **օսկի** փարչ, աղջիկ՝ **հողե** փարչիկ:

2. Տղամարդ որ կա **դրսի պատ** է, կնիկ որ կա **ներսի պատ** է:

3. Աղջիկը **ուրիշի** վուրթի է, տղեն **բինադար** (կայուն է):

Առածներում և ասացվածքներում աղջկան բնորոշվում է ընտանիքի ժամանակավոր դերը, որը դրսևորվում է հետևյալ բառերով՝ *ուրիշ, օգար, հյուր* և այլն, բերենք օրինակներ՝

1. Աղջիկն **ուրիշի** տան ճրագն է:

2. Աղջիկը էլու (**օտարի**) պատ ա:

3. Աղջիկը միսաֆիր (**հյուր**) է, ժամանակն եկավ՝ վայել է:

4. Աղջիկը դռան **ետեն** ա:

Մինչդեռ տղաներին տրվում է ընտանիքի մշտական անդամ լինելու դերը հետևյալ բառերով՝ *բինադար* (կայուն), *սյուն* և այլն:

1. Աղջիկը **ուրիշի** վուրթի է, տղեն **բինադար** (կայուն է):

2. Տղեն որ կա, իրան հոր օձախի **սունն** է:

Մույն հոդվածում արդեն անդրադարձել ենք *մարգարիտ* և *ոսկի* բառերին, որտեղ հստակ է սեռային տարբերակումը (մարգարիտ-իգական, ոսկի-արական), իսկ հայերենի՝ «*զույգերից մեկը պետք է զանգակ լինի, մյուսը՝ բամբակ*» առածում դժվար է հստակ տարբերակել, թե որ բնորոշումը որ սեռին է վերաբերում. (1. զանգակ-կին, բամբակ-տղամարդ, 2. զանգակ-տղամարդ, բամբակ-կին): Պարզելու համար կազմակերպել էինք հանրային հարցում: Մեր հարցումների արդյունքում որևէ հստակ եզրահանգման չկարողացանք գալ, քանի որ երկու տարբերակն էլ գրեթե հավասարապես ընդունելի էին:

Եթե հաշվի առնենք մեր պատմության ընթացքում հասարակության մեջ հայ կնոջ և տղամարդու ստանձնած դերերը, կարելի է եզրակացնել, որ տվյալ առածում

զանգակ բնորոշումը վերաբերում է տղամարդուն, իսկ բամբակը՝ կնոջը, քանի որ կինը զուրկ էր ազատ խոսքի իրավունքից: Բայց սա չի կարող միանաշանակ ընդունվել, քանի որ հայ իրականության մեջ կինը հաճախ է բնորոշվում լաչառ, շատախոս, լեզվանի մակդիրներով, հետևաբար զանգակը կարող է վերաբերել նաև կնոջը:

Ամփոփելով մեր ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք նշել, որ բառերի գործածության սեռային առանձնահատկությունները հայկական առածներում և ասացվածքներում բավական հաճախ հանդիպող երևույթներ են: Ժողովուրդը բառերի միջոցով արտահայտում է իր վերաբերմունքը կնոջ և տղամարդու նկատմամբ, ցույց տալիս տվյալ սեռի դիրքը հասարակության մեջ, որտեղ տղամարդուն տրվում է առաջնային, իսկ կնոջը երկրորդային դեր: Այսպիսով՝ գենդերային պատկերացումները դեռևս կարծրատիպորեն կրում են տղամարդու՝ կնոջ նկատմամբ գերակայության գաղափարը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1987, 735 էջ:
2. Գարգրյան Լ., Հարությունյան Ի., Գենդերային սոցիալականացում, գործընթացն ու արդյունքը, Երևան, ԵՊՀ հրատ, 2016, 94 էջ:
3. Կնյազյան Ա., Լեզու և գենդեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ, 2018, 210 էջ:
4. Համբարձումյան Վ., Հայերեն մարգարիտ բառի ծագման մասին, Զահուկյանական ընթերցումներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2019, էջ 106–113:
5. Ղանալանյան Ա., Առածանի, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960, 396 էջ:
6. Ջրբաշյան Էդ., Մախչանյան Հ., Գրականագիտական բառարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1980, 328 էջ:
7. Սարգսյան Մ., Գենդերային լեզվաբանությունը որպես լեզվաբանության զարգացման նորագույն ուղղություն, Գիտության աշխարհում, Երևան, 2021, հ. 3, էջ 2:
8. Սուքիասյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1982, 438 էջ:
9. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 1, Երևան, 1974, 720 էջ:
10. Гумбольдт В., Избранные труды по языкознанию (пер. с нем.). Москва, Прогресс, 1984, 397 с.:
11. Юнг К., Душа и миф: шесть архетипов. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996, 384 с. // https://cpp-p.ru/wp-content/uploads/2015/08/f-8XT1NhfwDLixdTj0M_XLnBkZg.pdf , 10.04.2024:
12. Armstrong C., Squires J., Beyond the Public/Private Dichotomy: Relational Space and Sexual Inequalities// Contemporary Political Theory, 2002, 1 (3), 261–283 pp., // https://www.researchgate.net/publication/233607412_Beyond_the_PublicPrivate_Dichotomy_Relational_Space_and_Sexual_Inequalities , 15.04.2024:
13. Connell R. W., Masculinities (2nd ed.). University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, Published by arrangement with Polity Press, 2005, 324 pp. // http://lulfmilv/files/2020/Connell_Masculinities.pdf , 15.04.2024:
14. Friedl E., “Society and Sex Roles.” Human Nature magazine, April, 1978. 149–158 pp.
15. Lakoff R, Language and Women’s Place, Cambridge, Language in Society, Vol. 2, No. 1, Apr., 1973, 45–80 pp. // https://web.stanford.edu/class/linguist156/Lakoff_1973.pdf , 15.04.2024:
16. Lakoff R., Language, Gender, and Politics: Putting “Women” and “Power” in the Same Sentence, The Handbook of Language and Gender, Oxford, Blackwell, 2003, 161–178 pp. // http://www.carinadizonmaellt.com/socweb/pdf/the_handbook.pdf , 15.04.2024:
17. Pauwels A., Linguistic Sexism and Feminist Linguistic Activism, The Handbook of Language and Gender, Oxford, Blackwell, 2003, 550–570 pp. // https://www.blackwellpublishing.com/content/BPL_Images/Content_store/www.Content/9780631225027/024.pdf, 15.04.2024:

РЕЧЕВОЙ АКТ ПРОСЬБЫ В РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

ВЕРА АДАМЯН

Доцент кафедры русской литературы Ереванского государственного университета
Международный научно-образовательный центр НАН РА,
преподаватель кафедры языкознания,
кандидат филологических наук, доцент
vera.adamyan@ysu.am, vera.adamyan@isec.am

Аннотация

Речевой акт просьбы является важным аспектом общения, и в то же время отражает особенности и ценности различных лингвокультур. В данной статье нами были рассмотрены особенности речевого акта просьбы в русском и английском языках, выделены их сходства и различия.

В русском языке просьба обычно выражается с использованием вежливых оборотов и уважительных формулировок. Часто употребляются императивные конструкции с маркерами вежливости *«пожалуйста»*, *«будьте добры»*, чтобы придать просьбе мягкость и вежливость. Не менее распространенными являются императивные конструкции с частицами волеизъявления. Самыми распространенными являются следующие императивные конструкции: «частица “а” + императив», «частица “да” + императив», «частица “давай” + императив», «“ладно” + императив», «императив + частица “же”», «частица “–то” + императив».

Важно учитывать контекст и обстоятельства, в которых говорящий обращается с просьбой. Например, если просьба адресуется старшему или более высокому по статусу человеку, то она выражается с особой вежливостью и уважением.

В английском языке также существует множество вежливых и уважительных выражений для обращения с просьбой. Здесь преобладают вопросительные конструкции с модальными глаголами *«could you»*, *«would you mind...»*, *«I would appreciate it if»*. Это смягчает просьбу.

В английской лингвокультуре, очень часто, обращаясь с просьбой, говорящий формально берет действие на себя (Я-позиция), хотя в реальности выполнение просьбы остается за слушающим. В русском языке такие конструкции редко встречаются. Данное различие вовсе не говорит о вежливости или невежливости того или иного народа, а свидетельствует о различии лингвокультурных миров и, следовательно, традиций в языках.

Как и в русском языке, учитывается контекст и обстоятельства, в которых делается просьба. Например, если просьба адресуется высокопоставленному или более авторитетному человеку, то она формулируется с учетом их статуса и отношений.

В обоих языках просьбы обычно формулируются с использованием вежливых оборотов и уважительных выражений, однако могут наблюдаться некоторые различия в способах выражения просьбы и использования языковых средств. Общим для обоих языков является стремление проявить уважение к собеседнику и выразить просьбу вежливым образом. Также важно учитывать контекст и обстоятельства, в которых делается просьба.

Однако существуют и некоторые различия. Например, в английском языке более распространены речевые акты просьбы в форме вопросов, что отражает уважение к мнению и решению собеседника. Вопросительные конструкции и

использование модального глагола и сопровождающего актуализатора вежливости «please» формально дают возможность адресату отказаться от исполнения просьбы. В английской лингвокультуре императив используется крайне редко.

Таким образом, в силу распространенности вопросительных конструкций категория вежливости представлена в английском языке сильнее, чем в русском языке, где императив является самым распространенным способом.

На наш взгляд, такая разница выражения речевого акта просьбы может породить проблемы при коммуникации. Говорящий непременно должен учитывать эту разницу. Английская фраза может оказаться чересчур вежливой, вычурной для носителя русского языка и, наоборот, русские высказывания с семантикой просьбы могут оказаться чересчур черствыми, невежливыми с позиции англичан. С позиции носителя английского языка говорящий, обращающийся с просьбой в форме императивной конструкции, может показаться невежливым, невоспитанным человеком, с позиции же носителя русского языка – англичанин может выглядеть притворным, лицемерным.

Ключевые слова и фразы: речевые акты, речевой акт просьбы, императивные конструкции, вопросительные конструкции, лингвокультура.

ԽՆԴՐԱՆՔԻ ԽՈՍՔԱՅԻՆ ԱԿՏԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ

ՎԵՐԱ ԱԳԱՄՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
ռուս բանասիրության ֆակուլտետի
ռուս գրականության ամբիոնի դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
լեզվաբանության ամբիոնի դասախոս,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
vera.adamyam@ysu.am, vera.adamyam@isec.am

Համառոտագիր

Խնդրանքի խոսքային ակտը հաղորդակցության կարևոր ասպեկտ է և միևնույն ժամանակ արտացոլում է տարբեր լեզվական մշակույթների առանձնահատկություններն ու արժեքները: Այս հոդվածում մենք ուսումնասիրել ենք խնդրանքի խոսքային ակտի առանձնահատկությունները ռուսերեն և անգլերեն լեզուներում՝ կարևորելով դրանց նմանություններն ու տարբերությունները:

Ռուսերենում խնդրանքը սովորաբար արտահայտվում է քաղաքավարի արտահայտություններով և հարգալից ձևով՝ «խնդրեմ» և «բարի եղեք» քաղաքավարության մարկերներով հրամայական կոնստրուկցիաներով: Մարկերները հաճախ օգտագործվում են խնդրանքը մեղմ և քաղաքավարի դարձնելու համար: Ոչ պակաս տարածված են կամքի մասնիկներով հրամայական կառույցները:

Կարևոր է հաշվի առնել համատեքստը և այն հանգամանքները, որոնցում բանախոսը դիմում է խնդրանքով: Օրինակ, եթե խնդրանքը հասցեագրված է տարեց մարդուն կամ ավելի բարձր կարգավիճակ ունեցող անձին, ապա այն արտահայտվում է հատուկ քաղաքավարությամբ և հարգանքով:

Անգլերենում ևս կան բազմաթիվ քաղաքավարի և հարգալից արտահայտություններ, որոնք նշանակում են խնդրանք: Այստեղ գերակշռում են հարցական կոնստրուկցիաները՝ «կարո՞ղ ես», «դե՞ռ չե՞ս» մոդալ բայերով: Մրանք մեղմացնում են խնդրանքը:

Անգլիական լեզվամշակույթում շատ տարածված է, երբ խնդրանքով դիմելիս խոսողը ասես ստանձնում է գործողության կատարումը (ես-դիրք), չնայած իրականում խնդրանքի կատարումը մնում է լսողին: Նման կոնստրուկցիաները հազվադեպ են կիրառվում ռուսերենում: Այս տարբերությունն ամենևին էլ չի խոսում որևէ ժողովրդի քաղաքավարության կամ անքաղաքավարության մասին, այլ ավելի շուտ ցույց է տալիս լեզվամշակույթային աշխարհների տարբերությունը:

Անգլերենում ևս հաշվի են առնվում այն համատեքստը և հանգամանքները, որոնցում կատարվում է խնդրանքը:

Երկու լեզուներում էլ խնդրանքները սովորաբար ձևակերպվում են քաղաքավարի արտահայտությունների և հարգալից արտահայտությունների միջոցով, բայց կարող են լինել որոշ տարբերություններ խնդրանքի արտահայտման և լեզվական միջոցների օգտագործման մեջ: Երկու լեզուներին էլ բնորոշ է գրուցակցի նկատմամբ հարգանք ցուցաբերելու և խնդրանքը քաղաքավարի արտահայտելու ցանկությունը: Կարևոր է նաև հաշվի առնել այն համատեքստը և հանգամանքները, որոնցում կատարվում է խնդրանքը:

Այնուամենայնիվ, կան որոշ տարբերություններ: Օրինակ՝ անգլերենին բնորոշ

են հարցական կառույցները, ինչը արտացոլում է գրուցակցի կարծիքի և որոշման նկատմամբ հարգանքը: Մոդալ բայը և դրան ուղեկցող «please» քաղաքավարության ակտուալիզատորի օգտագործումը ասես թույլ են տալիս հասցեատիրոջը հրաժարվել խնդրանքը կատարելուց: Անգլիական լեզվամշակույթում հրամայական կառույցները շատ հազվադեպ են գործածվում:

Այսպիսով՝ հարցական կոնստրուկցիաների գերակշռության պատճառով քաղաքավարության կատեգորիան անգլերենում ավելի ուժեղ է ներկայացված, քան ռուսերենում, որտեղ հրամայականը ամենատարածված ձևն է:

Մեր կարծիքով՝ խնդրանքի խոսքային ակտի արտահայտման նման տարբերությունը կարող է խնդիրներ առաջացնել հաղորդակցության մեջ: Բանախոսը, անշուշտ, պետք է հաշվի առնի այս տարբերությունը: Ռուսերեն արտահայտությունները ռուսերենով կարող են չափազանց անքաղաքավարի լինել անգլիախոսի համար, և, ընդհակառակը, ռուսերենի կրողի համար անգլերենով խնդրանքները կարող են շատ կեղծ թվալ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ խոսքային ակտեր, խնդրանքի խոսքային ակտ, հրամայական կառույցներ, հարցական կառույցներ, լեզվամշակույթ:

SPEECH ACT OF REQUEST IN RUSSIAN AND ENGLISH LINGUOCULTURES

VERA ADAMYAN

Yerevan State University, Chair of Russian Literature
International Scientific-Educational Center of NAS RA
Lecturer at the Department of Linguistics
PhD in Philological Sciences, Associate Professor
vera.adamyan@ysu.am, vera.adamyan@isec.am

Abstract

The speech act of request is an important aspect of communication, and it reflects the peculiarities and values of different linguocultures. In this article, we have considered the peculiarities of the speech act of request in Russian and English, highlighting their similarities and differences.

In Russian, a request is usually expressed using polite turns and respectful formulations. Imperative constructions with politeness markers “please” and “be kind” are often used to make the request soft and polite. No less common are imperative constructions with particles of volition. The most common are the following constructions: “particle ‘а’ + imperative”, “particle ‘да’ + imperative”, “particle ‘давай’ + imperative”, “‘ладно’ + imperative”, “imperative + particle ‘же’”, “particle ‘-то’ + imperative”.

It is important to consider the context and circumstances in which the speaker makes the request. For example, if the request is addressed to an older or higher-status person, it is expressed with exceptional politeness and respect.

English also has many polite and respectful expressions when making a request. Question constructions with modal verbs “could you”, “would you mind...” and “I would appreciate it if” prevail here. This softens the request.

In English linguoculture, very often, when making a request, the speaker formally takes action upon himself (I-position), although in reality, it is left to the listener to fulfil the request. Such constructions are rarely found in Russian. This difference does not speak at all about the politeness or impoliteness of this or that nation but testifies to the difference of linguocultural worlds and, consequently, traditions in the languages.

As in Russian, the context and circumstances in which the request is made are considered. For example, if the request is addressed to a high-ranking or more authoritative person, it is formulated with their status and relationship in mind.

In both languages, requests are usually formulated using polite and respectful language, but there may be some differences in how the request is expressed and the language used. Common to both languages is the desire to respect the interlocutor and express the request politely. It is also essential to take into account the context and circumstances in which the request is made.

However, there are some differences. For example, the verbal acts of the request in the form of questions are more common in English, reflecting respect for the opinion and decision of the interlocutor. Interrogative constructions and use of modal verbs and accompanying moderniser of politeness «please» formally allow the addressee to refuse the execution of the request. In English linguoculture, the imperative is rarely used.

Thus, due to the prevalence of interrogative constructions, the category of politeness is more strongly represented in English than in Russian, where the imperative is the most common way.

Such a difference in the expression of the speech act of request can cause problems in communication. The speaker should certainly take this difference into account. An English phrase may turn out to be too polite and pretentious for a native Russian speaker, and, on the contrary, Russian statements with the semantics of request may turn out to be too callous and impolite from the English speaker's point of view. From the position of a native English speaker, a speaker who makes a request in the form of an imperative construction may seem impolite and ill-mannered. From the position of a native Russian speaker, the English speaker may seem pretentious and hypocritical.

Keywords and phrases: Speech Acts, Speech Act of Request, Imperative Constructions, Interrogative Constructions, Linguoculture.

Речевой акт просьбы в русском и английском языках является важным элементом коммуникативного взаимодействия. Он отражает уважение к собеседнику и стремление к вежливости и взаимопониманию.

Просьба является важным элементом коммуникативного поведения в любой лингвокультуре. Он отражает не только способы общения и взаимодействия между людьми, но и особенности культурных норм и ценностей. В этой статье мы рассмотрим особенности речевого акта просьбы в русской и английской лингвокультурах, выявив их сходства и различия.

В отличие от других актов, речевой акт просьбы является универсальным речевым актом, поскольку аналогичное оформление могут иметь и другие речевые акты. В свете сказанного вырисовывается актуальность данного исследования. В пользу необходимости изучения речевых актов свидетельствует также высокая степень распространенности жанра диалога в условиях современной коммуникации и необходимость минимизации возможных конфликтов в процессе коммуникации. Целью исследования является изучение речевого акта просьбы в русской и английской лингвокультурах, выявление особенностей выражения просьбы носителями рассматриваемых лингвокультур. Сопоставление этих лингвокультур позволит наиболее четко выявить особенности функционирования речевого акта просьбы в русском и английском языках, описать лексико-грамматическую структуру исследуемого речевого акта в указанных языках.

Методологической базой исследования являются основные положения теории речевых актов, разработанные в трудах основоположников теории речевых актов Дж. Остина, Дж. Серля и их последователей. При исследовании разных аспектов формальной и содержательной сторон речевых актов, а также в области коммуникативно-прагматической теории языка мы опирались на работы Н.И. Формановской, И. А. Стернина, В.А. Масловой, Т.В. Лариной, Е.И. Беляевой, В.С. Храковского и др.

В соответствии с задачами, поставленными в работе, нами были использованы метод сплошной выборки, использованный при отборе фактического языкового материала; описательный метод для интерпретации и классификации собранного материала; метод прагмалингвистического анализа, позволяющий проследить специфику функционирования языковых единиц с учетом разных прагмалингвистических факторов; контекстуальный анализ, дающий возможность рассматривать речевой акт просьбы в широком контексте; дискурс-анализ, направленный на изучение языковых форм с точки зрения их использования в коммуникации; сопоставительный метод. Комплексный подход к изучаемому объекту позволяет более полно осветить речевой акт просьбы, в определенной степени заполнить лакуны, имеющиеся в теории речевых актов.

Понимание речевого акта просьбы, правильное использование его и адекватная интерпретация могут минимизировать возможные конфликты в процессе

коммуникации. Кроме этого, результаты исследования могут быть использованы в различных лекционных курсах и на семинарских занятиях по теории коммуникации и теории речевых актов, а также в учебных пособиях по теории коммуникации.

Речевой акт просьбы является одним из важнейших и наиболее употребительных в повседневном общении речевых актов. Просьба – императивный речевой жанр, один из «оттенков волеизъявления» наряду с приказом, советом, разрешением, призывом, пожеланием, мольбой и т.д. [1, с. 372]. Будучи «заинтересованной стороной», «бенефициантом будущего действия», говорящий обращается к адресату как к возможному его исполнителю [10]. При просьбе адресат имеет право не следовать волеизъявлению автора просьбы, ответив отказом. В отличие от речевого акта приказа, при котором к исполнению действия адресата принуждает сила субординативных отношений, при просьбе данные отношения не играют роли. На этом фоне жанру просьбы противопоставлена категоричность...» [4, с. 520]. И.А. Стернин указывает: «Просить – это побуждать собеседника сделать что-либо в интересах говорящего, руководствуясь просто хорошим отношением к говорящему, откликаясь на его потребность. ...на просьбу существует много возможностей отказа» [12, с. 50]. Н.И. Формановская обращает внимание на результат данного «побуждающего речевого действия», который нужен или говорящему, или тому, кого говорящий побуждает к определенному действию [13, с. 129]. В этом отношении просьба граничит с такой разновидностью речевых актов, как совет. В «Большом толковом словаре русских глаголов» интересующий нас глагол речевого воздействия “просить” толкуется следующим образом: «Просить – обращаться (обратиться) настойчиво к кому-л с устной речью, призывая удовлетворить нужды, какое-либо желание, побуждая соблюсти что-либо» [3, с. 301]. В «Русском семантическом словаре» данный глагол определяется следующим образом: «Обращаться к кому-нибудь, ища помощи, поддержки, удовлетворения какой-н. необходимости, желания» [8, с. 511]. Как указывает Е.И. Беляева, «просьба имеет целью побудить адресата к действию, необходимому для говорящего. Источник побуждения – говорящий, исполнитель и ответственный за принятие решения – адресат. Регистр коммуникации – вежливый, отношения между коммуникантами – несубординативные. Старший по возрасту, имеющий право выразить побуждение в более категоричной форме, прибегает к просьбе, стремясь перевести коммуникацию в неофициальный регистр» [2, с. 87].

Способы репрезентации данного речевого акта в том или ином языке варьируются в зависимости от культуры. В самых общих чертах просьба может быть выражена прямо или косвенно. При прямой просьбе говорящий обращается с просьбой эксплицитно с помощью императивных конструкций, при косвенном – имплицитно с помощью вопросительных. Лексико-грамматическое оформление просьбы (как и других речевых актов) в языке указывает на особенности лингвокультуры.

В русской лингвокультуре в разговорном дискурсе речевого акта просьбы зачастую образуется эксплицитно в форме императивных конструкций: «Я во всем этом уже была, **одолжи мне «Картье» к черному платью!**» [Устинова, «Подруга особого назначения»]; «Нет, точно, Сергей, **одолжи мне денег, очень надо**» [Гришковец, Город]; «Зин, **одолжи пятерочку!**» [Довлатов, «Заповедник»]; «**Захвати два сникерса!**» [Слипенчук, «Зинзивер»].

Императивные конструкции распространены и в русском педагогическом дискурсе: «**Вера, сообщите мне об отсутствующих...**» (преподаватель студентке) (Гришковец, «Декан Данков»). Показательно в этой связи высказывание Ю.Е. Прохорова и И.А. Стернина: «...вежливость в педагогическом общении в русском коммуникативном поведении в определенном смысле однонаправленная – снизу

вверх она обязательна и в основном соблюдается, а сверху вниз допускает исключения» [7, с.196]. Примечательно, что в Англии даже в педагогическом общении распространены косвенные конструкции: «*Could I draw your attention to this map, please?*» (букв. «Мог бы я привлечь ваше внимание к этой карте, пожалуйста?») [5]. В русской речевой культуре трудно представить такое обращение. Ни одна учительница, обращаясь к ученику, не скажет: «*Могла бы я привлечь ваше внимание к этой карте, пожалуйста?*». Соответствующая фраза в русском языке будет звучать примерно так: «*Посмотри(те) на эту карту*», в лучшем случае – с показателем вежливости «пожалуйста». Заметим, что высказывание «*Могла бы я привлечь ваше внимание к этой карте, пожалуйста?*» может быть произнесено русской преподавательницей с интонацией сарказма, в ситуации, когда ученик мешаает занятию, а в обычном случае мы непременно имели бы дело с императивом.

Интересно замечание В.А. Масловой относительно понятия вежливости в русской лингвокультуре: «...в русском языковом сознании и картине мира вежливость – антипод грубости: вежлив тот, кто не ругается матом, не кричит, не перечит старшим, т.е. тот, кто соблюдает правила приличия, правила этикета». По ее словам, у русских проявление вежливости связывается с «этикетным бездействием», и они «излишнюю с их точки зрения, вежливость связывают с проявлением неискренности» [6, с.163–164].

Как видно из вышеприведенных примеров, в русском языке просьбы, образованные с помощью повелительного наклонения, встречаются в быту, в подчеркнуто-фамильярной беседе. Необходимо отметить, что во всех приведенных случаях среди собеседников – фамильярные отношения. Говорящий прибегает к императиву тогда, когда, по его мнению, выполнение просьбы не составляет труда для адресата.

На этом фоне заметим, что в английской лингвокультуре императив без актуализаторов вежливости употребляется редко и, в большинстве случаев, когда выполнение просьбы не требует больших усилий: «*Okay, slow down*» (во время пробежки, близкие подруги, х/ф «Bride wars»).

Следующей по распространенности конструкцией среди способов выражения просьбы в русской лингвокультуре являются императивные конструкции с показателями вежливости «пожалуйста» (доминантная частица), «будь/те добр/ы», «будь/те любезна(ен)/ы». Это утверждение носит условный характер, поскольку в формальной обстановке при подчеркнуто вежливых отношениях данная конструкция является самой распространенной. Так, например, «пожалуйста» употребляется как в разговорном дискурсе при максимально дружеских отношениях, так и в официальном дискурсе: «*Позовите, пожалуйста, Иннокентия Иннокентьевича*» (разговор по телефону) [Краковский, «Лионский дилижанс»]; «*Пожалуйста, подбросьте меня в ближайшее отделение милиции*» (женщина лет 30–и малознакомому мужчине) [Дашкова, «Место под солнцем»]. В формальном дискурсе также часто встречается показатель вежливости «будьте добры»: «*Будьте добры, покажите мне все вещи покойной Берты Шварцман и комнаты вашей супруги*» [Зарин, «В поисках убийцы»].

Конструкция «глагол в повелительном наклонении + *пожалуйста*» широко распространена в формальной обстановке. Ею пользуется вышестоящий по отношению к нижестоящему: «*Напомните, пожалуйста, телефон нашего клиента...*» [Гришкова, «Рубашка»]; «*Григорий, проводите меня, пожалуйста*» [Гришкова, «Рубашка»]. Наличие частицы «пожалуйста» вовсе не отражается на ее семантической интерпретации: «Так, если начальник отдает приказ подчиненному, то частица *пожалуйста* не превращает приказ в просьбу, как иногда считают, а лишь свидетельствует о вежливости начальника», справедливо отмечают в этой

связи В.С. Храковский и А.П. Володин [14, с.186]. Лицо, отдающее приказ, имеет право делать это в любой форме, однако как справедливо отмечают авторы книги «Русский язык и культура речи», «культурный, прогрессивный руководитель умеет направить деятельность подчиненного, используя просьбы или предложения, может так организовать ситуацию, что подчиненный будет заинтересован в выполнении задания» [9, с.182]. Действительно, если в конструкции, выражающей приказ, употребляется частица «пожалуйста», приказ внешне предстает как вежливая просьба, хотя предполагает беспрекословное выполнение: «*Пожалуйста, Галя, уберите и тут!*», – обращается хозяйка к своей домработнице [т/п «Домработница»]. Сегодня данная конструкция является образцовой для всех носителей русского языка в формальной обстановке. Она преобладает и тогда, когда наряду с субординативными отношениями имеется показатель «дружественность», «фамильярность»: «*Валя, дорогая, сделай нам кофе, пожалуйста*» (мужчина среднего возраста секретарю–подруге [Гришкова, «Асфальт»]). Основным маркер вежливости «пожалуйста» очень часто выступает в этой функции, поскольку в дружеской обстановке, как уже было отмечено, носители русского языка «не церемонятся», опуская маркеры вежливости и используя только императив.

В непринужденной дружеской беседе эта частица имеет значение усиления просьбы: «*Сена, налей мне, пожалуйста!*» (мужчина своему другу) [Гришкова, «Асфальт»]; «*Бутылку водки принеси, пожалуйста, холодную только*» [Житков, «Кафедра»]. В разговорном дискурсе абсолютным синонимом «пожалуйста» является будь другом: «*Леха, давай, будь другом, стоняй, возьми на всех, мы без тебя не начнем, только быстро!*» [Моторов, «Преступление доктора Паровозова»]; «*Лаврик печенку украл, будь другом, убери, я опаздываю*» [Донцова, «Микстура от косоглазия»]. В неформальной беседе также используется актуализатор вежливости «*будь добр/а*»: «*Только что вылупились. Будь добр, присмотри за ними!*» [Дорофеев, «Эле–Фантик»]; «*Юля, будь добра, найди им какие–нибудь халаты и бахилы ... , – попросил я одну из сестер*» [Моторов, «Преступление доктора Паровозова»].

Такая популярность этих маркеров вежливости обусловлена высоким иллюкутивным наполнением. Показатели вежливости могут иметь оттенок требовательности, как при фамильярных, так и нефамильярных отношениях: «*Пожалуйста, перестань со мной говорить, как учитель с учеником*» (два друга лет 40–а) [Гришкова, «Асфальт»]; «*Пожалуйста, оставь меня в покое. Я устал*» [Дашкова, «Место под солнцем»] и «*Давайте не будем делать ситуацию глупее и нелепее, чем она есть! Помолчите, пожалуйста!*» [Гришкова, «Рубашка»]. Семантикой недовольства и требовательности могут обладать и другие маркеры вежливости: «*будь/те добр/ь*» и «*сделай/те милость*» (менее распространенный маркер): «*Раз попали на писательскую стезю, так будьте добры, запаситесь терпением*» [Паустовский, «Книга о жизни. Далекие годы»]; «*Вы уж сделайте милость, расскажите, а мы разберемся, относится это к делу или нет, – мягко улыбнулся майор*» [Дашкова, «Место под солнцем»].

Частица «пожалуйста» лежит в основе стереотипного высказывания «скажите, пожалуйста», широко распространенного в русской языковой картине: «*Скажите, пожалуйста, – посылался внизу голос старушки, – где здесь справочное бюро?*» [Романов, «Слабое сердце»]. Подобные высказывания можно охарактеризовать как «просьбу сказать», т.е. адресант хочет побудить слушающего к информированию о чем–либо. Будучи стереотипным данное высказывание воспринимается нами подсознательно, цельно, а не отдельными компонентами, однако, заметим, что даже к незнакомцу носитель русского языка обращается в форме императива. Англичане в такой ситуации говорят: «*Could you please tell me where is...?*».

В непринужденной беседе распространены императивные конструкции с частицами волеизъявления. Самой распространенной частицей является модальная частица “а”, имеющая значение усиления: «Слушай, а разреши мне твоей техникой попользоваться» [Кожевникова, «Простые вещи»]. Помимо основной функции, частица “а” может придать высказыванию оттенок недовольства: «*Слушай, отстань, а?*, – *попросил Кузьменко*» (молодой мужчина приятелю) [Дашкова, «Место под солнцем»]. Если проследить за полным дискурсивным событием, то можно понять, в каком русле велась беседа, и что постпозитивная усилительная частица “а” действительно придает просьбе оттенок недовольства: «–*Кристин, поехали, а?*» (жених невесте, когда последняя все еще не была готова к отъезду, хотя и готовилась достаточно долго) [т/с «Универ. Новая общага»]. Как видим, на категоричность просьбы вместе с постпозитивной усилительной частицей “а” указывает и форма прошедшего времени глагола, использованная для выражения действия после момента речи. Или же: «*Вылезай, а?* – *помолчав, попросила Катя*» (женщина лет 30–и пьяному жениху) [Устинова, «Жизнь, по слухам, одна!»].

В разговорной речи широко распространена также конструкция – «императив + частица “–ка”»: «*Принеси–ка мне куртку*» [живой дискурс].

Следующей распространенной конструкцией является конструкция «частица “только” + императив». На наш взгляд, в силу своей акцентирующей функции и сплаву потенциальных значений эта частица усиливает просьбу, несколько торопя собеседника в ее выполнении: «*Ты только телефон подключи, я своим позвоню*» (молодой мужчина другу) [Гришковец, «Город»]; «*Только форточку открой*» [Арбузов, «Жестокие игры»]; «...*Но, Михаил Андреевич, вы только сегодня это сделайте...*» (секретарь, женщина лет 45–и, директору, мужчине 37–и лет) [Гришковец, «Асфальт»]. Данная частица также может содержать оттенок недовольства: «...*все, все, поздно, мы спать хотим, и совала деньги на такси, и подталкивала к двери, и пихнула ей томик Сименона: ради бога, на ночь считаешь, только уходи!*» (женщина среднего возраста соседке примерно того же возраста) [Толстая, «Огонь и пыль»]; «–*Миша, ты только устрани там эту возню, а дальше разберемся*» [Гришковец, «Асфальт»] (мужчина 37–и лет коллеге). В сочетании с актуализатором вежливости эта частица еще более усиливает просьбу: «*Только, пожалуйста, ничего в них не выдумывай!*» (девочка однокласснику) [Розов, «В поисках радости»].

Важную роль в высказываниях, выражающих просьбу, может играть частица «ну», предшествующая императиву, либо же одной из формул вежливости: «...*Ларик, родной мой, ну сделай как–нибудь, чтоб освободиться раньше!*» [Солженицын, «В круге первом»]. Основное значение этой частицы – усиление просьбы. Об этом свидетельствует ряд примеров, когда просьба, выраженная глаголом в повелительной форме, не выполняется казулируемым, и говорящий усиливает просьбу, используя данную частицу: «*Дай мне! За одноклассника – ответишь./ Ну дай, не мальнясь!*» (подростки) [Ворожбит, «Галка Моталко»]. Императив может быть и вовсе опущен: «*Мам, иди сюда. Зырь, какие баские./ Вижу. (Собирается уйти)./ Купи, мам./ У тебя босоножек, что ли нету?/ Таких нету./ Другие есть./ Ну, мам.../ Нееет./ Ну, мам./ Нет. (Пошла)./ (идёт следом вместе с босоножками). Ну, мам!*» (Сигарев, «Пластинин»). В сочетании с маркером вежливости «пожалуйста» просьба еще более усиливается: «*Надо срочно в стенгазету клеить стихи – напиши./ Ей? Ни за что! Она мне тройку только что закатила./ Так за дело!.. Ты же ничего не знал./ Все равно, мне было неприятно./ Олежка, ну, пожалуйста!*» (девчушка однокласснику) [Розов, «В поисках радости»];

«–*Повтори./–Не хочу./ –Ну, пожалуйста*» [Маканин, «Простая истина»]. В обоих примерах наблюдается градация просьбы. Значение усиления может

сопровождаться оттенком недовольства: «**Ну перестаньте**, перестаньте» (девушка молодому человеку) [Мухина, «Таня Таня»]. Проанализированные примеры показали, что частица «ну» зачастую используется в таком жанре просьбы, как уговоры. Адресант уверен, что выполнение просьбы представляется трудным для адресата: «*Ну, Глеб, ну позвони сам в домоуправление, спроси, когда воду дадут, ты же знаешь, я не умею с ними разговаривать*» (жена мужу) [Устинова, «Жизнь, по слухам, одна!»].

Прямая просьба может быть образована с помощью частицы «да», усиливающей настойчивую просьбу в сочетании с глаголом в повелительном предложении: «**–Да обернитесь**, вас зовут!» [Грибоедов, «Горе от ума»]; «**–Ир! Ир, стой! Да стой!**» (девушка подруге, которая, видимо, была обижена и поворачивается только после последней настойчивой просьбы) [х/ф «Гюльчатай. Ради любви»]. Следует отметить, что в данном высказывании немаловажную роль играет повтор слова-обращения, выражающего настойчивое желание добиться ответа. Эта частица может выражать оттенок нетерпения с последующим указанием на важность сиюминутного выполнения просьбы: «**Да допывай ты скорее!** Дядя Паша уже знает, ждет...» [Толстая, «На золотом крыльце сидели...»]. Еще одной характерной чертой этой частицы является выражение недовольства: «*Она подождет-подождет и скажет: «Да отковыряйте же вы эти стекляшки, гос-поди! Встанет и дверь хлопнет*» (Толстая, «Петерс»). Последующее невербальное действие подтверждает правоту сказанного. Конструкция «императив + частица “да”» может быть усилена с помощью частицы «пожалуйста»: «**Да не тяни ты, пожалуйста, говори**» (15-летний мальчик жене брата) [Розов, «В поисках радости»].

Частица «давай» также относится к группе частиц, выражающих волеизъявление. В данной частице в сочетании с глаголом в императивной форме действительно ярко выражено значение волеизъявления, и, на наш взгляд, при таких просьбах высока степень ожиданий говорящего касательно выполнения собеседником просьбы: «*Почему так медленно? Давай, жми на газ*» [х/ф «Курортницы»]; «*Где ты ходишь, давай, помогай мне, а то я с грибами до ночи не управлюсь*» (жена мужу) [т/с «Интерны»]. В обоих случаях просьбы выполняются сиюминутно.

Значение просьбы передается также с помощью частицы «ладно», вопросительная форма которой подразумевает сиюминутное согласие каузируемого, что тот выполнит просьбу: «*И ментов к этому не подключай, ладно?*» [Дашкова, «Место под солнцем»]; «*Вкусно, только в следующий раз желтки от белков отдели, ладно?*» (х/ф «8 первых свиданий»). Данную конструкцию отнести к прямым способам воздействия на адресата можно с оговоркой. На наш взгляд, просьбы с этой конструкцией можно равным образом отнести и к косвенным просьбам, поскольку при просьбе с такой конструкцией адресату как бы предоставляется выбор: формально ответ может быть как положительным, так и отрицательным.

Еще одним способом выражения просьбы является конструкция «императив + частица “же”», усиливающая побуждение». На наш взгляд, эта частица также содержит в себе оттенок нетерпения: «**Оставьте же книгу**» [Толстая, «Петерс»]. Оттенок нетерпения может сочетаться с оттенком недовольства: «*Слушайте, у нас сегодня столько комаров в подъезде! Сделайте же наконец очистку подвала!*» [Горланова, «Водоканальи и моя душа»]; «**Дайте же ей воды, еще мужчины называются!**» [Дмитриев, «Бухта радости»]. Как видим, частица «же» усиливает просьбу, в некоторых случаях придавая ей дополнительный оттенок нетерпения, настойчивости, а также недовольства.

Еще одной частицей, присущей разговорной речи и смягчающей просьбу, является частица «–то»: «**Вы уж отцу–то не рассказывайте**, что Митька опять

напился! Это у него пройдет!» [Устинова, «Жизнь, по слухам, одна!】. В речевых актах просьбы с этой частицей может иметь место синтез значений усиления и недовольства: «**Объясни толком-то...**» [Розов, «В поисках радости»].

На фоне такой распространенности императивных конструкций в русском языке в английском языке эти конструкции не считаются достаточно вежливыми и могут показаться грубыми в конкретных ситуациях.

На фоне русской лингвокультуры в английском языке (речь идет о британском варианте) наблюдается совершенно иная картина. Здесь встречаются исключительно косвенные способы выражения просьбы, более того с модальными глаголами. Рассматриваемое Дж. Серлем выражение «*Can you pass the salt?* («*Можете ли Вы передать мне соль?*») является классическим примером косвенного речевого акта просьбы. «Главной мотивировкой (хотя и не единственной) использования подобных косвенных форм является вежливость. <...> Can you... вежлив по меньшей мере в двух смыслах. Во-первых, говорящий не предполагает, что информация о способностях слушающего известна заранее, как было бы в случае высказывания повелительного предложения; во-вторых, эта форма предоставляет (или, по крайней мере, она выглядит таким образом) слушающему возможность отказа, поскольку вопрос, требующий положительного или отрицательного ответа, допускает и отрицательный ответ. Тем самым согласие выполнить просьбу может быть представлено как некий свободный акт, а не как подчинение некоторому предписанию» [10, с.213]. Тем не менее, автор справедливо отмечает, что в вышеуказанных случаях целью высказывания является именно просьба, и говорящий дает понять слушающему, что к нему обращаются с просьбой.

Действительно, вопросительное предложение «более чувствительно» к «сохранению лица» собеседника, нежели повелительное, ибо форма вопросительности подчеркивает возможность невыполнения желания каузатора: «*Andrew could you come and hold this door?*»; «*Could you label them up for me?*»; «*Could you do this for me?*»; «*Could you slip out (pause) and retrieve our pianist?*» [все примеры из Национального корпуса английского языка, далее: BNC]. Интересно, что даже при побуждении, в выполнении которого заинтересован слушающий, говорящий прибегает к вопросительной конструкции с модальным глаголом: «*Could you give me a shout when I'm due?*». Нередко встречается обилие показателей вежливости: «Вопрос + модальный глагол + маркер вежливости *please*»: «*Could you wind up now please?*»; «*Could you please let me know whether this would be possible?*»; «*Please could you let me know if your insurance covers damage to these items?*»; «*Could you put the question first please?*» (примеры из BNC). Как видно, в английском языке просьба выражена в форме вопросительной конструкции с использованием модального глагола и сопровождающего актуализатора вежливости «*please*». Нередко наблюдается «Я-позиция», когда говорящий как бы берет действие на себя: вместо «*Could you...?*» говорит «*Could I...?*», что делает просьбу более вежливой: «*Could I just borrow your pen and I'll write that down. Thanks?*» (BNC). Такие конструкции обладают высокой долей косвенности. Конструкции с модальными глаголами в силу своей «ненавязчивости» изобилуют в английской лингвокультуре. Примечательно, что на фоне одного единственного модального глагола в русском языке – «**мочь**» – в английском языке имеются четыре таких глагола – «**can**», «**could**», «**may**», «**might**», различающиеся нюансами в употреблении, в частности, степенью вежливости, формальности/неформальности [15, с. 25–27].

Нельзя не заметить, однако, что в последнее время в русской лингвокультуре наблюдается тенденция интенсификации категории вежливости. Приведем несколько примеров из учебников, где все задания оформляются с помощью актуализаторов вежливости: «**Вспомните, пожалуйста, какую речь называют**

выразительной»; «**Скажите, пожалуйста**, что необходимо для убедительного, доходчивого, действенного выступления»; «Вместо точек **вставьте, пожалуйста**, слова,...»; «**Укажите, пожалуйста**, какие речевые ошибки исправлены».

В последнее время все больше слышатся косвенные просьбы в форме вопросительных конструкций с модальным глаголом *мочь*. Русские в большинстве случаев с такой конструкцией обращаются, когда думают, что своей просьбой предоставляют неудобства адресату, в отличие от англичан, для которых эта конструкция является повсеместной: «**Вы можете сейчас приехать?** Я знаю, что смена сегодня не ваша, но... я вас очень **прошу**, Глеб Петрович!» [Устинова, «Жизнь, по слухам, одна!»]. Говорящий, спрашивая о возможностях адресата, тем самым каузирует его на определенное действие. В формальной обстановке все чаще используется вопросительная конструкция с модальным глаголом «мочь» в отрицательной форме. В формах с отрицанием степень вежливости сильнее, так как в самой форме дается возможность, хотя бы теоретически отказаться от выполнения. Эти конструкции зачастую встречаются в формальной обстановке, среди как знакомых, так и малознакомых или незнакомых собеседников. «Обсуждали ли вы возможное снижение мировых цен на нефть, а также **не могли бы Вы рассказать** немножко больше о возможном экспорте природного газа в Мексику?» [«Дипломатический вестник», 2004]; «**Это говорят из киногруппы «Жизнь начинается». Вы не могли бы к нам приехать?** С вами хочет поговорить режиссер-постановщик Юрий Чулюкин...» [Никулин, «Почти серьезно»]. «Будущее совершенное»). В данной просьбе сама конструкция как бы исключает отказ от ее выполнения.

В непринужденной обстановке для выражения просьбы очень часто используют индикатив каузируемого действия в вопросительной форме: «– ...я договорилась с Викой. Если помнишь, я хотела взять у нее цветы? Вика сказала, что можно сегодня вечером подъехать и выбрать какие угодно. **Ты мне поможешь?**» (жена мужу) [Гришковец, «Асфальт»].

Важно подчеркнуть, что в последнее время в русской лингвокультуре не редкостью стали косвенные способы выражения просьбы в сфере обслуживания. Самым распространенным способом являются вопросительные конструкции. Это может быть вопрос, содержащий предикативное наречие «можно»: «–**Девушка, можно на размер побольше?**»; »: «–**Можно мне 38-ой размер?**» (одновременно показывает джинсы, косвенная просьба дать примерить желанные джинсы); вопрос о наличии того или иного предмета. Еще более вежливыми являются вопросительно-отрицательные конструкции с модальным глаголом «мочь» с частицей «бы»: «–**Вы не могли бы принести брюки подешевле?**» (женщина лет 30–35-и); «–**Не могли бы Вы запаковать это как подарок?**» (женщина лет 40-а).

Примечательно, что в английском языке даже в сфере обслуживания просьба построена так, что объектом действия является сам говорящий (обслуживаемый): «**Can I have a cup of tea, please**»; «**Can I have a fork, please?**»; «**Can I have the bill, please**». Эти конструкции, являющиеся характерной именно для английского языка, отличаются высокой долей вежливости, ведь говорящий, не желая навязываться каузируемому и ограничивать его личную свободу, хотя бы вербально берет действие на себя. В русской лингвокультуре в аналогичной ситуации будет иметь место конструкция «императив + *пожалуйста*»: «**Принесите счет, пожалуйста/будьте добры**»; «**Принесите мне, пожалуйста, кофе**» (Набоков, «Подлец»); «–**Борщ!!! Принесите два, пожалуйста**» [Гришковец, «Рубашка»] или же «дательный адресата (он может и вовсе отсутствовать) + объект + актуализатор вежливости»: «**Людмила Андреевна, мне, пожалуйста, кофе**» [Новикова, «Мужской роман»]. Вопросительная конструкция является несомненно очень вежливой, но выполнение

действия как несловесно, так и словесно остается за слушающим. В английском языке и в этом случае степень вежливости гораздо больше: вопрос содержит модальный глагол и сопровождается маркером вежливости: «*Could you bring the bill, please?*». Тем не менее, в Национальном корпусе английского языка больше вхождений конструкций с «Я-позицией» в этой сфере: «*Could I have...*». Это говорит о различии лингвокультурных миров.

Таким образом, в рассматриваемых лингвокультурах просьбы обычно формулируются с использованием вежливых оборотов и уважительных выражений, однако могут наблюдаться некоторые различия в способах выражения просьбы и использования языковых средств.

В русском языке чаще встречаются императивные конструкции с маркерами вежливости «пожалуйста», «будьте добры», придающими просьбе мягкость и вежливость. В последнее время в русском языке популярностью стали пользоваться и косвенные выражения просьбы с помощью вопросительных конструкций. В английском языке, напротив, преобладают косвенные конструкции, императив встречается редко.

Список использованной литературы

1. Бабайцева В.В., Николина Н.А., Чеснокова Л.Д. и др., Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц: учебник для студ. высш. учеб. Заведений, Ч.2., Морфология. Синтаксис. – 3-е изд., стер., М.: «Академия», 2008, 624с.
2. Беляева Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках, Воронеж, Изд.-во Воронежского университета, 1985, 179с
3. Большой толковый словарь русских глаголов под ред. проф. Л.Г. Бабенко, М., АСТПРЕСС КНИГА, 2007, 576с.
4. Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник// под ред. Л.Ю.Иванова, А.П. Сковородникова, Е.Н. Ширяева и др. 2-е изд., М.: Флинта: Наука, 2007, 840с.
5. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций, М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009, 512с.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. – 4-е изд., стер., М., Академия, 2010, 208с.
7. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: коммуникативное поведение. – 3-е изд., М., Флинта: Наука, 2007, 328с.
8. Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений// РАН. Ин-т рус. Яз.; под общей ред. Н.Ю. Шведовой. Том IV., М.: «Азбуковник», 2007, 952с.
9. Русский язык и культура речи: учебник (под ред. В.И. Максимова, А.В. Голубевой), СПб: Златоуст, 2010, 384с.
10. Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов// НЗЛ. Вып. 17, М., Прогресс, 1986, С.170–194.
11. Серль Дж.Р. Косвенные речевые акты// НЗЛ. Вып. 17, М.: Прогресс, 1986, С.195– 283.
12. Стернин И.А. Основы речевого воздействия. Учебное издание, Воронеж: Истоки, 2012, 178с.
13. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: нормативный социокультурный аспект, М.: Русский язык, 2002, 161с.
14. Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива. Русский императив, Ленинград: Наука (Ленинградское отделение), 1986, 272с.
15. Thomson A.J., Martinet V.A. A practical English grammar. Fourth ed. London, Oxford UP, 1986, 383p.

ИСТОРИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ ВОЕННЫХ ТЕРМИНОВ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

(ПО МАТЕРИАЛАМ «СЛОВАРЯ РУССКОГО ЯЗЫКА XVIII В.»)

АННА ХИЗАНЦЯН

Ассистент кафедры русского языкознания, типологии и
теории коммуникации факультета русской филологии
Ереванского государственного университета,
преподаватель Военной академии им. В. Саргсяна МО РА,
кандидат филологических наук
anna.khizantsyan@ysu.am

Аннотация

Данная статья является продолжением цикла научных статей, посвященных изучению истории военного термина в русском языке. Цель исследования – проанализировать историю образования военной лексики русского языка в период формирования единого национального русского литературного языка.

В рамках данной статьи мы остановились на анализе военных лексем, включенных в «Словарь русского языка XVIII в.». Выбор рассматриваемого времени обусловлен тем, что реформаторский XVIII в. в истории русского языка является периодом, когда закладывались основы национального русского литературного языка.

В ходе исследования было проанализировано более 200 лексических единиц, используемых как военные термины. Мы выделили: а) славянскую военную лексику и б) заимствованные лексемы; определили язык заимствования; установили их наличие в современном русском языке, а также причины исчезновения заимствованных лексем из современного языка и изменения семантики рассматриваемой лексемы. Помимо перечисленного проведен исторический комментарий лексем, представляющих с нашей точки зрения наибольший интерес.

Результаты нашего исследования показали следующее:

- военные лексемы, заимствованные из французского, немецкого, голландского, итальянского, английского и других языков, в своем большинстве закрепились в русском языке, что доказывает существование тесных контактов России с западными государствами в военной сфере;
- некоторые вышедшие из употребления лексемы и обозначаемые ими реалии не «прижились» в мире русского слова;
- сохранившиеся в русском языке военные лексемы, но поменявшие свое лексическое значение, несмотря на то, что не смогли закрепиться в качестве терминов в военной сфере, нашли себе применение в других сферах: политике, юриспруденции, музыке, спорте и т.д.

Исходя из ограниченного объема данной статьи, мы остановились на детальном изучении лишь некоторых, самых ярких, на наш взгляд, военных лексем «Словаря русского языка XVIII в.».

Полученные результаты не только могут быть полезны филологам, изучающим лексику и терминологию указанного периода, но и всем лицам, интересующимся военными терминами, в частности будущим военным, которым будет интересно узнать историю используемого ими термина. Наши выводы могут также быть использованы в процессе проведения корпусных исследований военной лексики и в деле создания милитарного корпуса русского языка.

Ключевые слова и фразы: военный термин, исторический комментарий, заимствование, исконная русская лексика, историзм, архаизм, язык-источник, изменение семантики.

**ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՌՈՒՍԱՅ ԼԵԶՎՈՒՄ
(«ՌՈՒՍԱՅ ԼԵԶՎԻ XVIII ԴԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆԻ» ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ)**

ԱՆՆԱ ԽԻԶԱՆՑՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
ռուս բանասիրության ֆակուլտետի
ռուսաց լեզվաբանության, տիպաբանության և
հաղորդակցման տեսության ամբիոնի ասիստենտ,
ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ակադեմիայի դասախոս,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու
anna.khizantsyan@ysu.am

Համառոտագիր

Այս հոդվածը գիտական հոդվածների շարքի շարունակությունն է, որը նվիրված է ժամանակակից ժուսերենում ռազմական տերմինի պատմության ուսումնասիրությանը: Ուսումնասիրության նպատակն է՝ վերլուծել ռուսաց լեզվի ռազմական բառապաշարի ձևավորման պատմությունը միասնական ազգային ռուս գրական լեզվի ձևավորման ժամանակահատվածում:

Տվյալ հոդվածի շրջանակներում մենք կանգ են առել «XVIII դարի ռուսաց լեզվի բառարանում» ներառված ռազմական բառապաշարի վերլուծության վրա: Քննարկվող ժամանակի ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ 18-րդ դարի բարեփոխումները ռուսաց լեզվի պատմության մեջ հանդիսանում են այն ժամանակահատվածը, երբ ստեղծվում էին ազգային ռուս գրական լեզվի հիմքերը:

Ուսումնասիրության ընթացքում վերլուծվել են ավելի քան 200 բառային միավորներ, որոնք օգտագործվել են որպես ռազմական տերմիններ: Մենք առանձնացրել ենք ա) սլավոնական ռազմական բառապաշարը և բ) փոխառված բառապաշարները, որոշել փոխառության լեզուն, հաստատել փոխառությունների առկայությունը ժամանակակից ժուսերենում, ինչպես նաև՝ ժամանակակից լեզվից փոխառված բառապաշարի անհետանալու պատճառները և ուսումնասիրվող բառապաշարի իմաստային փոփոխությունները: Բացի վերը նշվածից՝ կատարվել է մեր տեսանկյունից առավել մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող բառային միավորների պատմական մեկնաբանություն:

Ուսումնասիրության արդյունքները ցույց տվեցին հետևյալը՝

- ֆրանսերենից, գերմաներենից, հոլանդերենից, իտալերենից, անգլերենից և այլ լեզուներից փոխառված ռազմական բառային միավորները հիմնականում ամրապնդվել են ժուսերենում, ինչը վկայում է Ռուսաստանի՝ ռազմական ոլորտում արևմտյան պետությունների հետ սերտ շփումների առկայության մասին:

- գործածությունից դուրս եկած որոշ բառեր և իրողություններ չեն «արմատավորվել» ժուսերեն բառի աշխարհում:

- ժուսերենում պահպանված ռազմական բառերը, որոնք, սակայն, փոխեցին իրենց բառային իմաստը, չնայած այն հանգամանքին, որ չկարողացան ամրապնդվել որպես տերմիններ ռազմական ոլորտում, կիրառություն գտան այլ ոլորտներում՝ քաղաքականություն, իրավագիտություն, երաժշտություն, սպորտ և այլն:

Հաշվի առնելով հոդվածի սահմանափակ ծավալը՝ սույն հոդվածում մենք կանգ առանք «XVIII դարի ռուսաց լեզվի բառարանի» միայն այն օրինակների մանրամասն ուսումնասիրության վրա, որոնք, մեր կարծիքով, ամենավառն էին:

Ստացված արդյունքները ոչ միայն կարող են օգտակար լինել նշված ժամանակահատվածի բառապաշարն ու տերմինաբանությունն ուսումնասիրող բանասերների, այլև ռազմական տերմիններով հետաքրքրվող բոլոր անձանց, մասնավորապես՝ ապագա զինվորականների համար, որոնք հետաքրքրված կլինեն՝ իմանալու իրենց կողմից օգտագործվող տերմինի պատմությունը: Մեր եզրակացությունները կարող են օգտագործվել նաև ռազմական բառապաշարի կորպուսային ուսումնասիրությունների համար:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ռազմական տերմին, պատմական մեկնաբանություն, փոխառություն, բնօրինակ ռուսերեն բառապաշար, պատմականության սկզբունք, արխայիզմ, փոխառության աղբյուր-լեզու, իմաստային փոփոխություն:

**HISTORICAL COMMENTARY ON MILITARY TERMS OF THE MODERN
RUSSIAN LANGUAGE
(BASED ON THE MATERIALS OF THE “DICTIONARY OF THE RUSSIAN LANGUAGE
OF THE XVIII CENTURY.”)**

ANNA KHIZANTSYAN

Yerevan State University, Faculty of Russian Philology
Department of Russian Linguistics, Typology and Theory of Communication,
Assistant Professor
Lecturer at the Military Academy of the Ministry of Defense
of the RA after V. Sargsyan,
PhD in Philology
anna.khizantsyan@ysu.am

Abstract

This article continues a series of scientific articles devoted to studying the history of the military term in the Russian language. The purpose of the study is to analyze the history of the formation of the Russian military vocabulary during the formation of the unified national Russian literary language.

In this article, we have focused on the analysis of military lexemes included in the “Dictionary of the Russian Language of the XVIII Century.” The choice of the time under consideration is because the reformation of the XVIII century is a period in the history of the Russian language when the foundations of the national Russian literary language were laid.

The study analyzed more than 200 lexical units used as military terms. We have identified a) Slavic military vocabulary and b) borrowed lexemes; identified the language of borrowing; established their presence in modern Russian, as well as the reasons for the disappearance of borrowed lexemes from the modern language and changes in the semantics of the lexeme in question. In addition to the above, a historical commentary of the lexemes that are of the most significant interest from our point of view is carried out.

The results of our study showed the following:

- military lexemes borrowed from French, German, Dutch, Italian, English and other languages have mostly been fixed in the modern Russian language, which proves the existence of close contacts between Russia and Western states in the military sphere;

- some obsolete lexemes and realities have not “taken root” in the world of the Russian word;
- military lexemes preserved in the Russian language but which have changed their lexical meaning, even though they could not gain a foothold as terms in the military sphere, have found application in other fields: politics, law, music, and sports.

Based on the limited scope of this article, we have focused on a detailed study of only some of the most striking military lexemes of the “Dictionary of the Russian Language of the XVIII Century.”

The results obtained can be useful to philologists studying the vocabulary and terminology of the specified period and also to all persons interested in military terms, in particular future military personnel, who will be interested in learning the history of the term they use. Our findings can also be used in the process of conducting corpus studies of military vocabulary.

Keywords and phrases: Military term, historical commentary, borrowing, native Russian vocabulary, historicism, archaism, source language, change of semantics.

Продолжая цикл статей, посвященных анализу военных терминов в русском языке, в частности, изучению истории формирования военной терминологии, в рамках данной статьи мы проанализировали военную лексику, зафиксированную в «Словаре русского языка XVIII в.» (далее Словарь XVIII в.).

Объектом исследования является «Словарь русского языка XVIII в.», **предметом** – лексемы с пометкой *военный*.

Цель данного исследования – провести статистический анализ военной лексики XVIII в., классифицировать отобранные единицы с точки зрения их происхождения, определить пути и время вхождения заимствованных слов, проследить дальнейшую судьбу лексем: их наличие/отсутствие в современном русском языке, изменение сферы их функционирования.

Мы рассмотрели более 200 лексических единиц военной лексики, выделили славянскую военную лексику и заимствованные лексемы; определили язык заимствования; установили их наличие в современном русском языке, а также причины исчезновения заимствованных лексем из современного языка. В свою очередь, сохранившиеся лексемы мы рассмотрели с точки зрения изменения их семантического значения.

В ходе исследования нами были использованы следующие научные **методы**: метод сплошной выборки, метод статического анализа, «принцип историзма», позволивший провести исторический комментарий рассматриваемых лексических единиц.

В рамках данной статьи мы остановились на терминах, включенных в Словарь XVIII в. Выбор рассматриваемого времени обусловлен тем, что реформаторский XVIII в. в истории русского языка является периодом, когда закладывались основы национального русского литературного языка.

Информационная справка о «Словаре русского языка XVIII в.»

«Словарь русского языка XVIII в.» представляет собой лексикографический труд, составленный научными сотрудниками Института русского языка АН СССР в 1961 г. В Словаре XVIII в. изображена русская лексика периода, который можно считать, так сказать, «подготовительным» этапом в формировании национального русского литературного языка.

Хронологические рамки Словаря XVIII в. включают в себя период от 90–х гг. XVII в. (начало Петровской эпохи, когда язык теснейшим образом был связан со старорусским) до 10–х гг. XIX в. (когда язык так называемого карамзинского периода (последняя четверть XVIII в.) уже приблизился к языку пушкинской поры) [3].

История военного термина

История военного термина в русском языке насчитывает много веков. Однако с точки зрения формирования и развития военной лексики русского языка исследователи отмечают, что переломным моментом стала середина XVII в. [4, 8–9]

Как единицы любой лексической группы, военная лексика отражает и дипломатические отношения страны, и культурные, и исторические аспекты развития государства. В связи с этим данный пласт лексики уже давно интересует исследователей, которые «рассматривают военную лексику в качестве вспомогательного материала для различного рода исторических, археологических и тому подобных исследований, изысканий этимологического характера» [4, 11–12].

Однако большинство военных лексем до сих пор не было детально изучено, а именно: не был проведен их исторический анализ, не были отмечены причины их появления в языке или исчезновения из словарного состава, в то время, как подобная информация не только сможет рассказать об этимологии лексемы, но и сообщить о жизни той или иной лексемы в языке народа, т.к. «история слова всегда жизненнее, динамичнее и реальнее его этимологии» [4, 11–12].

Поэтому нами была предпринята попытка провести статистический анализ военных лексем по указанному выше источнику и проследить их «жизненный путь». Мы планируем продолжить цикл статей, посвященных истории военного термина, и в ближайшей перспективе на основе полученных в данной статье статистических данных провести детальный лингвистический анализ отмеченных лексем.

В аспекте становления военной лексики русского языка важным периодом принято считать середину XVII в. А XVIII в. был временем интенсивного развития русского языка, заложившим основы единого национального литературного языка. Именно XVIII в. дал толчок для расширения функций русского языка в последующие столетия. К тому же в рассматриваемый нами период в результате тесных деловых контактов между русскими и иностранными учеными, началось формирование терминологической системы русского языка.

Исследование рассматриваемого лексического пласта довольно сложный и многоплановый процесс, т.к. при изучении заимствованной лексемы и сфер ее функционирования в качестве военной возникают трудности:

во-первых, набор языковых средств, служащих для образования лексемы, не представляет собой замкнутый круг, и постоянно пополняется как новыми словообразовательными моделями, так и заимствованными;

во-вторых, периодически происходит детерминологизация военной лексики, сопровождаемая ее переходом из сферы специального употребления в сферу общего.

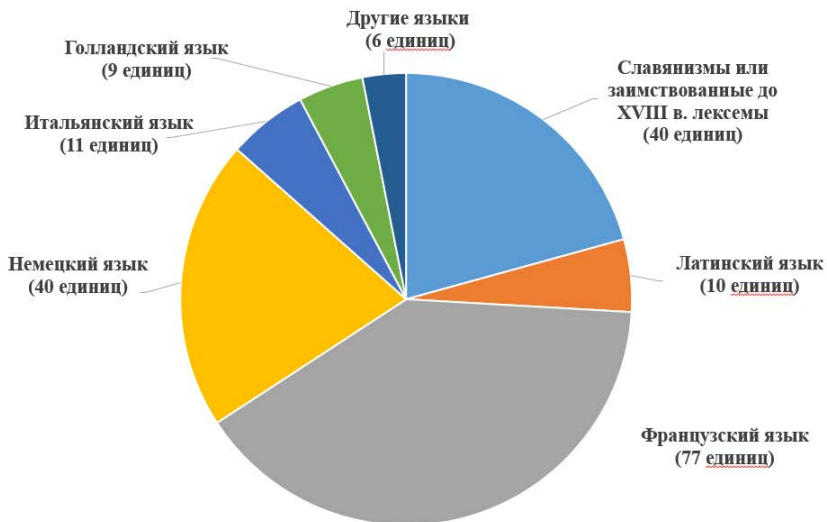
Все это свидетельствует о том, что военная лексика – не механическое и случайное собрание разнородных элементов, а определенная открытая система, которая пока что не выработана до конца.

Переходя непосредственно к материалу исследования, заметим, что изучаемые единицы, как было отмечено выше, мы классифицировали по нескольким направлениям. Рассмотрим отмеченные нами группы.

В первую очередь из отобранных нами военных лексем из Словаря XVIII в. мы выделили славянские лексем и заимствования. Славянские лексем составляют 15 % от общего числа изученных единиц, а это приблизительно 30 лексем. Заимствованные военные лексем составляют в данный период развития языка большинство – 85 %. Часть из заимствований обозначала реалии/должности страны, из языка которой была заимствована лексема, например, *вагенмейстер* ‘начальник полкового обоза’; *ва-хмистр* ‘унтер-офицер в конной роте’; *коннетабль* ‘главный

военачальник Франции, военный советник короля»; *книпель* (из Голландии) ‘снаряд, состоящий из двух чугунных ядер, соединенных стержнем или цепью’; другая часть связана с тактикой ведением боя, например, *абордаж / абордирунг* ‘сцепление неприятельских кораблей для рукопашного боя’; *аванжир* ‘продвижение вперед, наступление’; *алармировать* ‘беспокоить внезапными нападениями’; *дебаркамент* ‘высадка десанта’; *ложжироваться* ‘разместиться где-л. (о войсках)»; а некоторые – это наименования видов оружия, кораблей, например, *орлохихип* ‘военный корабль’.

Результаты проведенного статистического анализа военных лексем Словаря русского языка XVIII в. представлены на Рис. 1.

Рис. 1. Результаты статистического анализа военных лексем «Словаря русского языка XVIII в.».

На рисунке видно, какую долю (и количество лексем) от общего числа рассматриваемых единиц составляют заимствования из того или иного языка.

Из латинского языка было заимствовано 10 единиц, например, *аммуни-ция* (1704), *арматура* (1703), *дезертир* (1710), *дефе-нзия* (1708), *навигация* (1697), *обсерва-ция* (1710).

Больше всего лексем в XVIII в. русским языком было заимствовано из французского языка – 77 военных лексем, например, *абордаж* (1755); *авангард* (1707), *амбразу-ра* (1719); *баталион* (1697); *брига-да* (1704); *карте-ль* (1703); *командо-р* (1698); *кордон* (1709); *нейтралитет* (1741); *пике-т* (1708).

Из немецкого языка было заимствовано 40 единиц: *алармировать* (1753), *гауптвахта* (1718), *дивизион* (1711), *кома-нда* (1703), *мундир* (1706) и другие.

Из итальянского языка в русский язык вошло 11 единиц: *армада* (1709), *ата-ка* (1704), *атакова-ть* (1705), *бастио-н* (1697), *бастиона* (1708), *бата-лия* (1697), *бомба* (1688), *кавале-рия* (1698), *кампания* (1708) и другие.

Голландский язык «подарил» русскому языку около 9 единиц, например, *конвоир* (1795), *конво-й* (1698), *магази-н* (1701).

Из других языков в русский язык рассматриваемого периода вошли единичные лексемы, а именно: *азимуф-компас* (из английского языка); *амнистия* (из греческого языка); *арсенал* (из арабского языка); *кавалерия* (из польского языка в значении ‘отличительный знак’); *каска* (из испанского языка); *квартира* (из польского языка).

Остальные лексемы (около 40 единиц) по происхождению либо славянские,

например, *война, бой, броня, бронник, досп-хи, застава, п-хота, знамя, кольчуга, конник*, либо были заимствованы до XVIII в. и были адаптированы к системе русского языка, например, *панцирь, панцирник*.

Перейдем к анализу сохранившихся в современном русском языке единиц. Заметим, что из рассмотренных нами военных лексем (около 200 единиц) в современном русском языке сохранилось 116 единиц.

Большая часть из этих слов не изменила своего лексического значения и продолжает использоваться в качестве военного термина и в современном языке, например, *авангард, амуниция, армия, арсенал, атака, блокада, бой, брешь, войска, генерал, граната, караул, каска, команда, курьер, магазин, наряд*.

Некоторым из них характерна полисемия: лексемы стали многозначными в результате того, что получили новые значения. Например, лексема *дефиле* вошла в русский язык в 1755 г. непосредственно из французского языка либо посредством немецкого языка. В Словаре XVIII в. эта лексема объясняется как 'узкий проход, теснина'. В современном русском языке, сохранив свое первоначальное значение – 'узкий проход между возвышенностями или водными преградами', лексема получила дополнительные значения: 'демонстрация моделей одежды манекенщицами (манекенщиками) в процессе их движения по подиуму', 'демонстрация военнослужащими приёмов и способов перестроения с оружием на парадах; плац-концерт', 'конная выездка (часто – как вид спорта)'.

Однако чаще всего рассматриваемая лексема употребляется в значении 'демонстрация моделей одежды': «*Дефиле* он не устраивает, клиентки приезжают к нему сами» (Сати Спивакова «Не всё» (2002)) [2].

В остальных значениях лексема используется либо как историзм: «Считается, что галстук ввел в традицию Людовик XIV, который был настолько восхищен *дефиле* хорватского конного полка, в котором у каждого солдата на шее был повязан цветной платок, что тут же пожелал обзавестись дюжиной аналогичных». (Полина Стечкина «Знак мужского достоинства» (2004) // «Бизнес-журнал», 17.08.2004), либо в качестве военного термина: «В горах остановочные пункты наблюдения и обычно перед теми местами, где есть дороги, тропы, мосты, ущелья, перепады ландшафта, повороты за скалы, *дефиле* и проч.» (Особенности разведки в горах (2004) // «Боевое искусство планеты», 09.09.2004) [2].

С той же точки зрения представляет интерес лексема *партия*. Она была заимствована русским языком в 1702 г. из французского языка. Возможно, при заимствовании языком-посредником выступили немецкий язык и/или польский. Лексема вошла в русский язык как военный термин в значении 'отряд, отделяемый от основного корпуса войск для выполнения специальной задачи; часть войска, небольшое войско; военные действия, осуществляемые этим отрядом; стычка, набег'. Первоначального значения она не сохранила в современном русском языке, однако у нее появилось 10 новых значений:

1. 'организация, имеющая политические цели';
2. 'группа людей, имеющих общие политические интересы, одинаковое мнение по какому-то вопросу';
3. 'группа людей, которые отправляются куда-то (как правило, в трудно доступные места) для проведения исследований или для выполнения какого-то сложного задания';
4. 'группы людей, животных, на которые делится большая группа и которые отправляются куда-то по очереди';
5. 'достаточно большое количество товаров, предметов и т.д., с которыми производятся какие-то действия (они производятся, продаются, перевозятся)';

6. 'часть многоголосного музыкального произведения, которую исполняет один голос (певец), инструмент или группа однородных голосов, инструментов';
7. 'ноты для части многоголосного музыкального произведения...';
8. 'одна игра (с начала до конца) в шахматы, в карты и т.д.';
9. 'мужчина или женщина, говоря о выгоде вступления с ним/с ней в брак';
10. в классической литературе 'сделать (составить) хорошую (выгодную, блестящую и т.д.) партию, значит, вступить в брак с выгодой'.

Как видно из приведенных значений, произошел процесс детерминологизации лексемы *партия*, и в современном русском языке она не используется как военная лексема. Другие лексемы, потерявшие значение военного термина, будут рассмотрены ниже.

Помимо многозначных слов появились и омонимы, например, лексемы *броня́* и *бро́ня/бронь*. В Словаре XVIII в. отмечается следующее значение лексемы – 'панцирь, латы, кольчуга, доспехи'.

По М. Фасмеру, старославянское *бръньа*, древнерусское *бръня* в указанном значении было заимствовано из германских языков, а именно из готского (в древненемецком языке *brunnja* – 'броня, панцирь, латы'). Первоначально это слово означало 'то, что закрывает грудь', об этом свидетельствует однокоренное немецкое слово *Brust* – 'грудь'. [9]

В современном русском языке фиксируются 2 лексемы, отличающиеся друг от друга ударением. Лексема *броня́* стало многозначным, сохранив при этом свое первичное значение: 'металлическое снаряжение, доспехи, защищавшие туловище воина'; 'прочная защитная обшивка танков <...> и оборонительных сооружений и т.п.'. В разговорной речи лексема стала употребляться и в переносном значении – 'то, что является защитой от чего-л., что нельзя разрушить, на что нельзя воздействовать'. Помимо указанных выше значений, лексема стала использоваться в переносном смысле как 'панцирь, покрывающий тело некоторых животных'.

В советское время у лексемы появилось также новое значение, которое развилось в результате переосмысления слова *броня* как 'защита'.

Так, в толковых словарях современного русского языка у лексемы *броня́* отмечаются следующие значения:

1. 'официальное закрепление за кем-л., чем-л. льготных прав на пользование чем-л., получение чего-л.'; 'документ, подтверждающий такие права; то, на что эти права распространяются';
2. 'закрепление какого-л. лица за определенным учреждением, освобождающее его от службы в армии'; 'документ на такое закрепление'.

Среди лексем, сохранившихся в современном русском языке, стоит выделить единицы, которые используются в современном русском языке и в переносном значении. Приведем некоторые из них (Таблица № 1).

Таблица № 1

Прямое значение (по Словарию XVIII в.)	Переносное значение (по словарям современного русского языка)
<i>аванга́рд</i>	
отряд войска, флота, находящийся впереди главных сил	передовая часть какой-н. общественной группы, ведущая за собой массы
<i>арсе́нал</i>	
место хранения, ремонта, изготовления оружия, военного снаряжения или военных кораблей	запас, количество (преимущественно большое) чего-н.

<i>баталія</i>	
войско в боевом строю; строй войска, учрежденного к бою	сражение, битва; шумная ссора

Другая часть военных лексем перешла в пассивный словарный запас (в словарях современного русского языка они встречаются с пометкой «историзм» или же «устаревшее слово») и применяется лишь в книжной речи – в исторических трудах, мемуарах, хрониках, романах и т.д. – в качестве историзмов: *бригадир, брѳнник, гевалдигер, интендант, катапульта, командѳр, копѳйщик, корветта* и другие.

«Жмурясь на огонь нескольких свечей, поставленных на полу в шандалах, не сразу понял, что блестит в сумраке и что шипит: глухонемой оружейник, *брѳнник* Конон, стоял на коленях перед точилом с колодой, врытой в земляной пол» (А. П. Чапыгин «Гулящие люди» (1937)) [2].

«О том, что вверенный ему госпиталь имеет огромное, даже стратегическое значение, ему сообщил *интендант* во время длительной экскурсии по бесконечным госпитальным коридорам» (Гузель Яхина «Зулейха открывает глаза» (2015)) [2].

Некоторые из указанных слов получили новые значения, которые и зафиксированы в современном русском языке. Так, например, лексема *катапульта* в XVIII в. использовалась в значении ‘старинное орудие для метания камней и стрел’. В современном русском языке данное значение утрачено, а лексема получила новое – ‘*авиаци.* устройство для автоматического

выталкивания из летательного аппарата летчика с последующим спуском его на парашюте’. В данном значении слово используется в качестве термина в военной авиации.

Вызывает интерес вопрос детерминологизации военных лексем и их перехода в другие лексико-семантические группы.

Так, например, лексема *аккорд* вошла в русский язык предположительно из французского языка в 1702 г. как военный термин в значении ‘договор о сдаче города, крепости на определенных условиях’. В современном русском языке это значение было утрачено, а лексема получила новое значение, отличное от первичного, изменив тем самым сферу своего функционирования – ‘сочетание нескольких звуков различной высоты, воспринимаемое слухом как звуковое единство’: «Затем взял мощный *аккорд* на клавишине, отдавая должное искусно подобранной библиотеке» (Сергей Довлатов «Дорога в новую квартиру» (1987)) [2].

Число военных лексем Словаря XVIII в., перешедших в современном русском языке в пассивный запас, но получивших новое значение, составляет 8 единиц, они представлены в Таблице № 2.

Таблица № 2

Лексема	Значение по Словарю XVIII в.	Новое значение
<i>аларм</i> (1714)	тревога при внезапном нападении	смятение, переполох
<i>арматура</i> (1703)	предметы воинского вооружения и снаряжения; доспехи	второстепенные приборы и принадлежности какого-н. аппарата или машины; комплект предметов оборудования для электрического освещения; железная основа железобетонных сооружений
гранатник	солдат, бросающий гранаты	<i>в ботанике</i> небольшое фруктовое дерево субтропических стран с крупными съедобными плодами (гранатами)
ко нник	всадник; воин конницы	спортсмен, занимающийся конным спортом
<i>кассировать</i> (1713)	расформировать, распустить (обычно полк, войско).	<i>юр.</i> признать недействительным (отменить), приговор (решение) суда

<i>лѡзунг</i> (1715)	1. сигнал, знак для выполнения каких-л. действий; приказ; 2. условный секретный ответ на пароль	призыв, в краткой форме выражающий руководящую идею, задачи или требования партии в определенный исторический момент
панцирь/ панцырь	доспехи до колен из соединенных между собою металлических колец	твердый покров некоторых животных

Подводя итог, отметим, что язык – динамично развивающийся организм. Это подтверждает проведенное нами исследование:

военные лексемы, заимствованные из французского, немецкого, голландского, итальянского, английского и других языков, в своем большинстве закрепились в русском языке, что доказывает существование тесных контактов России с западными государствами в военной сфере;

некоторые вышедшие из употребления лексемы и обозначаемые ими реалии не «прижились» в мире русского слова;

сохранившиеся в русском языке военные лексемы, но поменявшие свое лексическое значение, несмотря на то, что не смогли закрепиться в качестве терминов в военной сфере, нашли себе применение в других сферах: политике, юриспруденции, музыке, спорте и т.д.

Исходя из ограниченного объема данной статьи, мы остановились на детальном изучении лишь некоторых, самых ярких, на наш взгляд, военных лексем «Словаря русского языка XVIII в.». В последующих статьях мы проанализируем другие военные лексемы и не только XVIII в., но и других периодов развития русского языка, рассмотрим их как с точки зрения исторической лексикологии, так и в аспекте исторической фонетики и грамматики.

Перспективы

Полученные результаты не только могут быть полезны филологам, изучающим лексику и терминологию указанного периода, но и всем лицам, интересующимся военными терминами, в частности будущим военным, которым будет интересно узнать историю используемого ими термина. Наши выводы могут также быть использованы в процессе проведения корпусных исследований военной лексики и в деле создания военного корпуса русского языка.

Список использованной литературы

1. Большой современный толковый словарь русского языка. 2012
2. Национальный корпус русского языка – <https://ruscorpora.ru/> (Дата обращения: 19.04.2024).
3. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. – Издательство: Москва, ЭКСМО–Пресс. – 2000 г.
4. Словарь русского языка XVIII века / АН СССР. Ин-т рус. яз.; Гл. ред.: Ю. С. Сорокин. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1984 – 2011.– <https://feb-web.ru/feb/sl18/default.asp?feb/sl18/rubl.html>.
5. Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке (XI–XVII вв.) / Отв. ред. Ф. П. Филин, Изд. 2-е, доп. – М.: ЛИБРОКОМ, 2009. – 384 с.
6. Толковый словарь Ожегова – <https://slovarozhegova.ru/>.
7. Толковый словарь русского языка Ефремовой – <https://www.efremova.info/>.
8. Толковый словарь Ушакова – <https://ushakovdictionary.ru/>.
9. Толковый словарь русского языка Дмитриева, 2003 – <https://gufo.me/dict/dmitriev>.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 томах: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
11. Этимологический онлайн-словарь русского языка Крылова Г.А. – <https://lexicography.online/etymology/krylov/>.

ВЕРБАЛЬНЫЕ И ВИЗУАЛЬНЫЕ МАРКЕРЫ АРМЯНСКОГО В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ КОММЕРЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

ЕЛЕНА ИВАНЯН

Самарский государственный социально-педагогический университет,
доктор филологических наук, профессор

ivanyan@pgsga.ru

Аннотация

Исследование является пилотным и посвящено изучению прагматонимов и эргонимов, представленных в современном российской коммерческом дискурсе в сфере питания и репрезентирующих тем или иным образом элементы армянской культуры. В исследовании привлекаются языковые и статистические данные из портала «Национальный корпус русского языка», прагматонимы и эргонимы сферы питания, выявленные из поисковых сайтов сети интернет, авторские записи названных онимов Самарского региона. Цель работы – исследовать, как те или иные элементы армянской культуры представлены в современном русском коммерческом дискурсе, а именно – выявить и охарактеризовать все типы репрезентации элементов армянской культуры, которые представлены в прагматонимах и эргонимах сферы питания. Основным методом исследования явился описательный с его приемами наблюдения, интерпретации, систематизации, обобщения и классификации эмпирических данных. В работе применялся метод системного анализа, классифицирующий единиц по заданным параметрам, обобщающий наблюдаемые отношения между данными единицами, метод лингвосомиотического анализа, учитывающий визуальные маркеры элементов армянской культуры, сопровождение визуального компонента коммерческого пространства предприятий общественного питания. В работе выявлены и охарактеризованы четыре типа вербальных маркеров армянского: эксплицитный, ассоциативный, имплицитный, нулевой экспонент лингвокультурного знака. Показано, что эксплицитный тип включает в коммерческий оним топоним или антропоним (преимущественно прецедентный), являющийся символом армянской культуры. Эргоним часто образован путем трансонимизации, прагматоним – чаще трансонимизацией с суффиксацией. В прецедентные онимы армянской культуры входят традиционные (Ахтамар, Арарат), новоизобретенные (бабушка Сирануш – веселый персонаж КВНщиков, сыгранный Михаилом Галустяном), вызывающие ассоциации с исторической Арменией (Ной, Ноев ковчег). Показаны разные степени вхождения лексем в русский дискурс: как экзотизм (лаваш), варваризм (хашлама), как полностью освоенная языком-реципиентом номинация (закваска «нарине» – деонимизация). Обращение к Национальному корпусу русского языка свидетельствует, что наиболее частотное сочетание прилагательного «армянский» для русского дискурса – это «армянский коньяк», что в русской лингвокультуре этот прагматоним имеет преимущественно положительную аксиологию. Определено, что для ассоциативного типа вербального маркера характерно наличие возможной ассоциации у среднего носителя русского языка с армянской культурой, Закавказьем. Показано, что ассоциативный тип вербального маркера содержит в коммерческом ониме лексемы, способные вызывать у носителя русского языка ассоциации с Арменией, Закавказьем (виноград, пряный барашек). Такие коммерческие номинации часто образованы путем онимизации соответствующего имени существительного. Имплицитный тип вербального маркера не распознается носителями русского

языка, но обладателю армянской культуры сигнализирует, что здесь представлена репрезентация армянского. Способы образования коммерческой номинации здесь: трансонимизация известного для армянской, но неизвестного для русской лингвокультуры топонима (Авлабар) или искусственная номинации на основе языковой игры (Lav-пекарь). В коммерческой номинации сферы питания может быть представлен вербальный маркер в сопутствующем коммерческом дискурсе, например, аутентичные названия армянских блюд в меню, армянские имена на бейджиках официантов провинциального ресторана «кавказской» кухни. При этом варваризмы в меню в русском коммерческом дискурсе могут ослаблять лакуну путем введения описательного оборота («ламаджо» – армянская пицца). Отсутствие вербального маркера элемента армянского культуры названо нулевым экспонентом, поскольку при этом в таком коммерческом дискурсе представлены вербальные маркеры в сопутствующем дискурсе или визуальные маркеры коммерческого пространства (салфетки с национальным орнаментом, куклы в национальных одеждах и др.). Визуальные маркеры могут быть представлены или отсутствовать в каждом из четырех выявленных типов визуальных маркеров армянской культуры сферы питания. Визуальные маркеры могут быть двухмерными, преимущественно в прагматонимах (картинки, изображающие какое-то место-символ Армении, памятник, человека в национальной одежде и др.). Трехмерные визуальные маркеры представлены преимущественно в коммерческом пространстве, сопровождающем эргоним сферы питания (куклы в национальных одеждах на стенах или витринах магазинов, кафе, небольшие матерчатые салфетки с армянским орнаментом или алфавитом).

Ключевые слова и фразы: армянская культура, топонимы, антропонимы, имплицитное, эксплицитное, коммерческий дискурс, нулевой экспонент, вербальный маркер, визуальный маркер, трансонимизация, деонимизация

VERBAL AND VISUAL MARKERS OF ARMENIAN NOMINANTS IN MODERN RUSSIAN COMMERCIAL DISCOURSE

ELENA IVANYAN

Samara State University of Social Sciences and Education
Doctor of Philology, Professor
ivanyan@pgsga.ru

Abstract

This article is a pilot study and is devoted to the study of pragmatonyms and ergonyms presented in modern Russian commercial discourse, representing the field of food in one way or another some elements of Armenian culture. The study involves linguistic and statistical data from the portal “National Corpus of the Russian Language”, pragmatonyms and ergonyms of the food sector identified from the Internet search sites, and author’s records of the named onyms of the Samara region. The work aims to explore how certain elements of Armenian culture are presented in modern Russian commercial discourse made by names to identify and characterize all types of representation of Armenian culture elements presented in pragmatonyms and ergonyms of the food sector. The primary research method was descriptive with its techniques of observation, interpretation, systematization, generalization and classification of empirical data. The work used the system analysis method, classifying units according to given parameters, summarizing the observed relationships between these units, and using the linguo-semiotic analysis method. The analysis is done by considering visual markers of elements of Armenian culture and accompanying the visual component of the commercial space of public catering establishments. The work identifies and characterizes four types of Armenian verbal markers: explicit, associative, implicit, and zero exponent of the linguocultural sign. It is shown that the explicit type includes a toponym or anthroponym (mainly precedent) in the commercial onym, which is a symbol of Armenian culture. An ergonym is often formed by transonymization, a pragmatonym is often formed by transonymization with suffixation. The precedent onyms of the Armenian culture include traditional ones (Akhtamar, Ararat) and newly invented ones (Grandma Siranush is a cheerful KVN character played by Mikhail Galustyan), evoking associations with historical Armenia (Noah, Noah’s Ark). Different degrees of inclusion of lexemes in Russian discourse are shown: as exoticism (lavash), barbarism (khashlama), as a nomination completely mastered by the recipient language (sourdough “narine” – deonymization). An appeal to the “National Corpus of the Russian Language” shows that the most frequent combination of the adjective “Armenian” for Russian discourse is “Armenian cognac”, and that in Russian linguistic culture this pragmatonym has a predominantly positive axiology. It has been determined that the associative type of verbal marker is characterized by the presence of a possible association in the average Russian speaker with the Armenian culture and Transcaucasia. It is shown that the associative type of verbal marker contains lexemes in a commercial onym that can evoke associations with Armenia and Transcaucasia (grapes, spicy lamb) in a Russian speaker. Such commercial nominations are often formed by onymizing the corresponding noun. Russian speakers do not recognize the implicit verbal marker type, but it serves as a signal to those familiar with the Armenian culture that an Armenian representation is being presented. Here are the ways to form a commercial nomination: transonymization of a toponym known for Armenian, but unknown for Russian linguistic culture (Avlabar)

or an artificial nomination based on a language game (Lav-baker). In the commercial food sector, a verbal marker may be used to highlight Armenian cultural elements, such as including authentic Armenian dish names on the menu or having waiters wear badges with Armenian names in a provincial restaurant serving “Caucasian” cuisine.

Conversely, the absence of such markers, known as a zero exponent, can be compensated for by introducing descriptive phrases like “Lamajo” for Armenian pizza in Russian commercial discourse. Visual markers like national ornaments on napkins or dolls in traditional clothing can also substitute verbal markers in creating an Armenian cultural presence within the commercial space. Visual markers may be present or absent in each of the four identified types of visual markers of the Armenian food culture. Visual markers can be two-dimensional, mainly in pragmatonyms (pictures depicting some symbolic place of Armenia, a monument, a person in national clothes). Three-dimensional visual markers are presented mainly in the commercial space, accompanying the ergonym of the food sector (dolls in national clothes on the walls or shop windows, cafes, small cloth napkins with Armenian ornaments or the alphabet).

Keywords and phrases: Armenian culture, toponyms, anthroponyms, implicit, explicit, commercial discourse, zero exponent, verbal marker, visual marker, transonymization, deonymization.

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎԵՐԲԱԼ ԵՎ ՏԵՍՈՒԼԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆԱԿԱՐԳԵՐ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԴԻՍԿՈՒՐՍՈՒՄ

ԵԼԵՆԱ ԻՎԱՆՅԱՆ

Սամարայի պետական սոցիալական մանկավարժական
համալսարանի պրոֆեսոր,
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ivanyan@pgsga.ru

Համառոտագիր

Այս հոդվածը փորձնական ուսումնասիրություն է և նվիրված է ժամանակակից ռուսական առևտրային դիսկուրսում ներկայացված պրագմատոնիմների և էրգոնիմների ուսումնասիրությանը, որոնք այս կամ այն կերպ ներկայացնում են սննդի ոլորտում հայկական մշակույթի որոշ տարրեր: Հետազոտությունը ներառում է լեզվական և վիճակագրական տվյալներ «Ռուսաց լեզվի ազգային կորպուս» պորտալից, սննդի ոլորտի պրագմատոնիմներ և էրգոնիմներ՝ հայտնաբերված ինտերնետ որոնման կայքերից և հեղինակային գրառումներ Սամարայի շրջանի անվանական անունների վերաբերյալ: Աշխատության նպատակն է բացահայտել, թե ինչպես են հայկական մշակույթի որոշ տարրեր ներկայացված ժամանակակից ռուսական առևտրային դիսկուրսում, որոնք կազմված են անուններով՝ բացահայտելու և բնութագրելու հայկական մշակույթի տարրերի բոլոր տեսակի ներկայացումները, որոնք ներկայացված են սննդի ոլորտի պրագմատոնիմներում և էրգոնիմներում: Հետազոտության հիմնական մեթոդը նկարագրական էր՝ էմպիրիկ տվյալների դիտարկման, մեկնաբանման, համակարգման, ընդհանրացման և դասակարգման տեխնիկայով: Աշխատանքում օգտագործվել է համակարգային վերլուծության մեթոդը՝ ըստ տրված պարամետրերի միավորների դասակարգման, այդ միավորների միջև դիտարկված փոխհարաբերությունների ամփոփման, լեզվասեմիոտիկ վերլուծության մեթոդի: Վերլուծությունը կատարվում է՝ հաշվի առնելով հայկական մշակույթի տարրերի տեսողական մարկերները և ուղեկցելով հանրային սննդի օբյեկտների կոմերցիոն տարածքի տեսողական բաղադրիչը: Աշխատությունը առանձնացնում և բնութագրում է հայերենի բառային նշիչների չորս տեսակ՝ բացահայտ, ասոցիատիվ, անուղղակի, լեզվամշակութային նշանի գրոյական արտահայտիչ: Ցույց է տրվում, որ բացահայտ տիպը առևտրային անվանման մեջ ներառում է տեղանուն կամ մարդաբանություն (հիմնականում նախադեպ), որը հայկական մշակույթի խորհրդանիշն է: Էրգոնիմը հաճախ ձևավորվում է տրանսոնիմիզացիայի միջոցով, պրագմատոնիմը հաճախ ձևավորվում է տրանսոնիմիզացիայից՝ վերջածանցով: Հայկական մշակույթի նախադեպ անուններն են ավանդական (Ախթամար, Արարատ), նոր հորինված (Սիրանուշ տատիկը ԿՎՆ-ի կենսուրախ կերպար է, որը մարմնավորում է Միխայիլ Գալուստյանը), պատմական Հայաստանի հետ ասոցիացիաներ առաջացնող (Նոյ, Նոյան տապան): Ռուսական դիսկուրսում լեքսեմների ընդգրկման տարբեր աստիճաններ են ցուցադրվում՝ որպես էկզոտիկա (լավաշ), բարբարոսություն (խաշլամա), որպես ընդունող լեզվի կողմից ամբողջությամբ յուրացված անվանակարգ (թթխնոր «նարինե»)՝ անանունացում: «Ռուսաց լեզվի ազգային կորպուսին» ուղղված կոչը ցույց է տալիս, որ ռուսերեն խոսակցության համար «հայ» ածականի ամենահաճախակի համակցությունը «Հայկական կոնյակն» է, որ ռուս լեզվաբանական մշակույթում այս պրագմատոնիմը հիմնականում դրական արբիտրոգիա ունի: Որոշվել է, որ բանավոր մարկերի ասոցիատիվ տեսակը բնութագրվում է միջին ռուսախոսի մոտ հայկական մշակույթի և

Անդրկովկասի հետ հնարավոր ասոցիացիայի ամօրհանը: Ցույց է տրված, որ բառային մարկերի ասոցիատիվ տեսակը պարունակում է առևտրային անվանման բառակապակցություններ, որոնք ռուսախոսում կարող են ասոցիացիաներ առաջացնել Հայաստանի և Անդրկովկասի հետ (խաղող, կծու գառ): Նման առևտրային անվանակարգերը հաճախ ձևավորվում են համապատասխան գոյականը նույնականացնելով: Ռուսախոսները չեն ձանաչում անուղակի բանավոր նշիչի տեսակը, սակայն այն ազդանշան է ծառայում հայկական մշակույթին ծանոթներին, որ հայկական ներկայացուցչություն է ներկայացվում: Ահա կոմերցիոն անվանակարգի ձևավորման ուղիները՝ հայերենին հայտնի, իսկ ռուսական լեզվական մշակույթին անհայտ տեղանունի (Ավլաբար) տրանսսանունացում կամ լեզվական խաղի հիման վրա արհեստական անվանակարգում (Լավ-հացթուխ): Առևտրային սննդի ոլորտում կարող է օգտագործվել բանավոր նշիչ՝ ընդգծելու հայկական մշակութային տարրերը, ինչպիսիք են ձառագանկում ներառել հայկական իսկական ուտեստների անունները կամ մատուցողներին տալ հայկական անուններով կրծքանշաններ գավառական ռեստորանում, որը մատուցում է «կովկասյան» խոհանոց: Ընդհակառակը, նման մարկերների բացակայությունը, որը հայտնի է որպես զրոյական ցուցիչ, կարելի է փոխհատուցել ռուսական կոմերցիոն դիսկուրսում հայկական պիցցայի համար «Լամաջո»-ի նման նկարագրական արտահայտությունների ներմուծմամբ: Տեսողական մարկերները, ինչպիսիք են՝ ազգային զարդանախշերը անձեռոցիկների վրա կամ ավանդական հագուստով տիկնիկներ, կարող են նաև ծառայել որպես բանավոր նշանների փոխարինող՝ առևտրային տարածքում հայկական մշակութային ներկայություն ստեղծելու համար: Տեսողական մարկերներ կարող են լինել կամ բացակայել հայկական սննդի մշակույթի տեսողական մարկերներից յուրաքանչյուրում: Տեսողական մարկերները կարող են լինել երկչափ՝ հիմնականում պրագմատոնիմներով (Հայաստանի ինչ-որ խորհրդանշական վայր, հուշարձան, ազգային հագուստով մարդ պատկերող նկարներ և այլն): Եռաչափ տեսողական մարկերներ ներկայացված են հիմնականում կոմերցիոն տարածքում՝ ուղեկցելով սննդի ոլորտի էրգոնիմը (պատերին կամ ցուցափեղկերին ազգային հագուստով տիկնիկներ, սրճարաններ, հայկական զարդանախշերով կամ այբուբենով փոքր կտորե անձեռոցիկներ):

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ հայկական մշակույթ, տեղանուններ, մարդաբանական անուններ, անուղակի, բացահայտ, առևտրային դիսկուրս, զրոյական ցուցիչ, բանավոր մարկեր, տեսողական մարկեր, տրանսսանունացում, անանունացում.

Введение

Взаимодействие армянской и русской культур осуществляется уже много веков. За это время накоплено колоссальное количество фактов взаимодействия в таких сферах, как материальная, вербальная, духовная. Цель настоящей статьи – исследовать, как те или иные элементы армянской культуры представлены в современном русском коммерческом дискурсе, а именно – выявить и охарактеризовать все типы репрезентации элементов армянской культуры, которые представлены в прагматонимах и эргонимах сферы питания. Отметим, что в российской лингвистике более распространенным является понятие рекламного дискурса, см., например [15], в рамках которого исследуют эргониимию (названия организаций и предприятий) и прагматониимию (словесные товарные знаки и знаки обслуживания). Между тем для нашего исследования более приемлемым является термин «коммерческий дискурс» как более широкое понятие, ср. [18]. То, что мы исследуем, не всегда можно однозначно соотнести с реализацией рекламной функции. Материал исследования был собран путем обращения к: 1) Национальному

корпусу русского языка [16]; 2) поисковых сайтов сети интернет; 3) авторской картотеки прагматонимов и эргонимов предприятий общественного питания и магазинов Самарского региона (г. Самара и городов, входящих в Самарский регион). Материал коммерческого дискурса мы ограничили сферой питания, исследуя только наименования пищевых продуктов, блюд, названия ресторанов, кафе и магазинов пищевых продуктов. Данная работа является пилотной, ее назначение – задать вектор дальнейших возможных изысканий по теме, обозначив ключевые точки возможного исследовательского маршрута.

Теоретико–методические основы

Наше исследование, с одной стороны, продолжает развивать тему изучения российских прагматонимов, см. [14], с другой, открывает новые горизонты изучения прагматонимов и эргонимов, представленных в современном русском коммерческом дискурсе и потому является пилотным, очерчивающим новые возможности и подходы изучения названных единиц онимии, причем с привлечением лингвокультурологических и экстралингвистических вопросов. В связи со сказанным особенно важным является четко обозначить теоретико–методические основы заявленного изыскания.

В исследовании мы, безусловно, учитывали общетеоретические проблемы ономастики, отраженные в работах В.Д. Бондалетова [5], Л. А. Введенской [3], И.В. Крюковой [15]. Значимыми для нашего исследования являются теория искусственной номинации М. В. Голомидовой [7], теория креолизованных текстов АА. Бернацкой [4], разыскания в области семиотики прагматонимов современного русского дискурса Е.А. Яковлевой [18], лингвистики креатива Т.А. Гридиной [8], размышления о языковой моде в русской ономастике О.В. Врублевской [6]. В теоретико–методическую основу исследования вошли и положения, развиваемые нами при изучении онтологии этнического субстрата, представленного в анекдотах цикла «армянское радио» [13].

Методы изучения

Основной метод – описательный, включающий приемы наблюдения и интерпретации, систематизации и обобщения, а также классификации эмпирических данных. Языковой материал исследования отобран приемом сплошной выборки с применением поисковой системы интернет, посредством обращения к официальным сайтам наименований предприятий общественного питания и соответствующих магазинов. В работе применялся метод системного анализа, классифицирующий единицы по заданным параметрам, обобщающий наблюдаемые отношения между данными единицами, метод лингвосемиотического анализа, учитывающий визуальные маркеры элементов армянской культуры, сопровождение визуального компонента коммерческого пространства предприятий общественного питания. –

Полученные результаты

Взаимодействие армянской и русской культур проявляется во многих сферах жизни. Что находит отражение в разных сферах русского дискурса. В сфере современной коммерческой онимии как наиболее подвижной и взаимосвязанной с экстралингвистическими факторами это проявляется в коммерческих номинациях: в наименованиях предприятий общественного питания – эргонимах и в прагматонимах – названиях продуктов питания. Лингвистический анализ прагматонимов и эргонимов пищевой сферы, репрезентирующих тот или иной элемент армянской культуры, показал, что здесь представлены её вербальные маркеры (слова и сочетания слов) и визуальные маркеры – картинки, изображения того или иного элемента армянской

культуры. В современном русском коммерческом дискурсе часто представлены случаи, когда представлены оба вида маркеров.

Между тем вербальные маркеры мы подразделяем на следующие типы:

I. Эксплицитные, в которых содержится та или иная номинация армянской культуры;

II. Ассоциативные – в них содержится номинация, вызывающая ассоциации у носителей русского языка с Кавказом в целом и с Арменией как географически расположенной в Закавказье в частности;

III. Имплицитные – в них представлена лексема, которая является сигналом наличия армянской культуры для узкой целевой аудитории (ЦА), т. е. для представителей армянской культуры, носителей армянского языка. Имплицитными мы назвали такие вербальные маркеры на том основании, что носители русского языка их не считывают.

IV. Нулевой экспонент лингвокультурного знака. В нашем материале современного русского коммерческого дискурса пищевой сферы имеют место примеры, в которых элементы армянской культуры всё же репрезентируются, хотя при отсутствии вербального маркера. Мы назвали этот тип нулевым экспонентом лингвокультурного знака.

В эргониме вербальный маркер может отсутствовать (нулевой экспонент), но при этом

1) вербальный маркер может проявиться в коммерческом дискурсе, сопутствующем бытованию эргонима;

2) при нулевых экспонентах в эргониме и в номинациях коммерческого дискурса, сопутствующего бытованию эргонима, актуализируется визуальный маркер, являющийся сигналом наличия армянской культуры для узкой ЦА носителей армянской культуры.

Что касается визуальных маркеров, то для прагматонимов они могут быть двухмерными, например, картинка с изображением какой-либо местности, соотносимой с Арменией, изображением элемента национальной одежды и проч. на упаковке прагматонима – наименования пищевого продукта. В эргонимах визуальные маркеры наличия элементов армянской культуры более разнообразны, являются преимущественно трехмерными арт-объектами, входящими в коммерческое пространство предприятия общественного питания (продуктового магазина, кафе, ресторана и проч.).

Последовательно охарактеризуем каждый из выявленных нами типов.

I. Эргонимы и прагматонимы имеют эксплицитно выраженный вербальный маркер армянской культуры. При этом эргоним или прагматоним содержат этноним или топоним-дериват. Таковы, например, эргоним продуктового магазина «Дары **Армении**», ресторан «**Армения**».

Отдельно следует охарактеризовать прагматоним «**Армянский коньяк**». При обращении к порталу «Национальный корпус русского языка» [16] на запрос слова *армянский* автоматически был создан портрет слова, включающий 10 наиболее частотных сочетаний с этим словом, приведены определяемые слова. Вот они: 1. коньяк 10,09; 2. радио 9,34; 3. диаспора 7,78; 4. нагорье 7,55; 5. переулоч 7,19; 6. анекдот 7,17; 7. церковь 6,97; 8. патриарх 6,95; 9. католикос 6,79; 10. акцент 6,77. Определяемые слова расположены в последовательности убывающей частотности. Как видим, из этого автоматически созданного портрета слова *армянский* для носителей русского языка наиболее частотным является определяемое слово *коньяк*. Попутно отметим, что феномен второго по частотности маркера армянского в русском дискурсе, а именно этнический субстрат «армянского радио», изучен нами в [12].

Что касается текстовых примеров сочетаний с лексемой *коньяк*, то они свидетельствуют, что данный пищевой продукт оценивался как качественный, как продукт престижа и роскоши. В основном корпусе «Национального корпуса русского языка» [16] содержится 48 текстов и 55 примеров. Приведем примеры из русской художественной литературы. См. примеры 1970–х, 1990–х и 2010–х гг. соответственно. Например:

(1) *Угощаю. Если пить, так пить армянский коньяк. Бекназар понял, что сейчас ему крупно повезло, завскадом нечаянно позволил ему действовать в зоне его стола* [Октем Эминов. Будь осторожен, Бекназар! (1978)];

(2) *Счастливое совместное преодоление препятствий сближает больше, чем еда, какой нам всегда не хватало в общежитии, чем армянский коньяк, который мы, смакуя, отглатывали, глядя в глаза друг другу* [Николай Климонтович. Дорога в Рим (1991–1994)];

(3) *И еще ели роскошный меренговый торт (Макс успел купить накануне) и пили армянский коньяк (подношение родителей к столу)* [Леонид Сторч. Вечер осенний // «Менестрель», 2015].

Подтверждением положительной аксиологии сочетания *армянский коньяк* является текстовое окружение приведенных примеров. В (1) этому способствует синтаксическая конструкция «Если Inf, то Inf N-4», подчеркивающая качество выполнения такого действия. А также сочетание *крупно повезло*, в котором безличное употребление глагола *везти* в значении ‘посчастливилось’ усилено интенсификатором *крупно*.

В (2) аксиология эксплицируется словоформами *смакуя, отглатывали*.

В (3) словосочетание *армянский коньяк* находится в текстовом окружении с лексическими единицами *роскошный меренговый торт*, а также определяется лексемой *подношение*, которое имеет значение ‘вещь, поднесенная, подаренная кому–нибудь в знак уважения, почитания’. Все три примера демонстрирует, что данный прагматоним, имеющий вербально выраженный маркер элемента армянской культуры, в русском дискурсе на протяжении многих десятилетий имел положительную аксиологию, что нашло отражение в художественном дискурсе.

Таким образом, среди прагматонимов, репрезентирующих армянскую культуру вербальным маркером, наиболее частотной из всех является номинация «Армянский коньяк», она входит в общий фонд знаний носителей русского языка. Вернемся к характеристике современных прагматонимов пищевой сферы.

Среди прагматонимов – наименований продуктов также представлен «Армянский лаваш». В русскую лингвокультуру экзотизм *лаваши* вошел с расширением значения, имеет значение ‘хлеб жарких стран’. Доказательством сказанного являются частотные вопросы продавцом–носителем русского языка: «Вам какой лаваш тонкий или толстый?», тогда как толстого лаваша в точном понимании слова не бывает. Между тем, самарский производитель армянского лаваша с большим стажем работы в регионе (с 1996 г.) индивидуальный предприниматель Э.Т. Галстян недавно наладил производство армянского лаваша под названием «Лаваш Севанский» (с двумя слоями теста). Примечательно, что буквы кириллицы в надписи на упаковке этого прагматонима написаны таким образом, что чем–то напоминают буквы армянского алфавита. На упаковке изображено озеро Севан, остров и храм, а также помещен рекламный слоган – в терминологии О.Е. Яковлевой [18]:

Лаваш «Севанский» – новые технологии, уникальное оборудование, продвинутые специалисты, великолепный продукт, не имеющий аналогов в Самарской области!

Под самим наименованием продукта помещен ещё один комментарий:

Без дрожжей

Севан – город на берегу озера Севан –

*Кольбель традиций производства
Армянского хлеба!*

Таким образом, элементы армянской культуры в такой подаче рекламного текста, сопровождающего прагматоним, значительно увеличены. Иными словами, в прагматониме представлены вербальные маркеры армянской культуры (*армянский, лаваш, севанский, Севан*), а также визуальные маркеры: буквы кириллицы, имитирующие буквы армянского алфавита, картинка, изображающая озеро Севан, остров и армянский храм на этом острове.

Эксплицитно представленные вербальные маркеры армянской культуры в прагматонимах и эргонимах образуются преимущественно:

- 1) путем трансонимизации из топонима, антропонима;
- 2) онимизации наименования блюда армянской кухни.

Охарактеризуем каждую из разновидностей.

Первая разновидность.

а) Трансонимизируются топонимы–символы армянского мира, например, ресторан «Арагат» (Москва), кафе «Арагат» (Самара), ресторан «Арагац» (Челябинск), продуктовый магазин «Арцах» (Самара).

б) Трансонимизируются прецедентные антропонимы [9; 10], ставшие символами армянской культуры, например, кафе–шашлычная «Ахтамар» (Самара).

Попутно заметим, что в русском коммерческом дискурсе представлен интересный факт трансонимизации unprecedentedного антропонима. Таков прагматоним «Наринэ». Это молочно–кислый продукт на основе особой закваски, разработанной армянскими учеными Леоном Ерзинкяном и его супругой Парандзем Саруханян в XX в. и стоявшей у истоков современных пробиотиков. Закваска была названа в честь внучки ученых по имени *Наринэ*. В русской лингвокультуре в настоящее время такой прагматонимом редко, но представлен в коммерческом дискурсе. В отношении самого прагматонима следует сказать, что его стадия трансонимизации перешла в стадию деонимизации, лексема *наринэ* воспринимается носителями русского языка как синоним лексемы *кефир*. Память об имени собственном в таком употреблении лексемы не актуализируется.

К вербальному маркеру армянской культуры в эргонимах мы отнесли номинации с антропонимом *Ной*. Например, ресторан «Ноев ковчег» (Москва), бистро «Ноев ковчег» (Москва), шашлычная «Ноев ковчег» (Самара). Кафе «Ной» (Уфа), шашлычная «Ной» (Екатеринбург; Саратов). Название кафе «Ной» представлены в городах: Брянск, Воронеж, Димитровград, Красноярск, Новороссийск, Тверь, Уфа. Хотя ветхозаветный патриарх Ной напрямую не соотносится с армянской культурой, между тем у среднего носителя русского языка есть представление о том, что Ной, Ноев ковчег остановились на горе Арарат.

Вторая разновидность. Наименования предприятий общественного питания, образованные путем онимизации блюда армянской кухни, например, кафе «Хашлама» (Самара), кафе «Хоровац», ресторан «Бастурма» (Кисловодск); кафе «Суджук» (Новороссийск), кафе «Хапама» (Волгоград), ресторан «Лаваш» (Самара). Здесь наблюдается метонимический перенос в наименовании.

II. Опишем случаи, когда вербальный маркер элементов армянской культуры представлен для носителей русского языка ассоциативно. Не секрет, что в России в настоящее время в тренде находятся итальянская и грузинская кухни. Журналистка из Петербурга Елена Петко в беседе с шеф–поваром грузинского ресторана отметила, что в сознании большинства россиян грузинская и кавказская кухня существуют со знаком равенства. «Тем не менее кавказская кухня объединяет грузинскую, азербайджанскую и армянскую кухни» [2]. То есть, по сути, семантика понятия «грузинская кухня» выветривается, значение его значительно расширяется.

При этом само высказывание о кавказской кухне Е. Петко ошибочно, поскольку Армения расположена на Армянском нагорье, которое географически не имеет отношения к Кавказу, армяне проживают в Закавказье, относятся к индоевропейцам, а не кавказцам. Между тем на уровне обыденного сознания носители русского языка не различают народы близлежащих жарких стран, условно деля их на азиатов и кавказцев. С учетом моды на так называемую грузинскую кухню, в неё встраиваются предприятия общественного питания, предлагающие армянскую кухню.

В нашем материале таковы эргонимы типа ресторан «Виноград» (Самара). Название вызывает ассоциацию, что, возможно, каким-то образом ресторан и его блюда будут связаны с армянской культурой, в которой культура выращивания винограда находится на самом высоком уровне. Знание того, что Армения – родина винограда, находится за пределами среднего носителя русского языка.

Или сеть ресторанов «Пряный барашек» (Самара). Возможные ассоциации потенциальных потребителей: наверное, там шашлыки из баранины, приправленные пряностями. Возможная ассоциация с армянской кухней, как ориентированной на большое количество специй, трав.

Кафе-доставка «ШашлыкБ3.ру» (Самара); ресторан и доставка шашлыков «Золотой шампур». Эргонимы сферы питания образованы путем онимизации нарицательного существительного, метонимическим переносом. Носители русского языка могут ассоциировать, что шашлыки свойственны армянской кухне, что шашлыки готовят на шампуре, что армянская лингвокультура тяготеет к мелиоративным (возвышающим) наименованиям, в данном случае – это лексема *золотой*.

Безусловно, такие ассоциации возможны для носителей русского языка, но вовсе не обязательны. Это как в детективе всегда размещены ключи-разгадки, но мало кто из читателей действительно способен воспользоваться ими и разрешить интригу сюжета ранее его развязки.

III. Вербальные маркеры имплицитного типа. Их следует отличать от вербальных маркеров ассоциативного типа. Вербальные маркеры имплицитного типа способен распознать потенциальный потребитель, хорошо знающий армянскую культуру в целом и лингвокультуру в частности.

С учетом данного фактора номинаторы так создают искусственную номинацию, что, скажем, в эргонимах, именующих так называемую грузинскую кухню, может отсутствовать эксплицитный или ассоциативный вербальный маркер армянского, в то же время такие номинации будут сигналами армянского для узкой целевой аудитории (ЦА).

Таков, например, эргоним – хинкальная «Авлабар» (г. Сызрань, Самарская обл.). Для широкой ЦА «Авлабар» – это что-то иностранное, экзотичное, может, мексиканское, какие-то бары. Для узкой ЦА данное название – сигнал того, что предприятие общественного питания как-то связано с Арменией, армянами, поскольку, Авлабар – это район Тбилиси, в котором проживает армянская община, начиная с XI–XII вв. [1]. Такие маркеры наличия армянской культуры мы назвали имплицитными, поскольку для носителя русского языка эта номинация является агнонимом, лакуной. Между тем вербальный имплицитный маркер сигнализирует посвященным, что здесь следует ожидать армянскую кухню.

В Самаре представлено две точки пекарни-кондитерской «Lav-пекарь». Сайты, генерирующие названия предприятий общественного питания дают и другое определение заведения – кафе-тандырная. Носители русского языка воспринимают название кондитерской как связанное со словом любовь – love. Отметим, что этому способствует и то, что часть названия пишется латинскими, а не кириллическими буквами. Но для знающих армянский язык – это сигнал армянской культуры,

эргоним соотносится со словом *լիւլ*, т. е. актуализируется значение 'хороший пекарь'. Отметим, что данная искусственная номинация образовано посредством языковой игры, о языковой игре см. [16].

Сеть самарских ресторанов «Хац Хаус» существует в Самаре более 20 лет. Эргоним пишется кириллическими буквами. Для носителей русского языка – это номинация–варваризм, они узнают в названии английское слово *хаус* и далее объясняют себе: «это дом чего-то», «какой-то там дом». Здесь снова представлен имплицитный вербальный маркер армянского – *հաց*, т. е. 'хлеб'.

IV. Вербальный маркер элементов армянской культуры в коммерческой номинации отсутствует, это нулевой экспонент лингвокультурного знака.

1) Между тем вербальные маркеры элементов армянской культуры могут быть представлены в сопутствующем коммерческом дискурсе. Кратко охарактеризуем эту разновидность. Например, свыше 20 лет в Самарском регионе работают три ресторана, которые время от времени изменяют названия. В настоящее время они называются ресторан «Лесная сказка», «Восьмая миля», «Три медведя». Только из меню можно узнать, что здесь широко представлена армянская кухня. Так, армянское блюдо *ламаджо* подается в меню при сопровождении описательного оборота – *армянская пицца* «Ламаджо». Отметим, что это характерная для современного русского коммерческого дискурса подача слова–агнони́ма, когда варваризм сопровождается перифразой (*армянская пицца*).

Попутно отметим, что и среди эргонимов с вербальными маркерами ассоциативного или имплицитного типа в сопутствующем коммерческом дискурсе часто представлены вербальные маркеры элементов армянской культуры. Приведем три примера.

Так, в хинкальной «Авлабар» (г. Сызрань Самарской области) в меню блюда армянской кухни прописаны аутентичными названиями, например: хашлама, спас. В неармянских ресторанах и кафе шашлык, приготовленный из мяса на кости, называется «шашлык, приготовленный из корейки» или «мясо на кости». В меню «Авлабара» написано: *чалагач*. Наверное, для третьего десятилетия XXI в. наличие номинации *чалагач* в меню – это наиболее показательный знак того, что здесь есть армянские повара, что здесь представлена армянская кухня.

Другой пример вербального маркера элементов армянской культуры в сопутствующем коммерческом дискурсе – в меню ресторана «Приключения Шурика» (Самара) указано блюдо «Блинчики бабушки Сирануш». Прагматоним – наименование блюда образован путем трансонимизации вымышленного персонажа *Бабушка Сирануш*, придуманного КВНщиками группы «Утомленные солнцем» и сыгранного Михаилом Галустяном. В телепередачах КВН бабушка Сирануш, задорная и боевая, не боялась обратиться к самому Дмитрию Медведеву. В настоящее время Армения поставляет в Россию консервированные запеченные овощи под общим товарным посланием «По рецептам бабушки Сирануш». На упаковке нарисовано лицо бабушки в национальном головном уборе, бабушка улыбается, глядя через очки.

Третий пример вербального маркера в сопутствующем коммерческом дискурсе. В меню доставки «Шашлыкб3.ру» названия блюд представлены традиционным образом, отсутствуют варваризмы типа *чалагач*, *хоровац*. Между тем среди наименований имеет место сет шашлыков, который в меню назван как «Шат шашлык». Варваризм *шат* (*շտ*) имеет значение 'много'.

Помимо варваризмов, вербально маркирующих элементы армянской культуры в сопутствующем коммерческом дискурсе, к вербальному маркеру относим и такой феномен репрезентации армянской культуры, какой представлен в ресторанах «Пряный барашек» (Самара): на бейджиках у официантов этих ресторанов

представлены не их подлинники, а условные имена: «Вазген», «Ашот», при этом официанты имеют славянскую внешность. Безусловно, репрезентация армянской культуры в таком случае осуществлена.

2) Охарактеризуем репрезентацию элементов армянской культуры при нулевом лингвокультурном экспоненте, при отсутствии вербальных маркеров в сопутствующем коммерческом дискурсе, которая осуществляется исключительно с помощью визуальных маркеров. Предприятие быстрого питания пиццерия «Едатория» (Самара) ориентируется в основном на студентов, которые приходят в эту точку, находящуюся поблизости. Здесь представлены не только пицца, шаурма, но и шашлык, салаты, домашняя выпечка. Нигде никак не обозначено, что это точка питания создана армянской семьей. Между тем на столах разложены небольшие тканевые салфетки с армянским узором, в том числе с армянским алфавитом. А на одной из стен кафе закреплены куклы в национальной одежде. Такие случаи относим к нулевому вербальному маркеру и к эксплицитному визуальному. Хотя и он представлен как ориентированный на узкую ЦА: большинство посетителей не обращает внимание на такие детали.

Что касается визуальных маркеров элементов армянской культуры, то они, конечно, представлены не только при нулевом экспоненте вербального лингвокультурного знака армянской культуры, но и во всех других описанных выше сочетаниях и типах маркеров. Так, шашлычная-пекарня «Арцах» (Анапа) рядом с надписью эргонима, помещенного над входом в предприятие находится двухмерное изображение памятника «Татик и Папик». В пекарне-кондитерской «Lav-пекарь» (Самара) на стенах прикреплены куклы в армянской национальной одежде, картина с изображением национального двора.

Заключение

Изучение репрезентации элементов армянской культуры в современном русском коммерческом дискурсе на материале прагматонимов и эргонимов пищевой сферы, представленных преимущественно в Самарском регионе, позволило получить нетривиальные результаты. Прежде всего, нами выявлены вербальные и визуальные маркеры армянской культуры. При этом вербальные маркеры могут быть представленными такими видами, как эксплицитный, ассоциативный, имплицитный, нулевой экспонент лингвокультурного знака.

Те или иные типы вербальных маркеров в прагматониме или эргониме могут реализоваться при поддержке визуальных маркеров. Визуальные маркеры могут иметь разную природу, могут быть представлены как арт-объекты, двухмерные и трехмерные (украшение столов предприятия общественного питания салфетками с армянским орнаментом, размещение на стенах предприятия кукол в национальных костюмах, изображение крылатого льва на стене помещения и др.).

При анализе коммерческих онимов современного русского дискурса в определении типа вербального маркера наблюдались трудности. Например, стоит ли относить частотные эргонимы «Ной», «Ноев ковчег» к ассоциативному или имплицитному типу? Мы обращались к опросу информантов – носителей русского языка по тому или иному эргониму. Но для разработки более точных критериев исследованию требуется расширенно осуществить ассоциативные социолингвистические эксперименты.

Перспективы исследования видятся в расширении объема материала, что позволит пилотной работе, намечающей контуры возможных изысканий, перейти в разряд валидных с подтверждением полученных результатов по каждому из выделенных маркеров и их типов в форме синоптических таблиц и графиков.

Литература

1. Армянский Авлабар: тревоги и надежды, Центр поддержки русско-армянских стратегий и инициатив, 24 ноября 2013, // URL: // <https://russia-armenia.info/node/3851>, 10.03.2024.
2. Аутентичная грузинская кухня: мифы vs реальность, Time Out. 14 октября 2017, // URL: <http://https://www.timeout.ru/spb/feature/472742>, 10.03.2024.
3. Введенская Л.А., Колесников Н.П., От названий к именам, Ростов-на-Дону, Феникс, 1995, 544 с.
4. Бернацкая А.А., К проблеме креолизации текста: история и современное состояние, Речевое общение: специализированный вестник, Красноярск, 2000, Вып. 3 (11), с. 104–110.
5. Бондалетов В.Д., Русская ономастика, Москва, Просвещение, 1983, 224 с.
6. Врублевская О.В., Языковая мода в русской ономастике, Волгоград, Издательство ВГСПУ Перемена, 2017, 329 с.
7. Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике, Екатеринбург, 1998, 232 с.
8. Гридина Т.А., Языковая игра: Стереотип и творчество, Екатеринбург, УрГПУ, 1996, 215 с.
9. Гудков Д.Б., Прецедентное имя в когнитивной базе современного русского (результаты эксперимента), Язык, сознание, коммуникация, Москва, 1998, Вып. 4, с. 82–93.
10. Дубовицкая Л.В., Функции прецедентности иконических компонентов креолизованных текстов, Москва, Вестник МГОУ, Серия «Лингвистика», 2012, № 2, с. 15–20.
11. Емельянова А.М., Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города (на примере названий деловых, коммерческих, культурных, спортивных объектов г. Уфы), автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Уфа, Башкирский государственный педагогический университет имени Мустафы Акмуллы, 2007, 24 с.
12. Иवानян Е.П., Анекдоты армянского радио: тематические группы с этническим субстратом, способы реализации национального субстрата, Русистика без границ, 2021, № 3, с. 45–53.
13. Иवानян Е.П., Онтология этнического субстрата в анекдотах армянского радио: генезис и структурно-семантическая организация, Русистика без границ, 2021, т. 5, № 2, с. 47–54.
14. Иवानян Е.П., Осипова Н.Д., Периферия ономастического поля отонимных наименований конфет современных российских фабрик: структура и тенденции, *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, 2021, № 9–10, с. 55–62.
15. Крюкова И.В., Рекламное имя: от изобретения до прецедентности, Волгоград, 2004, 288 с.
16. Национальный корпус русского языка, // URL: <https://ruscorpora.ru>, 10.03.2024.
17. Ратник А.А., Усань А.С., Болдырева С.П., Рекламный дискурс как лингвистический объект, Научный альманах, 2017, № 3–2 (29), с. 496–502.
18. Яковлева О.Е., Семиотические типы прагматонимов современного русского языка, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Новосибирск, Новосибирский государственный университет, 2006, 22 с.

N-ՏԵՂԱԿԱԼՎԱԾ ՀԱՄԱԿՑՎԱԾ ՊԻՐԻԴԻՆՆԵՐԻ ՍԻՆԹԵԶ ԵՎ ԿԵՆՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ

ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Օրգանական և դեղագործական քիմիայի
Ա. Լ Մնջոյանի անվ. նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտի
գիտատեխնոլոգիական կենտրոնի հոգեմետ միացությունների սինթեզի
լաբորատորիայի կրտսեր գիտշխատող,
«Իոնական հեղուկների մշակույնը և կիրառությունները քիմիայում»
խմբի կրտսեր գիտշխատող
tigranuhi.k89@mail.ru

ԼԵՌՆԻԿ ՀՈՒՆԱՆՅԱՆ

Կենսաաճարտարագիտության ամբիոնի ավագ դասախոս,
Կենսաինֆորմատիկա և մոլեկուլային կենսաբանություն
Կենսաբժշկության և դեղագործության ինստիտուտ
Ռուս-հայկական համալսարան,
կենսաբանական գիտությունների թեկնածու
lernik.hunanyan@rau.am

ԱՐՓԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ օրգանական և դեղագործական քիմիայի
գիտատեխնոլոգիական կենտրոնի Ա. Լ Մնջոյանի անվ. նուրբ օրգանական
քիմիայի ինստիտուտի հոգեմետ միացությունների սինթեզի
լաբորատորիայի ավագ գիտշխատող,
«Իոնական հեղուկների մշակույնը և կիրառությունները քիմիայում»
խմբի ղեկավար
ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
դեղագործական քիմիայի ամբիոնի վարիչ ժ/պ,
քիմիական գիտությունների թեկնածու
harutyunyan_arp@mail.ru, arpine.harutyunyan@isec.am

Համառոտագիր

Ժամանակակից քիմիական տեխնոլոգիայում և օրգանական սինթեզում առաջնային խնդիրներից է նոր, ավելի արդյունավետ և էկոլոգիապես անվտանգ կատալիզատորների, ռեակցիոն միաջավայրերի և լուծիչների կիրառմամբ միացությունների ստացումը, սինթեզի մեթոդի մշակումը, պրոցեսների օպտիմալացումը և դրանք արդյունաբերական դաշտ տանելը: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում պիրիդինային աղերի ածանցյալները, ինչպես՝ քիմիական, այնպես էլ դեղաբանական տեսանկյունից: Ունենալով բարձր կենսաբանական ակտիվություն՝ պիրիդինները ապահովում են նոր հետերոցիկլիկ համակարգերի սինթեզի զարգացումը և դրանց հիման վրա նոր պոտենցիալ դեղամիջոցների բացահայտումը: Այդ ամենը ավելի կհեշտացնի բարձր ակտիվությամբ օժտված միացությունների աղային ձևերի անցումը: Այդ է պատճառը, որ հետազոտողների առաջնային և հրատապ խնդիրներից է դառնում ներկայացնել պիրիդինի աղերը, դրանց կարևորությունը որպես իոնային հեղուկներ,

իրենց սինթեզի ուղիները և ռեակտիվությունը: Մեծ է նաև այս միացությունների կենսաբանական ակտիվության դաշտը, մասնավորապես, պիրիդինի իլիդները հայտնի են, որպես հակամանրէային, հակաքաղցկեղային, հակամալարիայի և հակախոլինէրազային ինհիբիտորներ, ինչպես նաև կարևորվում է վերջիններիս կիրառությունները նյութագիտության և կենսաբանական լայն սպեկտրի խնդիրների լուծման մեջ:

Մեր կողմից մշակել և սինթեզել են N-տեղակալված պիրանոլ[3,4-*c*] պիրիդինի և իզոլինոլինների ածանցյալներ և ուսումնասիրել ստացված միացությունների վարքը: Որպես ելանյութ օգտագործվել են նախկինում ՀՀ ԳԱԱ ՕԳԶԳՏԿ ՆՕԶԻ «Հոգեմետ միացությունների սինթեզի» լաբորատորիայում սինթեզված համակցված պիրիդինթիոնները: Իրականացվել է նպատակային տեղակալված պիրիդինի ածանցյալների սինթեզ: Մշակվել է N-տեղակալված համակցված պիրիդինների ստացման «One pot» մեթոդ, որը հնարավորություն է տալիս մինիմալ նյութերի ծախսով հասնելու բարձր ելքերով արդյունքի:

Ուսումնասիրվել է N-արիլ-S-մեթիլպիրիդինիումային աղերի փոխազդեցությունը նատրիումի հիդրօքսիդի հետ: Ապացուցվել է, որ ռեակցիայի արդյունքում անջատվում են համապատասխան 2-N-արիլտեղակալված պիրիդին-1-ոններ: Նպատակային՝ համակցված N-ամինոպիրիդինների ածանցյալների ստացման նպատակով համակցված պիրիդիններից անցում է կատարվել N-ամինոպիրիդինային աղերի՝ 85-96% ելքով:

Գնահատվել է ստացված միացությունների ֆիզիկաքիմիական հատկություններն ու կենսաբանական ակտիվության սպեկտրը՝ մոլեկուլային մոդելավորման և բազմափուլ կենսաբանական ուսումնասիրություն միջոցով: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ, սինթեզված N-ամինոտեղակալված համակցված պիրիդինների տոզիլատային ջրալուծ աղերը ցուցաբերում են բարձր հակամանրէային ակտիվություն:

Անտիմոնոամինոօքսիդազային ակտիվության ուսումնասիրման արդյունքում պարզվել է, որ պիրիանոնային ցիկլով համակցված պիրիդինները մեծամասամբ ցուցաբերում են թույլ անտիՄԱՕ ակտիվության, իսկ նրանց ցիկլոհեքսանի հետ համակցված ածանցյալները գերազանցում են այդ տվյալները: Հատկանշական է, որ ուսումնասիրված միացություններից ամենաբարձր ակտիվությունն ունի մորֆոլինային օղակ պարունակող 1,2,5,6,7,8-հեքսահիդրոպիրիդին-4-կարբոնիտրիլը, մինևույն ժամանակ տետրահիդրո-1H-պիրանոլ[3,4-*c*]պիրիդին-5-կարբոնիտրիլների շարքում ևս համեմատաբար ավելի ակտիվ է հենց մորֆոլին տեղակալված ածանցյալը: Հետազոտվել է սինթեզված նոր միացությունների ներդրող, հակացնցումային և մկանաթուլացնող ակտիվությունները: Ըստ հակացնցումային ազդեցության ուսումնասիրությունների արդյունքի միացությունները 20-40% կենդանիների մոտ կանխել են կորագոլային ցնցումները:

Սինթեզված միացությունների կառուցվածքները հաստատվել են ԻԿ- և ՄՄՌ- (H, ¹³C) սպեկտրոսկոպիայի մեթոդներով:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ պիրիդինային աղեր, հակաբակտերիալ, հակամանրէային, հակամալարիային, հակաՄԱՕ ակտիվություն:

СИНТЕЗ И ОЦЕНКА БИОЛОГИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ N-ЗАМЕЩЕННЫХ КОНДЕНСИРОВАННЫХ ПИРИДИНОВ

ТИГРАНУИ КАРАПЕТЯН

Младший научный сотрудник Лаборатории синтеза психотропных соединений
Института тонкой органической химии им. А.Л. Мнджояна
Научно-технологический центр органической и
фармацевтической химии (НТЦОФХ) НАН РА
Младший научный сотрудник группы
«Разработка и применение ионных жидкостей в химии»
Магистр Международного научно-образовательного центра НАН РА
tigranuhi.k89@mail.ru

ЛЕРНИК УНАНЯН

Старший преподаватель кафедры Биоинженерии,
биоинформатики и молекулярной биологии
Института Биомедицины и Фармации Российско-Армянского университета,
кандидат биологических наук
lernik.hunanyan@rau.am

АРПИНЕ АРУТЮНЯН

Ст. научный сотрудник лаборатории синтеза психотропных соединений
Руководитель группы «Разработка и применение ионных жидкостей в химии»
Институт тонкой органической химии им. А.Л. Мнджояна
Научно-технологический центр органической и фармацевтической
химии (НТЦОФХ)
Национальная академия наук Республики Армения
И.о. зав. кафедрой фармацевтической химии
Международного научно-образовательного центра НАН РА,
кандидат химических наук
harutyunyan_arpi@mail.ru, arpine.harutyunyan@isec.am

Аннотация

Одной из первостепенных задач современной химической технологии и органического синтеза является получение соединений с использованием новых, более эффективных и экологически безопасных катализаторов, реакционных соединений и растворителей, разработка метода синтеза, оптимизация процессов и внедрение их в промышленную сферу. Производные солей пиридина представляют особый интерес как с химической, так и с фармакологической точки зрения. Обладая высокой биологической активностью, пиридины обеспечивают развитие синтеза новых гетероциклических систем и открытие новых потенциальных лекарств на их основе. Все это будет способствовать переходу к солевым формам высокоактивных соединений. Поэтому одной из первостепенных и актуальных задач исследователей является представление солей пиридина, их значения как ионных жидкостей, путей их синтеза и реакционной способности. Область биологической

активности этих соединений также велика, в частности, пиридинилиды известны как антимикробные, противораковые, противомаларийные и антихолинэстеразные ингибиторы, освещено их применение при решении широкого круга задач материаловедения и биологии. Нами разработаны и синтезированы производные N-замещенных пирано[3,4-с]пиридина и изохинолинов, изучено поведение полученных соединений. В качестве сырья использованы комбинированные пиридинтионы, ранее синтезированные в лаборатории «Синтез психоактивных соединений» Национальной академии наук Республики Армения. Осуществлен синтез целевых замещенных производных пиридина. Разработан одnoreакторный метод получения N-замещенных сопряженных пиридинов, позволяющий достичь высокого выхода продукта при минимальном расходе материала. Изучено взаимодействие солей N-арил-S-метилпиридиния с гидроксидом натрия. Доказано, что в результате реакции происходит разделение гетероциклических 2-N-арилзамещенных пиридин-1-онов. Для получения производных целевых N-аминопиридинов осуществлен переход от сопряженных пиридинов к солям N-аминопиридина с выходом 85–96%. Физико-химические свойства и спектр биологической активности полученных соединений оценены методами молекулярного моделирования и многофазного биологического исследования.

Исследования показали, что тозилатрастворимые соли синтезированных N-аминозамещенных сопряженных пиридинов проявляют высокую антимикробную активность. В результате изучения антимоноксидантной активности установлено, что пиридины в сочетании с пираноновым циклом в большинстве случаев проявляют слабую антиMAO-активность, а их производные в сочетании с циклогексаном превосходят эти данные. Примечательно, что наибольшей активностью среди изученных соединений обладает 1,2,5,6,7,8-гексагидроизохинолин-4-карбонитрил, содержащий морфолиновое кольцо, в то время как среди тетрагидро-1H-пирано[3,4-с]пиридин-5-карбонитрил и само морфолинзамещенное производное относительно более активны. Исследовано нейротропное, противосудорожное и миорелаксирующее действие вновь синтезированных соединений. По данным противосудорожных исследований, соединения предотвращали судороги у 20–40% животных.

Строение синтезированных соединений подтверждено методами ИК- и ЯМР (^1H , ^{13}C) спектроскопии.

Ключевые слова и фразы: соли пиридина, антибактериальный, противомикробный, антиMAO-активность.

SYNTHESIS AND EVALUATION OF THE BIOLOGICAL ACTIVITY OF N-SUBSTITUTED CONDENSED PYRIDINES

TIGRANUHI KARAPETYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Fine Organic Chemistry after A.L. Mnjoyan
Scientific and Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Laboratory of Synthesis of Psychotropic Compounds
'Development and Application of Ionic Liquids in Chemistry' Group, Junior Researcher
International Scientific-Educational Center of NAS RA, MA student
tigranuhi.k89@mail.ru

LERNIK HUNANYAN

Institute of Biomedicine and Pharmacy of the Russian-Armenian University
Department of Bioengineering Bioinformatics and Molecular Biology Senior lecturer
PhD in Biological Sciences
lernik.hunanyan@rau.am

ARPINE HARUTYUNYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Fine Organic Chemistry after A.L. Mnjoyan
Scientific and Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Laboratory of Synthesis of Psychotropic Compounds
Head of the 'Development and Application of Ionic Liquids in Chemistry' Group, Senior
researcher
International Scientific-Educational Center of the NAS RA,
Head of the Department of Pharmaceutical Chemistry
PhD in Chemical Sciences
harutyunyan_arp@mail.ru, arpine.harutyunyan@isec.am

Abstract

One of the primary problems in modern chemical technology and organic synthesis is obtaining compounds using new, more effective, and environmentally safe catalysts, reaction compounds, and solvents, developing a synthesis method, optimizing processes, and bringing them to the industrial field. Derivatives of pyridine salts are of particular interest, both from a chemical and a pharmacological point of view. Having high biological activity, pyridines ensure the development of the synthesis of new heterocyclic systems and the discovery of new potential drugs based on them. All this will facilitate the transition to salt forms of highly active compounds. That is why one of the primary and urgent tasks of researchers is to present pyridine salts, their importance as ionic liquids, their synthesis routes, and their reactivity. The field of biological activity of these compounds is also significant; in particular, pyridine ylides are known as antimicrobial, anticancer, antimalarial, and anticholinesterase inhibitors, and their applications in solving a wide range of problems in materials science and biology are highlighted. We developed and synthesized derivatives of N-substituted pyrano[3,4-c]pyridine and isoquinolines

and studied the behaviour of the obtained compounds. The combined pyridinethiones previously synthesized in the “Synthesis of psychoactive compounds” laboratory of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia were used as raw materials. Synthesis of targeted substituted pyridine derivatives was carried out. A one-pot method for obtaining N-substituted conjugated pyridines has been developed, allowing us to achieve a high yield with minimal material consumption. The interaction of N-aryl-S-methylpyridinium salts with sodium hydroxide was studied. It has been proved that the reaction results in the separation of heterocyclic 2-N-aryl substituted pyridin-1-ones. The transition from conjugated pyridines to N-amino pyridine salts was performed with 85–96% yield to obtain derivatives of targeted N-aminopyridines. Physicochemical properties and spectrum of biological activity of the obtained compounds were evaluated through molecular modelling and multiphase biological study. Studies have shown that the tosylate soluble salts of synthesized N-amino-substituted conjugated pyridines exhibit high antimicrobial activity.

As a result of the study of anti-monoamine oxidase activity, it was found that pyridines combined with the pyranone cycle mostly show weak antiMAO activity, and their derivatives combined with cyclohexane exceed these data. It is noteworthy that 1,2,5,6,7,8-hexahydroisoquinoline-4-carbonitrile containing a morpholine ring has the highest activity among the studied compounds, at the same time among tetrahydro-1H-pyrano[3,4-c]pyridine-5-carbonitrile and the morpholine-substituted derivative itself is relatively more active. The newly synthesized compounds' neurotropic, anticonvulsant, and muscle relaxant activities were investigated. According to anticonvulsant studies, the compounds prevented convulsions in 20–40% of animals.

The structures of the synthesized compounds were confirmed by IR- and NMR (1H, 13C) spectroscopy methods.

Keywords and phrases: Pyridine salts, antibacterial, antimalarial, antiMAO activity.

Ներածություն

Վերջին տասնամյակների ընթացքում պիրիդինի աղերը եղել և համարվում են կարևոր կառուցվածքային միավորներ, որոնք հայտնաբերվել են շատ բնական և կենսաակտիվ միացություններում [1]: Գրականությունից պարզ է դառնում, որ իրականացվել են տարբեր թիրախային հատկություններով պիրիդինային աղերի սինթեզ: Մասնավորապես ստացվել են բետաինային ներկեր [1] և հակախոլինէսթերազի (AChE) համար ինհիբիտորներ կենսաակտիվ պիրիդինի աղեր [2]:

Պիրիդինի, տետրահիդրոպիրիդինի և պիպերիդինի ածանցյալները օգտագործվում են որպես հունք կենսաբանական լայն սպեկր ունեցող դեղերի արտադրության մեջ, որոնց թվում են հակահիպերտոնիկ, հակահիստամինային և հակաուռուցքային դեղերը, նեյրո- և հակասպազմոլիտիկները: Կենտրոնական և պերիֆերիկ նյարդային համակարգի, պելագրայի, ստամոքս-աղիքային տրակտի հետ կապված հիվանդությունների բուժման համար օգտագործվում է պիրիդինի հայտնի անալոգ վիտամին B3-ը, իսկ նիկոտինամիդ-ը NAD⁺ նիկոտինամիդ ադենին դինուկլեոտիդի և NADP դեհիդրոգենազների պրոթեզային խմբին պատկանող նիկոտինամիդ ադենին դինուկլեոտիդ ֆոսֆատի կառուցվածքի մի մասն է կազմում [3]:

Պիրիդինային ցիկլ են պարունակում նաև բնական ակալոիդներ նիկոտինը, անաբազինը, կոնինինը: Նիկոտինը բավականին ուժեղ թույն է, որը պարունակվում է ծխախոտի բույսի տերևներում և արմատներում, որի մեծ քանակությունը վտանգավոր ազդեցություն է ունենում կենտրոնական և ծայրամասային նյարդային համակարգերի վրա: Անաբազինը՝ նիկոտինի իզոմերը, նույնպես ուժեղ թունավոր

նյութ է և լայնորեն օգտագործվում է գյուղատնտեսությունում որպես միջատասպան: Կոնինինը հեմի հյուսից անջատվող ինտենսիվ նյարդապարալիզող հատկությամբ թույն է: Տետրահիդրոպիրիդինները և այլ չհագեցած վեցանդամանի ազոցիկլերը ունեն հակաբորբոքային, անալգետիկ և հակամանրէային ազդեցություն: Քսանտերոլ դարի վերջը և 21 դարի սկիզբը բնութագրվում է սրտանոթային հիվանդությունների բուժման և առաջին դեղանյութերի ստացման սկիզբ: Այդ ոլորտում լավ արդյունքներ են ցույց տվել տեղակալված 1,4-դիհիդրոպիրիդինները, որոնցից ամենաարդյունավետներն են նիֆեդիպինը, նիկարդիպինը, ֆելոդիպինը և այլն, իսկ «cerebrocrast»-ը, ծառայում է որպես նյարդապաշտպան և ուղեղի ֆունկցիաների լավացման խթանիչ **[1, 3]**:

Պիպերիդին անալգետիկները հայտնի են 1940-ական թվականներից և հանդիսանում են սինթետիկ ափիոնային ցավազրկողների խումբ: Դրանք ներառում են meperidine, promedol (trimeperidine), anileridin (leritin), pyritramide, morpheridine, fentanyl, carbetidine (ethoxeridine), lofentanil, furetidine և այլն, և կիրառվում են անսպասելի ցավերի կամ ցավային շոկի դեպքում. այրվածքների, կոլիկի և վիրաբուժական վիրահատությունների ժամանակ, ինչպես նաև անբուժելի հիվանդների պալիատիվ թերապիայում **[2, 3]**:

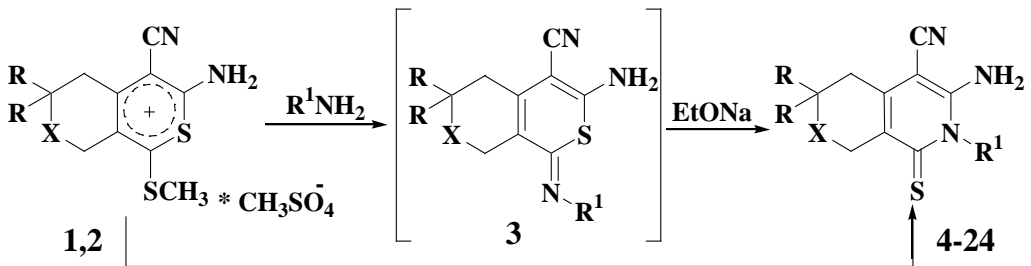
Գրական տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ պիրիդինի աղերը ունեն լայն կիրառություն: Լավ ակիլացնող նյութեր են և ֆազային փոխանցման կատալիզատորներ: Դրանք կիրառություն են գտել արդյունաբերության մեջ, որպես ներկանյութեր, մակերևութային ակտիվ նյութեր, կոսմետիկայի, դեղագործություն, պոլիմերացման մեջ, որպես փուլային փոխանցման միջոցներ, կատալիզատորներ, սենսորներ և էլեկտրոլիտներ **[2, 4]**: Գրական տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ պիրիդինի աղերը ունեն հակաբակտերիալ **[1, 5, 9]**, հակամանրէային **[1, 2, 7]**, ֆունգիցիդային **[8]** և հակաօքսիդանտային ազդեցություն **[1, 2]**: Դրանց համակցված ածանցյալները նաև գործում են որպես GPR119 ընկալիչների հզոր ատնագոնիստներ, որոնք ներգրավված են այնպիսի ֆիզիոլոգիական պրոցեսների կարգավորման մեջ, ինչպիսիք են գլյուկոզայի հոմեոստազը, գլյուկոզայից կախված բետա-բջջների բազմացումը, ինսուլինի սեկրեցումը, ստամոքսի դատարկումը և ախորժակի վերահսկումը **[6]**: Միևնույն ժամանակ հիմնականում ցիտոտոքսիկ չեն **[8]**: Պիրիդինների կենսաակտիվ աղերը օգտագործվում են ազոթքիմիայում բույսերի պաշտպանության համար **[2,3,10]**: Չնայած այս ոլորտի զարգացման մեծ ներուժին և առաջընթացին, շատ մարտահրավերներ դեռևս սկզբնական փուլում են: Ինչը թույլ է տալիս մշակել պիրիդինի աղերի ստացման նոր մեթոդներ, վերանայել հեռանկարները այլ ձևով, խթանել նոր մեթոդաբանությունների կայուն զարգացմանը և գտնել նոր կիրառական դաշտեր:

Աշխատանքի առաջին փուլում ստացվել են համակցված պիրիդինների նոր ածանցյալներ, որոնցում ազոտի ատոմը տեղակալված է ալիֆատիկ կամ արոմատիկ խմբով:

Հետազոտությունները իրականացվել են ալիցիկլիկ և հետերոցիկլիկ կետոնների հիման վրա, որպես ելանյութ ծառայել են կոնդենսված թիոպիրիլային աղերը **(1,2)**, որոնք իրենց բարձր ռեակցիոնունակության շնորհիվ ենթարկվում են նուկլեոֆիլ տեղակալման արոմատիկ ամինների հետ, առաջացնելով՝ իմինոմիացություններ **(3) [11-12]**: Ավելի բարձր ելքեր ստանալու նպատակով իմինոմիացությունները չեն անջատվել, այլ անմիջապես մշակվել են հիմքով: Իմինոմիացությունները հիմնային միջավայրում ենթարկվել են ռեցիկլիզացիայի առաջացնելով համակցված պիրիդինի ածանցյալներ **(4,5,9,15-17)**:

Թիոպիրիլային աղերը բարձր ռեակցիոնունակության շնորհիվ հեշտությամբ փոխազդել են նաև ալիֆատիկ ամինների հետ՝ առաջացնելով համապատասխան իմինոմիացությունները**(3)**: Հաստատվել է, որ վերջիններս հիմնային միջավայրում՝ նատրիումի էթիլատի ազդեցությամբ, ենթարկվում են

Գիմրոտի վերախմբավորման նման վերախմբավորման՝ առաջացնելով 3-ամին-5,6,7,8-տետրահիդրոիզոլսինոլինների 4-14 և 6-ամինոպիրանո[3,4-*c*]պիրիդինների 15-24 ամինոտեղակալված պիրիդինթիոններ: Ռեակցիան ընթանում է հետևյալ սխեմայով.

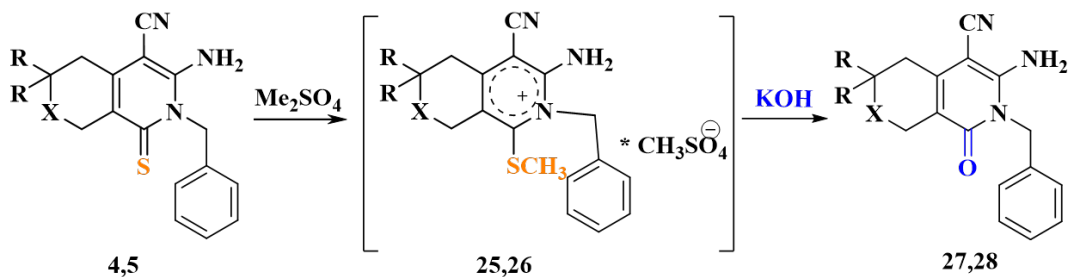
- 1,4-14. X=CH₂, R=H; 2,15-24. X=O, R=Me; 4,15. R¹=(պիրիդին-2-իլ)մեթիլ;
 5,16. R¹=(պիրիդին-3-իլ)մեթիլ; 17. R¹=(պիրիդին-4-իլ)մեթիլ;
 6,18. R¹=(օքսալան-2-իլ)մեթիլ; 7,19. R¹=(ֆուրան-2-իլ)մեթիլ,
 8,20. R¹=2-(մորֆոլին-4-իլ)էթիլ, 9. R¹={4-[(պրոպան-2-իլ)օքսի]ֆենիլ}մեթիլ;
 10. R¹=2-հիդրօքսիէթիլ; 11,24. R¹=3-հիդրօքսիպրոպիլ; 12,23. R¹=3-[(պրոպան-2-իլ)օքսի]պրոպիլ; 13. R¹=2-(դիմեթիլամինո)էթիլ; 14. R¹=3-(դիմեթիլամինո)պրոպիլ;
 21. R¹= 3-մորֆոլին-4-իլպրոպիլ; 22. R¹= 3-մեթօքսիպրոպիլ

Մշակվել է այնպիսի եղանակ, որով հնարավորություն ենք ստացել «*One-pot*» եղանակով, առանց լուծիչների հավելյալ ծախսի և կորստի, թիոպիրիլային մեթոնուլֆատի և անիլի ածանցյալների փոխազդեցության արդյունքում ստանալ համակցված թիոպիրանների N-տեղակալված իմինոածանցյալներ, որոնք առանց անջատման՝ նույն կոլբայում, հիմնային միջավայրում տրիէթիլամինի ազդեցությամբ ենթարկվել են վերախմբավորման՝ փոխակերպվելով համակցված N-տեղակալված պիրիդինթիոնների:

Մինթեզված միացությունների կառուցվածքը հաստատվել է ՄՄՌ-¹H սպեկտրի տվյալներով, որում 6,20-6,54 մ.մ. մարզում ի հայտ է եկել NH₂ խմբի ջրածնի ատոմի սինգլետը, ելանյութերի 7,45-7,47 մ.մ. նույն ազդանշանների հետ համեմատ տեղաշարժվել է: Միննույն ժամանակ ԻԿ-սպեկտրում հայտնվում են C=S խմբերի կլանման գոտիները 1250 սմ⁻¹ տարածքում, ինչպես նաև կախված տեղակալիչի բնույթից առկա են կլանման շերտեր 3170, 1650, 1580 սմ⁻¹ մարզերում, որոնք, համապատասխանաբար, բնութագրական են NH, C=O և C=C_{սպ.} խմբերին:

Պիրիդինային օղակի C-1 ատոմի էլեկտրաֆիլությունը բարձրացնելու նպատակով հաջորդ փուլում իրականացվել են նաև չորրորդային պիրիդինային աղերի ստացում՝ 4,5 թիոնները դիմեթիլ սուլֆատի հետ փոխազդեցության մեջ դնելով: Աղերի հեղուկ վիճակի և արագ խեժանալու հակման պատճառով նպատակահարմար չէր այն անջատել և միանգամից փոխազդեցության մեջ են դրվել:

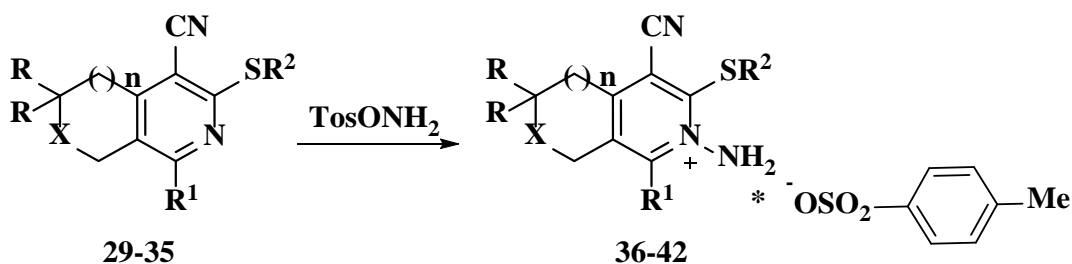
Ուսումնասիրվել է S-մեթիլպիրիդինիումային աղերի փոխազդեցությունը կալիումի հիդրօքսիդի հետ: Փորձերը ցույց են տվել, որ ռեակցիան ընթանում է առանց պիրիդինային օղակի ռեցիկլման: Արդյունքում մեթանոլի լուծույթում կալիումի հիդրօքսիդի ազդեցությամբ ստացվել են համակցված 2-N-տեղակալված պիրիդին-1-ոնների նոր ածանցյալներ 27, 28 [13-14]:

4, 25, 27 X=CH₂, R=H; 5, 26, 28 X=O, R=Me:

Ստացված 27,28 միացությունների ԻԿ-սպեկտրերը պարունակում են NH₂, CN և CO խմբերի կլանման գոտիներ համապատասխանաբար 3209–3446, 2195–2220 և 1660–1665 սմ⁻¹ մարզերում: Վերջիններիս ¹H ՄՄՌ սպեկտրում NH₂ խմբերի պրոտոնային ազդանշանները դիտվում են 5,89–6,45 մ.մ.-ում:

Պիրիդինիումային աղերի ստացման նպատակով ալիցիկլիկ և հետերոցիկլիկ կետոնների հիման վրա նախկինում ստացած տարբեր համակցված թիոալկիլպիրիդինները (29–35) [15] փոխազդեցության մեջ են դրվել O-տոզիլիդրոքսիամինի հետ և ստացել նպատակային միացությունները (36–42): Ռեակցիայի իրականացման համար ընտրվել է O-տոզիլիդրոքսիամինը, քանզի այն հանդիսանում է պիրիդինային օղակի ազոտի ատոմի ամինացնող ազեոտ [16]:

29–31, 36–38 X=CH₂, R=H; 29, 30, 36, 37 n=1; 31, 38 n=0; 32–35, 39–42 X=O, R=CH₃, n=1;

29, 31, 34, 36, 38, 41 R¹=մորֆոլին-4-իլ; 30, 35, 37, 42 R¹=4-մեթիլպիպերիդին-1-իլ;

32, 39 R¹=պիրոլիդին-1-իլ; 33, 40 R¹=պիպերիդին-1-իլ

Ռեակցիան իրականացվել է դիքլորմեթանում 0–5 °C սառեցման պայմաններում: O-(պ-տոլուենսուլֆանիլ)հիդրոքսիամին ավելացնելուց հետո խառնուրդը ևս 30 րոպե խառնելով պահվել է 0–5 °C, ապա 30 րոպե՝ 20 °C ջերմաստիճանում: Առաջացած բյուրեղները ֆիլտրվել, լվացվել է եթերով և վերաբյուրեղացվել էթանոլից: Ստացված աղերը հիդրոսկոպիկ են՝ օդից շատ արագ ջուր են կլանում:

N-Ամինո ածանցյալների ստացման ապացույց է ¹H ՄՄՌ սպեկտրերում 6,69–6,92 մ.մ. ամինային խմբի պրոտոնների սինգլետների առկայությունը, ինչպես նաև ԻԿ-սպեկտրերում NH₂ և C=Սար խմբերին հատուկ կլանումների ի հայտ գալը, համապատասխանաբար 3150–3180 սմ⁻¹ և 1580 սմ⁻¹ մարզերում:

In silico հետազոտություններ

Հաշվի առնելով պիրիդինների ածանցյալների կենսաբանական ակտիվության լայն սպեկտրը՝ իրականացվել են ստացված **4-24, 27, 28** միացությունների համակարգչային մոլեկուլային մոդելավորում, որի հիման վրա իրականացվել են որոշ կենսաբանական ուսումնասիրություններ: Կատարվել է *in silico* ուսումնասիրություններ և պարզվել են միացությունների կառուցվածքի և կենսաբանական հատկությունների որոշ օրինաչափություններ **[17]**: ADMET պարամետրերի որոշման ընդհանրացված և համապարփակ մոտեցում է կիրառվել՝ օգտագործելով տարբեր ծրագրեր և նկարագրիչներ **[18,19]**: Եռաչափ մոլեկուլային մոդելներ ստանալու համար օգտագործվել է ChemOffice 13.0 ծրագիրը **[20]**: Լիպինսկու «Հինգի կանոնի» համաձայն բոլոր միացություններն ունեն դրական արդյունք: Հաշվարկվել է բիոանվտանգության արժեքը, որը Abbot (ABS) սանդղակով կազմել է 0.55: Ըստ համակարգչային մոդելավորման տվյալների ուսումնասիրված բոլոր միացությունները ցուցաբերում են ստամոքսաաղիքային տրակտի բարձր թափանցելիություն, իսկ տոքսիկության արժեքները թույլատրելի սահմաններում են, նրանցից միայն յոթն են հաղթահարում հեմատոենցեֆալիկ բարիերը: Հստակ ընդգծվում է կառուցվածքի և հնարավոր կենսաբանական ակտիվության միջև կապը: Այդ շարքի մեջ են պիրիդինի ազոտի ատոմի մոտ (օքսալան-2-իլ)մեթիլ տեղակալիչ պարունակող **6, 18** և (ֆուրան-2-իլ)մեթիլ տեղակալիչ պարունակող **7, 19** իզոլսինոլինների և պիրանոպիրիդինների ածանյալները: Մինչդեռ, պիրիդինային տեղակալիչ պարունակող միայն պիրանոպիրիդինների ածանցյալներն են հաղթահարում այդ բարիերը և ունեն բավականին լավ արտահայտված հակաիշեմիկ ազդեցություն, իսկ նրանց իզոլսինոլինային ածանցյալները, ոչ միայն չեն հաղթահարում հեմատոենցեֆալիկ բարիերը այլ նաև ըստ համակարգչային տվյալների կարող են լինել նեյրոտրանսմիտեր (սյարդահաղորդիչ) ինհիբիտորների լավ արգելակողներ:

Հակամանրէային ակտիվությունների ուսումնասիրման արդյունքները

Հակամանրէային ակտիվությունը ստուգվել է «Ագարի մեջ դիֆուզիայի» մեթոդով 20 մլն մանրէային մարմին բեռնվածությամբ 1ւլ միջավայրին: Փորձերում օգտագործվել են գրամ դրական ստաֆիլոկոկը (*staphylococcus aureus* 209p, *staphylococcus aureus* 1) և գրամ բացասական ցուպիկները (*Sh. Flexneri* 6858, *E. coli* 055): Արդյունքների հաշվառումը կատարվել են մանրէների աճի բացակայության գոտու տրամագծով: Որպես դրական ստուգիչ դեղամիջոց օգտագործվել է ֆուրազոլիդոնը **[21]**:

Համակցված պիրիդինային աղերի ածանցյալների հակամանրէային ակտիվության ուսումնասիրությունը **36-42** ցույց է տվել, որ փորձարկվող նյութերն արտահայտում են ընդգծված բակտերիոստատիկ ակտիվություն գրամ-դրական և գրամ-բացասական փորձարկվող շտամերի նկատմամբ: Այնուամենայնիվ, կան որոշակի օրինաչափություններ: Մասնավորապես կառուցվածքում մորֆոլին կամ պիրոլիդինային օղակ պարունակող պիրանոպիրիդինների ածանցյալները ցուցաբերում են չափավոր ակտիվություն ($d = 14-20$ մմ), մինչդեռ մորֆոլինի օղակ պարունակող ցիկլոպենտանի ածանցյալը համեմատաբար բարձր ակտիվություն է ցուցաբերում ($d = 15-23$ մմ): Կառուցվածքում պիպերիդին կամ մեթիլպիպերիդին պարունակող միացությունները ունեն բարձր հակաբակտերիալ ակտիվություն, հատկապես ստաֆիլոկոկների նկատմամբ ($d = 23-25$ մմ) և ակտիվությամբ գրեթե չեն զիջում ստուգիչ դեղամիջոց ֆուրազոլիդոնին ($d=23-25$ մմ):

ԱնտիՄԱՕ ակտիվությունների ուսումնասիրման արդյունքներ

Մոնոամինոօքսիդազի աղբյուր է հանդիսացել տավարի ուղեղից ստացված 50% հոմոգենատը, որը ստացվում է ապակյա հոմոգենիզատորի մեջ համասեռացման ճանապարհով՝ հավասար (ըստ քաշի) ծավալով 2,5% «Առկոպալի» լուծույթով:

Ձեռք բերված 50% համասեռ միջավայրում որոշվել է հակաՄԱՕ ակտիվությունը: Փորձարկվող նմուշները պարունակել են 0,2 մլ հոմոգենատ, 0,18 մլ փորձարարական միացության լուծույթ (սնուշ) և 0,18 մլ սուբստրատային լուծույթ [22]: Նմուշի ծավալը հասցվել է մինչև 1,8 մլ 0,1 Մ K-Na-ֆոսֆատային բուֆերով, pH-7.4: Որպես սուբստրատ օգտագործվել է սերոտոնին (5-ՕՏ) կրեատինին սուլֆատ մոնոհիդրատը, որն ավելացվել է փորձարկվող նմուշի և ֆերմենտի նախահինկուբացիայից 30ր հետո: Հետազոտվող միացություններն ուսումնասիրվել են 1-մմոլ/մլ կոնցենտրացիայով: Թթվածնով հագեցվածությունն իրականացվել է 5 րոպե, որից հետո նմուշը ինկուբացվել է շոգեբաղնիքում 45ր՝ 37°C պայմաններում: Ռեակցիան դադարեցվել է ավելացնելով 0,2 մլ 50% եռաքլորաքացախաթթու: Սպիտակուցային նստվածքն առանձնացվել է ցենտրիֆուգմամբ 3000 պ/ր-ով: Սպիտակուցից գերծ լուծույթում ամոնիակի պարունակությունը որոշվել է իզոմետրիկ թորումով 24 ժամ հետո: Անջատված ամոնիակի քանակը ուսումնասիրվել է 450 Հց հաճախականությամբ մանուշակագույն ճառագայթով, որի համար անհրաժեշտ է նեյլերիզացում: Հետագա ֆոտոմետրիացումը կատարվել է ֆոտոմետր-նեֆելոմետր FEK-56-2-ի սարքի միջոցով: Ստացված արդյունքները վիճակագրորեն մշակվել են GrafpadInstat մեթոդով:

Հայտնի է, որ հակադեպրեսանտ դեղամիջոց ինդոպանը [23] հավաստիորեն արգելակում է 5-ՕՏ-ի դեամինացումը 86%-ով 1 մկմոլ/մլ կոնցենտրացիայում, որով և պայմանավորված է այս դեղամիջոցի որպես ստուգիչ օգտագործումը:

Պիրիանոնային ցիկլով համակցված պիրիդինները մեծամասամբ ցուցաբերում են թույլ անտիՄԱՕ ակտիվության, ապա նրանց ցիկլոհեքսանի հետ համակցված ածանցյալները գերազանցում են այդ տվյալները: Հատկանշական է, որ ուսումնասիրված միացություններից ամենաբարձր ակտիվությունն ունի մորֆոլինային օղակ պարունակող հեքսահիդրոիզոլին-4-կարբոնիտրիլ **8**-ը, մինևույն ժամանակ տետրահիդրո-1H-պիրանոլ[3,4-ց]պիրիդին-5-կարբոնիտրիլների շարքում ևս համեմատաբար ավելի ակտիվ է հենց մորֆոլին տեղակալված ածանցյալը՝ **20**-ը:

Նեյրոտրոպ ակտիվությունների ուսումնասիրման արդյունքները

Հետազոտվել է սինթեզված 4-25 նոր միացությունների նեյրոտրոպ, հակացնցումային և մկանաթուլացնող ակտիվությունը: Միացությունների նեյրոտրոպ ակտիվության և էտոսուքսիմիդ պրեպարատի համեմատական ուսումնասիրությունը կատարվել է 18-24գ զանգվածով տարասեռ սպիտակ մկների (120 առանձնյակ) վրա: Միացությունների հակացնցումային և ենթադրվող անքսիոլիտիկ (հակահոգեհուզական) ակտիվության մասին դատել ենք կլոնիկ ցնցման կանխարգելման և ցնցումների կլոնիկ բաղադրիչի հիման վրա, որն առաջացել է մկների մոտ կորագուլի 90մգ/կգ չափաբաժնով ենթամաշկային ներարկման ժամանակ: Կենտրոնական մկանաթուլացնող էֆեկտը և շարժումների հավասարակշռության խանգարումներն ուսումնասիրվել են «պտտվող առանցքի» մեթոդով [38-40]: Ուսումնասիրվող միացությունները մկներին ներարկվել են կորագուլի ներարկումից 45 րոպե առաջ, ներորովայնային ճանապարհով՝ Տվին-80-ի հետ սուսպենզիայի ձևով (50մգ/կգ չափաբաժնով), իսկ էտոսուքսիմիդը՝ 150մգ/կգ չափաբաժնով:

Եզրակացություն

- Սինթեզվել են գրականության մեջ դեռևս չնկարագրված 30 նոր միացություններ: Ստացված միացությունների կառուցվածքը հաստատված է ԻԿ- և ՄՄՌ ԿԻ, ¹³C սպեկտրոսկոպիայով:
- Մշակվել է N-տեղակալված համակցված պիրիդինների ստացման «One pot» մեթոդ, որը հնարավորություն է տալիս մինիմալ նյութերի ծախսով հասնել բարձր ելքերով արդյունքի:
- Սինթեզվել են N-ամինոտեղակալված համակցված պիրիդինների տոզիլատային ջրալուծ աղեր, որոնք ցուցաբերում են բարձր հակամանրէային ակտիվություն:
- Կառուցվածք-կենսաբանական ակտիվություն կապի գնահատումը թույլ է տվել գտնել որոշ օրինաչափություններ: Մասնավորապես մորֆոլին տեղակալված պիրանոպիրիդինները ունեն բարձր հակամանրէային ակտիվություն, մինչդեռ հակամանրէային ակտիվության բարձր ցուցանիշ ունի մորֆոլին տեղակալված իզոխինոլինը:

Հեղափոխությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21AG-1D011 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

Օգտագործված գրականություն ցանկ

1. Alizadeh S. R., Ebrahimzadeh M. A. // Mini Rev. Med. Chem. 2021, <https://doi.org/10.2174/1389557521666210126143558>
2. Wasserscheide P. and Welton T. (Eds.) Ionic Liquids in Synthesis, 2002, Germany, ISBNs: 3-527-30515-7.
3. Andrzej Gunther and Robert Petech, Bio-Active Pyridinium Salts: A Mini-Review on Properties and Selected Reactions, Mini-Reviews in Organic Chemistry, 2019, 16, 610-616. <http://dx.doi.org/10.2174/1570193X16666181228102304>
4. S. Sowmiah, J.M. S. S. Esperança, L.P. N. Rebelo, C. A. M. Afonso. Pyridinium salts: from synthesis to reactivity and applications. Org. Chem. Front., 2018,5, 453-49 <https://doi.org/10.1039/C7Q000836H>
5. Cui Zh.; Zhang K.; Gu L.; Bu Zh.; Zhao J.; Wang Q. Diastereoselective trifunctionalization of pyridinium salts to access structurally crowded azaheteropolycycles. Chem. Commun. 2021, 57, 9402-9405. <https://doi.org/10.1039/D1CC03478B>
6. Yu Y., Hongxu L., and Shiqing L. The C-H functionalization of organic cations: an interesting and fresh journey. Org. Biomol. Chem., 2020, 18, 8810-8826. <https://doi.org/10.1039/D00B01453B>
7. Pradip Bera, Abhishek Aher, Paula Brandao, Utsab Debnath, Varun Dewaker, Sunil Kr. Manna, Abhimanyu Jana, Chandana Pramanik, Basudev Mandal, and Pulakesh Bera. Instigating the In Vitro Anticancer Activity of New Pyridine – Thiazole-Based Co (III), Mn (II), and Ni (II) Complexes: Synthesis, Structure, DFT, Docking, and MD Simulation Studies, J. Chem. Inf. Model. 2022, 62, 6, 1437-1457. <https://doi.org/10.1021/acs.jcim.1c 01280>
8. Frédéric Vuillermet, Joanick Bourret, and Guillaume Pelletier, Synthesis of Imidazo[1,2-a]pyridines: Triflic Anhydride-Mediated Annulation of 2H-Azirines with 2-Chloropyridines, J. Org. Chem. 2021, 86, 1, 388-402 <https://doi.org/10.1021/acs.joc.0c02148>
9. Hijazi A.K., Taha Z.A., Abuhamed N.J., Al-Momani W.M., Synthesis, and characterization of some Cu(I) complexes having propanitrile and pyridine moieties: An investigation on their antibacterial properties, Journal of Saudi Chemical Society, 2021, 25, <https://doi.org/10.1016/j.jscs.2021.101387>
10. McMillan T.F., Crich D. Influence of 3-Thio Substituents on Benzylidene-Directed Mannosylation. Isolation of a Bridged Pyridinium Ion and Effects of 3-O-Picolyl and 3-S-Picolyl Esters, EurJOC, 2022, 1 20, e202200320. <https://doi.org/10.1002/ejoc.202200320>
11. Paronikyan, E. G.; Mirzoyan, G. V.; Noravyan, A. S. Chem. J. Arm. 1995, 48, 132e136.

12. Paronikyan, E. G., Dashyan, S. S., Noravyan, A. S., Tamazyan, R. A., Ayvazyan, A. G., & Panosyan, H. A. (2015). A novel and efficient synthesis of diamino derivatives of pyrano[3,4-c]pyridines. *Tetrahedron*, 71(18), 2686–2691. doi:10.1016/j.tet.2015.03.040
13. Harutyunyan A.S., Dashyan Sh.Sh., Shahkhatuni A.A., One Pot effective synthesis of the new heterocyclic system: pyrano[4',3':4,5]pyrido[2,3-d]pyrimidin-6-one. *J. Heterocycl. Chem.*, 2021. Volume 59, Issue 5, p. 859–863.
14. Арутюнян А.С., Дашян Ш.Ш., Карапетян Т.М., Григорян А.С., Сафарян Э.П. In silico прогноз и моноаминоксидазные свойства биоактивности новых производных пирано[3,4-с]пиридин-5-карбонитрилов, Конференция «Марковниковские чтения: Органическая химия от Марковникова до наших дней» (WSOC2022), 2022, Лоо, Сочи, 16–21 сентября, с. 18.
15. Paronikyan, E.G., Noravyan, A.S. & Harutyunyan, A.S. Synthesis of novel condensed pyridines and pyrido[2,3-d]pyrimidines. *Chem Heterocycl Comp* 46, 987–990 (2010). <https://doi.org/10.1007/s10593-010-0612-0>.
16. Карапетян Т. М., Сафарян Э. П., Дашян Ш. Ш., Шахатуни А. А., Арутюнян А. С. Синтез новых производных конденсированных пиридиновых солей. Российско-Армянская конференция «Химия в Армении», Ереван, 2022, с. 41.
17. Авакян Д.Дж., Сафарян Э.П., Унанян Л.С., Арутюнян А.С. In silico прогноз биоактивности некоторых новых пиридинов. Студенческая Годичная научная конференция РАУ, 25–28/апреля 2022 г., Ереван.
18. Daina, A., Michielin, O., & Zoete, V. (2017). SwissADME: a free web tool to evaluate pharmacokinetics, drug-likeness, and medicinal chemistry friendliness of small molecules. *Scientific reports*, 7(1), 1–13.
19. Xiong, G., Wu, Z., Yi, J., Fu, L., Yang, Z., Hsieh, C., ... & Cao, D. (2021). ADMETlab 2.0: an integrated online platform for accurate and comprehensive predictions of ADMET properties. *Nucleic Acids Research*, 49(W1), W5–W14.
20. Evans, M. J., & Moore, J. S. (2011). A collaborative, wiki-based organic chemistry project incorporating free chemistry software on the Web. *Journal of Chemical Education*, 88(6), 764–768.
21. Zhao R, Wang TZ, Kong D, Zhang L, Meng HX, Jiang Y, Wu YQ, Yu ZX, Jin XM. Hepatoma cell line HepG2.2.15 demonstrates distinct biological features compared with parental HepG2. *World J Gastroenterol*. 2011 Mar 7;17(9):1152–9. <https://doi:10.3748/wjg.v17.i9.1152> PMID: 21448419; PMCID: PMC3063907
22. Горькин В.З. Методы, основанные на измерении освобожденного аммиака. 1981. М, с. 34.
23. Машковский М. Д. „Лекарственные средства”. М., „Новая волна”. 2010, стр. 851

**ԻՄՈՒՆՈԱԽՏՈՐՈՇԻՉ ԼԱՏԵՔՄՆԵՐԻ ՍԻՆԹԵԶՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄՈՆՈՄԵՐ– ԶՈՒՐ ՍՏԱՏԻԿ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

ԳԱՅԱՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
օրգանական քիմիայի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող,
քիմիական գիտությունների թեկնածու
gayanca@yahoo.com

ՆԱՐԻՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
օրգանական քիմիայի ինստիտուտի գիտաշխատող,
քիմիական գիտությունների թեկնածու
nana.grigoryan.2019@mail.ru

ԱՐՍԵՆ ՆԱԴԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
օրգանական քիմիայի ինստիտուտի գիտաշխատող,
տեխնիկական գիտությունների թեկնածու
arsen.nad@gmail.com

ԱՌՆՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
դեղագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր,
քիմիական գիտությունների դոկտոր
hovarnos@gmail.com

Համառոտագիր

Մոնոդիսպերս լատեքսների դերը չափազանց մեծ է բժշկության բնագավառում, որտեղ նրանք օգտագործվում են իմունոախտորոշիչ պրեպարատների և գերժամանակակից դեղամիջոցների ստացման կենսատեխնոլոգիական պրոցեսներում:

Այս աշխատանքի նպատակն է՝ բացահայտել էմուլգատորից զերծ մոնոդիսպերս լատեքսների սինթեզի մինի-տեխնոլոգիական բաղադրատոմսերի մշակման հնարավորությունները, որոնք կապահովեն ստատիկ ռեժիմ և վերարտադրելիություն տարասեռ մոնոմեր-ջուր համակարգում:

Ցույց է տրվել, որ տարասեռ ստատիկ համակարգերում պոլիմերման գործընթացում փոխվում է ջրային փուլի pH-ը, որն, ինչպես և միջավայրի խտության անհամասեռությունը, զգալիորեն խաթարում է պոլիմերման ստացիոնար ռեժիմը: Բերված են այս խնդրի տեխնոլոգիական լուծման ուղիները:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ լատեքս, էմուլսիոն պոլիմերում, մեթիլմեթակրիլատ, ստիրոլ, հետերոգեն համակարգ:

ВОЗМОЖНОСТИ СИНТЕЗА ИММУНОМАРКЕРНЫХ ЛАТЕКСОВ В СТАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ МОНОМЕР–ВОДА

ГАЯНЕ ГРИГОРЯН

Национальная академия наук РА
старший научный сотрудник Института органической химии,
кандидат химических наук
gayanca@yahoo.com

НАРИНЕ ГРИГОРЯН

Национальная академия наук РА
научный сотрудник Института органической химии,
кандидат химических наук
nana.grigoryan.2019@mail.ru

АРСЕН НАДАРЯН

Национальная академия наук РА
научный сотрудник Института органической химии,
кандидат технических наук
arsen.nad@gmail.com

АРНОС ОГАНЕСЯН

Международный научно–образовательный центр
Национальной академии наук РА
профессор кафедры фармакологии,
доктор химических наук
hovarnos@gmail.com

Аннотация

Роль монодисперсных латексов чрезвычайно важна в области медицины, где они используются в биотехнологических процессах для производства иммунодиагностических препаратов и современных лекарственных средств.

Целью настоящей работы является выявление возможностей разработок минитехнологических рецептов синтеза безэмульгаторных латексов, обеспечивающие стационарный режим и воспроизводимость процесса образования дисперсных частиц при полимеризации в статической гетерогенной системе мономер – вода.

Показано, что в гетерогенных статических системах мономер – вода, рН, как плотность водной фазы, в процессе полимеризации меняются, что существенно нарушает стационарный режим полимеризации и формирования латексных частиц. Показаны пути технологического решения этой проблемы.

Ключевые слова и фразы: латекс, эмульсионная полимеризация, метилметакрилат, стирол, гетерогенная система.

POSSIBILITIES OF SYNTHESIS OF IMMUNOMARKER LATEXES IN A STATIC MONOMER–WATER SYSTEM

GAYANE GRIGORYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Senior Researcher at the Institute of Organic Chemistry,
PhD in Chemistry
gayanca@yahoo.com

NARINE GRIGORYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Researcher at the Institute of Organic Chemistry,
PhD in Chemistry
nana.grigoryan.2019@mail.ru

ARSEN NADARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Researcher at the Institute of Organic Chemistry,
PhD in Technical Sciences
arsen.nad@gmail.com

ARNOS HOVHANNISYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific–Educational Center
Professor at the Department of Pharmacology,
Doctor of Chemical Sciences
hovarnos@gmail.com

Abstract

The role of monodisperse latexes is extremely important in the field of medicine, where they are used in biotechnological processes for the production of immunodiagnostic drugs and modern medicines.

The purpose of this work is to identify the possibilities of developing mini-technological recipes for the synthesis of emulsifier-free latexes, ensuring a stationary regime and reproducibility of the process of formation of dispersed particles during polymerization in a static heterogeneous monomer–water system.

It has been shown that in heterogeneous static systems, the monomer–water, pH, and the density of the aqueous phase change during the polymerization process, which significantly disrupts the stationary regime of polymerization and the formation of latex particles. The ways of technological solution to this problem are shown.

Key words and phrases: Latex, emulsion polymerization, methyl methacrylate, styrene, heterogeneous system.

Տեսամեթոդական հիմքեր

Մոնոմեր-ջուր հետերոգեն համակարգերում պոլիմերումը լատեքսների ստացման հիմնական եղանակներից մեկն է [1]:

Վերջին տարիներին սինթետիկ լատեքսները եզակի կիրառություն են գտել գիտության և բարձր տեխնոլոգիաների ամենատարբեր բնագավառներում [2-10]: Կարգավորված կոլոիդ պարամետրերով լատեքսների հիման վրա հնարավոր է դարձել ստանալ արժեքավոր կոմպլեքս հատկություններով օժտված պոլիմերային թաղանթներ, բացահայտել նանոհամակարգերի գրգռման և տեղեկատվության պահպանման հարցերը [5-10]: Որոշակի տրամագծով խիստ միատարր լատեքսային մասնիկներն ունեն ունիկալ կիրառություն օպտիկական սարքավորումների տրամաչափման, ինչպես նաև կենսաբանական ինքնակարգավորվող նուրբ թաղանթների թափանցելիության ուսումնասիրման բնագավառներում [11]: Որոշակի մակերևութային քիմիական բաղադրություն ունեցող մոնոդիսպերս լատեքսային մասնիկների դերը չափազանց մեծ է բժշկության բնագավառում [12-14], որտեղ նրանք օգտագործվում են իմունոնոդիագնոստիկ պրեպարատների և գերժամանակակից դեղամիջոցների ստացման կենսատեխնոլոգիական պրոցեսներում:

Կարգավորված կոլոիդ պարամետրերով լատեքսների սինթեզը այսօր իրականացվում է բացառապես էմպիրիկ մշակված լաբորատոր եղանակներով և շատ փոքր ծավալներով, ինչը պայմանավորված է լատեքսային մասնիկների առաջացման և կազմավորման գործընթացների վերահսկման դեռևս չլուծված, բարդ խնդիրներով:

Կարգավորված կոլոիդ պարամետրերով լատեքսների ստացման կարևորագույն պայմանն է պոլիմերման և մասնիկագոյացման պրոցեսների ստացիոնար ընթացքը, ինչը ապահովվում է մոնոմեր – ջուր համակարգի պարամետրերի վերահսկելիությամբ: Ներկայացվող աշխատանքում խնդիր է դրվել ուսումնասիրելու մոնոմեր-ջուր ստատիկ համակարգի ջրային փուլի P^H -ի ազդեցությունը մասնիկագոյացման պրոցեսի վրա և բացահայտել այդ պրոցեսի ստացիոնարության վերահսկողության հնարավորությունները:

Փորձնական մաս և արդյունքների քննարկում

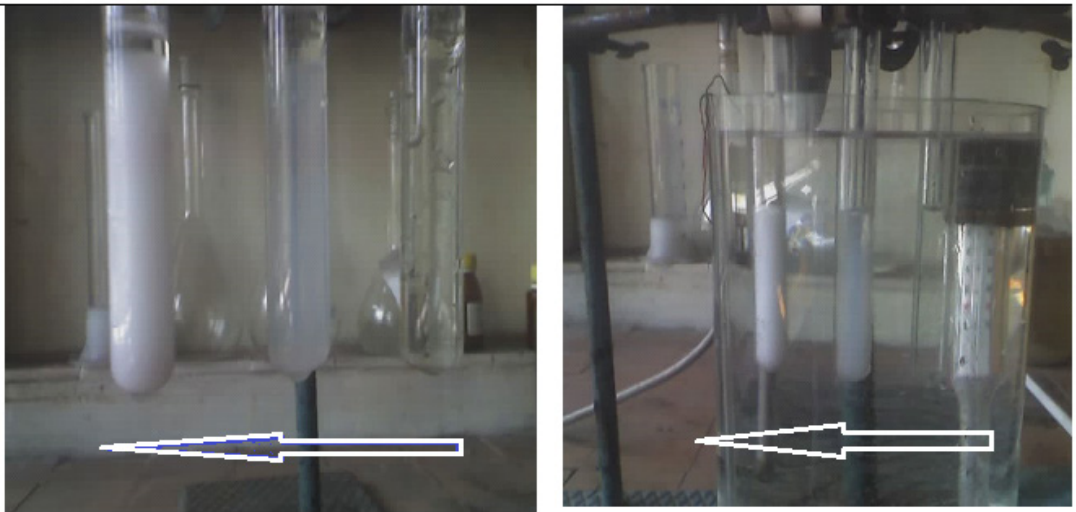
P^H -ի ազդեցությունը մասնիկագոյացման պրոցեսի վրա ուսումնասիրել ենք վինիլացետատ-կալիումի պերսուլֆատի ջրային լուծույթ ստատիկ համակարգում:

Փորձերը կատարվել են գլանաձև փորձանոթներում: Պոլիմերումից առաջ, մոնոմերը և ջրային փուլը թերմոստատացվել են մինչև նախապես որոշված ջերաստիճանին հասնելը: Այնուհետև ջրային փուլի վրա զգուշությամբ, առանց նրա մակերևույթը տատանելու ավելացվել է վինիլացետատ: Ստատիկ փորձերում, թերմոստատացումից որոշ ժամանակ անց նկատվում է ջրային փուլի պղտորում, որը հետևանք է այդ փուլում դիսպերս մասնիկների հայտնվելուն:

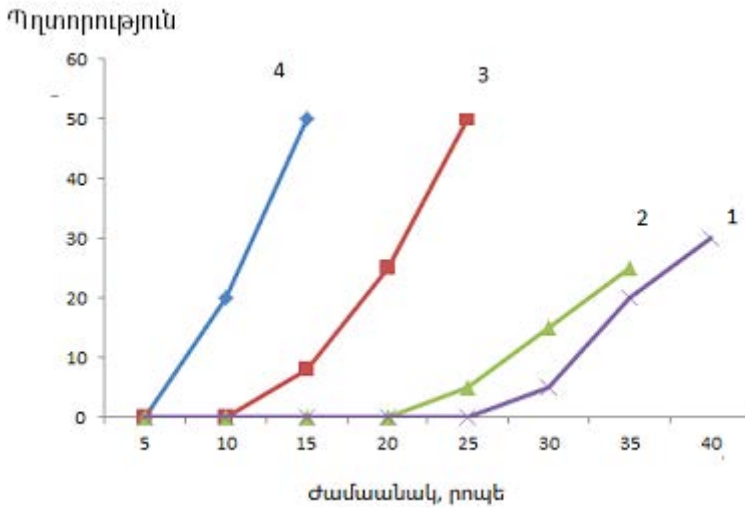
Ստատիկ համակարգերի բաղադրատոմսերում հիմնական տեխնոլոգիական պարամետրեր են հադիսանում պոլիմերման ջերմաստիճանը, փորձանոթների տրամագիծը և ջրային փուլի բարձրությունը: Ինչ վերաբերում է մոնոմերի կոնցենտրացիային, ապա նրա քանակությունը պետք է բավարարի ջրի մակերևույթը միշտ մոնոմերով ծածկված պահելուն: Մեր փորձերի բաղադրատոմսերում վինիլացետատի քանակությունը եղել է 5 մլ, փորձանոթների տրամագիծը հավասար է եղել 28մմ, ջրային փուլի բարձրությունը՝ 60 մմ: Նմուշներ վերցնելու և պոլիմերման ընթացքում ջրային փուլի պղտորությունը չափելու համար փորձերը կատարվել են սերիաներով: Ամեն սերիայում եղել է 7 փորձանոթ, և ամեն մեկից տարբեր ժամանակահատվածում վերցվել է մեկ նմուշ: Նմուշները վերցվել են բժշկական սրսկիչներով և սպեկտոֆոտոմետրով չափվել նմուշի պղտորությունը:

Չափումները կատարվել են СФ-26 սպեկտրաֆոտոմետրով լույսի 550նմ ալիքի երկարության տիրույթում:

Նկ. 1-ում բերված են ջրային փուլը լատեքսի վերածվելու ֆոտոդինամիկան: Այս փորձերում չափվել է ջրային փուլի պղտորվելուն նախորդող ինդուկցիոն ժամանակահատվածը և որոշվել նրա կախվածությունը ջերմաստճանից: Արդյունքները բերված են նկար 2-ում: Նկար 2-ի 1 և 2 կորերը համապատասխանում են այն դեպքին, երբ պոլիմերման սկզբում ջրային փուլում մոնոմեր չի եղել, իսկ 3 և 4 կորերը, երբ ջրային փուլը նախապես հազեցվել է մոնոմերով: Փորձերը կատարարվել են երկու տարբեր ջերմատիճաններում՝ 48° և 58° С: Ինչպես երևում է նկարից, մոնոմերով հազեցված ջրային փուլի դեպքում խիստ նվազում է ինդուկցիոն ժամանակահատվածը: Կարելի էր ենթադրել, որ ինդուկցիոն ժամանակահատվածի փոքրացումը արդյունք է ջրային փուլում ընթացող մասնիկագոյացման պրոցեսի արագությանը, սակայն համեմատելով կորերի ընթացքը ինդուկցիոն ժամանակահատվածից հետո, տեսնում ենք, որ պղտորման արագությունները շատ քիչ են տարբերվում միմյանցից: Այս արդյունքը խոսում է այն մասին, որ ջրում ընթացող հոմոգեն մասնիկագոյացման պրոցեսները չեն ազդում մոնոմեր-ջուր միջֆազային շերտում ընթացող փուլագոյացման գործընթացների վրա:

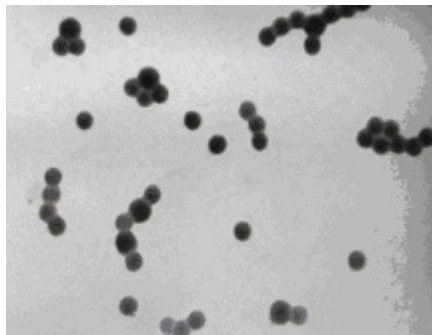
Նկար 1. Ստատիկ պոլիմերման համակարգում ջրային փուլում լատեքսի վերածվելու ֆոտոդինամիկան

Նկար 2. Զրային փուլի պղտորվելու դինամիկան վինիլացետատ – ջուր ստատիկ համակարգում: 1 և 2 կորերը, երբ ջրային փուլում նախապես մոնոմեր չի եղել լուծված և $T = 48^{\circ}\text{C}$, 3 և 4 կորերը, երբ ջրային փուլը նախապես հազեցած է եղել մոնոմերով և $T = 58^{\circ}\text{C}$:

Առանց էնուլգատորի սինթեզվող լատեքսների ամենադժվար որոշվող պարամետրերից է համարվում լատեքսային մասնիկների կայունությունը կոագուլման նկատմամբ: Վերը նշված փորձերում 24 ժամ համակարգը թերմոստատացնելուց և այնուհետև հինգ օր սենյակային ջերմաստիճանում պահելուց և ցենտրիֆուգումից հետո լատեքսներում կոագուլում չի նկատվել, որը վկայում է նրա կայունության մասին:

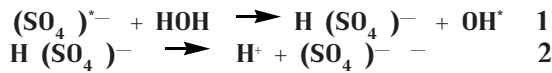
Ստացված արդյունքներից ելնելով՝ վինիլացետատի ստատիկ և առանց էնուլգատորի պոլիմերման բաղադրատոմսերի համար նախընտրելի է համարվել այն համակարգը, երբ ջրային փուլը նախապես հազեցված է եղել մոնոմերով: Այդ համակարգում ստացված լատեքսի էլեկտրոնային միկրոսկոպով կատարված ֆոտոնկարը բերված է նկ. 3-ում: Ինչպես երևում է նկարից, լատեքսը մոնոդիսպերս է և հետագա մշակումներից հետո կարելի է օգտագործել բիոտեխնոլոգիական պրոցեսներում:

Նկար 3. Առանց էնուլգատորի մոնոմեր-ջուր համակարգում սինթեզված պոլիվինիլացետատային լատեքսի էլեկտրոնային միկրոսկոպով նկարահանված նկարը

pH -ի ազդեցությունը ստատիկ պոլիմերման ստացիոնար ընթացքի վրա պայմանավորված է սուլֆատ իոն ռադիկալի և ջրի մոլեկուլների փոխազդեցությամբ [15, 16]՝

Ինչպես երևում է բերված սխեմայից, այդ փոխազդեցության հետևանքով առաջացած $\text{H}(\text{SO}_4)^{-}$ իոնի դիսոցումից ջրում հայտնվում են պրոտոններ:

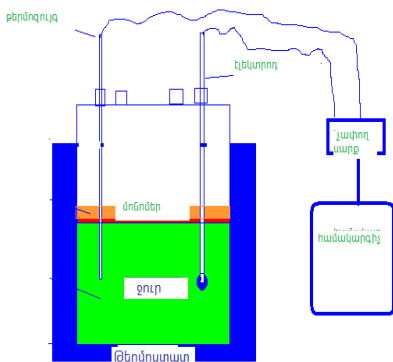
Առաջին ռեակցիայով ջրում առաջացած հիդրօքսիլ ռադիկալները այնուհետև կարող են մասնակցել ամենատարբեր ռեակցիաների՝ ռեկոմբինացվել և միջավայրից անջատել թթվածին, հարուցել պոլիմերման ռեակցիաներ, մասնակցել ածող ռադիկալների խզման ակտերին և այլն:

Բերված սխեմայից հետևում է, որ միջավայրում ավելանում է ջրածնի իոնների կոնցենտրացիան և pH-ը փոքրանում է: Կարևոր տեխնիկական խնդիր է դառնում պարզելը միջավայրի pH-ի փոփոխության կարգը և նրա ազդեցությունը ստատիկ համակարգում ընթացող պոլիմերման և մասնիկագոյացման պրոցեսների ստացիոնար ընթացքի վրա:

Պերսուլֆատի ջրային լուծույթի pH-ի փոփոխությանը հետևել ենք անընդհատ չափումներով, ջրային փուլում ընկղմված էլեկտրոդի միջոցով: Չափման արդյունքները գրանցվում էին անմիջապես համակարգչի էկրանի վրա: Սարքավորման սխեմատիկ պատկերը և ֆոտոնկարը բերված են նկ. 4-ի և նկ. 5-ի վրա:

Բոլոր փորձերում ուսումնասիրությունները կատարվել են պերսուլֆատի 0,4 տոկոսանոց ջրային լուծույթում: Ստացված արդյունքներից հետևում է, որ ջերմաստիճանի փոփոխությունը, pH-ի սկզբնական արժեքը և մոնոմերի ներկայությունը ջրային փուլում չեն ազդում pH-ի փոփոխման դինամիկայի վրա: pH-ի փոփոխություն չի նկատվում միայն ցածր ջերմաստիճանում, երբ պերսուլֆատը տրոհման չի ենթարկվում: pH-ի փոփոխման դինամիկ պատկերը տարբեր սկզբնական պայմանների համար բերված է նկ. 6-ում:

Այս արդյունքը ապացուցում է, որ pH-ի փոփոխությունը պայմանավորված է միայն սուլֆատ իոն ռադիկալի և ջրի մոլեկուլների փոխազդեցությամբ և միջավայրում առկա չէ պերսուլֆատի այլ մեխանիզմով հնարավոր փոխազդեցություն մոնոմերի կամ ջրի հետ:

Նկար 4. pH-ի անընդհատ չափող սարքավորման սխեմատիկ նկարը

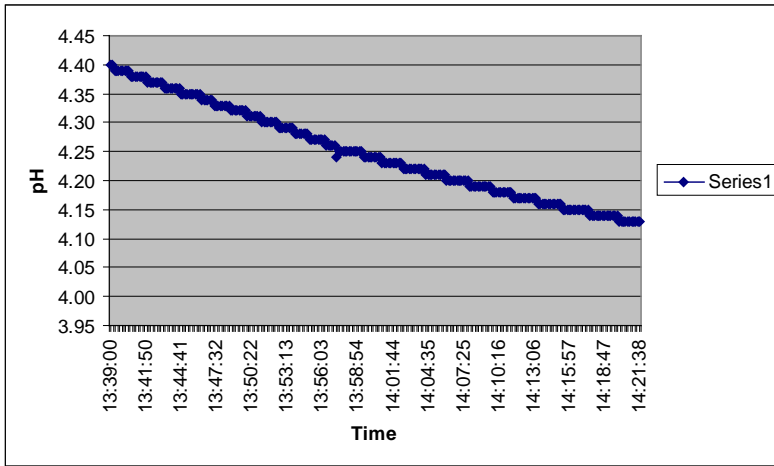
Նկար 5. pH-ի անընդհատ չափող սարքավորման ֆոտոնկարը

Ստացված արդյունքներից ելնելով վինիլացետատի պոլիմերման համար

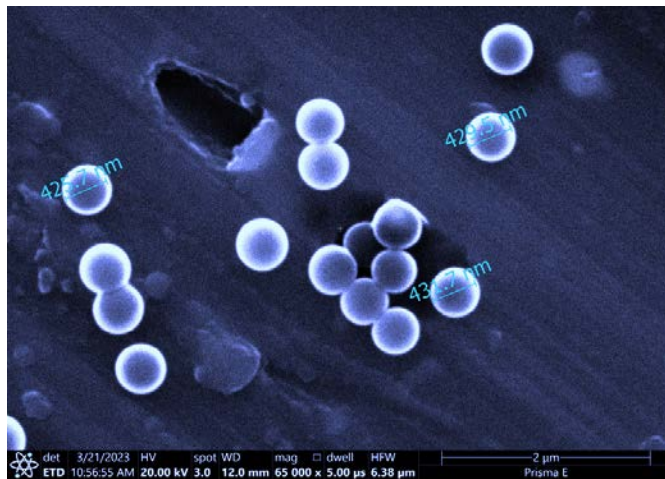
նախընտրելի է վերցնել որքան հնարավոր է բարձր ջերմաստիճան, քանի որ պրոցեսի արագացումը, ջերմաստիճանից և մոնոմերի ներկայությունից կախված, էապես չի ազդում pH-ի փոփոխման դինամիկայի վրա:

Վինիլացետատի պոլիմերման դեպքում, pH-ը հաստատուն պահելու խնդիրը լուծել ենք՝ օգտագործելով ացետատային բուֆեր, որի ներմուծումը համակարգ չի ազդել լատեքսային մասնիկների մակերևույթին առկա ֆունկցիոնալ խմբերի բնույթի վրա:

Մեր նախկին աշխատանքներում ցույց էր տրված, որ մոնոմեր-ջուր ստատիկ համակարգի ջրային փուլի խտությունը նույնպես փոփոխվում է պոլիմերման ընթացքում [15,17]: Այս երկու պարամետրերը պահելով հաստատուն հաջողվել է վերարտադրելիորեն սինթեզել ոչ պոլյար մոնոմերի խիստ մոնոդիսպերս լատեքսներ, որոնք կարող են կիրառվել իմունոանալիտիկ պրեպարատների ստացման կենսատեխնոլոգիայում: Մինթեզված պոլիստիրոլային լատեքսի էլեկտրոնային միկրոսկոպիկ ֆոտոնկարը բերված է նկ. 7-ում:

Նկար 6. pH-ի փոփոխման դինամիկ պատկերը տարբեր սկզբնական պայմանների համար:

Նկար 7. Մոնոդիսպերս պոլիստիրոլային լատեքսի էլեկտրոնային միկրոսկոպիկ ֆոտոնկարը:

Եզրակացություն

Այս աշխատանքի նպատակն է եղել գտնել էնուլգատորից զերծ լատեքսների սինթեզի տեխնոլոգիական ուղիներ, որոնք կարող են ապահովել պոլիմերման ընթացքում միաչափ լատեքսային մասնիկների ձևավորման գործընթացը և վերարտադրելիությունը ստատիկ տարասեռ մոնոմեր-ջուր համակարգում:

Ցույց է տրվել, որ տարասեռ ստատիկ համակարգերում պոլիմերման գործընթացում փոխվում է ջրային փուլի pH-ը, ինչը զգալիորեն խաթարում է լատեքսային մասնիկների առաջացման ստացիոնար ընթացքը: Մշակված է այս խնդրի լուծման տեխնոլոգիական ուղին, որը բերել է մոնոդիսպերս լատեքսի սինթեզմանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Елисеева В.И. Полимерные дисперсии. М., Химия, 1980, 294с.
2. Kotera A., Furusawa K., Takeda Y. Colloid chemical studies of polystyrene latexes polymerized without any surfaceactive agents. I. Method for preparing monodisperse latices and their characterization. Kolloid – Z. und Z. Polym., 1970, v. 239, N 2, p. 223–225, p. 677–681.
3. Kotera A., Furusawa K., Kudo K. Colloid chemical studies of polystyrene latices polymerized without any surface– active agents. II. Coagulation into secondary minimum. Kolloid – Z. und Z. Polym., 1970, v. 240, N 1–2, p.837–842.
4. Chung–li Y., Goodwin J.W., Ottewill R.H. Studies on the preparation and characterisation of monodisperse polystyrene lattices. IV. The preparation of latex parti with a size greater than 1 m. Progr. Colloid and Polym. Sci., 1976, v. 60, p. 163–175.
5. Бронштейн Л.М., Сидоров С.Н., Валецкий П.М. Наноструктурированные полимерные системы как нанореакторы для формирования наночастиц, Успехи химии, 2004, т. 73, N 5, с. 542–558.
6. Помогайло А.Д. Гибридные полимер–неорганические наноккомпозиты. Усп. химии, 2000, т 69, N 5, Ст.60–89.
7. Мальцев П.П.. Наноматериалы, нанотехнологии, наносистемная техника. Сборник сооб., М., изд. техносфера, 2005.
8. <http://www.nanoware.ru/images/books/071221-1b.jpg>Кобаяси Н. Введение в нанотехнологию /перевод с японского А.В. Хачояна, под ред. Л.Н. Патрикеева. М., изд. БИНОМ, 2008.
9. <http://www.nanoware.ru/images/books/071221-17b.jpg> Андриевский Р.А. Наноструктурные материалы. М., изд. академия. 2005.
10. Мировой прогноз развития нанотехнологий с 2003 по 2050 гг. Экологический вестник России, 2007, N 5, с. 3–6.
11. Байбурин В.Б., Волков Ю.П., Коннов Н.П. Нанотехнологические методы в биологии клеток. Вопросы прикладной физики, 2000, N 6, с. 108–109.
12. Грицкова И.А., Прокопов Н.И., Быков В.А. Полимерные микросферы в диагностике. Учебное пособие, М. Научно–исследовательский и учебно–методический Центр БМТ ВИЛАР, 2005, 137 с.
13. Jain K.K. Nanobiotechnology in molecular diagnostics: current techniques and applications Publisher Norfolk. Taylor & Francis Group. Horizon bioscience, 2006, 185 с.
14. Прокопов Н.И., Грицкова И.А., Черкасов В.Р., Чалых А.Е. Синтез монодисперсных функциональных полимерных микросфер для иммунодиагностических исследований. Усп. химии, 1996, т. 65, N 3, с. 178–189.
15. Оганесян А. А Киноян Ф.С. О химизме реакции инициирования мономерных радикалов в водном растворе персульфата калия, насыщенном стиролом. ДАН Арм. ССР, 1986, т. 82, N 3, с. 134–136.
16. А.А. Оганесян, А.В.Гукасян, К.С. Айрапетян. Влияние концентрации персульфата калия на образование дисперсных частиц в процессе безмульгаторной полимеризации стирола в статических условиях , Арм. хим. ж., 1986 т 39, с.190
17. Оганесян А.А., Григорян Г.К., Атанесян А.К. Выращивание полимерных наночастиц и профильного монокристалла йодата лития, Известия НАН Арм., физика, 2008, т 43, N 5, с. 383–386.

ՊԼԱՅԵԲՈ – ԱՂԻ-ՔԱՅԻՆ ՄԻԿՐՈԲԻՈՏԱ ԿԱՊԸ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՄԻՋԵՐԿՐԱԾՈՎՅԱՆ ՏՆԵԴ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱՆԱՆՑ ՄՈՏ

ԱՏՏՂԻԿ ՓԵՓՈՅԱՆ

Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի սննդի անվտանգության և կենսատեխնոլոգիայի բաժնի վարիչ,
Մարդու և կենդանիների առողջության բարելավման միջազգային ասոցիացիա,
ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
apepoyan@gmail.com

Համառոտագիր

Առողջ տղամարդկանց և ընտանեկան միջերկրածովյան տենդով / անվանվում է նաև «Պարբերական հիվանդություն» (ՊՀ)/ տղամարդկանց վրա կատարված կլինիկական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ աղիքային «*Faecalibacterium*, *Blautia*» և «*Clostridium spp.*» բակտերիաները զգայուն են պլացերոյի նկատմամբ, ի տարբերություն աղիքային «*Akkermansia muciniphila spp.*»-ի: Մյուս կողմից՝ հայտնի է, որ ՊՀ տղամարդկանց քանակը զգալիորեն գերակշռում է ՊՀ կանանց քանակին և գոյություն ունի փոխկապակցվածություն աղիքային միկրոբիոտայի կազմի և մարդու սեռի միջև:

Չնայած վերոնշյալին՝ այն հարցը, թե արդյոք առողջ կանանց և ՊՀ-ով հիվանդ կանանց մոտ կան աղիքային բակտերիանր/բակտերիաների բազմազանություն(ներ), որոնց վրա պլացերոն չի ազդում, մնում է չլուծված:

Ընթացիկ ուսումնասիրության նպատակն է ՊՀ-ով հիվանդ կանանց մոտ աղիքային միկրոբիոտայի կազմի վրա պլացերոյի ազդեցության գնահատումը: Ենթադրվում է, որ պլացերոն ազդում է հիվանդների աղիքային միկրոբիոտայի ոչ բոլոր բակտերիաների բազմազանությունների վրա: Հենց անփոփոխ բակտերիալ բազմազանությունների վրա էլ կարելի է հիմնվել հետագա կլինիկական հետազոտություններում՝ խուսափելով փորձարկումների ժամանակ մեծաքանակ մասնակիցների հետ կապված դժվարություններից:

Պլացերոյի ազդեցությունը ՊՀ կանանց աղիքային միկրոբիոտայի կազմի վրա քննարկվել է մեր նախորդ հետազոտությունների (գրանցված են GSE111835-ի ներքո) մշակումների հիման վրա:

Պլացերոյի ազդեցությունը գնահատվել է բակտերիաների 18725 տաքսոնոմիկ միավորների (OTU) մոտ: Համաձայն հետազոտությունների արդյունքների՝ պլացերոյի ընդունումից հետո ՊՀ կին հիվանդների աղիքային միկրոբիոտայում փոխվել են բակտերիաների 165 OTU, որոնք մեծամասամբ պատկանում են «Firmicutes» ֆիլումի «Clostridiales» տեսակներին:

Այսպիսով՝ այս հետազոտությունների արդյունքները վկայում են, որ ՊՀ կին հիվանդների աղիքային միկրոբիոտային վերաբերվող կլինիկական հետազոտություններում կարելի է խուսափել ՊՀ կին հիվանդների «պլացերո» խմբից՝ քննարկումների ժամանակ հիմնվելով 18560-պլացերո կայուն բակտերիաների OTU-երի վրա:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ պլացերո, միջերկրածովյան ընտանեկան տենդ, աղիքային միկրոբիոտա, տաքսոնոմիկ միավոր, սեռ:

АССОЦИАЦИИ ПЛАЦЕБО–КИШЕЧНОЙ МИКРОБИОТЫ У ЖЕНЩИН С СЕМЕЙНОЙ СРЕДИЗЕМНОМОРСКОЙ ЛИХОРАДКОЙ

АСТХИК ПЕПОЯН

Заведующий кафедрой пищевой безопасности и биотехнологии
Армянского национального аграрного университета,
Международная ассоциация улучшения здоровья человека и животных,
Международный научно-образовательный центр НАН РА,
Доктор наук, профессор
aperoyan@gmail.com

Аннотация

Клинические исследования на здоровых мужчинах и мужчинах с семейной средиземноморской лихорадкой (также называемой периодической болезнью / ПБ/) показали, что кишечные бактерии: *Faecalibacterium*, *Blautia* и *Clostridium spp.* чувствительны к плацебо, в отличие от кишечных *Akkermansia muciniphila spp.* С другой стороны, известно, что количество мужчин с ПБ значительно доминирует над количеством женщин с ПБ, и существует корреляция между составом микробиоты кишечника и полом человека.

Несмотря на вышесказанное, вопрос о том, существуют ли кишечные бактерии/разновидности бактерий у здоровых женщин и женщин с ПБ, на которые не влияет плацебо, остается нерешенным.

Целью настоящего исследования является оценка влияния плацебо на состав микробиоты кишечника у женщин с ПБ. Считается, что плацебо влияет не на все разнообразие бактерий в микробиоте кишечника пациентов. Именно на неизмененное бактериальное разнообразие можно опираться в последующих клинических исследованиях, избегая трудностей, связанных с большим количеством участников исследований.

Влияние плацебо на состав микробиоты кишечника женщин с ПБ обсуждалось на основе наших предыдущих исследований (зарегистрированных под номером GSE111835).

Эффекты плацебо оценивались в 18725 бактериальных таксономических единицах (OTU). По результатам исследования, в микробиоте кишечника женщин с ПБ после приема плацебо изменились 165 OTU бактерий, большинство из которых относятся к Clostridiales и Firmicutes.

Таким образом, результаты этих исследований позволяют предположить, что группу женщин «плацебо» с ПБ можно избежать в клинических исследованиях на микробиоты кишечника женщин с ПБ на основе обсуждаемых 18 560-резистентных к плацебо бактериальных OTU.

Ключевые слова и фразы: плацебо, семейная средиземноморская лихорадка, микробиота кишечника, таксономическая единица, пол.

PLACEBO–GUT MICROBIOTA ASSOCIATIONS IN FEMALE FAMILIAL MEDITERRANEAN FEVER DISEASE PATIENTS

ASTGHIK PEPOYAN

Armenian National Agrarian University
Head of the Division of Food Safety and Biotechnology
International Association for Human and Animals Health Improvement
International Scientific–Educational Center of the National Academy of Sciences
of the Republic of Armenia
DrSc, Professor
apepoyan@gmail.com

Abstract

Clinical studies in healthy men and men with familial Mediterranean fever / FMF/ (periodic disease) have shown that gut bacteria: *Faecalibacterium*, *Blautia*, and *Clostridium* spp. are sensitive to placebo, unlike intestinal *Akkermansia muciniphila* spp. On the other hand, it is known that the number of men with FMF significantly dominates the number of women with FMF, and there is a correlation between the composition of the gut microbiota and the gender of the individual.

Despite the above, the question of whether gut bacteria/bacterial diversities in healthy women and women with FMF are unaffected by placebo remains unresolved.

This study aims to evaluate the effect of a placebo on the composition of the intestinal microbiota in women with FMF. It is believed that placebos do not affect the entire diversity of bacteria in patients' gut microbiota. This unaltered bacterial diversity can be relied upon in subsequent clinical studies, avoiding the difficulties associated with large numbers of study participants.

The placebo effect on the gut microbiota composition of women with FMF was discussed based on our previous studies (registered under number GSE111835).

Placebo effects were assessed across 18,725 bacterial taxonomic units (OTUs). According to the results of the study, 165 OTUs of bacteria changed in the intestinal microbiota of women with FMF after taking a placebo, most of which belonged to Clostridiales, from the Firmicutes.

Thus, the results of these studies suggest that the “placebo” group of women with FMF may be avoided in clinical studies of the gut microbiota of women with FMF based on the 18,560 placebo–resistant bacterial OTUs discussed.

Keywords and phrases: Placebo, familial Mediterranean fever, gut microbiota, operational taxonomic unit, gender.

Ներածություն

Աղիքային բակտերիաների մոտավորապես հիսուն տարբեր ֆիլաներին պատկանող ավելի քան հազար բակտերիաների խմբեր մեծ նշանակություն ունեն մարդու նյութափոխանակության գործընթացներում [1, էջ 7]: Ինչ վերաբերվում է հաստ աղիների միկրոբիոտային, ապա սա իր ուրույն տեղն ունի աղիների միկրոբիոտայում: Գտնվելով մարդու հետ սիմբիոտիկ փոխազդեցությունների մեջ՝ հաստ աղիների բակտերիաները պատասխանատու են նույնիսկ մարդու նյարդային համակարգի նորմալ կենսագործունեության համար [2, էջ 7]: Գիտական գրականությունը վկայում է, որ հաստ աղիների միկրոբիոտի կազմը կախված

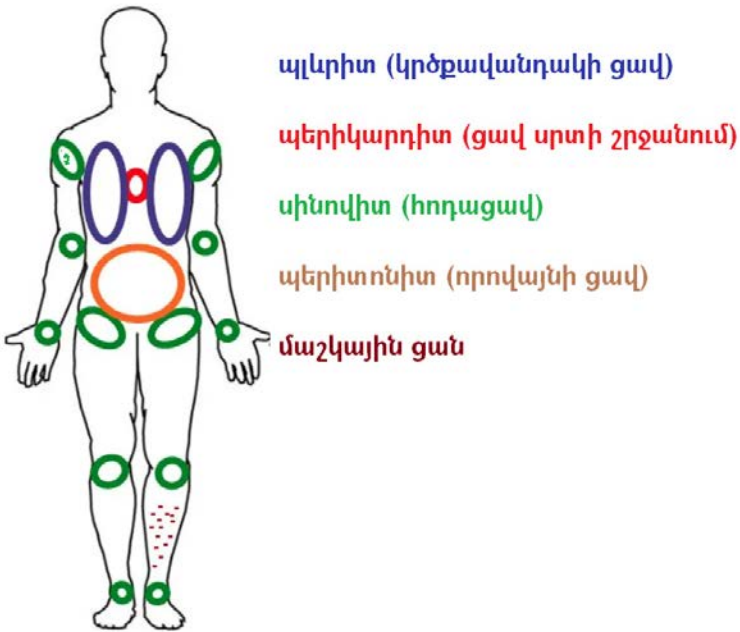
է մարդու սեռից [3, էջ 7, 4, էջ 7]: Բացի այդ՝ հաստ աղիների միկրոբիոմի կազմը բնորոշվում է նաև անհատական տարբերություններով [5, էջ 7]: Աղիք – իմունային համակարգ փոխհարաբերությունները միջնորդավորվում են արյան շրջանառությամբ [6, էջ 7, 7, էջ 7]:

Թե՛ դեղորայքի և թե՛ ֆունկցիոնալ սննդի ազդեցությունը մարդու օրգանիզմի վրա հիմնականում ուսումնասիրվում է փորձարկումների, ներառյալ՝ կլինիկական փորձարկումների կազմակերպման միջոցով, սակայն այդ փորձարկումների իրականացումն, իրականում, բարդ գործընթաց է [8, էջ 7, 9 էջ 7]՝ կապված ինչպես կամավորներ փորձարկվողների քանակի, այնպես էլ հետազոտությունների կազմակերպման ծախսերի և ժամանակի հետ: Աղիքային միկրոբիոտայի հետազոտության հետ կապված խնդիրները հատկապես դժվար են, երբ ուսումնասիրությունները համեմատվում են պլացեբոյի հետ [10, էջ 8], քանի որ պլացեբոն ևս ազդում է աղիքային միկրոբիոտայի կազմի վրա [11-12, էջ 8]:

Ըստ «Eurofever/PRINTO» դասակարգման չափանիշների՝ Պարբերական հիվանդությունը (ՊՀ) հազվագյուտ մոնոգեն աուտոսոմային ռեցեսիվ գենետիկական հիվանդություն է, ինչը բավականին հաճախ է հանդիպում Հայաստանում: Հիվանդության նոպաները հիմնականում ունենում են 1-3 օր տևողություն՝ որովայնի կամ կրծքավանդակի ցավով կամ արթրիտով [12-13, էջ 8]: Այս համակարգային աուտոբոբոբային խանգարումը բնութագրվում է նաև ջերմության, սերոզիտի, սինովիտի և/կամ մաշկի բորբոքման կրկնվող գործընթացներով (Նկար 1): ՊՀ-ն բավականին տարածված է հատկապես միջերկրածովյան շրջանում [11, էջ 8, 14, էջ 8]: ՊՀ հիվանդների համար գոյություն ունի տեր – աղիքային միկրոբիոտա կազմի փոխկապակցվածություն [15, էջ 8]: Ինչ վերաբերում է ՊՀ հիվանդների վրա բազմազան դիետաների ազդեցությանը, ապա այս ուղղությամբ գիտահետազոտական ուսումնասիրությունների արդյունքները բավականին հակասական են [16-17, էջ 8]: Հակասությունը կարող է պայմանավորված լինել պլացեբո – կախյալ կլինիկական փորձարկումներում պլացեբոյի դերի ոչ լիարժեք բացահայտմամբ:

Նախկինում մեր գիտահետազոտական տվյալները [3, էջ 7] ցույց են տվել, որ աղիքային միկրոբիոտայի կազմը, ինչպես նաև արյան մեջ C- ռեակտիվ սպիտակուցի (CRP) բարձր մակարդակով ՊՀ հիվանդների թիվը փոխկապակցված է հիվանդի սեռի հետ [12, էջ 8]: Հայտնի է նաև, որ ՊՀ-ն ավելի տարածված է տղամարդկանց, քան կանանց մոտ [3, էջ 7, 18, էջ 8], և, որ CRP-ի նորմայից շեղվող մակարդակը ռեմիսիայում գտնվող հիվանդների համար մոտավորապես 2,5 անգամ ավելի ցածր է կանանց մոտ, քան տղամարդկանց մոտ: Սեռից կախված տարբերություններ նկատվում են նաև արյան էրիթրոցիտների նստեցման (ESR) մակարդակներում (Նկար 2) [12, էջ 8]: Զուգահեռաբար, ՊՀ հիվանդության դեպքում նկարագրվել է նաև աճ՝ «*Escherichia*» բակտերիաների OTU- ներում [3, էջ 7] և նվազում՝ «*Helicobacter cinaedi*» բակտերիաների OTU –երի քանակում [15, էջ 8]: Առողջ տղամարդկանց և ՊՀ-ով հիվանդ տղամարդկանց վրա կատարված հետազոտությունները ցույց են տվել նաև, որ աղիքային «*Faecalibacterium*», «*Blautia*» և «*Clostridium*» բակտերիաները զգայուն են պլացեբոյի նկատմամբ, ի տարբերություն աղիքների «*Akkermansia muciniphila*» տեսակների [19, էջ 8]: Այնուամենայնիվ, այն հարցը, թե արդյոք առողջ կանանց և ՊՀ-ով հիվանդ կանանց մոտ կան աղիքային բակտերիաներ/բակտերիաների բազմազանություն(ներ), որոնց վրա պլացեբոն չի ազդում, մնում է չլուծված:

Նկար 1. Պարբերական հիվանդության դրսևորումներ [12, էջ 8]:

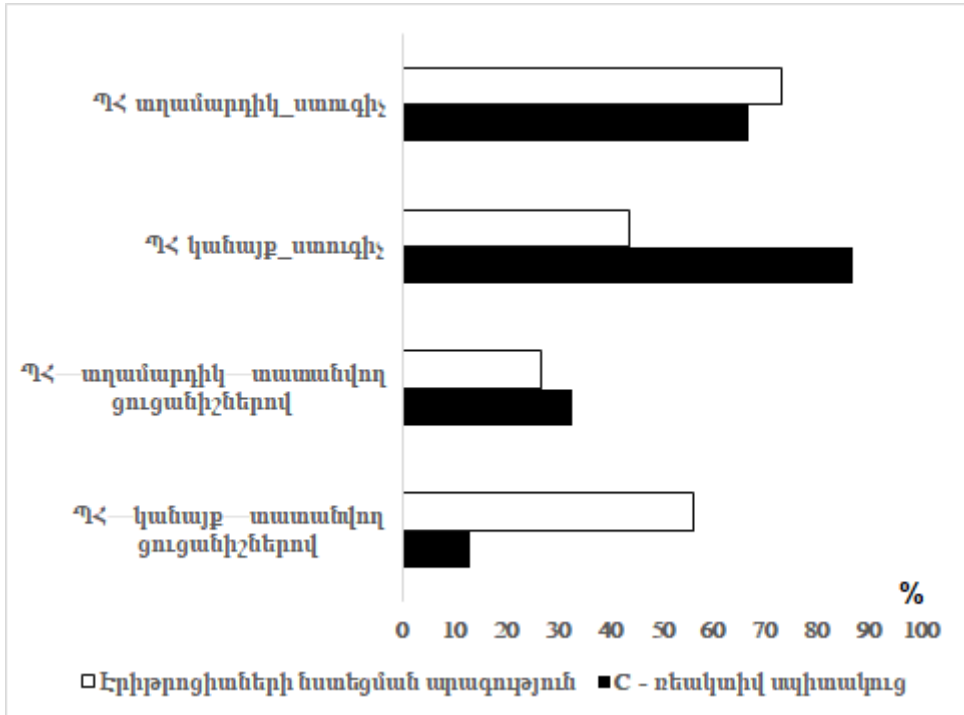
Ընթացիկ ուսումնասիրության նպատակն է հանդիսացել ՊՀ-ով հիվանդ կանանց մոտ աղիքային միկրոբիոտայի կազմի վրա պլացեբոյի ազդեցության գնահատումը: Ենթադրվում է, որ պլացեբոն ազդում է հիվանդների աղիքային միկրոբիոտայի ոչ բոլոր բակտերիաների բազմազանությունների վրա: Հենց անփոփոխ բակտերիալ բազմազանությունների վրա էլ կարելի է հիմնվել հետագա կլինիկական հետազոտություններում՝ խուսափելով փորձարկումների ժամանակ մեծաքանակ մասնակիցների հետ կապված դժվարություններից:

Նյութեր և մեթոդներ

Ներկա հետազոտության ընթացքում առաջին անգամ քննարկվել է պլացեբոյի ազդեցությունը ՊՀ կանանց աղիքային միկրոբիոտայի կազմի վրա՝ հիմնվելով Փեփոյանի և համահեղինակների կողմից իրականացված նախորդ ուսումնասիրությունների արդյունքների լիարժեք քննարկման հիման վրա և օգտագործելով «PhyloChip™ DNA» վերլուծությունը [(<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/geo/query/acc.cgi?acc=GSE111835>), 3, էջ 7, 12, էջ 8]: Ուսումնասիրվել են օրական երկու անգամ պլացեբո ընդունած կամ պլացեբո չընդունած 18-50 տարեկան 15 կին հիվանդները: Հիվանդների կղանքի նմուշներից տոտալ ԴՆԹ-ն անջատվել է ZR Fecal DNA MiniPrep™ (Zymo Research Corp., Irvine, CA, USA) և Ultraclean® Fecal DNA (MoBio Laboratories) հավաքածուների օգտագործմամբ՝ պլացեբո ընդունելուց առաջ և հետո: Կամավոր մասնակիցների կղանքի նմուշները, հավաքած ստերիլ պոլիէթիլենային փորձանոթների մեջ տեղափոխվել են փորձարտական լաբորատորիա և պահվել -80 °C ջերմաստիճանում: Հետազոտություններն իրականացվել են օգտագործելով երրորդ սերնդի, բարձր խտությամբ ԴՆԹ-չիպեր (PhyloChip™; Affymetrix, Santa Clara, CA, USA) [3, էջ և, 12, էջ 8]:

Վիճակագրական վերլուծությունները կատարվել են «Student's t-test» և «Mann-Whitney» թեստերի միջոցով:

Նկար 2. Պարբերական հիվանդությամբ հիվանդ տղամարդկանց և կանանց քանակական բնութագրումը (տոկոսներով) ըստ հիվանդների էրիթրոցիտների նստեցման արագության և C- ռեակտիվ սպիտակուցի կոնցենտրացիայի նորմալ կամ բարձր մակարդակների [12, էջ 8]:

Արդյունքներ

Հետազոտվել է պլացեբոյի ազդեցությունը բակտերիաների 18725 OTU-երի վրա: Ըստ հետազոտությունների արդյունքների, իգական սեռի հիվանդների աղիքների միկրոբիոտայում պլացեբոյի ընդունումից հետո փոխվել է 400 OTU: Դրանցից 332-ը պատկանում են «Firmicutes» բակտերիաներին, 19-ը՝ «Proteobacteria»-ին, 9-ը՝ «Bacteroidetes»-ին (*Flavobacteriaceae*, *Flexibacteraceae*, *Porphyromonadaceae*, *Rikenellaceae*), 24-ը՝ «Actinobacteria»-ին (հիմնականում՝ *Corynebacterium spp.*): Մնացածը պատկանում են բակտերիաների այլ ֆիլաների (Աղյուսակ 1): «Firmicutes»-ից հիմնականում փոխվում են «Clostridiales» բակտերիաները:

Ընդհանուր առմամբ՝ ուսումնասիրված բոլոր ՊՀ հիվանդների աղիքային միկրոբիոտայում փորձարկումից հետո փոխվել են 165 OTU-ներ: Այդ 165 OTU-ներից գերակշռող բակտերիաները պատկանում էին Firmicutes ֆիլիումին (Աղյուսակ 1):

Հետաքրքիր է, որ «Bacteroidetes»-ի փոխված OTU-ները վերաբերվում են միայն չորս OTU-ների՝ «Flavobacteriaceae», «Flexibacteraceae», «Porphyromonadaceae» և «Rikenellaceae» ներկայացուցիչներին: Պլացեբոյի ընդունումից հետո աղիքային միկրոբիոտայում փոխված այլ ֆիլաներ էին՝

- Պրոտեոբակտերիաներ՝ 9 փոխված OTU- եր, որոնք պատկանում են հետևյալ բակտերիալ ընտանիքների՝ «Pseudomonadaceae (3 OTU)», «Campylobacteraceae (2 OTU)», «Rhodobacteraceae (2 OTU)», «Aquabacteriaceae» և «Oxalobacteraceae»: Սրանք,

փորձարկումից հետո, փոխվել են ինչպես կանանց, այնպես էլ տղամարդկանց աղիքային միկրոբիոտայում;

– «*Actinobacteria*» –երի մոտ փորձարկումից հետո, ինչպես կանանց, այնպես էլ տղամարդկանց աղիքային միկրոբիոտայում փոխվել են 15 OTU–եր, որոնք պատկանում են «*Corynebacterium (10 OTU)*», «*Microbacterium (2 OTU)*», «*Arthrobacter l Rothia*» բակտերիաներին;

– «*Firmicutes*» բակտերիաներ՝ 165 փոփոխված OTU–եր:

Այսպիսով, համաձայն Աղյուսակ 1–ի տվյալների, պլացեբոն ունի տարբեր ազդեցություն ՊՀ արական և իգական սեռի հիվանդների աղիքային բակտերիաների բազմազանության վրա: Սա ցույց է տալիս, որ ՊՀ հիվանդների աղիքային միկրոբիոտայի վրա ֆունկցիոնալ սննդի և դեղամիջոցների ազդեցությունը գնահատելիս հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել ոչ միայն «*փոփոխված*» բակտերիաների բազմազանությանը, այլև նաև հետազոտվողների սեռից կախված փորձարկումների արդյունքները պետք է գնահատել առանձնացված:

Քննարկում

Մեծ է աղիքային միկրոբիոտայի դերը մարդու [11, էջ 8, 20–21, էջ 8], կենդանիների [22–24, էջ 8], բույսերի [25, էջ 9], և հողի նորմալ կենսագործունեության համար: Պրոբիոտիկներին վերաբերվող սննդային և կլինիկական հետազոտություններում, պլացեբոյի և պրոբիոտիկների ազդեցությունների համեմատությունը բավականին կարևոր է արդյունքների ճիշտ քննարկման համար: Ըստ Դոդի և համահեղինակների պլացեբոյի էֆեկտը կարող է սահմանվել «որպես հիվանդի ախտանիշների բարելավում՝ իներտ նյութի ընդունումից հետո» [26, էջ 9]: Պլացեբոն կարող է ազդել մարդու իմունային և էնդոկրին համակարգերի վրա [27–28, էջ 9]: Ներկայումս կան նաև ապացույցներ, որ պլացեբոները և դեղամիջոցները կարող են գործել ընդհանուր կենսաքիմիական ուղիների միջոցով՝ ակտիվացնելով ուղեղի ընկալիչների նույն ուղիները: Նոցերոն [29–30, էջ 9], պլացեբոյի հակառակ էֆեկտը, նույնպես ունի նմանատիպ հատկություն [31, էջ 9]: Պլացեբո «բուժման ակնկալիք» կարող է առաջանալ նույնիսկ բանավոր խոսքի միջոցով [32, էջ 9]: Բանավոր տեղեկատվությունը և ասոցիատիվ ուսուցումը [33] երկու հիմնական ուսումնասիրված վարքային մեխանիզմներ են, որոնք վերաբերվում են պլացեբո էֆեկտին: Գրականության տվյալների համաձայն, օրինակ, ակնկալիքների ազդեցությունը մեծ է հատկապես ցավի դրսևորման վրա [34–35, էջ 9]: Ակնկալիքների ազդեցությունը, սակայն, չի «աշխատում» քրոնիկ հիվանդություններով հիվանդների մոտ, ինչը, հեղինակների կարծիքով, պայմանավորված է ցավի ձևավորման տարբեր մեխանիզմներով [36, էջ 9]: Հայտնի են պլացեբո էֆեկտի առանձնակի դրսևորումներ [37–38, էջ 9]: Հայտնի է նաև, որ պլացեբո էֆեկտը տարբերվում է հիվանդ և առողջ մարդկանց համար [39, էջ 9]: Այն տարբերվում է նաև տարբեր սեռերի մոտ՝ կանայք ավելի զգայուն են պլացեբոյի նկատմամբ [40, էջ 9]: Այս տարբերությունը, ըստ հեղինակների, կարելի է բացատրել պլացեբոյի նկատմամբ սեռերի տարբեր արձագանքներով: Կանանց մոտ պլացեբոյի արձագանքը հիմնականում պայմանավորված է «ուսուցման» պատասխանով, մինչդեռ տղամարդկանց մոտ պլացեբոյի արձագանքը հիմնականում սպաստոդականության արդյունք է [41]: Մյուս կողմից՝ պրոբիոտիկների՝ մարդու և կենդանիների առողջության վրա օգտակար ազդեցություններով կենդանի միկրոօրգանիզմների [42–43, էջ 9, 44–46, էջ 10] վերաբերյալ դեռևս կան բազմաթիվ հակասական կարծիքներ:

Ներկա աշխատանքը վերաբերվում է պլացեբոյի ամբողջական ազդեցությանը ՊՀ հիվանդությանը կանանց աղիքային միկրոբիոտայի վրա: Հայտնի է, որ

զգալի դժվարություններ կան ինչպես սննդային, այնպես էլ կլինիկական հետազոտությունների կազմակերպման գործընթացում: Այս դժվարությունները առնչվում են նաև էթիկական գործոնի հետ: Օրինակ, ըստ «Frame»-ի և համահեղինակների, պլացերո խմբի մասնակիցները «որոշակի ռիսկի տակ են եղել» վիտամին D-ի ազդեցությանը վերաբերվող ուսումնասիրություններում, քանի որ փորձարկումների ժամանակ սահմանափակվել է նրանց հիմնական դեղամիջոցի ընդունումը [47, էջ 10]: Հիմնվելով հետազոտությունների արդյունքների վրա՝ «Frame»-ը և համահեղինակները եզրակացնում են, որ անհրաժեշտություն կա մշակել հատուկ ուղեցույցներ ֆունկցիոնալ հավելումներին վերաբերվող պլացերո վերահսկվող ուսումնասիրություններում:

ՊՀ-ն բավականին տարածված հիվանդություն է: Հիվանդության պարզ դրսևորումները հանդիպում են նույնիսկ ճապոնիայում [47, էջ 10], թեև հիվանդությունը վերագրվում է միջերկրածովյան ժողովուրդներին՝ թուրքերին, հայերին, հրեաներին և արաբներին [48–49, էջ 10]: Ինչպես այլ հիվանդությունների դեպքում, այնպես էլ ՊՀ-ի դեպքում ակտիվորեն քննարկվում է սննդային/ֆունկցիոնալ հավելումների ազդեցությունը [50–52, էջ 10] հիվանդության վրա՝ պահանջելով պլացերո վերահսկվող ուսումնասիրություններ: Սյուս կողմից, աղիքային միկրոբիոտայի կազմի փոփոխությունները «հայելի» են սննդամթերքի/դեղամիջոցների ֆունկցիոնալ ուսումնասիրությունների համար: Ներկա ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ պլացերոն ունի սեռից կախված ազդեցություն ՊՀ հիվանդների աղիքային միկրոբիոտայի կազմի վրա: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ հիմնական «ազդված» բակտերիաների բազմազանությունը վերաբերվում է «*Clostridiales (Firmicutes)*» բակտերիաներին՝ և տղամարդկանց և կանանց մոտ: Ընդհանուր առմամբ, ՊՀ հիվանդների աղիքային միկրոբիոտայում 165 OTU-եր «ենթարկվում են» պլացերոյի ազդեցությանը: Հետաքրքիր է, որ ՊՀ կանանց մոտ պլացերո ընդունելուց հետո բիֆիդոբակտերիաները, որոնք կազմում են պրոբիոտիկների մի մեծ խումբ, պլացերոյի ազդեցությամբ փոփոխություններ չեն կրում [53–54, էջ 10]: Ընդհանուր առմամբ, պլացերո – փոփոխություններն ավելի նշանակալի են արական սեռի հիվանդների մոտ (կին/տղամարդ՝ 400 OTUs ընդդեմ 7,565 OTUs) (Աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1. ՊՀ հիվանդների աղիքային միկրոբիոտայի վրա պլացերո ազդեցության ուսումնասիրություն. փոփոխված OTU-ների քանակը «պլացերո» փորձարկումից անմիջապես հետո:		
Ֆիլիում	OTU*- երի քանակը	
	Հիվանդներ	Հիվանդ կանայք
Bacteroidetes	4	9
Proteobacteria	9	19
Actinobacteria	10	15
Firmicutes	165	332
ԱՅԼ	10	16
Ընդհանուր	203	400
Ուսումնասիրվել է 18725 բակտերիաների OTU-եր:		

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ պլացեբոյի և պրոբիոտիկների/ֆունկցիոնալ սննդի ազդեցությունները համեմատելը կարևոր է ՊՀ հիվանդներին վերաբերվող տրիալներում: Սա վերաբերվում է նաև ՊՀ կանանց աղիքային միկրոբիոտայի փորձարկումներին: Չնայած որոշ տեղեկություններ կային ՊՀ հիվանդությամբ կանանց աղիքային միկրոբիոտայի կազմի վրա պլացեբոյի ազդեցության մասին, այնուամենայնիվ, այս հարցի վերաբերյալ ամբողջական տեղեկատվություն հասանելի չէր:

Հիմնվելով ներկա աշխատանքի արդյունքների վրա՝ մեր հետազոտ աշխատանքներում նախատեսվում է համեմատել պլացեբոյի ընդունումից հետո աղիքային միկրոբիոտայի կազմը ոչ ՊՀ/ՊՀ կանանց միջև ևս:

Պլացեբոյի և նոցերոյի էֆեկտների մեխանիզմների պարզաբանումը նաև հիմք կստեղծի իվանդությունների առանց դեղամիջոցների ուղղորդված կարգավորելու համար:

ORCID iD

Աստղիկ Փեփոյան՝ <https://orcid.org/0000-0002-1935-5341>

Տվյալների առկայություն

Տվյալները, որոնք հաստատում են այս հետազոտության արդյունքները, հասանելի են հեղինակից՝ պահանջի դեպքում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Conz A, Salmona M, Diomedea L. (2023). Effect of Non-Nutritive Sweeteners on the Gut Microbiota. *Nutrients* 15:1869. doi: 10.3390/nu15081869
2. Morais LH, Schreiber HL, Mazmanian SK. (2021). The Gut Microbiota-Brain Axis In Behavior And Brain Disorders. *Nat Rev Microbiol* 19:241-255. <https://doi.org/10.1038/s41579-020-00460-0>
3. Pepoyan AZ, Pepoyan ES, Galstyan L, et al. (2021). The Effect of Immunobiotic/Psychobiotic *Lactobacillus acidophilus* Strain INMIA 9602 Er 317/402 Narine on Gut *Prevotella* in Familial Mediterranean Fever: Gender-Associated Effects. *Probiotics & Antimicro. Prot* 13:1306-1315. <https://doi.org/10.1007/s12602-021-09779-3>
4. Franssen F, van Beek AA, Borghuis T, et al. (2017). The Impact of Gut Microbiota on Gender-Specific Differences in Immunity. *Front Immunol* 30:754. doi: 10.3389/fimmu.2017.00754.
5. Wan X, Yang Q, Wang X, et al. (2023). Isolation and Cultivation of Human Gut Microorganisms: A Review. *Microorganisms* 11:1080. doi: 10.3390/microorganisms11041080
6. Zheng D, Liwinski T, Elinav E. (2020). Interaction Between Microbiota and Immunity in Health and Disease. *Cell Res.* 30: 492-506. <https://doi.org/10.1038/s41422-020-0332-7>
7. Campbell C, Kandalgaonkark MR, Golonka RM, et al. (2023). Crosstalk between Gut Microbiota and Host Immunity: Impact on Inflammation and Immunotherapy. *Biomedicines* 11:294. <https://doi.org/10.3390/biomedicines11020294>
8. Fogel, D.B. (2018). Factors Associated with Clinical Trials that Fail and Opportunities for Improving the Likelihood of Success: A Review. *Contemp Clin Trials Commun.* -V. 11, -pp. 156-164. doi: 10.1016/j.conctc.2018.08.001.
9. Laaksonen N, Bengtström M, Axelin A, et al. (2022). Success and Failure Factors of Patient Recruitment for Industry-Sponsored Clinical Trials and the Role of the Electronic Health Records-A Qualitative Interview Study in the Nordic Countries. *Trials* 23:385. <https://doi.org/10.1186/s13063-022-06144-9>
10. Villa S, Kosch T, Grelka F, et al. (2023). The Placebo Effect of Human Augmentation: Anticipating Cognitive Augmentation Increases Risk-Taking Behavior. *Computers in Human Behavior* 146:1-18. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2023.107787>
11. Pepoyan AZ, Balayan MA, Arutyunyan NA, et al. (2015). Antibiotic Resistance of *E. coli* of the Intestinal Microbiota in Patients with Familial Mediterranean Fever. *Klinicheskaia Med* 93:37-39.
12. Pepoyan A, Harutyunyan N, Grigoryan A, et al. (2015). Some Clinical Blood Characteristics of Patients with Familial Mediterranean Fever Disease from an Armenian Cohort. *Klinicheskaia laboratornaia diagnostika* 60:46-47

13. Gattorno M, Hofer M, Federici S, et al. (2019) Eurofever Registry and the Paediatric Rheumatology International Trials Organisation (PRINTO). (2019). Classification Criteria for Autoinflammatory Recurrent Fevers. *Ann Rheum Dis* 78:1025–1032. doi: 10.1136/annrheumdis-2019-215048.
14. Gallego E, Arias-Merino G, Sánchez-Díaz G, et al. (2023). Familial Mediterranean Fever in Spain: Time Trend and Spatial Distribution of the Hospitalizations. *Int J Environ Res Public Health*. 20:4374. doi: 10.3390/ijerph20054374.
15. Pepoyan A, Harutyunyan N, Pepoyan E, et al. (2019). Relationship between the Numbers of *Candida Albicans* and Abundance of *Helicobacter* spp. in the Gut Microbiota of Familial Mediterranean Fever Patients. *Helicobacter* 24: 70 (e12647). doi: 10.1111/hel.12647
16. Mansueto P, Seidita A, Chiavetta M, et al. (2022). Familial Mediterranean Fever and Diet: A Narrative Review of the Scientific Literature. *Nutrients* 14:3216. doi: 10.3390/nu14153216.
17. Damián MR, Cortes-Perez NG, Quintana ET, et al. (2022). Functional Foods, Nutraceuticals and Probiotics: A Focus on Human Health. *Microorganisms* 10: 1065. doi: 10.3390/microorganisms10051065
18. Lancieri M, Bustaffa M, Palmeri S, et al. (2023). An Update on Familial Mediterranean Fever. *International journal of molecular sciences* 24:9584. <https://doi.org/10.3390/ijms24119584>
19. Pepoyan E, Marotta F, Manvelyan A, et al. (2024). Placebo resistant gut bacteria: *Akkermansia muciniphila* spp. and Familial Mediterranean fever disease. *Front. Cell. Infect. Microbiol* 13. doi: 10.3389/fcimb.2023.1336752.
20. Pepoyan A, Trchounian A. (2009). Biophysics, molecular and cellular biology of probiotic activity of bacteria, ed. by Trchunyan A.H. Research Signpost: Kerala, India. *Bacterial Membr.*, 275–287
21. Harutyunyan NA, Tsaturyan VV, Batikyan H, et al. (2023). Tetracycline resistance of *Escherichia coli* isolated from water, human stool, and fish gills from the Lake Sevan basin. *Lett Appl Microbiol*. 2023 16;76(2):ovad021. doi: 10.1093/lambio/ovad021
22. Pepoyan A, Mikayelyan M, Grigoryan H, et al. (2024). Challenges for Heat Stress: Intestinal Culturable Bacteria of Lohmann Brown Chickens. *Res Vet Sci* 172:105258. doi: 10.1016/j.rvsc.2024.105258
23. Manvelyan A, Balayan M, Miralimova S, et al. (2023). Biofilm Formation and Auto-Aggregation Abilities of Novel Targeted Aqua-Probiotics. *FunctionalFoods in Health and Disease*:179–190. doi:<https://www.doi.org/10.31989/ffhd.v13i3.1093>
24. Mirzabekyan S, Harutyunyan N, Manvelyan, et al. (2023). Fish Probiotics: Cell Surface Properties of Fish Intestinal *Lactobacilli* and *Escherichia coli*. *Microorganisms* 11:595. <https://doi.org/10.3390/microorganisms11030595>
25. Harutyunyan N, Kushugulova A, Hovhannisyan N, Pepoyan A. (2022). One Health Probiotics as Biocontrol Agents: One Health Tomato Probiotics. *Plants (Basel)* 11:1334. doi: 10.3390/plants11101334
26. Dodd S, Dean OM, Vian J, Berk M. (2017). A Review of the Theoretical and Biological Understanding of the Nocebo and Placebo Phenomena. *Clin. Ther* 39:469–476. 10.1016/j.clinthera.2017.01.010
27. Prossin A, Koch A, Campbell P, et al. (2022). Effects of Placebo Administration on Immune Mechanisms and Relationships with Central Endogenous Opioid Neurotransmission. *Mol Psychiatry* 27:831–839. doi: 10.1038/s41380-021-01365-x
28. Tresker, S. (2022). Consciousness, Placebo Effects, and the Therapeutic Allure of Psychoneuroimmunology. *Perspectives in Biology and Medicine* 65:1–24. doi:10.1353/pbm.2022.0000.
29. Horváth Á, Szabo A, Gál V, et al. (2023). Are There Placebo or Nocebo Effects in Balancing Performance? *Cogn. Research* 8:25 <https://doi.org/10.1186/s41235-023-00476-z>
30. Blokland A. (2023). Can Placebo or Nocebo Pills Improve or Impair Cognition Performance? *Hum Psychopharmacol* 38, e2869. doi: 10.1002/hup.2869
31. Frisaldi E, Shaibani A, Benedetti F. (2020). Understanding the Mechanisms of Placebo and Nocebo Effects. *Swiss Med Wkly* 150:w20340. doi: 10.4414/smw.2020.2034
32. Zaman J, Vlaeyen JWS, Wiech K. (2022). When experience is not enough: Learning-based cognitive pain modulation with or without instructions. *Pain* 163:137–145.
33. Petrie KJ, Rief W (2019). Psychobiological Mechanisms of Placebo and Nocebo Effects: Pathways to Improve Treatments and Reduce Side Effects. *Annu Rev Psychol* 70:599–625.
34. Tu Y, Pantazis D, Wilson G, et al. (2021). How Expectations of Pain Elicited by Consciously and Unconsciously Perceived Cues Unfold over Time. *Neuroimage* 235:117985.

35. Kunkel A, Bingel U. (2023). Placeboeffekte in der Schmerztherapie: Einfluss der Erwartung auf die Wirksamkeit und Verträglichkeit schmerzmedizinischer Behandlungen [Placebo effects in analgesia: Influence of expectations on the efficacy and tolerability of analgesic treatment]. *Schmerz* 37:59–71. German. doi: 10.1007/s00482-022-00685-3
36. Rossettini G, Campaci F, Bialosky J, et al. (2023). The Biology of Placebo and Nocebo Effects on Experimental and Chronic Pain: State of the Art. *J Clin Med* 12:4113. doi: 10.3390/jcm12124113
37. Benedetti F, Shaibani A, Arduino C, Thoen W. (2023). Open-Label Nondeceptive Placebo Analgesia is Blocked by the Opioid Antagonist Naloxone. *Pain* 164: 984–990. doi: 10.1097/j.pain.0000000000002791
38. Kang H, Miksche MS, Ellingsen DM. (2023). Association Between Personality Traits and Placebo Effects: A Preregistered Systematic Review and Meta-Analysis. *Pain* 164:494–508. doi: 10.1097/j.pain.0000000000002753.
39. Smits RM, Veldhuijzen DS, van Middendorp, et al. (2022). Integrating Placebo Effects in General Practice: A Cross-Sectional Survey to Investigate Perspectives from Health Care Professionals in the Netherlands. *Front Psychiatry* 12:768135. doi: 10.3389/fpsyt.2021.768135
40. Storosum BWC, Mattila T, Wohlfarth TD, et al. (2023). Gender Differences in the Response to Antipsychotic Medication in Patients with Schizophrenia: An Individual Patient Data Meta-Analysis of Placebo-Controlled Studies. *Psychiatry Res* 320:114997. doi: 10.1016/j.psychres.2022.114997
41. Enck P, Klosterhalfen S. (2019). Does Sex/Gender Play a Role in Placebo and Nocebo Effects? Conflicting Evidence from Clinical Trials and Experimental Studies. *Front. Neurosci.* 13:160. doi: 10.3389/fnins.2019.00160
42. Galstyan L, Tsaturyan V, Pepoyan A. (2018). Efficiency of Pre- and Probiotic Therapy for the Management of Periodic Disease and Hypoxic Ischemic Encephalopathy of Newborns: NLRP3 Inflammasome. *PARMA* 57:49–51.
43. Pepoyan AZ, Balayan MH, Malkhasyan L, et al. (2019). Effects of Probiotic *Lactobacillus acidophilus* Strain INMIA 9602 Er 317/402 and Putative Probiotic *Lactobacilli* on DNA Damages in the Small Intestine of Wistar Rats In Vivo. *Probiotics Antimicrob Proteins*. 11:905–909. doi: 10.1007/s12602-018-9491-y.
44. Pepoyan AZ, Manvelyan AM, Balayan MH, et al. (2020). Low-dose Electron-Beam Irradiation for the Improvement of Biofilm Formation by Probiotic *Lactobacilli*. *Prob. Antimicrob. Prot* 12: 667–671. doi: 10.1007/s12602-019-09566-1
45. Pepoyan AZ, Manvelyan AM, Balayan MH, et al. (2020). The Effectiveness of Potential Probiotics *Lactobacillus rhamnosus* Vahe and *Lactobacillus delbrueckii* IAH4HI in Irradiated Rats Depends on the Nutritional Stage of the Host. *Prob. Antimicrob. Prot* 12:1439–1450. doi: 10.1007/s12602-020-09662-7
46. Pepoyan AZ, Tsaturyan VV, Badalyan M, et al. (2020). Blood Protein Polymorphisms and the Gut Bacteria: Impact of Probiotic *Lactobacillus acidophilus* Narine on *Salmonella* Carriage in Sheep. *Benef Microbes* 11:183–189. doi: 10.3920/BM2019.0138
47. Frame LA, Fischer JP, Geller G, Cheskin LJ. (2018). Use of Placebo in Supplementation Studies—Vitamin D Research Illustrates an Ethical Quandary. *Nutrients* 10:347. doi: 10.3390/nu10030347
48. Kriegshäuser G, Enko D, Hayrapetyan H, et al. (2018). Clinical and Genetic Heterogeneity in A Large Cohort of Armenian Patients with Late-Onset Familial Mediterranean Fever. *Genet Med* 20:1583–1588. doi: 10.1038/gim.2018.46
49. Salehzadeh F. (2015). Familial Mediterranean Fever in Iran: A Report from FMF Registration Center. *Int J Rheumatol.* 2015:912137. doi: 10.1155/2015/912137
50. Maggio MC, Corsello G. (2020). FMF is Not Always “Fever”: From Clinical Presentation to “Treat to Target”. *Ital. J. Pediatr* 46:7. <https://doi.org/10.1186/s13052-019-0766-z>
51. Tsaturyan V, Poghosyan A, Toczyowski M, Pepoyan A. (2022). Evaluation of Malondialdehyde Levels, Oxidative Stress and Host-Bacteria Interactions: *Escherichia coli* and *Salmonella* Derby. *Cells*. -V. 11, -pp. 2989. doi: 10.3390/cells11192989
52. Tsaturyan V, Manvelyan A, Balayan M, et al. (2023). Host Genetics and Gut Microbiota Composition: Baseline Gut Microbiota Composition as A Possible Prognostic Factor for The Severity of COVID-19 in Patients with Familial Mediterranean Fever Disease. *Front. Microbiol* 14: 1107485. doi: 10.3389/fmicb.2023.1107485
53. Chen J, Chen X, Ho CL. (2021). Recent Development of Probiotic *Bifidobacteria* for Treating Human Diseases. *Front Bioeng Biotechnol* 9:770248. doi: 10.3389/fbioe.2021.770248
54. Li J, Wang J, Wang M, et al. (2023). *Bifidobacterium*: A Probiotic for the Prevention and Treatment of Depression. *Front Microbiol* 10: 1174800. doi: 10.3389/fmicb.2023.1174800

ՏԵՂԱԿԱԿԱԾ ԱԼԿԻՆՆԵՐԻ ՅՈՒԱՅՈՒՄԸ ԿԱԴՄԻՈՒՄԻ (II) ԱՅԵՏԱՏԻ ԱՌԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոնի կրտսեր գիտաշխատող
haykanushpoghosyan98@gmail.com

ԼԻԼԻԹ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոնի կրտսեր գիտաշխատող
lilit.hakobyan1997@mail.ru

ՌՈՒՋԱՆՆԱ ՇԱՀՎԵՐԴՅԱՆ

Երևանի «Հայբուսակ» համալսարանի ուսանող
r_shaverdyan@mail.ru

ՄԻԼԵՆԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Երևանի «Հայբուսակ» համալսարանի ուսանող
med.milena@icloud.com

Համառոտագիր

Յոդի ներմուծումը օրգանական մոլեկուլներ սինթետիկ օրգանական քիմիայի հեռանկարային ուղղություններից է: Այն ապահովում է ինչպես ունիվերսալ կառուցահատվածների ստեղծում, այնպես էլ յոդօրգանական միացությունների ստացում: Վերջիններս հետաքրքիր նյութեր են, քանի որ յոդը հեշտ հեռացող խումբ և սինտոն է ածխածին-ածխածին, ածխածին-թթվածին, ածխածին-ազոտ կապերի ստեղծման համար և կարող է հեշտությամբ փոխարինվել այլ խմբերով:

Խնդրի լուծման համար կիրառվում են մոլեկուլային յոդը կամ յոդ պարունակող ռեակտիվները: Որպես յոդացնող, օքսիդացնող ազդանյութ կարող են կիրառվել մոլեկուլային յոդը, ինչպես նաև Լյուիսի թթուները: Հիմք ընդունելով գրականության տվյալները՝ ուսումնասիրվել է ալկիլպրոպարգիլային եթերների յոդացումը կադմիումի (II) ացետատի ներկայությամբ՝ նպատակ ունենալով բացատրելու տարբեր յոդամիացությունների ստացումը և առաջարկելու ալկինների քեմոտրոնորդական մոնո- և եռյոդացման ռեակցիաների հավանական մեխանիզմ:

Բացահայտվել են ռեազենտների հարաբերակցության և լուծիչների բնույթի ազդեցությունը ալկինների մոնո-, եռյոդացման ռեակցիաների ընթացքի վրա, ինչի արդյունքում մշակվել են նպատակային միացությունների ստացման օպտիմալ պայմանները: Պարզվել է, որ, կիրառելով ԴՄՍՕ-ում յոդի կրկնակի ավելցուկ, հնարավոր է հասնել ալկօքսիեռոյոդպրոպենների ստացման: Կիրառելով վերոնշյալ մեթոդաբանությունը՝ բարձր ելքերով ստացվել են յոդալկիններ և ալկօքսիեռոյոդպրոպեններ երկբևեռ ապրոտոնային ԴՄՍՕ և բևեռային պրոտոնային լուծիչներում, ինչպիսիք են՝ մեթանոլը կամ էթանոլը: Նշենք, որ փոխարկումն իրականացվել է առանց հատուկ տեխնիկայի և ռեակտիվների կիրառման, իսկ առաջարկվող եղանակը ավելի պարզ է, քան ալկիններից

յողօրգանական միացությունների ստացման ավանդական ուղիները:

Նկարագրվել է կադմիումի (II) ացետատի առկայությամբ իրականացվող պրոպարգիլային միացությունների յոդացման ուղի, որի ընթանալու ժամանակ էլեկտրոֆիլային յոդի աղբյուրներ կարող են հանդիսանալ ակտիվ միջանկյալ նյութ՝ ացետիլ հիպոյոդիտը և կադմիումի (II) ացետատով բևեռացված մոլեկուլային յոդը: Պրոպարգիլային սուբստրատների էլեկտրոֆիլային յոդացումը կարող է ներկայացվել երկու միմյանց չհակասող ուղղություններով. յոդոնիումային կոմպլեքսի ձևավորում և ացետատ իոնի ազդեցությամբ նուկլեոֆիլային փոխարկում, ինչպես նաև թ-համակցված մասնիկների առաջացում և քացախաթթվի պոկում: Այսպիսով՝ մշակվել է գործնական մոտեցում ակիլպրոպարգիլ եթերների մոնո- և տրիյոդացման համար՝ որպես ռեագենտ օգտագործելով հասանելի կադմիումի (II) ացետատը: Մեթոդը կիրառելի է տարբեր յոդալկինների և տրիիոդալկենների արդյունավետ և քեմոսելեկտիվ սինթեզի համար:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ պրոպարգիլային ածանցյալներ, յոդացում, յոդալկիններ, յոդալկեններ, կադմիում (II) ացետատ:

ИОДИРОВАНИЕ ЗАМЕЩЕННЫХ АЛКИНОВ В ПРИСУТСТВИИ АЦЕТАТА КАДМИЯ (II)

АЙКАНУШ ПОГОСЯН

Национальная академия наук Республики Армения, Научно-технологический
центр органической и фармацевтической химии
младший научный сотрудник
haykanushpoghosyan98@gmail.com

ЛИЛИТ АКОБЯН

Национальная академия наук Республики Армения, Научно-технологический
центр органической и фармацевтической химии
младший научный сотрудник
lilit.hakobyan1997@mail.ru

РУЗАННА ШАХВЕРДЯН

Ереванский университет «Айбусак»
Студентка
r_shaverdyan@mail.ru

МИЛЕНА МИНАСЯН

Ереванский университет «Айбусак»
Студентка
med.milena@icloud.com

Аннотация

Введение йода в органические молекулы вызывает значительный интерес в синтетической органической химии, обеспечивая построение универсальных структурных блоков. Наиболее распространенным направлением йодирования органических соединений в последние годы является использование молекулярного йода или йодид-аниона в сочетании с эффективными окислителями. Проблема превращения неактивного йодида в активные формы йодония решается применением окислителей и кислот Льюиса. Ввиду этого электрофильное йодирование считается удобным подходом к селективному введению атома йода в органические соединения.

При этом следует отметить, что в литературе отсутствуют данные по взаимодействию терминальных алкинов с йодом в присутствии ацетата кадмия (II), однако известно, что при обработке алкенов йодом и ацетатом кадмия (II) в уксусной кислоте с высокими выходами образуются γ -йодацетаты – продукты присоединения по двойной связи.

На основе литературных и полученных ранее данных исследовано йодирование алкилпропаргиловых эфиров в присутствии ацетата кадмия(II) с целью объяснения образования различных йод соединений и предложения возможного механизма реакций моно- и трийодирования алкинов.

Выявлено влияние соотношения реагентов и природы растворителей на ход реакций моно- и трийодирования алкинов, в результате чего разработаны оптимальные условия получения целевых соединений.

Установлено, что при применении двукратного избытка йода в ДМСО можно

получить алкокситриодпропены. При использовании новой разработанной методики, наибольшие выходы йодоалкинов и алкоксийодпропенов отмечены в диполярном апротонном ДМСО и полярных протонных растворителях, таких как метанол или этанол. Следует отметить, что реакция осуществляется без применения специальной техники и реагентов и намного проще традиционных способов получения йодорганических соединений из алкинов.

Предложен путь йодирования пропаргиловых соединений в присутствии ацетата кадмия(II), при котором источниками электрофильными йода могут быть ацетилгипойодит и молекулярный йод, поляризованный ацетатом кадмия (II).

Электрофильное йодирование исследуемых пропаргиловых субстратов можно представить протекающим в двух направлениях, не исключая друг друга: образование циклического йодониевого комплекса и трансформация последнего под нуклеофильным воздействием ацетат-иона, а также образование π -сопряженных частиц, стабилизирующихся отщеплением уксусной кислоты и получением йодоалкинов.

Таким образом, разработан метод моно- и трийодированию алкилпропаргиловых эфиров с использованием в качестве реагента доступного ацетата кадмия(II). Метод применим для эффективного и хемоселективного синтеза различных йодоалкинов и трииодалкенов.

Ключевые слова и фразы: пропаргильные производные, йодирование, йод алкины, йод алкены, ацетат кадмия (II).

IODINATION OF SUBSTITUTED ALKYNES IN THE PRESENCE OF CADMIUM (II) ACETATE

HAYKANUSH POGOSYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Scientific and Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Junior Researcher
haykanushpoghosyan98@gmail.com

LILIT HAKOBYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Scientific and Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Junior Researcher
lilit.hakobyan1997@mail.ru

RUZANNA SHAVERDYAN

Yerevan Haybusak University, student
r_shaverdyan@mail.ru

MILENA MINASYAN

Yerevan Haybusak University, student
med.milena@icloud.com

Abstract

The introduction of iodine into organic molecules is of considerable interest in synthetic organic chemistry, providing both the construction of universal structural blocks and the preparation of organoiodine compounds.

They are interesting intermediates because the introduced iodine is an excellent leaving group for the formation of carbon-carbon, carbon-oxygen and carbon-nitrogen bonds and can be easily replaced by other groups in various transformations.

To solve this problem, molecular iodine or iodine-containing reagents are most suitable. Iodine is a widely used oxidizing agent, especially for the oxidation of alcohols and aldehydes to esters, nitriles and amides.

Based on the above results, we decided to investigate the interaction of alkylpropargyl ethers with iodine in the presence of cadmium (II) acetate in other solvents (methanol, ethanol, DMSO) to explain the preparation of diverse iodocompounds and to propose the plausible mechanism of the chemoselective mono- and triiodination of alkynes. In order to reveal the influence of the ratio of reagents, and the nature of the solvents on the mono-, triiodination of alkynes we set up a series of experiments.

As a result, optimal reaction conditions of the formation of target iododerivatives were determined. By varying the reaction conditions using a twofold excess of iodine in DMSO it is possible to achieve a one-pot process for the preparation of alkoxytriiodopropenes.

Applying our methodology, we obtained iodoalkynes and alkoxytriiodopropenes in good yields in bipolar aprotic DMSO and polar protic solvents such as methanol or ethanol. The reaction conditions are mild, there is no need for special techniques,

reagents and, in our opinion, the method is simpler than the traditional routes to these compounds from alkynes.

From a mechanistic point of view, we think that in the presence of cadmium (II) acetate, electrophilic iodine sources can be considered as the active predictable acetyl hypoiodite and molecular iodine, which is polarized by the soft-soft interaction with the cadmium (II) acetate increasing the electrophilicity of the iodine.

The iodination with the acetyl hypoiodite for the preparation of iodoalkynes can be represented in two directions that are not mutually exclusive: 1) formation and further nucleophilic transformation of the iodonium intermediate under the influence of the acetate ion; 2) generation of π -coordinated species and elimination of acetic acid.

We have developed a practical approach for the mono-, and triiodination of alkylpropargyl ethers, employing readily available cadmium (II) acetate as a reagent. The method is applicable to the efficient and chemoselective synthesis of various iodoalkynes and triiodoalkenes.

Keywords and phrases: Propargyl derivatives, iodination, iodoalkynes, iodoalkenes, cadmium (II) acetate.

Ներածություն

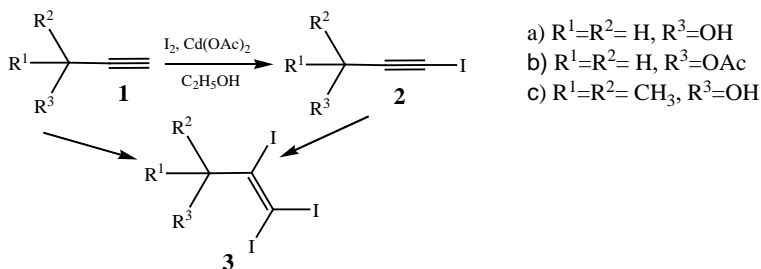
Յոդի ներմուծումը օրգանական մոլեկուլներ զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում սինթետիկ օրգանական քիմիայում՝ ապահովելով ինչպես ունիվերսալ կառուցահատվածների ստեղծում, այնպես էլ յոդօրգանական միացությունների ստացում: Վերջիններս հետաքրքիր միջանկյալ նյութեր են, քանի որ ներմուծված յոդը հիանալի հեռացող խումբ և սինտոն է ածխածին-ածխածին, ածխածին-թթվածին և ածխածին-ազոտ կապերի ձևավորման համար և տարբեր փոխակերպումների ժամանակ կարող է հեշտությամբ փոխարինվել այլ խմբերով: Այս խնդիրը լուծելու համար առավել հարմար են մոլեկուլային յոդը կամ յոդ պարունակող ռեակտիվները: Մոլեկուլային յոդը կարող է կիրառվել որպես յոդացնող, օքսիդացնող ազոնայութ, ինչպես նաև՝ Լյուիսի թթու [1, 2]:

Վերջին տարիներին օրգանական միացությունների յոդացման ամենատարածված ուղղությունը մոլեկուլային յոդի կամ յոդիդ անիոնի օգտագործումն է արդյունավետ օքսիդացնող նյութերի հետ համատեղ: Ոչ ակտիվ յոդիդը յոդոնիումի ակտիվ ձևերի վերածելու խնդիրը լուծվում է օքսիդացնող նյութերի՝ ջրածնի պերօքսիդի կամ մոլեկուլային թթվածնի օգտագործմամբ [3, 4]: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ օրգանական միացությունների էլեկտրոֆիլ յոդացումը վաղուց ի վեր ճանաչվել է որպես յոդի ատոմների ընտրողական ներմուծման ամենահարմար մոտեցումը: Օրինակ՝ կարբոնիլային միացությունների յոդացման համար սովորաբար օգտագործվում են յոդոնիումի տարբեր էլեկտրոֆիլ աղբյուրներ, ինչպիսիք են՝ N-յոդսուլցինիմիդը (NIS) և յոդի քլորիդը [5, 6]: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում յոդալկինները և դրանց վրա հիմնված փոխակերպումները: Յոդալկիններն ավանդաբար ստացվում են ուժեղ հիմքով համապատասխան ծայրային ալկինների դեպրոտոնացմամբ, որին հաջորդում է յոդացումը: Այսպիսով՝ մշակվել են յոդալկինների ստացման մատչելի և հարմար մեթոդներ, որոնք մեծացրել են այս դասի միացությունների կարևորությունը օրգանական սինթեզում [7, 8]: Ռեակցիայի մեղմ պայմանների և բարձր արդյունավետության շնորհիվ՝ մետաղներով, աղերով և մետաղօրգանական միացություններով կատալիզվող ծայրային ալկինների էլեկտրոֆիլ յոդացումը յոդալկինների սինթեզի ամենատարածված մեթոդներից է [9-13]: Ծայրային ալկինների յոդացումն իրականացվել է NIS-ի միջոցով γ -Al₂O₃-ի առկայության դեպքում, որը հնարավորություն է տվել ստանալու յոդալկիններ մինչև 99% ելքով: Մեթոդն առանձնանում է մատչելի կատալիզատորի օգտագործմամբ,

բարձր սպեցիֆիկությանը և սուբստրատում տարբեր ֆունկցիոնալ խմբերի օգտագործման հնարավորությամբ **[14]**: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ալկիլների երկ- և եռոդացումը: Մի շարք աշխատանքներ ներկայացնում են գործնական մոտեցումներ ալկիլների տեղընտրողական մոնո-, երկ- և եռոդացման վերաբերյալ: Վերջիններս հիմնված են հիպերվալենտային յոդ պարունակող ազդանյութերով արդյունավետ օքսիդացնող յոդացման ռեակցիաների վրա **[11, 12]**: Տարբեր կատալիտիկ համակարգերի (օրինակ՝ տետրաբութիլամոնիումի յոդիդ (TBAI)/(դիացետօքսիյոդ)բենզոլ (PhIDA) և KI/PhIDA) համատեղումը մեկ անոթի մեջ հնարավորություն է տվել ստանալ եռոդացման արգասիք: Այս ռեակցիայի պայմանները կարող են կիրառվել արոմատիկ և ալիֆատիկ ալկիլների յոդացման համար: Ծայրային ալկիլների անմիջական օքսիդացնող յոդացումն իրականացվել է որպես հալոգենի աղբյուր կալիումի յոդիդը և օքսիդացնող նյութ՝ քլորամին-Յ օգտագործելով **[13]**: Հետաքրքիր արդյունքներ են ստացվել նատրիումի յոդիդով և քլորամին-T-ով օրգանոտրիֆտորոբորատների յոդացման ժամանակ: Հեղինակներին հաջողվել է բարձր ելքերով ստանալ վինիլ- և ալկինիլյոդիդներ **[15]**: Ծայրային ալկիլների յոդացման դեպքում, օգտագործելով կալիումի յոդիդի և պղնձի սուլֆատի քանակաչափական հարաբերություններ, բատոֆենանտրոլին դիսուլֆոնաթթվի (BPDS) առկայությամբ ացետատային բուֆերում անջատվում են յոդալկիլներ՝ 55-98% ելքերով **[16]**: Ապացուցվել է ռադիոակտիվ յոդացման մեթոդի կիրառելիությունը՝ օգտագործելով յոդէթինիլբենզոլը: Հայտնի են գրական տվյալներ ծայրային ալկիլներից յոդալկիլների և երկյոդալկենների սինթեզի վերաբերյալ կիրառելով ZnI_2 /երրորդային-բութիլնիտրիտ (TBN) ազդանյութերի համակարգը: Փոխազդեցությունն իրականացվել է եռէթիլամինի առկայության կամ բացակայության դեպքում, համապատասխանաբար 250°C և 1000°C-ում **[17]**: Հեղինակներն առաջարկել են յոդալկիլների և երկյոդալկենների դեպքում յոդոնիումային միջանկյալ միացության ստացման վերաբերյալ վարկած: Նկարագրված են տեղակալված յոդալկիլների ստացման օրինակներ միջֆազային կատալիզի պայմաններում **[18]**՝ օգտագործելով Ռայսի մեթոդով ստացված N-յոդոորֆոլինը և պղնձի յոդիդը THF-ում **[19]**: Հարկ է նշել, որ գրականության մեջ չկան տվյալներ կադմիումի (II) ացետատի առկայությամբ ծայրային ալկիլների և յոդի միջև փոխազդեցության վերաբերյալ, սակայն հայտնի է, որ քացախաթթվում կադմիումի (II) ացետատի կիրառմամբ ալկենների յոդացումը հանգեցնում է կրկնակի կապի միացման արգասիքների՝ α -յոդացետատների **[20]**:

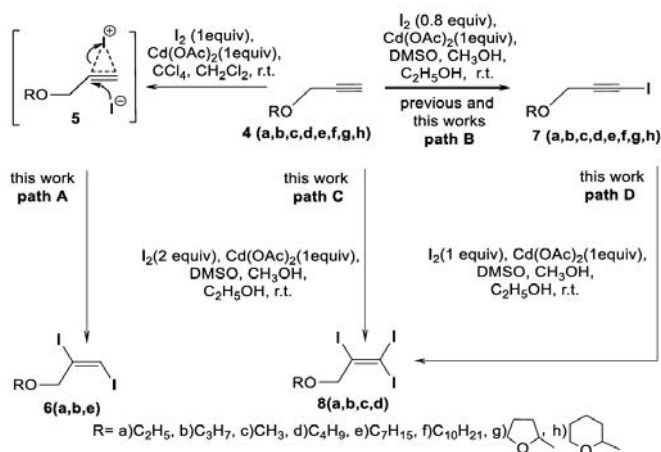
Արդյունքների քննարկում

Ելնելով վերը նշվածից՝ մշակվել է տեղակալված յոդալկիլների սինթեզի մատչելի մեթոդ՝ օգտագործելով կադմիումի (II) ացետատ **[21]**: Պարզվել է, որ պրոպ-2-ին-1-ոլը (1a), պրոպ-2-ին-1-իլ ացետատը (1b) և 2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլը (1c) կադմիումի (II) ացետատի առկայությամբ փոխազդում են մոլեկուլային յոդի հետ էթանոլում՝ առաջացնելով համապատասխան յոդալկիլներ 2 (a,b,c) (Սխեմա 1) **[21]**: Փոխելով ազդանյութերի քանակական հարաբերակցությունը, լուծիչի բնույթը (ԴՄՄՕ, էթանոլ, մեթանոլ), ի տարբերություն նախկինում նկարագրված օրինակների (լուծիչը՝ էթանոլ), ստացվել են պրոպարգիլ սպիրտի, պրոպ-2-ին-1-իլ ացետատի և 2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլի ինչպես տեղակալման 2(a,b,c), այնպես էլ եռոդացման արգասիքներ (3a,b,c): Հարկ է նշել, որ տեղակալման և եռոդացման արգասիքների ստացման ներկայացված տեխնոլոգիան անհայտ պատճառներով ընդունելի չէ 2-մեթիլբութ-3-ին-2-իլ ացետատի համար:

Սխեմա 1. Ացետիլենային սպիրտների և էսթերի յոդացում:

Նախկինում ուսումնասիրվել է նաև յոդի փոխազդեցությունը պրոպարգիլային էթերների 4 (a,b) հետ մեթիլենքլորիդում, ածխածնի քառաքլորիդում և մեթանոլում 25–30 °C ջերմաստիճանում [22]: Պարզվել է, որ տեղի է ունենում եռակի կապի էլեկտրոֆիլ միացում ցիկլիկ յոդոնիումային միջանկյալ միացության (5) [23] ձևավորմամբ և դրան հաջորդող օդակի ձեռքմամբ առաջացող համապատասխան *պրանս*-1,2-երկյոդո-3-էթօքսիպրոպ-1-ենի (6a) և *պրանս*-1,2-երկյոդո-3-էթօքսիպրոպ-1-ենի (6b) ստացմամբ: Հարկ է նշել, որ նույն միացություններն անջատվել է նաև KOH/CH₂Cl₂, K₂CO₃/CH₂Cl₂, KOH/CCl₄ և K₂CO₃/CCl₄ համակարգերում 4(a,b) պրոպարգիլային էթերների յոդացման ժամանակ [22]: Կադմիումի (II) ացետատի առկայությամբ մեթիլենքլորիդում, ածխածնի քառաքլորիդում յոդացումն իրականացնելիս և ստացված ռեակցիոն խառնուրդը հաջորդաբար նատրիումի թիոսուլֆատով և սոդայով մշակելիս ստացվում են էլեկտրոֆիլ միացման արգասիքներ 6 (a, b) (Սխեմա 2, ուղի A):

Սխեմա 2. Պրոպարգիլ էթերների յոդացում:

Ելնելով վերը նշված արդյունքներից՝ ուսումնասիրվել է ալկիլպրոպարգիլային էթերների (4) փոխազդեցությունը յոդի հետ՝ կադմիումի (II) ացետատի ներկայությամբ՝ նպատակ ունենալով բացատրելու տարբեր յոդոմիացությունների ստացումը և առաջարկելու ալկինների քեմոստրոդակա մոնո- և եռյոդացման ռեակցիաների հավանական մեխանիզմը: Կատարվել են մի շարք փորձեր՝ բացահայտելու ռեագենտների հարաբերակցության և լուծիչների բնույթի

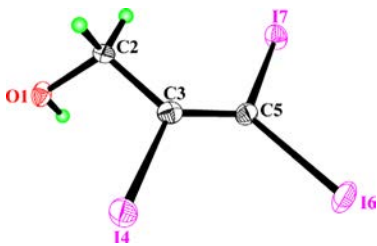
ազդեցությունը ալկինների մոնո-, եռոդացման ռեակցիաների վրա: Արդյունքում որոշվել են նպատակային յոդածանցյալներ (7) և (8) ստացման ռեակցիայի օպտիմալ պայմանները: Փորձնական տվյալներից պարզվել է, որ լուծիչը (ԴՄՍՕ, մեթանոլ կամ էթանոլ) զգալիորեն ազդում է անջատված նյութերի ելքերի վրա: Կիրառելով վերոնշյալ մեթոդաբանությունը՝ բարձր ելքերով ստացվել են յոդալկիններ (7) և ալկօքսիեռոդոպրոպեներ (8) երկբևեռ ապրոտոնային ԴՄՍՕ և բևեռային պրոտոնային լուծիչներում, ինչպիսիք են մեթանոլը կամ էթանոլը (Աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1.

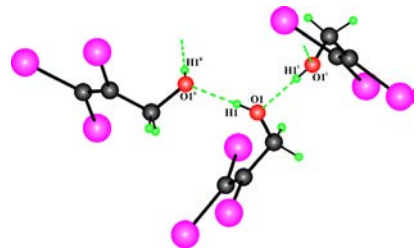
N	Բանաձև	Լուծիչ	Ելք, %	N	Բանաձև	Լուծիչ	Ելք, %
7a		ԴՄՍՕ	88	3a		Մեթանոլ	55
7b		ԴՄՍՕ	78	3b		Մեթանոլ	58
7c		Մեթանոլ	75	3c		Մեթանոլ	53
7d		Մեթանոլ	55	8a		ԴՄՍՕ	80
7e		Մեթանոլ	70	8b		ԴՄՍՕ	75
7f		Մեթանոլ	65	8c		Մեթանոլ	70
7g		Մեթանոլ	60	8d		Մեթանոլ	70
7h		Մեթանոլ	55				

Նշենք, որ ռեակցիայի պայմանները մեղմ են՝ հատուկ տեխնիկայի, ռեակտիվների կարիք չկա, իսկ առաջարկվող մեթոդը ավելի պարզ է, քան ալկիններից յոդօրգանական միացությունների ստացման ավանդական ուղիները, որոնք քննարկված են ներածությունում: Անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել սինթեզված որոշ նյութերին կառուցվածքային առանձնահարկություններին վերաբերող սպեկտրալ տվյալներ: Մասնավորապես, յոդօրգանական

միացությունների (6), (7), (8) ^1H , ^{13}C ՄՄՌ սպեկտրներում նույնականացման համար կարևոր են յոդ-ածխածին կապերի հարաբերական էլեկտրաբացասականությամբ տարբերվող ածխածնի ատոմների ազդանշանները (ըստ ^{13}C ՄՄՌ): Օրինակ՝ 3-էթօքսի-1-յոդոպրոպ-1-ինի (7a) դեպքում ակլինային ածխածնի ցածր ինտենսիվության ազդանշանը (C-1) երևակվում է ^{13}C ՄՄՌ սպեկտրի ուժեղ դաշտում (2.3 մ.մ. CDCl_3): 3-էթօքսի-1,1,2-եռյոդոպրոպ-1-են (8a)-ի դեպքում յոդի երկու ատոմների հետ կապված sp^2 հիբրիդացված ածխածնի ատոմի ազդանշանը երևակվում է համեմատաբար ուժեղ դաշտում (21 մ.մ. CDCl_3): Ի տարբերություն տեղակալված մոնոյոդակլինի՝ 8a միացության յոդի ատոմի հետ միացած ածխածնի ատոմի քիմիական տեղաշարժերը արձանագրվել են 117.8 մ.մ. մարզում: (7), (8) միացությունները կարելի է տարբերակել նաև ^1H ՄՄՌ սպեկտրում օքսիմեթիլենային խմբերի պրոտոնային ազդանշանների հիման վրա. 4.28 և 4.14 մ.մ. (7a և 8a) գրանցված քիմիական տեղաշարժերը ապացուցում են (7) և (8) միացությունների առկայությունը: 6(a,b) միացությունների նույնականացման համար կարևոր են ինչպես օքսիմեթիլենային խմբերի ջրածնի ատոմների քիմիական տեղաշարժերը (4.1 մ.մ., դուբլետ), այնպես էլ *տրանս*-կոնֆիգուրացիայով վինիլային խմբի ջրածնի ատոմի ազդանշանը (7.19 մ.մ, տրիպլետ, $J=1.0$ Հց): Հարկ ենք համարում նշել, որ հեպտիլային ածանցյալի դեպքում 6e միացությունը ստացվում է 7e-ի հետ խառնուրդի ձևով: Սա ապացուցվում է (6e) միացության վինիլային, օքսիմեթիլենային պրոտոնների ազդանշաններով, որոնք համապատասխանաբար հայտնվում են որպես տրիպլետ 7.18 մ.մ. և դուպլետ՝ 4.09 մ.մ. մարզերում: (7e) միացության օքսիմեթիլենային պրոտոնների ազդանշանները երևակվում են որպես սինգլետ 4.16 մ.մ. մարզում: Նշված խառնուրդում 6e միացության առկայության ապացույց է նաև կրկնակի կապին կից օքսիմեթիլենային, վինիլային խմբի ածխածինների ազդանշանները, որոնք համապատասխանաբար հայտնվում են ^{13}C ՄՄՌ սպեկտրի հետևյալ մարզերում՝ 76.4 մ.մ. (OCH_2), 81.2 մ.մ. ($=\text{C}(\text{H})\text{I}$), 101.5 մ.մ. ($\text{CH}_2\text{C}(\text{I})=$): (7e) միացության եռակի կապին կից օքսիմեթիլենային ածխածնի ատոմի քիմիական շեղումը հայտնվում է 69 մ.մ-ում, իսկ յոդի հետ միացած $\text{C}(\text{sp})$ ՝ 9.7 մ.մ.-ում: Կատարվել է ռենտգեն հետազոտություն 3a միացության կառուցվածքը հաստատելու համար (Նկար 1, Նկար 2)

Նկար 1. 3a միացության մոլեկուլի կառուցվածքը ջրածնային կապերով

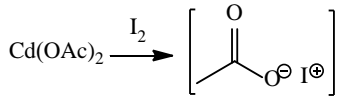

Նկար 2. 3a միացության ձևավորված շղթան

Վերոնշյալ արդյունքների և մեր կողմից իրականացված նախորդ աշխատանքների հիման վրա [21, 22] առաջարկվել է կադմիումի (II) ացետատի առկայությամբ իրականացվող պրոպարգիլային միացությունների յոդացման ուղի (Սխեմա 3): Գտնում ենք, որ կադմիումի (II) ացետատի ներկայությամբ էլեկտրոֆիլային յոդի աղբյուրներ կարելի է համարել.

- ակտիվ միջանկյալ նյութ՝ ացետիլ հիպոյոդիտը (Նկար 3), որը հավանաբար ստացվել է Վուդվարդ-Պրևոյի ռեակցիայի նմանակումով [24]:

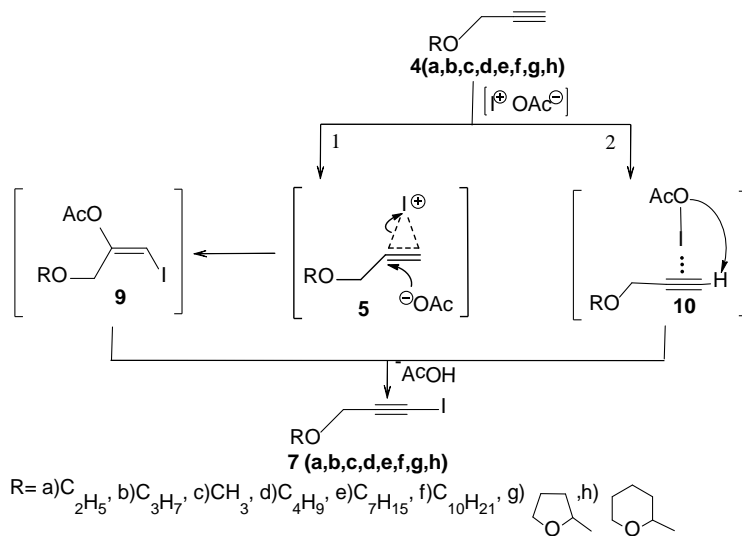

- մոլեկուլային յողը, որը բևեռացված է կադմիումի (II) ացետատով: Պրոպարգիլային սուբստրատների էլեկտրոֆիլային յողացումը կարող է ներկայացվել երկու միմյանց չհակասող ուղղություններով.
- յողոնիումային կոմպլեքսի ձևավորում և ացետատ իոնի ազդեցությամբ նուկլեոֆիլային փոխարկում,
- π -կոորդինացված մասնիկների (10) առաջացում և քացախաթթվի պոկում:

Պրոպարգիլ եթերների (4) և էլեկտրոֆիլային յողի փոխազդեցության դեպքում տեղի է ունենում ակտիվ միջանկյալ (5) մասնիկի առաջացում, որը փոխարկվում է յողակինների (7) և ակօքսիտոյողակենների (8): Հավանաբար, յողոնիումային ցիկլիկ միջանկյալ (5) կարբկատիոնի S_N2 ձեռքումն ացետատ իոնով հանգեցնում է միջանկյալ (9) մասնիկի առաջացմանը, որը կայունանում է քացախաթթվի պոկմամբ և ստացվում են համապատասխան յողակինները (7):

Չի բացառվում նաև π -կոորդինացված մասնիկների (10) առաջացումը, որոնք հեշտությամբ կարող են վերածվել յողակինների (7)՝ քացախաթթվի պոկմամբ: Ակօքսիտոյողակենների (8) առաջացումը կարող է ներկայացվել որպես յողակինների (7) էլեկտրոֆիլային յողացում՝ $\text{Cd}(\text{OAc})_2$ -ի ներկայությամբ (Սխեմա 2, ուղի D):

Սխեմա 3. Յողացման հավանական մեխանիզմ:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ կադմիումի (II) ացետատի առկայությամբ ակիլպրոպարգիլային եթերների մոնո-, երկ- և եռյողացման տեղընտրողականությունը կախված է լուծիչի բնույթից, ռեակցիայի ջերմաստիճանից, ակիլպրոպարգիլային եթերի և յողի քանակների հարաբերակցությունից: Հաստատվել է, որ յողակինների, ակօքսիտոյողոպրոպենների էլքերը երկբևեռ ապրոտոնային (ԴՄՍՕ) և բևեռային պրոտոնային լուծիչներում (մեթանոլ, էթանոլ) կախված են ելանյութերի քանակական հարաբերակցությունից: Ստացված յողակինների ամենաբարձր էլքը գրանցվել է, երբ որպես լուծիչ օգտագործվել է ԴՄՍՕ: Ակօքսիտոյողոպրոպենի ամենաբարձր էլքերը գրանցվել են ԴՄՍՕ-ում յողի կրկնակի ավելցուկային

պայմաններում: Առաջարկվել է յոդակլինների, ալկոքսիտոյոդոպրոպենների և դիյոդոպրոպենների ստացման ռեակցիայի քիմիզմը:

Փորձնական մաս

^1H և ^{13}C ՄՄՌ սպեկտրները հանված են 303 Կ ջերմաստիճանում 300 և 75,462 ՄՀց աշխատանքային հաճախականություններով և ՏՄՍ ներքին ստանդարտով Varian Mercury-300 VX սարքի կիրառմամբ CDCl_3 -ում կամ 1/3 հարաբերությամբ $\text{DMSO}-d_6/\text{CCl}_4$ լուծույթում: Ազդանշանների վերագրումները կատարվել են 2D DEPT և HMQC սպեկտրների հիման վրա: Նրբաշերտ քրոմատագրումը և մշտադիտարկումը իրականացվել են «Silica gel 60 F_{254} » թիթեղների վրա, հայտածումը՝ ՈՒՄ լույսով, յոդի գոլորշիներով և կալիումի պերմանգանատի լուծույթով: Հալման ջերմաստիճանները որոշվել են Stuart SMP11 սարքով բաց մազանոթային խողովակներում: ԻԿ և մասս-սպեկտրերը գրանցվել են համապատասխանաբար Nicolet Avatar 330 FT-IR և XEVO G3 QToF սպեկտրոմետրերով: Բոլոր օգտագործվող նյութերը ռեագենտային մաքրության են. անհրաժեշտության դեպքում մաքրվել են թորմամբ:

A եղանակ

3 (a, b, c) և 8 (a, b, c, d) եռյոդակլենների սրացում

5.75 գ, (0,025 մոլ) կադմիումի (II) ացետատը լուծվել է 30 մլ համապատասխան լուծիչում (մեթանոլ, էթանոլ, ԴՄՍՕ), կաթեցվել են կամ 1(a, b, c), կամ 4(a, b, c, d) (0.025 մոլ) միացությունները, խառնվել է 30ր սենյակային ջերմաստիճանում, այնուհետև մաս-մաս ավելացվել է բյուրեղային յոդ (12.7 գ, 0,05 մոլ): Ռեակցիոն խառնուրդը խառնվել է ևս 8 ժ, ֆիլտրվել է, ֆիլտրատը հաջորդաբար մշակվել է 20 մլ նատրիումի թիոսուլֆատի 10% և 20 մլ նատրիումի կարբոնատի 20% ջրային լուծույթներով, էքստրակտվել դիէթիլէթերով և չորացվել մագնեզիումի սուլֆատով: Ֆիլտրելուց հետո լուծիչը հեռացվել է վակուումում, ստացված զանգվածը մաքրվել է աշտարակային քրոմատագրմամբ՝ օգտագործելով հեքսան/դիէթիլ էթեր կամ թորման միջոցով:

2,3,3-եռյոդպրոպ-2-են-1-ոլ 3(a)

Արգասիքը ստացվել է A եղանակով էթանոլում, մաքրվել է աշտարակային քրոմատագրմամբ հեքսան/դիէթիլ էթերով (10:1) և ստացվել է դեղնավուն պինդ նյութ, ելքը 55% (5.96 գ), n_D^{20} 1.31 °C, $R_f = 0.77$ ($\text{C}_6\text{H}_{14}/(\text{C}_2\text{H}_5)_2\text{O}$ 10:1): ^1H ՄՄՌ (300.077 ՄՀց, [D6] DMSO/CCl_4) մ.մ. $\delta = 5.42$ (տ, $J = 6.3$ Հց, 1H), 4.01 (դ, $J = 6.3$ Հց, 2H): ^{13}C ՄՄՌ (75.462 ՄՀց, [D6] DMSO/CCl_4) մ.մ. $\delta = 121.9(\text{IC})$, 72.9(CH_2), 22.9 (Cl_2): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [$\text{M} + \text{H}$]⁺ հաշվարկված է $\text{C}_3\text{H}_3\text{I}_3\text{O}$, 435.7318, գտնված է 435.7329: ԻԿ $\tilde{\nu}$ max (սմ^{-1}), 3184, 3114 (OH), 1050(C-O):

2,3,3-եռյոդալիլ ացետատ 3(b)

Արգասիքը ստացվել է A եղանակով մեթանոլում, մաքրվել է աշտարակային քրոմատագրմամբ հեքսան/դիէթիլ էթերով (8:1) և ստացվել է դեղին պինդ նյութ, ելքը 58% (6.93 գ), n_D^{20} 1.05 °C, $R_f = 0.79$ ($\text{C}_6\text{H}_{14}/(\text{C}_2\text{H}_5)_2\text{O}$ 8:1): ^1H ՄՄՌ (300.077 ՄՀց, CDCl_3) մ.մ. $\delta = 4.75$ (u, 2H), 2.14 (u, 3H): ^{13}C ՄՄՌ (75.462 ՄՀց, CDCl_3) մ.մ. $\delta = 169.7$ (CO), 111.7 (IC), 74.6 (OCH_2), 24.6 (Cl_2), 21 (CH_3): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [$\text{M} + \text{H}$]⁺ հաշվարկված է $\text{C}_5\text{H}_5\text{I}_3\text{O}_2$, 478.7502, գտնված է 478.7507, ԻԿ $\tilde{\nu}$ max (սմ^{-1}), 1739 (C=O), 1216 (C-O):

3,4,4-եռյոդո-2-մեթիլբու-3-են-2-ոլ 3(c)

Արգասիքը ստացվել է A եղանակով մեթանոլում, մաքրվել է աշտարակային քրոմատոգրամամբ հեքսան/դիէթիլ եթերով (10:1) և ստացվել է նարնջագույն պինդ նյութ, ելքը 53% (6.15 գ), հ. ջերմ. 95-97 °C, Rf = 0.75 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 10:1): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ=5.21 (ս, 1H), 1.61 (ս, 6H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄, 30°C) մ.մ. δ=129.8 (IC), 77.8 (COH), 31 (Cl₂), 12.6 (CH₃): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₅H₇I₃O, 463.7631, գտնված է 463.7639: ԻԿՖmax (սմ⁻¹), 3222 (OH), 1166 (C-O):

3-էթոքսի-1,1,2-եռյոդոպրոպ-1-են (8a)

Արգասիքը ստացվել է A եղանակով ԴՄՍՕ-ում, մաքրվել է թորման միջոցով եռման. ջերմ. 141-142 °C (1 մմ ս.ս.), ստացվել է դեղնավուն յուղանման հեղուկ, ելքը 80% (9.3 գ): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 4.14 (ս, 2H), 3.48-3.55 (կվ, J=7 Հգ, 2H), 1.27 (տ, J=7 Հգ, 3H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=117.8 (IC), 81 (OCH₂), 65.6 (CH₂O), 21 (Cl₂), 15.3 (CH₃): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₅H₇I₃O, 464.7709, գտնված է 464.7719. ԻԿՖmax (սմ⁻¹), 1672(C=C), 1099(C-O):

1,1,2-եռյոդո-3-պրոպոքսիպրոպ-1-են (8b)

Արգասիքը ստացվել է A եղանակով ԴՄՍՕ-ում, մաքրվել է աշտարակային քրոմատոգրամամբ հեքսան/դիէթիլ եթերով (10:1) և ստացվել է շագանակագույն պինդ նյութ, ելքը 75% (8.95 գ), հ. ջերմ. 38 °C, Rf = 0.70 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 10:1): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=4.15 (ս, 2H), 3.41 (տ, J=6.6 Հգ, 2H), 1.6-1.71 (մ, 2H), 0.98 (տ, J=7.4 Հգ, 3H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=117.9 (IC), 81.1 (OCH₂), 71.8 (CH₂O), 23 (CH₃CH₂), 20.9 (Cl₂), 10.9 (CH₃): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₆H₉I₃O, 478.7866, գտնված է 478.7880: ԻԿՖmax (սմ⁻¹), 1678(C=C), 1078 (C-O):

1,1,2-եռյոդո-3-մեթոքսիպրոպ-1-են (8c)

Արգասիքը ստացվել է A եղանակով էթանոլում, մաքրվել է աշտարակային քրոմատոգրամամբ հեքսան/դիէթիլ եթերով (8:1) և ստացվել է բաց դեղնավուն պինդ նյութ, ելքը 69% (7.87 գ), հ. ջերմ. 35 °C, Rf = 0.77 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ= 4.05 (ս, 2H), 3.3 (ս, 3H). ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ= 115.7 (IC), 81.7 (OCH₂), 56.5 (CH₃O), 27.6 (Cl₂): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₄H₅I₃O, 450.7553, գտնված է 450.7561: ԻԿՖmax (սմ⁻¹), 1678(C=C), 1084(C-O):

1-((2,3,3-եռյոդոպիլ)օքսի)բութան (8d)

Արգասիքը ստացվել է A եղանակով մեթանոլում, մաքրվել է աշտարակային քրոմատոգրամամբ հեքսան/դիէթիլ եթերով (8:1) և ստացվել է կանաչ գույնի պինդ նյութ, ելքը 70% (8.63 գ), հ. ջերմ. 50 °C, Rf = 0.75 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 4.15 (ս, 2H), 3.45 (տ, J=6.4 Հգ, 2H), 1.57-1.66 (մ, 2H), 1.38-1.5 (մ, 2H), 0.95 (մ, J=7.3 Հգ, 3H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=117.9 (IC), 81.2 (OCH₂), 70 (CH₂O), 31.8 (CH₂), 20.8 (Cl₂), 19.5 (CH₃CH₂), 14 (CH₃): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₇H₁₁I₃O, 492.8022, գտնված է 492.8031: ԻԿՖmax (սմ⁻¹), 1686 (C=C), 1099 (C-O):

B եղանակ

3-ալկօքսի-1,2-դիյոդոպրոպ-1-ենների (6ա, բ) ստացում

6.9 գ (0,03 մոլ) կադմիումի (II) ացետատը լուծվել է 30 մլ համապատասխան լուծիչում (մեթանոլ, էթանոլ, ԴՄՍՕ) և կաթեցվել է 0.03 մոլ 4 (a, b), խառնվել է 30ր սենյակային ջերմաստիճանում, այնուհետև մաս-մաս ավելացվել է բյուրեղային յոդը (7.62 գ, 0,03 մոլ): Ռեակցիոն խառնուրդը խառնվել է ևս 10 ժ 25°C-ում, ֆիլտրվել է, ֆիլտրատը հաջորդաբար մշակվել է նատրիումի թիոսուլֆատի 20 մլ 10% և նատրիումի կարբոնատի 20 մլ 20% ջրային լուծույթներով, էքստրակտվել դիէթիլէթերով և չորացվել մագնեզիումի սուլֆատով: Ֆիլտրելուց հետո լուծիչը հեռացվել է վակուումում, ստացված զանգվածը մաքրվել է աշտարակային քրոմատագրմամբ՝ օգտագործելով հեքսան/դիէթիլ էթեր կամ թորման միջոցով:

Տրանս-3-էթօքսի-1,2-դիյոդոպրոպ-1-են (6a)

Արգասիքը ստացվել է B եղանակով մեթիլեն քլորիդում, մաքրվել է աշտարակային քրոմատագրմամբ հեքսան/դիէթիլ էթերով (10:1) և ստացվել է դեղնավուն յուղանման հեղուկ, 6.9 գ (68%), $R_f = 0.75$ ($C_6H_{14}/(C_2H_5)_2O$ 10:1): ^1H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, [D6] DMSO/ CCl_4) մ.մ. $\delta=7.19$ (տ, J=1 Հգ, 1H), 4.10 (դ, J=1 Հգ, 2H), 3.42-3.49 (կվ, J=7 Հգ, 2H), 1.23 (տ, J=7 Հգ, 3H): ^{13}C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, [D6] DMSO/ CCl_4) մ.մ. $\delta=101.6$ (IC), 81.4(CH), 76.2(OCH₂), 64.4 (CH₂O), 14.6 (CH₃): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է $C_5H_8I_2O$, 338.8743, գտնված է 338.8748: ԻԿ $\tilde{\nu}_{max}$ (սմ⁻¹): 1678(C=C), 1103(C-O):

Տրանս-1,2-դիյոդո-3-պրոպօքսիպրոպ-1-են (6b)

Արգասիքը ստացվել է B եղանակով մեթիլեն քլորիդում, մաքրվել է աշտարակային քրոմատագրմամբ հեքսան/դիէթիլ էթերով (10:1) և ստացվել է բաց դեղնավուն յուղանման հեղուկ, 7.4 գ (70%), $R_f = 0.8$ ($C_6H_{14}/(C_2H_5)_2O$ 10:1): ^1H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, [D6] DMSO/ CCl_4) մ.մ. $\delta=7.19$ (տ, J=1 Հգ, 1H), 4.10 (դ, J=1 Հգ, 2H), 3.35 (տ, J=7 Հգ, 2H), 1.55-1.67 (մ, 2H), 0.97 (տ, J=7 Հգ, 3H): ^{13}C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, [D6] DMSO/ CCl_4) մ.մ. $\delta=101.5$ (IC), 81.4 (CH), 76.3 (OCH₂), 70.6 (CH₂O), 22.2 (CH₂), 10.4 (CH₃): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է $C_6H_{10}I_2O$, 352.8899, գտնված է 352.8899: ԻԿ $\tilde{\nu}_{max}$ (սմ⁻¹), 1678(C=C), 1103(C-O):

C եղանակ

2 (a, b, c) և 7 (a, b, c, d, e, f, g, h) յոդալկինների ստացում

6.9 գ (0,03 մոլ) կադմիումի (II) ացետատը լուծվել է 30 մլ համապատասխան լուծիչում (մեթանոլ, էթանոլ, ԴՄՍՕ) և կաթեցվել են կամ 4 (a, b, c, d, e, f, g, h, 0.0375 մոլ), կամ 1 (a, b, c, 0.0375 մոլ) միացությունները, խառնվել է 30ր սենյակային ջերմաստիճանում, այնուհետև մաս-մաս ավելացվել է բյուրեղային յոդ (7.62 գ, 0,03 մոլ): Ռեակցիոն խառնուրդը խառնվել է ևս 8 ժ, ֆիլտրվել է, ֆիլտրատը հաջորդաբար մշակվել է նատրիումի թիոսուլֆատի 20 մլ 10% և նատրիումի կարբոնատի 20 մլ 20% ջրային լուծույթներով, էքստրակտվել դիէթիլէթերով և չորացվել մագնեզիումի սուլֆատով: Ֆիլտրելուց հետո լուծիչը հեռացվել է վակուումում, ստացված զանգվածը թորվել է:

3-յողոպրոպ-2-ին-1-ոլ (2a)

3-Յողոպրոպ-2-ին-1-ոլը (2a) սինթեզվել է ըստ C-եղանակի ԴՄՍՕ-ում: Նպատակային միացությունը դեղին պինդ նյութ է, ելքը 59% (3.22 գ), հ. ջերմ. 50 °C, Rf = 0.7 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): 2a նյութը պարունակում է համապատասխան փոխազդեցության ժամանակ որպես լուծիչ օգտագործված ԴՄՍՕ-ի հետքեր, որի մեթիլ խմբերը ¹H ՄՄՌ սպեկտրում երևակվում են 2.66 մ.մ.-ում: ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 4.41 (ս, 2H), 2.16 (ս, 1H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 92.6 (C), 52.6 (CH₂), 2.7 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₃H₃IO, 182.9307, գտնված է 182.9307: ԻԿ ճmax (սմ⁻¹), 3332 (OH), 2187 (C≡C), 1036 (C-O):

3-յողոպրոպ-2-ին-1-իլ ացետատ (2b)

Միացությունը սինթեզվել է ըստ C-եղանակի ԴՄՍՕ-ում: Նպատակային միացությունը դարչնագույն յուղանման նյութ է, ելքը 58% (3.9 գ), եռման ջերմ. 59°C (2 մմ ս.ս.), Rf=0.79 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1), n_D²⁰ = 1.5318: ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ= 4.71 (ս, 2H), 2.05 (ս, 3H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ=168.4 (CO), 86.4 (C), 52.5 (OCH₂), 20 (CH₃), 12.3 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₅H₅IO₂, 224.9413, գտնված է 224.9400: ԻԿճmax (սմ⁻¹), 2196 (C≡C), 1717 (C=O), 1243 (C-O):

4-յողո-2-մեթիլբրո-3-ին-2-ոլ (2c)

Միացությունը սինթեզվել է ըստ C-եղանակի ԴՄՍՕ-ում, նպատակային միացությունը դեղին պինդ նյութ է, ելքը 57% (3.6 գ), եռման ջերմ. 59°C (2 մմ ս.ս.), n_D²⁰=1.5410, Rf = 0.73 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=2.25 (ս, 1H), 1.52 (ս, 6H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=99.2 (C), 67 (C), 31.4 (2CH₃), 0.7 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₅H₇IO, 210.9620, գտնված է 210.9622: ԻԿճmax (սմ⁻¹), 3353 (OH), 2180 (C≡C), 1163 (C-O):

3-էթոքսի-1-յողոպրոպ-1-ին (7a)

Արգասիքը ստացվել է Ա եղանակով ԴՄՍՕ-ում, դեղնավուն յուղանման նյութ է, ելքը 88% (5.54 գ) եռման ջերմ. 82-83 °C (3 մմ ս.ս.), Rf = 0.75 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=4.28 (ս, 2H), 3.53-3.6 (կվ, J=7 Հգ, 2H), 1.22 (ս, J=7 Հգ, 3H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=90.9 (C), 65.7 (OCH₂), 59.5 (CH₂O), 15 (CH₃), 2.3 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₅H₇IO, 210.96 20, գտնված է 210.9625: ԻԿճmax (սմ⁻¹), 2185 (C≡C), 1099 (C-O):

3-պրոպոքսի-1-յողոպրոպ-1-ին (7b)

Արգասիքը ստացվել է C եղանակով ԴՄՍՕ-ում, դեղնավուն յուղանման նյութ է, ելքը 78% (5.24 գ) եռման ջերմ. 100 °C (4 մմ ս.ս.), Rf = 0.72 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 4.29 (ս, 2H), 3.47 (ս, J=6.7 Հգ, 2H), 1.56-1.68 (մ, 2H), 0.94 (ս, J=7.4 Հգ, 3H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=91 (C), 72.1 (CH₂O), 59.7 (OCH₂), 22.8 (CH₂), 10.6 (CH₃), 2.1 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₆H₉IO, 224.9776, գտնված է 224.9784: ԻԿճmax (սմ⁻¹), 2184 (C≡C), 1099 (C-O):

3-մեթոքսի-1-յողոպրոպ-1-ին (7c)

Արգասիքը ստացվել է C եղանակով մեթանոլում, դեղնավուն յուղանման նյութ է, ելքը 75% (4.4 գ), եռման. ջերմ. 92 °C (10 մմ ս.ս.), Rf = 0.8 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ= 4.14 (ս, 2H), 3.30 (ս, 2H). ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ=88.7 (C), 60.4 (CH₂O), 56.6 (CH₃), 10.3 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₄H₅IO, 196.9463, գտնված է 196.9462: ԻԿνmax (սմ⁻¹), 2185 (C≡C), 1085 (C-O):

1-((3-յոդպարոպ-2-ին-1-իլ) օքսի) բուրան (7d)

Արգասիքը ստացվել է C եղանակով ԴՄՍՕ-ում, դեղնավուն յուղանման նյութ է, ելքը 55% (3.93 գ), եռման. ջերմ. 82 °C (2 մմ ս.ս.), Rf = 0.7 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): 7d նյութը պարունակում է համապատասխան փոխազդեցության ժամանակ որպես լուծիչ օգտագործված ԴՄՍՕ-ի հետքեր, որի մեթիլ խմբերը ¹H ՄՄՌ սպեկտրում երևակվում են 2.64 մ.մ.-ում: ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 4.27 (ս, 2H), 3.50 (ս, J= 6.6 Հգ, 2H), 1.53-1.62 (մ, 2H), 1.32-1.44 (մ, 2H), 0.93 (ս, J=7.3 Հգ, 3H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 91 (C), 70.2 (OCH₂), 59.7 (CH₂O), 31.6 (CH₂), 19.3 (CH₂), 13.9 (CH₃), 2.2 (Cl): (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₇H₁₁IO, 238.9933, գտնված է 238.9933: ԻԿνmax (սմ⁻¹), 2184 (C≡C), 1099 (C-O):

1-((3-յոդպարոպ-2-ին-1-իլ)օքսի)հեպտանի (7e) և փրանս-1-((2,3-դիյոդպարոպիլ) օքսի) հեպտանի (6e) խառնուրդ

7e-ն ստացվել է մեթանոլում 6e-ի հետ համատեղ (5.87 գ) C եղանակով: Խառնուրդի եռման. ջերմ. 107 °C (1 մմ ս.ս.): 7e՝ ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ= 4.16 (ս, 2H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ= 89 (C), 69 (OCH₂), 9.7(Cl): 6e՝ ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ=7.18 (ս, J=1 Հգ, 1H), 4.09 (դ, J=1 Հգ, 2H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ=101.5 ((2)Cl), 81.2 ((3)Cl), 76.4 (OCH₂):

1-((3-յոդպարեպ-2-ին-1-իլ)օքսի)դեկան (7f)

Արգասիքը ստացվել է C եղանակով մեթանոլում, դեղնավուն յուղանման նյութ է, ելքը 65% (6.3 գ), եռման. ջերմ. 125 °C (1 մմ ս.ս.), Rf = 0.55 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 4.28 (ս, 2H), 3.5 (ս, J=6.6 Հգ, 2H), 1.57- 1.61 (մ, 2H), 1.28 (մ, 14H), 0.89 (ս, J=6.6 Հգ, 3H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=91 (C), 70.5 (OCH₂), 59.7 (CH₂O), 32 (CH₂), 29.7(CH₂), 29.7 (CH₂), 29.6 (CH₂), 29.5 (CH₂), 29.4 (CH₂), 26.2 (CH₂), 22.8 (CH₂), 14.2 (CH₃), 2.1 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₁₃H₂₃IO, 323.0872, գտնված է 323.0877: ԻԿνmax (սմ⁻¹), 2183 (C≡C), 1079 (C-O):

2-(((3-յոդպարոպ-2-ին-1-իլ) օքսի) մեթիլ)տետրահիդրոֆուրան (7g)

Արգասիքը ստացվել է C եղանակով էթանոլում, դեղնավուն յուղանման նյութ է, ելքը 60% (4.79 գ), եռման. ջերմ. 122 °C (2 մմ ս.ս.), Rf = 0.65 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ= 4.24 (ս, 2H), 3.88-3.96 (մ, 1H), 3.76 (դս, J₁= 8.2 Հգ, J₂= 6.5 Հգ, 1H), 3.64 (դս, J₁= 8.2 Հգ, J₂= 6.8 Հգ, 1H), 3.36-3.45 (մ, 2H), 1.79-1.96 (մ, 3H), 1.59-1.67 (մ, 1H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, [D6] DMSO/CCl₄) մ.մ. δ=88.9 (C), 76.8 (CH, ցիկլ), 71.5 (CH₂O, ցիկլ), 67.2 (OCH₂), 59.2 (OCH₂), 27.7 (CH₂, ցիկլ), 25 (CH₂, ցիկլ), 10.3 (Cl):

2-((3-յորոպարոպ-2-ին-1-իլ) օքսի) փետեպրահիդրո-2H-պիրան (7h)

Արգասիքը ստացվել է C եղանակով ԴՄՍՕ-ում, դեղնավուն յուղանման նյութ է, ելքը 55% (4.39 գ), եռման. ջերմ. 107 °C (1 մմ ս.ս.), Rf = 0.55 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): 7h նյութը պարունակում է փոխազդեցության ժամանակ որպես լուծիչ օգտագործված ԴՄՍՕ-ի հետքեր, որի մեթիլ խմբերը ¹H ՄՄՌ սպեկտրում երևակվում են 2.61 մ.մ.-ում: ¹H ՄՄՌ (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 4.77 (դդ, J=3.8 Հգ, 1H), 4.40 (դ, J=15.8 Հգ 1H), 4.36 (դ, J=15.8 Հգ, 1H), 3.76-3.84 (մ, 1H), 3.47-3.54 (մ, 1H), 1.46-1.86 (մ, 6H): ¹³C ՄՄՌ (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 96.9 (CH), 90.5 (C), 61.9 (CH₂), 55.6 (CH₂), 30.1 (CH₂), 25.3 (CH₂), 18.9 (CH₂), 2.1 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₈H₁₁O₂, 266.9882, գտնված է 266.9872: ԻԿՆmax (սմ⁻¹), 2187 (C≡C), 1059 (C-O):

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. H. Togo, S. Iida, *Synlett* **2006**, *14*, 2159–2175.
2. F. C. Küpper, M. C. Feiters, B. Olofsson, T. Kaiho, S. Yanagida, M. B. Zimmermann, L. J. Carpenle, G. W. Luther III, Z. Lu, M. Jonsson, L. Kloo, *Angew. Chem.*2011, *123*, 11802–11825; *Angew. Chem. Int. Ed.* 2011, *50*, 11598–11620.
3. G. Stavber, J. Iskra, M. Zupan., S. Stavber, *Green Chem.*2009, *11*, 1262–1267.
4. S. Stavber, M. Jereb, M. Zupan, *Synthesis* 2008, *10*, 1487–1513.
5. R. H. Vekariya, C. R. Balar, V. S. Sharma, N. P. Prajapati, M. K. Vekariya, A. S. Sharma, *Chemistry Select* 2018, *3*, 9189–9203.
6. M. J. Mphahlele, *J. Chem. Res.* 2010, *34*, 121–126.
7. V. V. Zhdankin in *Comprehensive Organic Functional Group Transformations*, 2005, 1073–1114.
8. W. Wu, H. Jiang, *Acc. Chem. Res.* 2014, *47*, 2483–2504.
9. T. Nishikawa, S. Shibuya, S. Hosokawa, M. Isobe, *Synlett* 1994, *7*, 485–486.
10. J. P. Brand, J. Waser, *Chem. Soc. Rev.* 2012, *41*, 4165–4179.
11. Y. Liu, D. Huang, J. Huang, K. Maruoka, *J. Org. Chem.* 2017, *82*, 11865–11871.
12. J. Yan, J. Li, D. Cheng, *Synlett* 2007, *15*, 2442–2444.
13. P. Liu, X. Liu, G. Chen, Ch. Li, *Synlett* 2018, *29*, 2051–2055.
14. M. Yao, J. Zhang, S. Yang, H. Xiong, L. Li, E. Liu, H. Shi, *RSC Advances* 2020, *10*, 3946–3950.
15. G. W. Kabalka, A. R. Mereddy, *Tetrahedron Lett.*2004, *45*, 1417–1419.
16. T. Ferris, L. Carroll, R. C. Mease, A. C. Spivey, E. O. Aboagye, *Tetrahedron Lett.*2019, *60*, 936–939.
17. Ch. Suo, Z. Xiaowei, Z. Hui, G. Xiaohong, H. Xiangguo, *Chin. J. Org. Chem.*2018, *38*, 1172–1176.
18. T. Jeffery, *J. Chem. Soc., Chem. Commun.* 1988, *14*, 909–912.
19. J. E. Hein, J. C. Tripp, L. B. Krasnova, K. B. Sharpless, V. V. Fokin, *Angew.Chem.*2009, *121*, 8162–8165; *Angew.Chem. Int. Ed.*2009, *48*, 8018–8021.
20. Y. Y. Myint, M. A. Pasha, *J. Chem. Res.*2004, *5*, 333–335.
21. N. G. Hobosyan, *Chemical Journal of Armenia* 2019, *72*, 366–368.
22. N. G. Hobosyan, H. S. Nersisyan, L. M. Chalechyan, H. B. Sargsyan, *Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference INTERNATIONAL FORUM: PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS.* 2021, Melbourne, Australia, 310–314.
23. N. Ajvazi, S. Stavber, *Compounds* 2022, *2*, 3–24.
24. P. V. Chouthaiwale, G. Suryavanshi, A. Sudalai, *Tetrahedron Lett.*2008, *49*, 6401–6403.
25. J. A. Webb, P.–H. Liu, O. L. Malkina, N. S. Goroff, *Angew. Chem.*2002, *114*, 3137–3140; *Angew. Chem. Int. Ed.* 2002, *41*, 3011–3014.
26. M. Yao, J. Zhang, S. Yang, E. Liu, H. Xiong, *Synlett* **2020**, *31*, A–E.

ՊՐՈՊԱՐԳԻԼԱՅԻՆ ԱԾԱՆՑՅԱԼՆԵՐԻ ՄԵՐԿՈՒՐԱՑՄԱՆ- ՅՈՒԿԵՄԵՐԿՈՒՐԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոնի կրտսեր գիտաշխատող
lusrmov372@gmail.com

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ

Երևանի «Հայբուսակ» համալսարանի ուսանող
vladimirvardazaryan@icloud.com

ԼԻԼԻԹ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Երևանի «Հայբուսակ» համալսարանի ուսանող
lilitayvazyan272005@mail.ru

ՄԱՆՈՒՇԱԿ ԳՍՊԵՅԱՆ

Երևանի «Հայբուսակ» համալսարանի ուսանող
gspeyan.manushak@mail.ru

Համառոտագիր

Պարզվել է, որ ալկիլպրոպարգիլային եթերները փոխազդում են սնդիկի ագետատի հետ քացախաթթվի միջավայրում՝ առաջացնելով սնդիկօրգանական ինտերմեդիատներ, որոնց յոդդեմեկուրացումը հանգեցնում է երկյոդալկօքսիպրոպենիլ ագետատների, յոդալկօքսիպրոպինների և դիյոդալկօքսիպրոպենների խառնուրդի:

Բացահայտվել է, որ, ի տարբերություն ալկիլպրոպարգիլային եթերների, որպես սուբստրատ պրոպ-2-ին-1-իլ ագետատ կիրառելիս, հետազոտվող ռեակցիայի արգասիքներն են 3,3-երկյոդպրոպ-2-են-1,2-դիիլ- և (E)-2,3-երկյոդալկիլ ագետատները և չի հայտնաբերվել համապատասխան յոդալկինը:

Ցույց է տրվել, որ երկու թթվային կենտրոններ պարունակող սուբստրատների՝ պրոպ-2-ին-1-ոլի և 2-մեթիլբուր-3-ին-2-ոլի մերկուրացման-յոդդեմեկուրացման ռեակցիաների արգասիքների կառուցվածքը էականորեն կախված է օգտագործված լուծիչների (քացախաթթու, ԴՄՍՕ, մեթիլեն քլորիդ) բնույթից:

Պրոպարգիլային սպիրտի դեպքում ռեակցիան քացախաթթվում իրականացնելիս՝ առաջացել են եռյոդպրոպ-2-են-1-ոլը և (E)-2,3-երկյոդպրոպ-2-են-1-ոլը:

Քացախաթթվում 2-մեթիլբուր-3-ին-2-ոլի մերկուրացման-յոդդեմեկուրացման ռեակցիան հանգեցրել է 3,4-եռյոդ-2-մեթիլբուր-3-են-2-ոլի առաջացմանը:

Որպես լուծիչ ԴՄՍՕ կիրառելիս 2-մեթիլբուր-3-ին-2-ոլի մասնակցությամբ ռեակցիայի միակ արգասիքը 4-յոդ-2-մեթիլբուր-3-ին-2-ոլն է, իսկ մեթիլենքլորիդի միջավայրում հաջողվել է առանձնացնել (E)-3,4-երկյոդ-2-մեթիլբուր-3-են-2-ոլը և 4-յոդ-2-մեթիլբուր-3-ին-2-ոլը:

Այսպիսով՝ պրոպ-2-ին-1-ոլի և 2-մեթիլբուր-3-ին-2-ոլի դեպքում չի հաջողվել անջատել ակտիվ եռակի կապով յոդալկինների ագետօքսի մերկուրացման-յոդդեմեկուրացման արգասիքներ դիյոդապետատները:

Հաստատվել է, որ 2-մեթիլբուր-3-ին-2-իլ ագետատի մերկուրացման-

յողդեմերկուրացման ռեակցիայի արգասիքներն են 4-յողո-2-մեթիլ-3-օքսոբութան-2-իլ ացետատը և 2-մեթիլ-3-օքսոբութան-2-իլ ացետատը, որոնց նմանակները չեն հայտնաբերվել պրոպարգիլային եթերների, պրոպ-2-ին-1-իլ ացետատի, պրոպ-2-ին-1-ոլի և 2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլի փորձական տվյալներում:

Առաջարկվել են պրոպարգիլային համակարգերի մերկուրացման-յողդեմերկուրացման ռեակցիայի ընթացքում երկու հավանական ուղիներ, կախված Csp-H կապի թթվայնությունից և եռակի կապի նուկլեոֆիլությունից:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ պրոպարգիլային ածանցյալներ, մերկուրացում, յողդեմերկուրացում, սնդիկի (II) ացետատ, յողալկին, եռյողալկեն, սնդիկօրգանական միջանկյալ միացություն:

ОСОБЕННОСТИ МЕРКУРИРОВАНИЯ – ЙОДМЕРКУРИРОВАНИЯ ПРОПАРГИЛОВЫХ СОЕДИНЕНИЙ

ЛУСИНЕ МОВСИСЯН

Национальная академия наук Республики Армения, Научно-технологический
центр органической и фармацевтической химии
младший научный сотрудник
lusmov372@gmail.com

ВЛАДИМИР ВАРДАЗАРЯН

Ереванский университет «Айбусак»
Студент
vladimirvardazaryan@icloud.com

ЛИЛИТ АЙВАЗЯН

Ереванский университет «Айбусак»
Студентка
lilitayvazyan272005@mail.ru

МАНУШАК ГСПЕЯН

Ереванский университет «Айбусак»
Студентка
gspeyan.manushak@mail.ru

Аннотация

Установлено, что алкилпропаргилловые эфиры реагируют с ацетатом ртути в уксусной кислоте с образованием ртутьорганических интермедиатов, иододемеркурирование которых приводит к смеси дииодалкилоксипропенилацетатов, иодоалкилпропинов и дииодалкилпропенов.

Установлено, что при использовании в качестве субстрата проп-2-ин-1-ил ацетата, в отличие от алкилпропаргилловых эфиров, продуктами исследуемой

реакции являются 3,3-дииодопроп-2-ен-1,2-диил- и (*E*)-2,3-дииодоаллил ацетаты, а соответствующий иодоалкин не обнаружен.

Показано, что структура продуктов реакции меркурирования-иододемеркурирования проп-2-ин-1-ола и 2-метилбут-3-ин-2-ола, содержащих два кислотных центра, существенно зависит от природы используемых растворителей (уксусная кислота, ДМСО, метиленхлорид).

При проведении реакции в уксусной кислоте в случае пропаргилового спирта образуются трииодопроп-2-ен-1-ол и (*E*)-2,3-дииодопроп-2-ен-1-ол.

Реакцией меркурирования-иододемеркурирования 2-метилбут-3-ин-2-ола в уксусной кислоте получен 3,4,4-триид-2-метилбут-3-ен-2-ола.

При использовании ДМСО в качестве растворителя единственным продуктом реакции с участием 2-метилбут-3-ин-2-ола является 4-йод-2-метилбут-3-ин-2-ол, а в среде хлористого метилена удалось выделить (*E*)-3,4-дииод-2-метилбут-3-ен-2-ол и 4-йод-2-метилбут-3-ин-2-ол.

Таким образом, в случае проп-2-ин-1-ола и 2-метилбут-3-ин-2-ола не удалось выделить дийодоацетаты - продукты ацетоксимеркурирования-иододемеркурирования иодоалкинов с активной тройной связью.

Подтверждено, что продуктами реакции меркурирования-иододемеркурирования 2-метилбут-3-ин-2-илацетата являются 4-йод-2-метил-3-оксобутан-2-илацетат и 2-метил-3-оксобутан-2-илацетат, аналоги которых не обнаружены в экспериментальных данных для пропаргиловых эфиров, проп-2-ин-1-илацетата, проп-2-ин-1-ола и 2-метилбут-3-ин-2-ола.

Предложены два возможных пути реакции меркурирования-иододемеркурирования пропаргиловых систем в зависимости от кислотности связи Csp-H и нуклеофильности тройной связи.

Ключевые слова и фразы: пропаргильные производные, меркурирование-иододемеркурирование иодирование, иодалкин, трииодоалкен, ацетат ртути (II), ртутьорганические интермедиаты.

PECULIARITIES OF MERCURATION–IODODEMERCURATION OF PROPARGYLYC COMPOUNDS

LUSINE MOVSISYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Scientific and Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Junior Researcher
lusmov372@gmail.com

VLADIMIR VARDAZARYAN

Yerevan Haybusak University, student
vladimirvardazaryan@icloud.com

LILIT AYVAZYAN

Yerevan Haybusak University, student
lilitayvazyan272005@mail.ru

MANUSHAK GSPEYAN

Yerevan Haybusak University, student
gspeyan.manushak@mail.ru

Abstract

It was found that alkylpropargylic ethers react with mercuric acetate in acetic acid to form organomercury intermediates, of the latter iododemercuration leads to a mixture of diiodoalkyloxypropenyl acetates, iodoalkylpropynes and diiodoalkylpropenes.

It was revealed, that in contrast to alkylpropargyl ethers, when prop-2-yn-1-yl acetate is used as a substrate, the products of the researched reaction are 3,3-diiodoprop-2-en-1,2-diyl- and (E) - 2,3-diiodoallyl acetates, and the corresponding iodoalkyne is not detected.

It was shown that the structure of the mercuration–iododemercuration products of prop-2-yn-1-ol and 2-methylbut-3-yn-2-ol, containing two acid centers, significantly depends on the nature of the used solvents (acetic acid, DMSO, methylene chloride).

Triiodoprop-2-en-1-ol and (E)-2,3-diiodoprop-2-en-1-ol are formed during the reaction in acetic acid in the case of propargylic alcohol.

The mercuration–iododemercuration of 2-methylbut-3-yn-2-ol in acetic acid leads to the 3,4,4-triiodo-2-methylbut-3-en-2-ol.

The use of DMSO as a solvent and 2-methylbut-3-yn-2-ol as a substrate the unique product is 4-iodo-2-methylbut-3-yn-2-ol, but in methylene chloride, it was possible to isolate (E)- 3,4-diiodo-2-methylbut-3-en-2-ol and 4-iodo-2-methylbut-3-yn-2-ol.

Thus, in the case of prop-2-yn-1-ol and 2-methylbut-3-yn-2-ol, it was not possible to isolate diiodoacetates as the products of acetoxymercuration–iododemercuration of iodoalkynes with an active triple bond.

It was confirmed that the products of the mercuration–iododemercuration of 2-methylbut-3-yn-2-yl acetate are 4-iodo-2-methyl-3-oxobutan-2-yl acetate and 2-methyl-3-oxobutan-2-yl acetate, analogues of which are not found in the experimental data in case of propargylic ethers, prop-2-yn-1-yl acetate, prop-2-yn-1-ol and 2-methylbut-3-yn-2-ol.

Two possible pathways for the mercuration-iododemercuration of propargylic systems were proposed, depending on the acidity of the Csp-H bond and the nucleophilicity of the triple bond.

Keywords and phrases: Propargyl derivatives, mercuration-iododemercuration, iodoalkyne, triiodoalkene, mercury (II) acetate, organomercury intermediate

Ներածություն

Անցողիկ մետաղների աղերի առկայությամբ ընթացող չհագեցած համակարգերի նպատակային բազմաֆունկցիոնալացումը օրգանական քիմիայի զարգացող ուղղություններից է: Դա պայմանավորված է նրանով, որ որոշ անցողիկ մետաղների օրգանական ածանցյալները հեռանկարային կատալիզատորներ և ռեագենտներ են օրգանական սինթեզում: Այդ փոխազդեցություններն երբեմն ընթանում են ոչ դասական մեխանիզմով, յուրօրինակ քեմո-, ռեգիո- և ստերեոընտրողականությամբ՝ հեռանկարային դարձնելով գիտական հետազոտությունները և հնարավորություններ ընձեռելով տարաբնույթ սինթեզներ իրականացնելու համար: Մետաղօրգանական միացությունների կայունությունն ու ռեակցիոնունակությունը պայմանավորված է անցողիկ մետաղի բնույթով, իսկ սինթեզը մատչելի է այն դեպքում, երբ միջանկյալ մասնիկը ստացվում է համապատասխան աղերից և փոխարկումները կարելի է նպատակաուղղել:

Այդ առումով անկասկած հետաքրքրություն են ներկայացնում սնդիկի (II) աղերի առկայությամբ ընթացող չհագեցած համակարգերի փոխարկումները **[1-12]**: Նախորդ աշխատանքներում իրականացվել են ամինների, էսթերների, սպիրտների, CH-թթուների միացման ռեակցիաները պրոպարգիլային միացություններին՝ կիրառելով սնդիկի (II) ացետատի յուրօրինակ ակտիվությունը: Ալկիլացետիլենների **[13]** օրինակով ցույց է տրվել, որ C-նուկլեոֆիլների միացումն ընթանում է տեղընտրողաբար՝ եռակի կապի տեղակալված ածխածնի ատոմի մասնակցությամբ: Միջանկյալ փուլում կրկնակի կապի միգրման արդյունքում ստացվող չհագեցած դիկարբոնիլային միացությունների ներմուկուլային հետագա ցիկլման և արոմատացման արդյունքում առաջանում են ֆուրաններ և չհագեցած երկկետոածանցյալներ: Ի տարբերություն ալկիլացետիլենների, որպես պրոպարգիլային սուբստրատ տետրահիդրո-2-((պրոպ-2-ինիլօքսի)մեթիլ)ֆուրանը **[14]** կիրառելիս, բացահայտվել է, որ ցիկլումն արոմատացմամբ չի ուղեկցվում: Պարզվել է, որ որպես պրոպարգիլային սուբստրատ ալկիլպրոպարգիլային եթերներն **[15]** օգտագործելիս C-նուկլեաֆիլների միացման հետևանքով առաջանում են առավելապես զուգորդված կետո- և ենոլային կառուցվածքով գծային միացություններ: Ցույց է տրվել, որ տեղակալված պրոպարգիլային եթերների դեպքում ընթանում է C-նուկլեաֆիլներով ալկիլում և առաջանում են հեշտությամբ հիդրոլիզվող ենոլային կառուցվածքով եթերներ, էսթերներ: Ակտիվացված կրկնակի կապ պարունակող միացությունների դեպքում ներկայացվել է հիդրման հնարավորությունը դեմերկուրման փուլում, և առանձնացվել են հագեցած բազմաֆունկցիոնալ նմանակներ: CH-թթուների միացումն ալիլպրոպարգիլային եթերներին ընթանում է ինչպես գծային, այնպես էլ եռակի կապի անուղղակի հիդրատացման արգասիքների առաջացմամբ:

Հետազոտվել է նաև պրոպարգիլային կառուցվածքով ամինների **[16-19]** փոխազդեցությունը C-, N-, O- նուկլեաֆիլների հետ: Ցույց է տրվել, որ որպես պրոպարգիլային սուբստրատ դիէթիլպրոպարգիլամինը և պրոպարգիլմոֆոլինը կիրառելիս առաջանում են ալկիլման և անուղղակի հիդրատացման արգասիքներ, իսկ դիմեդոնը որպես CH-թթու օգտագործելիս ռեակցիոն խառնուրդում հայտնաբերվել են քսանտենային և դիենային արգասիքներ, ինչպես նաև

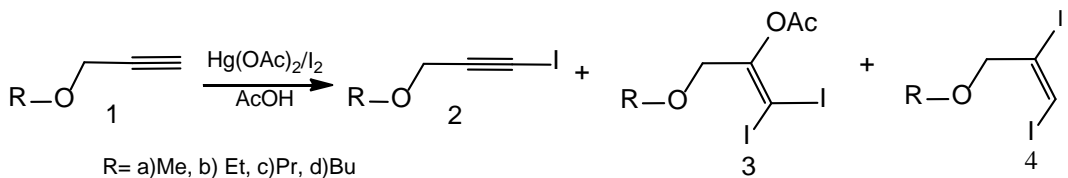
համաչափ կառուցվածքով սնդիկօրգանական միացություններ: Պիպերիդինային նմանակների դեպքում հաջողվել է ստանալ միայն ակիլման արգասիքներ և սնդիկօրգանական միացություններ: Բացահայտվել են որոշ հետերոցիկլային [20] համակարգերի մերկուրման-դեմերկուրման առանձնահատկությունները: Պարզվել է, որ պրոպարգիլ խմբով տեղակալված ազոլների փոխազդեցությունն ացետիլացետոնի նատրիումական աղի հետ դիօքսանում սնդիկի (II) ացետատի առկայությամբ հանգեցնում է ենոլային կառուցվածքով հետերոցիկլային միացությունների ստացմանը: Նույն պատկերն է նկատվել համապատասխան պիրիդինթիոնային սուբստրատների S-ակիլացման արդյունքում ստացված ծայրային եռակի կապով համակցված թիոպիրիդինների մերկուրման դեպքում: Ծայրային եռակի կապով պիրիդինթիոնների և թիոպիրիդինների շարքում հայտնաբերվել են որոշակի կենսաբանական ակտիվությամբ միացություններ: Հարկ ենք համարում նշել, որ վերոնշյալ բոլոր քննարկված օրինակներում [13–20] որպես դեմերկուրացնող համակարգեր կիրառվել են կամ նատրիումի բորհիդրիդը, կամ աղաթթուն, սակայն հայտնի են նաև որոշ սակավաթիվ աշխատանքներ, որոնցում որպես դեմերկուրացնող ազենտ օգտագործվում է յոդը [21]:

Վերոնշյալ աշխատանքների շարքում բացակայում են պրոպարգիլային կառուցվածքով միացությունների սնդիկի ացետատով մերկուրացման և յոդդեմերկուրացման օրինակները: Սույն աշխատանքի նպատակն է հետազոտել պրոպարգիլային եթերների, էթերների և որոշ սպիրտների վարքը մերկուրացման-յոդդեմերկուրացման ռեակցիաներում:

Մինթետիկ օրգանական քիմիայում յոդի ներմուծումը օրգանական մոլեկուլներ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում՝ ապահովելով յոդօրգանական միացությունների ունիվերսալ կառուցահատվածների ստեղծում: Յոդօրգանական ածանցյալները նաև հեռանկարային միջանկյալ միացություններ են, քանի որ յոդը հեշտ հեռացող խումբ և սինտոն է ածխածին-ածխածին, ածխածին-թթվածին և ածխածին-ազոտ կապերի ձևավորման ժամանակ [22–27]:

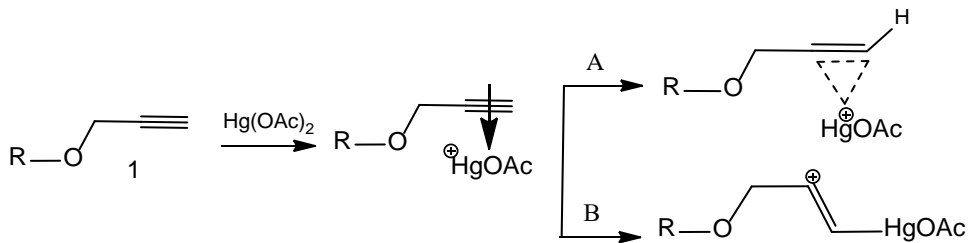
Ի տարբերություն C-Hg կապի նատրիումի բորհիդրիդով կամ աղաթթվով վերականգնման՝ յոդդեմերկուրացումն ընթանում է մեղմ պայմաններում՝ նվազեցնելով կողմնակի արգասիքների ստացումը: Ալկիլպրոպարգիլային եթերները մեղմ պայմաններում փոխազդում են սնդիկի ացետատի հետ քացախաթթվի միջավայրում՝ յոդդեմերկուրացման արդյունքում առաջացնելով երկյոդոակլօքսիպրոպենիլ ացետատների, յոդոակլօքսիպրոպինների և դիյոդոակլօքսիպրոպենների խառնուրդ:

Սխեմա 1

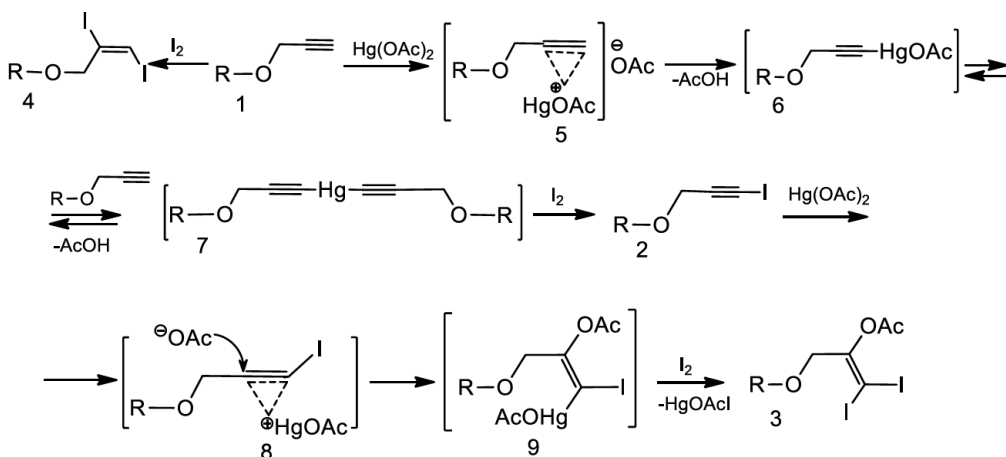
Պրոպարգիլային համակարգերի փոխազդեցությունը սնդիկի ացետատի հետ հավանաբար ընթանում է միևնույն պի-կոմպլեքսից առաջացող կատիոնային բնույթի կամրջակային և գծային կառուցվածքով երկու մերկուրմասնիկների մասնակցությամբ, կախված. Csp-H կապի թթվայնությունից (A-ձանապարհ) և եռակի կապի նուկլեոֆիլությունից (B-ձանապարհ):

Սխեմա 2

Ենթադրվում է, որ փոխազդեցությունն ընթանում է հետևյալ ուղիվազրով.

Սխեմա 3

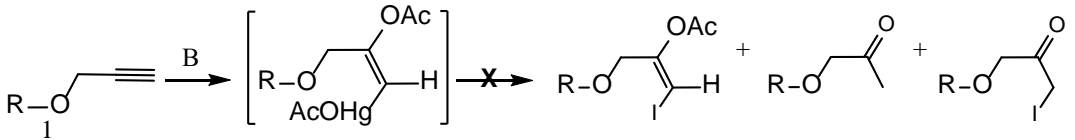

R= a)Me, b) Et, c)Pr, d)Bu

Ալկիլպրոպարգիլային եթերների 1 ացետոքսիմերկուրացումն ընթանում է անկայուն 5, 6 և համեմատաբար կայուն 7 մերկուրաձանցյալների մասնակցությամբ: Ռեակցիայի ընթացքի վերոնշյալ ձանապարհի ապացույցն է բիս (3-բութոքսիպրոպ-1-ին-1-իլ)սնդիկի՝ (7d) անջատումը և իդենտիֆիկացումը: Վերջինս համեմատաբար ընդունելի էլքերով առանձնացվել է Hg(OAc)₂ / պրոպարգիլային եթեր 0.5 / 1 հարաբերություն կիրառելիս: Հարկ ենք համարում նշել, որ սնդիկի ացետատի և պրոպարգիլային եթերների 1 մասնակցությամբ քանակաչափական հարաբերությամբ փորձն իրականացնելիս ստացվել է սնդիկօրգանական անլուծելի միացությունների չպարզաբանվող խառնուրդ: Միջանկյալ սնդիկօրգանական միացությունների հետագա դեմերկուրացումը կատարվել է մեղմ պայմաններում մուլեկուլային յոդով՝ յոդալկինների 2 և դիյոդացետատների 3 ստացմամբ: Ռեակցիոն խառնուրդում հայտնաբերվել են նաև եռակի կապի էլեկտրոֆիլային յոդացման արգասիքներ 4: Յոդալկինների 2 փոխարկումը դիյոդացետատների 3 ներառում է սնդիկի ացետատի էլեկտրոֆիլ հարձակում եռակի կապին՝ 8 կամրջակային կատիոնի առաջացմամբ: Նուկլեոֆիլ ացետատ-իոնով 8 կատիոնի տրանս-ձեղքումը հանգեցրել է 9 սնդիկօրգանական ինտերմեդիատների, որոնց հետագա յոդեմերկուրացմամբ ստացվել են դիյոդացետատները 3: Համաձայն գրական տվյալների, ի տարբերություն ծայրային

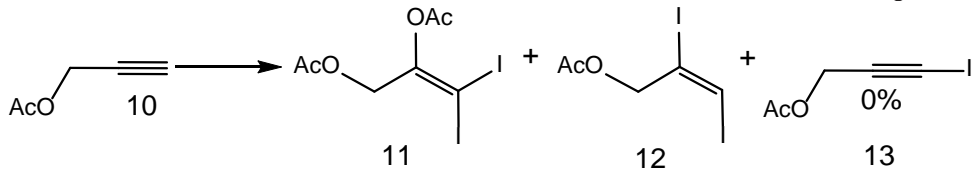
ակլինների, յոդակլիններն ավելի ռեակցիոնունակ են էլեկտրոֆիլ ռեագենտների հանդեպ [28]: Նկարագրված փոխարկումներն ապրոտոնային լուծիչներում (ԴՄՍՕ, դիօքսան և ՏՀՖ) իրականացնելիս անջատվել են միայն յոդակլիններ 2: Պատճառը նշված լուծիչներում սնդիկի ագտատի էլեկտրոֆիլային ազդեցության նվազումն է: Այսպիսով՝ փորձնական արդյունքներից ելնելով՝ պարզվել է, որ պրոպարգիլային եթերների 1 մերկուրացման-յոդդեմերկուրացման ռեակցիան թե՛ ապրոտոնային լուծիչներում, թե՛ քացախաթթվում ընթանում է միայն սխեմա 2-ում նշված **A** ուղիով և ենթադրյալ **B** ճանապարհից ակնկալվող արգասիքներ չեն հայտնաբերվել:

Սխեմա 4

Մերկուրացման-յոդդեմերկուրացման ռեակցիայի ուսումնասիրման շրջանակները ընդլայնվել են ներառելով պրոպարգիլային կառուցվածքով հաջորդ նյութը՝ պրոպ-2-ին-1-իլ ագետատը (**10**).

Սխեմա 5

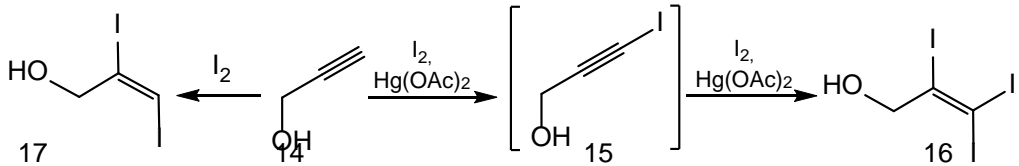
Ի տարբերություն ակլիպրոպարգիլային եթերների, պրոպ-2-ին-1-իլ ագետատի (**10**) մերկուրացման-յոդդեմերկուրացման ռեակցիան քացախաթթվում ընթանում է 3,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1,2-դիիլ- (**11**) և (*E*)-2,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1,2-դիիլ- (**12**) առաջացմամբ և չի հայտնաբերվել համապատասխան յոդոակլինը **13**: 3,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1,2-դիիլ ագետատի (**11**) հայտնաբերումը ռեակցիոն խառնուրդում **A** ճանապարհով ռեակցիայի ընթանալու ապացույց է: Նշենք, որ (*E*)-2,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1,2-դիիլ ագետատի (**12**) առաջացումը բացատրվում է եռակի կապի անմիջական էլեկտրոֆիլային յոդացմամբ: Ինչպես պրոպարգիլային եթերների 1, այնպես էլ պրոպարգիլագետատի (**10**) դեպքում ռեակցիայի արգասիքներում բացակայում են **B** ճանապարհին համապատասխանող վերջնանյութերը:

Համաձայն գրականության տվյալների, սնդիկի ագետատի մասնակցությամբ պրոպարգիլային եթերների, ագետատի և տարաբնույթ նուկլեոֆիլների միջև ընթացող փոխարկումները ապրոտոնային լուծիչներում տեղի են ունենում **B** ուղիով, որի ապացույցն է համապատասխան նուկլեոֆիլների ակլիման արգասիքների անջատումը: Մասնավորապես, ակլիպրոպարգիլային եթերների և ագետիլագետոնի, ագետոքացախաթթվային էսթերի միջև ընթացող մերկուրացման-դեմերկուրացման ռեակցիաները ուղեկցվում են գծային կառուցվածքով միացման արգասիքների, իսկ պրոպարգիլային ագետատի դեպքում՝ ֆուրանային ածանցյալների առաջացմամբ [2,15]: Նշված օրինակներում միջանկյալ սնդիկօրգանական միացությունների C-Hg կապի վերականգնումը իրականացվել է ավելի խիստ պայմաններում՝ նատրիումի բորհիդրիդի մասնակցությամբ:

Պրոպարգիլային եթերների և ագետատի դեպքում մոլեկուլներում առկա

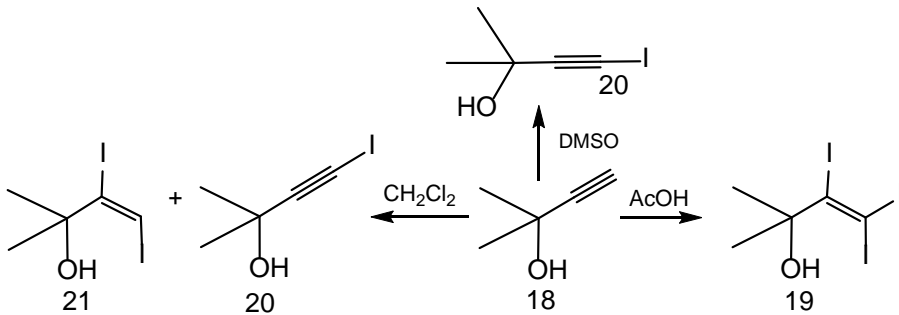
է միայն մեկ $C_{sp}-H$ թթվային կենտրոն: Հետաքրքիր էր ուսումնասիրել նաև մրցակցային երկու՝ $O-H$ և $C-H$ թթվային կենտրոններ պարունակող սուբստրատների մերկուրացման-յոդոէներկուրացման ռեակցիաները: Որպես մոդելային օրինակներ ընտրվել են պրոպ-2-ին-1-ոլ (14) և 2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլը (18): Այսպես, պրոպարգիլային սպիրտի (14) դեպքում հետազոտվող ռեակցիան քացախաթթվում հանգեցրել է եռյոդոպրոպ-2-են-1-ոլի (16) և (E)-2,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1-ոլի (17) առաջացմանը: Ինչպես պրոպարգիլացետատի, այնպես էլ այս տարբերակում ռեակցիան ընթանում է A ուղիով առանց համապատասխան յոդալկինի 15 անջատման, որի հետագա էլեկտրոֆիլային յոդացումը հանգեցնում է եռյոդոպրոպ-2-են-1-ոլի (16):

Սխեմա 6

2-Մեթիլբութ-3-ին-2-ոլի (18) դեպքում հետազոտվող ռեակցիան քացախաթթվում հանգեցրել է 3,4,4-եռյոդո-2-մեթիլբութ-3-են-2-ոլի (19) առաջացմանը: Որպես լուծիչ ԴՄՍՕ կիրառելիս ռեակցիայի միակ արգասիքը 4-յոդո-2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլն է (20), իսկ մեթիլենքլորիդի միջավայրում հաջողվել է առանձնացնել 4-յոդո-2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլը (20) և (E)-3,4-երկյոդո-2-մեթիլբութ-3-են-2-ոլը (21):

Սխեմա 7

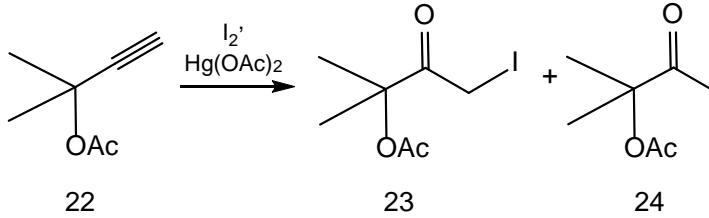
Այսպիսով, 2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլի (18) և պրոպ-2-ին-1-ոլի (14) դեպքում չի հաջողվել անջատել ակտիվ եռակի կապով յոդալկինների ացետոքսիմերկուրացման-յոդոէներկուրացման արգասիքներ՝ 3 դիյոդոացետատների նմանակները: Փոխարենը ստացվել են յոդալկինների անմիջական էլեկտրաֆիլային յոդացման արգասիքները:

2-Մեթիլբութ-3-ին-2-ոլի ացետատի (22), մերկուրացման-յոդոէներկուրացման ռեակցիայի արդյունքները առանձնահատուկ են՝ տարբերվելով պրոպարգիլային եթերների 1, պրոպ-2-ին-1-ոլի ացետատի (10), պրոպ-2-ին-1-ոլի (14) և 2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլի (18) նմանատիպ փոխարկումների ժամանակ գրանցված փորձնական տվյալներից՝ հանգեցնելով 4-յոդո-2-մեթիլ-3-օքսոբութան-2-ոլի (23) և 2-մեթիլ-3-օքսոբութան-2-ոլի ացետատների (24): 2-մեթիլ-3-օքսոբութան-2-ոլի ացետատի

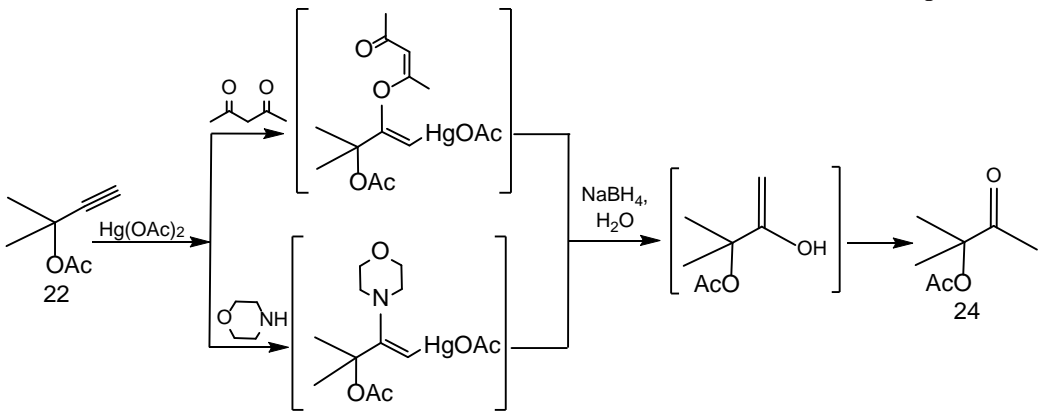
(24) ստացումը բացատրվում է եռակի կապի հիդրատացմամբ՝ սնդիկի ացետատի ներկայությամբ: Մեր կողմից առաջարկված մեթոդը նախընտրելի է մատչելիությամբ, ի տարբերություն Կուլերովի մշակած եռակի կապի հիդրատացման խիստ պայմանների:

Սխեմա 8

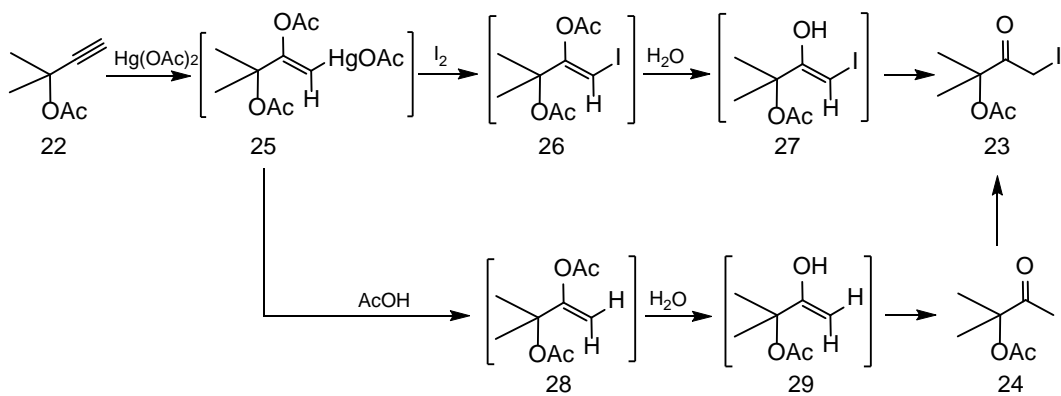
Հայտնի է, որ եռակի կապի հիդրատացումը կատալիզվում է նաև ոսկու (III), պղնձի (I), ռուբենիումի (III), արծաթի (I) կոմպլեքսներով, սակայն դրանք օրգանական սինթեզում լայն կիրառություն չեն ստացել: Մինչև սույն հետազոտություններ իրականացնելը գրականության մեջ ներկայացված են եղել աշխատանքներ, համաձայն որոնց՝ վինիլ-, իզոպրոպենիլացետիլենների ակտիվացում, ացետոքսի-, ամինոմերկուրացման և նատրիումի բորհիդրիդով դեմերկուրացման ռեակցիաներն ուղեկցվում են ակտիվացված կրկնակի կապով կետոնների առաջացմամբ: Գրականության մեջ [29] նկարագրված են սույն աշխատանքում կիրառված 2-մեթիլբուր-3-ին-2-իլ ացետատի (22) և որոշ նուկլեոֆիլների (CH- և NH-թթուների) փոխազդեցությունների առանձնահատկությունները՝ սնդիկի ացետատի ներկայությամբ:

Սխեմա 9

Մեր կողմից՝ ստացված տվյալները համահունչ են գրականության արդյունքներին: Նշենք, որ [29] աշխատանքում մորֆոլինը և ացետիլացետոնը որպես նուկլեոֆիլ կիրառելիս՝ ակտիվման արգասիքներ չեն անջատվել, փոխարենը տեղի է ունեցել եռակի կապի անուղղակի հիդրատացում՝ հանգեցնելով 2-մեթիլ-3-օքսոբուր-2-իլ ացետատի (24): 2-մեթիլբուր-3-ին-2-իլ ացետատի (22) մերկուրացման-յոդդեմերկուրացման ընթացքը կարելի է ներկայացնել միմյանց չհակասող, միևնույն միջանկյալ սնդիկօրգանական միացությունից 25 սերվող երկու ուղղություններով:

Սխեմա 10

4-յողո-2-մեթիլ-3-օքսոբութան-2-իլ (**23**) ացետատի առաջացումը ներառում է **25** միջանկյալ սնդիկօրգանական միացության յողդեմերկուրացում, **26** ինտերմեդիատի հիդրոլիզ և կետոենոլային տաուտոմերիա (**27/23**): 2-մեթիլ-3-օքսոբութան-2-իլ ացետատի (**24**) ստացումը ներառում է **25** միջանկյալ սնդիկօրգանական միացության դեմերկուրացում թթվային միջավայրում, **28** ինտերմեդիատի հիդրոլիզ և կետոենոլային տաուտոմերիա (**29/24**): Չի բացառվում նաև **24** կետոնից **23** յողկետոնի առաջացումը:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ ուսումնասիրվել են մերկուրացման-յողդեմերկուրացման ռեակցիաների տեղընտրողականությունը, ընթանալու ուղիները, լուծիչի ազդեցությունը, միջանկյալ մասնիկների բնույթը՝ կախված որպես սուբստրատ կիրառված պրոպարգիլային համակարգերի կառուցվածքից: Առաջարկվել է պրոպարգիլային համակարգերի մերկուրացման-յողդեմերկուրացման ռեակցիայի ընթանալու երկու հավանական ուղիներ, կախված Csp-H կապի թթվայնությունից (պրոպարգիլային եթերներ, 2-մեթիլբութ-3-ին-2-իլ ացետատ, պրոպ-2-ին-1-ոլ և 2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլ) և եռակի կապի նուկլեոֆիլությունից (2-մեթիլբութ-3-ին-2-իլ ացետատ): Մշակվել է պրոպարգիլային համակարգերի բազմաֆունցիոնալացման նոր մեթոդ, ապահովելով ացետոքսի և կարբոնիլային խմբերի, ինչպես նաև յողի ատոմի ներմուծում հետագուտվող սուբստրատների մոլեկուլներ:

Փորձնական մաս

^1H և ^{13}C ՄՄՌ սպեկտրները հանված են 303 Կ ջերմաստիճանում 300 և 75,462 ՄՀց աշխատանքային հաճախականություններով և ՏՄՍ ներքին ստանդարտով Varian Mercury-300 VX սարքի կիրառմամբ CDCl_3 -ում կամ 1/3 հարաբերությամբ $\text{DMSO}-d_6/\text{CCl}_4$ լուծույթում: Ազդանշանների վերագրումները կատարվել են 2D DEPT և HMQC սպեկտրների հիման վրա: Նրբաշերտ քրոմատագրումը և մշտադիտարկումը իրականացվել են «Silica gel 60 F_{254} » թիթեղների վրա, հայտածումը՝ ՈՒՄ լույսով, յողի գոլորշիներով և կալիումի պերմանգանատի լուծույթով: Հալման ջերմաստիճանները որոշվել են Stuart SMP11 սարքով՝ բաց մազանոթային խողովակներում: ԻԿ և մասս-սպեկտրերը գրանցվել են համապատասխանաբար Nicolet Avatar 330 FT-IR և XEVO G3 QToF սպեկտրոմետրերով: Բոլոր օգտագործվող նյութերը ռեագենտային մաքրության են, անհրաժեշտության դեպքում մաքրվել են թորմամբ:

Պրոպարգիլային եթերների մերկուրացման-յոդղեմերկուրացման ընդհանուր եղանակ

3.2 գ (0,01 մոլ) սնդիկի ացետատը լուծվել է 30 մլ սառցային քացախաթթվում (հեքսան, դիքլորմեթան) և կաթեցվել է 0.02 մոլ պրոպարգիլային եթերները (1a,b,c,d), խառնվել 30 ր սենյակային ջերմաստիճանում, այնուհետև մաս-մաս ավելացվել է 5.08 գ (0.02 մոլ) բյուրեղային յոդ: Ռեակցիոն խառնուրդը խառնվել է 8 ժ, նկատվել է նարնջագույն բյուրեղների առաջացում: Նստվածքը ֆիլտրվել է, բյուրեղները լվացվել են դիէթիլեթերով (կամ դիքլորմեթանով): Քացախաթթուն որպես լուծիչ օգտագործելիս անջատված ֆիլտրատը էքստրակտվել է դիէթիլեթեր/ջուր խառնուրդով (կամ դիքլորմեթան/ջուր խառնուրդով): Հեքսանը և դիքլորմեթանը որպես լուծիչ օգտագործելիս դիէթիլեթերով էքստրակտում չի իրականացվել: Օրգանական մասը հաջորդաբար մշակվել է նատրիումի կարբոնատի 20 մլ 15%, նատրիումի թիոսուլֆատի 20 մլ 20% ջրային լուծույթներով (3 անգամ), ջրով և չորացվել մագնեզիումի սուլֆատով: Լուծիչը հեռացվել է 15-20 մմ ս.ս. տակ, ստացված մնացորդներն ենթարկվել են հետագա մշակման ներքոբերյալ եղանակներով:

1. Մեթիլպրոպարգիլային եթերի (1a) մերկուրացման-յոդղեմերկուրացման ժամանակ անջատվել է 4.55 գ խառնուրդ (որպես լուծիչ քացախաթթու օգտագործելիս), որից 2 գ ենթարկվել է աշտարակային քրոմատագրման 15:1 հարաբերությամբ հեքսան/դիէթիլեթեր խառնուրդով և ստացվել են յուղանման դեղնավուն երանգով հետևյալ նյութերը, որոնց ելքերը հաշվարկված են քրոմատագրված խառնուրդի զանգվածի հիման վրա: Անջատվել են.

- 1-յոդո-3-մեթօքսիպրոպ-1-ին(2a) 0.4գ (20 %), եռման ջերմ. 92 °C (10 մմ ս.ս.), $R_f = 0.8$

($C_6H_{14}/(C_2H_5)_2O$ 8:1): ՄՄՌ ^1H (300.077 ՄՀգ, DMSO/ CCl_4 -1/3) մ.մ. $\delta = 4.14$ (u, 2H), 3.30 (u, 2H): ՄՄՌ ^{13}C (75.462 ՄՀգ, DMSO/ CCl_4 -1/3) δ , մ.մ. $\delta = 88.7$ (C), 60.4 (CH_2O), 56.6 (CH_3), 10.3 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z $[M+H]^+$ հաշվարկված է C_4H_5IO , 196.9463, գտնված է 196.9462: ^1H ν_{max} ($սմ^{-1}$), 2185 ($C=C$), 1085 ($C-O$):

- 1,1-դիյոդո-3-մեթօքսիպրոպ-1-են-2-իլ ացետատ (3a) 0.8գ (40 %), $R_f = 0.7$ ($C_6H_{14}/(C_2H_5)_2O$ 8:1): ՄՄՌ

^1H (300.077 ՄՀգ, $CDCl_3$) մ.մ. $\delta = 4.31$ (u, 2H), 3.33 (u, 3H), 2.22 (u, 3H): ՄՄՌ ^{13}C (75.462 ՄՀգ, $CDCl_3$) մ.մ. $\delta = 166.9$ (CO), 152.8 (OC=), 70.8 (CH_2), 58.7 (CH_3), 20.8 (CH_3), 9.9 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS2 EI+) m/z $[M]^+$, հաշվարկված է $C_6H_8I_2O_3$, 381.9400, գտնված է 382.0064: ^1H ν_{max} ($սմ^{-1}$), 1765 ($C=O$), 1606 ($C=C$):

- (E)-1,2-դիյոդո-3-մեթօքսիպրոպ-1-են (4a), 0.6գ (30 %), $R_f = 0.75$ ($C_6H_{14}/(C_2H_5)_2O$ 10:1): ՄՄՌ ^1H (300.077 ՄՀգ, DMSO/ CCl_4 -1/3) մ.մ. $\delta = 7.24$ (u, J = 1Հգ, H), 4.07 (դ, J = 1Հգ, 2H), 3.30 (u, 3H): ՄՄՌ ^{13}C (75.462 ՄՀգ, DMSO/ CCl_4 -1/3) մ.մ. $\delta = 100,9$ (C=), 82.0 (=CH), 77.9 (OCH_2), 56.6 (CH_3): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z $[M+H]^+$ հաշվարկված է $C_4H_6I_2O$, 324.8586, գտնված է 324.8586: ^1H ν_{max} ($սմ^{-1}$), 1590 ($C=C$):

2. Էթիլպրոպարգիլային եթերի (1b) մերկուրացման-յոդղեմերկուրացման ժամանակ անջատվել է 5.07 գ խառնուրդ (որպես լուծիչ քացախաթթու օգտագործելիս), որից 2 գ ենթարկվել է աշտարակային քրոմատագրման 15:1 հարաբերությամբ հեքսան/դիէթիլեթեր խառնուրդով և ստացվել են յուղանման դեղնավուն երանգով հետևյալ նյութերը, որոնց ելքերը հաշվարկված են քրոմատագրված խառնուրդի զանգվածի հիման վրա:

- 3-էթօքսի-1-յոդպրոպ-1-ին (2b) 0.44գ (22 %), եռման ջերմ. 82-83 °C (3 մմ ս.ս.), $R_f = 0.75$

(C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ՄՄՌ ¹H (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=4.28 (u, 2H), 3.53-3.6 (կվ, J=7 Հգ, 2H), 1.22 (un, J=7 Հգ, 3H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=90.9 (C), 65.7 (OCH₂), 59.5 (CH₂O), 15 (CH₃), 2.3 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₅H₇I₂O, 210.9620, գտնված է 210.9625: ԻԿ _v max (սմ⁻¹), 2185 (C=C), 1099 (C-O):

• 3-էթօքսի-1,1-դիլոդոպրոպ-1-են-2-իլ ացետատ (3b), 0.85գ (42.5 %), R_f=0.65(C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1):

ՄՄՌ ¹H (300.077 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ= 4.24 (u, 2H), 3,43-3,50 (կվ, J= 6.96 Հգ, 2H), 2.20 (u, 3H), 1,16 (un, J= 6.96 Հգ, 3H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=165.3 (CO), 151.8 (C=), 67.8 (OCH₂), 65.1 (CH₂O), 20 (CH₃), 14.7(CH₃), 13.2 (Cl₂): ԲԼՄՍ (TOF MS ES+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₇H₁₀I₂O₃, 396.8498, գտնված է 396.8824: ԻԿ _v max (սմ⁻¹), 1767 (C=O), 1606 (C=C):

• (E)-3-էթօքսի-1,2-դիլոդոպրոպ-1-են (4b), 0.51գ (25.5 %), R_f = 0.75 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 10:1): ՄՄՌ ¹H

(300.077 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=7.19 (un, J=1 Հգ, 1H), 4.10 (դ, J=1 Հգ, 2H), 3.42-3.49 (կվ, J=7 Հգ, 2H), 1.23 (un, J=7 Հգ, 3H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=101.6 (IC=), 81.4 (=CH), 76.2 (OCH₂), 64.4 (CH₂O), 14.6 (CH₃): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₅H₈I₂O, 338.8743, գտնված է 338.8748: ԻԿ _v max (սմ⁻¹), 1678(C=C), 1103(C-O):

3. Պրոպիլպրոպարգիլային եթերի (1c) մերկուրացման-յոդդեմերկուրացման ժամանակ անջատվել է 5.77 գ խառնուրդ (որպես լուծիչ քացախաթթու օգտագործելիս), որից 2 գ ենթարկվել է աշտարակային քրոմատագրման 15:1 հարաբերությամբ հեքսան/դիէթիլէթեր խառնուրդով և ստացվել են յուղանման դեղնավուն երանգով հետևյալ նյութերը, որոնց էլքերը հաշվարկված են քրոմատագրված խառնուրդի զանգվածի հիման վրա:

• 1-յոդ-3-պրոպօքսիպրոպ-1-ին (2c), 0.34գ (19.5 %), եռման. ջերմ. 100 °C (4 մմ ս.ս.), R_f = 0.72

(C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1), n_d²⁰ 1.5210: ՄՄՌ ¹H (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 4.29 (u, 2H), 3.47 (un, J=6.7 Հգ, 2H), 1.56-1.68 (մ, 2H), 0.94 (un, J=7.4 Հգ, 3H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=91 (C), 72.1 (CH₂O), 59.7 (OCH₂), 22.8 (CH₂), 10.6 (CH₃), 2.1 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₆H₉I₂O, 224.9776, գտնված է 224.9784. ԻԿ _v max (սմ⁻¹), 2184 (C=C), 1099 (C-O):

• 1,1-դիլոդո-3-պրոպօքսիպրոպ-1-են-2-իլ ացետատ (3c), 0.88գ (44 %), R_f =0.6 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1):

ՄՄՌ ¹H (300.077 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ= 4.24 (u, 2H), 3,35 (un, J= 6.46 Հգ, 2H), 2.2 (u, 3H), 1,48-1,60 (մ, 2H), 0,91 (un, J= 7.46 Հգ, 3H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=165.3 (CO), 151.8 (C=), 71,4 (OCH₂), 68,2 (CH₂), 22,2 (CH₂), 20 (CH₃), 13,2 (CH₃), 10,1 (Cl₂): ԲԼՄՍ (TOF MS ES+) m/z [M]⁺ հաշվարկված է C₈H₁₂I₂O₃, 409.9900, գտնված է 410.9235: ԻԿ _v max (սմ⁻¹), 1767 (C=O), 1606 (C=C):

• (E)-1,2-դիլոդո-3-պրոպօքսիպրոպ-1-են (4c), 0.50գ (25 %), R_f= 0.8 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 10:1): ՄՄՌ ¹H

(300.077 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=7.19 (un, J=1 Հգ, 1H), 4.10 (դ, J=1 Հգ, 2H), 3.35 (un, J=7 Հգ, 2H), 1.55-1.67 (մ, 2H), 0.97 (un, J=7 Հգ, 3H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=101.5 (IC=), 81.4 (=CH), 76.3 (OCH₂), 70.6 (CH₂O), 22.2 (CH₂), 10.4 (CH₃): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₆H₁₀I₂O, 352.8899, գտնված է 352.8899: ԻԿ _v max (սմ⁻¹), 1678(C=C), 1103(C-O):

4. **Բութիլպրոպարգիլային էթերի (1d)** մերկուրացման-յոդդեմերկուրացման ժամանակ անջատվել է 6.28 գ խառնուրդ (որպես լուծիչ քացախաթթու օգտագործելիս), որից 2 գ ենթարկվել է աշտարակային քրոմատագրման 15:1 հարաբերությամբ հեքսան/դիէթիլէթեր խառնուրդով և ստացվել են յուղանման դեղնավուն երանգով հետևյալ նյութերը, որոնց ելքերը հաշվարկված են քրոմատագրված խառնուրդի զանգվածի հիման վրա:

- 1-((3-յոդպրոպ-2-ին-1-իլ)օքսի)բութան (2d) 0.36 (18 %), եռման. ջերմ. 82 °C (2 մմ ս.ս.), Rf = 0.7
 $(C_6H_{14}/(C_2H_5)_2O$ 8:1): ՄՄՌ ^1H (300.077 ՄՀg, $CDCl_3$) մ.մ. δ = 4.27 (ս, 2H), 3.50 (տ, J= 6.6 Հg, 2H), 1.53-1.62 (մ, 2H), 1.32-1.44 (մ, 2H), 0.93 (տ, J=7.3 Հg, 3H): ՄՄՌ ^{13}C (75.462 ՄՀg, $CDCl_3$) մ.մ. δ = 91 (C), 70.2 (OCH_2), 59.7 (CH_2O), 31.6 (CH_2), 19.3 (CH_2), 13.9 (CH_3), 2.2 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z $[M+H]^+$ հաշվարկված է $C_7H_{11}O$, 238.9933, գտնված է 238.9933: ԻԿ ν_{max} ($սմ^{-1}$), 2184 ($C\equiv C$), 1099 ($C-O$):
- 3-բուտյօքսի-1,1-դիյոդպրոպ-1-են-2-իլ ացետատ (3d), 0.9գ (45 %), Rf =0.55
 $(C_6H_{14}/(C_2H_5)_2O$ 8:1)
 ՄՄՌ ^1H (300.077 ՄՀg, $CDCl_3$) մ.մ. δ = 4.35 (ս, 2H), 3.45 (տ, J=6.5 Հg, 2H), 2.23 (ս, 3H), 1.51-1,60 (մ, 2H), 1,34-1,44 (մ, 2H), 0,93 (տ, J=7.29 Հg, 3H): ՄՄՌ ^{13}C (75.462 ՄՀg, $CDCl_3$) մ.մ. δ =166.9 (C=O), 153.2 ($O=C$), 70.8 (CH_2), 69,2 (CH_2), 31.8 (CH_2), 20.8 (CH_3), 19.3 (CH_2), 13,9 (CH_3), 9.1 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ES+) m/z $[M+H]^+$ հաշվարկված է $C_9H_{14}I_2O_3$, 424.9110, գտնված է 424.8713: ԻԿ ν_{max} ($սմ^{-1}$), 1767 ($C=O$), 1606 ($C=C$):
- (E)-1-((2,3-դիյոդպրոպիլ)օքսի)բութան (4d) 0.53գ (26.5 %), Rf= 0.75 ($C_6H_{14}/(C_2H_5)_2O$ 10:1) ՄՄՌ ^1H (300.077 ՄՀg, $CDCl_3$) մ.մ. δ = 7,1 (տ, J=1 Հg, 1H), 4,07 (դ, 2H), 3,30 (տ, J=6.5 Հg, 2H), 1,51-1,60 (մ, 2H), 1,34-1,44 (մ, 2H), 0,93 (տ, J=7.29 Հg, 3H): ՄՄՌ ^{13}C (75.462 ՄՀg, $CDCl_3$) մ.մ. δ = 102 (C=), 80,9 (=CH), 76,7 (OCH_2), 69.8 (CH_2O), 31.7 (CH_2), 19.4 (CH_2), 14 (CH_3): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z $[M]^+$ հաշվարկված է $C_7H_{12}I_2O$, 365.9809, գտնված է 365,9812: ԻԿ ν_{max} ($սմ^{-1}$), 1590 ($C=C$):

Պրոպ-2-ին-1-ոլի, պրոպ-2-ին-1-իլ ացետատի և 2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլի մերկուրացման-յոդդեմերկուրացման ընդհանուր եղանակ

2.4 գ (0,0075 մոլ) սնդիկի ացետատը լուծվել է 25 մլ սառցային քացախաթթվում (Fk-ի դեպքում նաև դիքլորմեթանում) և կաթեցվել է 0.015 մոլ սուրստրատ (պրոպ-2-ին-1-ոլ(14), պրոպ-2-ին-1-իլ ացետատ(10) և 2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլ(18)) խառնվել 30 ռ սենյակային ջերմաստիճանում, այնուհետև մաս-մաս ավելացվել է. 1)14- ի և 18-ի դեպքում 7.62գ (0.03 մոլ) և 2) 10-ի և 22-ի դեպքում 3.81 գ (0.015 մոլ) բյուրեղային յոդ: Ռեակցիոն խառնուրդը խառնվել է 8 ժ, նկատվել է նարնջագույն բյուրեղների առաջացում: Նստվածքը ֆիլտրվել է, բյուրեղները լվացվել են դիէթիլէթերով (կամ դիքլորմեթանով), ֆիլտրատը էքստրակտվել է դիէթիլէթեր/ջուր խառնուրդով (կամ դիքլորմեթան/ջուր խառնուրդով): Օրգանական մասը հաջորդաբար մշակվել է նատրիումի կարբոնատի 20 մլ 15%, նատրիումի թիոսուլֆատի 20 մլ 20% ջրային լուծույթներով (3 անգամ), ջրով և չորացվել մագնեզիումի սուլֆատով: Լուծիչը հեռացվել է 15-20 մմ ս.ս. տակ, ստացված մնացորդներն ենթարկվել են հետագա մշակման ներքոբերյալ եղանակներով:

1. Որպես ելանյութ **պրոպ-2-ին-1-իլ ացետատը (10)** քացախաթթվում օգտագործելիս անջատվել է 3.7 գ խառնուրդ, որից 2 գ ենթարկվել է աշտարակային

քրոմատագրման 5:1 հարաբերությամբ հեքսան/դիէթիլէթեր խառնուրդով և ստացվել են յուրանման դեղնավուն երանգով հետևյալ նյութերը, որոնց էլքերը հաշվարկված են քրոմատագրված խառնուրդի զանգվածի հիման վրա:

Անջատվել են.

- *3,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1,2-դիիլ ացետատ (11)*, 0.8գ (40 %), Rf = 0.51 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ՄՄՌ ¹H (300.077 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ= 4.85 (ս, 2H), 2.18 (ս, 3H), 2.08 (ս, 3H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=168.4 (CO), 165.6 (CO), 149 (C=), 61.2 (CH₂), 19.9 (CH₃), 19.8 (CH₃), 17.2 (Cl₂): ԲԼՄՍ (TOF MS2 EI+) m/z [M]⁺ հաշվարկված է C₇H₈I₂O₄, 409.8505, գտնված է 409,8515: ԻԿ _vmax (սմ⁻¹), 1747 (C=O), 1642 (C=C):
- *(E)-2,3-երկյոդոպրոպիլ ացետատ (12)*, 0.7գ (35 %), Rf = 0.68 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 8:1): ՄՄՌ ¹H (300.077 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=7.28 (ս, J=1.0, 1H), 4.71 (դ, J=1.0, 3H), 2.12 (ս, 3H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=168.1 (CO), 96 (C=), 83.4 (CH), 70.2 (CH₂), 20.1 (CH₃): ԲԼՄՍ (TOF MS2 EI+) m/z [M]⁺ հաշվարկված է C₅H₆I₂O₂, 351.9180, գտնված է 351,9187 ԻԿ _vmax (սմ⁻¹), 1747 (C=O), 1606 (C=C):

2. Որպես ելանյութ **պրոպ-2-ին-1-ոլ (14)** քացախաթթվում օգտագործելիս անջատվել է 3.25 գ խառնուրդ, որում ըստ ՄՄՌ տվյալների 9:1 հարաբերությամբ առկա են 2,3,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1-ոլ (16) և (E)-2,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1-ոլ (17): Խառնուրդը էթիլսպիրտ/ ջուր (1:2 ծավալային հարաբերությամբ) համակարգով մշակելիս նստվածքի ձևով անջատվել է 2.5 գ երկյոդոպրոպ-2-են-1-ոլ (16) (54%): Մնացած էթանոլային լուծույթը գոլորշիացվել է, մնացորդը ենթարկվել պրեպարատիվ քրոմատագրման 8:1 հարաբերությամբ հեքսան/դիէթիլէթեր խառնուրդով և անջատվել է 0.250 գ (E)-2,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1-ոլ (17) (5%):

- *2,3,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1-ոլ (16)*, 2.5գ (54%), հ.ջերմ. 131 °C, Rf = 0.77 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 10:1): ՄՄՌ ¹H (300.077 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ= 5.42 (ս, J=6.3 Հգ, 1H), 4.01 (դ, J=6.3 Հգ, 2H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=121.9(IC), 72.9(CH₂), 22.9 (Cl₂): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₃H₃I₃O 435.7318, գտնված է 435.7329: ԻԿ _vmax (սմ⁻¹), 3184, 3114 (OH), 1050 (C-O):
- *(E)-2,3-երկյոդոպրոպ-2-են-1-ոլ (17)*, 0.250 գ (5%), հ.ջերմ. 81 °C: ՄՄՌ ¹H (300.077 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ=7.01 (ս, J= 0.9 Հգ, 1H), 4.29 (դդ, J₁= 6.9 Հգ, J₂= 0.9 Հգ, 2H), 2.12 (ս, J= 6.9 Հգ, 1H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, CDCl₃) մ.մ. δ= 104 (IC), 79.9 (CH), 70.8 (CH₂): ԲԼՄՍ (TOF MS ES+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₃H₄I₂O, 310.8705, գտնված է 310,8715: ԻԿ _vmax (սմ⁻¹), 3197 (OH), 1562 (C=C):

3. Որպես ելանյութ

ա) **2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլ (18)** քացախաթթվում օգտագործելիս անջատվել է 5.3 գ խառնուրդ, որը լվացվել է էթիլ սպիրտով, չորացվել վակուումում և անջատվել է 5.00 գ (56%) 3,4,4-երկյոդո-2-մեթիլբութ-3-են-2-ոլ (19): Հ.ջերմ. 95-97 °C, Rf = 0.75 (C₆H₁₄/(C₂H₅)₂O 10:1): ՄՄՌ ¹H (300.077 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. . δ=5.21 (ս, 1H), 1.61 (ս, 6H): ՄՄՌ ¹³C (75.462 ՄՀգ, DMSO/CCl₄-1/3) մ.մ. δ=129.8 (IC), 77.8 (COH), 31 (Cl₂), 12.6 (CH₃): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z [M+H]⁺ հաշվարկված է C₅H₇I₃O, 463.7631, գտնված է 463.7639: ԻԿ _vmax (սմ⁻¹), 3222 (OH), 1166 (C-O):

բ) **2-մեթիլբութ-3-ին-2-ոլ (18)** դիքլորմեթանում օգտագործելիս անջատվել է 6.2 գ յուրանման խառնուրդ, որից 2 գ ենթարկվել է աշտարակային քրոմատագրման 10:1 հարաբերությամբ հեքսան/դիէթիլէթեր խառնուրդով և ստացվել

- 4-յողոն-2-մեթիլբուրո-3-ին-2-ոլ (20) 0.6 գ (30%), եռման. ջերմ. 59°C (2 մմ սս.), $n_D^{20}=1.5410$, $R_f = 0.73$ ($C_6H_{14}/(C_2H_5)_2O$ 8:1): ՄՄՌ- ^1H (300.077 ՄՀգ, $CDCl_3$) մ.մ. $\delta=2.25$ (u, 1H), 1.52 (u, 6H): ՄՄՌ- ^{13}C (75.462 ՄՀգ, $CDCl_3$) մ.մ. $\delta=99.2$ (C), 67 (C), 31.4 ($2CH_3$), 0.7 (Cl): ԲԼՄՍ (TOF MS ASAP+) m/z $[M+H]^+$ հաշվարկված է C_5H_7IO , 210.9620, գտնված է 210.9622: ^1H ν_{max} ($սմ^{-1}$), 3353 (OH), 2180 ($C\equiv C$), 1163 (C-O):
- (E)-3,4-երկյողոն-2-մեթիլբուրո-3-են-2-ոլ (21) (mp. 44°C), 1.2գ (60%): ՄՄՌ- ^1H (300.077 ՄՀգ, DMSO/ CCl_4 1/3) մ.մ. $\delta=7.18$ (u, 1H), 5.15 (u, OH), 1.48 (u, 6H): ՄՄՌ- ^{13}C (75.462 ՄՀգ, DMSO/ CCl_4 1/3) մ.մ. $\delta=117.6$ (C=), 73.6 (CO), 70.6 (CH), 28.9 ($2CH_3$): ԲԼՄՍ (TOF MS2 EI+) m/z $[M]^+$ հաշվարկված է $C_5H_8I_2O$, 337.9325, գտնված է 337.9334: ^1H ν_{max} ($սմ^{-1}$), 3227 (OH), 1606 (C=C):
- գ) 2-մեթիլբուրո-3-ին-2-ոլը (18) դիմեթիլսուլֆոբսիդում (DMSO) օգտագործելիս անջատվել է 5.2 գ (59%) 4-յողոն-2-մեթիլբուրո-3-ին-2-ոլ (20):

2-մեթիլբուրո-3-ին-2-իլ ացետատի մերկուրացում-յողոնմերկուրացում

0,8 գ (0,0025 մոլ) սնդիկի ացետատը լուծվել է 15 մլ սառցային քացախաթթվում և կարծեցվել է 0.01 մոլ 2-մեթիլբուրո-3-ին-2-իլ ացետատ (22), 30 ր սենյակային ջերմաստիճանում, այնուհետև մաս-մաս ավելացվել է 2.54 գ (0.01 մոլ) բյուրեղային յոդ: Ռեակցիոն խառնուրդը խառնվել է 8 ժ, նկատվել է նարնջագույն բյուրեղների առաջացում: Նստվածքը ֆիլտրվել է, բյուրեղները լվացվել են դիէթիլէթերով, ֆիլտրատը էքստրակտվել է դիէթիլէթեր/ջուր խառնուրդով: Օրգանական մասը հաջորդաբար մշակվել է նատրիումի կարբոնատի 20 մլ 15%, նատրիումի թիոսուլֆատի 20 մլ 20% ջրային լուծույթներով (3 անգամ), ջրով և չորացվել մագնեզիումի սուլֆատով: Լուծիչը հեռացվել է 15-20 մմ ս.ս. տակ, ստացված 3գ խառնուրդից 1.5 գ ենթարկվել է աշտարակային քրոմատագրման 5:1 հարաբերությամբ հեքսան/դիէթիլէթեր խառնուրդով և առանձանցվել է 2 նյութ:

- 0.8 գ 4-յողոն-2-մեթիլ-3-օքսոբուրո-2-իլ ացետատ (23) (53%): ՄՄՌ- ^1H (300.077 ՄՀգ, $CDCl_3$) մ.մ. $\delta=4$ (u, 2H), 2.09 (u, 3H), 1.61 (u, 6H): ՄՄՌ- ^{13}C (75.462 ՄՀգ, $CDCl_3$) մ.մ. $\delta=201.8$ (CO), 170.7 (OCO), 83 (C), 24.8 ($2CH_3$), 21.1 (CH_3), 0.5 (CH_2I): ԲԼՄՍ (TOF MS ES+) m/z $[M+H]^+$ հաշվարկված է $C_7H_{11}IO_3$, 270.9831, գտնված է 270.9559: ^1H ν_{max} ($սմ^{-1}$), 1731(C=O):
- 0.5 գ 2-մեթիլ-3-օքսոբուրո-2-իլ ացետատ (24) (33%): ՄՄՌ- ^1H (300.077 ՄՀգ, $CDCl_3$) մ.մ. $\delta=2.15$ (u, 3H), 2.09 (u, 3H), 1.49 (u, 6H): ՄՄՌ- ^{13}C (75.462 ՄՀգ, $CDCl_3$) մ.մ. $\delta=201.8$ (CO), 170.4 (OCO), 83.8 (C), 29.8 (CH_3), 23.5 ($2CH_3$), 21.2 (CH_3):

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Larock R.C. Organomercury Compounds in Organic Synthesis, Comprehensive Organo-metallic Chemistry II, Pergamon Press, 1995, v.11, p.389-435.
2. Чобанян Ж.А. Диссертация на соискание ученой степени доктора химических наук. Ереван, 2005, 304с.
3. Боев В.И., Москаленко А.И., Боев А.М. Усп. хим., 1997, т. 66, № 9, с.874-900.
4. Rais D., Vilar R. Mercury: Organometallic Chemistry Based in part on the article Mercury: Organometallic Chemistry by Richard C. Larock which appeared in the Encyclopedia of Inorganic Chemistry, First Edition. Encyclopedia of Inorganic and Bioinorganic Chemistry, 2011, 702 p.
5. Paquette L. A, D. G. Bolin, M. Stepanian, B. M. Branan, U. V. Mallavadhani, J. Tae, S. W. E. Eisenberg, R. D. Rogers. J. Am. Chem. Soc., 1998, v.120, №45, p.11603-11615.
6. Senda Y., Takayanagi S., Sudo T., Itoh H. J. Chem. Soc., Perkin Trans.1, 2001, p.270-278.
7. Singh S., Chikkanna D., Singh O. V., Han H. A. Synlett, 2003, № 9, p.1279-1282.
8. Pearson W. H., Hutta D. A., Fang W.-K. J. Org. Chem., 2000, v.65, №24, p.8326-8332.

9. Wong W.-Y, Choi K.-H, Lu G.-L., Shi J.-X, Lai P.-Y., Chan S.-M., Lin Z. *Organometallics*, 2001, v. 20, №25, p.5446–5454.
10. Wong W.-Y, Choi K.-H, Lu G.-L., Lin Z. *Organometallics*, 2002, v.21, №21, p.4475–4481.
11. Карташов В.Р. Соколова Т.Н., Скоробогатова Е.В., Гришин Ю.К., Баженов Д.В., Рознятовский В.А., Козьмин А.С., Зефириков Н.С. *ЖОрХ*, 1990, т.26, №9, с.1953–1962.
12. Карташов В.Р. Соколова Т.Н., Фроловская О.А., Малисова Н.В., Гришин Ю.К., Зефириков Н.С. *Изв. АН, Сер.хим.*, 1995, №9, с.1843–1844.
13. Обосян Н.Г., Баян К.В., Погосян А.Р., Саргсян А.Б. *ЖОХ*, 2021, т.91, вып.11, с.1643–1649
14. Обосян Н.Г., Баян К.В., Генджоян Л.М., Акопян В.В., Чобанян Ж.А. *ЖОХ*, 2014, т. 84, №11, с.1800–1803.
15. Обосян Н.Г. *Вестник НПУА, Серия «Химия и природоохранные технологии»*, 2018, №1, с.9–18.
16. Обосян Н.Г., Баян К.В., Нерсисян Р.С., Саркисян А.Б., Чобанян Ж.А. *ЖОХ*, 2016, т.86, вып.5, с.746–751.
17. Обосян Н.Г., Баян К.В., Петросян А.Л., Овакимян С.А., Чобанян Ж.А., Нерсисян Р.С. *ЖОХ*, 2017, т.87, вып.1, с.33–36.
18. Обосян Н.Г., Баян К.В., Петросян А.Л., Саргсян А.Б., Чобанян Ж.А., Нерсисян Р.С. *ЖОрХ*, 2018, т.54, вып. 8, с.1253–1254.
19. Обосян Н. Г., Баян К. В., Нерсисян Р. С., Галечян Л. М., Саргсян А. Б., Тамазян Р. А., Айвазян А. Г. *ЖОХ*, 2020, т.90, вып.12, с.1953–1957.
20. Обосян Н. Г., Баян К. В., Нерсисян Р. С., Саргсян А. Б., Кобалян В. М., Дашян Ш.Ш., Назарян И.М., Пароникян Е. Г. *ЖОХ*, 2019, т.89, вып.8, с.1195–1200.
21. Beletskaya I.P., Savinych K.H., Reutov O.A. *J. Organomet. Chem.* 1971, 26, 13–21.
22. Brand J. P., Waser J. *Chem. Soc. Rev.* 2012, 41, 4165–4179.
23. Liu Y., Huang D., Huang J., Maruoka K. *J. Org. Chem.* 2017, 82, 11865–11871.
24. Ajvazi N., Stavber S. *Compounds* 2022, 2, 3–24.
25. Yao M., Zhang J., Yang S., Xiong H., Li L., Liu E, Shi H. *RSC Advances* 2020, 10, 3946–3950.
26. Ferris T., Carroll L., Mease R. C., Spivey A. C., Aboagye E. O. *Tetrahedron Lett.* 2019, 60, 936–939.
27. Hobosyan N. G., Nersisyan H. S, Chalechyan L. M., Sargsyan H. B. *Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference INTERNATIONAL FORUM: PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS.* 2021, Melbourne, Australia, 310–314.
28. Ghosh S., Ghosh R., Chattopadhyay Sh.K. *Tetrahedron Lett.* 2020, 61, 152378.
29. Баян К. *Хим ж Армении*, 2008, 61, 113–117.

**ԱՄԻՆԱԹԹՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻԳԱՆՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ
ԼԻԹԻՈՒՄԱՅԻՆ ԱԾԱՆՑՅԱԼՆԵՐԻ ՆԵՅՐՈՏՐՈՊ
ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԸ**

ՌՈՒՋԱՆՆԱ ՊԱՐՈՆԻԿՅԱՆ

ՀՀ Գիությունների ազգային ակադեմիա,
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն,
Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտ, առաջատար գիտաշխատող,
կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
paronikyan.ruzanna@mail.ru

ԼԻԼԻԹ ՄԻՐԶՅԱՆ

ՀՀ Գիությունների ազգային ակադեմիա,
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն,
Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտ, կրտսեր գիտաշխատող
lilit.s.mirzoyan@gmail.com

ԻՎԵՏԱ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիությունների ազգային ակադեմիա,
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն,
Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտ, գիտաշխատող
ivettanazaryan@gmail.com

Համառոտագիր

ԱՀԿ Եվրոպական Տարածքային Բյուրոն կարևոր և ստրատեգիկ ուղղություններից է համարում հոգեկան ոլորտի հիվանդությունների բուժումը առողջապահության առաջնային օղակում: Այդ պատճառով էլ ներդրող դեղամիջոցները լայն կիրառություն ունեն արդի դարաշրջանում: Նոր հակացնցումային (հակաէպիլեպտիկ) դեղանյութերի ստեղծումը, որոնք ունեն նաև փոխկապակցված հոգեմետ հատկություններ, լայն պահանջարկ ունի և արդիական է, քանի որ այնպիսի հիվանդության, ինչպիսին է էպիլեպսիան, ցնցումային նոպաները շատ հաճախ ուղեկցվում են գիտակցության խանգարումներով՝ իրական աշխարհից կտրվածությամբ, հուսալքությամբ, վախով ու անհանգստությամբ, հիշողության կորստով և այլն [1,2]:

Էպիլեպսիայի բուժման հիմնական սկզբունքը հակաէպիլեպտիկ դեղամիջոցների երկարատև ընդունումն է՝ նոպաների հաճախականությունը նվազեցնելու կամ նրանց ամբողջական վերացման նպատակով [3,4]: Ժամանակի ընթացքում ավելացել են հակացնցումային դեղամիջոցների քանակը, ինչպես նաև դրանց էֆեկտիվությունը: Այժմ էֆեկտիվ բոլոր հակաէպիլեպտիկ դեղամիջոցները ունեն անցանկալի կողմնակի էֆեկտներ և էպիլեպսիայի բուժման ամենակարևոր մասն է կողմնակի էֆեկտների ժամանակին բացահայտումը և դրանց վերացումը: Դրա հետ կապված նոր, ավելի ակտիվ և քիչ տոքսիկ դեղամիջոցների ստեղծումը բավականին արդիական է:

Ամինաթթուների հիդանտոինների և նրանց լիթիումային ածանցյալների նոր 6 ածանցյալների մոտ բացահայտվել են հակացնցումային հատկություններ՝ կորագոլային անտագոնիզմի և մաքսիմալ էլեկտրոշնչի թեստերով: Ուսումնասիրված միացություններից հինգը իրենց հակակորագոլային և հոգեմետ ակտիվությամբ գերազանցում են բժշկական պրակտիկայում լայնորեն կիրառվող հակաէպիլեպտիկ պրեպարատ ֆենիտոինին (վեցերոդոլ միացություն) և

հասմանիակալ պրեպարատ լիթիումի քլորիդին: Ընտրված միացությունների հոգեմետ հատկությունների ուսումնասիրությունը կատարվել է հետազոտական ակտիվության «Բաց դաշտ» մոդելով, «Խաչածն բարձրացված լաբիրինթոս» էքսպերիմենտալ մոդելով, «Հարկադրված լողի» մոդելով: Նրանց մոտ բացահայտվել է հոգեմետ ակտիվություն: Միացությունները կարող են գտնել կիրառություն բժշկական պրակտիկայում որպես հակաէպիլեպտիկ դեղամիջոցներ՝ օժտված հոգեմետ հատկություններով:

Աշխատանքի նպատակն է՝ իրականացնել նոր, հեռանկարային նեյրոտրոպ (հակացնցումային, հոգեմետ) հատկություններով միացությունների բացահայտում՝ ամինաթթուների հիդանտոինների և նրանց լիթիումային ածանցյալների մոտ, ուսումնասիրել բացահայտված ակտիվ միացությունները տարբեր դեղաբանական մեթոդներով:

Հետազոտական աշխատանքի արդյունքները հիմք են տալիս շարունակելու նեյրոտրոպ հատկությունների հետազոտությունները ամինաթթուների հիդանտոինների և նրանց լիթիումային ածանցյալների շարքում՝ նոր ավելի էֆեկտիվ և քիչ թունավոր պրեպարատների հայտնաբերման համար:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ամինաթթուների հիդանտոիններ, լիթիումային աղեր, կորագոլային անտագոնիզմ, մաքսիմալ էլեկտրոշոկ, նեյրոտրոպ հատկություններ:

ИЗУЧЕНИЕ НЕЙРОТРОПНЫХ СВОЙСТВ ГИДАНТОИНОВ АМИНОКИСЛОТ И ИХ ЛИТИЕВЫХ ПРОИЗВОДНЫХ

РУЗАННА ПАРОНИКЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
Институт тонкой органической химии, ведущий научный сотрудник
доктор биологических наук, доцент
paronikyan.ruzanna@mail.ru

ЛИЛИТ МИРЗОЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
Институт тонкой органической химии
младший научный сотрудник
lilit.s.mirzoyan@gmail.com

ИВЕТТА НАЗАРЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
Институт тонкой органической химии
научный сотрудник
ivettanazaryan@gmail.com

Аннотация

Европейское региональное бюро ВОЗ считает лечение психических заболеваний в сфере первичной медико-санитарной помощи одним из важных и стратегических направлений. Именно поэтому в современную эпоху широко используются нейротропные препараты. Разработка новых противосудорожных (противоэпилептических) препаратов, обладающих также сопутствующими психотропными свойствами, пользуется широким спросом и является актуальной, поскольку судорожные припадки при таком заболевании, как эпилепсия, очень часто сопровождаются нарушениями сознания, отстранением от реальности, безысходностью, страхом и тревогой, с потерей памяти и т. д. [1,2].

Основным принципом лечения эпилепсии является длительное назначение противоэпилептических препаратов с целью уменьшения частоты приступов или их полной ликвидации [3,4]. Со временем количество противосудорожных препаратов увеличилось, как и их эффективность. Все эффективные в настоящее время противоэпилептические препараты обладают нежелательными побочными эффектами, и важнейшей частью лечения эпилепсии является своевременное выявление и устранение побочных эффектов. В связи с этим весьма актуально создание новых, более активных и менее токсичных препаратов.

С помощью антагонизма коразола и теста максимального электрошока выявлено противосудорожное действие 6 новых производных аминокислот гидантоинов и их литиевых производных. Пять из изученных соединений по своей антикоразоловой и психотропной активности превосходят противоэпилептический препарат фенитоин и противосудорожный препарат лития хлорид. Исследование психотропных свойств выбранных соединений проводили с использованием модели исследовательской активности «Открытое поле», экспериментальной модели «Приподнятый перекрестный лабиринт» и модели «Вынужденное плавание». У них выявлена психотропная активность. Соединения могут найти применение

в медицинской практике в качестве противоэпилептических средств, обладающих психотропными свойствами.

Цель работы - выявление соединений с новыми, перспективными нейротропными (противосудорожными, психотропными) свойствами среди гидантоинов аминокислот и их литиевых производных, изучение выявленных активных соединений различными фармакологическими методами.

Результаты научной работы дают основу для продолжения изучения нейротропных свойств аминокислот гидантоинов и их литиевых производных для открытия новых, более эффективных и менее токсичных лекарственных средств.

Ключевые слова и фразы: гидантоины аминокислот, соли лития, антагонизм с коразолом, максимальный электрошок, нейротропные свойства.

STUDY OF NEUROTROPIC PROPERTIES OF AMINO ACID HYDANTOINS AND THEIR LITHIUM DERIVATIVES

RUZANNA PARONIKYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Fine Organic Chemistry
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Leading Researcher, Doctor of Biological Sciences, Associate Professor
paronikyan.ruzanna@mail.ru

LILIT MIRZOYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Fine Organic Chemistry
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Junior Researcher
lilit.s.mirzoyan@gmail.com

IVETTA NAZARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Fine Organic Chemistry
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Researcher
ivettanazaryan@gmail.com

Abstract

The WHO Regional Office for Europe considers the treatment of mental illness in primary health care to be an important and strategic area. That is why neurotropic drugs are widely used in the modern era. The development of new anticonvulsant (antiepileptic) drugs, which also have concomitant psychotropic properties, is in great demand and is relevant since seizures in a disease such as epilepsy are very often accompanied by disturbances of consciousness, detachment from reality, hopelessness, fear, and anxiety, and memory loss. [1,2].

The main principle of the treatment of epilepsy is the long-term administration of antiepileptic drugs to reduce the frequency of attacks or their complete elimination [3, 4]. Over time, the number of anticonvulsant drugs has increased, as has their effectiveness. All currently effective antiepileptic drugs have unwanted side effects, and a critical part of treating epilepsy is prompt identification and management of side effects. In this regard, the creation of new, more active, and less toxic drugs is significant.

Using corazol antagonism and the maximum electric shock test, the anticonvulsant effect of 6 new amino acid derivatives, hydantoins, and their lithium derivatives, was revealed. Five of the studied compounds are superior in their anti-correlation and psychotropic activity to the antiepileptic drug phenytoin (the sixth compound) and the anticonvulsant drug lithium chloride. The psychotropic properties of the selected compounds were studied using the "Open Field" research activity model, the "Elevated Cross Maze" experimental model, and the "Forced Swimming" model. They were found to have psychotropic activity. The compounds can find use in medical practice as antiepileptic drugs with psychotropic properties.

The work aims to identify compounds with new, promising neurotropic (anticonvulsant, psychotropic) properties among amino acid hydantoins and their lithium derivatives and to study

the identified active compounds using various pharmacological methods.

The results of scientific work provide the basis for continuing the study of the neurotropic properties of hydantoin amino acids and their lithium derivatives for the discovery of new, more effective, and less toxic drugs.

Keywords and phrases: Amino acid hydantoins, lithium salts, antagonism with corazol, maximal electric shock, neurotropic properties.

Ներածություն

Նեյրոտրոպ, մասնավորապես հակացնցումային հատկություններով օժտված նոր սինթետիկ քիմիական միացությունների հետազոտությունները ՀՀ ԳԱԱ ՕԳԻԳՏԿ ՆՕՔԻ-ում իրականացվել են տասնամյակներ շարունակ: Մնջոյանի անվան «ՆՕՔԻ»-ում ուսումնասիրությունների արդյունքում բացահայտվել են շատ տարբեր նյութերի նեյրոտրոպ հատկությունները: Գրանցված են մի շարք հաջողություններ: Այդ նոր նյութերի հայտնաբերված հոգեմետ հատկությունները ոչնչով չեն զիջում արդեն հայտնի և բազմաթիվ տարիներ օգտագործվող դեղամիջոցների նեյրոտրոպ հատկություններին: Հատկապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում կոնդենսված թիենոպիրիմիդինների, պիրիդինների, բենզոիլ-ԳԱԿԹ-ի, իզոլպինոլինի, սուկցինիմիդի ածանցյալները, որոնց հատկությունները պաշտպանվել են պատենտներով, հեղինակային իրավունքներով և այլն: Դրանցից են, օրինակ, պիրանոլ[4',3':4',5']պիրիդոլ[3',2':4,5]թիենոլ[3,2-*d*]պիրիմիդինների նոր ածանցյալները, հոգեմետ ակտիվություն ունեցող պիրիդոլ[1,2-*a*]պիրիմիդինների ածանցյալները, թիենոպիրիդինների, ամինաթթուների ածանցյալները և այլն [5-14]:

Ազոտ պարունակող բազմաթիվ միացությունների շարքում ամինաթթուների հիդանտոինները և նրանց լիթիումային ածանցյալները անկասկած հետաքրքրություն են ներկայացնում նոր կենսաբանորեն ակտիվ միացությունների որոնման գործընթացի ժամանակ՝ ունենալով կենսաբանական ակտիվության լայն սպեկտր: Հարկ է նշել, որ ամինաթթուների հիդանտոինի ածանցյալները դեղագործական արդյունաբերության, կոսմետոլոգիայի և այլնի կարևոր ապրանքներ են, դրանց շրջանակը շատ ընդարձակ է՝ կոսմետիկայի մեջ հակասեպտիկ հավելումներից մինչև մանիակալ-դեպրեսիվ փսիխոզի մանիակալ համախտանիշի թերևս ազոտ: Որպես ամինաթթուներ վերցված են դիֆենիլիդանտոինը (ֆենիտոին), DL-β-ֆենիլ-α-ալանինը և DL-տրիպտոֆանը: Ընտրված ամինաթթուների և լիթիումի կատիոնի համակցումը հնարավորություն է ստեղծում նոր նեյրոտրոպ միջոցների սինթեզման, հայտնաբերման և կիրառման համար, որոնք օժտված կլինեն համակցված հակացնցումային, հոգեմետ հատկություններով (հակամանիակալ, հակադեպրեսանտ) և այլ աֆեկտիվ վիճակների հավանական կանխարգելման ունակությամբ:

Հետազոտության նյութը և մեթոդները

Սինթեզված ամինաթթուների հիդանտոինների և նրանց լիթիումական աղերի նեյրոտրոպ հատկությունները ուսումնասիրվել են փորձարարական թերապիայի հետազոտական մեթոդով, կիրառելով հակացնցումային և հոգեմետ հատկությունների հետազոտման միջազգային հանրության կողմից ընդունված բազմապիսի և հայտնի մի շարք մեթոդներ:

Հակացնցումային (հակաէպիլեպտիկ) միացությունները բացահայտման ուսումնասիրությունները իրականացվել են երկսեռ աուտբրեդ 18-24 գ մկների վրա: Դեղերի սուր օրեկան թունավորությունը նույնպես փորձարկվել է նույն քաշի երկսեռ մկների վրա: Փորձարարական արդյունքները վիճակագրորեն մշակվել են՝ հաշվարկելով դրանց արդյունավետ 50% (E_{50}), մահացու 50% (L_{50}) և նեյրոտոքսիկ 50% (ND_{50}) չափաբաժինները և օգտագործելով Ստյուդենտի *t* չափանիշը [15]:

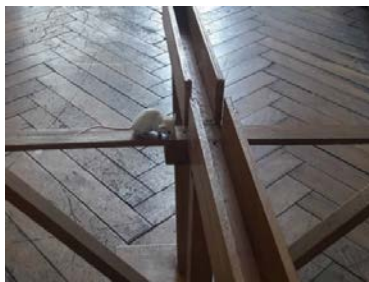
Հաշվարկվել են թերապևտիկ ($Sh=Lr_{50}/E_{r_{50}}$) և պաշտպանիչ ($Mh=Nr_{50}/E_{r_{50}}$) ինդեքսները:

Հակացնցումային ազդեցության սպեկտրը հետազոտվել է պենտիլենտետրազոլով (ՊՏԶ) և մաքսիմալ էլեկտրաշոկով (ՄԷՇ) և թիոսենեկարբազիդով (ԹՍԿ) առաջացրած ցնցումներով [16]: Միացությունները ներարկվել են ներորովայնային 25; 50; 75; 100 մգ/կգ դեղաչափերով տվին-80-ի հետ սուսպենզիայի ձևով: Օգտագործվել են յուրաքանչյուր դեղաչափի համար մկների 5-6 խմբեր: Նույն պայմաններում կիրառվել է ֆենիտոինը (դիլանտին, դիֆենին)՝ նույն դեղաչափերով և հակամանիակալ դեղամիջոց լիթիումի քլորիդը:

- ՊՏԶ թեստը էքսպերիմենտալ մոդել է արսանսների և միոկլոնիկ ցնցումների ստացման համար, ինչպես նաև կանխորոշում է միացությունների անքսիոլիտիկ հատկությունները: ՊՏԶ թեստը իրականացվում է մկների մոտ անալիտիկի ենթամաշկային ներմուծմամբ, և միացությունների էֆֆեկտիվությունը որոշվում է կլոնիկ ցնցումների կանխարգելմամբ:
- ՄԷՇ թեստը, փորձարարական մկների աչքի եղջերաթաղանթի միջով երկկողմանի էլեկտրական լիցքի կիրառմամբ, հնարավորություն է ստեղծում կանխորոշել այն էֆեկտը, որն ուղղված կլինի գեներալիզացված տոնիկոկլոնիկ նոպաների ընկձմանը կլինիկայի պայմաններում և համարվում է էպիլեպսիայի մեծ նոպաների մոդելը:
- ԹՍԿ-ը կիրառվել է ենթամաշկային 18 մգ/կգ դոզանով: Ուսումնասիրվել է ԹՍԿ նոպաների առաջացման թաքնված լատենտ շրջանը, ինչպես նաև մահացածությունը 24 ժամվա ընթացքում:
- Հետազոտվել են պրեպարատների կենտրոնական մկանաթուլացնող էֆեկտները՝ շարժումների կոորդինացիայի խախտում, միոռեյլաքսացիա, ատաքսիա՝ «պտտվող առանցքի թեստով», սպիտակ երկետե 18-24գ մկների մոտ [16]:
- Հոգեմետ ազդեցության հետազոտման համար իրականացվել են հետազոտական ակտիվության «բաց դաշտ», «խաչաձև բարձրացված լաբիրինթոս», «հարկադրված լողի» թեստերը:
- Միացությունների սեդատիվ, ակտիվացնող և անքսիոլիտիկ հատկությունները հետազոտվել են առնետների մոտ շարժողական-հետազոտական վարքագծի «բաց դաշտ» մոդիֆիկացված մոդելով [17,18]: Կիրառվել է մի սարք (քառակուսի՝ 58սմ կողմով և 20սմ բարձրությամբ), որի հատակը բաժանված է քառակուսիների և ունի անցքեր (խորշեր): Էքսպերիմենտի 5 րոպեի ընթացում որոշվում է հորիզոնական տեղաշարժերի քանակը (քառակուսիների հատում), անցքերի հոտոտումը և հետին վերջույթների վրա կանգնելը (ուղղահայաց տեղաշարժեր) ինչպես փորձնական, այնպես էլ ստուգիչ խմբի կենդանիների մոտ, որոնց քանակը կազմում է յուրաքանչյուր միացության, յուրաքանչյուր դոզայի համար 8-ական կենդանի (սկ. 1):

Նկ. 1 «Բաց դաշտ» մոդելը

Նկ. 2 «Բարձրացված խաչաձև լաբիրինթոս» մոդելը

Նկ. 3 «Պորտուլտի» լողի մոդելը

- Վերջին ժամանակներին էքսպերիմենտալ ֆարմակոլոգիայում հաճախ օգտագործվում է «խաչաձև բարձրացված լաբիրինթոս»-ի (ԽԲԼ) մեթոդիկան, որը առաջարկված է Pellow և համահեղինակների կողմից 1985 թ. [19]: Մեթոդը հիմնված է կենդանիների մոտ բարձրության հանդեպ բնածին վախի վրա՝ կախված նրանց կենսակերպի և հենաշարժիչ ապարատի լրիվ անհարմարողականության հետ թռիչքների նկատմամբ: Մեր կողմից մոդիֆիկացված խաչաձև լաբիրինթոսը մի հարմարանք է, որն ունի խաչաձև բաց և փակ թևեր, որոնք գտնվում են գետնից որոշակի բարձրության վրա: Մկների մոտ ծագում է հակազդեցություն՝ հետազոտական կողմնորոշիչ ռեակցիայի և ընկնելու՝ վախի զգացողության միջև: Հետազոտությունն իրականացվել է մկների մոտ, որոնց տեղադրում ենք թևերի հատման հատվածում և ֆիքսում կենտրոնում, փակ և բաց թևերում կենդանու գտնվելու ժամանակը և մուտքերի քանակը (նկ. 2):
- «Հուսալքման և անելանելության» գնահատման համար կիրառվել է մկների որոշակի տարածության մեջ «հարկադրված լողի» մոդելը [20, 21]: Փորձարարական կենդանիները ստիպված են լողալ հատուկ ապակյա տարողություններում (բարձրությունը՝ 22 սմ, տրամագիծը՝ 14 սմ), որը 1/3 չափով լցված է սենյակային ջերմաստիճանի (25 0C) ջրով: Ինտակտ մկները բավականին ակտիվ են՝ վճռական լողում են, մագլցում պատերի վրա, սուզվում: Սակայն շուտով ստեղծված անելանելի պայմանները նրանց ստիպում են անշարժանալ: 6 րոպեի ընթացքում ֆիքսվում է առաջին իմմոբիլիզացիայի լատենտ շրջանը, ակտիվ լողի գումարային տևողությունը, իմմոբիլիզացիայի ամբողջ տևողությունը: Փորձերը իրականացվել են ցերեկային ժամերին բնական լուսավորության պայմաններում (նկ. 3):

Ստացված արդյունքներ

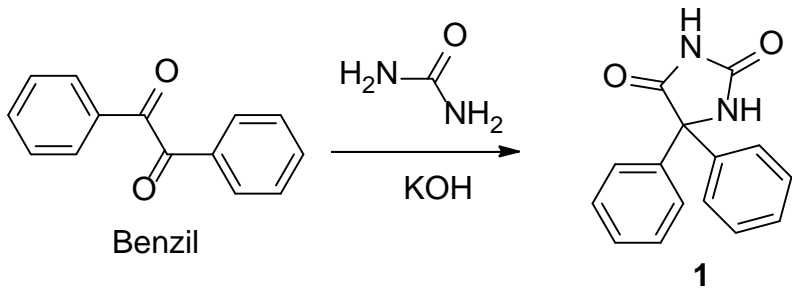
Ուսումնասիրվել են ամինաթթուների հիդանտոինների և նրանց լիթիումային ածանցյալների 6 նոր միացությունների ներդրողապ հատկությունները փսիխոֆարմակոլոգիայում ընդունված հակացնցումային թեստերով՝ կորագոլային անտագոնիզմի, մաքսիմալ էլեկտրոշոկի, թիոսեմիկարբազիդային ցնցումների մոդելներով: Որպես համեմատական պրեպարատներ են վերցվել հակաէպիլեպտիկ դեղամիջոց դիլանտինը, որի սինթեզը իրականացել է այս աշխատանքի ընթացքում և մտնում է նշված վեց միացությունների մեջ և հայտնի հակամանիակալ դեղամիջոց լիթիումի քլորիդը: Հակացնցումային ազդեցությունը հետազոտվել է մկների վրա 25, 50, 100-200 մգ/կգ դեղաչափերով ներորովայնային ներմուծմամբ: Նույն և ավելի դեղաչափերով հետազոտվել է միացությունների ներդրողապիկականությունը:

Քիմիական մաս: Հիդանտոինների և նրանց լիթիումային աղերի սինթեզը.

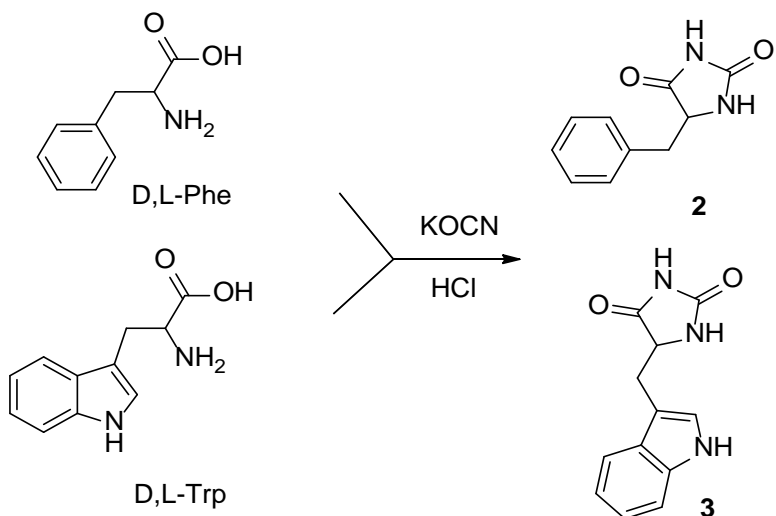
Իրականացվել է հետևյալ սխեմաներով՝

Ֆենիտոին՝ Դիլանտին, **միացություն 1՝** ստացված է բենզիլի և միզանյութի փոխազդեցությունից KOH-ի միջավայրում, ըստ Մխենա 1-ի.

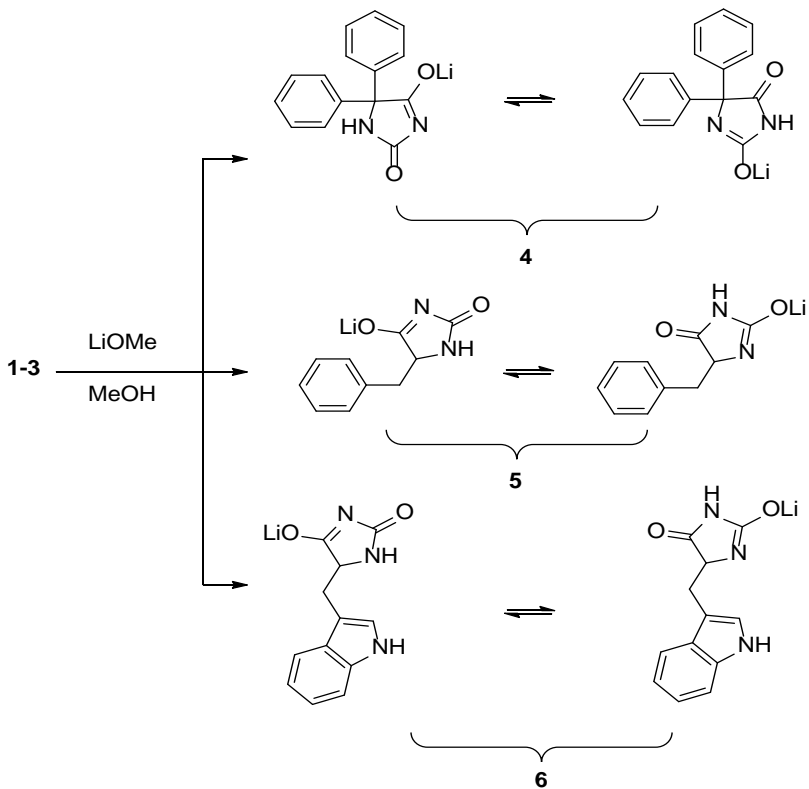

(D,L)-5-Բենզիլիմիդազոլին-2,4-դիոնը (միացություն 2) և **5-((1H-ինդոլ-3-իլ)մեթիլ) իմիդազոլին 2,4-դիոնը** (միացություն 3) ստացված են D,L- β-ֆենիլ-α-ալանինի կամ D,L-տրիպտոֆանի կալիումի ցիանատի ցիանատի փոխազդեցությամբ HCl-ի ներկայությամբ ըստ Սխեմա 2-ի.

Հիդանտոինների լիթիումային աղերը՝ միացություններ 4-6 ստացված են ելանյութային արգասիքների 1-3 փոխազդեցությամբ լիթիումի մեթիլատի հետ չոր մեթանոլում, ըստ Սխեմա 3-ի.

Դեղաբանական մաս

Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ բոլոր հետազոտված միացությունները ցուցաբերում են անտագոնիզմ ինչպես առավելագույն էլեկտրաշնչի, այնպես էլ կորագլի նկատմամբ: Միացությունները, ի տարբերություն դիլանտինի, ավելի քիչ նեյրոտոքսիկ են և ավելի քիչ թունավոր: 50% արդյունավետ դոզայով, ըստ մաքսիմալ էլեկտրաշնչի թեստի նրանք զիջում են դիլանտինին, բայց գերազանցում են հակակորագլային ազդեցությամբ: Թերապևտիկ և պաշտպանիչ ինդեքսները ցույց են տալիս, որ բոլոր միացությունները ունեն բարձր պաշտպանական և բարձր թերապևտիկ ինդեքսներ (Աղյուսակ 1): Լիթիումի քլորիդը չունի հակացնցումային ակտիվություն (40% արդյունավետություն՝ ըստ կորագլի թեստի): ԹՄԿ-ի նոպաների թեստում դիլանտինը 50 մգ/կգ դոզանով մեծացրել է նոպաների լատենտ շրջանը 9,4 անգամ, իսկ հետազոտված միացությունները – 13 և ավելի անգամ:

«Բաց դաշտում» հետազոտական ակտիվության թեստում ստուգիչ խմբի առնետների հորիզոնական շարժումների թիվը 32,8 է. ուղղահայացը՝ 3,2, իսկ հետազոտված բջիջների քանակը՝ 2,4: Միացությունները 50 մգ/կգ չափաբաժիններով վիճակագրորեն զգալիորեն մեծացնում են հորիզոնական, ուղղահայաց շարժումների քանակը՝ համեմատած ստուգիչի արժեքների հետ: Պատկերը տարբերվում է Լիթիումի քլորիդի ազդեցությունից: Հատկանշական է, որ կենդանիների մոտ բոլոր միացությունները հանգեցնում են բջիջների հոտոտման ավելացմանը, այսինքն. միացությունները ցուցաբերում են անքսիոլիտիկ ակտիվություն: Լիթիումի քլորիդը նման ազդեցություն չունի: Այսպիսով, ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ միացությունները, ինչպես և Դիլանտինը ունեն վարքագծային ակտիվացնող ազդեցություն և ցուցաբերում են անքսիոլիտիկ էֆֆեկտ (Աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 1.

Կորագրվի և էլեկտրոշոկի հանդեպ միացությունների և լիթիումի քլորիդի անտագոնիզմը և թունավորությունը

Միացություն NN, դոզա, 50 մգ/կգ	Անտագոնիզմ		ՆԴ50, մգ/կգ, P ≤ 0.05	ԼԴ50, մգ/կգ, P ≤ 0.05
	կորագրով, ԷԴ 50, մգ/կգ	ՄԷՇ-ով, ԷԴ 50, մգ/կգ		
№1	35(29.2 ÷ 42)*	17(14.2÷20.4)	72(59 ÷ 86,4)	180(128,5 ÷ 252)
№2	20(16.7÷ 24)	40(33 ÷ 48)	400(320 ÷ 500)	560(475÷ 661)
№3	34(19.2 ÷ 42)	87(67.9 ÷ 111.4)	>2000	>2200
№4	10(8.7 ÷ 11.5)	25(21 ÷ 30)	1000(741÷1350)	1100(917÷1320)
№5	12(10 ÷ 14.4)	90(69 ÷ 117)	>2000	>2200
№6	25(21.2 ÷ 29.5)	16(13.3÷ 19.2)	65(56.5÷78)	200(164÷238)
Լիթիումի քլորիդ	Ունի 40% արդյունավետ.	-	>200	>400

*Ստացված տվյալները հավաստի են

«Խաչաձև բարձրացված լաբիրինտ» էքսպերիմենտալ մոդելում բոլոր միացությունների ներմուծումը (Աղյուսակ 3) 50 մգ/կգ դեղաչափով ուղեկցվում է արտահայտված էֆեկտով, և կենդանիները, ի տարբերություն ստուգիչի (257.4 վրկ ստուգիչի մոտ), ավելի պակաս ժամանակ են անցկացնում փակ թևերում, ամենաարտահայտիչը №2՝ալանինի ածանցյալ միացությունն է (190 վրկ) : «Բարձրացված խաչաձև լաբիրինթոս» փորձարարական մոդելում միացությունների ներմուծումը նվազեցնում է կենդանիների մութ թևերում անցկացրած ժամանակը և հանգեցնում է բաց թևերում անցկացրած ժամանակի ավելացմանը: Միացությունները բերում են բաց թևեր կենդանիների մուտքին, ամենաշատը և ամենաերկարը բաց թևերում մնում են մկները №2-ի աղդեցության տակ: Հետաքրքիր օրինաչափություն է նկատվում մկների մոտ սարքի կենտրոնում գտնվելու ժամանակի հետ կապված: Այս ցուցանիշը մեծանում է բոլոր պոտենցիալ դեղերի ներմուծումից հետո՝ անկախ օգտագործվող դոզանից: Համեմատված դեղապատրաստուկը՝ լիթիումի քլորիդը, չունի այս հատկությունները: Ստացված տվյալները թույլ են տալիս մտածել ուսումնասիրված միացությունների հակավախային (անքսիոլիտիկ) ազդեցության մասին (Աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 2 .

Հետազոտված միացությունների և լիթիումի քլորիդի ազդեցությունը «Բաց դաշտ» թեստում հետազոտական ակտիվության վրա

Պրեպարատի դոզա, 50 մգ/կգ	Քանակը (բացարձակ արժեքներով 5 րոպեի ընթացքում)		
	Հորիզոնական տեղաշարժեր	Ուղղահայաց տեղաշարժեր	Անցքերի հոտոտում
Ստուգիչ	32.8± 5.1	1.2 ± 0.3	2.4 ± 0.2

№1	49.6 ± 5.1*	7.8 ± 2.1*	3.6 ± 1.3*
№2	46.2 ± 4.3*	10.6 ± 2.2*	3.2 ± 0.3*
№3	52.0 ± 2.5*	4.8 ± 0.8*	3.6 ± 0.7*
№4	63.6 ± 10.1*	5.2 ± 0.6*	3.8 ± 0.9*
№5	64.0 ± 10.1*	10.8 ± 2.3*	4.2 ± 0.9*
№6	68.5 ± 8.2*	11.3 ± 3.6*	10.3 ± 3.3*
Լիթիումի քլորիդ	18.9 ± 5.8*	1.8 ± 0.8	1.0 ± 0.3

*Ստացված տվյալները հավաստի են ստուգիչի հետ համեմատած:

Աղյուսակ 3.

Ուսումնասիրված միացությունների և լիթիումի քլորիդի ազդեցությունը «Խաչաձև բարձրացված լաբիրինթոսի» մոդելում (5 րոպե հետազոտության ընթացքում)

Պրեպարատի NN,	Փակ թևերում գտնվելու ժամանակը (վրկ)	Բաց թևերում գտնվելու ժամանակը, (վրկ)	Փակ թևեր մուտքերի թիվը	Կենտրոնում գտնվելու ժամանակը
Ստուգիչ	257.4 ± 12.5	–	9.6 ± 1.2	8.6 ± 1.1
№1	224.0 ± 13.0 *	50.2 ± 10.2*	3.4 ± 0.4*	33.0 ± 6.2*
№2	190.0 ± 20.0*	80.0 ± 23.1*	4.0 ± 1.2*	74.0 ± 11.2 *
№3	227.2* ± 15.0*	55.4 ± 14.8**	5.0 ± 1.7*	16.8 ± 4.4*
№4	218.0 ± 22.0*	60.0 ± 15.2*	6.4 ± 0.9*	42.4 ± 11.1*
№5	243.0 ± 7.5	1.2 ± 0.5 *	9.4 ± 2.3	45.8 ± 4.8*
№6	198.6 ± 15.8*	22.4 ± 4.2*	5.4 ± 1.4*	79.0 ± 12.5*
Լիթիումի քլորիդ	246.2 ± 12.5	–	7.8 ± 1.7	8.5 ± 3.1

* Ստացված տվյալները հավաստի են ստուգիչի հետ համեմատած:

Հարկադիր լողի պայմաններում ստուգիչ կենդանիների անշարժացումը՝ որպես «հուսահատությունից» ելք, ձեռք է բերվում բավականին ուշ՝ 147,5 վայրկյանից հետո: Միացությունների ներմուծումը 50 մգ/կգ չափաբաժնով հանգեցնում է առաջին անշարժացման ժամանակի ավելացմանը, ակտիվ լողի ժամանակը (ոչ միշտ ստատիստիկորոն հավաստի): Ուսումնասիրված ամինաթթուների հիդանտոինները ցույց են տվել որոշակի հակադեպրեսանտ ակտիվություն՝ ի տարբերություն լիթիումի քլորիդի (Աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 4.

Հետազոտված միացությունների և լիթիումի քլորիդի ազդեցությունը «հարկադրված լողի» մոդելում (6 րոպե հետազոտության ընթացքում)

Պրեպարատի NN	Ակտիվ լողի ժամանակը, I իմնորբիլիզացիայի լատենտ շրջանը (վրկ)	Իմնորբիլիզացիայի գումարային ժամանակը (վրկ)	Ակտիվ լողի գումարային տևողությունը (վրկ)

Ստուգիչ	147.5(116.7 ÷ 178.3)	42.8(28.4 ÷ 57.2)	317(302.8 ÷ 331.6)
№1	160.8(120.3 ÷ 200.1)	35.0(21.0 ÷ 48.3)	325.0(290 ÷ 330.1)
№2	180.0(115.1 ÷ 240.2)	30.0(11.2 ÷ 48.3)	330.0(312÷ 350)
№3	120.0(60.2 ÷ 135.2)	49.2(34.2 ÷ 56.8)	310.8(282.4 ÷ 340)
№4	109.3(74.1 ÷ 144.5)	75.3(58.5 ÷ 92.1)*	284.6(241 ÷ 328.0)
№5	195.1(80.9 ÷ 309.3)	80.1(60.2 ÷ 99.1)*	279.9(230÷ 342.1)
Լիթիումի քլորիդ	113(94.6÷ 131.4)*	214(160.9÷ 267.1)*	146(92.9 ÷199.1)

* Ստացված տվյալները հավաստի են ստուգիչի հետ համեմատած:

Եզրակացություններ

Ամինաթթուների հիդանտոինների և նրանց լիթիումային ածանցյալների նոր 5 ածանցյալների, ինչպես նաև ֆենիտոինի (դիլանտին, դիֆենիլիդանտոին) սինթեզը իրականացվել է ՕԴ-ԲԳՏԿ-ի ՆՕԲԻ հակաուռուցքային միացությունների սինթեզի լաբորատորիայում, ք.գ.դ., պրոֆ. Ա. Ա. Հարությունյանի կողմից: Հետազոտությունների հիման վրա կարելի է կատարել հետևյալ եզրակացությունները՝

1. Ամինաթթուների հիդանտոինների և նրանց լիթիումային ածանցյալների նոր սինթեզված վեց միացությունների մոտ բացահայտվել են հակացնցումային հատկություններ: Ուսումնասիրված հինգ միացությունները իրենց հակակո-րագոլային ակտիվությամբ գերազանցում են բժշկական պրակտիկայում լայնորեն կիրառվող հակաէպիլեպտիկ պրեպարատ ֆենիտոինին և հակամանիակալ պրեպարատ լիթիումի քլորիդին: Միացությունների նեյրոտոքսիկականությունը և թունավորությունը ցածր է:

2. Հետազոտության ակտիվության ուսումնասիրությունը «Բաց դաշտ» մոդելով ցույց է տալիս, որ հետազոտված միացությունները առաջացնում են վարքագծի և շարժողական ֆունկցիայի ակտիվացում: Միաժամանակ, անցքերի հոտոտման քանակի ավելացումը «բաց դաշտ» մոդելում խոսում է բոլոր միացությունների հակավախային (անքսիոլիտիկ) հատկությունների մասին: Այսպիսով՝ բոլոր միացությունները, ինչպես և ֆենիտոինը ունեն վարքագծային ակտիվացնող ազդեցություն և ցուցաբերում են անքսիոլիտիկ էֆֆեկտ: «Խաչածև բարձրացված լաբիրինտ» էքսպերիմենտալ մոդելում բոլոր միացությունների ներմուծումը 50 մգ/կգ դեղաչափով ուղեկցվում է արտահայտված էֆեկտով՝ նրանք դրսևորում են անքսիոլիտիկ հատկություններ և պաշտպանական վարքագիծ: «Հարկադրված լողի» պայմաններում ստուգիչ մկների համեմատ միացությունները առաջացնում են կենդանիների վարքագծի սպոնտան նախնական ակտիվության ինտենսիֆիկացում: Ուսումնասիրված ամինաթթուների հիդանտոինները ցույց են տվել որոշակի հակադեպրեսսանտ ակտիվություն՝ ի տարբերություն լիթիումի քլորիդի:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Болдырев А.И. Эпилепсия у взрослых, – М., «Медицина», 1984– 288с.
2. Эди М.Ж., Тайпер Дж.Х. – Противосудорожная терапия – 1982г.– 384с.
3. Машковский М.Д. <<Лекарственные средства>>: Новая волна 2010 г.,1216с.
4. Сараджишвили П.М., Геладзе Т.М. Эпилепсия.–М.: Медицина, 1977.–304 с.
5. Джагацпаян И.А., Пароникян Р.А., Назарян И.М. Особенности психотропного спектра

- действия некоторых антиэпилептических препаратов. Мед. Наука, Армения. 2005г., Т. 65, No 4, ст. 14–19
6. Джагацпаян И.А., Пароникян Р.А., Назарян И.М., Акобян А.Г. –Экспериментальное изучение некоторых сторон психотропного действия пуфемид. Мед. Наука, Армении,1996г. 36, 1–2стр 64–69
  7. Пароникян Р.Г., Акобян Ш.Ф., Новарян Л.А., – Химико фармацевтический журнал. Т.46, No 3–2012г.
  8. Папоян О.А., Гаспарян Н.К., Пароникян Р.Г.,– Химико фармацевтический журнал. Т.46, No 8–2011г. –15 –19с. Машковский М.Д. – Лекарственные средства М. : Новая волна 2010г. – 1216с.
  9. Мнджоян О.Л., Аветисян С.А., Акоюн Н.Е., Герасимян Д.А., Джагацпаян И.А., Пашинян С.А., Новый отечественный противоэпилептический препарат пуфемид// Хим. Фарм. Журн.,1983.– Т.17, N6, с.757–761.
  10. Պարոնիկյան Ռ., Զաղազգյանյան Ի., Պարոնիկյան Ե., Նազարյան Ի., Հակոբյան Հ. Հակացնցումային և հոգեմետ հատկություններ ունեցող պիրիմիդինների ածանցյալներ: ՀՀ Մտավոր սեփականության գործակալություն: 2016թ., Հայաստան, Արտոնագիր N3007A:
  11. Պարոնիկյան Ռ.Գ., Հարությունյան Ա., Գրիգորյան Ա.,Նազարյան Ի., Հակոբյան Հ., Գասպարյան Հ. Հոգեմետ ակտիվություն ունեցող պիրիդոլ[1,2-ա]պիրիմիդինների ածանցյալներ; ՀՀ մտավոր սեփականության գործակալություն, Հայաստան, 2020, արտոնագիր N 3379A.
  12. Ղազարյան Ս.Հ., Պարոնիկյան Ռ.Գ., Նազարյան Ի.Մ. Հակոբյան Հ.Հ., Բարխուդարյանց Ի, Ալավերդյան Փ. Ներդրող հատկություններ ունեցող բենզոիլ- ԳԱԿԹ-ի ածանցյալների ցինկային աղեր ՀՀ մտավոր սեփականության գործակալություն. Հայաստան, 2019, արտոնագիր N 3329A:
  13. Paronikyan E.G., Petrou A., Fesatidou M., Geronikaki A., Dashyan SH.SH., Mamyan S.S., Paronikyan R.G., Nazaryan I.M., Hakopyan H.H. Derivatives of new heterocyclic system – pyrano[3,4-c][1,2,4]triazolo[4,3-a]pyridines: synthesis, docking analysis and neurotropic activity. Med.Chem. Commun., 2019, 10, 1399–1411.<https://doi.org/10.1039/C9MD00187E>.
  14. Dashyan, Sh.Sh.; Babaev E. V.; Paronikyan E. G.; Ayvazyan A. G.; Paronikyan R. G.; Hunanyan L. S. Evaluation of neurotropic activity and molecular docking study of new derivatives of pyrano[4'',3'':4',5']pyrido[3',2':4,5]thieno[3,2-d]-pyrimidines based on pyrano[3,4-c]pyridines. Molecules2022,27, x.<https://doi.org/10.3390/xxxxx>.
  15. Беленький М. Л. Количественная оценка фармакологического эффекта. М.: Медицина, 1961, 152стр.
  16. Vogel H.G.,Vogel W.H. Psychotropic and neurotropic activity. In: Drug Discovery and Evaluation: Pharmacological Assays, ed. H.E. Vogel, Springer. Berlin and N.Y. (2008), pp.569-874.
  17. Prut L., C.Belzung, The open field as a paradigm to measure the effects of drugs on anxiety-like behaviors: A review, Eur. J. Pharmacol. 463 (2003) 3–33.[doi:10.1016/S0014-2999\(03\)01272-X](https://doi.org/10.1016/S0014-2999(03)01272-X).
  18. Pellow S., File S.E. Anxiolytic and anxiogenic drug effects on exploratory activity in an elevated plus-maze: A novel test of anxiety in the rat, Pharmacol. Biochem. Behav. 24 (1986) 525–529. [doi:10.1016/0091-3057\(86\)90552-6](https://doi.org/10.1016/0091-3057(86)90552-6).
  19. Pellow S., Chopin P., File S.E., Briley M. Validation of open: closed arm entries in an elevated plus-maze as a measure of anxiety in the rat, J. Neurosci. Methods 14 (1985) 149–167. [doi:10.1016/0165-0270\(85\)90031-7](https://doi.org/10.1016/0165-0270(85)90031-7).
  20. Porsolt R.D., Anton G., Blavet N., Jalfre M. Behavioral despair in rats: A new model sensitive to antidepressant treatments, Eur. J. Pharmacol. 47 (1978) 379–391.[doi:10.1016/0014-2999\(78\)90118-8](https://doi.org/10.1016/0014-2999(78)90118-8).
  21. Petit-Demouliere B., Chenu F., Bourin M. Forced swimming test: a review of antidepressant activity // Psychopharmacology, 2005, v. 177, p. 245–255. DOI:10.1007/s00213-004-2048-7

STUDY OF FACTORS REGULATING DESORPTION OF PHYSIOLOGICALLY ACTIVE COMPOUNDS FROM SILICONE COMPOSITES

MARY ATABEKYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Fine Organic Chemistry
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Junior Researcher, PhD in Chemical Sciences
atmari@yandex.ru

ZOYA FARMAZYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Fine Organic Chemistry
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Senior researcher, PhD in Chemical Sciences
zoefa2000@yahoo.com

EDVARD HAKOBYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Fine Organic Chemistry
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Junior Researcher
atmari@yandex.ru

STEPAN GRIGORYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Fine Organic Chemistry
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Senior researcher, Doctor of Chemical Sciences
sgrig@sci.am

VIGEN TOPUZYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Fine Organic Chemistry
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Doctor of Chemical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS RA
vtop@web.am

Abstract

This work is devoted to the study of factors affecting the release of various drugs from silicone films intended for use in transdermal drug delivery systems (TDDS). They are membranes containing a drug that, passing through the skin, enters the systemic circulation and subsequently into the target organ. Only transdermal membranes (TM) are capable of providing a controlled rate of drug administration and a constant concentration in the blood plasma over a long period (from 1 to 7 days). The use of transdermal membranes compared to administering the drug orally

or by injection has several advantages: they are completely safe and convenient for patients; they allow you to avoid inflammation of the gastrointestinal tract, change the dosage at any time, and stop treatment if necessary.

Silicone polymers, due to several properties (biocompatibility, biostability, high permeability to oxygen and moisture, etc.), have been used in transdermal delivery systems since the 1990s.

Silicone elastomers are synthesized by cross-linking hydroxyl-terminated polydimethylsiloxane (PDMSOH) with the tetrafunctional cross-linker tetraethoxysilane (TEOS), in the presence of RTV catalysts (tin or platinum compounds). For the first time, in addition to TEOS, we used glycerate (Si-GI 7) and propyleneglycolate (Si-PGI 7) silanes as cross-linking agents. These products contain up to 40% solvated glycerin or propylene glycol. The structure and properties of the resulting elastomer network significantly depend on the mass of the polymer, catalyst, and type of cross-linking agent, which is essential for the further use of synthesized elastomers as carriers of physiologically active compounds (PAS) and pharmaceuticals. As a result of the studies, the main factors determining the prolonged release of physiologically active compounds (FAC) from the synthesized composites were identified: the chemical formula of the FAC, molecular weights, and molecular weight distribution of PDMSOH, by varying them, it is possible to change the morphology of cross-linked systems; the functional composition of cross-linkers and their surface tensions, as well as the type of catalyst and hydrophilizing component.

Keywords and phrases: Polydimethylsiloxane, cross-linkers, hydrophilizing components, physiologically active compounds.

**ՄԻԼԻԿՈՆԱՅԻՆ ԿՈՄՊՈԶԻՏՆԵՐԻՑ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱՊԵՍ
ԱԿՏԻՎ ՄԻԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱԶԱՏՈՒՄԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՂ
ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ**

ՄԱՐԻ ԱԹԱԲԵԿՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն,
Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտ,
կրտսեր գիտաշխատող, քիմիական գիտությունների թեկնածու
atmari@yandex.ru

ԶՈՅԱ ՖԱՐՄԱԶՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն,
Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող, քիմիական գիտությունների թեկնածու
zoefa2000@yahoo.com

ԷԳՎԱՐԴ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն,
Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտ, կրտսեր գիտաշխատող
ehakobyan@yahoo.com

ՍՏԵՓԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն,
Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտ, ավագ գիտաշխատող,
քիմիական գիտությունների դոկտոր
sgrig@sci.am

ՎԻԳԵՆ ԹՈՓՈՒԶՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն,
Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտ,
քիմիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԳԱԱ թղթակից անդամ
vtop@web.am

Համառոտագիր

Այս աշխատանքը նվիրված է դեղերի տրանսդերմալ առաքման համակարգերում (ԴՏԱՀ) օգտագործելու համար նախատեսված սիլիկոնային թաղանթներից՝ տարբեր դեղամիջոցների արտազատման վրա ազդող գործոնների ուսումնասիրությանը: ԴՏԱՀ-ներն դեղամիջոց պարունակող թաղանթներ են, որոնցում դեղամիջոցն, անցնելով մաշկի միջով, մտնում է համակարգային շրջանառություն և հետագայում՝ թիրախային օրգան: Միայն տրանսդերմալ թաղանթները (ՏԹ) կարող են երկար ժամանակահատվածում (1-ից 7 օր)

ապահովել դեղամիջոցի ընդունման վերահսկվող արագությունը և դրա մշտական կոնցենտրացիան արյան պլազմայում: Տրանսդերմալ թաղանթների օգտագործումը, համեմատած դեղամիջոցի պերօրալ կամ ներարկումների ձևով ընդունման, ունի մի շարք առավելություններ՝ դրանք բացարձակ անցավ են և հարմար հիվանդների համար, թույլ են տալիս խուսափել ստամոքս-աղիքային համակարգի բորբոքումներից, ցանկացած պահի փոխել դեղաչափը, դադարեցնել բուժումը և այլն:

Սիլիկոնային պոլիմերները, շնորհիվ իրենց մի շարք առանձնահատկությունների (կենսահամատեղելիության, կենսակայունություն, թթվածնի և խոնավության բարձր անցանելիություն և այլն), 1990-ական թվականներից օգտագործվում են տրանսդերմալ առաքման համակարգերում:

Սիլիկոնային էլաստոմերներ սինթեզվում են հիդրօքսիլ ծայրային խմբերով պոլիդիմեթիլսիլօքսանը (PDMSOH) կարելով քառֆունկցիոնալ կարող ազենտով՝ տետրաէթօքսիսիլանով (TEOS) RTV (սենյակային ջերմաստիճանի վուլկանացում) կատալիզատորների ներկայությամբ (անագի կամ պլատինի միացություններ): Բացի TEOS-ից, առաջին անգամ մեր կողմից որպես կարող ազենտներ օգտագործվել են նրա գլիցերին (Si-GI 7) և պրոպիլեն գլիկոլատները (Si-PGI 7): Այս կարող ազենտները պարունակում են մինչև 40% սովատացած գլիցերին կամ պրոպիլեն գլիկոլ: Ձևավորվող էլաստոմերային ցանցի կառուցվածքը և հատկությունները էականորեն կախված են պոլիմերի զանգվածից, կատալիզատորից և կարող ազենտի տեսակից, ինչը էական նշանակություն է ունենում սինթեզված էլաստոմերների՝ իբրև ֆիզիոլոգիական ակտիվ միացությունների (ՖԱՄ) և դեղանյութերի կրիչների հետագա օգտագործման համար:

Կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվել է, որ սինթեզված սիլիկոնային կոմպոզիտներից ֆիզիոլոգիապես ակտիվ միացությունների (ՖԱՄ) երկարատև արտազատումը որոշող հիմնական գործոններն են՝ ՖԱՄ-ների քիմիական բանաձևը, պոլիդիմեթիլսիլօքսանների (PDMSOH-ի) մոլեկուլային զանգվածը և մոլեկուլային զանգվածի բաշխվածությունը (որոնց փոփոխությամբ հնարավոր է փոխել մորֆոլոգիան), կարող ազենտների ֆունկցիոնալ կազմը և դրանց մակերևույթային լարվածությունը, ինչպես նաև կատալիզատորի և հիդրոֆիլացնող կոմպոնենտի տեսակը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ պոլիդիմեթիլսիլօքսան, կարող ազենտներ, հիդրոֆիլացնող բաղադրիչներ, ֆիզիոլոգիապես ակտիվ միացություններ:

ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ, РЕГУЛИРУЮЩИХ ДЕСОРБЦИЮ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ СОЕДИНЕНИЙ ИЗ СИЛИКОНОВЫХ КОМПОЗИТОВ

МАРИ АТАБЕКЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
Институт тонкой органической химии
Младший научный сотрудник, кандидат химических наук
atmari@yandex.ru

ЗОЯ ФАРМАЗЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
Старший научный сотрудник, кандидат химических наук
zoefa2000@yahoo.com

ЭДВАРД АКОПЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
Институт тонкой органической химии
Младший научный сотрудник
ehakobyan@yahoo.com

СТЕПАН ГРИГОРЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
Институт тонкой органической химии
Старший научный сотрудник, доктор химических наук
sgrig@sci.am

ВИГЕН ТОПУЗЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
Институт тонкой органической химии
Заведующий лабораторией, доктор химических наук, профессор, член-корр. НАН
vtop@web.am

Аннотация

Данная работа посвящена изучению факторов, влияющих на высвобождение различных лекарственных средств из силиконовых пластырей, предназначенных для использования в системах трансдермальной доставки лекарственных средств, представляющих собой мембраны, содержащие лекарственное средство, которое проходя через кожу, попадает в большой круг кровообращения и впоследствии в орган-мишень. Только трансдермальные мембраны (ТМ) способны обеспечить контролируемую скорость введения препарата и постоянную его концентрацию в плазме крови в течение длительного периода времени (от 1 до 7 дней). Применение

трансдермальных мембран по сравнению с приемом препарата перорально или в виде инъекций имеет ряд преимуществ: они полностью безопасны и удобны для пациентов, позволяют избежать раздражения желудочно-кишечного тракта, менять дозировку в любое время, прекратить лечение по необходимости.

Силиконовые полимеры благодаря ряду свойств (биосовместимость, биостабильность, высокая проницаемость для кислорода и влаги и т. д.) используются в системах трансдермальной доставки с 1990-х годов.

Силиконовые эластомеры синтезируются путем сшивания полидиметилсилоксана с концевыми гидроксильными группами (PDMSOH) с тетрафункциональным сшивающим агентом тетраэтоксисиланом (TEOS), в присутствии RTV- катализаторов вулканизации при комнатной температуре (соединения олова или платины). Впервые, помимо ТЭОС в качестве сшивающих агентов нами были использованы глицерат (Si-Gl 7) и пропиленгликолят (Si-PGl 7) силана. Эти средства содержат до 40% сольватированного глицерина или пропиленгликоля. Структура и свойства образующейся эластомерной сетки существенно зависят от массы полимера, катализатора и типа сшивающего агента, что существенно для дальнейшего использования синтезированных эластомеров в качестве носителей физиологически активных соединений (ФАС) и фармацевтических препаратов.

В результате проведенных исследований выявлены основные факторы, определяющие пролонгированное высвобождение ФАС из синтезированных композитов: химическая формула ФАС, молекулярные массы и молекулярно-массовое распределение PDMSOH, варьированием которых возможно изменять морфологию сшитых систем; функциональный состав сшивателей и их поверхностные натяжения, а также тип катализатора и гидрофилизирующего компонента.

Ключевые слова и фразы: полидиметилсилоксан, сшиватели, гидрофилизирующие компоненты, физиологически активные соединения.

Введение

Данная работа посвящена изучению факторов, влияющих на высвобождение различных лекарственных средств из композиционных пленок, предназначенных для использования в трансдермальных системах доставки лекарств (ТДДС, пластыри). Эти системы более комфортны для пациентов по сравнению с пероральным введением лекарств и подкожными инъекциями, позволяют избежать раздражения среды желудочно-кишечного тракта пациента, обеспечивая пролонгированное проникновение лекарства (в течение 1-7 дней) через кожу [1].

Несмотря на то, что ТДДС разрабатываются с 1970-х годов, в настоящее время существует ограниченное количество пластырей, что объясняется в первую очередь тем, что не все препараты можно использовать в виде ТДДС. Это зависит от проницаемости препарата через наружный слой эпидермиса (роговой слой, СК), что обусловлено многими факторами, например, молекулярной массой препарата (>500 Да), его растворимость в воде и масле (коэффициента распределения октанол-вода, $\log P_{o/w}$) и др. [2].

Структура пластырей основана на различных полимерах, которые играют важную роль в распределении лекарства и его высвобождении, адгезионных свойствах, а также обеспечивающих механическую прочность пластырей. Кроме того, для достижения контролируемого высвобождения лекарственного средства используют различные смеси гидрофильных и гидрофобных полимеров. К таким полимерам относятся силиконы, сополимеры акрилатов и винилпирролидона, гидроксипропилметилцеллюлоза (ГПМЦ), ГПМЦ/хитозан, ГПМЦ/ПВП/ЦП, сополимер

молочной и гликолевой кислот (ПЛГК) и др. [3].

Силиконовые полимеры (полисилоксаны) обладают комплексом особых свойств, таких как биосовместимость, нетоксичность, биоустойчивость, что также позволяет использовать их в трансдермальных пластырях [4].

Сшитые силиконовые эластомерные матрицы синтезируют реакцией поликонденсации между полидиметилсилоксаном с концевыми гидроксильными группами (PDMSOH) и четырехфункциональным сшивающим компонентом-тетраэтоксисиланом (TEOS) в присутствии катализаторов [5].

В дополнение к TEOS, мы впервые использовали в качестве сшивателей четырехзамещенные производные силана-глицераты (Si-Gl 7) и пропиленгликоляты (Si-PGl 7). Эти сшиватели содержат до 40% сольватированных глицерина и пропиленгликоля. Мы синтезировали также Si-Gl 4, который в отличие от Si-Gl 7 не содержит сольватированный глицерин [6]. Механизм формирования сшитой матрицы включает две основные реакции: 1- конденсацию сшивателей с PDMSOH с образованием этилового спирта, глицерина или пропиленгликоля; 2-одновременный гидролиз сшивателей за счет атмосферной влаги с последующей конденсацией гидроксильных групп. Предполагается, что молярное соотношение PDMSOH к сшивателям 2:1 способствует формированию «идеальной сетки». При отклонении от стехиометрии сшиватели частично гидролизуются с образованием *in situ* ксерогелей двуокиси кремния [7].

В качестве наиболее активных катализаторов вулканизации в реакциях образования эластомеров обычно используют дибутилдилаурат или 2-этилгексаноат олова [8], так как они обеспечивают высокую скорость сшивания при малых количествах. Однако для медицинских целей предпочитают избегать использования металлсодержащих катализаторов, поэтому были исследованы разные классы соединений, в том числе низкомолекулярные моноаминные катализаторы для получения сшитого эластомера (сетки) и одновременного образования в ней наночастиц диоксида кремния (SiO_2), в системах на основе PDMS с концевыми гидроксильными и /винильными/ группами и TEOS [9].

Одной из важных особенностей полисилоксанов является их гидрофобность, обусловленная частично неорганической природой (-Si-O-) связи в основной полимерной цепи, и низкие поверхностные натяжения (20 - 25 мН/м) [10]. Для введения в такие матрицы низкомолекулярных физиологически активных соединений (ФАС) с различным набором гидрофильно-гидрофобных групп создаются гидрофильные домены с использованием низкомолекулярных и высокомолекулярных гликолей (глицерин Gl, пропиленгликоль PGl, полиэтиленгликоль PEG).

В результате проведенных исследований выявлены основные факторы, определяющие пролонгированное высвобождение ФАС из синтезированных композитов: химическая формула ФАС, молекулярные массы и молекулярно-массовое распределение PDMSOH, варьированием которых возможно изменять морфологию сшитых систем; функциональный состав сшивателей и их поверхностные натяжения, а также тип катализатора и гидрофилизирующего компонента.

Принимая во внимание тот факт, что даже минимальный избыток сшивателя приводит к образованию в композите ксерогеля диоксида кремния, нами были синтезированы разные ксерогели содержащие ФАС, которые могут служить как наполнители в синтезе силиконовых композитов, в составах для перорального применения, либо для использования в аэрозоль-генерирующих системах (электронных сигаретах в случае никотина).

Методы: Десорбцию лекарства в солевой раствор (0.9% NaCl) определяли спектрофотометрически (Cary 100 UV-Vis Spectrophotometer). Из каждого образца

матриц и композитов вырезали по три кусочка весом 0.05–0.1г и помещали в 2 мл солевого раствора в пробирки Эппендорфа. Через определенные интервалы времени растворы отбирали и определяли в них количество десорбированного ФАС, а в пробирки заливали свежую порцию раствора. Процент десорбированного ФАС рассчитывался как среднее из 3-х измерений, относительно количества ФАС в образце. В течение всего времени теста на высвобождение ФАС образцы выдерживались в термостате при 37–38°C.

Поверхности пленок исследовали методом сканирующей электронной микроскопии СЭМ на приборе Prisma E SEM (ThermoFisher).

Результаты и их обсуждения

Первый этап получения силиконовых композитов включает получение и исследование формирования эластомерных сеток с помощью PDMSOH и тетрафункциональных сшивающих агентов. Сшивающие свойства синтезированных Si-GI и Si-PGI были проверены при синтезе силиконовых матриц в сравнении с TEOS. PDMSNH₂ с концевыми аминогруппами использовали в качестве катализатора вулканизации при комнатной температуре (RTV). В качестве физиологически активных соединений (ФАС) использовали диклофенак (Дкф), фуразолидон (Фрз) и никотин (Нкт). Десорбцию лекарств в солевой раствор (0.9% NaCl) определяли спектрофотометрически (Cary 100 UV-Vis Spectrophotometer) при длине волн 275 нм (Дкф), 259 нм (Фрз) и 260 нм (Нкт).

Изучено влияние ряда факторов на количество высвобождения ФАС из синтезированных композитов.

1. Тип гидрофилизующего компонента. Синтезированы и исследованы Дкф и Фрз содержащие матрицы. Для гидрофиллизации гидрофобных силиконовых матриц в качестве гидрофилизующих компонентов использовали полиэтиленгликоль PEG 200 и глицерин. Изучено их влияние на высвобождение Дкф и Фрз.

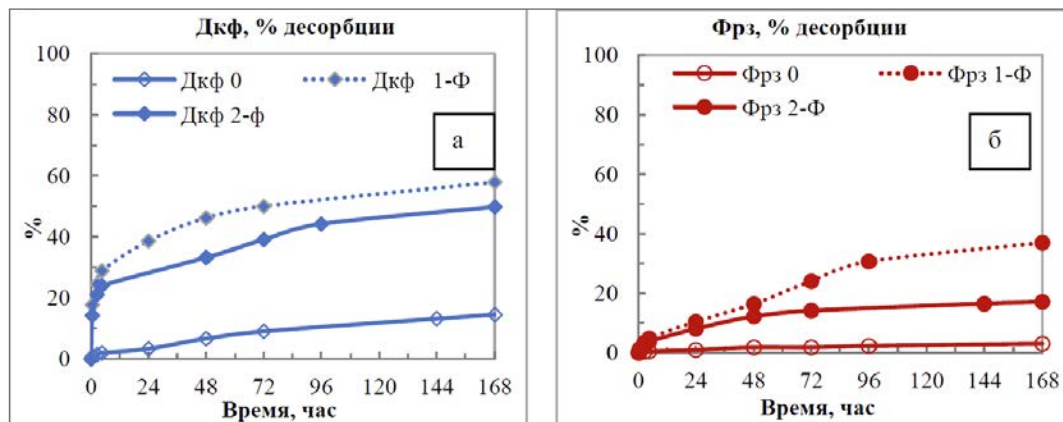

Рис.1 Кумулятивный процент десорбции Дкф (а) и Фрз (б)

Дкф 0–матрица, Дкф 1–Ф– пленка с PEG 200 (11%) Дкф 2–Ф пленка с глицерином (20%)

Фрз 0–матрица, Фрз 1–Ф– пленка с PEG 200 (11%) Фрз 2–Ф пленка с глицерином (20%)

Сшивающий агент TEOS, катализатор PDMSNH₂, гидрофилизующие компоненты глицерин и PEG 200

Присутствие PEG 200 увеличивает высвобождение лекарственного средства из пленок, причем это увеличение более существенно в случае пленки с Дкф (58%) (рис.1).

Судя по этим данным, увеличение высвобождения лекарства за счет присутствия PEG200 связано со специфическим распределением лекарств в композите [11].

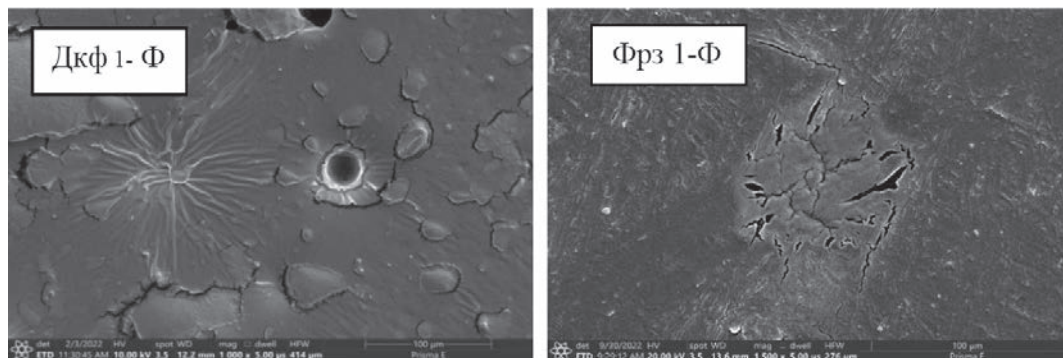

Рис.2 СЭМ-изображения композиционных пленок с Дкф 1-Ф и Фрз 1-Ф

Изображения, полученные сканирующей электронной микроскопией (СЭМ), показали различие в морфологии пленок. В случае пленки Дкф 1-Ф наблюдаются неоднородности и структурированные участки размером 5–30 микрон, вероятно, вследствие изолированности доменов гидрофильного ПЭГ (вместе с Дкф) в силиконовой матрице.

В пленке Frz 1-F PEG200 и Frz более равномерно распределены по всему композиту, создавая частицы размером 0.1-0.53 микрона.

2. Влияние молекулярной массы исходного полисилоксана. Синтезированы композиционные пленки, содержащие 150 мг Дкф, имеющие одинаковый состав и количество компонентов, отличающиеся лишь исходной молекулярной массой PDMSOH фирмы Gelest (Gelest 1 36000D MW и Gelest 2 49000D MW).

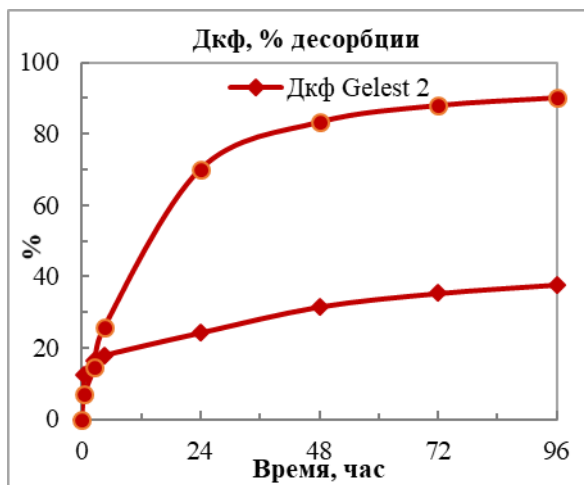

Рис.3 Кумулятивный процент десорбции Дкф из пленок с PDMSOH (Gelest 1 36000D и Gelest 2 49000D)

Сшивающий агент Si-Gl 4, катализатор PDMSNH₂, гидрофилизирующий компонент глицерин

Как видно из рис. 3, количество Дкф, десорбированного из пленки на основе **Gelest 1**, достигает 91% в течение 96 часов, а из пленки на основе **Gelest 2** – только 38%.

3. Тип сшивающего агента. Впервые для получения силиконовых сшитых систем в качестве сшивающего агента были использованы **глицераты (Si-Gl 7) и пропиленгликоляты (Si-PGI 7) силана**. Синтезированы матрицы и композитные пленки с этими сшивающими агентами, как гидрофилизирующий компонент использован глицерин.

При содержании 44-45 % глицерина в пленках выявлена разница между TEOS и остальными сшивателями, так как при этом количестве глицерина в случае TEOS с обоими лекарствами сшитый образец не формируется, а на трех других сшивателях образование сшитой пленки проходило в течение 10-15 минут. Из пленок с Дкф десорбция достигла 75 (Дкф 2/8), 82 (Дкф 3/8) и 93 % (Дкф 4/8), повышаясь в ряду сшивателей Si-PGI 7, Si-Gl 7, Si-Gl 4 (рис.4).

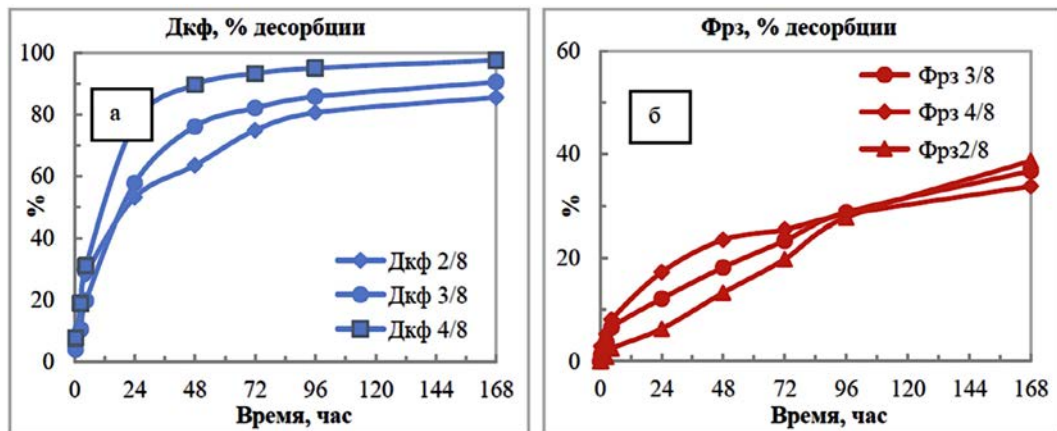

Рис. 4 Кумулятивный процент десорбции Дкф (а) и Фрз (б) из пленок

Сшивающие агенты Si-PGI 7 (2/8), Si-Gl 4 (4/8) и Si-Pl 7 (3/8), катализатор PDMSN₂, **гидрофилизирующий компонент глицерин (44%)**

Кумулятивное количество десорбированного Фрз значительно меньше (35–40 % для всех образцов), но влияние типа сшивателя аналогично пленкам с Дкф.

На СЭМ изображениях пленки 3/8 - сшитая сетка с ячейками разных размеров (рис.5). Морфология этой пленки отличается от пленки Дкф 1, полученной с сшивателем TEOS и PEG 200 (рис.2). Вероятно, высокая скорость высвобождения диклофенака обусловлена морфологическими особенностями пленки Дкф 3/8.

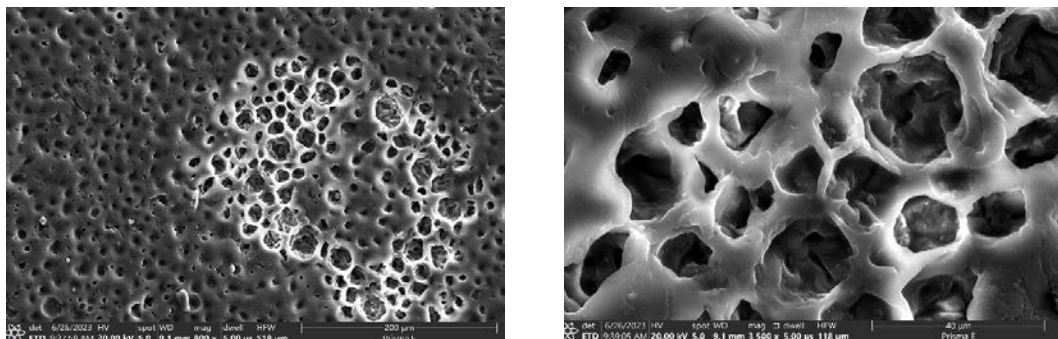
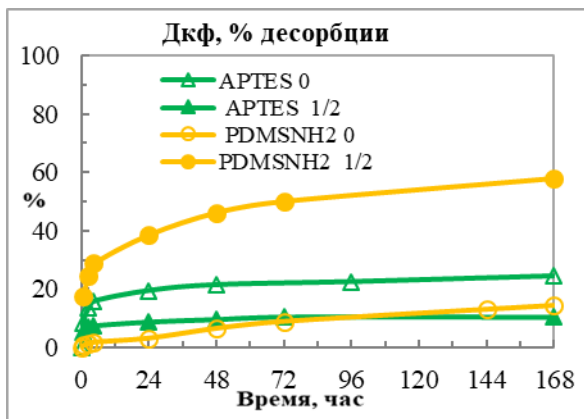

Рис.5 СЭМ-изображения композиционных пленок Дкф 3/8

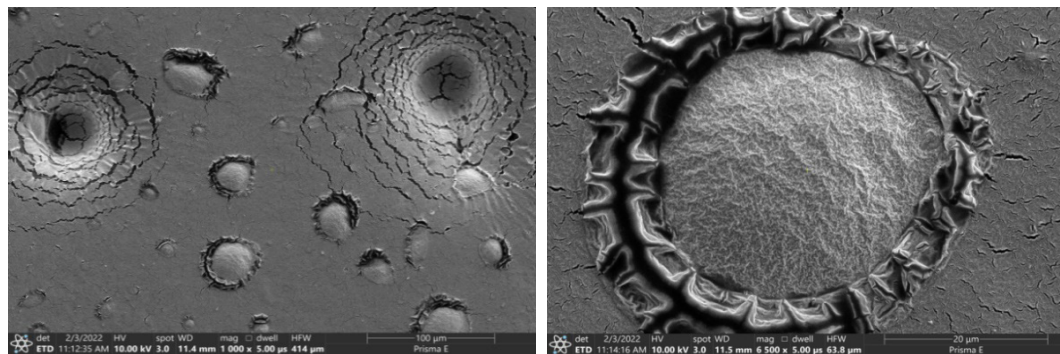
4. Тип катализатора– Синтезированы Дкф-содержащие матрицы и композиционные пленки, в качестве катализаторов использованы 3-аминопропилтриэтоксисилан (APTES) и PDMSNH₂. Из матрицы с APTES количество десорбированного Дкф достигает 25%, из матрицы с PDMSNH₂–15% (рис. 6). Из пленок, содержащих 20% PEG 200, в случае катализатора PDMSNH₂ количество десорбированного Дкф повышается до 60%, а в случае APTES понижается до 11% .

Рис. 6 Кумулятивный процент десорбции Дкф из пленок с разными катализаторами:

APTES 0 и PDMSNH₂ 0– матрицы, APTES 1/2 и PDMSNH₂ 1/2 композиты с PEG 200 (20%), сшивающий агент TEOS.

Небольшое количество высвобожденного Дкф из пленки с катализатором APTES может быть следствием того, что Дкф находится в гидрофильных доменах PEG200 (рис.7), окруженных гидрофобной силиконовой матрицей, вследствие чего диффузия Дкф из PEG 200 в солевой раствор затруднена.

Рис. 7 СЭМ-изображения композиционных пленок APTES 1/2

5. Химическая структура физиологически активного соединения– В результате проводимых нами исследований было обнаружено значительное влияние используемых ФАС на процесс формирования композитных пленок, кинетику и количества высвобождаемого ФАС. Синтезированы композиционные пленки, состав и количество компонентов которых одинаковы, а в качестве ФАС для сравнения использовали Дкф, Фрз и Нкт.

Как видно из рисунка 8, химическая структура лекарств влияет не только на количество, но и на кинетику высвобождения ФАС .

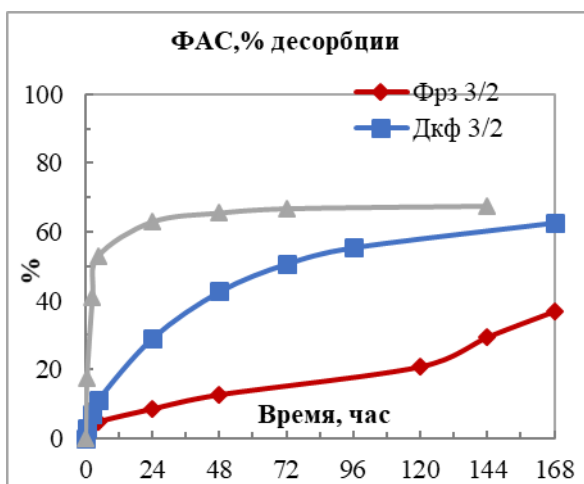

Рис. 8 Кумулятивный процент десорбции ФАС из композиционных пленок.

Сшивающий агент Si-Gl 7, катализатор PDMSNH₂, **гидрофилизирующий компонент глицерин**

Из пленки с никотином через 4.5 часа высвобождается около 53% Нкт, тогда как такое же количество Дкф выделяется только через 72 часа. Количество высвобожденного Фрз существенно меньше и составляет всего 21% через 72 часа, однако в последующие дни это количество увеличивается по мере повышения степени набухания образца.

6. Возможность использования ксерогелей диоксида кремния в качестве наполнителей. Даже при самых малых количествах различных сшивающих агентов в процессе синтеза силиконовых эластомеров происходит отклонение от стехиометрии, и как в матрицах, так и в композитах одновременно с реакцией сшивания происходит образование ксерогелей диоксида кремния *in situ*, которые могут вносить вклад в сорбцию и десорбцию ФАС из композитов. Поэтому синтез ксерогелей вне силиконовой системы представляет особый интерес.

Синтезированы и исследованы 2 типа ксерогелей.

А) Ксерогели диоксида кремния на основе TEOS, содержащие глицерин и никотин, полученные методом одностадийного синтеза и двухстадийной сорбции [12].

Исследована кинетика десорбции Нкт при повышенных температурах (200°C) из ксерогелей в зависимости от наличия и количества глицерина (рис.9).

Как следует из рис. 9, введением глицерина в ксерогель и изменением его количества можно варьировать кинетику и количество выделяемого никотина.

Б) Ксерогели на основе TEOS и APTES, содержащие Дкф: 1. TEOS-H получен водным гидролизом TEOS в присутствии катализатора (водный аммиак) (реакция Штёбера), 2. APT-T-H (гидролизат смеси APTES и TEOS), 3. APT-PGL-T-H (гидролизат смеси пропиленгликоля APTES и TEOS) [13].

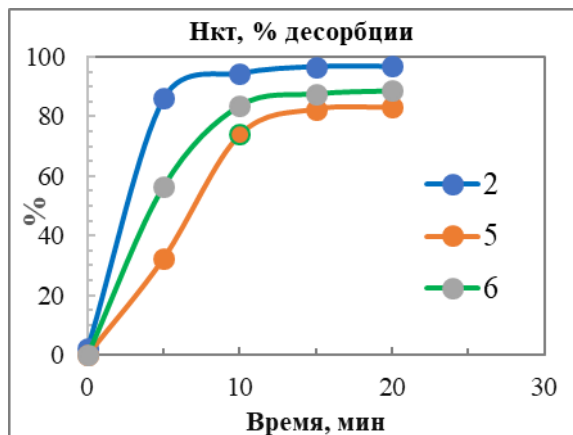

Рис. 9 Кумулятивный процент десорбции Нкт из ксерогелей

Образец 2. Сорбент 1г, Нкт 150мг, Образец 5. сорбент 1г, Нкт 150мг, глицерин 2г, Образец 6. сорбент1г, Нкт 150мг, глицерин 3г

Количество высвобождаемого Дкф определяли в калий фосфатном буфере (рН-6.86, $\text{Na}^+/\text{K}^+/\text{H}_2\text{PO}_4^-$) (рис.10), и только в случае TEOS -Н для сравнения измеряли величину выделения в 0,9% растворе NaCl.

Из ксерогеля АРТ-РGL-Т-Н Дкф высвобождается в наибольшем количестве (98% в течение 48 часов), а между образцами TEOS-Н и АРТ-Т-Н разница в десорбции незначительна. Основной причиной этого являются морфологические различия в ксерогелях.

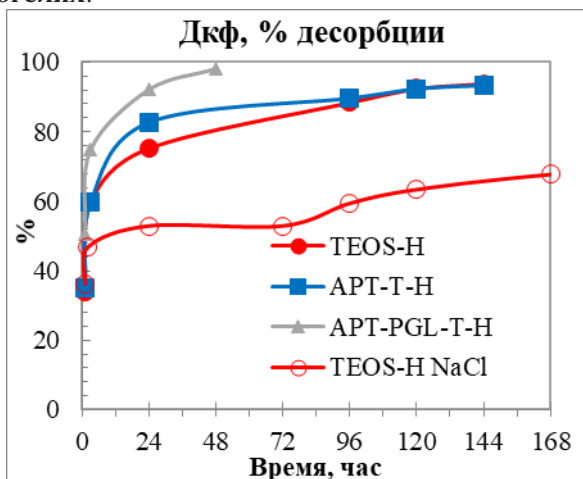

Рис. 10 Кумулятивный процент десорбции Дкф из ксерогелей

Выводы: Таким образом, в результате проведенных исследований выявлены основные факторы, определяющие пролонгированное высвобождение ФАС из синтезированных композитов: химическая формула ФАС, молекулярные массы PDMSOH, функциональный состав шивателей, а также тип катализатора и гидрофилизирующего компонента. Варьированием этих показателей можно изменять морфологию шитых систем и композиционных пленок, тем самым регулируя пролонгированность высвобождения ФАС.

Список литературы

1. Wang M., Marepally S.K., Vemula P.K., Xu C. Inorganic Nanoparticles for Transdermal Drug Delivery and Topical Application. *INanoDimens.*, 2016, p. 57–72.
2. Yu Y.Q. et al. Enhancing permeation of drug molecules across the skin via delivery in nanocarriers: Novel strategies for effective transdermal applications *Front. bioeng. Biotechnol.*, 2021, v. 9, p. 646554–646571.
3. . Latif M.S et al. Formulation of Polymers–Based Methotrexate Patches and Investigation of the Effect of Various Penetration Enhancers: In Vitro, Ex Vivo and In Vivo Characterization. *Polym.*, 2022, v. 14, p. 2211–2236.
4. Pastore M. N., Kalia Y. N., Horstmann M., Roberts M. S. Transdermal patches: history, development and pharmacology. *Br. J. Pharmacol.*, 2015, v. 172, p. 2179–2209.
5. Brook M.A., Holloway A. C., Kenneth K. Ng, Hrynyk M., Moore C, Ryan L. Using a drug to structure its release matrix and release profile. *Int. J. Pharm.*, 2008, v. 358, p 121–127.
6. Atabekyan M. L., Farmazyan Z. M., Grigoryan S. G., Lavanant L., Topuzyan V. O. WO/2022/219063 A1. Substrate for delivering a biologically active substance (PCT Gazette 42/2022, 20.10.22 (1751)).
7. Mark J. E., Pan S. J. Reinforcement of polydimethylsiloxane networks by in-situ precipitation of silica: A new method for preparation of filled elastomers. *Makromol. Chem., Rapid Commun.*, 1982, v. 3, p. 681 – 685.
8. Robinson M. W. C., Swain A. C., Khan N. A. Influence of cross-linker and tin (II) bis-2-ethylhexanoate on compression set characteristics of poly (dimethylsiloxane) elastomer networks. *Polym. Degrad. Stab.*, 2015, v. 116, p. 88–93.
9. Rajendra V., Gonzaga F., Brook M. A. Nearly Monodisperse Silica Microparticles Form in Silicone (Pre)elastomer Mixtures. *Langmuir.*, 2012, v.28, p. 1470–1477.
10. Owen M. J. Siloxane Surface Activity, *Silicon–Based Polymer Science*, 1989, p.705–739.
11. Atabekyan M. L. Effect of hydrophilizing additives on the desorption of furazolidone and diclofenac from silicone–based composites. *Chem. Arm. J.* , 2022, v. 75, p. 333–343.
12. Григорян С. Г., Акопян Э. А., Акобян Р. М., Фармазян З. М., Атабекян М. Л., Топузян В.О. Синтез ксерогелей диоксида кремния и их сорбционно–десорбционные свойства по отношению к никотину и гликолям. *ЖОХ.*, 2023, т. 93, с 1281–1291.
13. Farmazyan Z. M., Atabekyan M. L., Hakobyan E. H., Shahkhatuni A. G., Arakelova E. R., Grigoryan S. L., Grigoryan S. G., Topuzyan V. O. Synthesis of silica xerogels based on TEOS and APTES precursors as sorbents for biologically active substances. *Chem. Arm. J.*, 2022, v. 3–4, p. 321–332.

ԽԱՂՈՂԻ ԹՈՋՈՏ ԵՎ ՍԵՎ ԱՐԵՆԻ ՍՈՐՏԵՐԻ ՄԵԽԱՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԲԵԼԼԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ մոլեկուլային կենսաբանության ինստիտուտի գիտաշխատող,
Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի գիտաշխատող,
գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
bellagrigoryan24@mail.ru

ԱԳՆԵՍՍԱ ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի ասպիրանտ, գիտաշխատող
agnessasamvelyan@gmail.com

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի գիտաշխատող,
գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածու
mikayelyan.m@mail.ru

ԱՐՄԱՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի
կրտսեր գիտաշխատող
arman@semina.am

Համառոտագիր

Խաղողագործությունը և գինեգործությունը համարվում են եկամտաբեր ճյուղեր: Խաղողի թարմ պտուղները, նրանից վերամշակված մթերքները պարունակում են արժեքավոր սննդանյութեր: Պտղի կազմի մեջ մտնում են շաքարներ, օրգանական թթուներ, կարևոր վիտամիններ «A, C, PP, B խմբի»:

Գինեգործության համար որպես էլանյութ հանդիսանում է խաղողի պտուղը: Այն բաղկացած է պտղամաշկից, սերմերից, պտղամսից:

Ողկույզի, չանչի պտուղների, մաշկի, պտղամսի, պտղահյութի և սերմերի հարաբերակցությունը որոշվում է մեխանիկական անալիզի միջոցով: Խաղողի մեխանիկական կազմը փոփոխվում է՝ կախված արտաքին միջավայրի պայմաններից և սորտի բնույթից: Մեխանիկական կազմը փոփոխվում է ըստ տարիների՝ պահպանելով որոշակի ընդհանրություն: Ողկույզում այս բաղադրիչների հարաբերակցությունը մեծ նշանակակություն ունի գինեգործությունում որպես գինու էլանք:

Աշխատանքի նպատակն էր՝ ուսումնասիրել տեղածին Սև Արենի և Թոզոտ սորտերի մեխանիկական կազմը: Ուսումնասիրվել է Սև Արենի և Թոզոտ սորտերի մեխանիկական կազմը: Ուսումնասիրությունները կատարվել են 2022 – 2023 թթ., Վայոց Ձորի մարզի պայմաններում: Վազերի տնկման խտությունը 1.5x1մ, վազերը ձևավորված են կորդոն ձևավորման համակարգով, այգին ոռոգվում է:

Որոշվել է ողկույզի, պտղի կշիռը, ողկույզում պտուղների քանակը, սերմերի քանակը, կշիռը, պտղամաշկի, չանչի, կշիռը: Հաշվարկվել է ողկույզի կառուցվածքի, պտղի կազմության և ողկույզի բաղադրության ցուցանիշները: Ողկույզում պտղի և չանչի երկու սորտերի հարաբերակցության տոկոսը համապատասխանաբար կազմել է 96.0,95.7% և 3.9, 4.3%: Թոզոտի կառուցվածքի

ցուցանիշը 24.3 է, իսկ Սև Արենի սորտինը՝ 22.2: Ոսումնասիրվող սորտերում Թոզոտ սորտի պտղի ցուցանիշը 60.6 է, Սև Արենի սորտինը՝ 53.1: Թոզոտ սորտի պտղի կազմության ցուցանիշը 3.4 է, Սև Արենի սորտինը՝ 2.7: Թոզոտ սորտի բաղադրության ցուցանիշը 2.0 է, Սև Արենի սորտինը՝ 1.6: Ըստ այս ցուցանիշի՝ այն կախյալ է պտղամսի և պտղահյութի պարունակության քանակից և ինչքան պտղամիս+պտղահյութի քանակը ավելանում է, արդյունքում մեծանում է հարաբերությունը ամբողջ ողկույզի նկատմամբ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ խաղող, մեխանիկական կազմ, ողկույզ, պտուղ, պտղամաշկ, չանջ:

ИЗУЧЕНИЕ МЕХАНИЧЕСКОГО СОСТАВА СОРТОВ ВИНОГРАДА ТОЗОТ И СЕВ АРЕНИ

БЕЛЛА ГРИГОРЯН

Научный сотрудник
Институт молекулярной биологии НАН РА,
Армянский национальный аграрный университет,
кандидат сельскохозяйственных наук, доцент
bellagrigoryan24@mail.ru

АГНЕССА САМВЕЛЯН

Научный сотрудник Армянского национального аграрного университета,
аспирант

agnessasamvelyan@gmail.com

МИКАЕЛ МИКАЕЛЯН

Научный сотрудник Армянского национального аграрного университета,
кандидат сельскохозяйственных наук

mikayelyan.m@mail.ru

АРМАН МАНУКЯН

Младший научный сотрудник Армянского национального аграрного университета
arman@semina.am

Аннотация

Виноградарство и виноделие считаются прибыльными отраслями. Свежие плоды винограда и переработанные продукты содержат ценные питательные вещества. В состав плодов входят сахара, органические кислоты, важные витамины А, С, РР, группы В.

Сырьем для виноделия является виноград. Состоит из кожицы, семян, мякоти.

Соотношение стебля, кожицы, мякоти, сока и семян определяют механическим анализом. Механический состав винограда меняется в зависимости от условий окружающей среды и характера сорта. Механический состав меняется с годами, но сохраняет определенную общность. Соотношение этих компонентов в виноградной

лозе имеет большое значение в виноделии как продукта производства вина.

Цель работы – изучение механического состава аборигенных сортов Сев Арени и Тозот. Изучен механический состав сортов Сев Арени и Тозот. Исследования проводились в 2022–2023 годах в условиях Вайоцзорского марза. Плотность посадки лоз – 1,5х1м, лозы формируются кордонной системой формирования, виноградник орошается. Определяли вес грозди, ягод, количество ягод в грозди, количество семян, и их вес, вес кожицы, гребней. Рассчитаны показатели структуры грозди, состава плода и состава грозди. Процентное соотношение плодов и гребня у двух сортов составило 96,0, 95,7% и 3,9, 4,3% соответственно. Показатель состава у сорта Тозот составил 24,3, у сорта Сев Арени – 22,2. У изучаемых сортов плодовой показатель у сорта Тозот составил 60,6, у сорта Сев Арени – 53,1. Показатель состава плодов сорта Тозот – 3,4, у Сев Арени – 2,7. Структурный показатель составил для сорта Тозот 2,0, для сорта Сев Арени – 1,6. Согласно этому показателю, он зависит от количества плодовой мякоти и содержания фруктового сока, и чем больше увеличивается количество фруктовой мякоти + сока, тем больше увеличивается соотношение ко всей грозди.

Ключевые слова и фразы: виноград, механический состав, гроздь, ягода, плодовая кожица, гребень.

THE STUDY OF THE MECHANICAL COMPOSITION OF TOZOT AND SEV ARENI GRAPE VARIETIES

BELLA GRIGORYAN

Armenian National Agrarian University
Institute of Molecular Biology NAS RA, Researcher
PhD in Agricultural Sciences, Associate Professor
bellagrigoryan24@mail.ru

AGENSSA SAMVELYAN

Armenian National Agrarian University, Researcher, PhD student
agnessasamvelyan@gmail.com

MIKAYEL MIKAYELYAN

Armenian National Agrarian University, Researcher
PhD in Technical Sciences
mikayelyan.m@mail.ru

ARMAN MANUKYAN

Armenian National Agrarian University, Junior researcher
arman@semina.am

Abstract

Viticulture and winemaking are considered profitable branches. Fresh grapefruits and processed products contain valuable nutrients. The composition of the fruit includes sugars, organic acids, and essential vitamins A, C, PP, and B group.

The raw material for winemaking is the grape berry. It consists of skin, seeds, and pulp. The ratio of stem, skin, pulp, juice, and seeds is determined by mechanical analysis. The mechanical composition of grapes changes depending on the environmental conditions and the nature of the variety. The mechanical composition changes according to the years, but it maintains a certain generality. The ratio of these components in the grapevine is of great importance in winemaking as the yield of wine.

The aim of the work was to conduct a comprehensive study on the mechanical composition of native Sev Areni and Tozot varieties. The mechanical composition of Sev Areni and Tozot varieties was thoroughly studied. The studies were carried out in 2022–2023, under the conditions of Vayots Dzor marz. The planting density of the vines is 1.5x1m; the vines are formed by a cordon formation system, and the vineyard is irrigated.

The weight of the cluster, fruit, the number of fruits in the cluster, the number of seeds, the weight, the weight of the skin, and the weight of the fruit were determined. The indices of cluster structure, fruit composition and cluster composition were calculated. The berry and stem ratio percentages in the cluster of the two varieties were 96.0, 95.7% and 3.9, 4.3%, respectively. The structure index of Tozot was 24.3, and the Sev Areni variety was 22.2. In the studied varieties, the fruit index of the Tozot variety was 60.6, and the Sev Aren variety was 53.1. The index of fruit composition was 3.4 for the Tozot variety and 2.7 for Sev Areni. The composition index was 2.0 for the Tozot variety and 1.6 for the Sev Aren variety. According to this indicator, it depends on the amount of fruit pulp and fruit juice content, and as the amount of fruit pulp +

juice increases, as a result, the ratio to the whole bunch increases.

Keywords and phrases: Grapes, mechanical composition, bunch, berry, fruit skin, grape stem.

Ներածություն

Խաղողագործությունը և գինեգործությունը համարվում են եկամտաբեր ճյուղեր: Խաղողի թարմ պտուղները, նրանից վերամշակված մթերքները պարունակում են արժեքավոր սննդանյութեր: Պտղի կազմի մեջ առկա են շաքարներ, օրգանական թթուներ, կարևոր վիտամիններ «A, C, PP, B խմբի» [1]:

Գինեգործության համար որպես ելանյութ հանդիսանում է խաղողի պտուղը: Այն բաղկացած է պտղամաշկից, սերմերից, պտղամսից:

Ողկույզի, չանչի պտուղների, մաշկի, պտղամսի, պտղահյուսի և սերմերի հարաբերակցությունը որոշվում է մեխանիկական անալիզի միջոցով: Մեխանիկական կազմի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս՝

1. բացահայտելու տվյալ խաղողի բնորոշ կառուցվածքը, որը կարևոր է տեխնոլոգիական տեսակետից եզրակացություններ անելուց.
2. նույնականացնելու առանձին սորտերը.
3. նշելու սորտի՝ որպես հումքի օգտագործման նպատակը (տեխնիկական սորտ, սեղանի սորտ, չամիչի արտադրություն).
4. որոշելու խաղողի տեխնիկական հասունությունը [4]:

Խաղողի մեխանիկական կազմը փոփոխվում է՝ կախված արտաքին միջավայրի պայմաններից և սորտի բնույթից: Մեխանիկական կազմը փոփոխվում է ըստ տարիների՝ պահպանելով որոշակի ընդհանրություն: Ողկույզում այս բաղադրիչների հարաբերակցությունը մեծ նշանակություն ունի գինեգործության մեջ որպես գինու ելանք [5, 6, 11]:

1981 թ-ին Հայաստանում խաղողագործությունը բուռն զարգացում ապրեց, և այգիների տարածքները կազմում էին 36333 հա: 1985 թ-ին ընդունված հակաալկոհոլային որոշման, հետագայում ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո 1991 թ. հողի սեփականաշնորհման, հողակտորների մասնատման, մթերվող խաղողի ցածր գնի պատճառով կրճատվեցին խաղողի այգիները: 1992 թ-ին քանդվեց նաև Խաղողագործության գինեգործության, պտղաբուծության գիտական կենտրոնի Մերձավանի գիտափորձարարական տնտեսության խաղողի կոլեկցիոն այգին, ինչի հետևանքով խաղողի բազմաթիվ սորտեր և ձևեր անհետացան կամ վերացման եզրին են [1]: Ներկայումս, ըստ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի, այգիների տարածքը կազմում է 16160 հա [10]:

Աշխատանքի նպատակն էր՝ ուսումնասիրել տեղածին Սև Արենի և Թոզոտ սորտերի մեխանիկական կազմը, որը արդիական է ուվոլոգիական տեսանկյունից և խթան կհանդիսանա սորտերի տարածման ու գինեգործական պրակտիկայում համալրման, դրանց արտադրական տարածքների ընդլայնման համար:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Ուսումնասիրությունները կատարվել են 2022-2023 թթ., Վայոց Ձորի մարզի պայմաններում: Վազերի տնկման 1.5x1մ, վազերը ձևավորված են կորդոն ձևավորման համակարգով, այգին ռոտզվում է:

Վազերի ֆենոլոգիական դիտումները կատարվել են Մ. Ա. Լազարևսկու համընդհանուր ընդունված մեթոդիկայով [9]: Որոշել ենք աչքերի բացման սկիզբը, ծաղկման սկիզբը և վերջը, պտուղների հասունացման սկիզբը և վերջը: Հաշվարկվել է բերքի հասունացման համար պահանջվող ակտիվ

ջերմաստիճանների գումարը: Մեխանիկական կազմը ուսումնասիրվել է՝ ըստ Պրոստոսերդովի մեթոդիկայի [4]: Ուսումնասիրվել է ողկույզի, պտղի կշիռը, պտուղների քանակը ողկույզում, սերմերի քանակը, կշիռը, պտղամաշկի, չանչի, կշիռը: Պտղամաշկը կշռվել է պտուղից անջատելուց 6 ժամ հետո: Ստացված տվյալների հիման վրա համեմատվել է ուսումնասիրվող սորտերի ողկույզի կառուցվածքը, կազմությունը:

Սև Արենիս և Թոզոտը դասվում են ուշահաս գինու սորտերի խմբին: Ցրտի և հիվանդությունների նկատմամբ Թոզոտը ունի ցածր դիմացկություն, իսկ Սև Արենիս՝ համեմատաբար բարձր ցրտադիմացկունություն, աճեցողությունը՝ միջակ, թոզոտ սորտի աճեցողությունը՝ միջակից բարձր [2, 3]:

Նկար 1. Թոզոտ՝ ձախից, Սև Արենի՝ աջից:

Ստացված արդյունքներ

Խաղողի վազը յուրաքանչյուր տարի անցնում է երկու հիմնական շրջան, առաջին՝ հարաբերական հանգստի ժամանակաշրջան, երկրորդ՝ վեգետացիայի ժամանակաշրջան: Վերջինիս անցման ժամկետների ձիշտ սահմանումը կարևոր նշանակություն ունի սորտաուսումնասիրման ժամանակ և բերքահավաքի ժամկետների որոշման համար: Կատարվել է ուսումնասիրվող սորտերի ֆենոփուլերի անցման ժամկետների ուսումնասիրություն: Դիտվել են աչքերի բացման սկիզբը, ծաղկման սկիզբն ու վերջը, պտուղների հասունացման սկիզբը և լրիվ հասունացումը: Արդյունքները ամփոփված են Աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1-ում բերված տվյալներից երևում է, որ Վայոց Ձորի պայմաններում Թոզոտ սորտի վազերի աչքերը բացվել են ապրիլի 15-ին, Սև Արենի սորտինը՝ ապրիլի 14-ին, Թոզոտի սորտինը՝ մայիսի 25-ին, Սև Արենի սորտինը՝ մայիսի 31-ին: Պտուղների հասունացման սկիզբը Թոզոտ սորտինը՝ հուլիսի 31-ին, Սև Արենի սորտինը՝ օգոստոսի 4-ին:

Հաշվառումները ցույց են տվել նաև, որ Թոզոտ և Սև Արենի սորտերի համար այդ ցուցանիշները համապատասխանաբար կազմել են՝ 160, 161 օր և 4027°:

Աղյուսակ 1

Ուսումնասիրվող խաղողի սորտերի վազերի ֆենոլոգիական հիմնական փուլերի անցման ժամկետները

Սորտեր	Ուսում-նասիրման շրջան	Աչքերի բացում	Ծաղկում		Պտուղների հասունացում		Աչքերի բացվելու սկզբից մինչև պտուղների լրիվ հասունացումը	
			սկիզբ	վերջ	սկիզբ	վերջ	օրերի թիվ	ակտիվ ջերմ. գումար, CO
Թոզոտ	Վայոց ձոր	15.04	25.05	09.06	31.07	21.09	160	4027
Արենի	Վայոց ձոր	14.04	31.05	09.06	04.08	21.09	161	4027

Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ ուսումնասիրվող սորտերը պատկանում են ուշահաս սորտերի խմբին (ըստ Ս. Ս. Խաչատրյանի) [2]:

Ուսումնասիրվել է հայկական տեղածին Սև Արենի և Թոզոտ սորտերի մեխանիկական կազմը:

Հետազոտման արդյունքները ամփոփված են Աղյուսակ 2-ում:

Թոզոտ սորտի ողկույզի երկարությունը 17.1սմ է, լայնությունը՝ 8.37, Սև Արենի սորտինը՝ 15.9 սմ, 8.75սմ: Ըստ սորտերի ողկույզի կշռի՝ Թոզոտ սորտինը գրանցվել է 189.8 գ, իսկ պտուղների կշիռը կազմել է 182.3 գր, Սև Արենի սորտի այդ ցուցանիշները համապատասխանաբար կազմել են՝ 259.5 գր., 248.3 գր: Ըստ չանչի կշռի՝ գերակշռող է Սև Արենի սորտը՝ 11.2գր, սերմերի կշիռը կազմել է 15.5գ Սև Արենի սորտինը՝ 4.82 գր., Թոզոտ սորտինը՝ 10.43 գր:

Աղյուսակ 2

Ուսումնասիրվող խաղողի սորտերի մեխանիկական կազմը

	Ողկույզի երկարություն, սմ	Ողկույզի լայնություն, սմ	Ողկույզի կշիռ, գր	Պտուղների քանակ, հատ	Պտուղների կշիռ, գր.	Չանչի կշիռ, գր	Պտղամաշվի կշիռ, գր.	Սերմերի կշիռ, գր	Կոշտ մնացորդի կշիռ, գր	Պտղամիս + պտղանյութ, գր
Թոզոտ	17.1	8.37	189.8	115	182.3	7.5	46.08	10.43	64.04	125.76
Սև Արենի	15.9	8.75	259.5	138	248.3	11.2	72.2	15.5	98.9	160.6

Ողկույզի կառուցվածքը բնորոշվում է ողկույզի միջին կշռով, պտուղների քանակով, պտուղների և չանչի կշռով ու ողկույզում դրանց տոկոսային պարունակությամբ, ողկույզի կառուցվածքային ցուցանիշով: Ինչքան մեծ է այս ցուցանիշը, այնքան արդյունավետ է ողկույզի օգտագործումը, մեծ է պտղայութի ելանքը [8]: Կառուցվածքի ցուցանիշը որոշվում է պտղի և չանչի կշռի հարաբերությամբ: Արդյունքները ամփոփված են աղյուսակ 3-ում: Տվյալներից երևում

է որ ողկույզի և պտուղների կշռով Թոզոտ և Սև Արենի սորտերը էականորեն տարբերվում են: Թոզոտ սորտի պտուղների քանակը 115 հատ է, Սև Արենի սորտինը՝ 138 հատ: Ողկույզում պտղի և չանչի հարաբերակցության տոկոսը երկու սորտերի համապատասխանաբար կազմում են 96.0, 95.7% և 3.9, 4.3%: Թոզոտի կառուցվածքի ցուցանիշը կազմել է 24.3 է, իսկ Սև Արենի սորտինը՝ 22.2:

Աղյուսակ 3

Ողկույզի կառուցվածքը՝ ըստ ուսումնասիրվող սորտերի

Սորտ	Ողկույզի միջին կշիռ, գր	Պտղի քանակ ողկույզում, հատ	Պտղի թաշ.գր	Պտղի հարաբերակցությունը ողկույզի նկատմամբ, արտահայտված տոկոսով	Չանչի թաշ.գր	Չանչի հարաբերակցությունը ողկույզի նկատմամբ արտահայտված տոկոսով	Ողկույզի կառուցվածքի ցուցանիշ,	Պտղի ցուցանիշ
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Թոզոտ	189.9	115	182.3	96.0	7.5	3.9	24.3	60.6
Սև Արենի	259.5	138	248.3	95.7	11.2	4.3	22.2	53.1

Աղյուսակում ներկայացված է նաև պտղի ցուցանիշը, որը 100 գ ողկույզում պտուղների քանակն է: Ուսումնասիրվող սորտերում Թոզոտ սորտի այս ցուցանիշը կազմել է 60.6, Սև Արենի սորտինը՝ 53.1: Ինչքան քիչ է 100 գ պտղում պտուղների քանակը, այնքան այս ցուցանիշը լավն է, որը հիմնականում սորտային առանձնահատկությունն է ու համեմատաբար հաստատուն մեծություն: Ինչքան պտուղները փոքր են, այնքան այս ցուցանիշը մեծ է **[8]**:

Ուսումնասիրվել է նաև պտուղների բաղադրությունը, որն իր մեջ ներառում է 100 պտղի և 100 սերմի քաշը, սերմերի քանակը 100 պտղում, 100 պտղում սերմերի քաշը, պտղամաշկի քաշը, պտղամիս+պտղահյութի քաշ: Կարևոր ցուցանիշ է պտղի կազմության ցուցանիշը, որը որոշվում է՝ պտղահյութ+պտղամսի հարաբերությունը պտղամաշկի կշռին:

Արդյունքները ամփոփված են աղյուսակում 4-ում:

Ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է՝ Թոզոտ սորտի 100 պտղում սերմերի քանակը 150 հատ է, իսկ Սև Արենի սորտինը՝ 163 հատ: Թոզոտի սերմերի կշիռը գրանցվել է 9.07 գր., իսկ Սև Արենինը՝ 2.16 գ-ով ավել է՝ կազմելով 11.231գր: Թոզոտի կազմության ցուցանիշը տատանվում է կազմելով մոտ 3.4, Սև Արենի սորտինը՝ 2.7: Թոզոտ սորտի 100 պտղի քաշը 185.9 գր է, Սև Արենի սորտինը՝ 206.8 գ: Թոզոտի 100 սերմի կշիռը կազմել է 6.02 գր, Սև Արենի սորտինը՝ 6.7 գր:

Տեխնիկական սորտերի համար կարևոր ցուցանիշ է նաև պտղի կազմության ցուցանիշը: Թոզոտ սորտի այս ցուցանիշը կազմել է 3.4, Սև Արենի սորտինը 2.7: Խաղողի վերամշակման համար կարևոր նշանակություն ունի նաև ողկույզում պտուղների և չանչի հարաբերակցությունը:

Ողկույզի կառուցվածքը բնորոշվում է՝ ըստ նրա բաղադրիչ մասերի կազմով՝ չանչ, պտղամաշկ, սերմեր, կմախք, պտղամիս պտղահյութ և նրանց հարաբերակցությամբ տոկոսային հարաբերակցությամբ, որը տատանվում է լայն սահմաններում՝ կախված խաղողի սորտից, հասունացման աստիճանից, էկոլոգիական գործոններից, բնակլիմայական պայմաններից:

Պտուղների բաղադրությունը՝ ըստ ուսումնասիրվող սորտերի

Սորտի անվանում	Քաշ,գր.		Սերմերի քանակ, 100 պտղում	100 պտղում քաշը, գր.			Կազմության ցուցանիշը, 7:6
	100 պտղի	100 սերմի		սերմերի	պտղամաշկի	պտղամիս +պտղահյութի	
1	2	3	4	5	6	7	8
Թոզոտ	185.9	6.02	150	9.07	40.07	136.8	3.4
Սև Արենի	206.8	6.7	163	11.23	52.33	143.2	2.7

Ուսումնասիրված խաղողի Թոզոտ և Սև Արենի խաղողի սորտերի ողկույզում առանձին մասերի պարունակության ցուցանիշները ամփոփված են աղյուսակ 5-ում:

Ողկույզի բաղադրության ցուցանիշները

Սորտի անվանումը	Ողկույզում առանձին օրգանների տոկոսային կազմությունը				Բաղադրության ցուցանիշ	
	չուչ	պտղա-մաշկ	սերմեր	կմախք (2+3+4)		
1	2	3	4	5	6	7
Թոզոտ	3.9	24.2	5.5	33.7	66.4	2.0
Սև Արենի	4.3	27.8	6.0	38.1	61.9	1.6

Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ չանչի պարունակությունը Թոզոտ սորտի կազմում է 3.9% ամբողջ ողկույզի նկատմամբ, Սև Արենի սորտինը համապատասխանաբար 4.3%: Պտղամաշկի ցածր պարունակություն գրանցվել է Թոզոտի սորտի մոտ 24.2% է, առավելագույն պարունակություն Սև Արենի սորտի մոտ 27.8%: Սերմերի պարունակությունը 5.5-6.0% է: Տեխնիկական սորտերի համար գլխավոր ցուցանիշ է նաև պտղամիս+պտղահյութի տոկոսային պարունակությունը: Այդ ցուցանիշը Թոզոտի սորտի կազմում է 66,4% է, Սև Արենի սորտի. 61.9%:

Կմախքային մասսայի առավելագույն ցուցանիշ գրանցվել է Սև Արենի սորտի մոտ՝ կազմելով 38.1%, իսկ Թոզոտ սորտի մոտ 33.7%: Ինչքան քիչ է կմախքային մասսան, այնքան մեծ է պտղամիս-պտղահյուսի պարունակությունը:

Բաղադրության ցուցանիշը, որը պտղամիս+պտղահյուսի հարաբերությունն է կմախքային մասսային, արտացոլում է պտղամսի, պտղահյուսի պարունակությունը ողկույզում:

Թոզոտի սորտինը կազմել է 2.0, Սև Արենինը՝1.6:

Բաղադրության ցուցանիշը, սորտերից կախված, տարբերվում է և ինչքան պտղամիս+պտղահյուսի քանակը ավելանում է և հյութալի պտղամսի հարաբերակցությունը կմախքի նկատմամբ մեծանում է, այնքան մեծանում է կառուցվածքային ցուցանիշը, և պտղահյուսի ելանքը ավելանում է [7]:

Եզրակացություն

Ամփոփելով ուսումնասիրվող խաղողի սորտերի ողկույզի կառուցվածքը՝ եզրակացնում ենք, որ այն կախյալ է պտղամսի և պտղահյուսի պարունակության քանակից, և ինչքան պտղամիս+պտղահյուսի քանակը ավելանում է, արդյունքում մեծանում է հարաբերությունը ամբողջ ողկույզի նկատմամբ: Թոզոտ սորտի մոտ այդ ցուցանիշը կազմել է 2.0, Սև Արենի սորտինը՝ 1.6:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Այվազյան Պ.Կ., Այվազյան Գ.Պ. Խաղողագործություն ամպելոգրաֆիայի և սելեկցիայի հիմունքներով, Երևան.2003թ.,632էջ
2. Այվազյան Պ., Այվազյան Գ., Բարսեղյան Յու. «Հայաստանում տարածված խաղողի հիմնական սորտերը», Երևան, 2015թ., 270 էջ
3. Մելյան Գ. և ուրիշ. Ամպելոգրաֆիա: Հայաստանի Հանրապետությունում մշակվող և հեռանկարային հանդիսացող տեղական արորիզեն ու սելեկցիոն սորտերի ամպելոգրաֆիական համառոտ նկարագրությունները. –Եր., 2019. –204 էջ:
4. Պրոստոսերդով Ն.Ն. Խաղողի մելանիկական անալիզը, Երևան, 1935, 58 էջ
5. Сутугина К. А, Величко Н.А., Смольникова Я.В.Механический состав винограда сибирских сортов Вестник КрасГАУ. 2018. № 4,145–150с. http://www.kgau.ru/vestnik/2018_4/content/26.pdf 20.03.2024
6. Трошин Л. Увология и биохимия винограда сорта Мерло и еги клонов разных местах произрастания, Научный журнал КубГАУ, №127(03), 2017 года, Doi: 10.21515/1990-4665-127-070,13.03.2023<https://cyberleninka.ru/article/n/uvologiya-i-biohimiya-vinograda-sorta-merlo-i-ego-klonov-v-raznyh-mestah-proizrastaniya/viewer> 20.03.2024
7. Трошин Л Увология и биохимия винограда сорта Каберне Совиньон разных зонах произрастания , Научный журнал КубГАУ, №129(05), 2017 года <http://ej.kubagro.ru/2017/05/pdf/83.pdf> 20.03.2023
8. Чаусов В. М. Механический состав гроздей и биохимия столовых сортов винограда Флора, Низина, Анюта, Научный журнал КубГАУ, №105(01), 2015 года <https://cyberleninka.ru/article/n/mehanicheskiy-sostav-grozdey-i-biohimiya-stolovyh-sortov-vinograda-flora-nizina-anyuta/viewer> 20.03.2024
9. Лазаревский М.А. Изучение сортов винограда, Ростов на Дону, 1963г., 151стр
10. https://statbank.armstat.am/pxweb/hy/ArmStatBank/ArmStatBank_6%20Agriculture,%20forestry%20and%20fishing/AF-3-2022.px/table/tableViewLayout2/?rxid=9ba7b0d1-2ff8-40fa-a309-fae01ea885bb,28.03.2023
11. <https://studfile.net/preview/9835610/page:10/>,05.03.2024

**ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԻ ՍՊԱՌՄԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆՔՈՒՄ ԱՖԼԱՏՈՔՍԻՆ ԵՒ ՄԻԿՈՏՈՔՍԻՆԻ
ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ**

ՄԵԼԻՆԵ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն
meline.beglaryan@cens.am

ԴԱՎԻԹ ՊԻՊՈՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն
david.pipoyan@cens.am

ԵՊՐԱՔՍՅԱ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն
yepraqsya.arshakyan@cens.am

Համառոտագիր

Հետազոտության նպատակն է գնահատել ազգաբնակչության սննդա-կարգում զգալի մասնաբաժին ունեցող պլազմային հիմքով մթերքներից հացի և լավաշի մեջ աֆլատոքսին B1-ի առկայությունը և դրա սննդակարգային ներգործությամբ պայմանավորված հնարավոր առողջական ռիսկերը: Երևանի չափահաս բնակչության համար հաշվարկվել է հացի և լավաշի սպառման դեպքում աֆլատոքսին B1-ի օրական ընդունման չափաքանակը (EDI) և ներգործության սահմանը (MOE):

Համաձայն ստացված արդյունքների՝ հետազոտված հացի և լավաշի նմուշներում աֆլատոքսին B1-ի հայտնաբերված պարունակությունը չի գերազանցում ինչպես ԵԱՏՄ տեխնիկական կանոնակարգով թույլատրելի մակարդակը (0.005 մգ/կգ), այնպես էլ՝ ԵՄ կարգավորմամբ սահմանված առավելագույն մակարդակը (0.002 մգ/կգ): Օրական տարբեր քանակությամբ հաց և լավաշ սպառող բնակչության առանձին խմբերի համար գնահատված ներգործության սահմանի արժեքները զգալիորեն փոքր են 10000-ից (MOE<10000), ինչը նշանակում է, որ աֆլատոքսին B1-ի սննդակարգային ներգործությունը հանրային առողջապահության տեսանկյունից մտահոգիչ է: Այսպիսով, աշխատանքի արդյունքները ցույց են տվել, որ աֆլատոքսին B1-ի՝ սահմանված թույլատրելի մակարդակները չգերազանցող պարունակությունը բնակչության առողջության համար նույնպես կարող է ռիսկային լինել:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ միկոտոքսիններ, օրական ընդունում, սննդամթերքի անվտանգություն, ռիսկ:

ОЦЕНКА ВОЗДЕЙСТВИЯ АФЛАТОКСИНА В1 В РЕЗУЛЬТАТЕ ПОТРЕБЛЕНИЯ ХЛЕБА И ЛАВАША НАСЕЛЕНИЕМ ЕРЕВАНА

МЕЛИНЕ БЕГЛЯРН

Национальная академия наук республики Армения
Центр эколого-ноосферных исследований
кандидат технических наук
meline.beglaryan@cens.am

ДАВИД ПИПОЯН

Национальная академия наук республики Армения
Центр эколого-ноосферных исследований
доктор пищевых наук (Италия)
david.pipoyan@cens.am

ЕПРАКСИЯ АРШАКЯН

Национальная академия наук республики Армения
Центр эколого-ноосферных исследований
yepraqsya.arshakyan@cens.am

Аннотация

Исследование направлено на оценку наличия афлатоксина В1 в хлебе и лаваше, основных продуктах на основе муки в рационе населения и потенциальных рисков для здоровья, связанных с его воздействием с пищей. Ежедневное потребление (EDI) и пределы воздействия (МОВ) афлатоксина В1 при потреблении хлеба и лаваша были рассчитаны для взрослого населения Еревана.

Результаты показывают, что выявленное содержание афлатоксина В1 в исследуемых пробах хлеба и лаваша находится ниже как допустимого уровня (0,005 мг/кг) технического регламента ЕАЭС, так и максимального уровня, установленного регламентом ЕС (0,002 мг/кг). Оценочные значения пределы воздействия для конкретных групп населения, потребляющих различное количество хлеба и лаваша в день, были ниже 10000, что указывает на потенциальные проблемы общественного здравоохранения, связанные с диетическим воздействием афлатоксина В1. Таким образом, полученные данные свидетельствуют о том, что даже содержание афлатоксина В1 в пределах допустимых уровней может представлять опасность для здоровья населения.

Ключевые слова и фразы: микотоксины, суточное потребление, безопасность пищевых продуктов, риск.

EXPOSURE ASSESSMENT OF AFLATOXIN B1 THROUGH BREAD AND LAVASH CONSUMPTION AMONG THE POPULATION OF YEREVAN

MELINE BEGLARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Center for Ecological-Noosphere Studies
meline.beglaryan@cens.am

DAVIT PIPOYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Center for Ecological-Noosphere Studies
david.pipoyan@cens.am

YEPRAQSYA ARSHAKYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Center for Ecological-Noosphere Studies
yepraqsya.arshakyan@cens.am

Abstract

The research aims to assess the occurrence of aflatoxin B1 in bread and lavash, staple flour-based products in the population's diet, and the potential health risks associated with its dietary exposure. Daily intake (EDI) and margins of exposure (MOE) of aflatoxin B1 through bread and lavash consumption were calculated for the adult population of Yerevan.

Results indicate that the detected content of aflatoxin B1 in studied bread and lavash samples falls below both the allowable level (0.005 mg/kg) of the EAEU technical regulation and the maximum level set by EU regulation (0.002 mg/kg). The estimated values of the margin of exposure for specific population groups consuming varying quantities of bread and lavash per day were below 10000, signifying potential public health concerns associated with aflatoxin B1 dietary exposure. Thus, the findings suggest that even the content of aflatoxin B1 within permissible levels can pose health risks to the population.

Keywords and phrases: mycotoxins, daily intake, food safety, risk.

Ներածություն

Միկոտոքսինները բորբոսասնկերի, մասնավորապես *Fusarium*, *Aspergillus* և *Penicillium* սնկերի կողմից արտադրված երկրորդային մետաբոլիտներ են: Մանրամթերքի աղտոտումը միկոտոքսիններով կարող է տեղի ունենալ ինչպես բերքահավաքից առաջ, այնպես էլ՝ հետհավաք փուլերում, օրինակ՝ պահպանման ընթացքում: Կլիմայական պայմանները (խոնավություն, բարձր ջերմաստիճան, և այլն), ինչպես նաև պահպանման ու տեղափոխման վատ պայմանները նպաստում են բորբոսասնկերի աճին և միկոտոքսինների արտադրությանը [6,11]:

Մինչ այժմ հայտնաբերվել են միկոտոքսինների ավելի քան 400 տեսակ, սակայն հանրային առողջապահության և ագրոտնտեսական տեսանկյունից առավել խնդրահարույցներից են աֆլատոքսինները (AFs), օլիբատոքսին Ա-ն (OTA), դեոքսինիվալենոլը (DON) և զեարալենոնը (ZEA): Աֆլատոքսինները

(AFs) խիստ թունավոր միկոտոքսիններից են, որոնք արտադրվում են *Aspergillus glaucus*, մասնավորապես՝ *Aspergillus flavus* և *Aspergillus parasiticus* տեսակների կողմից: Հայտնի են աֆլատոքսինների մի քանի տեսակներ, սակայն առավել հաճախ հանդիպում են B1, B2, G1, G2 տեսակները, որոնք վտանգավոր են մարդկանց և կենդանիների համար, կարող են առաջացնել առողջական լուրջ խնդիրներ: Կախված տեսակից և օրգանիզմում նյութափոխանակության պայմաններից, ինչպես նաև մարդու տարիքից և օրգանիզմի վրա ներգործության տևողությունից՝ աֆլատոքսինները կարող են ունենալ սուր կամ քրոնիկ ազդեցություն (քաղցկեղածնություն, մուտագենություն, տերատոգենություն, հեպատոտոքսիկություն և իմունոտոքսիկություն) [7,8,11]: Քաղցկեղի հետազոտման միջազգային գործակալությունը (IARC) աֆլատոքսինների հիմնական տեսակներից B1-ը դասակարգել է որպես 1A խմբի քաղցկեղածին (մարդկանց համար քաղցկեղածին) [12]: Համաձայն ԵՄ սննդամթերքի անվտանգության լիազոր մարմնի (EFSA) գիտական կարծիքի՝ աֆլատոքսին B1-ը և G1-ը քաղցկեղածին են սննդի ընդունման միջոցով ներգործության դեպքում: Ապացույցներն աֆլատոքսին B2-ի՝ քաղցկեղածին լինելու վերաբերյալ սահմանափակ են, իսկ աֆլատոքսին G2-ի դեպքում՝ անբավարար: Աֆլատոքսին B1-ը նաև գենոտոքսիկ է [10]:

Հաշվի առնելով աֆլատոքսինների վնասակար ազդեցությունը առողջության վրա՝ սննդամթերքի անվտանգության կարգավորումներում սահմանվել են աֆլատոքսինների առավելագույն թույլատրելի մակարդակներ այն հիմնական մթերքների համար, որոնք աղտոտման տեսանկյունից առավել զգայուն և թիրախային են [9]: ՀՀ-ում տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի (կենսապայմանների) հետազոտության տվյալների [1] հիման վրա իրականացված հետազոտությունները ցույց են տվել, որ բնակչության սննդակարգում հաց-հացամթերքն ապահովում են օրական ընդունվող մակրոսննդանյութերի զգալի մասնաբաժինը, իսկ օրական ընդունվող էներգիայի (կկալ) ամենամեծ մասնաբաժինը [17]: Հետևաբար նշված մթերքների անվտանգության և հնարավոր հանրային առողջապահական ռիսկերի գնահատումը կարևոր խնդիր է: Պետք է նշել, որ նախկինում ՀՀ-ում էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոնի կողմից իրականացվել են հատիկեղենում աֆլատոքսինների առկայության և դրանց քրոնիկ ներգործությամբ պայմանավորված հնարավոր առողջական ռիսկերի գնահատման աշխատանքներ: Ստացված արդյունքները ցույց են տվել, որ հատիկեղենի որոշ տեսակների (բրինձ, հնդկաձավար) սպառման դեպքում աֆլատոքսին B1-ի օրական ընդունման հաշվարկված չափաբանակները գերազանցում են Պարենի անվտանգության գիտական կոմիտեի (SCF) և Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության (FAO) սննդային հավելումների գծով փորձագիտական կոմիտեի (JECFA) կողմից սահմանված թունաբանական շեմը: Կարևոր է նշել նաև, որ միայն հնդկաձավարի կամ բրնձի սպառման դեպքում արդեն իսկ հավանական է, որ աֆլատոքսին B1-ը կարող է վտանգ ներկայացնել բնակչության առողջության համար: Պետք է հաշվի առնել, որ աֆլատոքսին B1-ի ներգործության մեջ որոշակի մասնաբաժին կարող են ունենալ նաև այլ մթերքներ, հետևաբար դրանց սպառումը և հնարավոր ռիսկերը ևս պետք է գնահատվեն [17,19]: Հետևաբար սույն հետազոտության նպատակն է գնահատել ազգաբնակչության սննդակարգում զգալի մասնաբաժին ունեցող ալրային հիմքով մթերքներից հացի և լավաշի մեջ աֆլատոքսին B1-ի առկայությունը և դրա սննդակարգային ներգործությամբ պայմանավորված հնարավոր առողջական ռիսկերը:

Աշխատանքն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-4A259 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

Հետազոտության նյութ և մեթոդներ

Մթերքի նմուշառում և աֆլատոքսին B1-ի պարունակության որոշում

Հետազոտության օբյեկտ են հանդիսացել 2023 թ-ին Երևանի տարբեր խանութներից և հացաթխման փոերից գնման միջոցով նմուշառված հացի (բարձր տեսակի ալյուրից) և լավաշի նմուշները, իսկ հետազոտության առարկան՝ այդ նմուշներում աֆլատոքսինների, մասնավորապես աֆլատոքսին B1-ի առկայությունն ու դրանով պայմանավորված հնարավոր առողջական ռիսկերը: Նմուշառումն իրականացվել է համաձայն ընդհանուր սննդակարգային ուսումնասիրության (ԸՍՈԻ) մեթոդի [2]: Մեթոդի առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ նախքան լաբորատոր հետազոտության իրականացումը, տարբեր վայրերից գնված հացի ու լավաշի ենթանմուշները միախառնվել են՝ յուրաքանչյուրից մեկական միասնական նմուշ ձևավորելու համար: Ստացված միասնական նմուշներն այնուհետև համասեռացվել են և ենթարկվել լաբորատոր փորձաքննության:

Հացի և լավաշի նմուշներում աֆլատոքսին B1-ի պարունակությունը որոշվել է բարձր արդյունավետության հեղուկային քրոմատոգրաֆիա (ԲԱՀՔ) սարքի (HPLC Shimadzu LC 2010C Ճապոնիա) կիրառմամբ՝ համաձայն ԳՕՍՏ 30711-2001 և ԳՕՍՏ 31748-2012 միջպետական ստանդարտների [3,4]:

Մթերքի սպառման տվյալների հավաքագրում

Հացի և լավաշի սպառման տվյալները հավաքագրվել են սննդի սպառման հաճախականության հարցաթերթի (FFQ) մեթոդով իրականացված հարցումների միջոցով, որին մասնակցել է Երևանի 12 վարչական շրջանների 18-85 տարեկան 545 բնակիչ (235 կին, 310 տղամարդ): Հարցաթերթը ներառել է արտադրանքի տեսակի, սպառման հաճախության, չափաբաժնի, ձեռքբերման աղբյուրի, ինչպես նաև սպառողի սեռի, տարիքի, զբաղվածության, կրթության և եկամտի վերաբերյալ հարցեր:

Մանրագիտական հարցումների տվյալների վիճակագրական վերլուծությունները կատարվել են SPSS ծրագրի միջոցով (տարբերակ 22):

Ներգործության գնահատում և ռիսկի բնութագրում

Հացի և լավաշի սպառման միջոցով աֆլատոքսին B1-ի սննդակարգային ներգործության գնահատման համար հաշվարկվել է դրա օրական ընդունման չափաքանակը՝ հետևյալ բանաձևի կիրառմամբ՝

$$EDI = \frac{C * IR}{BW}$$

որտեղ EDI-ն՝ աֆլատոքսին B1-ի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակն է (մգ/կգ/օր), C-ն՝ սննդամթերքի մեջ աֆլատոքսին B1-ի պարունակությունը (մգ/կգ), IR-ը՝ հացի և լավաշի օրական միջին սպառումը (կգ/օր), BW-ն՝ մարմնի միջին զանգվածը (70 կգ):

Աֆլատոքսին B1-ի ռիսկի գնահատման համար հաշվարկվել է ներգործության սահմանը (MOE) հետևյալ բանաձևի կիրառմամբ՝

$$MOE = \frac{BMDL10}{EDI}$$

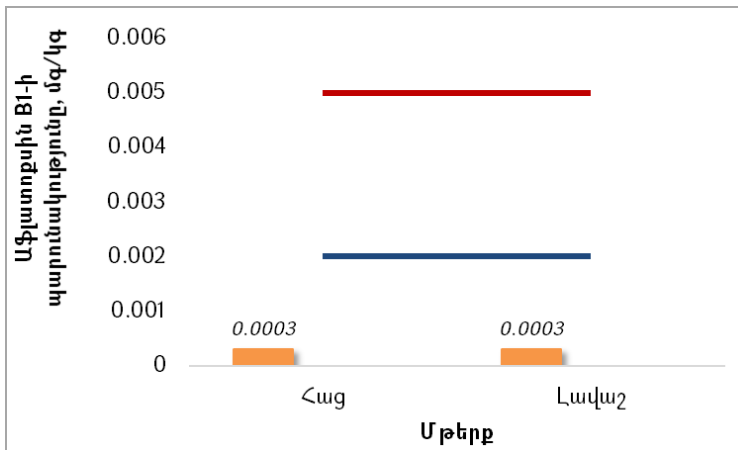
որտեղ՝ BMDL₁₀-ը աֆլատոքսին B1-ի առողջապահական ուղենիշային արժեքն է՝ չափաբաժնի կողմնորոշիչ շենը (BMDL₁₀=0.4 մկգ/կգ/օր): Համաձայն ԵՄ Սննդամթերքի անվտանգության լիազոր մարմնի գիտական կարծիքի՝

աֆլատոքսին B1-ի ռիսկի բնութագրման համար ընդունված է ներգործության սահմանը (MOE) համեմատել 10000-ի հետ **[10]**:

Արդյունքները և վերլուծությունը

Աֆլատոքսին B1-ի պարունակությունը հացի և լավաշի մեջ

Իրականացված հետազոտությունը ցույց է տվել, որ հացի և լավաշի նմուշներում աֆլատոքսին B1 միկոտոքսինի հայտնաբերված պարունակությունը կազմել է 0.0003 մգ/կգ (գծապատկեր 1): Հացահատիկի և դրանից պատրաստված արտադրանքի, այդ թվում՝ հացի ու լավաշի մեջ աֆլատոքսին B1 միկոտոքսինի թույլատրելի մակարդակն ըստ Եվրասիական տնտեսական միության (ԵԱՏՄ) սննդամթերքի անվտանգության տեխնիկական կանոնակարգի 0.005 մգ/կգ է, սակայն ըստ ԵՄ կարգավորման՝ 0.002 մգ/կգ **[5,9]**: Համեմատական իրականացնելով՝ կարող ենք նշել, որ հետազոտված հացի և լավաշի նմուշներում աֆլատոքսին B1-ի հայտնաբերված պարունակությունը չի գերազանցում ինչպես ԵԱՏՄ թույլատրելի մակարդակը, այնպես էլ ԵՄ կարգավորմամբ սահմանված առավելագույն մակարդակը:

Գծապատկեր 1. Աֆլատոքսին B1 միկոտոքսինի պարունակությունը մթերքի մեջ (Նշում: Կապույտով նշված է ԵՄ կարգավորմամբ առավելագույն մակարդակը [9, իսկ կարմիրով՝ ԵԱՏՄ տեխնիկական կանոնակարգով թույլատրելի մակարդակը [5])

Համեմատականներ անցկացնելու նպատակով դիտարկվել են նաև այլ հետազոտողների կողմից իրականացված նմանատիպ ուսումնասիրությունները: Մասնավորապես, Իրանում իրականացված նմանատիպ հետազոտություններից մեկի արդյունքում պարզվել է, որ հացի նմուշներն աղտոտված չեն աֆլատոքսին B1-ով, քանի որ վերջինիս հայտնաբերված մակարդակները չեն գերազանցել ազգային ստանդարտով ամրագրված սահմանաչափերը **[18]**: Մեկ այլ հետազոտությամբ՝ Իսպանիայում ուսումնասիրված հացի նմուշներում հայտնաբերված աֆլատոքսին B1-ի պարունակությունը ցածր է եղել թույլատրելի մակարդակից և հացի սպառմամբ պայմանավորված առողջական ռիսկեր չեն բացահայտվել **[11]**: Կոլումբիայում իրականացված հետազոտությամբ հայտնաբերվել են հացի նմուշներում աֆլատոքսին B1 միկոտոքսինի՝ թույլատրելի մակարդակը գերազանցող պարունակություններ, սակայն դրանցով պայմանավորված առողջական ռիսկեր չեն չեն հայտնաբերվել **[15]**:

Բնակչության կողմից հացի և լավաշի սպառումը

Երևան քաղաքում իրականացված սննդակարգային հարցումների տվյալների վիճակագրական վերլուծությունը ցույց է տվել, որ հաց սպառում է հարցվածների (ընդհանուր 545 չափահաս բնակիչ) 100 %-ը, իսկ լավաշ՝ 99 %-ը: Ընդհանուր առմամբ, հարցման արդյունքները ցույց են տվել, որ միջինում սպառողներն օրական օգտագործում են 183.01 գրամ հաց և 73.98 գրամ լավաշ: Սակայն տվյալների վերլուծությամբ պարզվել է, որ ըստ մթերքի օրական սպառման տվյալների՝ հաց և լավաշ սպառողներին կարելի է խմբավորել մի քանի խմբերում (աղյուսակ 1, 2): Հիմք ընդունելով մթերքի օրական սպառման տվյալները՝ նույնականացվել են հացի և լավաշի սպառման 4-ական խմբեր: Հաց սպառողների (աղյուսակ 1) I խումբը ներառում է հարցվածների 25%-ը, ովքեր սպառում են օրական 80 գրամից քիչ հաց: II խմբում ներառված սպառողներն (հարցվածների 16%-ը) օրական օգտագործում են 80 գրամից շատ, սակայն մինչև 120 գրամ հաց, իսկ III խմբում ներառվածները (հարցվածների 23%-ը)՝ դրանից շատ, սակայն օրական մինչև 200 գրամ հաց: Հաց սպառողների IV խումբը ներառում է ամենաշատ սպառողներին (հարցվածների 36%-ը), ովքեր օրական օգտագործում են 200 գրամից ավելի:

Աղյուսակ 1.

Երևանի չափահաս բնակչության կողմից հացի սպառումը (գ/օր)

Սպառողների խմբեր	Հացի սպառում (գ/օր)	Սպառողների տոկոս (հարցվածներից %-ը)
I	≤ 80	25%
II	80.01 – 120	16%
III	120.01 – 200	23%
IV	≥ 200.01	36%
Ընդհանուր բնակչություն	183.01	100%

Ի տարբերություն հացի, լավաշի սպառումը համեմատաբար քիչ է: Սպառողների (աղյուսակ 2) I խումբը ներառում է հարցվածների 20%-ը, ովքեր սպառում են օրական մինչև 29.28 գրամ լավաշ: II խմբում ներառված սպառողներն (հարցվածների 22%-ը) օրական օգտագործում են նշվածից շատ, սակայն մինչև 46 գրամ հաց, իսկ III խմբում ներառվածները (հարցվածների 19%-ը)՝ 46.01-ից մինչև 69 գրամ լավաշ: Լավաշ սպառողների IV խումբը ներառում է ամենաշատ սպառողներին (հարցվածների 39%-ը), ովքեր օրական օգտագործում են 69 գրամից ավելի:

Աղյուսակ 2.

Երևանի չափահաս բնակչության կողմից լավաշի սպառումը (գ/օր)

Սպառողների խմբեր	Լավաշի սպառում (գ/օր)	Սպառողների տոկոս (հարցվածներից %-ը)
I	≤ 29.28	20%
II	29.29 – 46	22%
III	46.01 – 69	19%
IV	≥ 69.01	39%
Ընդհանուր բնակչություն	73.98	99%

Աֆլատոքսին B1-ի ներգործության գնահատում և ռիսկի բնութագրում

Աղյուսակ 3-ում և 4-ում ներկայացված են հացի և լավաշի սպառմանը պայմանավորված աֆլատոքսին B1 միկոտոքսինի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակները (EDI) սպառողների չորս խմբերի և ընդհանուր բնակչության համար: Հաշվարկվել են սպառողների յուրաքանչյուր խմբի համար հացի և լավաշի օրական ընդունման չափաքանակների նվազագույն (EDI_{min}), առավելագույն (EDI_{max}) և միջին (EDI_{mean}) արժեքները: Տարբեր քանակությամբ հացի և լավաշի սպառման դեպքում աֆլատոքսին B1-ի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակները զգալիորեն փոքր են՝ հիմնականում 10^{-7} կարգի, իսկ լավաշ սպառողների I խմբի համար միջին արժեքը՝ 10^{-8} կարգի:

Աղյուսակ 3.

Հացի սպառման դեպքում աֆլատոքսին B1-ի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակները (EDI) սպառողների տարբեր խմբերի և ընդհանուր բնակչության համար

Սպառողների խմբեր	Հացի սպառում (գ/օր)	Օրական ընդունման հաշվարկված (EDI, մգ/կգ/օր)		
		EDI _{min}	EDI _{max}	EDI _{mean}
I	≤ 80	-	$3.41 \cdot 10^{-7}$	$2.29 \cdot 10^{-7}$
II	80.01 – 120	$3.41 \cdot 10^{-7}$	$5.11 \cdot 10^{-7}$	$4.92 \cdot 10^{-7}$
III	120.01 – 200	$5.11 \cdot 10^{-7}$	$8.51 \cdot 10^{-7}$	$7.32 \cdot 10^{-7}$
IV	≥ 200.01	$8.51 \cdot 10^{-7}$	-	$1.12 \cdot 10^{-7}$
Ընդհանուր բնակչություն	183.01	-	-	$7.79 \cdot 10^{-7}$

Նշում: EDI_{min} -ը, EDI_{max} -ը և EDI_{mean} -ը համապատասխանաբար օրական ընդունման հաշվարկված նվազագույն, առավելագույն և միջին չափաքանակներն են:

Աղյուսակ 4.

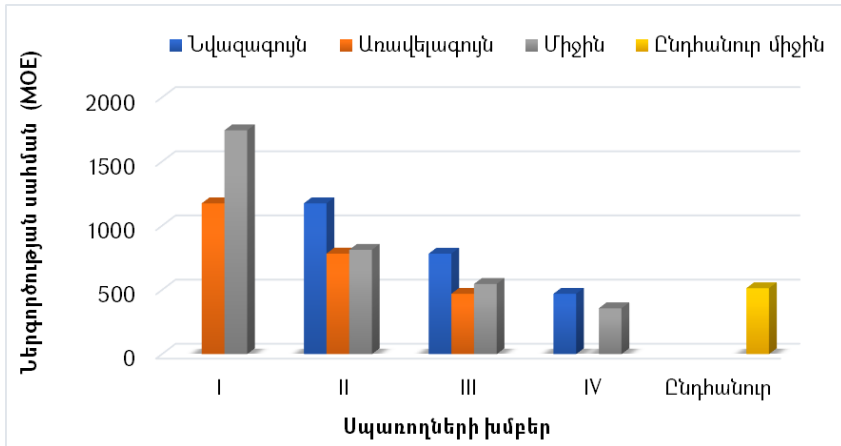
Լավաշի սպառման դեպքում աֆլատոքսին B1-ի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակները (EDI) սպառողների տարբեր խմբերի և ընդհանուր բնակչության համար

Սպառողների խմբեր	Լավաշի սպառում (գ/օր)	Օրական ընդունման հաշվարկված (EDI, մգ/կգ/օր)		
		EDI _{min}	EDI _{max}	EDI _{mean}
I	≤ 29.28	-	$1.25 \cdot 10^{-7}$	$6.26 \cdot 10^{-8}$
II	29.29 – 46	$1.25 \cdot 10^{-7}$	$1.96 \cdot 10^{-7}$	$1.61 \cdot 10^{-7}$
III	46.01 – 69	$1.96 \cdot 10^{-7}$	$2.94 \cdot 10^{-7}$	$2.65 \cdot 10^{-7}$
IV	≥ 69.01	$2.94 \cdot 10^{-7}$	-	$4.16 \cdot 10^{-7}$
Ընդհանուր բնակչություն	73.98	-	-	$3.15 \cdot 10^{-7}$

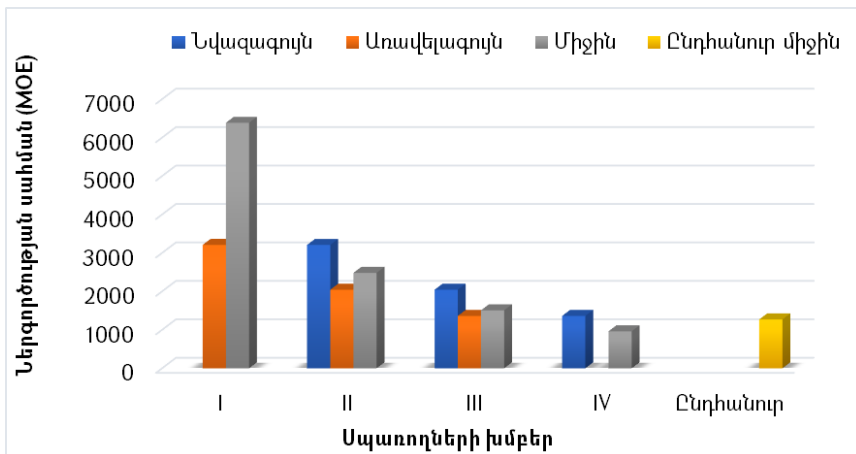
Նշում: EDI_{min} -ը, EDI_{max} -ը և EDI_{mean} -ը համապատասխանաբար օրական ընդունման հաշվարկված նվազագույն, առավելագույն և միջին չափաքանակներն են:

Հացի և լավաշի սպառման դեպքում աֆլատոքսին B1 միկոտոքսինի ներգործության սահմանի արժեքները սպառողների չորս խմբի և ընդհանուր բնակչության համար ներկայացված են գծապատկեր 2-ում և 3-ում: Հաշվարկվել

Է սպառողների յուրաքանչյուր խմբի համար աֆլատոքսին B1-ի ներգործության սահմանի նվազագույն, առավելագույն և միջին արժեքները: Աֆլատոքսին B1-ի ռիսկի գնահատման համար ընդունված է ներգործության սահմանի հաշվարկված արժեքները համեմատել 10000-ի հետ: Համաձայն ԵՄ Մնդամթերքի անվտանգության լիազոր մարմնի գիտական կարծիքի, երբ աֆլատոքսին B1-ի ներգործության սահմանի արժեքը 10000-ից փոքր է (MOE<10000), առկա է հանրային առողջապահական խնդիր: Հետազոտության արդյունքների համաձայն՝ հացի և լավաշի սպառման դեպքում աֆլատոքսին B1 միկոտոքսինի ներգործության սահմանի գնահատված արժեքները փոքր են 10000-ից, ինչը հանրային առողջապահության տեսանկյունից մտահոգիչ է:

Գծապատկեր 2. Հացի սպառման դեպքում աֆլատոքսին B1-ի ներգործության սահմանը սպառողների տարբեր խմբերի և ընդհանուր բնակչության համար

Գծապատկեր 3. Լավաշի սպառման դեպքում աֆլատոքսին B1-ի ներգործության սահմանը սպառողների տարբեր խմբերի և ընդհանուր բնակչության համար

Եզրակացություն

Սույն աշխատանքի շրջանակում առաջին անգամ գնահատվել են Երևանի չափահաս բնակչության կողմից հացի և լավաշի սպառման արդյունքում աֆլատոքսին B1 միկոտոքսինի սննդակարգային ներգործությամբ պայմանավորված հնարավոր առողջական ռիսկերը: Արդյունքները ցույց են տվել, որ աֆլատոքսին B1-ի՝ սահմանված թույլատրելի մակարդակները չգերազանցող պարունակությունը բնակչության առողջության համար նույնպես կարող է ռիսկային լինել: Սա պայմանավորված է հատկապես այն հանգամանքով, որ ուսումնասիրված մթերքները համեմատաբար բարձր և հիմնականում ամենօրյա սպառում ունեն:

Ընդհանուր առմամբ, այս հետազոտության արդյունքները փաստում են, որ բնակչության սննդակարգում հիմնական մասնաբաժին ունեցող և մեծ հաճախականությամբ սպառվող մթերքների անվտանգության խնդիրները չեն կարող անտեսվել՝ միաժամանակ ընդգծելով միկոտոքսինների սննդակարգային ներգործությամբ պայմանավորված հնարավոր առողջական ռիսկերի գնահատման անհրաժեշտության և կարևորության մասին:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե. 2022. Տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի (կենսապայմանների) ամբողջացված հետազոտության անվանագրքով ամփոփումների բազա (գնված և սպառված պարենային և ոչ պարենային ապրանքներ) (աղբյուրը՝ <https://armstat.am/am/?nid=207>):
2. Պիպոյան Դ., Բեգլարյան Մ. (2020). Ընդհանուր սննդակարգային ուսումնասիրություն: Մեթոդական ուղեցույց: ՀՀ ԳԱԱ Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոնի հրատարակչություն, 41 էջ:
3. ГОСТ 30711-2001. Продукты пищевые. Методы выявления и определения содержания афлатоксинов В1 и М1.
4. ГОСТ 31748-2012. Продукты пищевые. Определение афлатоксина и общего содержания афлатоксинов, и в зерновых культурах, орехах и продуктах их переработки. Метод высокоэффективной жидкостной хроматографии.
5. TP TC 021/2011. Технический регламент Таможенного союза. О безопасности пищевой продукции. <https://docs.cntd.ru/document/902320560>.
6. Balan B., Dhaulaniya A. S., Kumar M., & Kumar P. Aflatoxins in food: Prevalence, health effects, and emerging trends in its mitigation an updated review. *Food Safety and Health*. 2024
7. Belasli A., Herrera M., Ariño A., & Djenane D. Occurrence and exposure assessment of major mycotoxins in foodstuffs from Algeria. *Toxins*, 2023, 15(7), 449.
8. Bhardwaj K., Meneely J. P., Haughey S. A., Dean M., Wall P., Zhang G., & Elliott C. T. Risk assessments for the dietary intake aflatoxins in food: a systematic review (2016–2022). *Food Control*, 2023, 149, 109687.
9. Commission Regulation (EU) 2023/915 of 25 April 2023 on maximum levels for certain contaminants in food and repealing Regulation (EC) No 1881/2006.
10. EFSA Panel on Contaminants in the Food Chain (CONTAM), Schrenk, D., Bignami, M., Bodin, L., Chipman, J. K., Del Mazo J., & Wallace H. (2020). Risk assessment of aflatoxins in food. *EFSA journal*, 18 (3), e06040.
11. Gómez M., Casado A., & Caro I. Assessing the Effect of Flour (White or Whole-Grain) and Process (Direct or Par-Baked) on the Mycotoxin Content of Bread in Spain. *Foods*, 2023, 12 (23), 4240.
12. IARC Monographs on the Evaluation of Carcinogenic Risks to Humans. In Some Naturally Occurring Substances: Food Items and Constituents, Heterocyclic Aromatic Amines and Mycotoxins; World Health Organization, Ed.; IARC Press: Lyon, France. 1993, Volume 56, pp. 445–466.
13. Kabak B. Aflatoxins in foodstuffs: Occurrence and risk assessment in Turkey. *Journal of Food Composition and Analysis*, 2021, 96, 103734.

14. Marches S., Polo A., Ariano A., Velotto S., Costantini S., & Severino L. Aflatoxin B1 and M1: Biological properties and their involvement in cancer development. *Toxins*, 2018, 10 (6): 214.
15. Martinez-Miranda M., Rosero-Moreano M., & Taborda-Ocampo G. Occurrence, dietary exposure and risk assessment of aflatoxins in arepa, bread and rice. *Food control*, 2019, 98, 359-366.
16. Pipoyan D, Poghosyan E, Stepanyan S, & Beglaryan M. Exposure Assessment of Aflatoxin B1 through rice consumption among the Yerevan population. *AgriScience and Technology*, 2023, 81(1).
17. Pipoyan D., Hovhannisyan A., Beglaryan M., Stepanyan S, & Mantovani A. Risk assessment of dietary exposure to potentially toxic trace elements in emerging countries: A pilot study on intake via flour-based products in Yerevan, Armenia. *Food and Chemical Toxicology*, 2020, 146, 111768.
18. Safian I. & Nowzari H. The effect study of flour producing process from wheat and bread baking in aflatoxin B1 content in Kiar, Chaharmahal and Bakhtiari province. *Journal of Food Microbiology*, 2020, 7 (4), 69-80.
19. Stepanyan S., Pipoyan D., & Beglaryan M. Target-Oriented risk assessment of AFB1 in buckwheat consumed in Armenia. *AgriScience and Technology*, 2022, 2 (78).

ԼՅԱՐԴ-ԹՈՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՑՔԻ ՄՈՐՖՈՑՈՒՆԿՅԻՈՆԱԼ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՅԱՐԴԻ ՑԻՌՈՋԻ ՎԱՂ ՓՈՒԼԵՐՈՒՄ

ԼԻԼԻԹ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն,
Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտ, կրտսեր գիտաշխատող
l.m.arshakyan@gmail.com

Համառոտագիր

Լյարդի նյութափոխանակության կայուն խանգարումների անտեսման դեպքում (որոնք ավելի հաճախ կապված են թունավոր երևույթների հետ), ի վերջո զարգանում է լյարդի ցիռոզ հիվանդությունը: Լյարդի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ այն հաջորդական կապված է դրունքային համակարգի և թոքերի հետ, ինչի շնորհիվ լյարդից և դրունքային համակարգից առաջացած երակային արյան բաղադրիչները կարող են անմիջապես վնասել թոքային անոթային էնդոթելը: Դա ապացուցում է այն փաստը, որ թոքային բարդացումները կարող են առաջանալ ցանկացած պատճառագիտությամբ լյարդի հիվանդությունների, մասնավորապես լյարդի ցիռոզի արդյունքում, որոնք իրենցից ներկայացնում են հետերոզեն վիճակների մեծ խմբեր: Թոքային բարդությունները ցիռոզի ժամանակ կարևոր ցուցանիշային ազդեցություն են ունենում հիվանդության դրսևորումների և այդ հիվանդությամբ տառապող հիվանդների կյանքի որակի վրա:

Նպատակ: Բարդացումների վաղ ախտորոշումը կարող է դժվար լինել, սակայն կարևոր է ինչպես խելամիտ դիֆերենցիալ ախտորոշման, այնպես էլ լուրջ հետևանքներից և անդամալի վնասներից խուսափելու համար: Դա հիմք հանդիսացավ նպատակ ունենալ ուսումնասիրել լյարդ-թոքային բարդացումների սպեկտրը լյարդի ցիռոզի զարգացման նախնական փուլերում և դրա վերականգնման առանձնահատկությունները Ֆլամին/Սիլիմարին նոր կոմբինացված բուսական խառնուրդի ազդեցության պայմաններում:

Մեթոդ: Այս հետազոտության ընթացքում օգտագործվել են տարբեր սեռերի լաբորատոր կենդանիներ: Լյարդի տոքսիկ ցիռոզի մոդելավորումը իրականացվել է սպիտակ առնետների մոդելի վրա՝ CCl₄-ի ներվորովայնային ներարկմամբ: Ուսումնասիրվել են լյարդի, ապա թոքերի հիստոպաթոլոգիական շեղումները՝ կիրառելով Հեմատոքսիլին և էոզին ներկման ընթացակարգը: Անթառամից և կաթնափուշից անջատված Ֆլամին/սիլիմարին նոր համակցման բուժական ազդեցության գնահատման համար խառնուրդը կենդանիներին տրվել է պերօրալ ճանապարհով:

Արդյունքներ: Ցիռոզի նախնական փուլում, երբ լյարդի անատոմիական և հյուսվածաբանական պատկերում ակնհայտորեն նկատվում են ցիռոզի նախանշաններ, թոքերի ախտահարվածությունը բավական բարձր է, ընդ որում արունների մոտ թոքերի ախտաբանական երևույթները հյուսվածաբանական կառուցվածքում նախացիռոզիկ վիճակում առավել արտահայտված է դրսևորվում էզերի համեմատ: Դա ակնհայտ է նաև շճաբանական և վարքագծային հետազոտության արդյունքներում: Լյարդ-թոքային առանցքի պաթոլոգիկ շղթայում առաջարկված բուսական Ֆլամին/Սիլիմարին նոր կոմբինացված համակցումը դրսևորում է կանխարգելիչ ազդեցություն:

Անվիփում: Այսպիսով ցիռոզի զարգացման սուր և/կամ ենթասուր փուլերում հորմոնային առանձնահատկությունները կարևոր դեր են խաղում լյարդ-թոք առանցքի դիֆերենցիալ ախտորոշման համար /ֆիզիոլոգիական, շղթայական կապված այլ օրգան-համակարգերի հետ/՝ ընդհուպ մինչև վարքագծային և էնոցիոնալ առանձնահատկությունները: Այն պարտադիր է հաշվի առնել նոր հեպատոպրոտեկտորների հետազոտման և կիրառման մոտեցումների մշակման ժամանակ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ լյարդ-թոքային բարդություններ, լյարդի ցիռոզի նախնական հայտնաբերում, հիստոպաթոլոգիա, շիճուկային սպիտակուցներ, ֆլամին, սիլիմարին:

МОРФОФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕЧЕНОЧНО-ЛЕГОЧНОЙ ОСИ НА РАННИХ СТАДИЯХ ЦИРРОЗА ПЕЧЕНИ

ЛИЛИТ АРШАКЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии,
Институт тонкой органической химии,
младший научный сотрудник
l.m.arshakyan@gmail.com

Аннотация

В случаях запущенных стойких метаболических нарушений печени (которые чаще связаны с токсическим явлениями) со временем развивается цирроз печени. Одной из особенностей печени является то, что она последовательно связана с портальной системой и легкими, при этом эндотелий сосудов легких повреждается непосредственно компонентами венозной крови, поступающими из печени и портальной системы. Это свидетельствует о том, что легочные осложнения могут возникнуть при заболеваниях печени любой этиологии, охватывающих широкий спектр гетерогенных состояний. Легочные осложнения при циррозе печени играют важную симптоматическую роль в проявлениях заболевания и качестве жизни больных с этим заболеванием.

Цель. Ранняя диагностика осложнений может быть сложной, но она имеет решающее значение как для разумной дифференциальной диагностики, так и для предотвращения серьезных последствий и необратимого ущерба. Это послужило основой для постановки цели исследования спектра гепато-легочных проблем на ранних стадиях развития цирроза печени, а также особенностей выздоровления под воздействием новой фитокомбинации Фламин/Силимарин.

Методы. В данном исследовании использовались лабораторные животные разного пола. Этиология цирроза печени была токсической (внутрибрюшинное введение четыреххлористого углерода). Гистопатологические изменения печени, а затем легких изучали с использованием протокола окрашивания гематоксилином и эозином (H&E). Чтобы оценить терапевтический эффект новой комбинации фламин/силимарин, выделенной из бессмертника и расторопши, смесь вводили животным перорально.

Результаты. Когда в начальной стадии цирроза четко наблюдаются предсимптомные явления цирроза печени в анатомо-гистологических особенностях, пора-

жение легких бывает достаточно тяжелым, при этом у самцов наблюдаются более выраженные патологические изменения гистологической структуры легких в предцирротическом состоянии, чем у самок. Это также проявляется в серологических и поведенческих результатах. Предлагаемая новая комбинация Фламин/Силимарин оказывает профилактическое действие в патологической цепочке печеночно-легочной системы.

Заключение. Таким образом, в острой и/или подострой стадии развития цирроза наряду с поведенческими и эмоциональными особенностями гормональные особенности играют решающую роль в определении дифференциальной диагнозике печеночно-легочной оси (физиологической, цепочечной с другими органами и системами). Это необходимо учитывать при разработке новых стратегий исследования и применения гепатопротекторных препаратов.

Ключевые слова и фразы: Гепатопульмональные осложнения, предварительное выявление цирроза печени, гистопатология, сывороточные белки, Фламин, Силимарин.

MORPHOFUNCTIONAL INTEGRITY OF THE HEPATOPULMONARY AXIS IN THE EARLY STAGES OF HEPATIC CIRRHOSIS LILIT ARSHAKYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry,
Institute of Fine Organic Chemistry, Junior Scientist
l.m.arshakyan@gmail.com

Abstract

In cases of neglected persistent metabolic disorders of the liver (which are more often associated with toxic phenomena), eventually develop the liver cirrhosis. One of the peculiarities of the liver is that it is connected to the portal system and the lungs in a sequential manner, whereby lung vascular endothelium is directly damaged by venous blood components that originate from the liver and portal system. It demonstrates the fact that pulmonary complications can arise due to liver diseases of any aetiology, which encompasses a diverse range of heterogeneous conditions. Pulmonary complications during cirrhosis play an important symptomatic part in the manifestations of the disease and the quality of life of patients with this disease.

Purpose. Early diagnosis of complications can be challenging, but is crucial for both a reasonable differential diagnosis and the prevention of serious consequences and irreversible damage. It served as the basis to have a goal for research into the spectrum of hepato-pulmonary problems in the early stages of liver cirrhosis development, as well as the characteristics of recovery under the impact of the new Flamin/Silymarin herbal combination.

Methods. In this study, laboratory animals of different sexes were utilized. The aetiology of liver cirrhosis was toxic (intraperitoneal injection of carbon tetrachloride). Histopathological abnormalities of the liver and then the lungs were studied using the Hematoxylin and Eosin (H&E) staining protocol. In order to evaluate the therapeutic effect of the novel Flamin/silymarin combination isolated from Helichrysum and Silybum, the mixture was administered orally to animals.

Resul.: When pre-symptoms of liver cirrhosis are clearly observed in the

anatomical and histological features during the initial stage of cirrhosis, lung lesions are quite severe, furthermore, males have more significant pathological changes in the histological structure of the lungs during the pre-cirrhotic condition than females. serologic and behavioural results. A proposed novel Flamin/Silymarin herbal combination has preventative effects in the pathological chain of the hepatopulmonary axis.

Conclusion. Thus, in the acute and/or subacute stages of cirrhosis development, hormonal features play a crucial role in determining the hepatopulmonary axis differential diagnosis (physiological, chain-related with other organ-systems) along with behavioral and emotional characteristics. It must be considered when establishing novel hepatoprotective drug research and application strategies.

Keywords and phrases: Hepatopulmonary complications, preliminary detection of liver cirrhosis, Histopathology, serum proteins, Flamin, Silymarin.

Ներածություն

Օրգանիզմի հոմեոստազի ապահովման հիմնական գրավականը լյարդի մորֆոֆունկցիոնալ ամբողջականության դինամիկ կայունության պահպանումն է: Դա կախված է հեպատոցիտներում կենսաքիմիական պրոցեսների մշտական ապահովումից՝ ռեգեներատիվ մեխանիզմների շարունակականության հաշվին: Լյարդի նյութափոխանակության կայուն խանգարումների անտեսման դեպքում, որոնք ավելի հաճախ կապված են թունավոր երևույթների հետ, ի վերջո զարգանում է լյարդի ցիռոզ, որը հիմնականում առաջանում է առաջադեմ ֆիբրոզից և հանդիսանում է լյարդի բոլոր քրոնիկ հիվանդությունների վերջնական արդյունք [1,2]:

Լյարդի ցիռոզը, որպես լյարդի հիվանդացության վերջնական արդյունք, ունի առաջացման տարբեր պատճառներ և բարդացումների լայն սպեկտր, որի պաթոգենեզի ուսումնասիրման ամբողջական մոտեցման մոդելներ դեռևս չկան, որն էլ փաստում է մահացությունների աճի տենդենցը [3]:

Եվ այս կոնտեկստում շատ կրևոր է հասկանալ դրա մորֆոֆունկցիոնալ կապը այլ շղթայակցված օրգան համակարգերի հետ ցիռոզի զարգացման դինամիկայում, ինչպես նաև նոր բուժական մարտավարություններում, ինչպես առաջարկվում է այս աշխատանքում:

Լյարդը կառուցվածքաֆունկցիոնալ առանձնահատուկ օրգան է և հաջորդական կապված է դրոնքային համակարգի և թոքերի հետ: Լյարդի հիվանդությամբ և/կամ դրոնքային գերձնշմամբ հիվանդների մոտ լյարդից և դրոնքային համակարգից առաջացած երակային արյան բաղադրիչները կարող են անմիջապես վնասել թոքային անոթային էնդոթելը [4]:

Դրա հետևանքով էլ տարբեր պատճառագիտությամբ լյարդի հիվանդությունների դեպքում կարող է առաջանալ թոքային բարդացումների լայն սպեկտր որոնց վաղ ախտորոշումը թեպետ դժվար է, սակայն կարևոր է դիֆերենցիալ ախտորոշման և հետագա անդառնալի վնասներից խուսափելու համար:

Մի կողմից թոքային երևույթների բարդության աստիճանը կարող է կամ չի կարող համապատասխանել (ըստ առաջնային քննման) լյարդային անբավարարության հետ, դրանով իսկ անկանխատեսելի դարձնելով հիվանդության ելքը: Մյուս կողմից լյարդի քրոնիկ դիսֆունկցիայի պատճառ կարող է հանդիսանալ թոքային դրսևորումների հետևանքով շրջանառվող ցիտոկինների և այլ մեդիատորների արտադրման և մաքրման գործընթացների փոփոխությունները: Այնուամենայնիվ օրգանիզմում ընթացող բնածին և բորբոքային խանգարումները հիմնականում կարող են ազդել և թոքերի, և լյարդի մորֆոֆունկցիոնալ վիճակի

վրա [5, 6]:

Այստեղ պետք է հայացք նետել լյարդ-թոքային առանցքի պատճառահետևանքային կապի սկզբունքի պարզաբանման վրա:

Հայտնի է լյարդի խրոնիկ հիվանդության սերտ կապը շնչառական ախտանիշների և հիպոքսիայի (թթվածնային քաղցի) հետ: Վերջին հարյուրամյակի ընթացում բնութագրվել են լյարդի քրոնիկ հիվանդությանը բնորոշ երեք տեսակի թոքային բարդացումներ՝ լյարդ-թոքային համախտանիշ (hepatopulmonary syndrome (HPS)), պորտալ-թոքային հիպերտենզիա (portopulmonary hypertension (POPH)), լյարդային հիդրոթորաքս (hepatic hydrothorax; HH), որոնց հիմքը դրոնքային հիպերթենզիայի զարգացումն է [7, 8]:

Բարդացումների վաղ ախտորոշումը կարող է դժվար լինել, սակայն կարևոր է ինչպես խելամիտ դիֆերենցիալ ախտորոշման, այնպես էլ լուրջ հետևանքներից և անդառնալի վնասներից խուսափելու համար: Դա հիմք հանդիսացավ նպատակ ունենալ ուսումնասիրել լյարդ-թոքային բարդացումների սպեկտորը լյարդի ցիռոզի զարգացման նախնական փուլերում և դրա վերականգնման առանձնահատկությունները մեր կողմից առաջարկված Ֆլամին/Սիլիմարին խառնուրդով:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը

Հետազոտության օբյեկտ են հանդիսացել 200-220գ քաշով լաբորատոր սպիտակ առնետները: Կենդանիների հետ վարվելաձևերը համապատասխանել են Եվրոխորհրդի կողմից հաստատված Directive 2001/20/EC պահանջներին:

Լյարդի փոքսիկ ցիռոզի նախնական ախտորոշման մոդելավորումը

Լյարդի ցիռոզի մոդելները առաջացվել են CCl_4 -ի 30%-անոց լուծույթի ներորովայնային ներակումներով: Այն տրվել է 2 մլ/կգ դոզաչափով, 2 շաբաթ տևողությամբ շաբաթական 2 անգամ հաճախականությամբ:

Փորձարարական կենդանիները բաժանվել են երկու խմբի, որոնցից յուրաքանչյուրում պարունակել է 6 կենդանի: Խումբ I – Ինտակտ խումբ (առողջ կենդանիներ) – 5 արու և 5 էգ; Խումբ II – Ստուգիչ խումբ (Թունավորում CCl_4 -ով 2 շաբաթ տևողությամբ) 5 արու և 5 էգ;

Ֆլամին/Սիլիմարինի բուժական էֆեկտիվության գնահատման մոդելավորում

Ֆլամինը անջատվել է Անթառամ կարմրավունից (*Helichrysum rubicundum* (C.Koch.)), իսկ Սիլիմարինը Կաթնափուշ պուտավորից (*Silybum marianum* (L.) Gaertn) և տրամադրվել մաքուր վիճակում [9]: Ֆլամին-Սիլիմարինի թարմ խառնուրդը պատրաստվել է ձիթայուղում 1:2 հարաբերակցությամբ: Բուժման ընթացքում կենդանիները խառնուրդը պերօրալ ձանապարհով ստացել են 300 մգ/կգ դոզաչափով, շաբաթական երեք անգամ:

Փորձի ընթացքում կենդանիները բաժանվել են երեք հիմնական խմբի (n=6): Խումբ 1 – Ինտակտ խումբ (առողջ կենդանիներ); Խումբ 2 – Ստուգիչ խումբ (Թունավորում CCl_4 -ով 2 շաբաթ տևողությամբ); Խումբ 3 – CCl_4 -ով 2 շաբաթ թունավորելուց հետո բուժում Ֆլամին-Սիլիմարինով (1:2) (4 շաբաթ տևողությամբ):

Շիճուկային սպիտակուցների հեղազոտություն

Նմուշապատրաստում: Կենդանիներից արյան նմուշառում իրականացվել է փորձի առաջին և վերջին օրերին՝ մեկանգամյա օգտագործման ներարկիչի օգնությամբ՝ առանց կոագուլյանտի օգտագործման: Շիճուկի անջատման համար կենդանիներից վերցված արյան նմուշները թողնվել է 4°C ջերմաստիճանում մի քանի ժամ: Այնուհետև ցենտրիֆուգվել է 5000պտ/ր պայմաններում 10 րոպե

տևողությամբ: Արդյունքում շիճուկը անջատվել է արյան ձևավոր տարրերից [10]:

Շիճուկային սպիտակուսցների հետազոտություն

Նմուշապատրաստում: Որպես ստանդարտ օգտագործվել է առնետի շիճուկային ալբումինի (RSA) 0.125, 0.5 և 1մգ/մլ ջրային լուծույթները: Արյան շիճուկի նմուշները նոսրացվել են դեիոնիզացված ջրով 1:39 հարաբերությամբ: ԱԳՀ (ալբումին/գլոբուլին հարաբերության) որոշման հաշվարկը իրականացվել է ըստ համապատասխան էլեկտրոֆորեգրամմաների պիկերի մակերեսների թվաբանական արժեքների [11]:

Մազանոթային էլեկտրոֆորեզի գործիքավորում: Մազանոթային էլեկտրոֆորեզը իրականացվել է *Hewlett-Packard HP3D Agilent 1600A* սարքավորման միջոցով: Օգտագործվել է 48.5սմ ընդհանուր երկարությամբ և 40սմ էֆֆեկտիվ երկարությամբ, 50մկմ լայնությամբ պարզաձույլ կվարցային մազանոթ: Ընթացքի հաջորդականություն: Որպես բաժանող էլեկտրոլիտ օգտագործվել է 25մՄ Բորատ դեկաիդրատ բուֆեր (pH=9,5): Բաժանումն իրականացվել է 20ԿՎ լարման պայմաններում: Ցուրաքանչյուր բաժանումից առաջ մազանոթը լվացվել է 3ր 0.1 Ն NaOH-ի լուծույթով, 3ր դեիոնիզացված ջրով և 5ր բաժանող էլեկտրոլիտով: Ներարկումը իրականացվել է հիդրոդինամիկ եղանակով: Քրոմատոգրաման հետազոտություններն իրականացվել են դետեկտորի որոշման 200 նմ ալիքի երկարության տիրույթում:

Մորֆոլոգիական և հյուսվածաբանական հետազոտություն

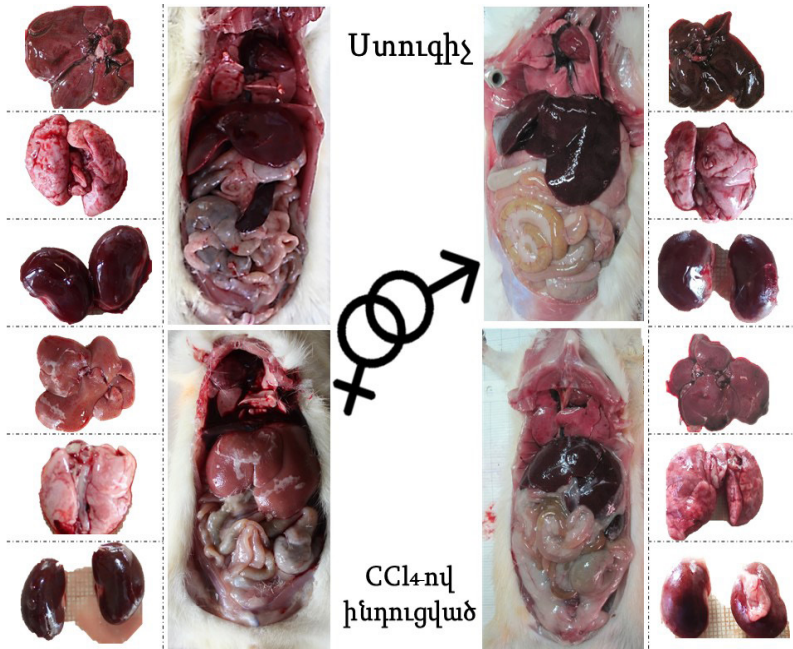
Փորձարարական խմբերի բոլոր կենդանիների քաշային տվյալները գրանցվել են հետազոտության ընթացքում՝ շաբաթական մեկ անգամ:

Հետազոտությունների վերջին օրը կենդանիները ենթարկվել են եթերային անզգայացման և հերձվել՝ համապատասխան օրգան-համակարգերի մորֆոլոգիական հետազոտությունների և լյարդի ու թոքերի բիոպսիոն նմուշների հավաքագրման համար՝ հետագայում հիստոպաթոլոգիական հետազոտություններ իրականացնելու նպատակով: Հերձումից հետո իրականացվել է փորձարարական բոլոր կենդանիների օրգան-համակարգերի ընդհանուր վիճակի գնահատում: Լյարդի և թոքերի ընդհանուր մակրոսկոպիկ հետազոտությունից հետո այն նկարահանվել է Canon մակնիշի լուսային ֆոտոլիցիկով:

Հյուսվածաբանական հետազոտությունների համար կենդանիներից վերցված լյարդի և թոքերի բիոպսիոն նմուշները ներկվել են հեմատոքսիլին էոզինով հետագա մարնադիտակային հետազոտության համար:

Արդյունքներ և դրանց քննարկումը

Առաջին հայացքից լյարդի նույն անատոմիական փոփոխությունները, որոնք նկատվում են տարբեր և արու, և էգ կենդանիների մոտ ցիռոզի նախնական փուլում (սկար 1), տարբերվում են այլ հետազոտություններում՝ ըստ սեռային պատկանելիության:

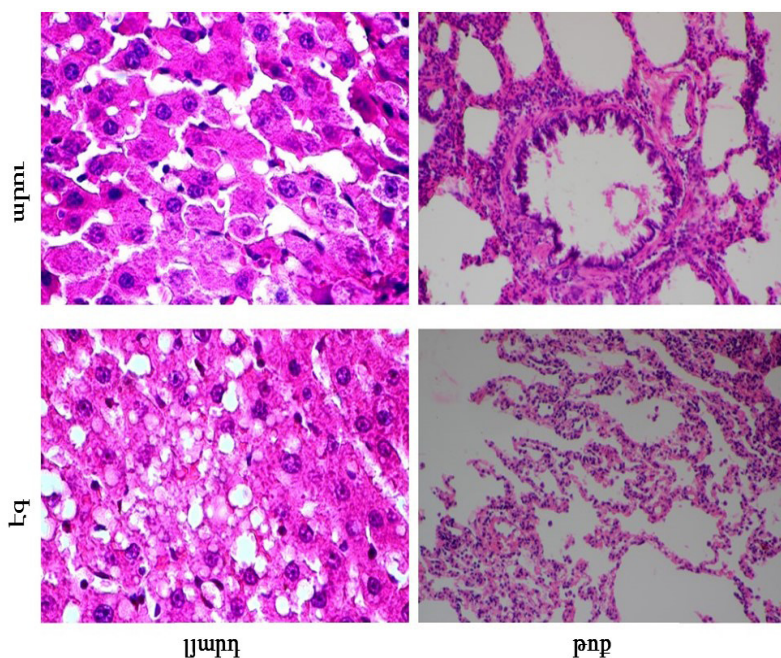

Նկար 1. Փորձարարական խմբերի առնետների օրգան համակարգերի մորֆոլոգիական հետազոտություն՝ ըստ սեռի

Հիստոպաթոլոգիական հետազոտությունից պարզվել է, որ ցիռոզի զարգացման վաղ փուլերում նկատվում են ճարպային փոփոխություններ, Կուպֆերյան բջիջների հիպերպլազիա, հիվանդ կենդանիների լյարդի հյուսվածքում վերականգնող լոբուլների ձևավորման միտում, որն արտահայտվում է թոքային հյուսվածքի ֆիբրոզ ախտահարմամբ, հատկապես բրոնխիոլների շրջանում: Դա պայմանավորված է նրանով, որ այդ հատվածում պաշտպանական մեխանիզմները բազմազան են, ինչը կարող է հանգեցնել բորբոքման ուժգնացման կամ ինտենսիվացման:

Ընդ որում, ցիռոզի զարգացման սուր փուլում արյունների թոքային հյուսվածքը, համեմատած էգ կենդանիների հետ, ավելի շատ է տուժում, ինչը դրսևորվում է նաև նրանց ազրեսիվ վարքագծով: Սա ակնհայտորեն պայմանավորված է հորմոնալ հատկանիշներով, հատկապես սեռական հորմոնի և անգիոտենզինի նյութափոխանակային շղթայում: Ավելին, միկրովեզիկուլյար ճարպային փոփոխությունները և ինտենսիվ պերիպորտալ ինֆիլտրացիան հայտնաբերվում են հատկապես արու կենդանիների լյարդայի հյուսվածքում (չնայած որոշ հեպատոցիտներ պահպանել են լուսային միջուկը): Էգ առանձնակների մոտ նկատվել է մակրովեզիկուլյար փոփոխությունների ընդգծված միտում՝ գոտիավորման տեղայնացմամբ (Նկար 2):

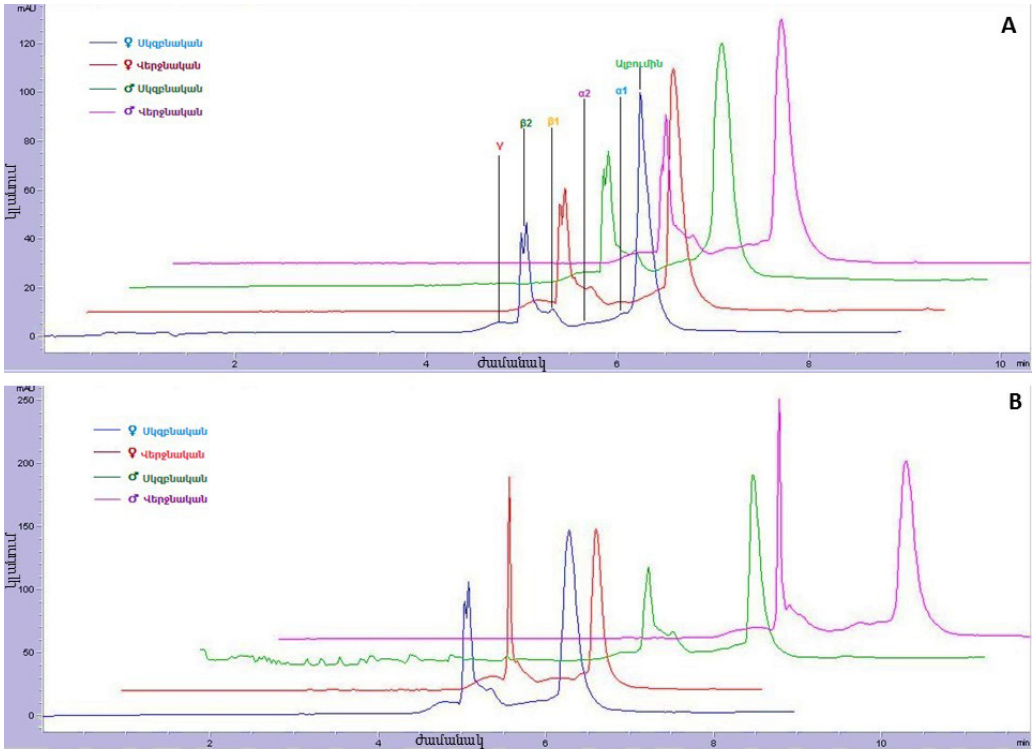

Նկար 2. CCl₄-ով հնդուցված (Հիվանդ կենդանիների) տարբեր սեռերի կենդանիների լյարդի և թոքերի հյուսվածաբանական պատկերները՝ ներկված Հեմոտաքսիլին և էոզինով՝ 400X խոշորացված

Մազանոթային էլեկտրոֆորեզը (ՄԷ) հաստատված և արդյունավետ մեթոդ է, որն օգտագործվում է որպես սկրինինգային եղանակ՝ առողջության մոնիթորինգի և սպիտակուցային նյութափոխանակության հետ կապված շատ հիվանդությունների կլինիկական ախտորոշման համար [12]: Կիրառելով մազանոթային զոնային էլեկտրոֆորեզը շիճուկային սպիտակուցների ֆրակցիոն բաժանման համար, ստացել ենք փորձարարական խմբերի տարբեր սեռերի կենդանիների պրոտեինոգրամանների համեմատական պատկեր (զծապատկեր 1):

Հետազոտական սովյալների տարբերությունն ըստ սեռի հաստատվում են նաև շիճուկային սպիտակուցների կենսաքիմիական վերլուծությամբ, հատկապես AGR-ի նվազմամբ, որը արունների մոտ առավել ցայտուն է դրսևորվում: Դա ապացուցում է այն փաստը, որ ցիռոզի նախնական փուլերում արունների մոտ հիվանդության սկզբնական զարգացումը կարող է ավելի արագ ընթանալ (աղյուսակ 1):

Գծապատկեր 1. Շիճուկային սպիտակուցների համեմատական էլեկտրոֆորոգրամները ըստ սեռի (փորձի առաջին և վերջին օրերին). ստուգիչ (առողջ) – A, և CCl₄-ով նդուցված (հիվանդ) – B կենդանիներ

Աղյուսակ 1.

Ալբումինի, գլյուկոզի և AGR-ի (ալբումին/գլյուկոզի հարաբերության) միջխմբային համեմատություն

	Ստուգիչ (Առողջ կենդանիներ)			CCl ₄ -ով նդուցված (Հիվանդ կենդանիներ)		
	Արու		Էգ	Արու		Էգ
	սկզբնական (%)	վերջնական (%)	վերջնական (%)	սկզբնական (%)	վերջնական (%)	վերջնական (%)
Ալբումին	53.970	51.029	56.784	51.572	44.326	48.658
Գլյուկոզ	46.030	48.971	43.219	48.428	55.673	51.342
AGR	1.173	1.042	1.314	1.065	0.796	0.948

Մինթետիկ դեղամիջոցների կիրառումը լյարդի հիվանդությունների կարգավորման գործընթացում հետզհետե նվազում է, թերևս դրանց կողմնակի ազդեցությունների պատճառով, ինչը չնչին է շատ բուսական դեղամիջոցների ազդեցության պայմաններում: Ասվածը վկայում է այն մասին, որ ավելի արդիական է ցիտոզի բուժումը բուսական ծագման դեղամիջոցներով, հասկապես ֆլավանոիդային բնույթի դեղամիջոցներով, ինչպիսիք են ֆլամինը, սիլիմարինը, Կարսիլը, Լիվ-52-ը և այլ: Վերջին տարիներին կոմբինացված

բուսական պրեպարատների կիրառումը տարբեր հիվանդությունների բուժական պրակտիկայում նույնպես ավելանում է:

Մեր կողմից առաջարկված կոմբինացված ֆլամին/սիլիմարին (1:2) բուսական խառնուրդով ուսումնասիրվել է լյարդ-թոքային առանցքի մորֆոֆունկցիոնալ վերականգնման առանձնահատկությունները և ցույց է տրվել, որ կենդանիների քաշի փոփոխությունների դինամիկայի դրական տեղաշարժ բուժումից հետո, ի տարբերություն հիվանդ կենդանիների (աղյուսակ 2):

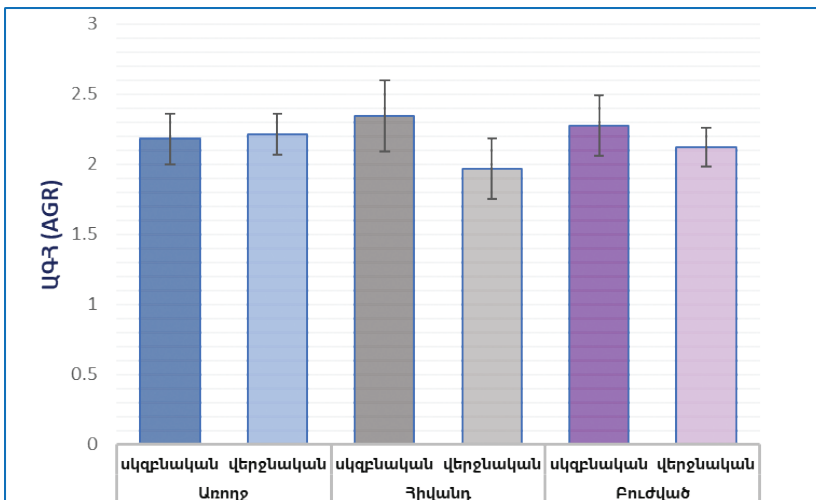
Աղյուսակ 2.

Մարմնի քաշերի, լյարդի ինդեքսի ցուցանիշները փորձարարական խմբերում

	Սկզբնական քաշ (գ)	Վերջնական քաշ (գ)	Լյարդի ինդեքս (%)	Մարմնի քաշի փոփոխություն
Ստուգիչ	208.33 ± 8.16	230.00 ± 9.47	5.5 ± 0.25	(+) 21.67
CCl4	214.40 ± 14.50	183.60 ± 14.50	4.8 ± 0.18*	(-) 30.08**
Ֆլամին/ Սիլիմարին	218.12 ± 12.50	239.2 ± 11.2	5.38 ± 0.24*	(+) 21.08

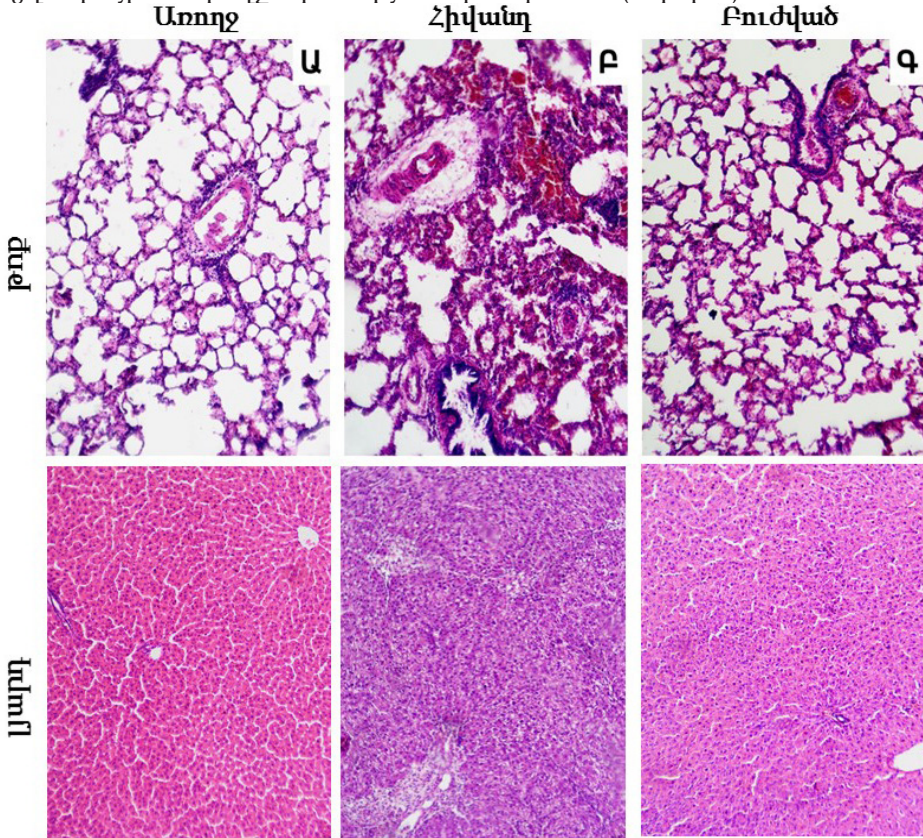
Միջին թվաբանակի արժեք ±SD, n= 5 or 6. **p<0.001 ինտակտ խմբի համեմատությամբ; *p<0.01 ինտակտ խմբի համեմատ.

Հայտնի է, որ շիճուկի սպիտակուցների մեծ մասը սինթեզվում է լյարդում, հետևաբար արյան շիճուկի սպիտակուցների քանակական շեղումների վերականգնումը (որոնք առկա են CCl₄-ով թունավորման ժամանակ), մասնավորապես ալբումին-գլոբուլին հարաբերակցության մակարդակի բարձրացումը ֆլամին/սիլիմարին խառնուրդով բուժումից հետո ցույց է տալիս այդ խառնուրդի թերապևտիկ արդյունավետությունը:

Գծապատկեր 2. Փորձարարական խմբերի առնետներից վերցված արյան շիճուկում պարունակող ԱԳՀ (ալբումին/գլոբուլին հարաբերությունը)՝ հաշվարկված ըստ էլեկտրոֆորեզամանաների պիկերի մակերեսների

Դա ակնհայտ է նաև լյարդի և թոքերի հյուսվածքների ախտահյուսվածաբանական գնահատման պարագայում. 4 շաբաթյա բուժումից հետո և լյարդի, և թոքերի ախտահարվածության մակարդակը նվազում է, լյարդում նկատվում է ռեգեներացիոն հատկությունների ինտենսիվացում, սինուսիդների կառուցվածքային ամբողջականության պահպանում (Նկար 3):

Նկար 3. Լյարդ-թոքային առանցքի հյուսվածաբանական կառուցվածքի վերականգնման առանձնահատկությունները բուժումից հետո: Ա) Ինտակտ խումբ; Բ) Ստուգիչ խումբ; Գ) բուժում Ֆլամին-Սիլիմարինով (1:1 հարաբերությամբ): Ներկում հեմատոքսիլին-էոզինով $\times 100$ խոշորացված

Եզրակացություն

Ցիռոզի նախնական փուլում, երբ լյարդի անատոմիական և հյուսվածաբանական պատկերում ակնհայտորեն նկատվում են ցիռոզի նախանշաններ, թոքերի ախտահարվածությունը բավական բարձր է, ընդ որում արունների մոտ թոքերի ախտաբանական երևույթները հյուսվածաբանական կառուցվածքում նախացիռոտիկ վիճակում առավել արտահայտված է դրսևորվում էզերի համեմատ: Դա ակնհայտ է նաև շճաբանական և վարքագծային հետազոտության արդյունքներում: Լյարդ-թոքային առանցքի պաթոլոգիկ շղթայում առաջարկված բուսական Ֆլամին/Սիլիմարին նոր կոմբինացված համակցումը դրսևորում է կանխարգելիչ ազդեցություն:

Այսպիսով ցիռոզի զարգացման սուր և/կամ ենթասուր փուլերում հորմոնային առանձնահատկությունները կարևոր դեր են խաղում լյարդ-թոք առանցքի դիֆերենցիալ ախտորոշման համար /ֆիզիոլոգիական, շղթայական

կապված այլ օրգան-համակարգերի հետ՝ ընդհուպ մինչև վարքագծային և էնոցիոնալ առանձնահատկությունները: Այն պարտադիր է հաշվի առնել նոր հեպատոպրոտեկտորների հետազոտման և կիրառման մոտեցումների մշակման ժամանակ, ինչը կիրառելով նաև Ֆլամին/Միլինարին խառնուրդի ավելի խորը ուսումնասիրություններում, թույլ կտա հետազայում այն առաջադրել, որպես նոր կոմբինացված բուսական հեպատոպրոտեկտոր:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Asrani SK, Devarbhavi H, Eaton J, Kamath PS. Burden of liver diseases in the world. *J Hepatol*. 2019 Jan;70(1):151-171. doi: [10.1016/j.jhep.2018.09.014](https://doi.org/10.1016/j.jhep.2018.09.014).
2. Nusrat S, Khan MS, Fazili J, Madhoun MF. Cirrhosis and its complications: evidence based treatment. *World J Gastroenterol*. 2014 May 14;20(18):5442-60. doi: [10.3748/wjg.v20.i18.5442](https://doi.org/10.3748/wjg.v20.i18.5442).
3. Huang, D.Q., Terrault, N.A., Tacke, F. et al. Global epidemiology of cirrhosis — aetiology, trends and predictions. *Nat Rev Gastroenterol Hepatol* 20, 388–398 (2023). <https://doi.org/10.1038/s41575-023-00759-2>
4. C. Singh, J.S. Sager. Complicationsof Cirrhosis. *Med Clin N Am* 93 (2009) 871–883. <https://doi.org/10.1016/j.mcna.2009.03.006>
5. P. Spagnolo, S. Zeuzem, L. Richeldil and R. M. du Bois.The complex interrelationships between chronic lung and liver disease: a review. *Journal of Viral Hepatitis*, 2010, 17, 381–390. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2893.2010.01307.x>;
6. Victor I. Machicao, Maya Balakrishnan and Michael B. Fallon. Pulmonary Complications in Chronic Liver Disease. *HEPATOLOGY* 2014; 59:1627–1637, <http://doi:10.1002/hep.26745>
7. P. Spagnolo, S. Zeuzem, L. Richeldil and R. M. du Bois.The complex interrelationships between chronic lungand liver disease: a review. *Journal of Viral Hepatitis*, 2010, 17, 381–390, <https://doi.org/10.1111/j.1365-2893.2010.01307.x>
8. Raevens S, Boret M, Fallon MB. Hepatopulmonary syndrome. *JHEP Rep*. 2022 Jul 4;4(9):100527. doi: [10.1016/j.jhepr.2022.100527](https://doi.org/10.1016/j.jhepr.2022.100527).
9. Мнацаканян В.А., Ананикян Г.С., Бабаханян М.А., Оганесян Л.Э., Овсепян Г.Ю., Саргисян С.А. Сравнительное изучение содержания жирного масла и флаволигнанов в семенах расторопши пятнистой /*Silybummarianum* (L.) Gaertn./ почвенного и гидропонического происхождения. *Международ. журн. прикладных и фундаментальных исследований*, 2015, №12, ч.8, с.1445–1447.
10. Wijnen PA, van Dieijen-Visser MP. Capillary electrophoresis of serum proteins. Reproducibility, comparison with agarose gel electrophoresis and a review of the literature. *Eur J Clin Chem Clin Biochem*. 1996 Jul;34(7): 535–45.doi: [10.1515/cclm.1996.34.7.535](https://doi.org/10.1515/cclm.1996.34.7.535).
11. Լ.Մ. Արշակյան: Մազանոթային էլեկտրոֆորեզի եղանակով շիճուկային սպիտակուցների ֆրակցիոն բաժանումը՝ որպես նախացիռոտիկ վիճակի կանխատեսման ցուցանիշ: (2022) «Հիմնարար եվ կիրառական գիտական հետազոտություններ. Արդիական խնդիրներ եվ ձեռքբերումներ» գիտական հոդվածների ժողովածու միջազգային գիտաժողով: էջ 163–172
12. Opallage, P.M., De Silva, M. & Dunn, R.C. Dual detection high-speed capillary electrophoresis for simultaneous serum protein analysis and immunoassays.*Sci Rep*12, 1951 (2022). <https://doi.org/10.1038/s41598-022-05956-8>

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՆՈՐ ԾՐԱԳՐԻ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԴԵՂԱՏՈՄՍ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ

ՀՌԻՓՍԻՄԵ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա,
գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
Դեղագիտործական քիմիայի ամբիոն, մագիստրոս
ԳԱԱ ԳԿՄԿ ՈՒԳԸ նախագահ
rip.khachatryan@mail.ru

Համառոտագիր

Դեղատոմս գրելը բուժաշխատողների կողմից իրականացվող բարդ խնդիրներից է: Դեղատոմսը հրահանգ է դուրս գրողից հիվանդին, ինչպես նաև դեղագործին: Դեղատոմսերի գրման պատշաճ ձևաչափի օգտագործումը ապահովում է դեղամիջոցի ճիշտ օգտագործումը և օգնում է նվազագույնի հասցնել սխալները: Առողջապահության ոլորտի մասնագետները ցանկացած դեղամիջոց նշանակելիս պետք է հաշվի առնեն համապատասխանությունը, արդյունավետությունը, կողմնակի ազդեցությունները, հակացուցումները և արժեք [1]:

Ամենուր տարածված և կյանքը փոխող նորարարությունները և թվային հեղափոխությունը դրա վառ օրինակն է և թվային փոխակերպումը փոխում է կազմակերպությունների գործելավոճը: 2005 թվականին Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպությունն ընդունեց էլեկտրոնային առողջապահություն՝ հայեցակարգը: Առողջապահական համաշխարհային կազմակերպության սահմանման համաձայն՝ առողջապահության որակն այն աստիճան է, որով անհատներ և բանակչության համար նախատեսված առողջապահական ծառայությունները մեծացնում են առողջապահական ցանկի արդյունքների հավանականություն [2]: Ներկայումս, թվային տեխնոլոգիաների առաջընթացով, առողջապահության ոլորտում աշխատանքի մեծ մասը դառնում է թվայնացված և արդյունավետ [3]: Սա կարող է զգալիորեն բարելավել առողջապահության որակը ավանդական մոտեցման համեմատ [4,5]: Բժշկական գրառումները (օրինակ՝ դեղատոմսը, ախտորոշիչ թեստի հաշվետվությունները) կարևոր փաստաթղթեր են հիվանդի, առողջապահական հաստատության և բժիշկների համար: Դեղատոմսերը թվայնացման են ենթարկվել վերջին տասնամյակի ընթացքում: Էլեկտրոնային դեղատոմսի ներդրումը զգալի ազդեցություն է ունեցել դեղատոմսերի աշխատանքային գործընթացների վրա, ինչպիսին է դեղատոմսերի թողարկման գործընթացը: Սա անխուսափելիորեն ունի էական սոցիոտեխնիկական հետևանքներ: Մենք ուսումնասիրում ենք թվայնացման ազդեցությունը դեղատոմսերի տրամադրման գործընթացի և սոցիոտեխնիկական կողմնորոշման վրա: Հետևաբար, թվայնացումը կարելի է համարել կարևոր ռազմավարական խնդիր [6]:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ առողջապահական ոլորտ, բժիշկ, դեղատոմս, էլեկտրոնային գրառում, թվայնացում:

РЕАЛИЗАЦИЯ НОВОЙ ПРОГРАММЫ «ЭЛЕКТРОННЫЙ РЕЦЕПТ» В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

РИПСИМЕ ХАЧАТРЯН

НАН Международный Научно–Образовательный Центр
Кафедра фармацевтической химии магистр
НАН Международный Научно–Образовательный Центр Студенческое научное
общество председатель
rip.khachatryan@mail.ru

Аннотация

Выписывание рецептов — одна из сложных задач, выполняемых медицинскими работниками. Рецепт – это инструкция, которую врач, выписавший лекарство, дает пациенту и фармацевту. Использование правильного формата выписывания рецептов обеспечивает правильное использование лекарств и помогает свести к минимуму ошибки. Медицинские работники должны учитывать целесообразность, эффективность, побочные эффекты, противопоказания и стоимость при назначении любого препарата [1].

Повсеместные и меняющие жизнь инновации, а также цифровая революция являются яркими примерами этого, а цифровая трансформация меняет методы работы организаций. В 2005 году Всемирная организация здравоохранения приняла концепцию электронного здравоохранения. Согласно определению ВОЗ, качество здравоохранения — это степень, в которой медицинские услуги для отдельных лиц и групп населения повышают вероятность достижения желаемых результатов в отношении здоровья [2]. В настоящее время, с развитием цифровых технологий, большая часть работы в секторе здравоохранения становится оцифрованной и эффективной [3]. Это могло бы значительно улучшить качество здравоохранения по сравнению с традиционным подходом [4,5]. Медицинские записи (например, рецепты, отчеты о диагностических исследованиях) являются важными документами для пациента, медицинского учреждения и врачей. За последнее десятилетие аптеки перешли на цифровые технологии. Внедрение электронного назначения рецептов оказало значительное влияние на рабочие процессы в аптеках, в том числе на процесс отпуска лекарств. Это неизбежно имеет серьезные социотехнические последствия. Мы изучаем влияние цифровизации на процесс отпуска и социотехническую ориентацию аптек. Поэтому цифровизацию можно считать важнейшим стратегическим вопросом [6].

Ключевые слова и фразы: сектор здравоохранения, врач, рецепт, электронная запись, оцифровка

IMPLEMENTATION OF THE NEW ELECTRONIC PRESCRIPTION PROGRAM IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

HRIPSIME KHACHATRYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center
Department of Pharmaceutical Chemistry
NAS RA ISEC Student Scientific Society president
rip.khachatryan@mail.ru

Abstract

Prescription writing is one of the difficult tasks performed by the health professionals. A prescription is an instruction from prescriber to a patient as well as pharmacist. Use of proper format for prescription writing ensures appropriate use of drug and helps in minimizing errors. Health professionals must take account of appropriateness, effectiveness, side effects, contraindications and cost when prescribing any medicine [1]:

Ubiquitous and life-changing innovations and the digital revolution are prime examples of this and digital transformation has changed organizations' work style. In 2005, the World Health Organization adopted the concept of Health. According to the WHO definition, quality of healthcare is the degree to which health services for individuals and populations increase the likelihood of desired health outcomes [2]. Currently, with advancements in digital technology, most of the work in the healthcare sector is becoming digitized and efficient [3]. This could significantly improve the quality of healthcare compared with the traditional approach [4,5]. Medical records (e.g., prescriptions, and diagnostic test reports) are important documents for the patient, health care facility, and doctors. Pharmacies have undergone digitalization during the past decade. The introduction of electronic prescriptions has had a significant impact on pharmacy workflows, such as the dispensing process. This inevitably has significant sociotechnical implications. We examine the impact of digitalization on the dispensing process and the sociotechnical orientation of a pharmacy. Therefore, digitalization can be considered a critical strategic issue [6].

Keywords and phrases: healthcare sector, physician, electronic record, recipe, digitization

Ներածություն

Առողջապահության ոլորտը ներթափանցող մեծ քանակությամբ տվյալների հետ մեկտեղ աննախադեպ հնարավորություններ կան առողջապահության ոլորտում ամենաբարդ և ազդեցիկ խնդիրների համար առաջադեմ լուծումների մշակման համար: Դեղատոմսը բժշկի հրամանն է, որը սահմանում է դեղերի ընդունումը նշված քանակով, տևողությամբ և հաճախականությամբ և պարունակում է հիվանդի տվյալները, ինչպիսիք են անունը, տարիքը և սեռը, ինչպես նաև դեղատոմսը գրող բժշկի տվյալները: Դեղատոմսը երաշխավորում է, որ նշանակված դեղերի մասին տեղեկատվությունը ձգգրիտ կերպով փոխանցվում է դեղագործին, որն այնուհետև երաշխավորում է, որ դեղերը թողարկվեն առանց որևէ սխալի [7]: Դեղատոմսերի ոլորտը զերծ չէ համատարած թվայնացումից: Նորարարությունները, ինչպիսին է էլեկտրոնային դեղատոմսն էնթադրվում

է, որ այն ունի ներուժ՝ պարզեցնելու և բարելավելու դեղերի տրամադրումը, դեղերի ծախսերի վերահսկումը և համապատասխան կատարողականի կառավարումը: Պոտենցիալ օգուտները ներառում են դեղորայքի սխալների նվազում և անբարենպաստ ազդեցությունների արդյունավետ բացահայտում **[6,8]**: Դեղատոմսային ձևաթղթերը տպագրվում են 148 մմ x 210 մմ չափսերով (A 5) թղթի վրա: Ձևաթղթի դիմերեսի վրա տպագրական դաշտը սահմանվում է թղթի եզրերից՝ վերևից և ներքևից 15 մմ, ձախից՝ 30 մմ, աջից՝ 10 մմ: Բոլոր ձևաթղթերի տառերը և գծերը սև են:

N 1 դեղատոմսային ձևաթուղթը տպագրվում է պաշտպանվածության աստիճան ունեցող (ջրային նշաններ) վարդագույն թղթի վրա: *N 1 ձևաթուղթն* ունի սերիա և համար, որը նշվում է վերին հատվածի կենտրոնում անմիջապես «Դեղատոմս թմրամիջոց պարունակող դեղի» գրառման տակ: Սերիան սկսվում է հայերեն այբուբենի «Ա» տառով, որից հետո գրվում է համարը: Ձևաթղթի համարը վեցանիշ թիվ է, համարակալումն սկսվում է աջից ձախ՝ 000001-ից: Մեկ սերիայում տպագրվում է 999999 ձևաթուղթ, որից հետո սերիան փոխվում է «Բ» տառի՝ համարակալումը կրկին սկսելով 000001-ից և այդպես շարունակ՝ ըստ անհրաժեշտության: *N 1 ձևաթուղթը* բաղկացած է առաջին էջից և դրան վերևի մասում միասնական հիմքով կպած մեկ սպիտակ պատճենից: Առաջին էջի և պատճենի սերիական համարները նույնն են:

Դեղատոմսային ձև N 1				
ԴԵՂԱՏՈՄՍ Թմրամիջոց պարունակող դեղի Ա 000001				
Բժշկական օգնություն և տպասրկում իրականացնող իրավաբանական անձի կամ անհատ ձեռնարկատիրոջ անվանումը, լիցենզիայի համարը, գտնվելու (բնակության) վայրը, հեռախոսահամարը				
Պացիենտի անունը, ազգանունը, ծննդյան տարեթիվը կամ տարիքը, բնակության վայրը, անձնագրի կամ նույնականացման քարտի տվյալները				
Ձեռքի չափը	100% =	50% =	30% =	0% =
Նշանակվող դեղի անվանումը կամ բաղադրակազմը, դեղաչափը, դեղաձևը, քանակը, միանվագ կիրառման չափաբաժինը, պատրաստման ու բացթողման ցուցումներ, կիրառման եղանակը, ժամանակը, հաճախականությունը, տևողությունը (օրերով)				
Դեղատոմսը գրելու ամսաթիվը		Դեղատոմսն ուժի մեջ է 10 օր		
Բժշկի անունը, ազգանունը, հեռախոսահամարը		Բժշկի ստորագրությունը		

N 2 դեղատոմսային ձևաթուղթը տպագրվում է երկնագույն թղթի վրա: *N 2* ձևաթուղթն ունի սերիա և համար, որը նշվում է վերին հատվածի կենտրոնում անմիջապես «Դեղատոմս հոգեմետ (հոգեներգործուն) նյութեր պարունակող դեղի» թմրամիջոցներ և հոգեմետ (հոգեներգործուն) գրառման տակ: Սերիան սկսվում է հայերեն այբուբենի «Ա» տառով, որից հետո գրվում է համարը: Ձևաթղթի համարը վեցանիշ թիվ է, համարակալումը սկսվում է աջից ձախ՝ 000001-ից: Մեկ սերիայում տպագրվում է 999999 ձևաթուղթ, որից հետո սերիան փոխվում է «Բ» տառի՝ համարակալումը կրկին սկսելով 000001-ից և այդպես շարունակ՝ ըստ անհրաժեշտության: *N 2* ձևաթուղթը բաղկացած է առաջին էջից և դրան վերևի մասում միասնական հիմքով կպած մեկ սպիտակ պատճենից: Առաջին էջի և պատճենի սերիական համարները նույնն են: Դեղի դուրսգրումը և բացթողումը նույն առողջության առաջնային պահպանման ծառայություններ մատուցող բժշկական կազմակերպություններում (այսուհետ՝ ԱԿՊ կազմակերպություն)

իրականացնելու դեպքում կիրառվում է N 2 դեղատոմսային ձևաթուղթը, որը համապատասխանում է սույն կետի նկարագրությանը, սակայն տպագրվում է սպիտակ թղթի վրա և չունի պատճեն:

Դեղատոմսային ձև N 2				
ԴԵՂԱՏՈՄԱ Հոգեմետ (հոգեմեդիկամենտ) նյութ պարունակող դեղի Ա 000001				
Բժշկական օգնություն և սպասարկում իրականացնող իրավաբանական անձի կամ անհատ ձեռնարկատիրոջ անվանումը, լիցենզիայի համարը, գտնվելու (բնակության) վայրը, հեռախոսահամարը				
Պացիենտի անունը, ազգանունը, ծննդյան տարեթիվը կամ տարիքը, բնակության վայրը, անձնագրի կամ նույնականացման բարոյի տվյալները				
Ձեռքի չափը	100% =	50% =	30% =	0% =
Նշանակվող դեղի անվանումը կամ բաղադրակազմը, դեղաչափը, դեղաձևը, քանակը, միանվագ կիրառման չափաբաժինը, պատրաստման ու բացթողման ցուցումներ, կիրառման եղանակը, ժամանակը, հանձնականությունը, տևողությունը (օրերով)				
Դեղատոմսը գրելու ամսաթիվը			Դեղատոմսն ուժի մեջ է 10 օր	
Բժշկի անունը, ազգանունը, հեռախոսահամարը			Բժշկի ստորագրությունը	

N 3 դեղատոմսային ձևաթուղթը տպագրվում է բաց կանաչ գույնի թղթի վրա: N 3 դեղատոմսային ձևաթուղթն ունի համար, որը նշվում է վերին հատվածի կենտրոնում անմիջապես «Դեղատոմս փոխհատուցվող դեղի» գրառման տակ: Համարը յոթանիշ թիվ է, համարակալումն սկսվում է աջից ձախ՝ 0000001-ից: N 3 դեղատոմսային ձևաթուղթը բաղկացած է առաջին էջից և դրան վերևի մասում միասնական հիմքով կպած մեկ սպիտակ պատճենից, առաջին էջի և պատճենի սերիական համարները նույնն են: Դեղի դուրսգրումը և բացթողումը նույն ԱԱՊ կազմակերպություններում իրականացնելու դեպքում կիրառվում է N 3 դեղատոմսային ձևաթուղթը, որը համապատասխանում է սույն կետի նկարագրությանը, սակայն տպագրվում է սպիտակ թղթի վրա և չունի պատճեն:

Դեղատոմսային ձև N 3				
ԴԵՂԱՏՈՄԱ Փոխհատուցվող դեղի 000001				
Բժշկական օգնություն և սպասարկում իրականացնող իրավաբանական անձի կամ անհատ ձեռնարկատիրոջ անվանումը, լիցենզիայի համարը, գտնվելու (բնակության) վայրը, հեռախոսահամարը				
Պացիենտի անունը, ազգանունը, ծննդյան տարեթիվը կամ տարիքը, բնակության վայրը				
Ձեռքի չափը	100% =	50% =	30% =	0% =
Նշանակվող դեղի անվանումը կամ բաղադրակազմը, դեղաչափը, դեղաձևը, քանակը, միանվագ կիրառման չափաբաժինը, պատրաստման ու բացթողման ցուցումներ, կիրառման եղանակը, ժամանակը, հանձնականությունը, տևողությունը (օրերով)				
Դեղատոմսը գրելու ամսաթիվը			Դեղատոմսն ուժի մեջ է 30 օր	
Բժշկի անունը, ազգանունը, հեռախոսահամարը			Բժշկի ստորագրությունը	

N 4 դեղատոմսային ձևաթուղթը տպագրվում է սպիտակ թղթի վրա՝ առանց սերիայի և համարի: Բազմակի բացթողման համար N 4 դեղատոմսային ձևաթղթի վրա առանձնացվում է դաշտ՝ համապատասխան նշում կատարելու համար **[9]**:

Ղեկառոնային Ձև N 4			
Դեղատոմս Մեկանգամյա կամ բազմակի դեղերի և դեղամիջոցների բացողման համար			
Բժշկական օգնություն և սպասարկում իրականացնող իրավաբանական անձի կամ անհատ ձեռնարկատիրոջ անվանումը, լիցենզիայի համարը, գտնվելու (բնակության) վայրը, հեռախոսահամարը			
Պացիենտի անունը, ազգանունը, ծննդյան տարեթիվը կամ տարիքը, բնակության վայրը			
Դեղի բացողումների թիվը	մեկ անգամ ☐	երկու անգամ ☐	երեք անգամ ☐
Նշանակվող դեղի անվանումը կամ բաղադրակազմը, դեղաչափը, դեղաձևը, քանակը, միանվագ կիրառման չափաբաժինը, պատրաստման ու բացողման ցուցումներ, կիրառման եղանակը, ժամանակը, համախալակումը, տևողությունը (օրերով)			
Դեղատոմսը գրելու ամսաթիվը		Դեղատոմսն ուժի մեջ է 30 օր ☐ 180 օր ☐	
Բժշկի անունը, ազգանունը, հեռախոսահամարը		Բժշկի ստորագրությունը	

Թվայնացումը ակտիվորեն ներդրվում է կյանքի բոլոր ոլորտներում, այդ թվում բժշկության մեջ: ՀՀ Առողջապահության նախարարությունը 2019թ. Սեպտեմբերին ընդունվեց որոշում դեղերը դուրս գրել էլեկտրոնային դեղատոմսով Հակաբիոտիկներ շրջանառությունը , իսկ ամբողջական անցում էլեկտրոնային դեղատոմսին նախատեսվում է 2023թ: Թվայնացման հիմնական նպատակը ծառայություններից օգտվելու հարմարավետության բարելավումն է: էլեկտրոնային դեղատոմսը պետք է պարունակի հետևյալ տեղեկատվություն՝

- տարածաշրջանի կոդ,
- բժշկական հաստատության տվյալներ
- Դեղատոմսի ձևաթղթերը ստորագրելու իրավասություն ունեցող բժշկի լրիվ անվանումը
- Առողջապահական GIS-ում գրանցված հիվանդի անձնական համարը, անունը, հասցեն, ծննդյան ամսաթիվը, էլեկտրոնային բժշկական գրանցման համարը
- տեղեկատվություն դեղամիջոցի մասին (անունը, թողարկման ձևը, ընդունման եղանակը, անհրաժեշտ քանակությունը, դեղաչափը) [8]:

Հետազոտությունների մեթոդները

Ուսումնասիրություն է կատարվել Հայաստանի Հանրապետության առողջապահության համակարգում նոր էլեկտրոնային դեղատոմսի ներդրման վերաբերյալ: Կազմվել է **Google Forms** հարցաթերթ, որը պարունակում էր 13 հարց: Հարցաշարին պատասխանելու համար անհրաժեշտ էր գրեթե 3 րոպե պատասխանելու և ամբողջությամբ ստուգելու համար 13 հարցերը: Հարցումն իրականացվել է անանուն, որպեսզի հարցվողները հնարավորինս անկեղծ լինեն պատասխանների մեջ: Հարցման տևողությունը եղել է մեկ ամիս և հարցմանը մասնակից է եղել 74 քաղաքացի:

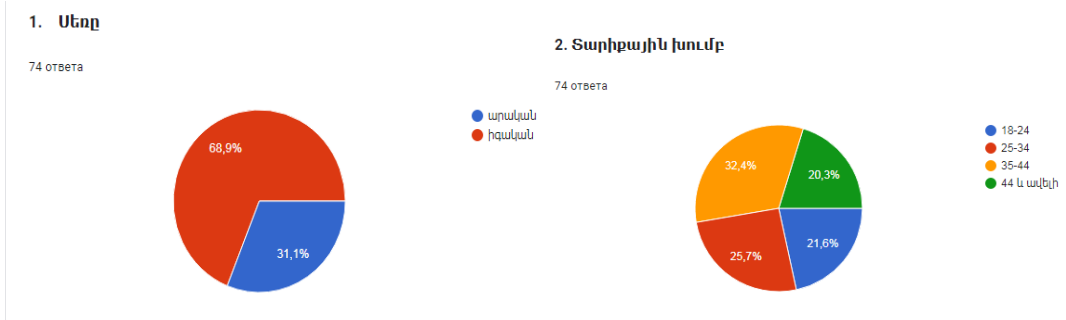
Հարցաթերթիկը որակական էր՝ **այո/ոչ/չգիտեմ** տարբերակներով, քանի որ այն հետազոտական բնույթ ուներ: Հարցերը դասակարգվել են երեք տարբեր ոլորտների: Առաջին մասի հարցերը դասակարգվել են՝ ըստ սեռի, տարիքի և բնակության հասցեի: Երկրորդ մասի հարցերը վերաբերվում էին առողջապահության ոլորտի թվայնացմանը: Երրորդ մասի հարցերը վերաբերվում էին սպառողների թվայնացման կարիքների բացահայտմանը:

Հետազոտության արդյունքները ներկայացված է դիագրամների տեսքով:

Հետազոտությունների արդյունքները

Հարցաթերթիկի առաջին հարցով փորձել ենք պարզել հարցման մասնակիցներից, որ սեռի ներկայացուցիչներն են ավելի հաճախ օգտվում դեղատների ցանցից:

Ըստ հարցման արդյունքների իգական սեռի անձանց թիվը 51 (68,9%), արակաների՝ 23 (31,1 %) է:

Դիագրամա 1. Պատկերը ըստ սեռի

Դիագրամա 2. Պատկերը ըստ տարիքի

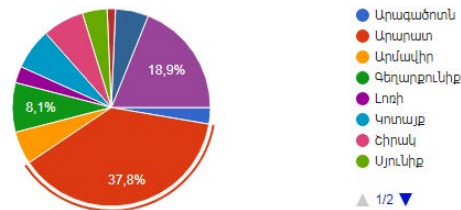
Դիագրամի վերլուծությունից երևում է, որ տոկոսային մեծամասնությամբ իգական սեռը ավելի հաճախ է օգտվում դեղատների ցանցից քան արականը սեռը:

Հարցաթերթիկի երկրորդ հարցով փորձեցինք պարզել հարցվողների տարիքային խումբը:

Հարցվողների 32,4%-ը 35-44 տարեկան են, 25,7%-ը՝ 25-34 տարեկան, 21,6%-ը՝ 18-24 տարեկան, 20,3%-ը՝ 44 և ավելի: Ըստ հարցման արդյունքների դեղատների ցանցից օգտվողների մեծամասնությունը 35-44 տարեկան են:

3. Մարզ

74 օրեթա

Դիագրամա 3. Պատկերը ըստ մարզի

Դիագրամի երրորդ հարցով փորձել ենք պարզել հարցվողները որ մարզերից են:

Ըստ հարցման արդյունքների՝

- Արարատի մարզը 37,8%,
- Երևանը 18,9%,
- Գեղարքունիկի մարզը 8,1%:

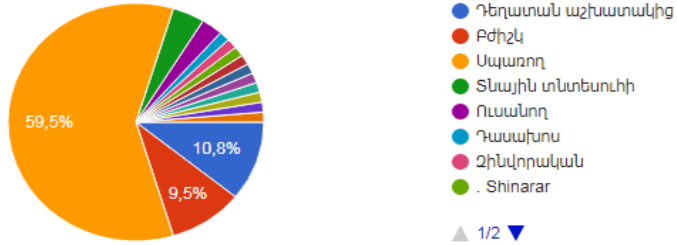
Մնացած մարզերը ավելի քիչ ակտիվություն են ցուցաբերել՝ Շիրակի մարզը 6,8%, Կոտայքը՝ 6,8%, Վայոց ձորը՝ 5,4%, Արմավիրը՝ 5,4%, Սյունիքը՝ 4,1%, Լոռի՝

2,7%, Արագածոտն՝ 2,7%, Տավուշ՝ 1,4%:

Հարցաթերթի չորրորդ հարցով փորձել ենք պարզել ինչ կարգավիճակ ունեն հարցվողները:

4.Ձեր կարգավիճակը

74 ответа

Գիպրամա 4. Պատկերը ըստ կարգավիճակի

Ըստ հարցման արդյունքների հարցվողների 59,5%-ը եղել են սպառողներ, 10,8%-ը՝ դեղատան աշխատակիցներ, 9,5%-ը՝ բժիշկներ, հարցվողների փոքր տոկոս են կազմել այլ մասնագիտություններ ունեցող մարդիկ:

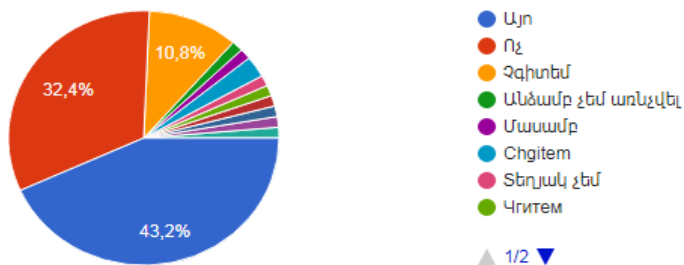
Հարցվողների 59,5%-ը եղել են սպառողներ, որոնք հարցման ժամանակ պատասխանել են, որ կոդիվի դեղատոմսի կորստի ռիսկի նվազեցում, կկարողանան հեռակա կարգով պարզել թե որ դեղատները կարող են սպասարկել տվյալ դեղը, կիրականացվի դեղատոմսի վերահսկում դեղագետի և բժիշկի կողմից:

10,8%-ը եղել են դեղատան աշխատակիցներ: Նրանց համար արդյունավետ էր այնքանով, որ դեղատոմսերը դարձել են դյուրընթեռնելի, դեղատոմսային հետազոտությունը հեշտացել է , կեղծ փաստաթղթերով դեղեր վաճառելու համար պատասխանատվության ենթարկվելու վտանգ չկա:

9,5%-ը հարցվողների եղել են բժիշկներ, որոնց համար էլեկտրոնային դեղատոմսը հիանալի միջոց է նվազագույնի հասցնելու փաստաթղթային դեղատոմսերը: Բժիշկները էլեկտրոնային դեղատոմսը համարում են արդյունավետ այնքանով, որ կարող են վերահսկել բուժման ընթացքը, ինչպես նաև, անհամատեղելի դեղերի ընտրությունից խուսափելու համար, այլ բժիշկների կողմից տրված դեղատոմսերը տեսնելու հնարավորություն կունենան:

5. Արդյո՞ք գործում է արդեն էլեկտրոնային դեղատոմսը:

74 ответа

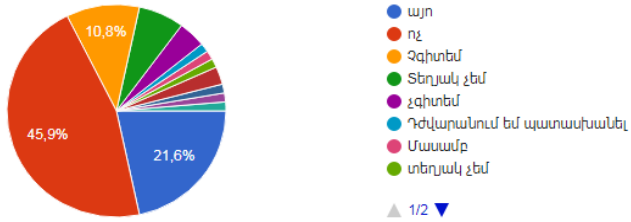

Գիպրամա 5. Գործում է էլեկտրոնային դեղատոմսը

Հարցվողների 42,3%-ը հաստատեց, որ այո՛, գործում է էլեկտրոնային դեղատոմսը, 32,4%-ը հաստատեց, որ չի գործում, 10,8%-ը՝ չգիտեր, մնացած հարցվողները տարբեր կարծիքներ ունենին: Այն հարցին, թե արդյո՞ք բոլոր դեղատոմսերը ունեն այս ծրագիրը, հարցվողների 49,5 %-ը պատասխանեց ոչ, 21,6%-ը՝ հաստատեց, որ դեղատոմսերը ունեն այդ ծրագիրը, իսկ 10,8%-ը՝ չգիտեր:

6. Բոլոր դեղատոմսերը ունե՞ն այդ ծրագիրը:

74 օրհետ

Գիագրամա 6. Բոլոր դեղատոմսերը ունեն այդ ծրագիրը

Հարցվողների 54,1%-ը կարողանում են ազատ դեղը վերցնել դեղատնից առանց էլեկտրոնային դեղատոմսի, իսկ 25,7%-ը՝ չի կարողանում: Այն հարցին թե «Արդյո՞ք պետք էր մինչև ծրագիրը ընդունելը վերապատրաստել անձնակազմին» պատասխանը հետևյալն էր՝ 91,9 %-ը գնտում է, որ այո, իսկ 5,4%-ը՝ ոչ: «Արդյո՞ք տեղյակ էիք այդ ծրագրի մասին» հարցվողների 58,1%-ը պատասխանել են այո, իսկ 38,7%-ը՝ ոչ, չնչին տոկոսն էլ՝ մասամբ: Այն հարցերին թե «Ո՞րն է թվայնացված այս ծրագրի դրական և որը՞ բացասական կողմերը», դրական կողմի մասին հարցվողները նշել են՝ «նվազգույնի հասցնել փաստաթղթերը», «ընթեռնելի ձեռագիրը», «մարդիք չեն գբաղվի ինքնաբուժությամբ», հարցվողների մեծամասնությունը նշեց, որ «դեղատոմսը չի կորցնի»: Բացասական կողմերից են՝ «համակարգի միացումը դեղատոմսերի փոքր ցանցին», «ինտերնետային կապի խնդիրը», «էլեկտրաէներգիայի խափանումը», «հիվանդի անձնական տվյալների արտահոսք»: Դեղատոմսային ցանցից հարցվողների 60,8%-ը հաճախակի է օգտվում, 24,3%-ը՝ ոչ հաճախ, 14,9%-ը՝ երբեմն:

Եզրակացություն

Դեղատոմսը օրինական փաստաթուղթ է և սահմանվում է որպես առողջապահական ծրագիր, որն իրականացվում է բժշկի կողմից՝ հրահանգների տեսքով, որոնք կարգավորում են առանձին հիվանդի խնամքի պլանը: Այն պետք է լինի պարզ, հակիրճ, ճշգրիտ և ընթեռնելի: Այն պետք է ներառի ամբողջական տեղեկատվություն և գրված լինի այնպիսի գրիչով, որը հնարավոր չլինի ջնջել:

Ելնելով մեր ուսումնասիրությունից՝ թվում է, որ տվյալ գործընթացը թվայնացված դեղատոմսի մոդելի ներդրումը դարձրել է ավելի արագ, կանխատեսող և կառավարվող: Ցանակացած նորամուծություն բերում է նոր հարցերի և միևնույն ժամանակ տալիս է մի շարք հարցերի պատասխաններ: Դա է պատճառը, որ չնայած պարտադիր պահանջին, թվային դեղատոմսը դեռևս մեծ կիրառություն չի ստացել, մինչդեռ, ձեռագիր՝ թղթային, դեղատոմսը շարունակում է մնալ բժիշկների, դեղագործների և հիվանդների միջև հաղորդակցության հիմնական

եղանակը: Թվային տեխնոլոգիաների առաջընթացով, առողջապահության ոլորտում աշխատանքի մեծ մասը դառնում է թվայնացված և արդյունավետ: Մենք ուսումնասիրել ենք թվայնացման ազդեցությունը դեղատներում դեղորայքի տրամադրման գործընթացի և սոցիոտեխնիկական կողմնորոշման վրա: Հետևաբար, թվայնացումը կարելի է համարել դեռևս լրիվությամբ չընդունված կարևոր ռազմավարական խնդիր:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Benet LZ. Goodman and Gilman's Principles of Prescription Order Writing and Patient Compliance Instructions. The pharmacological basis of therapeutics. In: Gilman AG, Rall TW, Nies AS, Taylor P. 8th ed, vol II, New York: Pergamon Press, 1991, 1640–49.
2. WHO. Fact sheet: quality health services. World Health Organization; 2020. Available: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/quality-health-services> [Accessed 6 Oct 2022].
3. Chakraborty S, Bhatt V, Chakravorty T. Impact Of Digital Technology Adoption On Care Service Orchestration, Agility, And Responsiveness. International Journal Of Scientific & Technology Research Volume 9, Issue 03, March 2020 Issn 2277–8616
4. Amy M Bauer, Stephen M Thielke, Wayne Katon, Jürgen Unützer, Patricia Areán, Aligning health information technologies with effective service delivery models to improve chronic disease care 2014 Sep;66:167–72. doi: 10.1016/j.yjmed.2014.06.017. Epub 2014 Jun 22.
5. Kutney-Lee A, Sloane DM, Bowles KH, et al. Electronic health record adoption and nurse reports of usability and quality of care: the role of work environment. Appl Clin Inform 2019;10:129–39. 10.1055/s-0039-1678551
6. Teijo Peltoniemi, Reima Suomi, Sirpa Peura & Markus N. Y. Lähteenoja Electronic prescription as a driver for digitalization in Finnish pharmacies BMC Health Services Research volume 21, Article number: 1017 (2021)
7. Lyons R., Payne C., McCabe M., Fielder C. Legibility of doctors' handwriting: quantitative comparative study BMJ: Br. Med. J., 317 (1998), pp. 863–864
8. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=133649>
9. <https://366.ru/articles/kak-vygljadit-recept-ot-vrachana-lekarstvo>

ОЦЕНКА ПОТРЕБЛЕНИЯ КАЛЬЦИЯ И ЕГО ПИЩЕВЫХ ИСТОЧНИКОВ ДЛЯ ВЗРОСЛОГО НАСЕЛЕНИЯ ЕРЕВАНА

ДАВИД ПИПОЯН

Национальная академия наук республики Армения
Центр эколого–ноосферных исследований
доктор пищевых наук (Италия)
david.pipoyan@cens.am

МЕЛИНЕ БЕГЛАРЯН

Национальная академия наук республики Армения
Центр эколого–ноосферных исследований
кандидат технических наук
meline.beglaryan@cens.am

МАНЕ КОСТАНЫАН

Национальная академия наук республики Армения
Центр эколого–ноосферных исследований
mane.kostanyan@cens.am

Аннотация

Цель исследования – впервые изучить основные источники кальция в рационе взрослого населения Еревана и оценить его суточное потребление. Содержание кальция в основных видах пищевых продуктов, потребляемых населением, определялось методом титриметрического анализа. Данные о потреблении продуктов питания населением собирались в рамках общереспубликанских опросов, проводимых методом 24-часового отзыва.

Исследования показали, что молочные продукты, пицца, рыба и яйцо содержат относительно большое количество кальция. Учитывая данные индивидуального потребления пищи и содержания кальция, было оценено суточное потребление кальция. Полученные данные показали, что суточное потребление кальция для взрослого населения Еревана составляет 533.66 мг/день, что на 46,63% ниже суточной нормы (1000 мг/день), определенной техническим регламентом ЕАЭС. Также выявлено, что основная часть суточного потребления кальция обеспечивается употреблением молочных продуктов, питьевой воды и мучных изделий.

Ключевые слова и фразы: диетическое исследование, группы пищевых продуктов, нутриент, суточное потребление.

ԿԱԼՅԻՈՒՄԻ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ԵՎ ԴՐԱ ՄՆՆԴԱՅԻՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՉՓԱՀԱՍ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԴԱՎԻԹ ՊԻՊՈՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն
david.pipoyan@cens.am

ՄԵԼԻՆԵ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն
meline.beglaryan@cens.am

ՄԱՆԵ ԿՈՍՏՅԱՆՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն
mane.kostanyan@cens.am

Համառոտագիր

Հետազոտության նպատակն է՝ առաջին անգամ ուսումնասիրել Երևանի չափահաս բնակչության սննդակարգում կալցիումի հիմնական աղբյուրները և գնահատել կալցիումի օրական ընդունումը: Բնակչության կողմից սպառվող հիմնական սննդատեսակներում կալցիումի պարունակությունը որոշվել է տիտրաչափական մեթոդով: Բնակչության կողմից մթերքների սպառման տվյալները հավաքագրվել են 24-ժամյա հետկանչի մեթոդով իրականացված համապետական հարցումների շրջանակում:

Հետազոտությամբ պարզվել է, որ կալցիումի համեմատաբար բարձր քանակություն են պարունակում կաթնամթերքը, պիցցան, ձուկը և ձուն: Հաշվի առնելով սննդի անհատական սպառման և կալցիումի պարունակության տվյալները՝ գնահատվել է կալցիումի օրական ընդունման չափաքանակը: Ստացված տվյալները ցույց են տվել, որ Երևանի չափահաս բնակչության համար կալցիումի օրական ընդունումը 533.66 մգ/օր է, ինչը 46.63%-ով ցածր է ԵԱՏՄ տեխնիկական կանոնակարգով սահմանված օրական չափաբաժնից (1000 մգ/օր): Պարզվել է նաև, որ կալցիումի օրական ընդունման մեջ հիմնական մասնաբաժինն ապահովվում է կաթնամթերքի, խմելու ջրի և ալրային հիմքով մթերքների սպառման միջոցով:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ սննդակարգային ուսումնասիրություն, սննդամթերքի խմբեր, սննդանյութ, օրական ընդունում:

ASSESSMENT OF CALCIUM INTAKE AND ITS FOOD SOURCES FOR THE ADULT POPULATION OF YEREVAN

DAVIT PIPOYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Center for Ecological-Noosphere Studies
david.pipoyan@cens.am

MELINE BEGLARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Center for Ecological-Noosphere Studies
meline.beglaryan@cens.am

MANE KOSTANYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Center for Ecological-Noosphere Studies
mane.kostanyan@cens.am

Abstract

The aim of this research is to study, for the first time, the primary dietary sources and estimate the daily intake of calcium for the adult population of Yerevan. The calcium content in the main types of foods consumed by the population was determined using the titration method. Data on food consumption were collected through nationwide surveys conducted using the 24-hour recall method.

The research revealed that dairy products, pizza, fish and egg contain relatively high contents of calcium. Considering data on individual food consumption and calcium content, the daily calcium intake was estimated. The results showed that the average daily calcium intake for the adult population of Yerevan is 533.66 mg/day, which is 46.63% lower than the daily recommended intake (1000 mg/day) defined by the EAEU technical regulation. Additionally, it was found that the primary sources of daily calcium intake are dairy products, drinking water, and flour-based products.

Keywords and phrases: Diet study, food groups, nutrient, daily intake.

Введение

Кальций (Ca) – самый распространенный минерал в организме [3]. При рождении в организме содержится от 26 до 30 г кальция. Это количество быстро увеличивается после рождения, достигая около 1200 г у женщин и 1400 г у мужчин к взрослому возрасту [14]. Скелет и зубы содержат 99 % общего количества кальция в организме, в виде гидроксипатита кальция ($\text{Ca}_{10}[\text{PO}_4]_6[\text{OH}]_2$), а кость является резервуаром для других веществ. Кальций жизненно важен для многих функций организма, таких как проницаемость клеток, передача нервных импульсов, образование костной ткани, внутриклеточная передача сигналов и свертывание крови. Нейроны и сердечные клетки чувствительны к колебаниям уровня кальция. Количество кальция, всасываемого из желудочно-кишечного тракта, обычно соответствует количеству кальция, выводимому почками [7]. Неабсорбированный пищевой кальций теряется с фекалиями. Основными путями выведения эндогенного

кальция являются моча, фекалии, кожа и пот (кожные потери) [4, 6]. Менопауза приводит к потере костной массы, поскольку снижение выработки эстрогена снижает абсорбцию кальция и увеличивает его потерю с мочой и резорбцию из костей [14].

Кальций (Ca) является важным питательным веществом (нутриентом), поскольку требуется всем живым клеткам для осуществления жизненно важных процессов [13]. Макроэлемент Ca отвечает за эффективность ряда процессов, и его поступление из пищевых источников необходимо для нормального функционирования человеческого организма [15]. Усвоение кальция зависит от типа пищи, например, усвоение из молочных продуктов и обогащенных продуктов составляет около 30%. Некоторые соединения в растениях (например, щавелевая кислота, фитиновая кислота) могут снижать всасывание кальция, образуя с ним неперевариваемые соли, снижая его всасывание [14]. Таким образом, присутствие щавелевой, фитиновой и уроновой кислот в некоторых растительных продуктах снижает биодоступность кальция, поскольку эти соединения ингибируют его всасывание. К продуктам, содержащим высокие концентрации щавелевой кислоты, относятся шпинат, щавель, ревень, грецкие орехи, сельдерей, баклажан и фасоль, а к продуктам, содержащим высокие концентрации фитиновой кислоты, относятся пресный хлеб, орехи и зерновые [13].

По техническому регламенту таможенного союза рекомендуемый уровень суточного потребления кальция составляет 1000 мг/день [2]. Европейское агентство по безопасности пищевых продуктов (EFSA) рекомендует референтные диетические значения (DRV) для нутриентов, в том числе для кальция. К этим значениям относятся средняя потребность (AR), эталонное потребление населения (PRI) и адекватное потребление (AI) [6]. Научный комитет по продуктам питания (SCF) установил допустимый верхний уровень потребления (UL) кальция для взрослых в количестве 2500 мг/день [5]. Гипокальциемия, характеризующаяся аномально низким уровнем кальция в крови, может существенно повлиять на здоровье и благополучие пациента. Хотя гипокальциемия встречается не так часто, как гиперкальциемия, она может быть опасной для жизни, если ее не распознать должным образом и не начать своевременное лечение [7].

Если поступления кальция с пищей недостаточно для удовлетворения физиологических потребностей, кальций резорбируется из скелета для поддержания концентрации в крови в пределах, необходимых для нормального функционирования клеток и тканей. Это вызывает уменьшение костной массы, что приводит к остеопении и остеопорозу и связанному с этим повышенному риску переломов [6]. Остеопения – это термин, обозначающий плотность костной ткани, которая не является нормальной, но и не такой низкой, как при остеопорозе [6]. Остеопороз – заболевание скелета, связанное со старением и характеризующееся снижением прочности костей из-за уменьшения костной массы и качества костей. Сниженная костная масса, определяемая по низкой минеральной плотности кости (МПК), повышает хрупкость костей и, в свою очередь, предрасполагает человека к повышенному риску переломов, особенно в позвонках, бедре и предплечье [4].

Исследования по распространенности остеопороза в Армении не проводились. По данным Армянской ассоциации остеопороза, остеопороз в стране могут иметь 150 тыс. женщин и 95 тыс. мужчин в возрасте 50 лет и старше, еще 340 тыс. людей могут иметь остеопению [1]. Остеопороз до сих пор не признан важной медицинской и социальной проблемой в Армении. Однако, Армянская ассоциация остеопороза направила письмо в Министерство здравоохранения, в котором призвала признать остеопороз важной проблемой государственного здравоохранения [1,10].

Учитывая важность кальция для организма и возможность возникновения

проблем со здоровьем, вызванных его избытком или недостатком, очень важно исследовать количество поступления кальция в рацион питания населения. Таким образом, цель исследования – впервые изучить основные источники кальция в рационе взрослого населения Еревана и оценить его суточное потребление.

Материалы и методы

Отбор проб и анализ пищевых продуктов

Процедура выбора продуктов питания и отбора проб была частью общего диетического исследования (TDS) [12]. Для текущего исследования были рассмотрены широко употребляемые пищевые продукты, которые также могут быть источниками кальция. Таким образом, были выбраны основные пищевые продукты, включая хлеб и мучные изделия, молоко и молочные продукты, мясо и мясопродукты, пицца, рыба, яйца, фрукты, овощи, картофель, кофе и вода. Содержание кальция в перечисленных продуктах было определено с помощью СОП, разработанного в Центре эколого-ноосферных исследований (ЦЕНИ) на основе титриметрического метода.

Оценка суточного потребления кальция

Суточное потребление кальция было рассчитано по следующей формуле:

$$EDI = IR \times C,$$

где EDI - суточное потребление кальция (мг/день), IR - суточное употребление каждого пищевого продукта (г/день), а C - содержание кальция в продукте (мг/кг и мг/л).

Данные о потреблении продуктов питания взрослым населением (18-80 лет и старше) были собраны в рамках общереспубликанских опросов, проводимых методом 24-часового отзыва. Период опросов длился с февраля по сентябрь 2021 года. Для получения более точных и репрезентативных данных, участники опроса в Ереване были выбраны из всех 12 административных округов. Полученные данные были подвергнуты статистической обработке с использованием программного обеспечения IBM SPSS (SPSS Inc., Чикаго, Иллинойс, США, версия 28). Был применён метод кластерного анализа (K-means), позволяющий разделить потребителей на однородные кластеры.

Результаты и обсуждение

Исследования показали, что молочные продукты, пицца, рыба и яйцо содержат относительно большое количество кальция (рисунок 1).

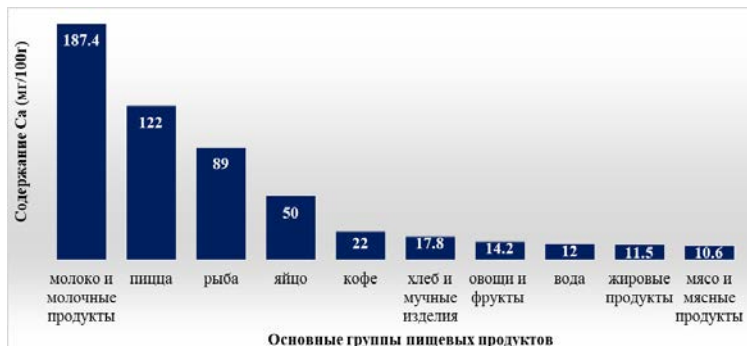
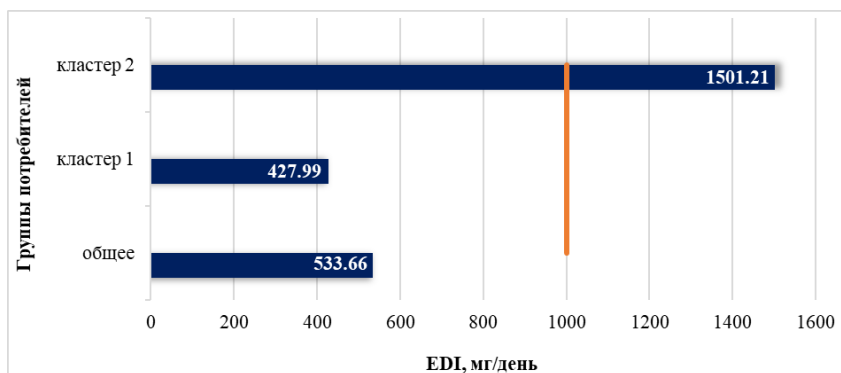

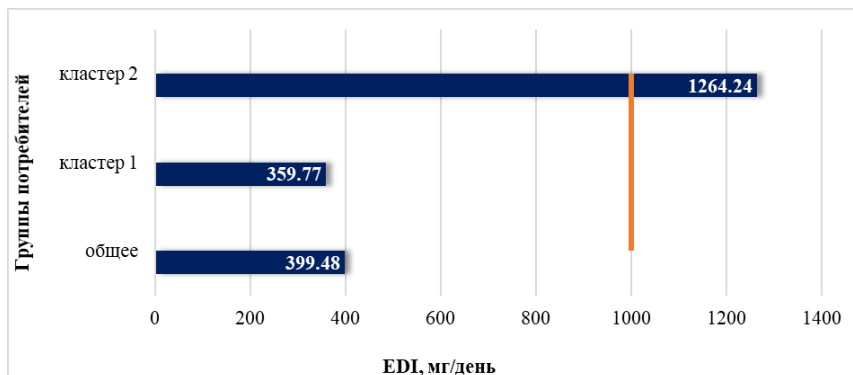
Рисунок 1. Среднее содержание кальция (Ca) в исследованных продуктах

Потребление кальция населением было рассчитано для конкретных групп пищевых продуктов: хлеба и мучных изделий, молока и молочных продуктов, мяса и мясных продуктов, рыбы, яиц, кофе, воды, фруктов и овощей, включая картофель. Общее суточное потребление кальция было получено как сумма значений поступления кальция из всех групп продуктов. Рассчитанные значения общего потребления кальция были сравнены с рекомендуемым уровнем, установленным техническим регламентом таможенного союза [2], который составляет 1000 мг/день.

На рисунках 2 и 3 представлено потребление кальция (с учетом и без потребления воды соответственно), а также кластерное сравнение. Общее суточное потребление кальция для взрослого населения Еревана составило 533.66 мг/день (рисунок 2), что ниже нормы на 46.63%. Без учета потребления воды это число составляет 399.5 мг/день, что ниже нормы на 60.05% (рисунок 3).

Рисунок 2. Суточное потребление кальция (мг/день) из всех исследованных пищевых источников

Рисунок 3. Суточное потребление кальция (мг/день) из всех исследованных пищевых источников без учета потребления воды

По методу кластерного анализа (K-means) были выделены 2 кластера для потребителей исследованных пищевых продуктов. Потребители, входящие в кластер 2, употребляют наибольшее количество исследованных продуктов и получают 1501.21 мг/день кальция, что не превышает допустимую верхнюю норму потребления (2500 мг/день). В кластере 1 находятся потребители, потребляющие меньше продуктов и получающие

427.99 мг/день кальция, что ниже нормы (1000 мг/день) на 57.2%. Эти данные учитывают потребление воды. Без учета воды потребители кластера 2 получают 1264.24 мг/день, а кластера 1 - 359.77 мг/день.

По данным исследования, наибольшее количество кальция потребители получают от молока и молочных продуктов – 226.94 мг/день, что составляет 42.53% от общего потребления, в то время как самое низкое количество кальция поступает от жировых продуктов – 0.81 мг/день (0.15% от общего потребления). Употребление воды обеспечивает 25.14% или 134.18 мг/день от дневного потребления кальция. Также высокое потребление кальция наблюдается из хлеба и мучных изделий – 10.65% или 56.82 мг/день (рисунок 4).

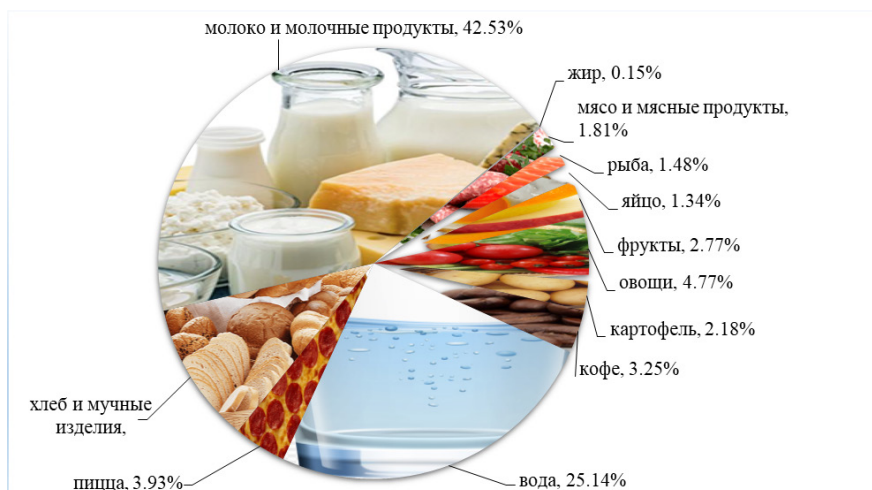

Рисунок 4. Получение кальция (Ca) из различных групп продуктов питания

В рамках этого исследования рассматривалось получение кальция от продуктов животного и растительного происхождения. Потребители получают 126.03 мг/день кальция от растительных продуктов и 252.46 мг/день кальция от продуктов животного происхождения (рисунок 5).

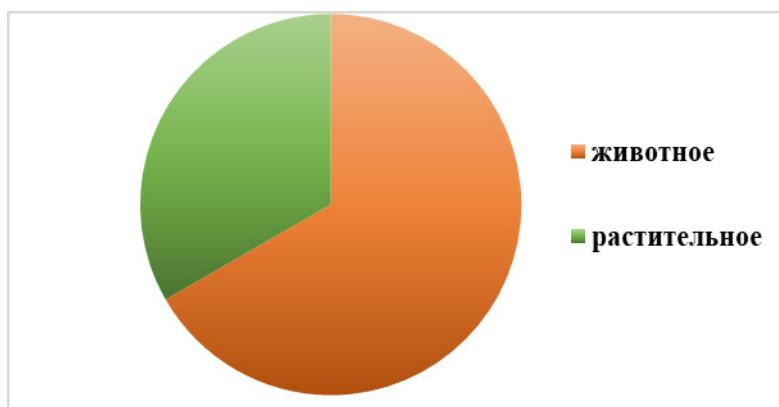

Рисунок 5. Получение кальция (Ca) от продуктов животного и растительного происхождения.

По сравнению, можно отметить, что в большинстве стран Северной Европы,

Австралии и Новой Зеландии, где популярно потребление молока, обеспечивается около 1000 мг/день кальция на человека. Например, среднее потребление кальция взрослыми в Великобритании составляет 888 мг/день [13]. Ежедневное потребление кальция по результатам исследования, проведенного в Испании, составило 1266.6 мг/день на человека [8]. В Италии ежедневное потребление кальция составляет 738 мг/день [11]. Если сравнить потребление кальция населением Еревана и других городов и стран, можно увидеть, что в сравнении с Испанией потребление кальция в Ереване меньше на 57.87%, с Италией - на 27.69%, с Великобританией - на 39.9%.

Выводы

Это первое исследование по определению потребления кальция (Ca) с использованием 24-часового опроса в Ереване. Полученные данные свидетельствуют о недостаточном потреблении кальция в рационе населения города по сравнению с рекомендуемым уровнем (1000 мг/день). Для более точного понимания ситуации необходимо провести дополнительные исследования не только в столице, но и в других регионах Армении, а также проанализировать потребление по возрастным группам. Рекомендуется разработать комплексный подход к решению проблемы недостатка кальция, включающий меры по стимулированию потребления кальцийсодержащих продуктов. Эти меры должны быть основаны на руководящих принципах и учитывать потенциальные недостатки и неблагоприятные последствия.

Использованная литература

1. Бабалян В., Лесняк О., & Билезикий Д. Аудит состояния проблемы остеопороза в Армении. Остеопороз и остеопатии, 2021, 23(1), 39-40.
2. Технический Регламент Таможенного союза (ТР ТС 022/2011). Пищевая продукция в части ее маркировки. (<https://docs.cntd.ru/document/902320347>, просмотрено 15.04.2024г.).
3. Beto J. The role of calcium in human aging. Clinical nutrition research, 2015, 4(1), 1.
4. Del Valle H., Yaktine A., Taylor C., & Ross A. (Eds.). Dietary reference intakes for calcium and vitamin D, 2011.
5. EFSA Panel on Dietetic Products, Nutrition and Allergies (NDA). Scientific opinion on the tolerable upper intake level of calcium. EFSA Journal, 2012, 10(7), 2814.
6. EFSA Panel on Dietetic Products, Nutrition and Allergies (NDA). Scientific opinion on dietary reference values for calcium. EFSA Journal, 2015, 13(5), 4101
7. Goyal A., Anastasopoulou C., Ngu M., & Singh S. Hypocalcemia, 2017. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28613662/>.
8. Jodral-Segado A., Navarro-Alarcón M., de la Serrana H., & López-Martínez M. Magnesium and calcium contents in foods from SE Spain: influencing factors and estimation of daily dietary intakes. Science of the total environment, 2003, 312(1-3), 47-58.
9. Karaguzel G., & Holick M. F. Diagnosis and treatment of osteopenia. Reviews in endocrine and metabolic disorders, 2010, 11(4), 237-251.
10. Lesnyak O., & Nauroy L. (2010). The Eastern European & Central Asian Regional Audit Epidemiology, costs & burden of osteoporosis in 2010. International Osteoporosis Foundation, Nyon.
11. Lombardi-Boccia G., Aguzzi A., Cappelloni M., Di Lullo G., & Lucarini M. Total-diet study: dietary intakes of macro elements and trace elements in Italy. British Journal of Nutrition, 2003, 90(6), 1117-1121.
12. Pipoyan D., Stepanyan S., Beglaryan M., & Mantovani A. Risk Characterization of the Armenian Population to Nickel: Application of Deterministic and Probabilistic Approaches to a Total Diet Study in Yerevan City. Biological Trace Element Research, 2023, 201(6), 2721-2732.
13. Theobald H. Dietary calcium and health. Nutrition Bulletin, 2005, 30(3), 237-277.
14. Vitamin D. Fact sheet for health professionals. Natl. Institutes Heal. Off. Diet. Suppl. (2017).
15. Wawrzyniak N., & Suliburska J. Nutritional and health factors affecting the bioavailability of calcium: a narrative review. Nutrition Reviews, 2021, 79(12), 1307-1320.

«ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ

ԼԻԼԻԹ ԴԱԶԱՆՉՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
lilit_law@mail.ru

Համառոտագիր

Սույն գիտական հոդվածում, վերլուծելով մարդու իրավունքների դասավանդման բնագավառում ընդունված միջազգային փաստաթղթերն ու հեղինակավոր մասնագետների բազմազան կարծիքները, հեղինակը ներկայացնում է մարդու իրավունքներ առարկայի ընթացում կիրառվող դասավանդման մեթոդների առանձնահատկությունները:

Հետազոտության շրջանակներում, հեղինակը բացահայտում է, որ ներկայիս գյոքալացման պայմաններում մարդու իրավունքների դասավանդման անհրաժեշտությունը ներպետական կարգավորման ոլորտից տեղափոխվել է միջազգային հարթակ: Այս համատեքստում հեղինակը վկայակոչում է ներկայիս իրականացվող ՄԱԿ-ի՝ Մարդու իրավունքների կրթության համաշխարհային ծրագիրը, որի չորրորդ փուլի շրջանակներում ուշադրության կենտրոնում են գտնվում այն բուհերը և այլ կրթական հաստատությունները, որտեղ դասավանդվում են մարդու իրավունքներին վերաբերող առարկաներ: Այս համատեքստում հեղինակը դիտարկում է դասավանդման ամենաօպտիմալ, ամենաբարենպաստ և արդյունավետ տարբերակներն ու մեթոդները:

Հեղինակը նաև մանրակրկիտ ներկայացնում է մարդու իրավունքների դասավանդման պասիվ, ակտիվ և ինտերակտիվ մեթոդների առանձնահատկությունները: Ուսումնասիրության շրջանակներում, առանձնակի ուշադրության են արժանացել ինտերակտիվ մեթոդները, որոնք հիմնված են դասախոսի դերի նվազեցման, ուսանողների միջև փոխգործակցության բարձրացման և ուսանողների նոր հնարավորությունների բացահայտման վրա: Հեղինակը նաև ընդգծում է մարդու իրավունքների դասավանդման բանավեճի և քեյս-մեթոդների կարևոր դերը գիտելիքի լիարժեք ընկալման, գործնական հմտությունների զարգացման համար: Ավելին, հեղինակը կարևորում է քննարկվող առարկայի դասավանդման ընթացքում ինքնուրույն աշխատանքների կատարումը և մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտի հետ առնչվող մասնագետների (դատախազ, քննիչ, փաստաբան և այլն) հետ գործնական հանդիպումների կազմակերպումը: Դա կարող է կողմնորոշել ուսանողին հետագայում աշխատանքի ոլորտի ընտրության մեջ:

Կատարված հետազոտության համատեքստում հեղինակն ընդգծում է, որ դասախոսությունը շարունակում է մնալ դասավանդման ամենատարածված մեթոդներից մեկը:

Հեղինակի կարծիքով՝ արդի ուսանողների մոտ առկա է ոչ միայն մասնագիտական գիտելիքի ամրապնդման անհրաժեշտություն, այլև մասնագիտական էթիկայի պարտադիր պահանջների իմացություն:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ մարդու իրավունքներ, հռչակագիր, դասավանդում, դասավանդման ինտերակտիվ մեթոդ, դասախոսություն, սեմինար, բանավեճ, քեյս-մեթոդ:

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА «ПРАВА ЧЕЛОВЕКА»

ЛИЛИТ КАЗАНЧЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр,
кандидат юридических наук, доцент
lilit_law@mail.ru

Аннотация

В данной научной статье, анализируя международные документы, принятые в области преподавания прав человека, и различные мнения известных специалистов, автор представляет особенности методов преподавания предмета «Права человека».

В рамках исследования автор выявляет, что в условиях современной глобализации необходимость преподавания прав человека переместилась из области внутригосударственного регулирования на международную арену. В данном контексте, автор ссылается на действующую Всемирную программу образования в области прав человека (ООН), четвертый этап которой ориентирован на ВУЗы и другие учебные заведения, где преподаются предметы связанные с правами человека. В этом контексте автор рассматривает наиболее оптимальные, выгодные и эффективные варианты и методы преподавания.

Автор также подробно представляет характеристики пассивных, активных и интерактивных методов обучения правам человека. В рамках исследования особое внимание было уделено интерактивным методам, которые основаны на снижении роли преподавателя, повышении взаимодействия между студентами и открытии новых возможностей для студентов.

Автор также подчеркивает важную роль дебатов и кейс-методов преподавания прав человека для полноценного восприятия знаний и развития практических навыков. Более того, подчеркивается важность осуществления самостоятельных работ в ходе преподавания обсуждаемого предмета и организации практических встреч со специалистами в области защиты прав человека (прокуроры, следователи, адвокаты и др.). Это может сориентировать студента в дальнейшем при выборе области работы.

В контексте проведенного исследования, автор подчеркивает, что лекция остается одним из самых популярных методов обучения.

По мнению автора, современные студенты нуждаются не только в укреплении профессиональных знаний, но и в знании обязательных требований профессиональной этики.

Ключевые слова и фразы: права человека, декларация, преподавание, интерактивный метод преподавания, лекция, семинар, дебаты, кейс-метод.

MODERN METHODS OF TEACHING THE SUBJECT “HUMAN RIGHTS”

LILIT KAZANCHIAN

International Scientific-Educational Center of the
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
PhD in Law, Associate Professor
lilit_law@mail.ru

Abstract

In this scientific article, analyzing the international documents accepted in teaching human rights and various opinions of reputable specialists, the author presents the features of the teaching methods used in the course of the human rights subject.

Within the research framework, the author reveals that the need to teach human rights has shifted from domestic regulation to an international platform in the current conditions of globalization.

In this context, the author refers to the current World Programme for Human Rights Education (UN), the fourth stage of which is focused on universities and other educational institutions, where subjects related to human rights are taught. In this regard, the author considers the most optimal, profitable and effective options and teaching methods.

The author also thoroughly presents the characteristics of passive, active and interactive methods of teaching human rights. Within the framework of the study, special attention was paid to interactive methods, which are based on reducing the role of the lecturer, increasing the interaction between students and discovering new opportunities for students.

The author also emphasizes the crucial role of debates and case methods in teaching human rights for the full perception of knowledge and the development of practical skills.

Moreover, the author emphasizes the implementation of independent work while teaching the discussed subject and organizing practical meetings with specialists in the human rights protection field (prosecutor, investigator, lawyer). This can guide the student in choosing the field of work.

In the research context, the author emphasizes that the lecture remains one of the most popular teaching methods.

According to the author, modern students need not only to strengthen their professional knowledge but also to know the mandatory requirements of professional ethics:

Keywords and phrases: Human rights, declaration, teaching, interactive teaching method, lecture, seminar, debate, case method.

Ներածություն

Արդի ժողովրդավարական, իրավական պետության զարգացման և պետության բազմաթիվ գործառույթների իրականացման կարևոր պայման է դարձել մարդու իրավունքների իմացությունը և դրանց իրացման կարողությունը: Հաշվի առնելով մասնագիտական կրթության զարգացման ներկայիս միտումները՝ հնարավոր է առանձնացնել իրավաբան մասնագետների պատրաստման հիմնական մոտեցումները, որոնք կարևորվում են նոր սերնդի պետական կրթական չափորոշիչների ներդրման և դրանց համապատասխանեցման համատեքստում:

Հարկ է նշել, որ մարդու իրավունքների ուսումնասիրությունը (ոլորտում առկա հիմնախնդիրների բացահայտումը) հանդիսանում է ոչ միայն իրավագիտության, այլ նաև հարակից գիտությունների (քաղաքագիտություն, փիլիսոփայություն, սոցիոլոգիա) ուսումնասիրության առարկա: Հետևաբար, մարդու իրավունքների ոլորտում առկա խնդիրների լուծումը պահանջում է գիտության տարբեր ոլորտների մասնագետների փոխգործակցություն:

Վերուծություն

21-րդ դարում մարդու իրավունքների վերաբերյալ առարկաների դասավանդման անհրաժեշտությունը ներպետական կարգավորման ոլորտից տեղափոխվել է միջազգային հարթակ: Դեռևս 2011 թ-ին, ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեան իր լիազուսար նիստում, առանց քվեարկության, հաստատեց «Մարդու իրավունքների կրթության և ուսուցման մասին» ՄԱԿ-ի հռչակագիրը **[1]**: Դրանով ավարտեց մարդու իրավունքների ոլորտում նոր միջազգային չափորոշիչների մշակման գործընթացը, որը սկսվել էր 2007 թ-ին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների խորհրդում:

Հատկանշական է, որ ՄԱԿ-ի հիմնարար գաղափարն առ այն, որ կրթությունը ժողովրդավարության հիմքն է. կարմիր թելով անցնում է վերոնշյալ հռչակագրով: Ավելին, «Մարդու իրավունքների կրթության և ուսուցման մասին» ՄԱԿ-ի հռչակագրի 2-րդ հոդվածի համաձայն, մարդու իրավունքների համընդհանրության, անբաժանելիության և փոխկախվածության սկզբունքներին համապատասխան, մարդու իրավունքների վերաբերյալ կրթությունն ու վերապատրաստումը էական նշանակություն ունեն մարդու բոլոր իրավունքների և բոլոր անձանց հիմնարար ազատությունների համընդհանուր հարգանքն ու պահպանումը խրախուսելու համար **[1]**:

Կրթության և մարդու իրավունքների փոխհարաբերությունները ճանաչված են ՄԱԿ-ի **Մարդու իրավունքների համընդհանուր** հռչակագրով, որի 26-րդ հոդվածի 2-րդ մասում ամրագրված է. «Կրթությունը պետք է ուղղված լինի մարդկային անհատականության լիակատար զարգացմանը և մարդու իրավունքների ու հիմնական ազատությունների նկատմամբ հարգանքի մեծացմանը: Կրթությունը պետք է նպաստի փոխըմբռնմանը, հանդուրժողականությանը և բոլոր ժողովուրդների, ռասայական և կրոնական խմբերի միջև բարեկամությանը և պիտի նպաստի Միավորված ազգերի՝ խաղաղության պահպանմանն ուղղված գործունեությանը» **[2]**: Տվյալ մոտեցումը իր զարգացումն է ստացել Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների միջազգային դաշնագրի 13-րդ հոդվածի առաջին մասում, որի համաձայն դաշնագրին մասնակցող պետությունները ճանաչում են կրթության՝ յուրաքանչյուր մարդու իրավունքը: Նրանք համաձայնում են, որ կրթությունը պետք է ուղղված լինի մարդկային անհատի և նրա արժանապատվության գիտակցման լիակատար զարգացմանը և պետք է ամրապնդի հարգանքը մարդու իրավունքների ու հիմնական ազատությունների նկատմամբ **[3]**:

Հատկանշական է, որ 1993 թ. հունիսի 25-ին ՄԱԿ-ի անդամ 171 երկրների ներկայացուցիչների կողմից ընդունված Վիեննայի հռչակագրում և Մարդու իրավունքների համաշխարհային համագումարի գործողության ծրագրում մարդու իրավունքների կրթության հարցերին նվիրված է առանձին բաժին (§76-82): Այդ փաստաթղթի համաձայն, կրթությունը, ուսուցումը և մարդու իրավունքների խնդիրների վերաբերյալ հանրային իրազեկումը էական նշանակություն ունեն համայնքների միջև կայուն և ներդաշնակ հարաբերությունների խթանման և հաստատման և փոխըմբռնման, հանդուրժողականության և խաղաղության ամրապնդման համար **[4, 5, էջ 18]**:

Հռչակագիրը նաև կոչ է անում բոլոր պետություններին ներառել մարդու

իրավունքների հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը բոլոր ուսումնական հաստատությունների ուսումնական ծրագրերում ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կրթության տեսքով, ինչպես նաև նպաստել այս ոլորտում բնակչության իրազեկվածության բարձրացմանը:

Ուշադրության է արժանի նաև Մարդու իրավունքների կրթության համաշխարհային ծրագիրը, որը հիմնադրվել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 59/113 բանաձևով (10 դեկտեմբերի, 2004 թ.): Համաշխարհային ծրագիրը ձգտում է տարածել մարդու իրավունքների կրթության հիմնական սկզբունքների և մեթոդաբանության ընդհանուր ըմբռնումը, որպեսզի ապահովի գործողությունների կոնկրետ շրջանակ և ամրապնդի գործընկերությունն ու համագործակցությունը միջազգային մակարդակից մինչև զանգված: Ներկայիս իրականացվում է տվյալ ծրագրի չորրորդ փուլը (2020–2024 թթ.), որի շրջանակներում ուշադրության կենտրոնում են գտնվում այն բուհերը և այլ կրթական հաստատությունները, որտեղ դասավանդվում են մարդու իրավունքներին վերաբերող առարկաներ **[6]:**

Կատարված ուսումնասիրությունները փաստում են, որ մարդու իրավունքները, հանդիսանալով հետխորհրդային պետություններում իրավունքի նոր ճյուղ, հանդիսանում են մի շարք իրավաբանական առարկաների անբաժանելի մաս: Դրանցից են Պետության և իրավունքի տեսությունը, Սահմանադրական իրավունքը, Համեմատական սահմանադրական իրավունքը, Արտասահմանյան երկրների սահմանադրական իրավունքը: Ավելին, որոշ կրթական հաստատություններում «Մարդու իրավունքներ» առարկան ընդգրկված է հիմնական կամ կամ ընտրական առարկաների ցանկում:

Հարկ է նշել, որ գլոբալացման դարաշրջանում անհրաժեշտություն է առաջացել մարդկանց մոտ ձևավորելու ոչ միայն հատուկ գիտելիքներ և հմտություններ, այլև պատրաստել բարձր մասնագիտական կարողություններով օժտված իրավաբանների: Կարծում ենք՝ տվյալ նպատակին հետամուտ՝ իրավաբանական կրթությունն շրջանակներում անհրաժեշտ է ապահովվել նոր մոտեցումներ իրավական և սոցիալական գիտելիքների համակարգի և խնդիրների վերլուծության ունակության համատեքստում, որը պետք է հիմնված լինի կրթության նկատմամբ կիրառվող միջառարկայական մոտեցման վրա:

Կատարված ուսումնասիրությունները փաստում են, որ բուհ-երում իրավական կրթությանը մեծապես նպաստում է մասնագիտական ներուժի առկայությունը, որի շնորհիվ հնարավորություն է ընձեռվում լուծել գործնական խնդիրներ կապված ուսանողներին «Իրավագիտություն» մասնագիտության բոլոր փուլերի առարկաների լիարժեք դասավանդման և պրոֆեսորադասախոսական կազմի մասնագիտական վերապատրաստումների իրականացման հետ: Ավելին, կրթական հաստատություններում իրականացվում է նաև պրոֆեսորադասախոսական կազմի գործունեության գնահատումը, որն անցկացվում է՝ համաձայն ՀՀ կրթության մասին, բարձրագույն և հետբուհական կրթության մասին օրենքների, ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության որակի գնահատմանն ուղղված փաստաթղթերի, բուհի կանոնադրության: Հարկ է նշել, որ գնահատման գործընթացը դասախոսական կազմին հնարավորություն է տալիս տեղեկանալու աշխատանքի կատարողականին, իսկ ղեկավար կազմին՝ ձեռնարկելու համապատասխան միջոցառումներ:

Հաշվի առնելով, որ իրավաբանների մասնագիտական գործունեության առարկան իրավաբանական նշանակություն ունեցող իրադարձություններն ու գործողություններն են, որոնք անքակտելիորեն կապված են միջանձնային հարաբերությունների հետ, շրջանավարտ իրավաբանը պետք է օժտված լինի համալիր դեռնթոլոգիական անձնային որակներով **[7]:**

Ուստի իրավաբան ուսանողների ուսուցումը պետք է միտված լինի ոչ միայն հասարակության տարբեր ոլորտները կարգավորող իրավական ակտերի,

այլև համապատասխան մասնագիտական և էթիկայի պարտադիր պահանջների յուրացմանը: Ավելին, ուսանողները պետք է ինքնուրույն յուրացնեն պատշաճ մասնագիտական վարքագիծը, մասնագիտական գիտելիքներն ու գործող օրենքի պահանջները, համոզվեն դրանց անհրաժեշտության և արդարության մեջ և կիրառեն առօրյա իրավական գործունեության մեջ: Իրավաբանական կրթությունը նաև պետք է դիտարկվի որպես ուսանողի ստեղծագործական գործընթաց, որի շրջանակներում անհատական կողմնորոշման մոտեցումը հնարավորություն է ընձեռում ուսանողին ինքնադրսևորվել կրթական գործընթացում:

Արդի իրավաբանների ուշադրության կենտրոնում են գտնվում նաև այն դասավանդման մեթոդները, որոնք կիրառվում են մարդու իրավունքների դասավանդման շրջանակներում: Մասնավորապես, բուհերում հիմնականում կիրառվում են դասավանդման ժամանակակից ինտերակտիվ և ակտիվ մեթոդները՝ բանավեճերը, ուղեղային գրոհ, քեյս-մեթոդը, փաստաթղթերի հետ աշխատանքը, խնդիրների լուծումը և այլն **[8]**:

Ինտերակտիվ ուսուցումը ճանաչողական գործունեության կազմակերպման հատուկ ձև է, ճանաչողության միջոց, որն իրականացվում է ուսանողների համատեղ գործունեության տեսքով: Բոլոր մասնակիցները շփվում են միմյանց հետ, փոխանակում են տեղեկատվություն, միասին լուծում են խնդիրները, մոդելավորում իրավիճակները, գնահատում այլ անձանց գործողությունները և սեփական վարքագիծը **[9; 10, 11, 12]**: Հետևաբար, ինտերակտիվ մեթոդները հիմնված են ուսանողների միջև փոխգործակցության վրա, թույլ են տալիս ձեռք բերել գործունեության նոր փորձ և բացահայտել ուսանողների նոր հնարավորությունները:

Դասընթացների անցկացման ավանդական ձևերի համեմատ՝ ինտերակտիվ ուսուցման մեջ փոխվում է դասախոսի և ուսանողի փոխազդեցությունը, դասախոսի ակտիվ դերակատարումը փոխարինվում է ուսանողի ակտիվ դերակատարմամբ: Ավելին, դասախոսի հիմնական խնդիրներից է դառնում՝ ապահովել ուսանողների ակտիվությունը: **[13, 14]**:

Այս ամենը հանդիսանում է անհրաժեշտ խթան՝ ուսանողի մոտ մասնագիտական որակների ձևավորման համար:

Դիտարկելով վերոնշյալ մեթոդներից բանավեճը՝ հարկ է նշել, որ այն առավել տարածված մեթոդն է: Բանավեճի էությունն այն է, որ ուսանողները բաժանվում են երկու թիմի, ներկայացնում են իրենց փաստարկներն ու առադրված թեզի հերքումները, որպեսզի համոզեն հանձնաժողովի անդամներին կամ դասախոսին իրենց ճշմարտացիության մեջ **[10, 15]**: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Ն.Ե. Միվերգինան, իրավաբանական կրթությունում բանավեճերի կիրառումը մեծ նշանակություն ունի ապագա մասնագետի վարքագծի ձևավորման համար, որը զարգացնում է առաջնորդական, հռետորական հմտություններ, երկխոսություն վարելու կարողություն, ինչպես նաև սեփական դիրքորոշումը ձևավորելու և պաշտպանելու կարողություն **[11]**:

Ուղեղային գրոհի ընթացքում դասախոսը առաջարկում է ուսանողներին մտածել խնդրին վերաբերող, որքան հնարավոր է շատ առաջարկների մասին, և գրանցում է բոլոր առաջարկները, նույնիսկ եթե դրանցից մի քանիսը կարող են սխալ կամ անհեթեթ թվալ: Եթե առաջադրված խնդիրը պարզ չէ, ապա դասախոսը հստակեցնում է այն: Բոլոր առաջարկները սպառելուց հետո լսարանը անցնում է դրանցից ամենաընդունելի տարբերակների քննարկմանը **[13]**:

Վերջին ժամանակներում նաև լայնորեն կիրառվում է այնպիսի ժամանակակից մեթոդ, ինչպիսին է քեյս-մեթոդը կամ գործի ուսումնասիրության մեթոդը, որն, ըստ էության, գործնական առաջադրանքներ կատարելիս, տեսական գիտելիքների կիրառման հնարավորությունն է: Ուսանողները քննարկում են խնդիրը, կոնկրետ գործը, ուսումնասիրում են համապատասխան իրավական

ակտերը, փաստաթղթերը, որից հետո տեղի է ունենում այս իրավիճակի լուծման ուղիների համատեղ քննարկում **[15, 16]:** Քեյս-մեթոդը հաճախ նույնականացվում է գործնական մեթոդի կիրառման հետ, քանի որ հիմնված գործնական առաջադանքների իարկանցման վրա: Ընդ որում, քեյսերը դասակարգվում են պարտիկ, գործանկան առաջադրանքների (իրական դատական նախադեպերի քննարկում), և ուսուցողական հետազոտությունների (մոդելավորման կիրառմամբ մտածածին եպքերի քննարկում):

Կարծում ենք առանձնակի կարևորվում է «Մարդու իրավունքներ» առարկայի դասավանդման ընթացքում ուսանողների գործնական հանդիպումներ կազմակերպումը հայրենական իրավունքի ոլորտի տարբեր ներակայացուցիչների՝ փաստաբանների, դատավորների, քննիչների, դատախազների հետ, որոնց շրջանակներում վերջիններս կկիսեն ուսանողների հետ իրենց մասնագիտական փորձը: Այդպիսի հանդիպումները նպաստում են ուսանողի մոտ տեսական և գործնական գիտելիքների ամրապնդմանը, խթանում են նրանք հետաքրքրությունը մասնագիտության նկատմամբ:

Կատարված ուսումնասիրությունները փաստում են, որ բուհերում մարդու իրավունքների դասավանդման շրջանակներում շարունակում են կիրառվում են ուսուցման պասիվ մեթոդը: Պասիվ մեթոդը ուսանողների և դասախոսի միջև փոխգործակցության յուրօրինակ ձև է, որտեղ հիմնական դերակատարը դասախոսն է, ուսանողները հանդիսանում են պասիվ ունկնդիրներ: Տվյալ մեթոդի վառ օրինակ է հանդիսանում դասախոսությունը **[17 էջ 30–31]:**

Կարծում ենք, որ դասախոսությունները անհրաժեշտ է լրացնել ակտիվ մեթոդներով՝ կիրառելով տեսալսողական նյութեր, հարցումներ, թեստեր: Այդպիսի մոտեցումը հետաքրքրություն կառաջացնի ուսանողի մոտ և կնպաստի նրա կողմից տվյալ առարկայի ավելի խորը ուսումնասիրությանը: Ավելին, այդպիսի հիբրիդային դասավանդման մեթոդիկան համահունչ է կրթության նոր չափորոշիչներին և բխում է արդի ժողովրդավարական զարգացած պետությունների կրթական ծրագրերի պահանջներից:

Հարկ է նշել, որ ներկայիս մարդու իրավունքների վերաբերյալ առարկաների շրջանակներում ակտիվորեն կիրառվում են տեսալսողական օժանդակ միջոցներ:

Վ. Ի. Դոլժենկովան նշում է, որ լսողական տեղեկատվության հետ միաժամանակ տեսողական տեղեկատվության ներկայացման դեպքում մարդը կարող է ընկալել տվյալ տեղեկատվության բովանդակության մինչև 65%-ը, ինչը հիմնավորում է տեսալսողական ուսուցման մեթոդների (տեսանյութեր, պաստառներ, էլեկտրոնային ձեռնարկներ, թվային կրթական միջոցներ) կիրառման արդյունավետությունը **[18]:**

Հարկ է նշել, որ մասնագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են մարդու իրավունքների դասավանդման ընդհանուր և հատուկ մեթոդներ:

Ընդհանուր մեթոդը ներառում է դասախոսություններ, սեմինարներ, գործնական պարապմունքներ, թեստեր և ինքնուրույն աշխատանքները, իսկ հատուկ մեթոդը ընդգրկում է աշխատանք համակարգչի վրա, համապատասխան փաստաթղթերի նախագծերի կազմում, համացանցում իրավական ակտերի որոնում **[19 էջ 211–231]:**

Սեմինարներն ամրապնդում և հստակեցնում են դասախոսության ընթացքում ձեռք բերված գիտելիքները, խթանում են իրավունքի աղբյուրների և իրավական գրականության ուսումնասիրությունը, պարզաբանում դասախոսության ընթացում չլուսաբանված քննարկվող թեմայի չլուսաբանված կողմերը: Այնուամենայնիվ, սեմինարները ունեն որոշակի թերություններ՝ կապված այն փաստի հետ, որ դրանք հիմնականում տեսական գիտելիքների ամրապնդումն են և համադրված չեն գործնական աշխատանքների հետ:

Իր հերթին, ինքնուրույն աշխատանքը ուսանողի մտավոր գործունեության

զարգացմանն ուղղված աշխատանք է, որը զարգացնում է վերջինիս տրամաբանությունը, ճանաչողությունն ու ակտիվությունը և հանգեցնում ինքնուրույնության ձևավորմանը **[17 էջ 10]**: Ինքնուրույն աշխատանքը ուսանողը ներկայացնում է գրավոր ձևով՝ կազմելով էսսեներ, տարաբնույթ նախագծեր, աղյուսակներ և այլն:

Այլ կերպ ասած, ինքնուրույն աշխատանքը ուսումնառության հատուկ ձև է, որի կատարման ընթացքում ուսանողը պետք է ցուցաբերի մտավոր, որակական, հետազոտական և վերլուծական ընդունակություններ: Այն կարող է իրականացվել դասախոսի հիմնականում անմիջական ղեկավարմամբ կամ առանց դրա:

Հարկ է նշել, որ ներկայիս բուհ-երը «Մարդու իրավունքներ» առարկայի դասավանդումը հիմնականում իրականացնում են Իրավաբանական ֆակուլտետներում:

Հաշվի առնելով արտասահմանյան հարուստ փորձը՝ անհարժեշտ ենք համարում «Մարդու իրավունքներ» առարկայի դասավանդումը իրականացնել բոլոր ֆակուլտետներում, քանի որ առարկայի շրջանակներում ուսանողները կտեղեկանան իրենց իրավունքների և դրանց իրացման կառուցակարգերի հետ:

Եզրակացություն

Կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում կարող ենք փաստել, որ «Մարդու իրավունքներ» առարկայի դասավանդումը բուհ-երում նպաստում է ուսանողների մոտ մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների, դրանց իրացման վերաբերյալ գիտելիքների ամրապնդմանն ու համապարփակ ուսումնասիրությունների իականացմանը: Ավելին, դասավանդման ընթացքում կիրառվող դասավանդման ժամանակակից մեթոդները նպաստում են նյութի յուրացմանը: Մեր երկերի առաջնային մարտահրավերներից է նաև հնուտ իրավաբանների պատրաստումը, և այդ նպատակին հետամուտ՝ անհրաժեշտ ենք համարում բարևավել մարդու իրավունքների առարկայի դասավանդման մեթոդները: Կարծում ենք՝ ուսանողը պետք ստանա ոչ միայն տեսական գիտելիքներ, այլև լիարժեք պատկերացում կազմի մարդու իրավունքների ոլորտում ամկա խնդիրների, ինչպես նաև իրավակիրառ պրակտիկայի վերաբերյալ: Տվյալ մոտեցումը կարող է խթանել մարդու իրավունքների ոլորտում որակյալ մասնագետների պատրաստմանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Декларация Организации Объединенных Наций об образовании и подготовке в области прав человека. (прин. резолюцией 66/137 Генеральной Ассамблеи от 19 декабря 2011 г.) https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/hr_education.shtml (дата обращения 05.03.2024 г.).
2. Մարդու իրավունքների հռչակագիր ՄԱԿ (ընդ.10.12.1948թ.)
3. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=1896> (դիտում՝05.03.2024թ.):
4. Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների միջազգային դաշնագրի (ընդ.16.12.1966թ.)<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=18501> (դիտում՝ 05.03.2024 թ.):
5. Венская декларация и Программа действий(прин. на Всемирной конференции по правам человека, Вена, 25 июня 1993 г.) https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/hr_education.shtml (дата обращения 05.03.2024 г.).
6. Ղարիբյան Ա Մարդու իրավունքներ և լրագրություն: Ուսումնական ձեռնարկ. Եր., ԵՊՀ հրատ., 2020, 204 էջ:
7. Всемирная программа образования в области прав человека (2005 г. и далее). Организация Объединенных Наций. <https://goo.su/axxNbw> (дата обращения 05.03.2024 г.).
8. Соколов В. П. Предпосылки и структура деонтологической подготовки юристов // Сибирский педагогический журнал. 2007. №6.37–46.

9. Фадеев В.И. О новых подходах к преподаванию конституционного и муниципального права в условиях уровневого образования // Конституционное и муниципальное право. М: Издательская группа «Юрист», 2013. №4. С. 31–36.
10. Кузибоева М. М. Интерактивные Методы Обучения // Экономика и социум. 2019. №10 (65). С. 238–241.
11. Лапшова А. В., Воронина И. Р. Технология дебатов как условие эффективного обучения студентов // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. 2020. №2 (44). 50–55.
12. Сивергина Е. Н. Дебаты как форма организации воспитательной работы в современных условиях. 2014. <https://goo.su/XqkEsb0>(дата обращения 05.03.2024 г.)
13. Османов М. М. Особенности методики преподавания юридических дисциплин на современном этапе // Проблемы современного педагогического образования. 2020. №66(3). С. 201–203.
14. Mcquoid–Mason, D. Methods of teaching human rights: some examples from street law legal literacy programmes. *Journal of Commonwealth Law and Legal Education*, 2007. Volume5(2), p 127–143.
15. Mubangizi J.C., Mcquoid–Mason, D. Teaching Human Rights in Commonwealth University Law Schools: Approaches and Challenges, With Passing References to Some South African Experiences. *Obter*, Volume 41, Issue 1, p.106–121.
16. Трапезникова Т. Н. Новейшие педагогические технологии: кейс-метод (метод ситуационного анализа) // Территория науки. 2015. №5. С. 52–59.
17. Кузибоева М.М. Интерактивные методы обучения // Экономика и социум. 2019. №10 (65). С. 238–241.
18. Певцов Е.А. Право для профессий и специальностей социально– экономического профиля. Книга для преподавателя: учебнометодическое пособие: начальное и среднее профессиональное образование. М.: Издательский центр «Академия», 2011. 160 с.
19. Долженкова В. И. Теоретические основы визуального обучения // Проблемы педагогики. 2015. №4 (5). С.17–24.
20. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2024.406 с.

**ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

ԱՇՈՏ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Երևանի Ավան վարչական շրջանի ղեկավարի աշխատակազմի
իրավաբանական բաժնի պետ,
ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի
ինստիտուտի հայցորդ
ashot.zaqaryan.55555@inbox.ru

Համառոտագիր

Սույն գիտական հոդվածում, հիմք ընդունելով հայտնի իրավագետների կարծիքների, միջազգային և ներպետական օրենսդրության վերլուծությունը, ներկայացված են պետական իշխանության սահմանափակման դրսևորման միջոց հանդիսացող պետական իշխանության իրավաբանական պատասխանատվության առանձնահատկությունները:

Հոդվածի հեղինակը բացահայտվում է «պետություն», «պետական իշխանության սահմանափակում», «իրավական սահմանափակումներ» եզրույթների առանձնահատկությունները:

Հոդվածում ներկայացված են պետական իշխանության, պաշտոնատար անձանց իրավաբանական պատասխանատվության առանձնահատկությունների վերաբերյալ իրավական մտքի հայտնի ներկայացուցիչների (Ն. Վ. Վիտորուկ, Մ. Ս. Ստրոգովիչն, Վ. Ա. Տարխով, Լ. Բ. Սմիրնով և այլք) տարաբնույթ մոտեցումները, որոնց շրջանակներում ընդգծվում են այն բացասական հետևանքները, որոնք կարող են առաջանալ պաշտոնատար անձանց կողմից իրենց պարտականությունների ոչ պատշաճ կատարման հետևանքով:

Հեղինակը նաև մանրակրկիտ ներկայացնում է պետական իշխանության պատասխանատվության համակարգի ձևավորման խնդիրները և դրանց լուծման համար իրավունքի տեսության մեջ և պրակտիկայում կիրառվող իրավաբանական պատասխանատվության հայեցակարգի երկու հիմնական մոտեցումները՝ պոզիտիվ (դրական, կամավոր) և նեգատիվ (հետահայաց): Այս համատեքստում, հեղինակը քննարկում է նաև օրենքով սահմանված ձևով պետական սուբյեկտների վրա դրված պարտականությունը՝ կրել անձնական, գույքային և կազմակերպչական բնույթի որոշակի գրկանքներ՝ կատարված իրավախախտման համար:

Իրավաբանական գրականության վերլուծության հիման վրա հեղինակը եզրահանգում է, որ գոյություն չունի մշակված միասնական հայեցակարգ պոզիտիվ և նեգատիվ իրավաբանական պատասխանատվության վերաբերյալ, հիմնականում շեշտադրելով նեգատիվ պատասխանատվության գերակայությունը պոզիտիվ պատասխանատվության նկատմամբ: Այդ համատեքստում հեղինակը ընդգծում է, որ պոզիտիվ իրավաբանական պատասխանատվությունը պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց հետագա գիտակից, օրինական, ակտիվ գործունեությունների իրականացման պահանջն է, որի արդյունքը՝ կամավոր և օրինական վարքագիծն է: Իր հերթին, նեգատիվ (հետահայաց) պատասխանատվությունը, վերոնշյալ սուբյեկտների պատասխանատվությունն է՝ կրել անձնական, գույքային և կազմակերպչական բնույթի որոշակի գրկանքներ՝ դրսևորված ոչ օրինաչափ վարքագծի համար:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ պետություն, անձ, պետական

իշխանություն, պաշտոնատար անձ, իրավաբանական պատասխանատվություն, նեգատիվ պատասխանատվություն, պոզիտիվ պատասխանատվություն, վարքագիծ:

ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГОСУДАРСТВА В КОНТЕКСТЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ПРОЦЕССОВ

АШОТ ЗАКАРЯН

Руководитель юридического отдела Аппарата
административного района Аван г. Ереван
Соискатель Института философии, социологии и права НАН РА
ashot.zaqaryan.55555@inbox.ru

Аннотация

В данной научной статье, на основе анализа мнений известных правоведов, международного и отечественного законодательства представлены особенности юридической ответственности государственной власти, являющейся средством ограничения государственной власти.

Автор статьи раскрывает особенности терминов «государство», «ограничение государственной власти», «правовые ограничения».

В статье представлены различные подходы известных представителей юридической мысли (Н.В. Витрук, М.С. Строгович, В.А. Тархов, Л.Б. Смирнов и др.) относительно специфики юридической ответственности органов государственной власти, должностных лиц, а также подчеркиваются негативные последствия, которые могут возникнуть вследствие ненадлежащего исполнения должностным лицом своих обязанностей.

Более того, автор подробно представляет проблемы формирования системы ответственности органов государственной власти и два основных подхода к понятию юридической ответственности, используемые в теории и практике права для решения данных проблем, а именно: позитивную (добровольную) и негативную (ретроспективную) ответственность. В этом контексте автором также рассматривается обязанность, возложенная на государственные субъекты, в установленном законом порядке, нести определенные личные, имущественные и организационные лишения за совершенное правонарушение.

На основе анализа юридической литературы, автор приходит к выводу об отсутствии разработанной единой концепции позитивной и негативной юридической ответственности, подчеркивая преимущественно превосходство негативной ответственности над позитивной ответственностью. В этом контексте автор подчеркивает, что позитивная юридическая ответственность – это требование дальнейшей сознательной, законной, активной деятельности государственных органов и должностных лиц, результатом которой является добровольное и законное поведение. В свою очередь, негативная (ретроспективная) ответственность – это обязанность указанных лиц нести определенные лишения личного, имущественного и организационного характера за противоправное поведение.

Ключевые слова и фразы: государство, личность, государственная власть, должностное лицо, юридическая ответственность, негативная ответственность, позитивная ответственность, поведение.

UNDERLYING ISSUES OF LEGAL RESPONSIBILITY OF THE STATE IN THE CONTEXT OF SCIENTIFIC RESEARCH PROCESSES

ASHOT ZAQARYAN

Head of the Legal Department of the Apparatus
of Avan administrative district, Yerevan
National Academy of Sciences,
Institute of Philosophy, Sociology and Law, PhD applicant
ashot.zaqaryan.55555@inbox.ru

Abstract

This scientific article is based on the opinions of well-known lawyers, the analysis of international and national legislation. It presents the features of the legal responsibility of state power to express the limitation of state power.

The author of the article reveals the features of the terms “state,” “limitation of state power,” and “legal limitations.”

The article presents various approaches of well-known representatives of legal thought (N.V. Vitruk, M.S. Strogovich, V.A. Tarkhov, L.B. Smirnov, and others) regarding the specifics of the legal responsibility of state authorities and officials. In that context, the negative consequences that may arise as a result of the improper performance of their duties by the official are emphasized.

The author also thoroughly presents the problems of the formation of the system of responsibility of the state authority. The author also presents two main approaches to the concept of legal responsibility, positive (voluntary) and negative (retrospective), applied in the theory and practice of law for the solution of aforementioned problems. In this context, the author also discusses the obligation imposed on state institutions in accordance with the law to bear certain personal, property and organizational deprivations for the offense committed.

Based on the comprehensive analysis of legal literature, the author concludes that a unified concept of positive and negative legal responsibility, mainly emphasizing the superiority of negative responsibility over positive responsibility, is yet to be fully developed. The author underscores the complexity of this concept, with positive legal responsibility being a requirement from state bodies and officials for further conscious, legitimate, active activity, the result of which is voluntary and lawful behavior. In contrast, negative (retrospective) responsibility is the responsibility of the above-mentioned subjects for certain deprivations of a personal, property and organizational nature for manifested abnormal behavior.

Keywords and phrases: State, personality, state power, official, legal responsibility, negative responsibility, positive responsibility, behavior.

Ներածություն

Գիտության և կրթության արդի զարգացման հիմնախնդիրների շրջանակներում առաձնակի ուշադրության են արժանանում պետության իշխանության սահմանափակման հիմնախնդիրների առանձնահատկությունները ժողովրդավարական, իրավական պետությունում: Հարկ է նշել, որ պետության իշխանության սահմանափակման հիմնախնդրի համապարփակ ուսումնասիրությունն իր ազդեցություն է թողնում Հայաստանի

Հանրապետությունում ինչպես իրավագիտության զարգացման, այնպես էլ՝ «Պետության և իրավունքի տեսություն», «Սահմանադրական իրավունք» առարկաների դասավանդման մեթոդիկայի վրա և կարող է ներառվել ինչպես պարտադիր, այնպես էլ լրացուցիչ, կամընտրական առարկաների համակարգում:

Կատարված ուսումնասիրությունները փաստում են, որ հետխորհրդային պետություններում գործընթացները բնութագրվում են ոչ միայն համամարդկային արժեքների հաստատմամբ, այլև մի շարք բացասական երևույթներով, որոնցից է՝ պետական իշխանության մարմինների և պաշտոնատար անձանց կողմից իրականացված իրավախախտման ցուցանիշների աճը: Հետևաբար, իրավաբանական պատասխանատվության կարգավորիչ, կանխարգելիչ, պատժիչ, վերականգնող, գործառույթների ազդեցությունը հանգեցնում է պետությունում մարդկային համընդհանուր արժեքների հաստատմանը, հասարակությունում բացասական երևույթների վերացմանը:

Հետազոտության մեթոդներ

Հետազոտությունում կիրառվել են ինչպես գիտական ճանաչողության ընդհանուր մեթոդները (ինդուկցիա, դեդուկցիա, վերլուծություն, համադրում), այնպես էլ հատուկ մասնագիտական՝ իրավա-համեմատական, համակարգային-կառուցվածքային, ձևական-իրավաբանական մեթոդները:

Վերլուծություն

Իրավաբանական գրականությունում պետությունը բնութագրվում է որպես հասարակության հատուկ քաղաքական կազմակերպություն, որն ունի տարածք, իր իշխանությունը տարածում է տվյալ տարածքի և այնտեղ ապրող բնակչության վրա, օժտված է ինքնիշխանությամբ, կառավարման հատուկ ապարատով, հրապարակում է վարքագծի համապարտադիր կանոններ (իրավունքի նորմեր), որոնց իրացումը անհրաժեշտ դեպքերում ապահովվում է հարկադրանքով **[1, էջ 68; 2, էջ 4; 3, էջ 4]:**

Իրավագետները բազմիցս նշել են, որ պետական իշխանության սահմանափակումը պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ իշխանությունը՝ ի դեմս այն իրականացնող մարմինների և պաշտոնատար անձանց, գործում է Սահմանադրությամբ և օրենսդրությամբ սահմանված կարգով և սահմաններում **[5, էջ 88; 6, էջ 14]:**

Այսինքն՝ գործ ունենք պետական իշխանության իրավական կազմակերպման հետ, ինչն ենթադրում է պետական մարմինների իրավասության շրջանակների, դրանց իրականացման ընթացակարգերի հստակ ամրագրում:

Միևնույն ժամանակ, «իրավական սահմանափակումներ» եզրույթը սահմանափակումների ընդհանուր հասկացության նկատմամբ առավել հստակ է: Ուշագրավ է, որ իրավական սահմանափակումն ապօրինի արարքի օրինական զսպումն է, որը պայմաններ է ստեղծում սուբյեկտների հանրային շահերի բավարարման և պաշտպանության համար: Ավելին, դրանք օրենքով ամրագրված սահմաններն են, որոնց շրջանակում պետք է գործեն սուբյեկտները՝ բացառելով անհատների գործունեության որոշակի հնարավորությունները **[7, 8]:**

Ընդհանուր առմամբ, իրավական սահմանափակումները իրավական գործիքներ են, որոնց օգնությամբ սահմանափակվում է պետության իշխանությունը և ապահովվում է իրավական կարգավորման կոնկրետ նպատակների իրագործումը:

Հարկ է նշել, որ պետական իշխանության սահմանափակման համակարգում կարևորվում է պետության իրավաբանական պատասխանատվությունը հիմնախնդիրը:

Պետական իշխանության պատասխանատվության համակարգի ձևավորման խնդիրները դիտարկելիս պետք է հիշել, որ իրավունքի տեսության մեջ կիրառվում

է իրավաբանական պատասխանատվության հայեցակարգի երկու հիմնական մոտեցում՝ պոզիտիվ (դրական, կամավոր) և նեգատիվ (հետահայաց):

Պեղության դրական պատասխանատվությունը հանդիսանում է պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց հետագա գիտակից, օրինական, ակտիվ գործունեությունների իրականացման պահանջը, այն մարմինների նկատմամբ, որոնք գիտակցում են իրավական կարգավորումներին հետևելու, դրանք պահպանելու անհրաժեշտությունը և առաջնորդվելով իրենց ներքին համոզմունքից չեն ընդունում այդ պահանջների խախտումը: Պոզիտիվ իրավաբանական պատասխանատվության արդյունքը՝ կամավոր և օրինական վարքագիծն է:

Հայտնի է, որ հակաիրավական, ոչ օրինաչափ վարքագիծն այն գործողությունը կամ անգործությունն է, որը խախտում է օրենքի, այլ իրավական ակտերի պահանջները, ինչպես նաև անձի սուբյեկտիվ իրավունքը: Գործողությունն անձի նպատակաուղղված, կամային արարքն է, իսկ անգործությունն արտահայտվում է անհրաժեշտ և պարտադիր վարքագիծ դրսևորելուց ձեռնպահ մնալով **[9]:**

Իրավահարաբերության բոլոր մասնակիցների, այդ թվում՝ պաշտոնատար անձանց, դրական պատասխանատվության բարձր մակարդակը վկայում է տվյալ հասարակության և պետության զարգացվածության բարձր մակարդակի մասին: Հետևաբար, հետխորհրդային հասարակության նպատակը պետք է լինի իրավահարաբերության բոլոր մասնակիցների, այդ թվում՝ իշխանության ներկայացուցիչների մոտ դրական պատասխանատվության բարձր մակարդակի ստեղծումը, որին հասնելով՝ հնարավոր կլինի խոսել իրական ժողովրդավարական և իրավական պետություն կառուցելու մասին: Կարծում ենք, առաջնային դիրք են զբաղեցնում պետության կողմից հասարակության անդամների, այդ թվում՝ պաշտոնատար անձանց իրավագիտակցության մակարդակի բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների իրականացումը, քանի որ վերոնշյալ սուբյեկտները պետք է առաջնորդվեն ոչ միայն իրավունքի նորմերով, այլև խղձով, արդարության և պատասխանատվության բարձր զգացումով: Մեր կարծիքով՝ պետության քաղաքացիների և հանրային իշխանության մարմինների ներկայացուցիչների մոտ քաղաքացիական պարտքի իրականացման, Սահմանադրության և ընթացիկ օրենսդրության պահպանման նկատմամբ բարձր պատասխանատվության ձևավորումը արդի ժողովրդավարական պետության կարևորագույն մարտահրավերներից մեկ է:

Համամիտ ենք Ռ. Հակոբյանի այն կարծիքին, որ կամավոր սահմանադրական պատասխանատվության հիմք է ծառայում սուբյեկտի կողմից սահմանադրաիրավական հատուկ կարգավիճակ ձեռք բերելը, օրինակ՝ պետության նախագահ, վարչապետ կամ օրենսդիր մարմնի անդամ ընտրվելը, նախարար կամ դատավոր նշանակվելը, երդում տալը և երդմամբ պաշտոն ստանձնելը, սահմանադրաիրավական նորմերի դրույթներին համապատասխան գործունեություն իրականացնելը և այլն **[10]:**

Միևնույն ժամանակ, իրավաբանական գրականության, տարբեր երկրների ներպետական իրավական ակտերի ուսումնասիրությունը վկայում է այն մասին, որ պետական իշխանության մարմնի ներկայացուցչը դառնում է պոզիտիվ սահմանադրական պատասխանատվության սուբյեկտ պաշտոնը ստանձնելիս, որը իրականացվում է երդմամբ: Օրինակ՝ ՀՀ Սահմանադրության 127-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է. «Հանրապետության նախագահը պաշտոնը ստանձնում է Հանրապետության նախորդ նախագահի լիազորությունների ավարտման օրը» **[11]:**

Երդմնակալությամբ պաշտոնը ստանձնում են նաև ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավորները հերթական ընտրությունների դեպքում նորընտիր Ազգային ժողովի առաջիննստաշրջանի բացման ժամանակ, Ազգային ժողովի նախագահի ընտրությունից, Հանրապետության նախագահի և Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ողջույնի խոսքից հետո: ՀՀ Ազգային ժողով կանոնակարգ օրենքի 33-րդ հոդվածի

համաձայն՝ նիստից բացակայող կամ Ազգային ժողովի կազմը հետագայում համալրած պատգամավորը երդվում է Ազգային ժողովի՝ իր մասնակցությանը առաջին նիստում: Ավելին, նույն հոդվածի 4.1 կետն ամրագրում է. «Երդվելուց հետո պատգամավորներն Ազգային ժողովի նիստում ստորագրում են երդման տեքստի տակ» **[12]:**

Կատարված ուսումնասիրությունները փաստում են, որ իրավագետներից Գ. Ե. Զախարովը, Ն. Ի. Մատուզովը, Ն. Վ. Վիտրուկը առաջարկում են պետության պոզիտիվ պատասխանատվությունը դիտարկել որպես անձի իրավական կարգավիճակի տարրերից մեկը, որը բնութագրվում է անձի կողմից իր պարտականությունները պատշաճ կատարելու անհրաժեշտությամբ **[13, էջ 22; 14; 15, էջ 48]:**

Տվյալ համատեքստում, պոզիտիվ իրավաբանական պատասխանատվությունը հանդիսանում է ոչ թե նորմատիվ-իրավական ակտով սահմանված իրավաբանական պարտականություն, այլ որպես այդպիսի պարտականության պատշաճ կատարման նախապայման:

Ըստ Ա. Յու. Բոնդարևի և Յու. Ի. Գրեցովի, պոզիտիվ իրավաբանական պատասխանատվությունը հանդիսանում է իրավունքի սուբյեկտիվ հատկանիշ: Նախ, պոզիտիվ իրավաբանական պատասխանատվությունը կապված է անձի հոգեբանական և գիտակցված վերաբերմունքն է իր պարտականությունների և դրանց հետ կապված կատարած գործողությունների, բարոյական պարտավորությունների նկատմամբ: Այսինքն, ըստ էության, այն գրեթե նույնականացվում է սոցիալական պատասխանատվության հետ: Երկրորդ՝ պոզիտիվ պատասխանատվությունը դիտարկվում է ազատության չափ, քանի որ իրավահարաբերության սուբյեկտը ազատության հասնելու համար պետք է վերահսկի իր վարքը և գործի պատասխանատու **[16, 17]:** Հետևաբար, ազատությունը պատասխանատու և գիտակցված գործունեություն է:

Ուշագրավ է տվյալ հիմնախնդիր վերաբերյալ Յու. Ի. Գրեցովի մոտեցումը, ըստ որի՝ պոզիտիվ իրավաբանական պատասխանատվության հիմքում ոչ թե անձի իրավական կարգավիճակն է, այլ անձի գործունեությունը: Իրավունքի սուբյեկտը բարոյական և մշակութային սկզբունքների կրող, իրավական գիտակցության, կենսափորձով, ազատության և պատասխանատվության որոշակի չափով օժտված կենդանի անձնավորություն է: Նշված հատկանիշները արտադրվում են յուրաքանչյուր անձի կողմից, և ոչ թե ներդրվում յուրաքանչյուրի մեջ **[17]:** Ավելին, նույնական երկու սուբյեկտ յուրովի են իրացնում պոզիտիվ պարտականությունները:

Պոզիտիվ իրավաբանական պատասխանատվության հայեցակարգի էության և հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը, տվյալ հասկացությունը իրավագիտության մեջ շրջանառության մեջ դնելը ձոխացնում է պատասխանատվության տեսությունը **[13, էջ 25]:**

Իրավաբանական գրականությունում մի խումբ իրավագետներ (Մ. Ս. Ստրոգովիչն, Վ. Ա. Տարխով, Լ. Բ. Սմիրնով, Ս. Մ. Զուբարև) պոզիտիվ իրավաբանական պատասխանատվության ներքո ընկալում են անձի պատասխանատու վերաբերմունքն է իրեն վերապահված պարտականությունների իրականցման նկատմամբ: Այն դեպքում, երբ անձը չի իրականացնում իր պարտականությունները, վրա է հասնում բացասական հետևանքները՝ նեգատիվ իրավաբանական պատասխանատվությունը (պատիժը, տույժը և այլն) **[18, 19, էջ 10, 20, 21 էջ 56]:**

Պետության նեգատիվ (հետահայաց) իրավաբանական պատասխանատվությունը օրենքով սահմանված ձևով պետական սուբյեկտների վրա դրված պարտականությունն է՝ կրել անձնական, գույքային և կազմակերպչական բնույթի որոշակի զրկանքներ՝ կատարված իրավախախտման համար **[13, 22, 23]:**

Այլ կերպ ասած՝ պետական մարմինները և նրանց պաշտոնատար անձինք

պետք է ենթարկվեն իրավաբանական պատասխանատվության, եթե նրանք թույլ են տվել երկու տեսակի իրավախախտում: Մի դեպքում գործ ունենք վերոնշյալ սուբյեկտների կողմից Սահմանադրության նորմերի և այլ նորմատիվ իրավական ակտերի դրույթների ուղղակի ոտնահարման հետ, իսկ մյուս դեպքում՝ այդ սուբյեկտների գործունեությունը արժանանում է բացասական գնահատականի կապված տվյալ սուբյեկտների լիազորությունների ոչ պատշաճ իրականացման կամ մասնագիտական ունակությունների, կարողությունների բացասական գնահատման հետ: Օրինակ, դատավորների նեգատիվ սահմանադրական պատասխանատվության հիմք է համարվում երդում չտալը, վերապահմամբ երդվելը կամ երդումը չկատարելը, անհամատեղելիության մասին պահանջները խախտելը **[10]**:

Նեգատիվ իրավաբանական պատասխանատվությունը կապված է պետական հարկադրանքի, նոր լրացուցիչ պարտականություն նշանակման հետ, արտահայտվում է անձնական, գույքային և կազմակերպչական բնույթի բացասական հետևանքներով, ինչպես նաև հանդես է գալիս որպես իրավունքի նորմի սանկցիայի իրականացում: Իրավաբանական պատասխանատվության պատժամիջոցների կիրառումը նեղացնում է պաշտոնատար անձի ազատ գործունեության դաշտը և հանդիսանում է պետական իշխանության սահմանափակման կառուցակարգի վերջին օղակը: Ընդ որում, իրավախախտումը իրավունքի սուբյեկտը պոզիտիվ պատասխանատվության կարգավորող իրավահարաբերությունների ոլորտից տեղափոխում է նեգատիվ պատասխանատվության պաշտպանական իրավահարաբերությունների ոլորտ:

Վերջին տարիներին, իրավունքի տեսությունում և պրակտիկայում քննարկման առարկա է դարձել պետական մարմինների, պաշտոնատար անձանց կողմից պարտականությունների անարդյունավետ կատարման դեպքում պատասխանատվության հիմնախնդրի դիտարկումը: Ընդ որում, փորձագետներից շատերը քննարկում են ոչ միայն աշխատողին նյութական պատասխանատվությունից ազատելու հիմքերի ընդլայնման հարցը, այլև առաջարկում են բարձրացնել աշխատողի արդյունավետությունը, կամ պայքարել պարտականությունների անարդյունավետ իրականացման դեմ աշխատանքը խտանող միջոցների կիրառմամբ **[24, էջ 22-23, 25, էջ 27-28]**:

Կարծում ենք, տվյալ դիրքորոշման հետ կարելի է համաձայնել մասամբ, քանի որ գործատուն կարող է խրախուսել աշխատողներին՝ կիրառելով խրախուսանքները (շնորհակալության հայտարարում, միանվագ դրամական պարգևատրում, հուշանվերով պարգևատրում, լրացուցիչ վճարովի արձակուրդի տրամադրում, կարգապահական տույժի հանում և այլն) իրենց կողմից աշխատանքային պարտականությունները բարեխիղճ կատարելու դեպքում: Ինչ վերաբերում է աշխատանքը խթանող այլ միջոցների կիրառմանը, որոնք վերաբերում են աշխատանքային պայմանների բարելավմանը, հանգստի տրամադրմանը, ապա դրանք կարող են էապես ազդել աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման վրա:

Հայտնի է, որ աշխատողին նյութական պատասխանատվությունից ազատելու հիմքերը որոշակի հանգամանքներ են, որոնց դեպքում աշխատողն ընդհանրապես ենթակա չէ նյութական պատասխանատվության, կամ էլ ազատվում է նյութական պատասխանատվությունից և գործատուին պատճառված վնասի հատուցումից **[26]**:

Իրավագետները առաջարկներ են ներկայացնում իրավական պատասխանատվությունը բացառող համընդհանուր բնույթի հանգամանքների, որպես միջձյուղային իրավական ինստիտուտի, հստակեցման վերաբերյալ, որոնք ընդգրկում են համընդհանուր բնույթի հանգամանքներ, որոնց դեպքում անձի կատարված արարքն , որն արտաքուստ պարունակում է իրավախախտման նշաններ, ճանաչվում է սոցիալապես օգտակար և օրինական: Տվյալ

հանգամանքներում, բացառվում է անձին ցանկացած տեսակի բացասական իրավաբանական պատասխանատվության ենթարկելը [27]:

Ուշագրավ է Մ.Ս. Նուսբաումի մոտեցումը, համաձայն որի, պետությունը պետք է խրախուսի պաշտոնատար անձանց մոտ հայրենասիրությունն ու նվիրումը հայրենիքին, ինչպես նաև դրանք սերմանումն երիտասարդ սերնդի մոտ: Այդ նպատակով, անհրաժեշտ է կատարելագործել ուսումնական ծրագրերը, ավելացնելով պատմություն և քաղաքագիտություն առարկաների ուսուցման դասաժամանակը [28, էջ 42–44]:

Պ. Ռիկյորն ու Բ. Թոլանը անդրադառնում են քաղաքական պատասխանատվության հարցին, այն կապելով քաղաքական գործիչների նախընտրական խոստումների և իրականացրած ծրագրերի համապատասխանության հետ, ինչպես նաև պաշտոնատար անձի ելույթներով հինված հանրային վստահության ցուցանիշի բարձրացման հետ [29, 30]:

Եզրակացություն

Կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ իրավաբանական պատասխանատվությունն անբախտելիորեն կապված է իրավունքի նորմերի, պետության, քաղաքացիների, միավորումների պարտականությունների և նշված սուբյեկտների հակաիրավական վարքագծի հետ: Պետության կողմից սահմանված իրավունքի նորմերը որոշում են սուբյեկտների իրավական պատասխանատվությունը և անկախ նրանց կամքից և ցանկությունից, այն կրում է պետական հարկադիր բնույթ: Մինչև ժամանակ, պետական իշխանության սահմանափակման համատեքստում, պետության պոզիտիվ և նեգատիվ պարտականությունները իրենց ուրույն ազդեցությունն են թողնում ժողովրդավարական պետության զարգացման, օրինականության հաստատման վրա:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Վաղարշյան Ա. Պետության և իրավունքի տեսություն-1: Դասախոսություն, Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2013, 224 էջ:
2. Правоведение: учеб. пособие/ Под общ. ред. Е.Г. Шабловой. Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2016. 192 с.
3. Kyris G. State recognition and dynamic sovereignty European Journal of International Relations. Volume28, Issue2, June 2022, p.287–311.
4. Kukathas Ch. A definition of the state. University of Queensland Law Journal, 2014. Volume 33. Issue2, p.357–366.
5. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. М.: Юристъ, 2003. 250 с.
6. Троицкая А.А. Конституционно-правовые пределы и ограничения свободы личности и публичной власти: дис. ... канд. юрид. наук. М. 2008. 227 с.
7. Kazanchian L., Zaqaryan A. Some Features of the Manifestation of Legal Limitation of State Power// “Bulwark of Law” scientific-methodical journal, Police Educational Complex of RA, Yerevan, 2023, p.142–153.
8. Zaqaryan A., Safaryan G. Historical Stages of the Formation of the Idea of Limiting State Power// Katchar Scientific Periodical. Vol.2, p.14–23. URL:<https://doi.org/10.54503/2579-2903-2023.2-14>
9. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի քաղաքացիական գործով թիվ ԵԿԴ/2128/02/13 որոշում (30.04.2015թ.) <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=97957> (դիտում՝ 25.03.2024թ.):
10. Հակոբյան Ռ. Սահմանադրական պատասխանատվության ինստիտուտը Հայաստանի Հանրապետությունում// «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», Երևան, 2020. № 1 (31), էջ 38–51:
11. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, (ընդ. 05.07.1995 թ. փոփոխ.

- 27.11.2005թ., 06.12.2015թ.) <https://www.president.am/hy/constitution/> (դիմում՝ 25.03.2024թ.):
12. ՀՀ Ազգային ժողովի կանոնակարգ սահմանադրական օրենք (ընդ.16.12.2016 թ. փոփոխ. 25.10.2023թ.), <https://www.arlis.am/documentView.aspx?docid=110824>, (դիմում՝ 25.03.2024թ.):
  13. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. М.: Норма, 2009. 259 с.
  14. Захаров Д.Е. О позитивной юридической ответственности // Российское право: образование, практика, наука. 2018. №4 (106). С. 46–55.
  15. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 293 с.
  16. Бондарев А.С. Юридическая ответственность –исключительно позитивное свойство субъектов права // Правоведение. 2008. №1. С. 133–144.
  17. Гревцов Ю.И. Субъект права // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 14: Право. 2014. №1. С. 33–39.
  18. Зубарев, С.М. Участие граждан в общественном контроле за деятельностью государственного аппарата: новые законодательные гарантии // Административное право и процесс. 2007. № 4. С. 20–25.
  19. Смирнов Л. Б. Юридическая ответственность осужденных в пенитенциарных учреждениях (теоретико-правовой аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. СПб. 1995. 18 с.
  20. Строгович М.С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. 1979, № 5. С. 72–78.
  21. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973. 455 с.
  22. Липинский Д. А. Позитивная юридическая ответственность в системе юридической ответственности // Правовое государство: теория и практика. 2017. № 3 (49). С. 7–15
  23. Шепалев Д.В. Юридическая ответственность: позитивный и негативный аспекты// Вестник Университета имени О. Е. Кутафина. 2023. №4 (104). С. 141–148.
  24. Токарева Ю.А., Глухенькая Н.М., Токарев А.Г. Мотивация трудовой деятельности персонала: комплексный подход. Шадринск. Изд. Шадринского государственного педагогического университета, 2021. 216 с.
  25. Шапиро С.А. Мотивация и стимулирование персонала. М.:Эксмо, 2005. 236 с.
  26. Рогожкин Н. А., Барышников Ю. В., Хан А. А. Обстоятельства, исключающие материальную ответственность работников: проблемы трудового законодательства// Аграрное и земельное право. 2020. №2 (182). С.149–151.
  27. Пархоменко С. В. Деяния, преступность которых исключается в силу социальной полезности и необходимости: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Иркутск, 2004. 52 с.
  28. Nussbaum M.C. Political Emotions, Political Emotions: Why Love Matters for Justice. Cambridge. Belknap Press. 2015. 480p.
  29. Ricoeur P. Fragility and responsibility. Philosophy and Social Criticism. Vol 21. Issue 5–6. 1995, p. 15–22.
  30. Tholan B. Political Responsibility as a Virtue: Nussbaum, MacIntyre, and Ricoeur on the Fragility of Politics. Alternatives: Global, Local, Political. 2018, Vol. 43(1), p. 22–34.

ԲՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼՈ-ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՎՐԱ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԿՈՉՈՒԲԱԵՎ

«Կոնտրա լեգեն» փաստաբանական ընկերության տնօրեն,
ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի
ինստիտուտի հայցորդ
legaldep02@gmail.com

Համառոտագիր

Սույն հետազոտության շրջանակներում հեղինակն ուսումնասիրել է անգլո-ամերիկյան իրավական համակարգի ձևավորման և զարգացման առանձնահատկությունները, ինչպես նաև՝ բնական իրավունքի դեղն ու դերը այդ իրավական համակարգում:

Հոդվածի հեղինակը բացահայտել է ժամանակակից իրավական համակարգի ազդեցությունը անգլո-ամերիկյան իրավական համակարգի վրա և այդ համատեքստում ներկայացրել է այդ ազդեցության դրական և բացասական կողմերը:

Մինչույն ժամանակ, հոդվածում քննության է առնվել անգլո-ամերիկյան իրավական համակարգի զարգացման առանձնահատկությունները դատական համակարգի համատեքստում, որտեղ դատական նախադեպը կրում է վճռորոշ և կենտրոնական դեր:

Դիտարկելով բնաիրավական հայեցակարգի ազդեցությունը անգլո-ամերիկյան իրավական ընտանիքի վրա՝ հեղինակը առանձնացնում է բնական իրավունքի կաթոլիկ և սոցիոլոգիական տեսությունները, որոնք գործում են այս իրավական համակարգի կիրառող երկրներում:

Ուսումնասիրելով հայտնի իրավագետների կարծիքները, ինչպես նաև արտասահմանյան երկրների օրենսդրությունը՝ հեղինակը ներկայացվում է բնական իրավունքի ազդեցությունը պետության Սահմանադրությունում մարդու հիմնական իրավունքների ամրագրման առանձնահատկությունների վրա: Մասնավորապես բացահայտվում է, որ մեկ միասնական գրավոր սահմանադրության բացակայությունը հանգեցնում է անձի իրավունքների և ազատությունների ինստիտուտի նախադեպային իրավունքի կանոններով լիովին կարգավորմանը: Նույնիսկ օրենսդրական ակտում մարդու իրավունքների դրույթների ուղղակի ամրագրման դեպքում նորմը սկսում է գործել միայն այն դեպքում, երբ այն բազմիցս կիրառվում և մեկնաբանվում է դատարանի կողմից հաստատված ձևով և կարգով:

Հեղինակը նաև ընդգծում է, որ անգլո-ամերիկյան ընտանիքի երկրները անմասն չեն մնացել գլոբալացման գործընթացներից: Համաշխարհային սպառնալիքները, ինչպիսիք են՝ ահաբեկչությունը, թրաֆիքինգը, թմրաբիզնեսի ահագնացող զարգացումները, պետություններին ստիպեցին համատեղել իրենց ուժերը, ստեղծել տարատեսակ միություններ և փոփոխել ներպետական օրենսդրությունը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ բնական իրավունքներ, անգլո-ամերիկյան իրավական համակարգ, ժամանակակից իրավական համակարգ, դատարան, սահմանադրություն, օրենք:

ВЛИЯНИЕ ЕСТЕСТВЕННОГО ПРАВА НА АНГЛО–АМЕРИКАНСКУЮ ПРАВОВУЮ СИСТЕМУ

АЛЕКСАНДР КОЧУБАЕВ

директор юридической фирмы «Контра легем»,
Соискатель Института философии, социология и права НАН РА
legaldep02@gmail.com

Аннотация

В рамках данного исследования автор изучил особенности становления и развития англо–американской правовой системы, а также роль естественного права в этой правовой системе.

Автором статьи было раскрыто влияние романо–германской правовой системы на англоамериканскую правовую систему и представлены плюсы и минусы этого влияния в данном контексте.

В то же время в статье рассматриваются особенности развития англо–американской правовой системы в контексте судебной системы, где судебный прецедент играет центральную и решающую роль.

Рассматривая влияние концепции естественного права на англо–американскую правовую семью, автор разделяет католическую и социологическую теории естественного права, которые действуют в странах, практикующих данную правовую систему.

Изучая мнения известных юристов, а также законодательство зарубежных стран, автор представляет влияние естественного права на особенности закрепления основных прав человека в Конституции государства.

В частности, выявляется, что отсутствие единой писаной конституции приводит к полной регламентации института прав и свобод человека нормами прецедентного права. Даже при прямом закреплении положений о правах человека в законодательном акте, норма начинает действовать только в том случае, если она неоднократно применяется и интерпретируется в форме и порядке, утвержденных судом.

Автор также подчеркивает, что страны англо–американской семьи не остались в стороне от процессов глобализации.

Глобальные угрозы, такие как терроризм, торговля людьми, растущее развитие наркобизнеса, заставили государства объединить свои усилия, создать различные союзы и внести изменения во внутреннее законодательство.

Ключевые слова и фразы: естественные права, англо–американская правовая система, романо–германская правовая система, суд, Конституция, закон.

THE INFLUENCE OF NATURAL LAW ON THE ANGLO-AMERICAN LEGAL SYSTEM

ALEKSANDR KOCHUBAEV

Director of «Contra Legem» Law Firm Yerevan City
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Philosophy, Sociology and Law, PhD applicant
legaldep02@gmail.com

Abstract

Within the framework of this research, the author has studied the characteristics of the formation and development of the Anglo-American legal system, as well as the role of natural law in that legal system.

The author of the article revealed the influence of the Romano-Germanic legal system on the Anglo-American legal system and presented the positive and negative aspects of this influence.

At the same time, the article examines the features of the development of the Anglo-American legal system in the context of the judicial system, where the judicial precedent plays a crucial and central role.

Observing the influence of the concept of natural law on the Anglo-American legal family, the author distinguishes the catholic and sociological theories of natural law that operate in the countries applying this legal system.

Studying the opinions of well-known lawyers, as well as the legislation of foreign countries, the author presents the influence of natural law on the peculiarities of the enshrinement of fundamental human rights in the Constitution of the state.

In particular, the absence of a written Constitution leads to a complete regulation of the Institution of individual rights and freedoms by the norms of case law. Even with the direct consolidation of human rights provisions in a legislative act, the norm becomes effective only if it is repeatedly applied and interpreted in the form and manner approved by the court.

The author also emphasizes that the countries of the Anglo-American family have not remained aloof from globalization. Global threats such as terrorism, trafficking, and the growing development of the drug business have forced States to join forces, create various alliances, and amend domestic legislation.

Key words and phrases: Natural rights, Anglo-American legal system, Romano-German legal system, court, Constitution, law.

Ներածություն

Ժամանակակից իրավական համակարգերի ուսումնասիրությունը հանդիսանում է հետազոտահեն կրթության զարգացման բաղկացուցիչ մաս, քանի որ նպաստում է իրավագիտությունում առկա բացերի լրացմանը, համադրելով՝ կրթություն և գիտություն հիմնարար փոխհարաբերությունները: Տվյալ համատեքստում դիտարկելով անգլո-սաքսոնական իրավական ընտանիքը, կարող ենք փաստել, որ այն միավորում է Անգլիայի, Հյուսիսային Իռլանդիայի, Կանադայի, Ավստրալիայի և այլ երկրների իրավական համակարգերը մի կողմից և ԱՄՆ-ի և ամերիկյան ազդեցության երկրների իրավական համակարգերը մյուս կողմից: Այս հանգամանքի հաշվառմամբ, հետազոտվող իրավական ընտանիքը բնութագրելու համար, կարծում ենք, առավել ճիշտ է անգլո-ամերիկյան ձևակերպումը:

Վերլուծություն

Անգլո-ամերիկյան իրավական համակարգը բաղկացած է երկու ենթա-համակարգից՝ անգլիական իրավունքի երկրներ և ամերիկյան իրավունքի երկրներ:

Անգլո-ամերիկյան իրավական ընտանիքը հաճախ անվանվում է նաև ընդհանուր իրավունքի ընտանիք (Common law): Ընդհանուր իրավունքն իր վրա պատմության խորը դրոշմը կրող համակարգ է, իսկ այդ պատմությունը մինչև 18-րդ դարը եղել է գուտ անգլիական իրավունքի պատմությունը: Այն ընթացել է զարգացման երեք ուղիով՝

- ընդհանուր իրավունքի ձևավորման,
- արդարության իրավունքով (equity law) դրա լրացման և
- ստատուտային (statute law) մեկնաբանության ուղիով **[1, էջ 14, 2, էջ 214-216]:**

Ի տարբերություն ռոմանագերմանական իրավական համակարգի, անգլո-ամերիկյան իրավական ընտանիքում «գլխավոր նորմը» հանդիսանում են ոչ թե օրենքում ամրագրված դրույթները, այլ դատական մարմինների կողմից կոնկրետ գործի լուծման ընթացքում արտահայտված դիրքորոշումները: Առհասարակ՝ ընդհանուր իրավունքի երկրների իրավական համակարգը կազուսային է և հիմնված է կոնկրետ գործերով իրավական մեկնաբանության վրա:

Մրան հակառակ՝ ռոմանագերմանական իրավական համակարգը բնութագրվում է ապագային միտված վերացական կանոնների սահմանմամբ: Իրերի այսպիսի դրությունը անհասկանալի է անգլիացի իրավաբանների համար, քանի որ վերջիններս իրավունք են համարում միայն այնպիսի նորմերը, որոնք «ապրոբացիա» են անցել դատական համակարգում: Ի տարբերություն մյուս իրավական ընտանիքների, անգլո-ամերիկյան ընտանիքում իրավունքի հիմնական աղբյուր ձանաչվում է դատական նախադեպը: Համաձայն գոյություն ունեցող կանոնների՝ դատարանն ամեն տեսակի հարց լուծելիս ձևականորեն կաշկանդված է վերադաս դատարանի կամ նույն առյանի դատարանի կողմից համանման հարցով կայացված որոշմամբ **[3, էջ 65;4]:**

Քննարկվող իրավական համակարգի հիմնական սկզբունքը հանգում է «նույն գործերը լուծվում են համանման ձևով» (stare decisis) սկզբունքին: Իրավական համակարգերի անգլոսաքսոնական խումբը հիմնված է դատական կամ վարչական նախադեպի՝ որպես իրավունքի հիմնական աղբյուր ընդունելու, դատական և վարչական ակտերը նորմատիվ հատկանիշներով օժտելու գաղափարի վրա: Համընդհանուր կերպով ընդունվում է, որ մեկ անգամ ձևակերպված դատական (իրավակիրառ) որոշումը պարտադիր է դառնում այլ նմանատիպ գործերի դեպքում: Իրավունքը մասնավոր և հանրայինի չի բաժանվում: Ընդունված է խոսել «ընդհանուր իրավունք»-ի և «արդարության իրավունք»-ի մասին: Կարևոր նշանակություն չի տրվում նաև իրավունքի ճյուղերի առանձնացմանը **[5, էջ 259]:**

Անգլո-ամերիկյան իրավական համակարգում որակական առանձնահատկություններ ունի ամերիկյան իրավական համակարգը: Այստեղ առկա են և անգլո-ամերիկյան իրավական համակարգին և ռոմանագերմանական իրավական համակարգին բնորոշ տարրեր: Նախ և առաջ՝ ԱՄՆ-ն ընդհանուր իրավունքի այն երկրներից է, որը ունի գրված սահմանադրություն՝ հարցի ռոմանագերմանական ընկալմամբ: Բացի այդ՝ ԱՄՆ-ի առանձին նահանգներում (Կալիֆոռնիա, Լուիզիանա և այլն) առկա են ռոմանագերմանական համակարգին բնորոշ օրենսգրքեր և օրենքներ:

Կարծում ենք, որ դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ԱՄՆ ներկայիս նահանգների մի մասը գաղութացված են եղել Ֆրանսիայի և Իսպանիայի կողմից և բնական է, որ գաղութ նահանգները կրել են մետրոպոլ երկրի իրավական ազդեցությունը:

ԱՄՆ-ի դատական համակարգը ևս ունի ռոմանագերմանական կառուցվածք,

որտեղ ընդհանուր իրավասության դատարանները քննում են բոլոր գործերը, իսկ Գերագույն դատարանի մենաշնորհային իրավագործությունն է հանդիսանում սահմանադրության մեկնաբանությունը և սահմանադրական արդարադատության իրականացումը: Ավելին՝ ամերիկյան հեղափոխությունը առաջ քաշեց ամերիկյան իրավունքի գաղափարը, որը պետք է խզեր բոլոր կապերը «անգլիական անցյալի» հետ, իսկ ԱՄՆ Սահմանադրության, օրենսգրքերի, օրենքներ ընդունումը, դատական նախադեպից հրաժարումը կարևոր քայլեր էին այդ նպատակի իրագործման համար:

Ժամանակակից ԱՄՆ տարածքում անգլիացի գաղթյալները ներդրել են սովորական, նախադեպային իրավունքի հիմնական սկզբունքները, թեպետ աստիճանաբար ի հայտ են եկել միանգամայն նորամուծություններ՝ կապված ԱՄՆ ֆեդերատիվ կառուցվածքի և օրենքներ և այլ նորմատիվ իրավական ակտեր ստեղծելու իրավաստեղծ գործունեության զարգացման հետ **[9]**:

Իրավունքի աղբյուրների ամերիկյան համակարգում ոչ միայն Սահմանադրությունն ու ֆեդերատիվ օրենքներն են, այլև նահանգների ծավալուն օրենքները՝ մինչև անգամ քաղաքացիական, քրեական և այլ օրենսգրքերը: Թեպետ այստեղ ֆեդերատիվ օրենսդրության դերը աճում է, այնուամենայնիվ, իրավաբանական պրակտիկայում ավելի հաճախ դիմում են նահանգների նորմատիվ ակտերին: Նահանգները իրենց իրավասության սահմաններում ստեղծում են օրենքներ և սեփական նախադեպեր, նրանց բարձրագույն դատական ատյանները: ԱՄՆ-ում ֆեդերատիվ օրենսդրությունը մշտապես հրապարակվում է համակարգված տեսքով, որը կրում է Օրենքների ժողովածու անունը և բաղկացած է 50 տարբեր բաժիններից:

Մեծ Բրիտանիան քննարկվող իրավական ընտանիքի առանձնահատուկ հիմնադիրներից է համարվում: Վերը նշված հատկանիշները հիմնականում պահպանում են իրենց կենսունակությունը, սակայն այս համակարգի ներսում տեղի են ունենում որակական փոփոխություններ: Անընդհատ աճող կարևորություն են ձեռք բերում պառլամենտական ստատուտները, որոնց տակ ենթադրվում են իշխանության օրենսդրական ճյուղի նորմատիվ իրավական ակտերը **[1, էջ 14, 2, էջ 214–216]**:

Կրթության սպասարկման, բնակչության սոցիալական ապահովագրության և բժշկական սպասարկման ոլորտներում օրըստօրե աճում է դեկեգացված օրենսդրության դերը, որի բարձրագույն ձև է համարվում «Հրամանը Խորհրդում»: Այն հանդիսանում է կառավարության նորմատիվ իրավական ակտ, որը հնչեցվել է թագի և Գաղտնի խորհրդի անունից: Շատ նորմատիվ իրավական ակտեր ընդունվում են նախարարությունների և այլ պետական գերատեսչությունների կողմից Պառլամենտի վերապահմամբ **[9]**:

Խոսելով բնաիրավական հայեցակարգի՝ անգլո-ամերիկյան իրավական ընտանիքի վրա ազդեցության մասին՝ պետք է նշել, որ այս իրավական համակարգի երկրներում բնական իրավունքի տեսությունները բաժանված են հիմնականում երկու խմբի՝ կաթոլիկ և սոցիոլոգիական **[9]**: Կաթոլիկ տեսությունները իրենց դիրքերը շարունակում են պահպանել այն երկրներում, որտեղ մեծ է կաթոլիկ եկեղեցու դերակատարությունը և որտեղ մինչև այսօր Թովմա Աքվինացու կողմից մշակված գաղափարաբանությունը շարունակում է լինել տիրապետող: Այս ամենով հանդերձ նկատվում է այդ տեսությունները արդի պահանջներին համապատասխանեցնելու փորձեր, որոնք ստացել են նեոտիմիզմ անվանումը **[10, էջ 80–85]**: Բնական իրավունքի սոցիոլոգիական մոտեցումը բնութագրվում է ավելի շուտ փաստերի վերլուծության վրա հիմնվածությամբ: Այստեղ զարգացման կարևոր տարր դարձավ ի հայտ եկող սոցիալական գիտությունների կողմից մշակված գիտական մեթոդների կիրառումը մարդու հիմնական դրդումների, նրա ձգտումների և պահանջների, ինչպես նաև հասարակության մեջ այդ ձգտումների

իրականացման համար անհրաժեշտ վարքի նորմերի մասին առաջնային տվյալների ամփոփման համար **[10, էջ 88]**:

ԱՄՆ-ում սոցիալական գիտություններին հատկացվող էական ուշադրությունը բերեց նրան, որ Ամերիկայում նման հայեցակարգերը ավելի արագ զարգացան, քան որևիցե այլ տեղ և ունեցան պատմական նշանակություն: Խոսքը վերաբերում է ԱՄՆ Սահմանադրությանը և Անկախության հռչակագրին, որոնք մարդու բնական իրավունքների առաջին նորմատիվ արտահայտություններն են:

Անգլիայում լինում են դեպքեր, երբ իրավական համակարգը հղում է կատարում «բնական արդարությանը»: Այսպես, անգլիական իրավունքի համաձայն՝ ներքին տրիբունալի որոշումը (օրինակ՝ պրոֆմիտության, ակումբի կամ ասոցիացիայի անդամներից մեկին հեռացնելու մասին որոշումը) կարող է չեղարկվել, եթե այն հակասում է բնական արդարությանը: Դա վերաբերում է որոշակի ստանդարտներին հետևելու անհրաժեշտությանը, ստանդարտների, որոնք անգլիական իրավունքը կարևոր է համարում: Բնական արդարությանը հակասելու պատճառաբանությամբ կարող է մերժվել նաև օտարերկրյա դատարանի որոշման կատարումը **[10, էջ 89]**: Այդ գործընթացը բնաիրավական հայեցակարգի որոշակի ազդեցության հետևանքն է:

Անգլո-ամերիկյան իրավական համակարգում բնական իրավունքի գաղափարի զարգացման պատմության առավել կարևոր ասպեկտներից էր «Մարդու իրավունքների բիլը» ամերիկյան սահմանադրության մեջ ներառելը, որի արդյունքում այդ իրավունքները ձեռք բերեցին ոչ միայն կոնկրետ բովանդակություն, այլև՝ իրավաբանական ճանաչում: Կասկածից վեր է, որ այն կարող էր տեղի ունենալ միայն բնական իրավունքի շնորհիվ: Ավելին, և ԱՄՆ-ում, և այլ երկրներում մարդու իրավունքների հետ կապված խնդիրների մեկնաբանման ժամանակ հաճախ հղում է կատարվում բնական իրավունքին՝ որպես դրանց հիմնավորման:

Պետք է նշել, որ ժոմանագերմանական իրավական համակարգի ներսում տեղի ունեցող գլոբալացման գործընթացներից անգլո-ամերիկյան ընտանիքի երկրները անմասն չեն մնացել: Անգլո-ամերիկյան գրեթե բոլոր երկրները հանդիսանում են ՄԱԿ-ի անդամ, վավերացրել են Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը կամ անդամակցում են այլ վերաբերական կազմակերպությունների: Մյուս կողմից՝ նկատվում է այլ միտումներ, որոնք բնութագրվում են իրավական ընտանիքների միախառնմամբ:

Նշված գործընթացը պայմանավորված է աշխարհում տեղի ունեցող զարգացումներով: Ահաբեկչության, թրաֆիքինգի, թմրաբիզնեսի ահագնացող զարգացումները, էկոլոգիական աղետի վտանգները, միջազգային անվտանգության սպառնալիքները կամք թելադրող պետություններին ստիպեցին համատեղել իրենց ուժերը, որոնց արդյունքում ստեղծվեցին տարատեսակ միություններ (Հյուսիսատլանտյան դաշինք, Մեծ յոթնյակ և այլն): Նշված կառույցների որոշումները անդամ երկրների համար ունեն կատարման ենթակա պարտադիր բնույթ: Այսինքն՝ որոշակի առումով կարելի է խոսել այն մասին, որ ավանդական իրավական ընտանիքները այսօր կորցրել են իրենց ինքնուրույնությունը, իսկ շարունակվող գլոբալիզացման պայմաններում տեսանելի ապագայում դրանք կկորցնեն իրենց դերակատարումը:

Անգլոսաքսոնական իրավական համակարգում վճռորոշ դեր ունեն բարձրագույն դատական աստիճանները: Տարբեր հարցերի վերաբերյալ դատական որոշումները մինչ օրս կազմում են ընդհանուր իրավունքի հիմքը: Դատավորների կողմից կոնկրետ գործերով ստեղծված նախադեպերը օրենքի հիմնարար նորմեր են: Հատկանշական է, որ անգլիական իրավունքի համակարգում մարդու իրավունքներն ու ազատությունները համարվում են ինքնին հասկանալի, ինչի կապակցությամբ անհատի իրավունքներն ու ազատությունները կարող են և

չկարգավորվել հիմնարար օրենքներով, այլ կարգավորվում են կանոնադրությամբ, դատական նախադեպերով և նույնիսկ սովորույթներով: Քաղաքական իրավունքներն ու ազատությունները (խոսքի, հավաքների, հանրահավաքների, ցույցերի ազատությունը) հիմնականում կարգավորվում են սովորույթներով, իսկ կանոնադրությունը սահմանում է դրանց իրականացման համար միայն որոշ պահանջներ (օրինակ՝ կայանալիք հանրահավաքի մասին ծանուցման կարգը) **[11, էջ 111, 12, էջ 31-38, 13, էջ 384]:**

Մեծ Բրիտանիայում ընդհանրապես չկա մարդու իրավունքների և ազատությունների բաժանում սահմանադրականների և գործող օրենսդրությամբ ամրագրվածների՝ միասնական գրավոր սահմանադրության բացակայության պատճառով: Ընդհանուր իրավունքի համակարգում իր վառ արտահայտությունն է գտնում դատական իշխանության անկախության սկզբունքը: Պրոֆեսիոնալ իրավաբանների գոյություն ունեցող շրջանակը հսկայական ազդեցություն ունի հասարակության քաղաքական և իրավական ոլորտի զարգացման, կյանքի որոշիչ նորմերի ստեղծման վրա: Այս համակարգում մարդու իրավունքների հայեցակարգն ուղղակիորեն կախված է դատական իշխանության գործունեությունից:

Այս կապակցությամբ հսկայական ազդեցություն է տրվում բարոյական գործոնին: Ընդհանուր իրավունքի նորմերը պետք է համապատասխանեն բարոյականության նորմերին: Զգալի դեր են խաղացել նաև կրոնական կարգերը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Մ.Ն. Մարչենկոն. «7-րդ դարի վերջին (696թ.) Անգլիայի կողմից քրիստոնեության ընդունման և թագավորական իշխանության «արդարադատության և արդարության բարձրագույն աղբյուրի» աստիճանական վերափոխման հետ գնալով անգլո-սաքսոնական իրավունքի համար ավելի կարևոր էին դառնում եկեղեցական ակտերը, ինչպես նաև «դատական որոշումները» և «արքայի օրենքները» **[14, էջ 639]:**

Գործերի դատական վերանայման ընթացակարգի բարդությունը հանգեցրեց նրան, որ XV դ. ձևավորվեց զուգահեռ դատական համակարգ՝ արդարության իրավունք, որը ձևավորվել է լորդ կանցլերի որոշումներից: Արդարության իրավունքն առանձնանում էր վեձերի վարման ավելի պարզ գործընթացով և լուծման արդյունավետությամբ՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ լորդ կանցլերն ուներ որոշումը կատարելուն հարկադրելու մի շարք միջոցներ և մեխանիզմներ (դատարան չներկայանալու համար տույժերի կիրառում, դատարանի վճիռը չկատարելու համար ազատագրկման սպառնալիք): Լորդ կանցլերը իր որոշումներում հանդես էր գալիս որպես թագավորական արդարության պահպան: Արդարությունից բացի, լորդ կանցլերը որոշում կայացնելիս առաջնորդվել է ընդհանուր սկզբունքներով՝ այսպես կոչված «մաքսիմներով» **[15, էջ 118, 16, էջ 284, 17, էջ 115-118]:**

Եթե եվրոպայում լուսավորության գաղափարներն ամենակարևոր շարժիչ ուժն էին, ապա Անգլիայում լուսավորության առաջատար մտածողների փիլիսոփայական և քաղաքական և իրավական հայացքներն այդքան էական դեր չէին խաղում: Անգլիայում չեղան այնպիսի արմատական, հեղափոխական փոփոխություններ, ինչպիսին տեղի ունեցան Ֆրանսիայում, և փոփոխությունների հրատապ անհրաժեշտությունը ռեալիզացվեց բարեփոխումների միջոցով և գոյություն ունեցող ինստիտուտների հիման վրա՝ հաշվի առնելով անցյալի փորձը: Այս կապակցությամբ բնական իրավունքի տեսությունը օրգանապես իր արտացոլումն է գտել դատարանների որոշումներով նոր հարցերի վերաբերյալ ընդունված նորաստեղծ նախադեպերում: Միաժամանակ Անգլիայի առաջադեմ դեմքերը խիստ դժգոհ էր անգլիական իրավական համակարգի պահպանողականությունից: XVI-XVII դդ. Հռոմեական իրավունքը սպառնում էր ընդհանուր իրավունքի համակարգին իր տեղը զբաղեցնել տարբեր աստիճաններով: «Ճիշտ է, ոչ թե պրոֆեսիոնալ իրավաբանները, այլ գրողներն ու մտավորականները, որոնք

հիանում էին Վերածննդի և հումանիզմի գաղափարներով, հաճախ խարանում էին ընդհանուր իրավունքի «բարբարոսությունն» ու «ֆորմալիզմը» և պաշտպանում էին ավելի հստակ և կանոնավոր, իրենց կարծիքով, քաղաքացիական օրենք, սակայն ընդհանուր իրավունքը չիրաժարվեց իր դիրքերից, այլ սկսեց գերակշռել ու գերակշռել Անգլիայում: Իրավական մշակույթների բախման հաղթանակից հետո ընդհանուր իրավունքի համակարգը, հատկապես Անգլիայի մասով, որոշ ժամանակով ընկավ հանգիստ և չափավոր զարգացման հոսքի մեջ: Անգլիական իրավունքը հարմարեցվել է երկրի կարիքներին և հաշվի է առել հասարակական կյանքում նոր ի հայտ եկած միտումները **[14, էջ 649–650]**: Ընդհանուր իրավունքի տարածումը Անգլիայից դուրս հանգեցրեց մարդու իրավունքների օրենսդրության զարգացմանն ու հարստացմանը:

Քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների ամերիկյան հայեցակարգի հիմնարար առանձնահատկությունները ձևավորվել են գաղութատիրության ժամանակաշրջանում: Բրիտանական գաղութների զարգացման սկզբնական փուլում Նոր երկրում անհատի իրավունքների և ազատությունների գաղափարները ձեռք բերին կրոնական երանգ: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ ամերիկյան մայրցամաք ժամանած բազմաթիվ ներգաղթյալներ հալածյալներ էին, ովքեր փախել էին իրենց հայրենիքից՝ կրոնական համոզմունքների պատճառով: Կրոնական ազատության համար մղվող պայքարով է մեծապես պայմանավորվել ամերիկացիների՝ ընդհանուր առմամբ իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությանն ուղղված հանձնառությունը: Ամերիկյան հողի վրա զարգացած պուրիտանական գաղափարախոսության հիմքում ընկած է այն գաղափարը, որ քաղաքացիական իշխանության աղբյուրը Աստված է, և որ նրա կամքով են մարդիկ միմյանց հետ համաձայնում քաղաքական և իրավական ինստիտուտների ստեղծման հարցում: Միայն տարիների ընթացքում հասարակական կարգի վերաբերյալ մարդկանց միջև կամավոր համաձայնության մասին գաղափարը սկսեց ձեռք բերել անկախ, աստվածային կամքի հետ չկապված ուսմունքի հատկանիշներ **[18, էջ 7]**:

Բնական իրավունքի գաղափարները առանցքային դարձան ամերիկյան, և, թերևս, ընդհանրապես մարդու իրավունքների արևմտյան հայեցակարգում: Ընդհանուր առմամբ, մարդու բնական իրավունքների տարբեր մեկնաբանությունները հանգում են մի բանի՝ անհատի իրավունքներն ու ազատությունները կախված չեն պետության կամքից, պետությունը չի շնորհում դրանք մարդկանց, դրանք բնորոշ են մարդուն ի ծնե՝ շնորհիվ նրա մարդկային բնության **[19]**: Հատկանշական է, որ «Հիմնադիր հայրերը» Միացյալ Նահանգների Սահմանադրության տեքստը մշակելիս լուռ անցնեն մարդու իրավունքների և ազատությունների շուրջ: Ամերիկացի պատմաբանները նշում են, որ մշակողները «անհատի իրավունքները համարել են «բնական» և, հետևաբար, հիմնարար օրենքի տեքստում ամրագրման կարիք դրանք չեն ունեցել: Այդ իրավունքների նման թվարկումը կարող էր իբր մեկնաբանվել որպես բոլոր իրավունքների և ազատությունների սպառիչ ցանկ, որը կհանգեցներ ոտնձգությունների այն իրավունքների և ազատությունների նկատմամբ, որոնք ներառված չեն այդ ցանկում» **[18, էջ 18]**:

Հետևաբար, 1791 թվականին վավերացվեցին ԱՄՆ Սահմանադրության առաջին տասը փոփոխությունները, որոնք պարունակում էին մարդու իրավունքների և ազատությունների ավելի մանրամասն ցանկ՝ իրավունքների բիլլ: Արևմտյան իրավունքի ժամանակակից պետություններում մարդու և քաղաքացու հիմնարար իրավունքներն ու ազատությունները ամրագրված են սահմանադրությամբ կամ սահմանադրական ակտերով **[17, էջ 111–117]**:

Եզրակացություն

Հիմք ընդունելով կտարված բնական իրավունքի վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրությունները՝ կարող ենք եզրահանգել, որ այն տարաբնույթ եղանակներով է դրսևորվում ինչպես անգլո-ամերիկյան, այնպես էլ ռոմանագերմանական իրավական համակարգերում՝ շեշտադրելով դրանց միջև առկա էական տարբերությունները: Այդ հանգամանքը առավել ցայտուն արտահայտվում է մարդու հիմնական իրավունքների ճանաչման, դրանց ամրագրման ընթացակարգում, ինչպես նաև՝ դատական համակարգերի գործունեության:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Баранов В.Ф. Возникновение и развитие английского общего права в XI–XVI веках. Дис. канд юрид наук. 2012. Москва. 258 с.
2. Шабуров А. СЖайкбаев., Ж. С. Теория государства и права: учебное пособие – Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2019. 382 с.
3. Մուրադյան Մ. Արտասահմանյան երկրների սահմանադրական իրավունք: Ընդհանուր մաս: Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար. Երևան, Լուսարաց, 2009, 305 էջ:
4. Чиркин В.Е. Глобальные правовые системы, правовые семьи и их классификация // Право. Журнал Высшей школы экономики. 2017. № 4. С. 18–30.
5. Фаткуллин Ф.Н., Фаткуллин Ф.Ф.. Проблемы теории государства и права / Учебное пособие. Казань: КЮИ МВД России, 2003. 351 с.
6. Теория государства и права, учебное пособие, кол авторов, под ред. Темнов Е.И., 2-е изд., Конкурс 2009. 240 с.
7. Теория государства и права: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. Е. И. Темнова. 2-е изд., М. : КноРус, 2013. 382 с.
8. Протасов, В.Н. Теория государства и права: учебник и практикум для вузов / В.Н. Протасов. М.: Юрайт, 2024. 455 с.
9. Кушнир И.В. Теория государства и права. 2014. URL: https://be5.biz/pravo/t_033/index.html (դիտում՝ 15.03.2024թ.):
10. Ллойд, Д. Идея права/ Перевод с английского: М. А. Юмашева, Ю. М. Юмашев. Изд. 5-е. М.: Книгодел, 2009. 376 с.
11. Григонис Э.П., Григонис В.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. С.-Пб. СПб., 2002. 416 с.
12. Правовые семьи современности: исторические корни, основные черты и некоторые правовые институты/ Под общ. ред. Г. Э. Адыгезаловой. Москва–Берлин. 2020. 292 с.
13. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / Под общ. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. М.: Норма, 2004. 832 с.
14. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» . М.: Городец, 2002. 1087 с.
15. Оксамытний В.В. Сравнительное правоведение: Учебник. М. Кнорус. 2023. 222 с.
16. Цвайгерт К., Кетц Х., Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. Т. 1. М.: Междунар. отношения. 1998. 476 с.
17. Обеспечение прав человека: учебник / Под общ. ред. Ю.В. Анохина. Барнаул: Барнаульский юридический институт МВД России. 2016. 599 с.
18. США: конституция и права граждан/Отв. ред., Червоная С.А. М.: Мысль, 1987. 315 с.
19. Оксамытний В. В. Принципы формирования и функционирования современных правовых семей: сравнительно-теоретический анализ// Юридическая техника. 2020. №14. С. 240–245.

**ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԵՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՐԳԻ
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ**

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Կոնցեռն դիպլոմ փաստաբանական գրասենյակ, փաստաբան
Հայաստանի Եվրոպական համալսարանի
իրավագիտության ամբիոնի ԺԲ.02-Հանրային իրավունք մասնագիտությամբ
ասպիրանտ
melqonyanharutyun@icloud.am

Համառոտագիր

Արհեստական բանականության վրա հիմնված տեխնոլոգիաների զարգացումն որոշակի ազդեցություն կունենա իրավագիտության հետագա զարգացման, ինչպես նաև իրավական կրթության վրա: Այդ իսկ պատճառով արհեստական բանականության լույսի ներքո իրավունքի հետազոտահեն կրթության հիմնահարցերի ուսումնասիրությունն ու առկա տեսական և գործնական հիմնահարցերի վեր հանումն արդիական է: Ներկայացվածի հիման վրա կարող ենք նշել, որ մեր կողմից քննարկվել են արհեստական բանականության զարգացման օրինաչափությունները, ինչպես նաև իրավունքի հետազոտահեն կրթության արդի մարտահրավերներն ու զարգացման հեռանկարները, ինչպես նաև իրավունքի հետազոտահեն կրթության կազմակերպման հիմնահարցերը: Կատարված ուսումնասիրությունների հիման վրա ներկայացվել են իրավունքի հետազոտահեն կրթության զարգացման համար առաջարկություններ, որոնք հիմնականում վերաբերվում են ապագա իրավաբանների ստեղծագործական ունակությունների ու կարողությունների զարգացմանը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ իրավական կրթություն, հետազոտահեն կրթություն, արհեստական բանականություն, իրավունքի հետազոտահեն կրթություն, արհեստական բանականության ազդեցությունն իրավունքի վրա:

ТЕКУЩИЕ ПРОБЛЕМЫ И РАЗРАБОТКИ В ОБЛАСТИ ЮРИДИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СВЕТЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

АРУТЮН МЕЛКОНЯН

Адвокатское бюро Концерн Диалог, юрист
Европейский университет Армении
Аспирант юридического факультета ЖБ.02–Публичное право
melqonyanharutyun@icloud.am

Аннотация

Развитие технологий на основе искусственного интеллекта окажет определенное влияние на дальнейшее развитие юриспруденции, а также юридического образования. Именно поэтому актуально изучение вопросов научно-правового образования в свете искусственного интеллекта и освещение существующих теоретических и практических проблем. Исходя из изложенного, можно отметить, что мы обсудили закономерности развития искусственного интеллекта, а также текущие проблемы и перспективы развития научно-правового образования. На основе проведенных исследований были представлены рекомендации по развитию научно-правового образования, которые в основном касаются развития творческих способностей и способностей будущих юристов.

Ключевые слова и фразы: юридическое образование, исследовательское образование, искусственный интеллект, юридическое исследовательское образование, влияние искусственного интеллекта на право.

CURRENT CHALLENGES AND DEVELOPMENTS IN LEGAL RESEARCH EDUCATION IN THE LIGHT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

HARUTYUN MELKONYAN

Law Office ‘Concern Dialog’, lawyer
European University of Armenia
Faculty of Law, Public Law Postgraduate student
melqonyanharutyun@icloud.am

Abstract

The development of technologies based on artificial intelligence will impact the further development of jurisprudence and legal education. That is why the study of the issues of law research education in the light of artificial intelligence and the highlighting of existing theoretical and practical issues is relevant. Based on what has been presented, we can note that we have discussed the development patterns of artificial intelligence, as well as the current challenges and development prospects of law research education. Based on the studies that were conducted, recommendations for the development of law research education were presented, which mainly relate to the development of creativity and the abilities of future lawyers.

Keywords and phrases: Legal education, research education, artificial intelligence, legal research education, impact of artificial intelligence on law.

Ներածություն

Ժամանակակից աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխություններն ու տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացումն իրենց անմիջական ազդեցություն են ունենում կրթության, այդ թվում նաև իրավական կրթության վրա: Մասնավորապես, արհեստական բանականության ներկայիս վիճակի և դրա հետագա զարգացման օրինաչափությունների հաշվառմամբ կարող ենք նշել, որ իրավական կրթության հետագա զարգացման վրա արհեստական բանականությունը կունենա էական ազդեցություն: Հետևաբար, իրավական կրթության հետագա զարգացման գերակայությունների մշակման ու առկա խնդիրների լուծման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի վերլուծության ենթարկել իրավական կրթության վրա արհեստական բանականության ազդեցությունը և դրա հիման վրա ներկայացնել իրավունքի հետազոտահեն կրթության կազմակերպման տեսամեթոդական ուղենիշներ, ինչը հնարավորություն կընձեռի հետազայում ավելի խորը ու համապարփակ գիտական ուսումնասիրությունների կազմակերպման համար: Բացի այդ հարկ ենք համարում նշել, որ վերոգրյալ դիտարկումները և իրավունքի հետազոտահեն կրթության կազմակերպման արդյունավետ մեթոդների մշակումը կնպաստի իրավունքի հետազոտահեն կրթության առկա մարտահրավերների լուծմանը: Հետևաբար, նշված դիտարկումներով էլ պայմանավորված է սույն գիտական հոդվածի ուսումնասիրության նպատակը, այն է՝ արհեստական բանականության ներկայիս զարգացումների լույսի ներքո ուսումնասիրել իրավունքի հետազոտահեն կրթության կազմակերպման հիմնախնդիրները և ներկայացնել դրանց լուծման համար որոշակի մոտեցումներ ու դիտարկումներ: Նշված հանգամանքով էլ պայմանավորված են սույն հետազոտության հետևյալ խնդիրները՝ ա/ ուսումնասիրել և պարզաբանել արհեստական բանականության էությունը և դրա զարգացման հետագա օրինաչափությունները, բ/ վերլուծության ենթարկել իրավական կրթության ներկայիս վիճակը, ինչպես նաև քննարկել իրավունքի հետազոտահեն կրթության տեսամեթոդական հիմնախնդիրները, գ/ արհեստական բանականության լույսի ներքո քննարկել և վերլուծել իրավունքի հետազոտահեն կրթության զարգացման հեռանկարները, ինչպես նաև ներկայացնել իրավունքի հետազոտահեն կրթության կարևորությունը ժողովրդավարական ու իրավական պետության կայացման գործընթացում:

Ուսումնասիրության մեթոդներ: Վերոշարադրյալ նպատի ու առաջադրված խնդիրների լուծման համար հետազոտական աշխատանքում կիրառվել են գիտական ճանաչողությանը մի շարք մեթոդներ, որոնցից առանձնացում ենք հետևյալ մեթոդները՝ համեմատության, վերլուծության, ընդհանրացման, պատմականության:

Հետազոտության տեսամեթոդական հիմքերը: Հետազոտության նպատակի կենսագործման ու առաջադրված խնդիրների լուծման տեսանկյունից աշխատանքում ուսումնասիրվել և վերլուծության են ենթարկվել հայրենական ու արտասահմանյան հեղինակների մի շարք գիտական աշխատություններ ու հետազոտություններ: Մասնավորապես, արհեստական բանականության հասկացության և էության վեր հանման, ինչպես նաև արհեստական բանականության ներկայիս վիճակի և հետագա զարգացման օրինաչափությունների բացահայտման տեսանկյունից էական նշանակություն են ունեցել

Հետազոտության ստացված արդյունքները

Հասարակության ներկայիս զարգացումներն ու տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման միտումները վկայում են որ հասարակության և մարդկանց կենսագործունեության ոլորտում ապագայում տեղի են ունենալու էական փոփոխություններ, որոնք իրենց ազդեցությունը կունենան ինչպես մարդկանց աշխատանքային գործունեության վրա, այնպես էլ մարդկանց վարքագծի կարգավորման իրավական դաշտի վրա: Այս առումով առանցքային նշանակություն ունի արհեստական բանականության վրա հիմնված տեխնոլոգիաների զարգացման օրինաչափությունները: Մասնավորապես, արհեստական բանականության զարգացման սկիզբը դրվել է 1956 թվականից, իսկ 1960–ական թվականներին արհեստական բանականության վրա հիմնված տեխնոլոգիաների զարգացումները ֆինանսավորվում էին ԱՄՆ պաշտպանության նախարարության կողմից: Հետագայում, 1980–ական թվականներին արհեստական բանականության զարգացումն ունեցավ նոր զարգացումներ, իսկ 1990–ական թվականներին և 2000–ական թվականների սկզբին արհեստական բանականությունը սկսեց օգտագործվել լոգիստիկայում, տվյալների մշակման, բժշկական ախտորոշման և մի շարք այլ բնագավառներում [1]: S. Սիմոնյանը նշում է, որ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների սրընթաց զարգացման հետևանքով առաջացած մարտահրավերները չեն շրջանցել նաև իրավաբանին և իրավաբանի մասնագիտությունը [2, էջ 35]: Ներկայացվածի հիման վրա կարող ենք փաստել, որ արհեստական բանականության վրա հիմնված տեխնոլոգիաների զարգացումն որոշակի խնդիրներ կարող է առաջացնել ինչպես իրավաբանի հետագա մասնագիտության ոլորտում, այնպես էլ կարող է կիրառվել իրավունքի տարբեր ոլորտներում, այդ թվում նաև իրավաստեղծ գործունեության ոլորտում: Հետևաբար, իրավունքի վրա քննարկվող տեխնոլոգիաների զարգացման հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը պայմանավորված է հասարակության հետագա զարգացման խնդիրների վեր հանման անհրաժեշտությամբ: Այս առումով հարկ ենք համարում նշել, որ ժամանակակից աշխարհի մարտահրավերները և փոփոխությունների ենթարկվող հասարակությունը իրավագիտության ոլորտի մասնագետներից պահանջում են արագընթաց փոփոխություններին նույն կերպ հարմարվելու ընդունակություններ, որին կարելի է հասնել սովորելու ընթացքում սովորողների վերլուծական կարողությունների զարգացման ճանապարհով [3, էջ 366]:

Վերոգրյալի հաշվառմամբ կարող ենք նշել, որ հասարակության զարգացման և կենսագործունեության ապահովման տեսանկյունից հասարակության ներսում իրավակարգի ու օրինականության հաստատման առումով կարևոր նշանակություն ունի ինչպես իրավաստեղծ գործունեությունը, այնպես էլ իրավակիրառ գործունեությունը: Հետևաբար, այս առումով էական նշանակություն ունի բարձրակարգում ունեցող մասնագետների՝ իրավաբանների, կրթությունը: Ներկայումս իրավաբանական կրթության կազմակերպման համար պետք է հաշվի առնվեն վերոգրյալ հանգամանքները և հատկապես արհեստական բանականության կողմից առաջացող խնդիրները: Արհեստական բանականությունը լայն հասկացություն է, որը կարող է հանդիսանալ իրականության ինչ-որ ասպեկտների մոդելավորման համար տեղեկատվության վերլուծության գործիք: Այս մոդելներից բխող եզրակացությունները հետագայում օգտագործվում են ապագա հնարավոր իրադարձությունները կանխատեսելու և ակնկալելու համար: Վիճակագրական մոդելները ստեղծվում են՝ մի շարք ալգորիթմներ օգտագործելով, կամ քայլ առ քայլ հրահանգներով, որոնց համակարգիչը կարող է հետևել՝ որոշակի խնդիրներ լուծելու համար: Իրավունքի ոլորտում արհեստական բանականության կարևորության ու արդիականության մասին է փաստում այն հանգամանքը, որ քննարկվող ոլորտի առաջավոր մասնագետներն արդեն

պարբերականներ և ամսագրեր են հրատարակում, որոնցից են՝ «Արհեստական բանականությունն արդարադատության համար» թեմայով ամենամյա համաժողովները **[4]**, «Արհեստական բանականություն և իրավունք» գիտական հանդեսների **[5]** տպագրումը և այլն: Հետևաբար, իրավունքի վրա արհեստական բանականության ազդեցությունը հետզհետե ավելանում, ուստի, իրավական կրթության կազմակերպման ոլորտում պետք է հաշվի առնվեն արհեստական բանականության զարգացման առանձնահատկությունները:

Վերոգրյալի լույսի ներքո կարող ենք նշել, որ արհեստական բանականության հետազոտության նպատակն է ստեղծել տեխնոլոգիա, որը թույլ է տալիս համակարգիչներին և մեքենաներին խելացի գործել: Բանականություն ստեղծելու հիմնական խնդիրը բաժանվում է ենթախնդիրների: Դրանք բաղկացած են որոշակի առանձնահատկություններից կամ հնարավորություններից, որոնք հետազոտողներն ակնկալում են խելամիտ համակարգից: Արհեստական բանականության հատկությունները ներառում են մի շարք հատկանիշներ՝ գիտելիքների ստեղծում, խնդիրների լուծում, մտահանգում, բնական լեզվի մշակում, սոցիալական ինտելեկտ և այլն **[6, էջ 56]**: Հետևաբար, իրավաբանների հետագա մասնագիտական գործունեության արդյունավետ կազմակերպման համար իրավաբանների կրթության իրականացման համար պետք է հաշվի առնվեն արհեստական բանականության զարգացման օրինաչափությունները: Այս առումով ներկայումս իրավական կրթության հետագա զարգացումը պետք է ներառի ոչ միայն տեսական ու պրակտիկ գիտելիքների ուսուցումը, այլ նաև սովորողների հետազոտահեն և ստեղծագործական ունակությունների զարգացումը: Հետազոտահեն կրթության կազմակերպումը սովորողներից պահանջում է ինքնուրույնության բարձր մակարդակ, ինքնակառավարման և հետազոտական զարգացած հմտություններ հետազոտության բոլոր փուլերում **[7, էջ 45]**: Հետազոտահեն ուսուցման սկզբունքները բխում են կառուցողական կրթության տեսության վրա (կոնստրուկտիվիզմի տեսություն, անգլերեն «construct»՝ կառուցել բառից), որի համաձայն գիտելիքը սովորողին ուղղակիորեն չի փոխանցվում, այլ ստեղծվում է փորձառությունների և ուսումնասիրությունների միջոցով: Այն աշակերտին տալիս է որևէ կարևոր գաղափարների շուրջ գիտելիքների և կարողությունների սեփական մեթոդական ուղին որոնելու, իր համար ամենաարդյունավետը որոշելու հնարավորություններ:

Հումանիստ մանկավարժ Շ. Ամոնաշվիլին աշակերտին ուսուցչի տված հարցերի մանկավարժական բարձրարժեքությունը բնորոշել է հետևյալ կերպ. «Հարցը, որ մանկավարժն ուղղում է երեխաներին, ոչ միայն մեթոդիկայի, այլև ամբողջ մանկավարժության բջիջն է: Եթե դա նայելու լինենք մանրադիտակով, ապա նրանում կարելի է տեսնել ուսուցման պրոցեսի, սովորողների հանդեպ մանկավարժի հարաբերությունների բնույթի ամբողջ ուղղվածությունը, տեսնել բուն մանկավարժին, քանի որ հարցը նրա մանկավարժական վարպետության ձեռագիրն է» **[8, էջ 48]**: Հետազոտությունն սկսվում է զարմանք առաջացնող հարցադրումներից: Ամերիկյան դպրոցներում ուսուցման կազմակերպման տարբեր ձևերով խթանում են երեխաների ինքնուրույնությունը՝ առաջնորդվելով «Գլխավորն այն է, որ քո գիտելիքը սեփական ջանքերի արդյունքը լինի» սկզբունքով: Այսօր արդեն հետազոտահեն կրթության տարրերն աստիճանաբար ներմուծվում են նաև դպրոցական համակարգ. հետազոտական աշխատանքների իրականացումն ամրագրված է ՀՀ կառավարության կողմից ընդունված հանրակրթական ուսումնական հաստատության մանկավարժական աշխատողների պաշտոնական անվանացանկում սահմանված ուսուցիչների տասներկու գործառնությունների շարքում **[10]**: Հետազոտահեն ուսուցման տեսական հիմքերը շաղկապված են կառուցողական կրթության հետ: Ներկայացվածի հիման վրա կարող ենք նշել, որ հետազոտահեն կրթությունը սովորողների ինքնուրույն ճանաչողական ու

ստեղծագործական աշխատանքն է, որն ուղղված է առաջադրված խնդիրների ուսումնասիրության, դրանց առանձնահատկությունների ու հատկանիշների վեր հանման և համապատասխան վերլուծությունների արդյունքում անհրաժեշտ ու օբյեկտիվորեն հիմնավորված եզրահանգումների իրականացմանը [11, էջ 5]: Ներկայացվածի հիման վրա կարող ենք նշել, որ իրավաբանական կրթության համակարգում ուսանողների պատրաստման որակն այսօր դիտարկվում է որպես պետական կարևորության հիմնախնդիր, որն իր լուծման ընթացքում բախվում է այնպիսի խնդիրների մի ամբողջ շարքի, որոնք սրվել են մեր հասարակության զարգացման անցումային փուլում: Վ. Բրուտյանը նշում է, որ իրավաբանական մանկավարժության կողմից հետազոտվող իրողությունները յուրահատուկ են ոչ միայն իրավաբանական, այլև մանկավարժական տեսանկյունից: Իրավաբանամանկավարժական հետազոտությունների և գիտելիքների յուրահատկությունները, դրանց առանձնահատուկ գիտական և գործնական արժեքներն առաջանում են միայն այն դեպքում, երբ առանձնահատկությունը բացահայտվում է մանկավարժական այն իրականության մեջ, որը գոյություն ունի իրավունքի ոլորտում: Դա իմացաբանական, մեթոդաբանական և տեսական անհրաժեշտություն է:

Վերոգրյալի հաշվառմամբ կարող ենք փաստել, որ իրավունքի հետազոտահեն կրթությունը ներառում է սովորողների տեսական, պրակտիկ, ինքնուրույն ու ստեղծագործական կարողությունների և ունակությունների զարգացումը: Հետևաբար, ներկայումս հասարակական-քաղաքական զարգացումների, ինչպես նաև արհեստական բանականության զարգացման օրինաչափությունների հաշվառմամբ կարող ենք առանձնացնել իրավունքի հետազոտահեն կրթության կազմակերպման հետևյալ ուղղությունները: Մասնավորապես, իրավական կրթությունը պետք է ներառի հետևյալ իրար հաջորդող փուլերը՝

- տեսական գիտելիքների ուսուցում և յուրացումը,
- տեսական գիտելիքների հիման վրա պրակտիկ գործունեության կազմակերպումն ու պրակտիկ կրթության և տեսական կրթության միասնությունը,
- ստեղծագործական ունակությունների ու կարողությունների զարգացումը, ինչպես նաև հետազոտական աշխատանքների իրականացման տեսական ու պրակտիկ հմտությունների զարգացումը:

Վերոգրյալի հիման վրա կարող ենք նշել, որ իրավական կրթության համար տեսական գիտելիքների ուսուցանումն ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ դրանք կարող են նպաստել պրակտիկ աշխատանքում հետագայում ի հայտ եկած խնդիրների լուծմանը: Այս առումով կարող ենք նշել, որ տեսական գիտելիքների ուսուցանումը պետք է ներառի իրավունքի փիլիսոփայության, հատկապես իրավունքի արժեքաբանության, իրավունքի էության, իրավունքի ու բարոյականության, իրավունքի գոյաբանական խնդիրների ուսուցանումը: Միաժամանակ իրավաբանների մասնագիտական կարողությունների, հմտությունների և ստեղծագործական ունակությունների զարգացման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի հարակից որոշ մասնագիտությունների ուսումնասիրությունը: Այս առումով կարծում ենք, որ էական նշանակություն ունի ձևական տրամաբանության գիտելիքների ուսուցանումը, որը կխթանի ապագա իրավաբանների ստեղծագործական ունակությունների զարգացմանը: Մասնավորապես, Ա. Տ. Մկրտչյանը նշում է, որ ժամանակակից կրթական հայեցակարգերում ավելի է կարևորվում սովորողների բարձրակարգ մտածողության զարգացման խնդիրը: Աշխարհում տեղի ունեցող արագընթաց զարգացումները իրենց անմիջական ներգործությունն են ունենում կրթական համակարգերի վրա՝ առաջադրելով գիտելիքահեն տնտեսության և տեղեկատվական հասարակության պայմաններում գործող և ապրող մարդու ձևավորման նոր պահանջ: Եվ դա իր հերթին առաջ է բերում կրթության բովանդակության վերանայման ու

արդիականացման խնդիր **[12, էջ 3]**: Ուստի իրավաբանի մասնագիտական կարողությունների ու ստեղծագործական ունակությունների զարգացման առումով կարևոր նշանակություն ունի իրավաբանական կրթության մեջ ձևական տրամաբանության ուսուցման կազմակերպումը:

Իրավական կրթության զարգացման առումով էական նշանակություն ունի իրավական գիտելիքների հիման վրա պրակտիկ գործունեության կազմակերպումն ու պրակտիկ կրթության և տեսական կրթության միասնությունը: Այս առումով հարկ ենք համարում նշել, որ անհրաժեշտ է մշակել իրավաբանների կողմից յուրացված տեսական գիտելիքների պրակտիկ կիրառման որոշակի մեխանիզմներ: Այլ կերպ ասած կրթության կազմակերպման ժամանակ պետք է ստացված տեսական իրավական գիտելիքների հիման վրա սովորողներին առաջադրվեն պրակտիկ գործունեության բնագավառի խնդիրներ կամ աշխատանքներ: Օրինակ՝ քաղաքացիական իրավունքի դասաժամերին կարող են ներկայացվել պրակտիկ բնույթի խնդիրների լուծման առաջադրանքներ կամ քաղաքացիական դատավարության իրավունքի ուսուցման ժամանակ սովորողներին առաջադրանք ներկայացվի հայցադիմումի կազմման վերաբերյալ:

Իրավական կրթության և իրավաբանների մասնագիտական կարողությունների զարգացման առումով առանցքային նշանակություն կարող է ունենալ հետազոտական աշխատանքների իրականացումը: Հետազոտական աշխատանքները կարող են ներառել իրավունքի տարբեր ճյուղերի վերաբերյալ տարբեր առաջադրանքներ կամ սովորողներին առաջադրվի իրավունքի բնագավառի որոշակի ուղղության վերաբերյալ հետազոտական աշխատանքի իրականացում և թեմայի ընտրությունը թողնվի սովորողների ընտրությանը:

Վերագրյալի ընդհանրացմամբ պետք է նշենք, որ արհեստական բանականության ներկայիս զարգացումների լույսի ներքո կարող ենք նշել, որ իրավական կրթությունը ներկայումս պետք է ուղղված լինի ապագա իրավաբանների ստեղծագործական ունակությունների զարգացմանը: Այս առումով հարկ ենք համարում նշել, որ արհեստական բանականության զարգացման օրինաչափությունների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հետազայում հնարավորություն է լինելու տարբեր դատավարական փաստաթղթերի կազմումն իրականացվի արհեստական բանականության գործիքակազմերի օգնությամբ: Այս առումով հարկ ենք համարում նշել, որ արհեստական բանականության կիրառման ոլորտում հնարավոր են հանդիպել տարբեր խնդիրներ: Օրինակ՝ Նյու Յորքում դատարանում քննվող գործի շրջանակներում Դատարանը բախվել է «աննախադեպ հանգամանքի» այն բանից հետո, երբ հայտնաբերվել է հայցադիմում, որը վերաբերում է իրավական գործերին, որոնք գոյություն չունեն: Գործիքը օգտագործող փաստաբանը դատարանին ասել է, որ «տեղյակ չէր, որ դրա բովանդակությունը կարող է կեղծ լինել»: ChatGPT-ն ստեղծում է օրիգինալ տեքստ ըստ պահանջի, սակայն գալիս է նախազգուշացումներով, որ այն կարող է «ոչ ճշգրիտ տեղեկատվություն արտադրել»: Բնօրինակ գործը վերաբերում էր մի մարդու, որը դատի է տվել ավիաընկերությանը ենթադրյալ անձնական վնաս պատճառու համար: Նրա իրավաբանական թիմը ներկայացրել կարճ տեղեկանք, որը մեջբերում է մի քանի դատական գործեր՝ փորձելով նախադեպով ապացուցել իր պահանջների հիմնավորվածությունը: Սակայն ավելի ավիաընկերության փաստաբանները Դատարանին տեղեկացրել են, որ չեն կարողացել գտնել մի քանի գործեր, որոնց մասին վկայակոչվել է Հայցվորի կողմից: «Ներկայացված գործերից վեցը, ըստ երևույթին, կեղծ դատական որոշումներ են՝ կեղծ մեջբերումներով և կեղծ ներքին մեջբերումներով»,– գրել է դատավոր Կաստելը կարգադրության մեջ՝ պահանջելով տղամարդու փաստաբանական թիմից բացատրություն տալ: Մի քանի փաստաթղթերի ընթացքում պարզվել է, որ հետազոտությունը պատրաստել է ոչ թե հայցվորի փաստաբան Փիթեր ԼոՌուկան, այլ նույն իրավաբանական

գրասենյակի իր գործընկերը: Մթիվեն Ա Շվարցը, ով փաստաբան է եղել ավելի քան 30 տարի, օգտագործել է ChatGPT-ը՝ նմանատիպ նախկին գործեր փնտրելու համար: Իր գրավոր հայտարարության մեջ պարոն Շվարցը պարզաբանել է, որ պարոն ԼոԴուկան չի մասնակցել հետազոտությանը և չգիտի, թե ինչպես է այն իրականացվել: Պարոն Շվարցը հավելել է, որ ինքը «մեծապես ափսոսում է» չաթ-բոտին ապավինելու համար, որը, ըստ նրա, նախկինում երբեք չի օգտագործել իրավական հետազոտությունների համար և «տեղյակ չի եղել, որ դրա բովանդակությունը կարող է կեղծ լինել» **[13]**: Ներկայացվածի հիման վրա կարող ենք նշել, որ արհեստական բանականության գործիքակազմերի կիրառելիության դեպքում էական նշանակություն ունի նաև նշված գործիքակազմերի միջոցով պատարաստված դատավարական փաստաթղթերի ու տեղեկությունների հավաստի լինելու հանգամանքը: Այդ իսկ պատճառով կարևոր նշանակություն ունի իրավական կրթության ոլորտում ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների օգտագործման հմտությունների ու կարողությունների ուսուցումը: Ուսանողների մոտ պետք է զարգացնեն արհեստական բանականության գրագիտությունը, որը բաղկացած է կիրառությունից, հաշվետվողականությունից և օգտագործումից, ինչը հնարավորություն կընձեռի հետագայում առավել արդյունավետ կիրառել ստացված գիտելիքներն ու հմտությունները: Այնուամենայնիվ, ուսուցման և իրավական կրթության մեջ արհեստական բանականության արդյունավետ ինտեգրման կարևոր մարտահրավեր է կրթության ոլորտում արհեստական բանականության արդի կիրառությունների խնդիրների ու մարտահրավերների վեր հանումը: Բացի այդ արհեստական բանականություն մշակողները հաճախ չեն կարողանում հաշվի առնել կրթության ոլորտում արհեստական բանականության վերջնական օգտագործողների, այսինքն՝ ուսուցիչների ակնկալիքները **[14]**: Ուսուցիչները, դասախոսները, դասավանդողները համարվում են արհեստական բանականության վրա հիմնված ուսուցման ամենակարևոր շահագրգիռ կողմերից մեկը, ուստի նրանց տեսակետները, փորձառությունները և ակնկալիքները պետք է հաշվի առնվեն արհեստական բանականականության վրա հիմնված կրթական գործընթացների կազմակերպման ժամանակ: Մասնավորապես, արհեստական բանականությունը մանկավարժական առումով համապատասխան դարձնելու համար պետք է ավելի լավ հասկանալ այն առավելությունները, որոնք այն առաջարկում է ուսուցիչներին և այն մարտահրավերները, որոնց բախվում են ուսուցիչներն արհեստական բանականության վրա հիմնված ուսուցման մեջ: Այնուամենայնիվ, ուսուցիչների տեսանկյունից քիչ ուշադրություն է դարձվել արհեստական ինտելեկտի վրա հիմնված կրթությանը **[15]**:

Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում եղել են զարգացող կրթական տեխնոլոգիաների մի քանի ալիքներ, և այժմ կա արհեստական ինտելեկտ: *Արհեստական ինտելեկտ* տերմինն առաջին անգամ հիշատակվել է 1956 թվականին Ջոն Մաքքարթիի կողմից: Բեյքերը և Սմիթը նշել են, որ AI-ն չի վերաբերում մեկ տեխնոլոգիայի, այլ սահմանվում է որպես «համակարգիչներ [որոնք] կատարում են ձանաչողական առաջադրանքներ, որոնք սովորաբար կապված են մարդու մտքի հետ, մասնավորապես՝ սովորելու և խնդիրների լուծման հետ» **[16]**: AI-ն ընդհանուր տերմին է, որը վերաբերում է տարբեր վերլուծական մեթոդներին: Այս մեթոդները կարելի է դասակարգել որպես մեքենայական ուսուցում, ներդրային ցանցեր և այլն: Մեքենայական ուսուցումը սահմանվում է որպես համակարգչային ալգորիթմի կարողություն, որը սովորում է տվյալներից որոշումներ կայացնելու առանց ծրագրավորման: Չնայած մեքենայական ուսուցման բազմաթիվ մոդելներ կան, ամենաշատ օգտագործվող երկու մոդելները վերահսկվող և չվերահսկվող ուսուցման մոդելներն են: Վերահսկվող մեքենայական ուսուցման ալգորիթմները կառուցում են մոդել՝ հիմնվելով նմուշի տվյալների (կամ վերապատրաստման տվյալների վրա), մինչդեռ չվերահսկվող

մեքենայական ուսուցման ալգորիթմները ստեղծվում են չպիտակավորված տվյալներից: Այլ կերպ ասած, չվերահսկվող մոդելն ինքնուրույն է աշխատում՝ ուսումնասիրելու այնպիսի օրինաչափություններ, որոնք նախկինում չէին հայտնաբերվում մարդկանց կողմից: Արհեստական բանականություն իրավական կրթության մեջ օգտագործվում է տարբեր ձևերով: Օրինակ, AI-ն ինտեգրված է մի քանի ուսումնական տեխնոլոգիաների, ինչպիսիք են չաթ-բոտերը, խելացի դասավանդումը և ավտոմատացված գնահատման համակարգերը: AI-ի վրա հիմնված այս համակարգերը մի քանի հնարավորություններ են առաջարկում բոլոր շահագրգիռ կողմերին ուսուցման և ուսուցման գործընթացի ընթացքում: Չնայած այս հնարավորություններին, AI-ի կրթական օգտագործումը ավելի հետ է մնում սպասվածից, ի տարբերություն այլ ոլորտների (օրինակ՝ ֆինանսներ և առողջապահություն): Կրթության մեջ AI-ի հաջող ներդրմանը հասնելու համար տարբեր շահագրգիռ կողմեր, մասնավորապես՝ ուսուցիչները, պետք է մասնակցեն AI-ի ստեղծմանը, զարգացմանը և ինտեգրմանը: Այս առումով հարկ ենք համարում նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում իրավական կրթության մեջ արհեստական բանականության օգտագործումը շատ հետ է մնում արտասահմանյան զարգացած երկրներից: Իրավական կրթության էվոլյուցիան դեպի թվային կրթություն չի նշանակում, որ ապագայում մարդիկ իրավաբան մասնագետների պակաս պետք է զգան, այլ իրավական կրթության թվայնացումն ու արհեստական բանականության զարգացումն ենթադրում է, որ նշված տեխնոլոգաները պետք է նպատակաուղղված լինեն մարդկանց կյանքի որակի բարձրացմանը: Փոխանակ ենթադրելու, թե արդյոք արհեստական ինտելեկտը կփոխարինի իրավաբաններին, ավելի խելամիտ է հասկանալ այն առավելությունները, որոնք արհեստական բանականությունն առաջարկում է իրավաբաններին, և թե ինչպես այդ առավելությունները կարող են փոխել իրավաբանների դերերը մասնագիտական գործունեության ընթացքում: Այնուամենայնիվ, որպեսզի արհեստական բանականությունը կարողանա իսկապես օգնել իրավաբանների, այն նախ պետք է սովորի իրավունքի արժեքաբանական ու փիլիսոփայական հիմքերը: Դա պայմանավորված է նրանով, որ իրավական պետության կայացումը, ինչպես նաև մարդու և քաղաքացու իրավունքների արդյունավետ կենսագործումը կախված է իրավաբանների կարողությունից՝ կիրառելու համապատասխան մեթոդներ իրենց գործունեության ընթացքում, որն ուղղված կլինի մարդու և քաղաքացու իրավունքների պաշտպանությանը: Այս առումով հարկ ենք համարում նշել, որ արհեստական բանականության զարգացման օրինաչափություններն իրենից ներթադրում են նաև իրավական կրթության դասավանդող մասնագետների կարողությունների զարգացմանը: Այսինքն՝ ուսուցիչների կողմից կազմակերպված ուսումնական միջավայրից հավաքագրված տվյալները կազմում են արհեստական բանականության վրա հիմնված ուսուցման հիմքը: Օրինակ, տվյալները կարող են օգնել հետազոտողներին հասկանալու, թե երբ և ինչպես է ուսուցումն արդյունավետ առաջադիմում **[17]**: Արհեստական բանականության օգտագործման նկատմամբ աճող հետաքրքրության պատճառով դասավանդողների կողմից արհեստական բանականության օգտագործման վերաբերյալ ուսումնասիրությունների թիվը աճել է վերջին մի քանի տարիներին, և ավելի շատ ուսումնասիրություններ են անհրաժեշտ դասավանդողների կողմից արհեստական բանականության օգտագործման մասին ավելին իմանալու համար: Ներկայացվածի լույսի ներքո հարկ ենք համարում նշել, որ իրավական կրթության վրա արհեստական բանականության ազդեցության վեր հանման տեսնակյունից անհրաժեշտ է ավելի շատ տեսական ու էմպիրիկ հետազոտությունների իրականացում կատարելը: Ներկայացվածի լույսի ներքո կարծում ենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունում իրավաբանները սահմանափակ ներգրավվածություն ունեն արհեստական

բանականության վրա հիմնված կրթական համակարգերի զարգացման գործում: Թեև որոշ ուսումնասիրություններում փորձառու իրավաբաններ են հավաքագրվել արհեստական բանականության ազդրիթմներ պատրաստելու համար, սակայն անհրաժեշտ են հետագա ջանքեր՝ իրավաբանների ավելի լայն ներգրավումն արհեստական բանականության համակարգերի մշակմանը ներգրավելու համար: Նման ներգրավվածությունը պետք է իրավաբան մասնագետներին ներգրավի որոշումների կայացման կարևոր գործընթացներում, թե ինչպես զարգացնել արհեստական բանականության համակարգեր: Իրենց հերթին, արհեստական բանականության մշակողները և ծրագրային ապահովման ընկերությունները պետք է ստաժեն իրավաբան մասնագետներին արհեստական բանականության զարգացման գործընթացում ավելի մեծ չափով ներգրավելու մասին: Լրացուցիչ ուսումնասիրություններ են անհրաժեշտ, որպեսզի արհեստական բանականության համակարգերը կարողանան տրամադրել տեղեկատվություն և հետադարձ կապ այն մասին, թե ինչպես են ժամանակավորապես զարգանում իրավունքի ուսուցման գործընթացները: Ներկայացված դիտարկումների հիման վրա կարծում ենք, որ արհեստական բանականության վրա հիմնված տեխնոլոգիաների զարգացման օրինաչափությունները ցույց են տալիս որ մոտակա ժամանակաշրջանում իրավունքի և հատկապես ժողովրդավարության, իրավական պետության կայացման, ինչպես նաև մարդու և քաղաքացու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում արհեստական բանականության ազդեցությունը մեծանալու է, ինչը կարող է ունենալ, ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական ազդեցություն: Հետևաբար, անհրաժեշտ է քննարկել և վեր հանել այն խնդիրները, որոնք հետագայում ազդեցություն կունենան իրավական կրթության վրա:

Եզրակացություն

Արհեստական բանականության համակարգերի զարգացումը, որոնք կարող են ազդեցություն ունենալ իրավական կրթության վրա, պետք է բազմակողմանիորեն հետազոտվեն ու վեր հանվեն այն խնդիրները, որոնք կարող են ազդեցություն ունենալ իրավական կրթության և հատկապես իրավաբանների մասնագիտական գործունեության վրա: Այս նպատակին հասնելու համար շատ կարևոր է բազմամասնագիտական համագործակցությունը բազմաթիվ շահագրգիռ կողմերի միջև (օրինակ՝ արհեստական բանականության մշակողներ, իրավագետներ, մանկավարժական փորձագետներ, ուսուցիչներ, ուսանողներ, քաղաքական գործիչներ և պետական իշխանության մարմիններ): Ներկայացված դիտարկումների հիման վրա, ինչպես նաև կատարված ուսումնասիրությունների հաշվառմամբ կարող ենք նշել, որ հետազոտահեն իրավական կրթության հետագա զարգացման համար արհեստական բանականության վրա հիմնված տեխնոլոգիաների զարգացումն առաջացնում է որոշակի խնդիրներ, որոնց ուսումնասիրությունն ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ հնարավորություն է ընձեռում կանխատեսել և վեր հանել այն հնարավոր մարտահրավերները, որոնք հետագայում կարող են ազդեցություն ունենալ իրավական կրթության վրա, ինչը իր հերթին ազդեցություն կունենա ապագա իրավաբանների մասնագիտական պատրաստվածության, այնպես էլ իրավական ու ժողովրդավարական պետությունների կայացման վրա: Հետևաբար, արհեստական բանականության տեխնոլոգիաների լուսյի ներքո հետազոտահեն իրավական կրթության զարգացման համար անհրաժեշտ է, որ իրավական կրթությունը ներառի՝ ա/ տեսական գիտելիքների ուսուցումը, բ/ տեսական գիտելիքների հիման վրա պրակտիկ գործունեության կազմակերպումը, ինչպես նաև պրակտիկ կրթության և տեսական կրթության միասնությունը, դ/ ստեղծագործական ունակությունների ու կարողությունների զարգացումը, ինչպես նաև հետազոտական աշխատանքների իրականացման տեսական ու պրակտիկ հմտությունների զարգացումը, ե/ դասավանդողների մանկավարժական

հնտությունների զարգացումն ու արհեստական բանականության վրա հիմնված կրթական գործընթացի կազմակերպումը: Ի հավելումն շարադրվածի հարկ ենք համարում նշել, որ հետազոտահեն կրթության զարգացման համար էական նշանակություն կարող է ունենալ իրավական կրթության իրականացման ոլորտում արհեստական բանականության տեխնոլոգիաների առանձնահատկությունների դասավանդումը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Artificial intelligence: Google's AlphaGo beats Go master Lee Se-dol, <https://www.bbc.com/news/technology-35785875>, /մուտք՝ 01 ապրիլ 2024 թվական/:
2. Սիմոնյան Ս., Իրավաբանի գործնական մարտահրավերները XXI դարում. արհեստական բանականություն, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, 1(1) 2018, Երևան, ԵՊՀ, 2018, էջ 35:
3. Բրուտյան Վ. Ա., Իրավաբանական կրթության որակի բարձրացման ժամանակակից խնդիրները: ԵՊՀ, «Կրթության հիմնահարցերը 21-րդ դարում» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2017, էջ 366:
4. AI4J–Artificial Intelligence for Justice, <http://www.ai.rug.nl/~verheij/AI4J/>
5. Artificial Intelligence and Law <https://link.springer.com/journal/volumesAndIssues/10506>:
6. Բրուտյան Վ. Ա., Իրավաբանական մանկավարժության հայեցակարգային հիմքերը, Մեդնագիր, Երևա, 2018, էջ 56:
7. Արնաուդյան Ա., Օհանովա Ի., Հովհաննիսյան Գ. և ուրիշներ, Կառուցողական կրթության հիմունքները և մեթոդները, Ձեռնարկ ուսուցիչների համար, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2005, էջ 45
8. Դավթյան Մ., Տեխնոլոգիաների ներմուծումն ուսումնական պրոցեսում, Ակնարկներ ամերիկյան դպրոցի մասին: Հայ տնօրենների տպավորությունները և մտորումները, խմբ.՝ Ա. Պողոսյան, Փրոցեթթ Հարմոնի հայաստանյան մասնաձյուղի կրթական բաժին, Երևան, «Յունիպրինտ ՍՊԸ» 2003, էջ 48:
9. ՀՀ Կառավարության որոշում, 14.10. 2010 թ., N 1391Ն, N 4 հավելված:
10. Բրուտյան Վ. Ա., Իրավաբանական մանկավարժության մեթոդաբանության առանձնահատկությունները: «Մանկավարժական միտք», Եր., «Զանգակ» հրատ., 2016, 3–4(62–63), էջ 5:
11. Ձևական տրամաբանություն, գիտություն ճիշտ մտածելու օրենքների ու ձևերի մասին, Մ. Մ. Ռոզենտալի, Փիլիսոփայական բառարան (Հայաստան), Երևան, 1975:
12. Տրամաբանության տարրերի ուսուցման մեթոդիկայի հարցեր, Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ մանկավարժական բուհերի մաթեմատիկական մասնագիտությամբ ուսանողների և մաթեմատիկայի ուսուցիչների համար / Ա. Ս. Մկրտչյան, ՀԱՊՀ, Երևան, Ճարտարագետ, 2016, էջ 3:
13. ChatGPT: US lawyer admits using AI for case research, <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-65735769?via=aitoolzs> /մուտք՝ 15 ապրիլ 2024 թվական/:
14. Cukurova, M., & Luckin, R. (2018). Measuring the impact of emerging technologies in education: A pragmatic approach. Springer, Cham, <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10068777/> /մուտք՝ 15 ապրիլ 2024 թվական/:
15. Langran, E., Searson, M., Knezek, G., & Christensen, R. (2020). AI in Teacher Education. In Society for Information Technology & Teacher Education International Conference (pp. 735–740). Association for the Advancement of Computing in Education (AACE). <https://www.learnlib.org/p/215821/> /մուտք՝ 19 ապրիլ 2024 թվական/:
16. McCarthy, T., Rosenblum, L. P., Johnson, B. G., Dittel, J., & Kearns, D. M. (2016). An artificial intelligence tutor: A supplementary tool for teaching and practicing braille. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 110(5), 309–322. <https://doi.org/10.1177/0145482X1611000503> /մուտք՝ 19 ապրիլ 2024 թվական/:
17. Musso, M. F., Kyndt, E., Cascallar, E. C., & Dochy, F. (2013). Predicting general academic performance and identifying the differential contribution of participating variables using artificial neural networks. *Frontline Learning Research*, 1(1), 42–71. <https://doi.org/10.14786/flr.v1i1.13> /մուտք՝ 19 ապրիլ 2024 թվական/:

ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՐՏԱԴԱՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

ԱՐՄԻՆԵ ԶՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ փաստաբանների պալատի անդամ, փաստաբան
armmonami@yahoo.com

Համառոտագիր

Սույն հոդվածում վերլուծվել են մարդու իրավունքների արտադատական պաշտպանության վերաբերյալ որոշ հարցեր: Ուսումնասիրությունն իրականացվել է պատմաիրավական, իրավահամեմատական մեթոդների կիրառմամբ: Աշխատանքի տեսական հիմքն են կազմել մի շարք միջազգային փաստաթղթեր, որոնցից է 1948 թվականին ընդունված մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիան, ՀՀ օրենսդրական ակտեր՝ ՀՀ Սահմանադրությունը, գործնական մի շարք նյութեր և այլն:

Ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը պայմանավորված է Հայաստանի Հանրապետությունում մեկնարկած դատաիրավական բարեփոխումների որակապես նոր փուլով:

Տարբեր երկրների օրենսդրությունների պատմության ուսումնասիրությունը վկայում է այն մասին, որ մարդու իրավունքների արտադատական պաշտպանությունը, մասնավորապես հաշտարարությունը, իրեն բնորոշ յուրահատուկ գործընթացով անհերքելի կապ է ունեցել քաղաքացիական հասարակության տարբեր մակարդակներում, որի առաքելությունն է՝ հանրության, մասնավոր անձանց միջև առաջացած վեճի խաղաղ կարգավորումը:

Ներկա ժամանակաշրջանում մարդու իրավունքների պաշտպանությունը յուրաքանչյուր ոլորտում շարունակում է մնալ խիստ արդիական, մինչդեռ իրավակիրառ պրակտիկայում վերջիններիս դատավարական կարգավիճակը այսպես ասած սահմանափակ է, իսկ օրենսդրական ձևակերպում ստացած հաշտարարությունը այդպես էլ մնում է ձևավորման փուլում: Վերջինիս կիրառման և տարածման համար առաջարկ է արվում կատարելագործելու մարդու իրավունքների պաշպանության արտադատական կառուցակարգերը և իրավակիրառ պրակտիկան դյուրին դարձնելու համար ստեղծել ինչպես հաշտարար բաժանմունքներ, այնպես էլ որպես արդարադատություն իրականացնող մարմին ստեղծել հաշտարար դատարաններ (որպես մասնագիտացված դատարան):

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ժողովրդավարական ինստիտուտներ, սահմանադրական բարեփոխումներ, արդար դատաքննություն, առևտրային իրավահարաբերություններ, արտադատական կառուցակարգ, կոնֆլիկտների կանխարգելում, մարդու իրավունքներ:

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ Внесудебной ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

АРМИНЕ ЧОБАНЯН

Палата адвокатов в РА
armmonami@yahoo.com

Аннотация

В данной статье анализируются вопросы, связанные с внесудебной защитой прав человека. Исследование проводилось с использованием историко-правового и сравнительно-правового методов. Теоретическую основу работы составил ряд международных документов, таких как Всеобщая декларация прав человека, принятая в 1948 году, Европейская конвенция о правах человека и др. Также использовались законодательные акты, в том числе Конституция РА, ряд практических материалов и др.

Необходимость исследования обусловлена начавшимся качественно новым этапом судебных реформ в Республике Армения.

Изучение истории законодательства разных стран доказывает, что внесудебная защита прав человека, в частности медиация, посредством присущего ей уникального процесса имела неоспоримую связь на разных уровнях гражданского общества, миссией которого является мирное разрешение споров между государством и частными лицами.

В современный период защита прав человека во всех сферах остается весьма актуальной, при этом правовой статус последних в юридической практике является, так сказать, ограниченным, примирение, получившее законодательное оформление остается в стадии формирования. Для применения и распространения предлагается усовершенствовать внесудебные структуры по защите прав человека и облегчить судебную практику, создать согласительные суды как орган, осуществляющий правосудие /как специализированный орган. Суд/.

Ключевые слова и словосочетания: демократические институты, конституционные реформы, справедливое судебное разбирательство, коммерческие отношения, внесудебная структура, предотвращение конфликтов, права человека.

ON CERTAIN ISSUES OF EXTRAJUDICIAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS

ARMINE CHOBANYAN

The Chamber of Advocates in the RA
armmonami@yahoo.com

Abstract

The article analyzes the issues related to the extrajudicial protection of human rights using historical, comparative, and legal methods. The theoretical bases of the work were several international documents, such as the Universal Declaration of Human Rights, adopted in 1948, the European Convention on Human Rights, etc.

The necessity of the research is due to the qualitatively new stage of judicial reforms that have begun in the Republic of Armenia.

The study of the history of the laws of different countries proves that extrajudicial protection of human rights, in particular, mediation/conciliation, with its unique process, has had an undeniable connection at different levels of civil society, whose mission is the peaceful settlement of disputes between the public and private individuals.

In the current period, the protection of human rights in every sphere remains highly topical, while the legal status of the latter in legal practice is limited. And the reconciliation, which received a legislative formulation, remains in the formative stage.

For the application and dissemination of the latter, it is proposed to improve extrajudicial structures for the protection of human rights and to facilitate the practice of law enforcement, to create both conciliation departments, and to create both conciliation courts as a body implementing justice /as a specialized court/.

Keywords and phrases: democratic institutions, constitutional reforms, fair trials, commercial relations, extrajudicial strategy, conflict prevention, human rights.

Ներածություն

Գաղտնիք չէ, որ ժողովրդավարության կայացման և ամրապնդման կարևոր հենասյունը ժողովրդավարական ինստիտուտների շարունակական զարգացումն ու առաջընթացն է: Ուստի մեծապես ուշադրության է արժանի ինչպես սահմանադրական, այնպես էլ դատաիրավական բարեփոխումների զարգացումը ժողովրդավարական կառուցակարգերի համատեքստում:

Իրավակիրառ պրակտիկայում և ընդհանրապես արդարադատության արդյունավետության ու մատչելիության առումով մարդու իրավունքների արտադատական պաշտպանության եղանակների զարգացումը շարունակում է մնալ արդիական: Վերջինիս անհրաժեշտությունը պայմանավորված է, մի կողմից, տարաբնույթ, այդ թվում՝ առևտրային իրավահարաբերություններից բխող խնդիրների կարգավորման կանխատեսելիությամբ, որտեղ կարևոր դեր ունեն իրավունքների պաշտպանության արտադատական կառուցակարգերը, մյուս կողմից՝ դատարանների գերծանրաբեռնվածությամբ, որտեղ ակնհայտորեն ընդգծվում և կարևորվում է մարդու իրավունքների արտադատական պաշտպանության առավել մատչելի ու նախընտրելի կառուցակարգերի խթանումը:

Տեսամեթոդական հիմքերը

Ուսումնասիրությունն իրականացվել է պատմաիրավական, համեմատական-իրավական, որակական և խառը մեթոդներով, որոնք ընտրվել են՝ ելնելով հետազոտության նպատակներից և խնդիրներից:

Որպես մեթոդաբանական հիմք կիրառվել են նաև անալիզի և սինթեզի մեթոդները: Վերջինիս կիրառումը մեզ հնարավորություն տվեց ուսումնասիրելու և վերլուծելու մարդու իրավունքների պաշտպանության զարգացման կառուցակարգերը և սահմանափակումները:

Աշխատանքի տեսական հիմքն են կազմել ինչպես միջազգային փաստաթղթերը, այնպես էլ՝ քաղաքացիաիրավական ոլորտների հայրենական և օտարերկրյա գիտնականների աշխատությունները, օրենսդրական և գործնական միջառնությունները:

Պատմական ակնարկ

Ակնհայտ է, որ իրավական նորմերը ամրագրում են պետության իրավական և ժողովրդավարական լինելու գաղափարը [1, էջ 15], սակայն յուրաքանչյուր երկրում մարդու իրավունքների պաշտպանության մեթոդները արդի իրավական համակարգերում ունեն լուծման իրենց բնորոշ առանձնահատկությունները:

Դեռ վաղ անցյալում (օրինակ՝ Բաբելոնական արքա Համուրապիի օրենքներում) կոնֆլիկտային, բանակցային իրավիճակների լուծման տասնյակ միջոցներ են գրված [2, էջ 26]: Իր հերթին Սողոմոն թագավորը փառքի է արժանացել կոնֆլիկտների լուծման ու դրանցից խուսափելու կարողության և իմաստության շնորհիվ [3, 466-475 էջեր]: Այսինքն՝ առաջացած խնդիրներն առավելապես պետք է լուծվեն՝ ելնելով դրանց էությունից: Ի վերջո, անընդհատաբան բանակցային գործընթացները՝ որպես նրանց վիճահարույց հարցերի (տարաբնույթ հարցերի, վիճող կողմերի պահանջմունքների բավարարման) ամենօրյա փոխհարաբերությունների ապահովման առավել արդյունավետ և քաղաքակիրթ եղանակներ, լայնորեն կիրառվում են քաղաքացիական հասարակության տարբեր ոլորտներում [4, էջ 5]:

Վերը ասվածը փաստում է, որ իրավունքների պաշտպանության արտադատական եղանակները սերտորեն կապ են ունեցել իրավունքի այնպիսի աղբյուրների հետ, որոնք զգալի ազդեցություն են գործել ինչպես պատմական, քաղաքական, ներպետական ու միջազգային, այնպես էլ հոգևոր, մշակութային, գաղափարական, և այլ ոլորտներում [5, էջեր 76-110; էջեր 130-144; էջեր 6-10]:

Ասվածը վերահաստատվում է նրանով, որ իրավունքի կամ նրա ճյուղի էությունը, հիրավի, բնութագրվում է վերջինիս պատմական զարգացման վրա մեծ ազդեցություն ունեցող և գործող այս կամ այն երկրի պետաիրավական ինստիտուտների և նրանց կառուցակարգերի զարգացման ձևերով ու առանձնահատկություններով, համակարգային փոփոխություններով:

Սա նշանակում է, որ մարդիկ իրավունք ունեն սեփական հայեցողությամբ տնօրինելու իրենց քաղաքացիական իրավունքները և փոխադարձ համաձայնությամբ որոշել ու ընդունել օրենքին չհակասող, սակայն կողմերին բավարարող նորմեր (ՀՀ քաղ. Օր. (հոդվ. 13, 14), ՀՀ (ՀՀ ՔԳՕ, հոդվ. 12, հոդվ. 19, գլուխ 19; 24; 39), ՀՀ աշխ. Օր. (հոդվ. 1, 64-71, հոդվ. 264):

Վերը նշված նկատառումներով պայմանավորված՝ եվրոպական պետությունների դատական համակարգը վերջին տարիներին նախընտրելի է համարում կիրառել վեճերի լուծման արտադատարանային արարողակարգը և նույնիսկ խրախուսում կողմերին՝ պահպանել ու հետևել նշված գործընթացին [6, էջ 9], հիմնականում ղեկավարվելով հակասություններն ավարտել կողմերի փոխհամաձայնության հիմնարար սկզբունքով⁵:

Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ անգամ վաղ միջնադարյան

5 Ներկայումս այն լայնորեն տարածվել է աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում և յուրաքանչյուր պետության համար վեճերի լուծման արտադատական ընթացակարգերի կիրառումը դարձել է առավել նախընտրելի տարբերակ, քան դատարանները: Նշված գործընթացի գործնական կիրառումը կենսական է նաև հայրենական իրավագիտության արտադատական պրակտիկայի համար:

հասարակության մեջ առաջացող տարածայնությունների դեպքում, խաղաղության պահպանումը հիմնական խնդիրներից մեկն էր հանդիսանում **[7, էջ 164]**:

Այդ է պատճառը, որ այն նպատակաուղղված կիրառվել է ոչ միայն կլանների **[8, էջ 736]** (պատմականորեն՝ տոհմային համայնքը) միջև բանակցությունների քննարկման ժամանակ, այլև առաջացած վեճերի կարգավորման համար հավաքված համայնքային հանդիպումների ժամանակ: Հետևաբար, յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանում վիճահարույց խնդիրների լուծման իշխանությունը ստանձնել են համապատասխան առաջնորդները:

Այնուհանդերձ, վերը նշված հանդիպումների, ժողովների իրավասությունն ըստ էության պատկանում էր կողմերի կամքին, այսինքն՝ որոշումները կայացվում էին վիճող կողմերի փոխադարձ կամքը հաշվի առնելով⁶:

Իրանից բացի՝ միջնադարում միջնորդի դերը՝ որպես մարդու իրավունքների պաշտպանության արտադատական ընթացակարգ, հատկապես ֆինանսատնտեսական ոլորտում նպաստում էր վիճող կողմերի միջև պահպանել համերաշխությունը և տոհմային համայնքների միջև խաղաղության հաստատումը: Որպես միջնորդ (արբիտր) հանդես են եկել առաջնորդները, կայսերները, իսկ ընտանեկան վեճերում՝ քահանաները **[9, էջեր 30–32]**⁷:

Նկատենք, որ միջնորդական ավանդույթները հայտնի են եղել աշխարհի գրեթե բոլոր մշակույթներում, և պետք է ասել, որ հաշտեցման ընթացակարգերը կարևորվել են միջնադարյան շատ այլ մտածողների կողմից:

Օրինակ՝ Իսլամական երկրներում, Մուհամմադ մարգարեի ժամանակներում գործել է արբիտրաժային պրակտիկան (TAHKO), միջնորդություն (WASAT), ինչպես նաև՝ հաշտեցում (SULH), որի հիմքում ընկած էր արդարության հայեցակարգը: Ի լրումն հայտնություններ ստանալու և հավատի տարբեր տարրեր մեկնաբանելու՝ Մարգարեն ձեռնամուխ եղավ նաև օրենքների կատարման վերահսկմանը **[10, էջ 62]**:

Չնայած վերը նշված տարատեսակ պատմությունները վկայում են միջնորդական ինստիտուտի գոյության մասին, սակայն վերջինիս կիրառման հիմքն է հանդիսացել հռոմեական իրավունքը, ինչն էլ հետագայում պահպանվել և զարգացվել են տարբեր իրավական համակարգ ունեցող երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում **[11, էջ 13]**, որոնց միջոցով իրականացվում էր հասարակության առանձին անդամների միջև ծագած խնդիրների (քաղաքակիրթ) կարգավորումը **[12, էջեր 121–122; էջ 92]**, ինչպես նաև՝ միջնորդական ինստիտուտի ձկուն մշակումը **[13, էջ 12]**⁸:

6 Այսպիսի ընթացակարգն, իհարկե, արբիտրաժային դատարան չէր համարվում, այլ ընդունվում էին դեռևս օրենքով չամրագրված, սակայն հեղինակավոր անձանց կողմից կայացված միջնորդական որոշումներ, որոնք սկզբնապես ձևավորվել են որպես հաշտեցման ուղիներ ստեղծելու գործիքակազմ:

7 Եկեղեցական օրենքներն իրենց հերթին փորձել են ամրապնդել բանակցությունների միջոցով վեճերի կարգավորումը, որն իր ուրույն տեղն է գրադեցրել նաև բարոյադաստիարակչական գրավչությամբ և ուշադրությամբ: Հետևապես, կարելի է արձանագրել, որ փոխադարձ վստահությունը, կարծեք, ընդունված կանոն է հանդիսացել, իսկ համայնքային հանդիպումների հիմնական ակնկալիքները վկայում են կառուցողական երկխոսությունների (բանակցությունների) ուղիներ գտնելուն ուղղված քայլերը:

8 Նշենք, որ վեճերի արտադատական միջոցը հայտնի է բյուզանդական կայսր Հուստինիանոսի կողմից օրենքների ժողովածու ստեղծելով, որով կարգավորվել է նաև միջնորդական (հաշտեցման) ընթացակարգերի ինստիտուտը՝ նպաստելով հաշտեցնել վիճող կողմերին: X–XI դարերում այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Նիդեռլանդները, Գերմանիան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Շվեդիան, Շվեյցարիան, արտաքին առևտրատնտեսական, գույքային, ընտանեկան իրավունքների պաշտպանության համար լայնորեն կիրառվում էին միջնորդական ձևերը՝ հիմնականում խորհրդանշելով բարեկամական հարաբերությունները և արժևորելով փոխադարձ վստահության գաղափարը: Նշված երկրներում մեկը մյուսի համեմատությամբ միջնորդական ինստիտուտը կամ որ նույնն է՝ մարդու իրավունքների արտադատական

Մարդու իրավունքների արտադատական պաշտպանության կառուցակարգերի ներդրման անհրաժեշտությունը

Փաստենք, որ մարդու իրավունքների պաշտպանությունը արժանապատիվ հարգելու, այսպես ասած, «առաջադրանքի» կատարումը մեծապես կախված է տվյալ երկրի ձեռքբերումների մակարդակից և ներպետական համակարգում առկա կառուցակարգերից: Սա նշանակում է, որ յուրաքանչյուր երկրում մարդու իրավունքների իրացման համար առանցքային նշանակություն ունի երկրի ազգային օրենքների, քաղաքական որոշումների էությունն ու ընթացակարգերը:

Ուստի, կարևոր է, որ մարդու իրավունքների պաշտպանությունը արժանապատվորեն գործարկվեն և իրապես դառնան առաջնային:

Ինչպես գիտենք, մարդու իրավունքների ամենակարևոր համընդհանուր փաստաթղթերից է համարվում 1948 թվականին ընդունված մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը: Նշված փաստաթուղթը, այսպես կոչված, փորձաքար է հանդիսացել միջազգային հանրության համար, որի արդյունքում ընդունվել են տասնյակ այլ միջազգային ու տարածաշրջանային փաստաթղթեր, սահմանադրություններ և այլ օրենսդրական ակտեր:

Այսուհետև Միավորված ազգերի կազմակերպությունն ընդունեց յոթ փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են հատուկ իրավունքներին կամ այդ հատուկ իրավունքներն «օգտագործողներին»:

Դրանք են՝ «Երեխայի իրավունքների մասին» կոնվենցիան (ընդունվել է՝ 1989 թվականին, Հայաստանի Հանրապետությունը վավերացրել է 1992 թվական), «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» միջազգային կոնվենցիան (ընդունվել է՝ 21.12.1961թ., Հայաստանի Հանրապետության համար ուժի մեջ է մտել 23.07.1993 թվականից), «Կանաց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» կոնվենցիան (ընդունվել է՝ 18.12.1979 թվականին, Հայաստանի Հանրապետության համար ուժի մեջ է մտել 13.10.1993 թվականից), «Խոշտանգումների և այլ դաժան, անարդար կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի ու պատժի մասին» կոնվենցիան (ընդունվել է՝ 26.11.1984 թվականին, Հայաստանի Հանրապետության համար ուժի մեջ է մտել 10.10.2002 թվականից), «Անկախ պետությունների համագործակցության մասնակից պետությունների աշխատող միգրանտների և նրանց ընտանիքի անդամների իրավական կարգավիճակի մասին» կոնվենցիան (ընդունվել է՝ 14.11.1990թ., Հայաստանի Հանրապետության համար ուժի մեջ է մտել 15.07.2010 թվականից), «Հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների մասին» կոնվենցիան (ընդունվել է՝ 30.03.2007թ., Հայաստանի Հանրապետության համար ուժի մեջ է մտել 22.10.2010 թվականից):

Ընդգծենք, որ Եվրոպան ունի իրավունքների պաշտպանության կայացած համակարգ, որը ստեղծվել է Եվրոպայի Խորհրդի շրջանակներում, և այս համակարգի հիմնաքարն է հանդիսանում Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիան («Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» կոնվենցիա, /ընդունվել է 04.11.1950 թվականին Հռոմում, փոփոխված 11-րդ և 14-րդ արձանագրություններով)⁹:

պաշտպանության մեթոդները գործարկվեցին առավել ձկուն և արդյունավետ՝ առանց բարդությունների: Քանի որ առաջնակարգ տեղ էր զբաղեցնում հետևյալ սկզբունքը՝ ունենալ զարգացած և կայուն դատական համակարգ: Նշվածն իրագործվում է առ այսօր և զարգացած երկրների դատաիրավական համակարգի հիմքն է հանդիսանում:

9 «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» կոնվենցիան ընդունվել է 04.11.1950 թվականին Հռոմում՝ փոփոխված 11-րդ և 14-րդ արձանագրություններով, սակայն ուժի մեջ է մտել երեք տարի հետո: Կոնվենցիան Եվրոպայի խորհրդի անդամ բոլոր երկրները վավերացրել են տարբեր ժամանակահատվածներում, քանի որ այն հանդիսանում էր Խորհրդին անդամակցելու պարտադիր նախապայմաններից մեկը: Հայաստանի Հանրապետությունը այն ստորագրել է 25.01.2001 թվականին և

Բացի այդ՝ ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Միավորված ազգերի կազմակերպությունում, սոցիալական և տնտեսական իրավունքները քննարկվում են առանձին փաստաթղթերով: Որպես օրինակ՝ վերանայված եվրոպական սոցիալական խարտիան, հանդիսանում է պարտադիր փաստաթուղթ, որի հիմնական նպատակն է՝ հասնել առավել սերտ միասնության իր անդամների միջև ընդհանուր ժառանգություն հանդիսացող գաղափարների և սկզբունքների պահպանման ու իրագործման, ինչպես նաև իրենց սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը նպաստելու առումով **[14, էջ 1]**:

Վերը նշված փաստաթղթերի առկայությունը հերթական անգամ փաստում է այն իրողությունը, որ մարդու իրավունքների պաշտպանությունը էապես կարևորվում է հասարակության յուրաքանչյուր շերտի համար, սակայն նման փաստաթղթերը, կարելի է ասել, ձևակերպվում են առաջացած խնդիրներից հետո կամ անդրադառնում են արդեն հայտնի խնդիրների կարգավորմանը¹⁰:

Կարծում ենք, որ արդի ժամանակաշրջանը թելադրում է նորովի մոտեցում. մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսակետից անհրաժեշտություն է առաջացել առկա խնդիրների լուծմանն ուղղված սոցիալական համապատասխան ոլորտներում ներկայացնել նոր իրավական նորմեր, նոր արտադատական ընթացակարգեր: Ի վերջո, տեղին նորարարությունների շնորհիվ է ընգծվում օրենսդրական աշխատանքի արդյունավետությունը: Որպես օրինակ նշենք մահապատժի վերացման դրույթները, և, ահա, վերը նշված կոնվենցիայի վրա հիմնված նոր փաստաթղթեր, ինչպիսին է **«Մարդկանց շահագործման (թրաֆիկինգ) դեմ պայքարի մասին» կոնվենցիան [15, գլուխ 1]**, որը նպատակաուղղված է կանխարգելելու մարդկանց շահագործումը և այլն:

Այնհայտ է, որ մարդու իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող հիմնահարցերը վաղուց արդեն ուսումնասիրված և, կարելի է ասել, բացահայտված են, սակայն ընդգծենք, որ շարունակական գիտական ուսումնասիրությունների նպատակը պետք է լինի նորովի մոտեցումը: Այսինքն՝ մարդու իրավունքների պաշտպանությանը նպաստող տվյալ ժամանակաշրջանի համար անգամ ընտրված ճիշտ գործիքակազմը, միևնույն է, մշտապես վերանայելու, բարելավվելու անհրաժեշտություն է առաջացնում: Հետևաբար, մարդու իրավունքների արդյունավետ պաշտպանությանն ուղղված գործողությունները կօգնեն շարունակաբար ընդլայնելու նրանց իրավունքների շրջանակը:

Արտադատական կառուցակարգերը հայ իրավունքի պատմության մեջ և այն վերաարդիականացնելու անհրաժեշտությունը ներկա ժամանակահատվածում

Նկատենք, որ իրավունքների պաշտպանության և վերջիններիս արտադատական եղանակների կարգավորման հիմնախնդիրները արտացոլվել և նշանակալի տեղ են զբաղեցրել նաև հայ իրավունքի պատմության մեջ¹¹:

Պատմությանը հայտնի են մի շարք եկեղեցական, կանոնական որոշումներ, (Աշտիշատի 365թ., Շահապիվանի 447թ., Մխիթար Գոշ «Գիրք Դատաստանի») կազմվել է 12-րդ դարերում, Շահամիր Շահամիրյան Որոգայթ Փառաց 1783թ. /հայ իրավունքի կարևորագույն փաստաթուղթ, և այլն), կանոններ, որոնց

վավերացրել է 26.01.2002 թվականին:

10 Մարդու իրավունքների պաշտպանությունը չպետք է առավել նվազ կամ առավել կարևոր խմբերի բաժանել, հակառակը՝ անհրաժեշտ է բոլորին հավասար հասանելիություն ապահովել լինի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, քաղաքացիական, վարչական, սնանկության, մշակութային, թե այլ ոլորտներ:

11 Դեռ վաղ քրիստոնեական ժամանակներից, մեր նախահայրերը ստեղծել են ընդհանուր արժեհամակարգ (ազգային իրավունքի աղբյուրներ)՝ հոգևոր արժեքների վրա հիմնվելով, իսկ միջնորդությունը, որպես վեճերի այլընտրանքային լուծման միջոց կիրառվեց նաև Առաջին Հանրապետությունում, որի հիմնական գաղափարախոսությունն ու արժեքն է՝ միմյանց վստահելը:

գլխավոր սկզբունքն էր խրատի, ապաշխարհության միջոցով կանխել խախտված իրավունքները, որտեղ առավելապես կարևորվում էր մարդու իրավունքների պաշտպանության անհրաժեշտությունը:

Հասկանալի է, որ յուրաքանչյուր երկրում մարդու իրավունքների իրացման համար առանցքային նշանակություն ունեն երկրի ազգային օրենքների, քաղաքական որոշումների էությունն ու ընթացակարգերը, սակայն առաջացած հարցերը կարգավորելու համար պետք է լայնորեն տարածել մարդու իրավունքների արտադատական պաշտպանության ինստիտուտների կիրառությունը ոչ միայն իրավական պրակտիկայում, այլ նաև սոցիալական տարբեր ոլորտներում: Որպես մարդու իրավունքների իրականացման դատական և արտադատական կառուցակարգ Հայաստանի Հանրապետությունում ընդունվել է «Հաշտարարության մասին» ՀՀ օրենքը, որի նպատակն է՝ նվազեցնել դատարանների գերձանրաբեռնվածությունը, սակայն, 2018 թվականից առ այսօր հանրության մեծամասնությունը տեղեկացված չէ նշվածի մասին: Ավելին, ընթացիկ օրենսդրական բարեփոխումները չեն անդրադառնում այն կարևոր հարցերին, որոնցից է հաշտարարի վարձատրությունը («Հաշտարարության մասին» ՀՀ օրենք, հոդվ. 12): Վերջինս կարող է խնդրահարույց իրավիճակ ստեղծել՝ կոնկրետ հաշտարարություն իրականացնելու համար:

Հաշվի առնելով քաղաքացիական վեճերի՝ աշխատանքային, անուսնաբնուստանեկան հարաբերությունների առանձնահատկությունները՝ անհրաժեշտ է, որ հաշտարարությունը իրականացվի նաև անվճար հիմունքներով, ինչի համար պետք է պետությունը հոգա և համապատասխանաբար աշխատավարձի տեսքով վճարի գործն իրականացնող հաշտարարին, ինչպես որ արվում է հանրային պաշտպանների պարագայում: Մեր կարծիքով՝ առանց այս խնդիրը լուծելու հազիվ թե արժի ակնկալել հաշտարարի մասնակցությամբ կարգավորված, արձանագրված վեճերի քանակի զգալի աճ [16, էջեր 39–43]:

Վերադառնալով հայ իրավունքի պատմությանը՝ նշենք, որ «Հայաստանի Հանրապետության մեջ հաշտարար բաժանմունքների և քննչական մասերի վերակազմության և նորերի բացման» Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքի հիման վրա գործարկվեց հաշտարար դատական ենթահամակարգը, համաձայն որի՝ հաշտարար բաժանմունքների տեղաբաշխումը կատարվում էր՝ Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումները հաշվի առնելով [17, էջ 71]¹²:

Պետք է ասել, որ նույնիսկ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում մտահոգության տեղիք էր տալիս տարաբնույթ գործերի ծանրաբեռնվածության հիմնախնդիրը: Սակայն այն ոչ արդյունավետ փորձարկումների արդյունքում դադարեցրեց իր գործունեությունը:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Միության ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող դատարանների տարատեսակները, որոնք են՝ սպայական, առևտրական, գյուղացիական և այլ դատարանները, վերստին կրկնում են մարդու իրավունքների պաշտպանության արտադատական եղանակներով առաջացած խնդիրների լուծման պատմական ավանդույթները: Նշված օրինակը ևս փաստում է այն հանգամանքը, որ «Հին փաստաթուղթը» նորացնելու նպատակահարմարությունը բխում է տվյալ ժամանակատվածին բնորոշ սոցիալ-տնտեսական պահանջմունքներից և հանրության շահերից:

Կարծում ենք, որ հաշտարար բաժանմունքների ներդրման նպատա-

12Հարկ է նշել, որ հաշտարար դատարանների ստեղծումը, ներդրման նպատակը կարևորվել է հետևյալ հիմնադրույթներով՝ ապահովել և՛ հաշտարար դատավորների բավարար ծանրաբեռնվածությունը, և՛ դատարան-քննչություն համագործակցությունը, սակայն առաջին Հանրապետության պայմաններում արդարադատության նախարարության և օրենսդրի կողմից մատնանշված ծախսատարությունը հիմք հանդիսացավ չգործարկել այդ ինստիտուտը:

կահարմարությունը խստագույնս կարևորվում է ներկա ժամանակաշրջանում, քանի որ արդի իրավական համակարգի գերխնդիր է հանդիսանում դատական գործերի նվազեցումը:

Հետևաբար՝ առաջարկում ենք վերաարդիականացնել և գործի դնել հաշտարար ինստիտուտի կիրառումը և վերապատրաստել մասնագետ հաշտարար մասնագետներին: Այն ոչ միայն արդյունավետորեն կարող է նվազեցնել դատարանների ծանրաբեռնվածությունը ինչպես վարչական, սնանկության, քաղաքացիական և նույնիսկ քրեական իրավահարաբերություններից բխող վեճերի դեպքում, այլև կարող է պահպանել ինչպես մարդկանց միջև բարիդրացիական հարաբերությունները վեճը խաղաղ ճանապարհով ավարտելով, այնպես էլ արդյունավետ գործարկել հասարակություն-հաշտարար բաժանմունքներ համագործակցությունը: Ավաճող վերահաստատվում է ստորև ներկայացրած հիմնավորումներով.

Գաղտնիք չէ, որ դատարանները օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ պատճառներով երկարաձգում են գործերի քննությունը: Քաղաքացին իր իրավունքների պաշտպանության համար որպես միջնորդ ընտրում է դատական ընթացակարգը, ինչն էլ երկար ձգձգումների արդյունքում հոգնեցնում և նյարդայնացնում է քաղաքացուն: Ինչի արդյունքում պետք է զգուշանալ դատական ատյանները հեղինակագրկելու փաստից: Չէ՞ որ գործերի ծավալից, դատարանների ծանրաբեռնվածությունից ելնելով կարող են կայացվել չհիմնավորված դատական ակտեր, ինչպես նաև կարող են խախտվել մարդու՝ Կոնվենցիայով երաշխավորված արդար դատաքննության իրավունքը, որի արդյունքում դատավորները ենթարկվում են կարգապահական պատասխանատվության, ընդհուպ մինչև լիազորությունների դադարեցման:

Նշվածները լրջագույն հիմնախնդիրներ են, որոնց կարգավորման (բարեփոխման) համար ամենևին էլ չի պահանջվում լայնածավալ կամ ժամանակատար աշխատանքներ: Հակառակը՝ հաշտարար բաժանմունքների գործարկման արդյունքում՝ (հաշտարարներին անգամ կարելի է տրամադրել դատարանի մի դահլիճ) կնվազեն դատական գործերի ծախսատարությունը և ժամանակատարությունը: Այն, կարծում ենք, այս օրերի համար կարող է հանդիսանալ ճիշտ գործիքակազմ՝ իրավունքների արտադատական պաշտպանության համար:

Հաշտարար բաժանմունքները կարող են գործել արդյունավետ՝ այն ըստ էության կիրառելու պարագայում, իսկ կայացրած որոշումների պարտադիրությունը անհրաժեշտության դեպքում կարող է հաստատվել դատարանի կամ նոտարի կողմից, որոնց մասին խոսել ենք նախորդ հոդվածներում:

Առավելություն է, երբ դատական ակտերում, մասնավորապես Սահմանադրական դատարանի որոշումներում արտացոլված են իրավունքների պաշտպանության արտադատական կարգի իրավաչափության վերաբերյալ դրույթներ, «... որ մի կողմից իրավունքների պաշտպանության համար անհրաժեշտ օրենսդրական նախադրյալների ստեղծումն է այդ իրավունքն առավել սեղմ ժամկետում իրականացնելու համար, մյուս կողմից՝ ոչ դատական կարգով հանրային և մասնավոր շահերի հաշտեցումն է» **[18, ՍԳՈ-1654 որոշում]**: Սա նշանակում է, որ հանրությունը պատրաստ է ընդունել արտադատական ընթացակարգը, պարզապես անհրաժեշտ է այն իրականացնել և տարածել:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Մարդը բարձրագույն արժեք է: Մարդու անօտարելի արժանապատվությունն իր իրավունքների և ազատությունների անքակտելի հիմքն է: Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների հարգումն ու պաշտպանությունը հանրային իշխանության պարտականություններն են»:

Վերը նշվածը գրավիչ է բովանդակային առումով, սակայն իրավակիրառ

պրակտիկայում և ընդհանրապես հանրության լայն շերտերում այն ինչպես արդեն նշել ենք, գրեթե մոռացության է մատնվել:

Հասկանալի է, որ մարդու հիմնական իրավունքները և ազատությունները կարգավորելիս օրենքները սահմանում են այդ իրավունքների և ազատությունների արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառուցակարգեր և ընթացակարգեր (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 75), սակայն հայ իրականության մեջ դեռևս առկա է այն կարծրատիպը, որ արտադատական գործընթացը կարծեք լիարժեքորեն չի ընկալվում որպես դատարաններին այլընտրանք:

Հոգևոր առումով նկատենք, որ քրիստոնեական կյանքի կարևոր դրույթները բխում են մեկ գրքից՝ Աստվածաշնչից, իսկ իրավական տեսանկյունից՝ երկրի հիմնական դրույթներն ամրագրված են մայր օրենքում Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունում:

Վերը նշված երկու աղբյուրներից մեկում է թերևս խոսք գնում ներդրանքային, հանդուրժողականության, միջնորդության մասին, իսկ Հայաստանի Հանրապետության հիմնական օրենքում (2015 թվականի փոփոխություններով), ըստ էության, բացակայում են մարդու իրավունքների պաշտպանության արտադատական եղանակների և կամ ձևերի վերաբերյալ համապատասխան դրույթները:

Վերը ասվածը գուցե այդչափ ուղենիշային չթվա՝ վկայակոչելով այն հանգամանքը, որ առկա են ոլորտը կարգավորող համապատասխան օրենքներ, սակայն իմ համոզմունքը հաստատվում է հետևյալ փաստարկներով. անշուշտ, օրենսդրական բարեփոխումները նպատակ են հետապնդում առավել մատչելի և թափանցիկ դարձնելու դատական համակարգը, այդ թվում՝ կրճատել արդարադատության ծախսատարությունը, սակայն գործնականում այն չի ծառայում դատաիրավական համակարգում առկա հիմնահարցերի այնպիսի կարգավորումներին, որոնցից է, ընդգծում ենք, դատարանների գերծանրաբեռնվածության խնդրահարույց վիճակը: Այսինքն՝ ներկայիս ընտրված գործիքակազմը իրավական և ընթացակարգային բազմաթիվ պահանջների չի համապատասխանում:

Եզրակացություն

Մեր կարծիքով՝ առավելապես պետք է ուշադրություն դարձնել մարդու իրավունքների պաշտպանության արտադատական կառուցակարգերի զարգացման գործընթացին ինչպես իրավական, այնպես էլ սոցիալական առումով: Ասվածի համար անհրաժեշտ է ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրել մարդու իրավունքների արտադատական պաշտպանության վերաբերյալ կարևոր դրույթներ և կյանքի կոչել:

Սա մեծապես կարևորվում է հայ հասարակության համար՝ նկատի ունենալով, որ իրավունքի արտադատական պրակտիկան մեր երկրում գտնվում է դեռևս սկզբնական ձևավորման փուլում և այս ինստիտուտի արդյունավետությունը մեծապես կախված է արհեստավարժ գործընթաց իրականացնողներից և, իհարկե, օրենսդրական հստակ կարգավորումներից:

Մինչ վերը նշված առաջարկի իրականացումը պետք է նկատի ունենալ, որ մարդու իրավունքների արտադատական պաշտպանության եղանակները, մասնավորապես հաշտարարությունը՝ որպես հաշտեցնողական ընթացակարգ, իր առավելություններով նպաստում է քաղաքացիական հասարակության առաջադիմական զարգացմանը, ուստի ևս մեկ անգամ փաստենք, որ անհրաժեշտ է ընդհանրապես միջնորդության էության, իմաստի և նպատակի կիրառման վերաբերյալ նախ՝ իրազեկել հանրությանը՝ դա կարող է լինել օրինակ վերապատրաստման դասընթացների տեսքով, դպրոցներում և բուհերում առարկայական ծրագրեր դասավանդելու տեսքով, ինչո՞ւ ոչ նաև գովազդների միջոցով:

Ներդնելով հաշտարար բաժանմունքները՝ կարծում ենք՝ այն արդյունավետորեն գործարկելու դեպքում կարող ենք էապես նվազեցնել դատարաններին տարարնույթ գործերի ծանրաբեռնվածությունից. միաժամանակ, որպես մարդու իրավունքների պաշտպանության արտադատական եղանակ, այն կարող է սոցիալ-իրավական մակարդակով ծառայել հանրությանը՝ տարածելով քաղաքակիրթ երկխոսության գաղափարը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հարությունյան Գ., Սահմանադրությունից՝ սահմանադրականություն, Երևան, «Նժար» հրատ., 2004, էջ 15 (ընդհանուր՝ 140 էջ):
2. Արշակյան Ա. Արտասահմանյան երկրների պետության և իրավունքի պատմություն, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2003, էջ 26 (ընդհանուր՝ 542 էջ):
3. Աստվածաշունչ մատյան հին և նոր կտակարանների, Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերություն, 2017, «Նոր էջմիածին» թարգմանություն գրաքարից, Գ Թագավորաց, 3,2-15/21, 466-475 էջեր (ընդհանուր՝ 1501 էջ):
4. Գալստյան Խ., Բանակցային տեխնոլոգիաներ (ուսումնական ձեռնարկ), Երևան, «Ոսկան Երևանցի» հրատ., 2016, էջ 5 (ընդհանուր՝ 192 էջ):
5. Поленина С., Законотворчество в Российской Федерации, Москва, Изд-во ИГиПРАН, 1996, էջեր 76-110 /ընդհանուր՝ 146 էջ/; Казимирчук В., Кудрявцев В., Современная социология права, Государство и право, № 9, Москва, изд.-во «Юрист», 1995, էջեր 130-144 /ընդհանուր՝ 297 էջ/; Մաֆարյան Գ., Իրավաստեղծ գործունեության և օրենսդրության զարգացման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, ԱՌՏ, 2004, էջեր 6-10 (ընդհանուր՝ 256 էջ):
6. Шамликашвили Ц. Медиация как современная тенденция развития правовой помощи и юридического консультирования, Вестник, Моск. Ун.-та. Сер. 11. Право, 2011, №5, էջ 9 /:
7. Давыденко Д. Из истории примирительных процедур в Западной Европе и США, Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации, М., 2004, №1, էջ 164:
8. Աղայան Է., արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976, հատոր 1, էջ 736:
9. Давид Р., Основные правовые системы современности, М., 1996, էջեր 30 -32:
10. 10.Գևորգյան Ա., Արդարության հայեցակարգը՝ որպես իրանական գլոբալիզացիոն ծրագրի գաղափարական հենք, Երեք ծովերի համակարգ վերլուծական տեղեկագիր, №9, ԵՊՀ քաղաքակիրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, Երևան, 2016թ., էջեր 59-76:
11. Հովհաննիսյան Վ., 2008, Իրավունքների պաշտպանության արբիտրաժային ձևը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.; 2008, էջ 13 (ընդհանուր՝ 336 էջ):
12. Р. Зом, Институты римского права, Сергиев-Посад, 1916, էջեր 121-122; Р. Иеринг, Дух римского права различных ступенях его развития, С.-Пб, 1875, էջ 92:
13. Մաֆարյան Գ., Եսայան Ա. Հռոմեական իրավունք, ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար, Երևան, 2012թ., Ուսումնական ձեռնարկ, էջ 12 /ընդհանուր՝ 256 էջ/:
14. Վերանայված սոցիալական խարտիա, //URL: <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=24230> (հղումը կատարվել է՝ 02.02.2023թ.):
15. Մարդկանց շահագործման (թրաֆիկինգ) դեմ պայքարի մասին Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիա // <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=75324> (հղումը կատարվել է՝ 02.02.2023թ.):
16. Չոբանյան Ա. Մեդիացիայի իրավական կարգավորման խնդիրները՝ որպես անհատական աշխատանքային վեճերի լուծման այլընտրանքային միջոց Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, «Օրինականություն» ՀՀ դատախազության գիտագործնական և ուսումնամեթոդական ամսագիր, № 108, 2018թ. էջեր 39-43:
17. Վաղարշյան Ա., Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգը (1918-1920թթ.), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2006, էջ 71 /ընդհանուր՝ 208 էջ/:
18. 31.05.2022թ. թիվ ՄԴՌ-1654 որոշում, էլ. հասցե՝ <https://www.concourt.am/decisions/cc-decision/?year=2022> (հղումը կատարվել է՝ 23.04.2024թ.):

**ԳԱՎԱՌԻ ԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՇՏՊԱՆՄԱՆ ԵՎ ՀԱՆՐԱՀՈՉԱԿՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ**

ԱՇԽՈՒՆՋ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ashkhunjpoghosyan@gmail.com

ԼՈՒՍԻՆԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԳՊՀ հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի
«Պատմություն» բաժնի մագիստրատուրայի 1-ին կուրսի ուսանողուհի
poghosyanlusine@list.ru

Համառոտագիր

Մույն աշխատանքը ներկայացնում է Գավառ քաղաքի երկրագիտական թանգարանի հիմնադրման համառոտ պատմությունը, հավաքածուների համառոտ նկարագիրն ու ցուցադրության կառուցվածքը: Գավառի երկրագիտական թանգարանը, ներկայացնելով տարածաշրջանի հարուստ մշակույթը, ավանդույթները, հանդիսանում է Գեղարքունյաց տարածաշրջանի պատմության պահպանման կարևոր երաշխավորը: Առկա հավաքածուն հնարավորություն է ընձեռում հետազոտելու ու բացահայտելու Գեղարքունյաց տարածաշրջանի պատմաազգագրական նկարագիրը: Քաղաքի հետ ծանոթությունը հենց այստեղից էլ սկսվում է:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ Երկրագիտական թանգարան, Լևոն Հայրապետյան, ցուցադրության կառուցվածք, թանգարանային առարկա, Գեղարքունիք:

ГАВАРСКИЙ ГЕОЛОГИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ КАК ЦЕНТР ПОПУЛЯРИЗАЦИИ И ХРАНЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

АШХУНДЖ ПОГОСЯН

Кандидат исторических наук, доцент
ashkhunjpoghosyan@gmail.com

ЛУСИНЕ ПОГОСЯН

Гаварский государственный университет
Факультет гуманитарных специальностей
Отделение истории,
Студентка первого курса магистратуры
poghosyanlusine@list.ru

Аннотация

В данной работе представлена краткая история основания Геологического музея города Гавар, краткое описание коллекций и структура выставки. Геологический музей Гавара, представляющий богатую культуру и традиции региона, является важной гарантией сохранения истории Гегаркуникской области. Существующая коллекция позволяет изучить и раскрыть историко-этнографический профиль Гегаркуникской области. Знакомство с городом начинается здесь.

Ключевые слова и фразы: Геологический музей, Левон Айрапетян, экспозиционная структура, музейный предмет, Гегаркуник.

GAVAR GEOLOGICAL MUSEUM AS A CENTER FOR THE PRESERVATION AND POPULARIZATION OF THE REGIONAL HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

ASHKHUNJ POGHOSYAN

PhD in Historical Sciences, Associate Professor
ashkhunjpoghosyan@gmail.com

LUSINE POGHOSYAN

Gavar State University
Faculty of Humanities, Department of History
First-year Master's Degree Student
poghosyanlusine@list.ru

Abstract

This paper presents a brief history of the founding of the Geological Museum of Gavar city, a short description of the collections, and the exhibition's structure. The

Gavar Geological Museum, presenting the rich culture and traditions of the region, is an essential guarantee for preserving the history of the Gegharkunik region. The existing collection makes it possible to explore and open up the historical and ethnographic profile of the Gegharkunik region. Acquaintance with the city begins here.

Keywords and phrases: Geological museum, Levon Ayrapetyan, exhibition's structure, exhibition artifact, Gegarkunik.

Թանգարանի ստեղծման համառոտ նկարագիրը: Գավառ քաղաքի երկրագիտական թանգարանը հիմնադրվել է 1952 թվականի փետրվարին: Թանգարանը, ունենալով շուրջ յոթ տասնյակ տարվա պատմություն, ներկայացնում է Սևանի ավազանի հինգհազարամյա հարուստ պատմությունը: Գավառի երկրագիտական թանգարանի հիմնական նպատակը իր հիմնադրման առաջին օրվանից մինչ այժմ եղել է հավաքել, ուսումնասիրել, պահպանել և ներկայացնել նյութեր Գեղարքունյաց աշխարհի պատմության էջերից՝ լուսաբանելով տարածաշրջանի հարուստ պատմությունը: Թանգարանի հիմնադիր տնօրենն է եղել Լևոն Հայրապետյանը: Դեռևս 1948 թվականի հունիսին ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին կից կուլտուրա հիմնարկների գործերի կոմիտեն հաստատել էր գավառագիտական թանգարանի ցուցադրության թեմատիկ պլանը: Թեմատիկ պլանում ընդգրկված էր տարածաշրջանի պատմությունն ու ազգագրությունը, հեղափոխական գործիչների գործունեությունը, խորհրդային իշխանության առաջին ձեռնարկումները, տնտեսության վերակառուցումը և կոլեկտիվացումը, Հայրենական մեծ պատերազմը, ժողովրդական տնտեսության հնգամյա պլանները, տարածաշրջանի օգտակար հանածոները, բուսական և կենդանական աշխարհը: Դրանցից յուրաքանչյուրը նախատեսվում էր ներկայացնել ցուցադրության առանձին համալիրների տեսքով [1, էջ 95–97]: Թանգարանի համար հատկացվել էր Բատիկյան փողոցի վրա գտնվող հին փոստի մեկ հարկանի կառույցի չորս սենյակներ, որոնցում սկզբնական շրջանում ցուցադրվում էին ընդամենը մի քանի տասնյակ ցուցանմուշ, սակայն թանգարանի աշխատակիցների ջանքերով տարեցտարի ընդլայնվում էր թանգարան մուտք գործող մշակութային արժեքների քանակը: Համալրումների հիմնական մասը ձեռք էր բերվում քաղաքում ու մերձակա գյուղերում իրականացված հավաքչական աշխատանքների միջոցով: Բացի դրանից՝ կատարվում էին նվիրատվություններ: Եղած սահմանափակ դրամական միջոցներով իրականացվում էին նաև անհատ քաղաքացիներից թանգարանային արժեքների գնումներ:

1960–ական թթ. հին փոստի շենքում իրար մեջ բացվող սրահներում ցուցադրությունը կազմակերպվել էր հնագիտության, միջնադարի, ազգագրության, հեղափոխության, Հայրենական պատերազմի բաժինները կազմող նյութական և արխիվային փաստաթղթերի ցուցադրմամբ: Մշակութային այս նոր օջախի հիմնումը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց քաղաքում, մեծ էր հասարակության հետաքրքրությունը տարածքին վերաբերող պատմա–ազգագրական նյութերի նկատմամբ: Թանգարանը դարձավ Նոր Բայազետ այցելած Խորհրդային Միության ազգությունների ներկայացուցիչների և օտարերկրյա քաղաքացիների մշտական հաճախման վայր: 1965 թվականին թանգարանի հիմնական և օժանդակ ֆոնդերու պահվում էր 680 թանգարանային առարկա, իսկ այցելուների թիվն էլ հասել էր 13 հազարի, 1967 թվականին վեց ամվա ընթացքում թանգարան այցելողների թիվը հասել էր 9000–ի: Գործում էր գիտական խորհուրդ, որի կազմի մեջ մտնում էին տարբեր մասնագիտությունների տեր անձինք (մանկավարժ, գրող, գիտնական, պատերազմի վետերան): Թանգարանի գիտական աշխատանքների ղեկավարությունը ստանձնել է Գ. Խաչատրյանը, գիտխորհրդի անդամներն էին՝ Ս. Մնեյանը, Ա. Գուրոլյանը, Գ. Հարությունյանը, Խ. Կնյազյանը, Ռ. Բլրուլյանը [3, էջ 232]: 1970–ականներին կարևոր խնդիր էր թանգարանին նոր շենք հատկացնելու

հարցը, քանի որ գործող շենքը, որտեղ սկզբնապես հանգրվան էին գտել թանգարանային արժեքները, ըստ էության բոլորովին չէր համապատասխանում թանգարանային հավաքածուների պահպանման ու ցուցադրման պահանջներին: Թանգարանի նոր հանգրվանը եղավ քաղխորհրդի երկհարկանի կառույցի երկրորդ հարկը (1982), որտեղ և ներկայումս էլ շարունակում է իր գոյությունը: Նոր ցուցադրությունը բացվեց 1982 թ. նոյեմբերի 29-ին, այնուհետև Գավառագիտական թանգարանը վերանվանվեց երկրագիտականի, և տնօրեն նշանակվեց Ավ. Դովլաթյանը [3, էջ 231-233]: Նոր շենքում հանգրվանելուց հետո կազմակերպվեցին նոր ցուցադրություններ, որի հեղինակը պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, նման աշխատանքների երկարամյա փորձ ունեցող Ստեփան Եսայանն էր: Ցուցադրության պլանում ընդգրկված էր Սևանի ավազանի պատմությունը՝ նախնադարից մինչև մեր օրերը: Այդ պլանի համաձայն՝ բաժիններից առաջինը վերաբերում է մեր նախնիների հիմնական զբաղմունքներին ու կենցաղավարմանը: Հիմնական ցուցանուշների թվում են խեցեգործական տարարտեսակ կավե առարկաներ՝ կճուճներ, պնակներ, քրեղաներ, վաղ մետաղագործությունը ներկայացնող նիզակների, դանակների նմուշներ, կնոջ զարդեր՝ ապարանջաններ, կրծքագարդեր և այլն, քարե գործիքներ: Բաժիններից մեկում ներկայացված է նախահեղափոխական հայ գյուղն ու գյուղացու ամենօրյա գործունեությանը վերաբերող ցուցանուշներ՝ մասնավորապես աշխատանքային գործիքներ՝ գուլթանի խոփեր, արոր կամ եղաններ և այլն: Առանձին բաժնում ցուցադրվում են Հոկտեմբերյան հեղափոխությանը վերաբերող վավերագրեր, որոնք այցելուներին հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու այդ տարիներին տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների ու դրանց մասնակիցների մասին: Առանձին բաժին էր կազմում խորհրդային շրջանին նվիրված ցուցասրահը, որտեղ ցուցադրվում էին ժամանակաշրջանի գործարանների արտադրանքների առաջին նմուշները:

1990-ական թվականներից սկսած՝ թանգարանում ցուցադրության արդիականացման ուղղությամբ ծրագրել և իրականացվել են որոշ թեմատիկ փոփոխություններ: Հոկտեմբերյան հեղափոխության, մայիսյան ապստամբության թեմատիկան փոխարինվել է Հայաստանի առաջին հանրապետությունը 1918-20 թթ. ներկայացնող թեմատիկ ցուցադրությամբ, ավելի ծավալուն ու ամբողջական է դարձել Սևանի ավազանի հուշարձանների ցուցադրությունը, իրականացվում են ժամանակավոր ցուցահանդեսներ՝ տարածաշրջանի «խեցեղեն», «պղնձագործություն», «գորգագործություն», «փայտագործություն» խորագրերով: Նոր արժեքավոր նյութերով է համալրվել 1828-1830 թթ. ներգաղթի թեման: Հնագիտության, ազգագրության, նորագույն պատմության բաժինները համալրվում են նոր նյութերով: Ներկայումս թանգարանում կան վեց ցուցասրահներ, որոնցում ցուցադրությունը իրականացվում է ըստ ժամանակաշրջանների՝ նախնադարյան համայնական կարգերից մինչև մեր օրերը: Այցելուները ծանոթանում են մեր տարածաշրջանի պատմությանը, Գեղարքունիքի մարզի անվանի մարդկանց կենսագրությանն ու անցած ուղուն, Արցախյան հերոսամարտի մասնակիցների կենսագրությանը: Թանգարանում առանձնապես կարևորված են Գեղարքունիքի և ընդհանրապես Սևանի ավազանի պատմությունը, հնագիտությունը և ազգագրությունը ներկայացնող բաժինները: Գավառի երկրագիտական թանգարանը, ներկայացնելով տարածաշրջանի հարուստ ու բազմաբովանդակ մշակույթը, դարձել է Գեղարքունյաց աշխարհի պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնական երաշխիքը: Այն Գավառ քաղաքի յուրօրինակ այցեքարտն է: Քաղաքի հետ ծանոթությունը հենց այստեղից է սկսվում:

Հիմնական հավաքածուների մասին: Թանգարանում պահվում են հնագիտական, ազգագրական, դրամագիտական, գրավոր աղբյուրների,

լուսանկարների և այլ հավաքածուներ, որոնք պատմում են Գեղարքունյաց աշխարհի և նրա մարդկանց անցյալի ու ներկայի մասին: Թանգարանում ցուցանմուշները դասակարգված են վեց ցուցասրահներում և նախասրահում: Հինգ սրահներում բացվող ցուցադրությունը հիմնական է, իսկ վեցերորդ սրահում բացվում են ժամանակավոր ցուցադրություններ, կազմակերպվում բազմաբնույթ ու բազմաբովանդակ միջոցառումներ, որտեղ իրենց մասնակցությունն են ցուցաբերում նաև հանրակրթական դպրոցներում սովորող աշակերտները, թանգարանը մեծապես նպաստում է թանգարան-դպրոց կապի պահպանմանը: Թանգարանում ցուցասրահների թեմատիկան լրացնում են գեղանկարիչ Ռոբերտ Ավետիսյանի/ՌՌ/ մեծածավալ կտավները: Ցուցադրության պլանը ներառում է Սևանի ավազանի պատմությունը նախնադարից մինչև մեր օրերը: Թանգարանում պահպանվող արժեքների քանակը հասնում է մոտ 9346-ի, սակայն մշտական ցուցադրության մեջ օգտագործվում են 1580-ը, իսկ մնացած ցուցանմուշները պահվում են ֆոնդերում:

Թանգարանում պահվող առարկաները ձեռք բերվելուց հետո գրանցվում են համապատասխան բաժնի մատյանում, այնուհետև էլ մայր կամ գլխավոր մատյանում: Ցուցադրության մեջ եղած և ֆոնդերում պահվող առարկաների համար նախնական ու հետագա հետազոտությունների ընթացքում կազմվում են համապատասխան գիտական անձնագրեր:

Թանգարանում եղած նմուշները հիմնականում նվիրատվության արդյունք են, իսկ որոշ առարկաներ էլ նաև գնվել են. դրանցից մեծ մասը թանգարանում է հայտնվել բնակչության կողմից իրականացված ոչ նպատակային հավաքչական աշխատանքների արդյունքում:

Թանգարանային առարկաների դասդասման հիմքում ընկած է թեմատիկ սկզբունքը, ըստ այդմ դրանք կազմում են հետևյալ բաժինները՝

- Հնագիտական բաժին
- Ազգագրության բաժին
- Նոր և նորագույն պատմության բաժին
- Դրամագիտության բաժին

Հնագիտության բաժնի հավաքածուներում պահվում է 827 թանգարանային առարկա: Այս բաժնում ընդգրկված են տարածաշրջանի դամբարանադաշտերից (Լճաշեն Հացառատ, Նորատու) պեղված խեցեղեն առարկաներ՝ սափորներ, քրեղաններ, անոթներ և այլն, բրոնզե զենքեր, ծիսապաշտամունքային առարկաներ, աշխատանքային գործիքներ և այլն:

Ազգագրության բաժնին վերաբերում է 2631 նմուշ: Հավաքածուի կազմում կան պղնձյա կենցաղային տարրեր իրեր ու աշխատանքային գործիքներ, կիրառական-գեղազարդման արվեստի առարկաներ:

Նոր-նորագույն պատմության բաժնում կա շուրջ 4320 նմուշ: Այս բաժնում ընդգրկված են անվանի մարդկանց արխիվային նյութեր անձնական իրեր, լուսանկարներ, փաստաթղթեր, քարտեզներ: Ցուցադրված են Նոր Բայազետում տպագրատանը լույս տեսած թերթերը: Տպագրատունը Նոր Բայազետում հիմնադրվել է 1921 թվականի հունիսին: Հիմնադիր տնօրեն է եղել Շամսալ Վարդանի Մանուչարյանը[11, էջ 16]: Տպարանի կազմավորման առաջին տարում լույս է տեսել «Ռանչպար» մեկ ութերորդ ստանդարտ ծավալով թերթը: 1934 թվականից լույս են տեսել «Կոլխոզ ուղի», «Հարվածային անասնապահ» և «Բոլշևիկյան ուղի» թերթերը :

Առանձին ստեղծով ցուցադրվում է Մեծ եղեռնից մազապուրծ և Նոր Բայազետում հաստատված ընտանիքների լուսանկարները, Արևմտյան Հայաստանից բերված մատունքներ: Այս սրահում առանձին հատված նվիրվում է քաղաքի անվանի մարդկանց, և, ահա այստեղ ցուցադրվում է Գավառի պետական համալսարանի հիմնադիր-ռեկտոր, փիլիսոփա, վաստակավոր մանկավարժ Հրանտ Հակոբյանի անձնական արխիվը:

Դրամագիտության բաժին: Այս բաժնում ընդգրկված են 18-20-րդ դարերին վերաբերող հիմնականում ռուսական կոպեկներ, 19-20-րդ դարերի ռուսական, ինչպես նաև Հայաստանի առաջին հանրապետության թղթադրամներ, թվով 558-ը:

Գոյություն ունի նաև գիտաօժանդակ ֆոնդ, որտեղ ընդգրկված են լուսանկարներ, թերթեր, բրոշյուրներ և այլն, թվով՝ 1010: Այս ֆոնդում գտնվող առարկաների նշանակությունը երկրորդական է, դրանք սովորաբար օգտագործվում են ցուցադրություններում ներկայացված հիմնական ցուցանմուշների ներկայացրած թեման այս կամ այն չափով լրացնելու համար:

Ցուցադրությունն ու դրա հիմնական համալիրները: Ցուցադրությունը թեմատիկ բնույթի և այդ համակարգում մեծ տեղ է տրված տարածաշրջանի հայոց հոգևոր ու տնտեսական մշակույթը ներկայացնող ցուցադրական համալիրներին: Այդ հատվածում համապատասխան ցուցանմուշներով ներկայացված են հասարակության տարբեր շերտերին բնորոշ կենցաղային միջավայրերը, այդ թվում գյուղական տունն իր բնորոշ ներքնատեսքով ու կահավորանքով հանդերձ: Այդ հատվածը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում այցելուների մոտ, այնքանով, որքանով որ նրանց հնարավորություն են տալիս անմիաջական պատկերացում կազմել հայոց ավանդական հագարաշեն բնակարանի ճարտարապետական նկարագրի ու կահավորանքի մանրամասների մասին: Այդտեղ ներկայացվում է նաև տիպիկ հին հայկական օջախ՝ թոնրով, քուրսիով ու համապատասխան կահավորմամբ: Թանգարանում ներկայացված են քաղաքային բնակարանների տիպեր, որոնք պայմանականորեն տարբերակված են «Հարուստի տուն» և «Աղքատի տուն» անվանումներով: Այցելուների վրա մեծ տպավորություն է թողնում տարածաշրջանի վերնախավը ներկայացնող Կոլոտ Հայրապետի բնակարանի՝ «Հարուստի տան» ներքնատեսքը ներկայացնող կահավորանքը, որն ակնհայտորեն տարբերվում է ավանդականից և կրում է 19-րդ դարի վերջի՝ եվրոպական, մասնավորապես ռուսական գավառական վերնախավին բնորոշ զարգացումների ազդեցությունը:

Ցուցադրության այս բաժնի մաս են կազմում արհեստներին վերաբերող ցուցադրության համալիրները: Հայտնի է որ Նոր Բայազետում բավականին բարձր մակարդակի վրա էին խեցեգործությունը, փայտի մշակման ու մետաղագործության հետ կապված արհեստները՝ այդ թվում նաև դարբնությունն ու արծաթագործությունը: Այս վերջինս ներկայացնում են ցուցադրվող նորբայազետցի արծաթագործ-ոսկերիչների ստեղծած արծաթե գոտիներն ու կանացի զարդերը:

Թանգարանի նախասրահում և առանձին սրահներում ցուցադրվում է այստեղ պահվող գորգերի և կարպետների բավականին հարուստ հավաքածուն: Այն պարունակում է 65 միավոր գորգ, 104 կարպետ, 37 ջեջին, 17 խուրջին և այլ նմուշներ [4, էջ 175-179]: Դրանց մեծ մասը ձեռք է բերվել 1980-ականների երկրորդ կեսին:

Գորգագործական մշակույթը դեռևս վաղ ժամանակներից վկայված է եղել Սևանի ավազանում, այդ թվում Գեղարքունյաց աշխարհում: Այդ մասին վկայություններ կան հայոց միջնադարյան գրավոր սկզբնաղբյուրներում ու մանրանկարներում, տարածաշրջանի գորգագործական մշակույթի մասին որոշակի պատկերացում են հաղորդում Նորատուսի հայտնի տապանաքարերի գորգապատկերները [6, էջ 46]: Գեղարքունյաց գորգագործական մշակույթի վերաբերյալ առանձնակի կարևորություն և հետաքրքրություն են ներկայացնում Ա. Տեր-Մարկարովի կատարած դիտարկումները (1880-90-ական թթ.), ըստ նրա տեղեկությունների՝ գորգագործական հայտնի կենտրոն է եղել Գյոզալդարան (ներկայումս Վարդենիկ), որտեղ վկայվում են գործվածքի բազում տեսակներ՝ գորգեր, կարպետներ, իսկ տներում եղել են հատուկ պահոցներ՝ ծալքեր, որտեղ պահել են գորգեր և տարատեսակ գործվածքներ [10, էջ 107-117]: Գեղարքունյաց գորգագործական մշակույթի՝ գորգերի տեսակների, գործման ոլորտների, գեղագարդման յուրահատկությունների վերաբերյալ բավականաչափ կարևոր

աղբյուր է հանդիսանում Մերոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանցի տեղեկությունները: Ըստ հեղինակի տեղեկությունների՝ Նոր Բայազետում գորգը կազմել է հարսանյաց արարողության և հարսի օժիտի անբաժան մաս [9, էջ 465]: 20-րդ դարի սկզբին խնդրո առարկա տարածաշրջանում գորգագագործության առաջընթացը խթանելու համար մի շարք միջոցառումներ էին ձեռնարկվում մասնավորապես տեղական բրդի հումքը գորգագործության զարգացմանը ուղղելու համար: Այս առումով խոշոր ձեռքբերում էր 1901 թվականին Նոր Բայազետում ստեղծված ընկերությունը, որը հիմնում է գորգագործական մանուֆակտուրաներ՝ բրդի պաշարները օգտագործելու և գորգագործությունը զարգացնելու նպատակով [8, էջ 190]: Գորգագործական մանուֆակտուրաները առավել ընդլայնում են արտադրության ծավալները և այդ ոլորտում աշխատողների քանակը, ինչպես նաև որոշակիորեն կանոնակարգվում են դրանում ներգրավված տնտեսվարողների համագործակցությունը [7, էջ 220–227]:

Թանգարանում պահպանվում են նաև Գեղարքունյաց տարածաշրջանի գորգագործական ավանդույթների մասին պատմող վավերագրեր ու գրույցներ, որոնք տասնամյակների ընթացքում գրի են առել թանգարանի գիտաշխատողները: Թանգարանում պահվող վավերագրերի թվում են նաև Հայգորգ միավորման Նոր Բայազետի մասնաձյուղին վերաբերողները: Այն հիմնադրվել էր 1933 թվականին: Հիմնադրման աշխատանքներն իրականացնում էր «Գորգմիության» գլխավոր մասնագետ հրահանգիչ Դանիել Սեֆիլյանը: 1942 թվականից Նոր Բայազետի շրջանում ճանաչված գորգագործուհի էր Վարսենիկ Մարդոյանը [4, էջ 175–179]: Այդ ձեռնարկության հիման վրա, 1944թ. մարտ ամսից Գավառի մանկատան սաների համար Ֆ. Գզարյանը հիմնեց գորգի փոքր արտադրամաս, որն ինքնին կարևոր էր մանկատան սաներին գորգագործություն ուսանելու առումով ու նաև նպաստել էր, որպեսզի նրանց հետաքրքրություն առաջանա հայոց գորգի նկատմամբ:

Թանգարանի գորգերի հավաքածուի մեջ պահվողների թվում կարևոր են ուշ վիշապագորգերի խմբին դասվող «Խնձորեսկ» և «Կոզովիտ» տիպերին պատկանող նմուշները: Վերջինս առևտրականների կողմից տարբերակված է «Բայազետ» անվանումով, որով արդեն իսկ մատնանշվում է այդ տիպի գորգերի ծագման կենտրոնը՝ պատմական Հայաստանի Կոզովիտ գավառը, որի կենտրոնն էլ Բայազետն էր: Այդ տիպին պատկանող 20-րդ դարի սկզբներին վերաբերող մի գորգ էլ թանգարանը ստացել է Հայաստանի պատմության թանգարանից (նկ.1):

Նկ. 1 Գորգ Կոզովիտ, Գավառի երկրագիտական թանգարան

Բացի վերը ներկայացվածներից՝ թանգարանում պահպանվում են այնպիսի հազվագյուտ նմուշներ, ինչպիսիք են՝ Ռուսա արքայի սեպագիր արձանագրությունը՝ քաղաքի հիմնադրման մասին (նկ. 2), Ք.ա 3-րդ հազարամյակի խեցեղենը, Արտաշիսյան սահմանաքարեր (Ք. ա 2-րդ դար) արամեատառ արձանագրությամբ, 1984 թ. Ռազմիկ Մելոյանի կողմից հայտնաբերված խոյակերպ սափոր թեյնիկը, որը դարձել է թանգարանի խորհրդանիշը: Թանգարանում կան կիրառական արվեստի նմուշներ, ձեռագործ գորգեր, կարպետներ, փովածքներ, որոնք տեղացի վարպետների ձեռքի և մտքի արգասիքն են:

Նկ. 2. Սեպագիր արձանագրություն, Ք.ա 732 թվ., Գավառի երկրագիտական թանգարան

Թանգարանի գլխավոր այցեքարտն է համարվում քաղաքի հիմնադրման մասին սեպագիր արձանագրությունը: Վանի թագավորության արքա Ռուսա առաջինի կողմից (մ. թ. ա 735–714) Գավառի Բերդիգլուխ («Դարիգլուխ»/ «Բերդագլուխ») ամրոցում թողած սեպագիր արձանագրությունը վ այում է Խալդ աստծո քաղաքի կառուցման մասին: Այդ սեպագիր արձանագրությունը) թվագրվում է մ.թ.ա. 732 թվ: Արձանագրությունը հայտնաբերվել է մեծանուն հնագետ Թադևոս Ավդալբեգյանի կողմից 1927 թվականին: Ըստ Ավդալբեգյանի նկարագրության՝ «Դարագլուխ» բնակատեղին ժամանակի ընթացքում վերածվել է գերեզմանոցի, և երբ նրանք անցել են շիրմաքարերի մոտով, Թադևոս Ավդալբեգյանի որդին՝ Մարտիկը, գետնի վրա մի շիրմաքար է նկատում, մատնացույց անելով այն, ասում է, որ «վրան գծեր կան, բայց հայերեն չեն»: Ավդալբեգյանի համար պարզ էր, որ գործ ունի մի ուշագրավ սեպագիր արձանագրության հետ **[1, էջ 203-219]**:

Հայր և որդի Ավդալբեգյանների կողմից հայտնաբերված արձանագրությունը հայտնվում է ուսումնասիրող լայն շրջանակների հետաքրքրության կիզակետում: Մասնավորապես, դրան անդրադարձել է ականավոր հայագետ, ակադեմիկոս Գր. Ղափանցյանը, որն իր «Նոր Բայազետի սեպագիր արձանագրություն» ուսումնասիրության մեջ հանգամանորեն ներկայացրել է արձանագրության բովանդակությունը: Սեպագիրը փորագրված է խորանարդաձև բազալտե քարի վրա, ընդգրկում է քարի երկու կողմերը և բաղկացած է ութ տողից: Այնտեղ ասվում է, որ՝

1. Աստված Խալդուն մեծին(վեհին): Ռուսան
2. Մարդուրիյի վորդին ասում է. Թագավորին յերկրի Վելիքուխի
3. նվաճեցի, ստրուկ դարձրի, երկիրն (ու) վայրը ենթարկեցի(հպատակեցրի)
4. ժողովրդապետ (=կառավարիչ) այնտեղ կարգեցի, խալդական դռները
5. պալատը խախտված վերակառուցեցի, հաստատեցի, անվանելով
6. Խալդո քաղաք. (յերկրին) Բիայնային մեծ (յեվ)
7. երկրին ամբողջ (= աշխարհին) ի շնորհս (ի փառս), Ռուսայի-Մարդուրիի որդու համար
8. թագավորի հզորի, վորը Բիայնական թագավոր է գրված **[5, 27-28]**

Երկրագիտական թանգարանում պահվում են Սևանի ավազանից հայտնաբերված, պատմական Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման համար բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող Արտաշեսյան երկու սահմանաքար (սկ.3):

Նկ. 3. Արտաշեսյան սահմանաքարեր, Գավառի երկրագիտական թանգարան

Արամեատառ արձանագրություններից մեկը 2001 թվականին հայտնաբերել է հայ-իտալական հնագիտական արշավախումբը, Սարուխան գյուղում և իսկ մյուսը հայտնաբերվել է Լանջաղբյուրից: Այս վերջինս պատահամար գտել են տեղի բնակիչները «Գևոյի արտ» կոչվող տարածքից: Սահմանաքարը վերաբերում է մ.թ.ա 2-րդ դարի առաջին կեսին: Սա առհավատյան է այն բանի, որ խնդրո առարկա տարածաշրջանը Արտաշեսյանների դարաշրջանում կազմել է Հայաստանի բաղկացուցիչ մասը: Այդ ամենի արդյունքում է, որ թանգարանը դարձել է Գավառ քաղաքի յուրօրինակ այցեքարտը, և հենց այդտեղից էլ սկսվում է քաղաքի հետ ծանոթությունը:

Թանգարանի նշանակությունը Սևանի ավազանի մշակութային կյանքում: Թանգարանային ցուցադրությունը կառուցվում է այնպես, որ խնդրո առարկա տարածաշրջանի պատմամշակութային նկարագիրը դառնա հասանելի յուրաքանչյուր այցելուի համար: Հնագիտության սրահում ցուցադրության ընդհանուր կառուցվածքը թույլ է տալիս ծանոթանալ մեր տարածաշրջանի դամբարանադաշտերից գտնված տարատեսակ առարկաներին, որոնք օգտագործելի են եղել մեր նախնիների համար: Այստեղ պահպանվում և ցուցադրվում են ծիսապաշտամունքային նշանակություն ունեցող բազմազան իրեր, որոնք իրեղեն ապացույց են նախնիներում ծիսական ասորությունների կազմակերպման ու դրա հետ կապված մանրամասերի մասին: Թանգարանը, լինելով պատմամշակութային արժեքների պահոց, միտված է բավարարելու հանրային մշակութային տարաբնույթ պահանջները և այդ առումով է, որ իր գոյության ու գործունեության կարևոր առանցքն էլ կազմում է խնդրո առարկա տարածաշրջանի պատմությունը սերունդներին ավանդելը: Հարկ ենք համարում շեշտել, որ Գավառի երկրագիտական թանգարանում գոյություն ունեն այդ ամենի իրականացման անհրաժեշտ հիմնական միջոցները: Դրանք առաջին հերթին ցուցադրություններն են, բացատրական տեքստերն ու ցուցանմուշների պիտակները, որոնք ինքնին նախնական տեղեկություններ են փոխանցում այցելուին: Այդ գործընթացի իրականացման հաջորդ քայլը բացատրող-էքսկուրսավարի գործոնն է: Նա է, որ անմիջականորեն ու մատչելի լեզվով այցելուին պետք է փոխանցի լրացուցիչ այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք չեն կարող բովանդակել պիտակներն

ու համառոտ բացատրական տեքստերը: Թանգարանում ցուցադրության ներկայացվող արժեքները հանդիսանում են յուրահատուկ խորհրդանշաններ, իսկ ցուցադրությունը առհասարակ ինքնին կատարում է հասարակական-կրթական առաքելություն: Ցուցադրությունն է հանդիսանում այն հիմքը, որի միջոցով կատարվում է հանրային իրազեկումը, տեղեկատվության փոխանցումը, որի արդյունքում այցելուների շրջանում ձևավորվում է որոշակի աշխարհայացք, արժեքային համակարգ: Բնականաբար այդ ամենում չափազանց կարևոր է բացատրող էքսկուրսավարի դերակատարումը: Առաջին հերթին նրա միջոցով է, որ թանգարանի ցուցադրությունը հասանելի դառնում լայն հանրությանը, թանգարանի հավաքչական, գիտահետազոտական ու ցուցադրությունների հետ կապված գործունեության արդյունքները հանրահռչակվում են ու նպաստում տարածաշրջանի պատմության ու պատմամշակութային ավանդույթների պահպանմանը: Հարկ է նշել, որ թանգարանում ամեն տարի բացվում են նոր ժամանակավոր ցուցադրություններ, որտեղ ցուցադրվում են ֆոնդերում պահվող հավաքածուները:

Գավառի երկրագիտական թանգարանում առկա հավաքածուն հնարավորություն է ընձեռում հետազոտել ու բացահայտել և Գեղարքունյաց աշխարհի պատմության մանրամասները, պատմաազգագրական նկարագիրը, զբաղմունքներն ու ընդհանրապես հասարակական կյանքը և, որ կարևորն է, այդ ամենը ներկայացնել ցուցասրահներում: Ժամանակին մշակութային այս օջախի հիմնումը մեծ ոգևորություն է առաջացրել քաղաքում, այնքանով, որքանով, որ մեծ է եղել հասարակության հետաքրքրությունը տարածաշրջանի պատմաազգագրական նկարագրի նկատմամբ: Թանգարանը այցելուներ է ունեցել Խորհրդային Միության տարբեր քաղաքներից (Մոսկվա, Խաբարովսկ, Կույբիշև, Կիև, Օդեսա, Ջապրոթիե և այլն) Բնականաբար, այցելուների հիմնական մասը Հայաստանի տարբեր վայրերից եկած քաղաքացիներն էին, ինչպես նաև, Վրաստանի Ախալցխա քաղաքից, արտասահմանից (ԱՄՆ, Գերմանիա, Նիկարագուա) ժամանած հայերը: Գավառի երկրագիտական թանգարանը, ներկայացնելով տարածաշրջանի հարուստ մշակույթը, ավանդույթները, հանդիսանում է Գեղարքունյաց աշխարհի պատմության պահպանման կարևոր երաշխավորը: Թանգարանում պահանվող հնագիտական, ազգագրական, դրամագիտական հարուստ հավաքածուները, որոնք հիմնականում վերաբերում են Սևանի ավազանի հնագիտական բնակատեղիներին, ներկայացնում են Սևանի ավազանի հայոց վերջին երկու դարերի հոգևոր ու տնտեսական կենցաղի նկարագիրը: Թանգարանների դերը չափազանց մեծ է ազգային ինքնության պահպանման գործում, իսկ երկրագիտական թանգարանները հավաքելով, պահպանելով և լուսաբանելով տեղի բնակչության պատմությունը, կենցաղը, մշակույթը դառնում են տարածաշրջանային պատմության պահպանման կարևոր գործոններից մեկը: Գեղարքունյաց աշխարհի պատմության օթևան հանդիսացող թանգարանը իր ողջ գոյության ընթացքում մնայուն աշխատանք է կատարել՝ նորբայազեղոցիներին ծանոթացնելով իրենց պատմության ակունքներին: Այսինքն, երկրագիտական թանգարանը կատարում է մի շատ կարևոր խնդիր ևս. այն է՝ խնդրո առարկա տարածաշրջանի բնակչության պատմական հիշողության վերականգնման և տարածաշրջանային պատմությունը անհետ կորստի մատնվելու վտանգից փրկելու խնդիրը: Այս առումով հատկապես կարևոր են պարբերաբար իրականացվող ժամանակավոր ցուցադրությունները, որոնք նվիրվում են անվանի նորբայազեղոցիների կյանքին և գործին: Գավառի երկրագիտական թանգարանում հանգրվան գտած նմուշները, անշուշտ, ունեն պատմամշակութային մեծ արժեք, և թանգարանն էլ իր գոյությամբ ծառայում է սերունդներին՝ դառնալով կապող օղակ տարածաշրջանի պատմության և նրանց միջև: Այս առումով շատ կարևոր է թանգարան-հասարակություն հաղորդակցությունը. թանգարանային հավաքածուների ցուցադրության օգտագործումը հանրակրթական նպատակ-

ներով: Առհասարակ թանգարան-հասարակություն հաղորդակցական հարաբերություններում առաջնային է ցուցադրության միջոցով գիտակրթական, իրազեկող տարարնույթ միջոցառումների անցկացումը: Գավառի երկրագիտական թանգարանում ցուցադրության կառուցվածքը թույլ է տալիս հայացք ձգել անցյալի պատմությանը, ծանոթանալ հինավուրց քաղաքի ու տարածաշրջանի պատմությանը, ազգագրական նկարագրին, խթանել հասարակության հոգևոր զարգացմանն ու այդպիսով այցելուների առաջ վերականգնել տարածաշրջանի պատմաազգագրական նկարագիրը:

Այս առումով կարևոր է նկատել, որ առաջնային կարևորություն ունի թանգարանի շենքի ընձեռած հնարավորությունները: Իրականում դրանք հեռու են բավարար լինելուց ու առաջնային խնդիր պետք է դիտարկվի եղած շենքի բարելավման կամ թանգարանի համար համեմատաբար լիարժեք պայմաններ ապահովող նոր շենք հատկացնելը: Դրա հետ միասին տրամաբանական է, որ պետք է լուծվեն նաև ժամանակակից ցուցադրական կահույքի ու տեխնիկական միջոցների ձեռք բերման հետ կապված խնդիրները:

Թանգարանային հավաքածուների պահպանման համար առանցքային նշանակություն ունեն վնասված կամ ախտահարված առարկաների վերականգնման և հետագա պահպանման հետ կապված աշխատանքների իրականացման գիտական հայեցակարգի մշակումը: Այն ենթադրում է նման առարկաների առանձնացում, վերականգնման գործընթացների կազմակերպում: Այս առումով բավականին անելիքներ կան Գավառի երկրագիտական թանգարանի բոլոր հավաքածուներում:

Թանգարանում աշխատանքներն իրականացվում են ՀՀ մշակույթի նախարարության, Գեղարքունիքի մարզպետարանի մշակույթի բաժնի ղեկավարությամբ: Թանգարանը հանդես է գալիս որպես լուսավորական կառույց, այստեղ կրթությունը դառնում է հիմնական գործառնություն՝ կազմելով թանգարանի առաքելության բուն անկյունաքարը: Այսպիսով՝ Գավառի երկրագիտական թանգարանը իր ողջ գոյության ընթացքում, շնորհիվ իր հարուստ մշակութային արժեքների, դարձել է քաղաքի և տարածաշրջանի ինքնության պատմության պահպանման շտեմարանը: Թանգարանում տեղ գտած առարկաների պատմամշակութային արժեքը վիթխարի է. սրանք թույլ են տալիս պատկերացում կազմել տարածաշրջանի մշակույթի, կենցաղի, ազգագրական դիմագծի մասին: Դրա հետ միասին անհրաժեշտ է հետևողականորեն ծավալել թանգարանի հավաքածուների ու հատկապես ցուցադրության միջոցով ուսումնադաստիարակչական և տարածաշրջանի պատմության հանրահռչակման գործը տարածաշրջանի ուսումնական հաստատություններում: Հանրահայտ է, որ թանգարանում կրթական միջավայրի ձևավորումը չափազանց նպաստավոր է համարվում ուսումնական նյութի դյուրին և պատկերավոր յուրացման հարցում: Ուսանողների և աշակերտների կողմից թանգարանային այցերի ընթացքում է ձևավորվում վերջիններիս աշխարհայացքում թանգարանային մշակույթի, թանգարանային առարկաների հանդեպ հետաքրքրության առաջացումը:

Գավառի երկրագիտական թանգարանը իր հարուստ հավաքածուներով, կրթական միջավայրով, իրապես տարածաշրջանի խոշոր գիտալուսավորչական կենտրոնն է, որտեղ առկա նյութերը կարող են ուսումնասիրողների համար գիտահետազոտական աշխատանք կատարելու իրական սկզբնաղբյուր հանդիսանալ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Աբրահամյան Դ., Դարյան Վ., «Հայրենագիտական ժողովածու», Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1975, 149 էջ:
2. Ավդալբեգյան Թ. Նոր Բայազետի նորագյուտ սեպագիրն ու նրա հնագիտական միջավայրը, տեղեկագիր գիտության և արվեստի, Երևան, 1927, էջ 203-219:
3. Հարությունյան Վլ. Հ. Քյավառ, Երևան, 2001, էջ 231-233:
4. Հովեյան Հ., Իմ Պայազատը, Երևան, 2013, էջ 175-179:
5. Ղափանցյան Գր. Նոր Բայազետի սեպագիր արձանագրությունը, տեղեկագիր գիտության և արվեստի, Երևան, 1930, էջ 27-28:
6. Մկրտչյանի արխիվ Գեղարքունիքի գիտարշավ 1986-87, տետր 3, էջ 46:
7. Պողոսյան Ա. Ա., Պողոսյան Լ. Ա., Արհեստները Գեղարքունիքում 19-րդդ. վերջին և 20-րդ դարի սկզբին (ըստ պատմագագագրական նյութերի), Գիտական աշխատություններ հողվածների պարբերական ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2021, էջ 220-227:
8. Պողոսյան Ա.Ա., Մկրտչյան Տ. Վ. Գեղարքունիքի գորգագործական մշակույթի ավանդույթների մասին, Գիտական հողվածների ժողովածու ԳՊՀ, Երևան, 2011, էջ 190:
9. Սմբատեանց Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 465:
10. Тер-Маркаров А. Село Гезалдара, Тифлис, 1893, էջ 107-117:
11. «Հարվածայինտպագրիչ», ՄանուչարյանՇ. Տպագրատան գործը Նոր Բայազետում, Երևան, 1935, էջ 16:
12. «Սշակ», 1906, 27 հունվարի, N19:

**ON THE QUESTION OF SUBJECTIVE WELL-BEING IN THE
CONTEXT OF OVERCOMING THE INFODEMIC
AND PSYCHOLOGICAL ANOMIE**

NAIRA HAKOBYAN

International Scientific Educational Centre of the
National Academy of Sciences, Armenia,
Doctor of Sciences in Psychology, Professor
naira.hakobyan@isec.am

IRYNA SOTNYK

Professor, Sumy State University, Ukraine,
Doctor of Sciences in Economics
sotnyk@econ.sumdu.edu.ua

ANNA KHACHATRYAN

International Scientific Educational Centre of the
National Academy of Sciences, Armenia,
Ph.D. in Psychology, Associate Professor
anna.khachatryan@isec.am

ELEN GASPARYAN

Russian–Armenian University
elen.gasparyan02@gmail.com

Abstract

Considering the enormous influence of information on the education and socialization of a person, the study of the psychological mechanisms of assimilation and dissemination of information has become more topical. This tendency is observed especially in the context of several processes of global importance, such as pandemics, wars, or natural disasters. The article examines the influence of information technology on the education system, value systems, and the development of communication ties in modern society. Infodemic characteristics of the transmission and perception of information are interpreted in the context of psychological anomie, which is expressed in the transformation of values, loss of sense of life, and uncertainty in the future. A comparative analysis of the perception of information flows during the coronavirus pandemic is provided, and socio-psychological factors accompanying both the phenomenon of anomie and infodemic are monitored.

Keywords and phrases: Anomie, infodemic, modern society, well-being, information flows.

**ՍՈՒԲՅԵԿՏԻՎ ԲԱՐԵԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄԸ
ԻՆՖՈՐԵՄԻԱՅԻ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՆՈՄԻԱՅԻ
ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՏԵՍԱՆԿՑՈՒՆԻՑ**

ՆԱԻՐԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
naira.hakobyan@isec.am

ԻՐԻՆԱ ՍՈՏՆԻԿ

Սումիի պետական համալսարան, Ուկրաինա,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
sotnyk@econ.sumdu.edu.ua

ԱՆՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
anna.khachatryan@isec.am

ԷԼԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Հայ-ռուսական համալսարան
elen.gasparyan02@gmail.com

Համառոտագիր

Հաշվի առնելով տեղեկատվության ահռելի ազդեցությունը անձի կրթության և սոցիալականացման վրա, հոգեբանական գիտակարգում հետաքրքրություն է առաջացել տեղեկատվության յուրացման և տարածման հոգեբանական մեխանիզմների ուսումնասիրման հարցում: Այդ հիմնախնդիրը դարձել է այժմեական մանավանդ ներկայումս օգլոբալ նշանակություն ունեցող մի շարք գործընթացներ համատեքստում, ինչպիսիք են պանդեմիան, պատերազմները կամ բնական աղետները: Հոդվածում ուսումնասիրվում է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ազդեցությունը կրթական, արժեքային համակարգերի և ժամանակակից հասարակության հաղորդակցական կապերի զարգացման տրանսֆորմացման վրա: Տեղեկատվության փոխանցման և ընկալման ինֆոդեմիկ բնութագրերը մեկնաբանվում են հոգեբանական անոմիայի համատեքստում, որն արտահայտվում է արժեքների փոխակերպման, կյանքի իմաստի կորստի և ապագայի հանդեպ անորոշության մեջ: Տրվում է կորոնավիրուսային համաճարակի ընթացքում տեղեկատվական հոսքերի ընկալման համեմատական վերլուծություն, դիտարկվում են սոցիալ-հոգեբանական գործոնները, որոնք ուղեկցում են ինչպես անոմիայի, այնպես էլ ինֆոդեմիայի երևույթները:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ անոմիա, ինֆոդեմիա, ժամանակակից հասարակություն, բարեկեցություն, տեղեկատվական հոսքեր:

К ВОПРОСУ О СУБЪЕКТИВНОМ БЛАГОПОЛУЧИИ В КОНТЕКСТЕ ПРЕОДОЛЕНИЯ ИНФОДЕМИИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АНОМИИ

НАИРА АКОПЯН

Международный научно-образовательный центр
Национальной академии наук, Армения,
доктор психологических наук, профессор
naira.hakobyan@isec.am

ИРИНА СОТНИК

Сумский государственный университет, Украина,
доктор экономических наук, профессор
sotnyk@econ.sumdu.edu.ua

АННА ХАЧАТРЯН

Международный научно-образовательный центр
Национальной академии наук, Армения,
кандидат психологических наук, доцент
anna.khachatryan@isec.am

ЭЛЕН ГАСПАРЯН

Российско-армянский университет
elen.gasparyan02@gmail.com

Аннотация

Учитывая огромное влияние информации на образование и социализацию человека, изучение психологических механизмов усвоения и распространения информации приобрело все большую актуальность. Особенно эта тенденция наблюдается в контексте ряда процессов глобального значения, таких как пандемии, войны или стихийные бедствия. В статье исследуются вопросы влияния информационных технологий на систему образования, ценностные установки, развитие и трансформацию коммуникационных связей в современном обществе. Инфодемические характеристики передачи и восприятия информации интерпретируются в контексте психологической аномии, которая выражается в трансформации ценностей, потере смысла жизни и неопределенности в будущем. Приводится сравнительный анализ восприятия информационных потоков в период пандемии коронавируса, отслеживаются социально-психологические факторы, сопутствующие как явлению аномии, так и инфодемии.

Ключевые слова и фразы: аномия, инфодемия, современное общество, благополучие, информационные потоки.

Introduction

Social, economic, psychological, and civilizational processes of development of modern society indicate a certain way of the dissemination of information. It is difficult to imagine modern society without information technologies, which have become an

integral part of individual life. Many authors have studied various spheres of influence of information both on the process of forming personal self-images and on the entire process of socialization [16; 18; 19]. It is no secret that modern information technologies have firmly entered the life of such institutions of socialization as the levels of secondary and higher education. Information technologies in education are currently a necessary condition for the transition of soci

ety to an information civilization.

It should be noted that modern education is becoming more targeted, that is, greater emphasis is placed on a student-oriented approach. This approach is impossible without ensuring the student the right to choose the educational vector, that best suits his abilities. In this case, new technologies become the main means of accessing various sources of information and creating motivation for independent search, processing, perception, and use of this information.

In this regard, New Zealand researchers conducted a study to examine the impact of information technology on students' abilities to learn by a discovery – a technique of learning by posing questions, problems, or scenarios as opposed to traditional didactic learning, where information is presented directly or there is a standardized acquisition method [13]. In other words, students must discover some phenomenon, law, pattern, properties of an object, etc.

The study noted that students who had access to information technology during discovery learning became more engaged and responsible decision-makers. New opportunities for sharing findings were opened up through the use of information technology, which also appeared to enhance student engagement and learning.

The results of this case study suggest that information technology can be a powerful tool for supporting discovery learning.

Having considered the impact of information technology on students, we will analyze what software and hardware are directly being introduced into the scientific and educational sphere.

For example, the American company Knewton has developed a modern learning process management system that allows any student to implement personalized learning. The Knewton methodology is based on the technology of planning an educational vector and a student model. This methodology analyzes the student's behavior: what his working rhythm is, what he already knows, and in what form he better assimilates information. Based on this data, the platform allows the student to view a text document, or educational material, or complete an interactive exercise. The Knewton platform is supposed to teach teachers to better understand their students as well. Teachers can tailor their offline courses by selecting assignments individually for each student [10].

Another promising area of e-education is the use of 3D technologies in teaching. The use of these technologies with faster processing of visual data creates opportunities for solving virtually problem-free interaction between teacher and student in three-dimensional space, increasing the element of visibility of the entire educational process [9].

In this regard, we can highlight virtual and augmented reality technologies, which allow us to simulate comfortable conditions for obtaining new knowledge which is an important issue for the perception of subjective well-being. Properly organized virtual reality provides the learner with the opportunity to become a participant in actions in abstract spaces, in which it is possible to set both virtual conditions of information influence and virtual objects that obey these conditions. At the same time, learning reality supplemented by life situations allows one to expand the understanding of ongoing processes in the environment.

It should also be noted the importance of mobile technologies in e-education.

Internet networks allow any student from anywhere in the world to exchange scientific and educational information.

The use of modern information technologies: educational process management systems, cloud and mobile technologies, 3D modeling, and virtual reality technologies in the modern educational process make it possible to increase the efficiency of modern education as a whole, which increases the subjective well-being, particularly, the pedagogical impact on the formation and development of student's creative potential.

However, the increase in the number of users of information technologies, as well as the expansion of the social, age, and geographical scope of their use, according to many psychologists, are observed along with the phenomena of the negative impact of an information-rich environment on the psyche of students and young scientists [11; 12; 22]. Today, specialists working in the field of mental health of the population are mainly interested in the impact of information matrix consciousness on the social functions of the individual. As a consequence of this, the question arises about the socio-psychological mechanisms of expression of such an impact. Can we today state that computer socialization is taking place among students? This assumption must imply a dangerous tendency for students to retain a virtual reality, without which they cannot consider themselves full members of the reference group.

Although we are faced with virtual reality every day, we are currently faced with a situation that is expressed by the great social significance of the process of transforming the value system of students. An example of the formation of virtual reality, in which students are forced to continue their studies, is the situation related to psychological anomie situations, such as the coronavirus pandemic.

It is no secret that the most obvious modern reality is the spread of the coronavirus pandemic, which has introduced not only new knowledge about personal hygiene but also new mechanisms for increasing the assessment of cognitive and behavioral processes. It is also important to note that pandemics are usually accompanied by certain manifestations of an infodemic, which appear in conditions of extreme diversity and prevalence of information. In conditions of anomic, amorphous, and multi-vector information about the characteristics of pandemic reality, an information-social atmosphere is being formed when people, not knowing what to believe, accept any information that may even be contradictory [17]. In other words, the infodemic virtual environment can be described as an "information infection."

Based on the foregoing, we can conclude that information technologies, playing a huge role in learning, represent a certain lever of influence on the psyche of the student and the process of development of his structures. This explains the widespread attention of representatives of various disciplines to the process of introducing modern information technologies and the possible consequences of their use on the integrity of personal structures and the state of the mental health of students.

Modern information dissemination processes mean that information can be distributed or received quickly. Along with that, the possibilities of verifying the veracity of information are limited. Information has in many cases become uncontrolled, contradictory, and inaccessible. Such uncontrollable trends in the transmission, perception, and distribution of information have led to the emergence of a new term – infodemic, which means an overabundance of information, and attempts to spread false or baseless information. "Infodemic" is usually understood as the mass dissemination of information, the excessive amount of which leads to the emergence of fake news, "information overload" of the society, and, as a consequence, the increase of mistrust towards the media. The problem has been addressed by many authors who pointed out the instability of information flows, wide spheres of influence, unlimited transferability of information, and other characteristics of the infodemic [1; 2; 3; 5; 21]. In a narrow

sense, “infodemic” can also be understood as panic-like texts about society, the spread of rumors about phenomena of social importance. All this is the result of the information overload. However, the term “infodemic” was first used by the World Health Organization only in January 2020 in connection with the COVID-19 pandemic. Currently, such an exchange of information flows has started to be called an information war.

Infodemic information flows are becoming increasingly widespread in the absence of norms of behavior. Anomic conditions for the existence of society are inherent in transforming societies, the characteristic features of which are a feeling of social isolation, meaninglessness of existence, uncertainty of actions, etc. It is in such conditions that information flows to take on the character of an information war of all against all, as a wide range of manipulative technologies are used: discrediting, polarization of online users, impersonation, and emotionally charged messages. These strategies are determined by a variety of psychological mechanisms and influences, which are based on the instability of social institutions, uncertain strategic directions for the development of society, low levels of education, and distortion of the value system. These processes are felt most acutely by students, since uncertainty in the future and the deepening of anomic processes in society “feed” the infodemic nature of communication both in the field of education and in society as a whole [8].

Results and Discussions

To answer the question of why people tend to spread and trust false statements during crises, disasters, and epidemics, one must turn to cognitive and evolutionary psychology, the history of journalism, and folklore. Today, the following causes of the infodemic have been revealed:

1. Any human society has a natural tendency to exchange gossip.

This is a natural process that helps strengthen bonds within a social group.

According to Kansas University cognitive psychologists D. Sullivan, M. According to Landau, people who lack political or social weight, as well as emotionally unstable people, tend to spread rumors [20; 23].

A study by Landau, Sullivan, and Rothschild proved that people with low levels of self-efficacy also tend to spread unreliable news.

2. People’s belief in the reliability of information plays practically no role. A person equally spreads both the information he believes and the one he doubts. This was shown in a study conducted in March 2020, in which the target group of students was asked to decide whether the news presented to them was true or false. Based on this, they had to decide whether to share it on social networks, but as a result, the representatives of the target group agreed to share even the news that they considered false [7].

3. Harvard University researcher Gary Allen notes that the number of rumors and fake news increases proportionally, depending on the degree of instability prevailing in the state. Thus, participation in the spread of fake news is not affected by gender, age, or education. Furthermore, excluding stress, people with higher levels of education are more likely to detect fake news and are less likely to agree to share it. However, it should be noted that difficulties in objective assessment of the reliability of news and facts are more common in the age group over 40 [6].

Based on this, it can be safely said that the infodemic does not occur on its own. Fake news is related to the emotional stability of the narrator and the listener and is born in conditions of crisis and lack of balance, which is confirmed experimentally. Also, emotional arousal and a lack of sense of control promote trust in false statements. If a person puts up with the lack of control for a long time, then, most likely, he will explain this negative situation with the intervention of an external enemy. Therefore, the more emotionally stable a person is and the more in control they are, the less likely they are to spread rumors.

In this regard, more and more scientific research is appearing on the topic of how gossip and lies “infect” the wearer and influence their behavior. In 2001, E. Neumer was published in the “Mathematical Sociology” magazine. In Noymer’s article, where the author illustrated the spread of rumors using an epidemiological model [4]. As a result, he concluded that some rumors have an incredible “persistence” and can exist for generations, changing regularly but retaining their essence, like new strains of viruses. At the same time, young people (mainly students aged 18–25) are most susceptible to rumors. However, Neumer believes that critical thinking is hindered not by age, but by a lack of relevant experience. As quickly as young people pick up new rumors, they forget them, which is why most rumors in this environment quickly disappear. According to Neumer, a key role in the infodemic cycle is played by skeptics, who take on the role of an “immune response,” that is, try to suppress rumors. Neumer calls this process “autocatalysis”. As a result, under the pressure of constructive facts from skeptics, a part of society stands out and refuses to believe in rumors.

Y. Brainard and P. Hunter, who identified the same pattern of disinformation spread with the pattern of the spread of infectious diseases, also concluded that people, regardless of demographic characteristics, distrust medical propaganda. At the same time, they trust fake medical materials if they are distributed by their close circle. “Infection” with false medical information, in turn, increases the risk of contracting common infectious diseases by 40%, as it often leads to the neglect of preventive measures and treatment [14; 15].

Therefore, there is a need to develop strategies to counter or slow the spread of the infodemic and to strengthen the dissemination of reliable information so that it reaches the population before the infodemic texts [15]. This requires the efforts of journalists, social institutions, and government officials. At the same time, the blocking of fake news circulating in mass media and social networks, as well as the threat of criminal punishment for spreading fake news, does not bring the desired result yet. This is why the approach to managing and containing the infodemic needs in the context of the anomie phenomenon to be rethought and aimed at the more complete perception of subjective well-being.

Acknowledgement and Research Funding

The work was supported by the Science Committee of the Republic of Armenia, within the framework of the research project № 21T-5A311.

References

1. Ahmad A.R., Murad H.R. The impact of social media on panic during the COVID-19 pandemic in Iraqi Kurdistan: Online questionnaire study. *Journal of Medical Internet Research*.2020;22(5):e19556.
2. Ahmed W., Vidal-Alaball J., Downing J., López Seguí F. COVID-19 and the 5G conspiracy theory: a social network analysis of Twitter data. *Journal of Medical Internet Research*.2020;22(5):e19458.
3. Almomani H., Al-Qur’an W. The extent of people’s response to rumors and false news in light of the crisis of the Coronavirus. *Annales Médico-Psychologiques, Revue Psychiatrique*.2020;178(7):684–689.
4. Andrew Noymer. The transmission and persistence of ‘urban legends’: Sociological application of age-structured epidemic models // *Journal of Mathematician Sociology*, 2001, Volume 25, Issue 3.
5. Bastani P., Bahrami M.A. COVID-19 related misinformation on social media: A qualitative study from Iran. *Journal of Medical Internet Research*. 2020 doi:10.2196/18932. 2020Epub ahead of print. PMID:32250961.

6. Gary Alan Fine. Rumor, Trust and Civil Society: Collective Memory and Cultures of Judgment // Volume: 54 issue: 1, page(s): 5–18.
7. Gordon Pennycook, Jonathon McPhetres, Yunhao Zhang, & David G. Rand. Fighting COVID–19 misinformation on social media: Experimental evidence for a scalable accuracy nudge intervention. Режим доступа: https://ide.mit.edu/sites/default/files/publications/Covid-19%20fake%20news%20ms_psyarxiv.pdf (дата обращения: 29.06.2021).
8. Hakobyan N., Khachatryan A., & Chortok Y., Management Anomie and Personal Resources of Management Efficiency in Transforming Societies, *Marketing and Management of Innovations*, 2023, 2, 218–226. Retrieved from: <https://doi.org/10.21272/mmi.2023.2-20>
9. <https://academic.uchicago.edu/2024/03/01/explore-3d-technologies-in-higher-education-qlone-and-metashape/#:~:text=Utilizing%203D%20technology%20in%20higher, fingertips%3A%20their%20smartphones%20and%20cameras.>
10. <https://dev.knewton.com/>
11. Huang M.P., Alessi E. The Internet and the future of psychiatry // *American Journal of Psychiatry*. 1996. vol 153. №7. 861–869.
12. Jerald J.B. Issues for DSM–V: Internet Addiction // *Am J Psychiatry*. March. 2008. №165. 306–307.
13. John P. W., Nhung N., Jenny M. Using technology to support science inquiry learning // *Journal of Technology and Science Education*, 2017. №7 (1). P. 26–57.
14. Julii Brainard, Paul R Hunter. Misinformation making a disease outbreak worse: outcomes compared for influenza, monkeypox, and norovirus // *Simulation*. Volume: 96 issue: 4, page(s): 365–374.
15. Kahneman D., & Tversky A., On the reality of cognitive illusions, *Psychological Review*, 1996, 103(3), 582–591. Retrieved from: <https://doi.org/10.1037/0033-295X.103.3.582>
16. Marcelo, C., & Yot-Domínguez, C. (2019). From chalk to keyboard in higher education classrooms: Changes and coherence when integrating technological knowledge into pedagogical content knowledge. *Journal of Further and Higher Education*, 43(7), 975–988. <https://doi.org/10.1080/0309877X.2018.1429584>
17. Merton R., Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 1938, 3(5), 672–682. Retrieved from: <https://doi.org/10.2307/2084686>
18. Mesquita, A., Oliveira, L., & Sequeira, A. (2019). The future of the digital workforce: Current and future challenges for executive and administrative assistants. *Advances in Intelligent Systems and Computing*, 930. https://doi.org/10.1007/978-3-030-16181-1_3
19. Morreale, S., Staley, C., Stavrositu, C., & Krakowiak, M. (2015). First-year college students' attitudes toward communication technologies and their perceptions of communication competence in the 21st century. *Communication Education*, 64(1), 107–131. <https://doi.org/10.1080/03634523.2014.978799>
20. Parsons S., Simmons W., Shinhoster F., Kilburn J. A test of the grapevine: an empirical examination of conspiracy theories among African Americans // *Socio-logical Spectrum*. 1999. Vol. 19. No. 2. P. 201–222.
21. Pian W, Chi J, Ma F. The causes, impacts and countermeasures of COVID–19 “Infodemic”: A systematic review using narrative synthesis. *Inf Process Manag*. 2021 Nov;58(6):102713. doi: 10.1016/j.ipm.2021.102713. Epub 2021 Aug 4. PMID: 34720340; PMCID: PMC8545871.
22. Suler J. Human Becomes Electric: The Basic Psychological Features of Cyberspace, 1996. URL: <https://flogiston.ru//articles/netpsy/electronic.>
23. Sullivan, D., Landau, M.J., & Rothschild, Z.K. (2010). An existential function of enemyship: Evidence that people attribute influence to personal and political enemies to compensate for threats to control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(3), P. 434–449.

ՄՈԼԱԽԱՂԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՊԱԹՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՀԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳՈՌ ԵՍԱՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ,
հոգեբանության ամբիոնի դասախոս,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
g.s.yesayan@mail.ru

Համառոտագիր

Մոլախաղերի նկատմամբ մարդկանց հետաքրքրվածությունը հայտնի է դեռևս վաղ ժամանակներից: Դրանով տարվել են ամենատարբեր զբաղմունքի և մասնագիտության տեր մարդիկ՝ անկախ սեռից ու տարիքից: Տարբեր ժամանակահատվածներում դրա նկատմամբ վերաբերմունքը հիմնականում դրսևորվել է խիստ բացասական կերպով, և ջանքեր են ձեռնարկվել դրա դեմ պայքարի մեթոդները մշակելու գործում:

Ժամանակակից աշխարհում այս խնդիրը ոչ միայն չի հաղթահարվել, այլև դարձել է ահագնացող, ինչը գլխավորապես կապված է համացանցի ստեղծման և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման հետ: Մոլախաղերն, ադապտացվելով առցանց հարթակների պահանջներին, դարձել են առավել տարածված և անվերահսկելի: Հայաստանն, ինտեգրված լինելով գլոբալ համացանցին, օգտվում է ոչ միայն դրա բարիքներից, այլև իր վրա է զգում հնարավոր բոլոր բացասական հետևանքները: Բացասական կողմերից մեկը, պետք է փաստենք, որ նշված խնդիրն է: Պետք է նշենք, որ նյութական վնասը մոլախաղերից ստացված վնասի միայն վերին շերտն է: Այն, լինելով շարունակական (այդ տեսակ խաղերին բնորոշ է տևականությունը, ինչի հոգեբանական պատճառներն որքան էլ քննարկված լինեն, միևնույնն է, մինչև վերջ բացահայտված չեն), սկսում է ազդել հոգեկան գործունեության տարբեր ոլորտների վրա, մասնավորապես՝ ստածողության, կամքի, հակումների, էմոցիաների՝ երբեմն հանդես գալով պաթոլոգիկ դրսևորումներով:

Հոդվածում վեր հանված որոշ հարցերի պատասխանները փորձում ենք տալ, սակայն հիմնական հարցերը դեռևս սպասում են իրենց պատասխաններին. անհրաժեշտ են բազմակողմանի տեղային հետազոտություններ, որոնց արդյունքների հիման վրա կարվեն հետևություններ և կմշակվեն յուրահատուկ մեթոդիկաներ:

Աշխատանքում հակիրճ ներկայացվում են վարքային կախվածությունն ախտորոշելու չափորոշիչները, մոլախաղերով տարվելու հավանական հիմնական գործոնները, գեներլինգի զարգացման փուլերը, ազարտային խաղերի նկատմամբ պաթոլոգիական հակվածության չափորոշիչները և այլն: Հոդվածում նաև ներկայացվում են գործնական առաջարկներ:

Աշխատանքում հիմնավորվում է հոգեբանական տիրույթում մոլախաղերի բացասական հետևանքները, ինչը թույլ է տալիս այն տեղափոխել հոգեբանների դաշտ և նրանցից պահանջել հոգեբանական բարձր մասնագիտական որակներ և գիտական ստեղծագործական միտք, որը թույլ կտա նոր մեթոդների մշակման շնորհիվ բացահայտել մարդկության պատմության գրեթե բոլոր ժամանակահատվածներում մեզ ուղեկցող այդ արատից ազատվելու բանաձևը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ մոլախաղեր, խաղամոլ, պաթոլոգիա, հաղթահարման ուղիներ:

АНАЛИЗ ПАТОЛОГИЧЕСКИХ ВЛЕЧЕНИЙ К АЗАРТНЫМ ИГРАМ

ГОР ЕСАЯН

НАН РА, МНОЦ,
Кафедра психологии, преподаватель,
кандидат психологических наук, доцент
g.s.yesayan@mail.ru

Аннотация

Интерес людей к азартным играм известен с давних времен. Этим увлекались люди самых разных занятий и профессий, независимо от пола и возраста. В разное время отношение к этому в целом было весьма негативным, и предпринимались усилия по разработке методов борьбы.

В современном мире эта проблема не только не преодолена, но и усугубилась, что связано, главным образом, с созданием интернета и развитием информационных технологий. Адаптируясь и приспособляясь к требованиям онлайн-платформ, азартные игры стали более распространенными и неконтролируемыми. Будучи интегрированной в глобальную сеть интернет, Армения не только пользуется ее преимуществами, но и ощущает на себе все возможные негативные последствия. Одной из отрицательных сторон, надо отметить, является упомянутая проблема. Следует отметить, что материальный ущерб – это лишь верхний слой ущерба от азартных игр. Будучи продолжительным (для этого типа игр характерна длительность, психологические причины которой, как бы ни обсуждались, до конца не раскрыты), оно начинает затрагивать различные сферы психической деятельности, в частности мышление, волю, влечения, эмоции, иногда проявляясь с патологическими проявлениями.

Мы пытаемся дать ответы на некоторые вопросы, поднятые в статье, но основные вопросы еще ждут своих ответов: необходимы разносторонние локальные исследования, по результатам которых будут сделаны выводы и разработаны уникальные методики. В статье кратко представлены критерии диагностики поведенческой зависимости, возможные основные факторы игровой зависимости, стадии развития игровой зависимости, параметры патологической склонности к азартным играм и т.д. В статье также представлены практические рекомендации.

В статье обосновываются негативные последствия азартных игр в психологической сфере, что позволяет перенести ее в область исследования психологов и потребовать от них высоких профессиональных психологических качеств и научного творчества, что позволит, благодаря разработке новых методов, раскрыть формулу избавления от этого порока, сопровождающего нас почти во все периоды человеческой истории.

Ключевые слова и фразы: азартные игры, азартный игрок, патология, пути преодоления.

ANALYSIS OF PATHOLOGICAL TENDENCIES TOWARDS GAMBLING

GOR YESAYAN

International Scientific-Educational Center of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Department of Psychology, Lecturer

PhD in Psychological Sciences, Associate Professor

g.s.yesayan@mail.ru

Abstract

People's interest in gambling games has been known since ancient times. They fascinated people from various occupations and professions, regardless of gender and age. At different times, the overall attitude towards this was quite negative, and efforts were made to develop methods to combat it.

In the modern world, this problem has not only not been overcome but has worsened, mainly due to the creation of the internet and the development of information technologies. Adapting and adjusting to the requirements of online platforms, gambling games have become more widespread and uncontrollable. Being integrated into the global internet network, Armenia benefits from its advantages and experiences all possible negative consequences. One notable negative aspect is the problem mentioned above. It should be noted that material damage is only the upper layer of the harm from gambling. Being prolonged (this type of game is characterized by duration, the psychological reasons for which, no matter how discussed, are not fully disclosed), it begins to affect various spheres of mental activity, particularly thinking, will, desires, and emotions, sometimes manifesting with pathological symptoms.

We try to answer some of the questions raised in the article. However, the main questions are still awaiting their answers: comprehensive local studies are necessary, based on the results of which conclusions will be drawn and unique methodologies developed. The article briefly presents criteria for diagnosing behavioural addiction, possible main factors of gambling addiction, stages of gambling addiction development, parameters of pathological inclination to gambling, etc. Practical recommendations are also presented in the article.

The article substantiates the negative consequences of gambling in the psychological sphere, transferring it to the field of psychologists and demanding high professional psychological qualities and scientific creativity from them. Thanks to the development of new methods, this will allow us to reveal the formula for getting rid of this vice, which has accompanied us throughout almost all periods of human history.

Keywords and phrases: Gambling, gambler, pathology, ways to overcome.

Ներածություն

Միլախաղերով տարված անձանց հոգեբանական առանձնահատկությունների վերլուծությունը նոր չէ, և այն գտնվել է ոչ միայն հոգեբանների տիրույթում, այլև՝ բժիշկների: Այն մասնագիտական գրականության մեջ ունի նաև իր հատուկ եզրույթը՝ գեմբլինգ (անգլ. gambling – մոլախաղ):

Միլախաղերն ի հայտ են եկել, ամենայն հավանականությամբ, մարդկության պատմության վաղ շրջանում: Ամենատարբեր ձևերում դրանք գոյություն են ունեցել տարբեր ազգերի մշակույթներում: Վառ է մոցիոնալ զգացումներ ունենալու մարդու

ձգտումը, ինչպես նաև «հավանական» հաղթանակի սպասումը, մոլախաղերն անկախ վայրից և ժամանակից դարձնում են մշտապես արդիական և գրավիչ:

Տեսական մաս

Ներկայումս գեմբլինգը դիտարկվում է որպես ոչ քիմիական կախվածություն, ինչը դասակարգվում է ՀՄԴ 10-ում F-63.0 շիֆրով: Խանգարման էությունը կայանում է մոլախաղերի հաճախակի կրկնվող **էպիզոդ**ներում, որոնք գերակայում են հիվանդի կյանքում՝ ի վնաս սոցիալական, մասնագիտական, նյութական և ընտանեկան արժեքներին ու պարտականություններին **[1, էջ 74,75]**:

Արևմտյան հոգեբանների կողմից մշակվել են վարքային կախվածությունները (ոչ քիմիական) ավստորոշելու համար կրիտերիաներ, որոնք հետևյալն են՝

1. հակվածություն անարդյունավետ վարքային գործունեության.
2. աճող լարվածություն, մինչև գործունեությունը ավարտին չհասցվի.
3. տվյալ գործունեության ավարտը միանգամից, սակայն ոչ երկարատև, հանում է լարվածությունը.

4. ժամեր, օրեր կամ շաբաթներ անց հակվածության և լարվածության կրկնում (աբստինենցիայի համախտանիշ). արտաքին դրսևորումները տվյալ կրկնման (կաշուն) համախտանիշի համար յուրահատուկ են լինում:

Այս խնդիրն առավել նշանակալի և հրատապ է դառնում՝ մի շարք հանգամանքներից ելնելով, մասնավորապես՝

ա) ներառում է երիտասարդ (որոշ դեպքերում նաև դեռահաս) անձանց.

բ) նման անձինք արագ դեսոցիալիզացվում են, ուղղակի և անուղղակի նկատելի տնտեսական վնասներ ստեղծում իրենց և իրենց ընտանիքների, շրջապատի համար.

գ) այս խանգարման դեպքում մեծ են հասարակական վտանգներ պարունակող ռիսկերը՝ հանցագործություններ կատարելու և գոհի իրավիճակում գտնվելու տեսանկյունից.

դ) մինչ օրս տվյալ խանգարման բնույթի, կլինիկական դինամիկայի, հոգեթերապիայի և պրոֆիլակտիկայի վերաբերյալ առկա չէ համընդհանուր պատկերացում և մոտեցում **[2, էջ 134,135]**:

Փորձը ցույց է տալիս, որ նման խնդրով հոգեթերապևտներին դիմողների թիվը շատ ավելի քիչ է, քան իրականում տառապողների թիվն է, ինչը թերևս կապված է հասարակության մեջ այդ խանգարման վերաբերյալ պատկերացումների թերի լինելու և պայթյուցիական գեմբլինգի բուժման հետ աշխատող մասնագետների պակասի հետ: Իհարկե, արդյունավետ կլիներ նաև, որ ստեղծվեին հենց այդ խնդրի հետ աշխատող հաստատություններ, ինչը մասնագիտացված կլիներ կախվածությունների հետ աշխատանքում (կարծում ենք, որ Հայաստանում հասունացել է դրա պահանջը):

Վերը բերվածի անհրաժեշտությունն (ավելի արմատական և ամբողջական միջոցներով պայքար) այն է, որ գեմբլինգի հետ պայքարը պետական նշանակության խնդիր է: Դա է փաստում այն, որ մոլախաղերի նկատմամբ հակվածությունն ունի կրկնվող էպիզոդիկ բնույթ, ինչը դոմինանտում է տվյալ անձի կյանքում և բերում է սոցիալական, մասնագիտական, նյութական և ընտանեկան արժեքների նվազեցմանն ու խեղաթյուրմանը:

Դեռևս 1970-ական թվականներին Անգլիայում առաջ եկավ մի յուրատիպ խնդիր, որը կապված էր կինոթատրոններ հաճախելու նվազեցման հետ: Պատճառը, պարզվեց, այն էր, որ մեծացել էին ավտոմատ խաղերի սրահների հանրայնացումը:

ԱՄՆ ում «խնդրահարույց գեմբլերների» (իրենց կյանքն ամբողջությամբ

կապված է դրա հետ) թիվը հասնում է 5%-ի: Կանադայում 2000 թվականին խնդրահարույց գեներլերների թիվը հասել է 75%-ի:

Այս փաստերի հետ կապված՝ շատ արևմտյան երկրների հետազոտողներ կարծում են, որ մոլախաղերը ստեղծում են սոցիալական լուրջ խնդիրներ, սակայն դրա դեմ պայքարին խոչընդոտում են այնպիսի հոգեբանական երևույթներ, որոնք ստեղծվում են մոլախաղերի ընթացքում. թուլացում, էմոցիոնալ լարվածության նվազեցում, տհաճ խնդիրներից շեղում, ինչպես նաև խաղը կարող է դիտվել իբրև հաճելի ժամանց: Այս մեխանիզմը հետզհետե ստեղծում է դեպի խաղը գրավչություն, և զարգանում է կախվածություն: Դրանով հանդերձ, մինչ օրս գիտական գրականության մեջ շարունակվում են բանավեճերն այն մասին, թե արդյոք գեներլինգը կախվածություն է (ադդիկցիա), թե՛ օբսեսիվ-կոմպուլսիվ խանգարման տարատեսակ [2, էջ 137]:

Հոգեկան խանգարումների ամերիկյան դասակարգման մեջ – DSM-IV, պաթոլոգիական գեներլինգ ախտորոշումը դրվում է A և B բաժիններում առկա հինգ և ավելի կետերի առկայության դեպքում:

A.

1. Տարված է գեներլինգով, օրինակ, մտքերում վերադառնում է գեներլինգի նախկին փորձին և փորձում է դրամական միջոցներ հայթայթել կրկին խաղալու միջոցով:

2. Շարունակում է խաղը՝ մեծացող խաղադրույքի պարագայում, մինչև հասնի ցանկալի սուր զգացումների պարպմանը:

3. Բազմաթիվ անգամներ փորձել է վերահսկել կամ դադարեցնել գեներլինգի նկատմամբ գայթակղությունը:

4. Անհանգստություն և գրգռվածություն է ցուցաբերում, երբ փորձում է ավելի քիչ, կամ ընդհանրապես հրաժարվել գեներլինգից:

5. Խաղում է, որպեսզի հեռանա, շեղվի խնդիրներից կամ նվազեցնի դիսֆորիան (մասնավորապես՝ անօգնականության, մեղքի, տագնապի, դեպրեսիայի զգացումը):

6. Պարտվելուց հետո, հաջորդ օրը վերադառնում է խաղին, որպեսզի վերադարձնի պարտվածը (պարտվելու միտքը հանգիստ չի տալիս):

7. Ստում է ընտանիքին, բժշկին և այլ մարդկանց, որպեսզի թաքցնի իր ներգրավվածությունը գեներլինգի մեջ:

8. Կատարել է այնպիսի օրինախախտ գործողություններ, ինչպիսիք են՝ կեղծիքը, խարդախությունը, գողությունը, այլ անձանց գույքի յուրացումը, որպեսզի ձեռք բերի խաղալու համար միջոցներ:

9. Միայն թե չդադարեցնի խաղը, հարվածի տակ է դնում և նույնիսկ պատրաստ է ամբողջությամբ խզել հարաբերությունները հարազատ մարդկանց հետ, դուրս գալ աշխատանքից կամ ուսման վայրից, հրաժարվել կարիերայի աճից:

10. Գեներլինգի պատճառով, դրամական միջոցներից զրկվելու արդյունքում ստեղծված խնդիրների լուծումը դնում է այլ մարդկանց վրա:

B.

Խաղային վարքը կապ չունի մանիակալ էպիզոդի հետ:

Գեներլերների հոգեբանական առանձնահատկությունների մասին խոսելիս, հետազոտողների գերակշիռ մասը նշում է այն, որ նրանց հատուկ է սեփական վարքի նկատմամբ վերահսկողության բացակայությունը, ընդ որում, դա վերաբերում է ցանկացած տեսակի գեներլերների՝ տոտալիզատորների վրա խաղացողներից մինչև խաղային ավտոմատներով խաղացողներին:

Ավստրալիացի մասնագետներ Ա. Բլասցինսկին և Լ. Նաուերը ընդգծում են

գեներլերների երեք ենթախմբեր՝

1. վարքային խանգարումներով,
2. էմոցիոնալ անկայուն,
3. հակասոցիալական գեներլերներ, որոնք հակված են իմպուլսիվ

գործողությունների [2, էջ 138, 139]:

Չնայած նրան, որ մոլախաղերով առավել հաճախ տարվում են տղամարդիկ, կանանց մոտ այն ավելի ծանր ձևով է ընթանում: Կանայք վտանգավոր այդ վիճակի մեջ երեք անգամ ավելի շուտ են ընկնում և ավելի դժվար են տրվում հոգեթերապիայի: Ինչպես նաև կանայք, ի տարբերություն տղամարդկանց, մոլախաղերից կախվածության մեջ են ընկնում ավելի հասուն տարիքում և այլ պատճառներից ելնելով: Դրանցից ամենատարածվածն անձնական խնդիրներն են, որոնց անտեսումը փորձում են իրականացնել խաղերի միջոցով: Առավել հաճախ դա արվում է 21-55 տարեկանում: Ամեն երրորդ պաթոլոգիական խաղացողը կին է:

Մեռական տարբերություններով պայմանավորված, խաղացող կանանց մոտ այն ուղեկցվում է դեպրեսիվ խանգարումներով, իսկ տղամարդկանց մոտ՝ ակոհոլիզմով [2, էջ 140]:

Պաթոլոգիական խաղացողներին հատուկ է միջանձնային հարաբերություններում հաճախ ծագող դժվարությունները, բաժանումները, աշխատանքային կարգուկանոնի խախտումները, աշխատանքի հաճախակի փոփոխությունները:

Առանձնացվել են գեներլինգով տարվելու հավանական գործոնները.

1. ընտանիքում սխալ դաստիարակություն.
2. ծանոթների, ծնողների ներգրավվածություն խաղերին.
3. մանկուց խաղերին ձգտում (դոմինո, խաղաթուղթ, մոնոպոլիա և այլն).
4. նյութականություն, նյութական արժեքների գերազնահատում, ֆինանսական հնարավորությունների նկատմամբ գերուշադրություն.
5. ավելի հարուստ ծանոթների և բարեկամների նկատմամբ նախանձի զգացում.

6. այն բանի համոզմունք, որ գումարի միջոցով հնարավոր է լուծել ցանկացած խնդիր [2, էջ 141]:

Մրանից բացի՝ խաղացողների վարքի վերաբերյալ գոյություն ունեն նաև այլ բացատրություններ ևս: Խաղի նկատմամբ կիրքը, օրինակ, լինում է ռիսկերի նկատմամբ հակվածություն ցուցաբերող կամ սուր զգացումների հակված մարդկանց մոտ: Սոցիոլոգիական հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ մոլախաղեր ամենահաճախը խաղում են երկու տիպի մարդիկ: Նրանց մեծ մասն ունի հանգիստ և նույնիսկ ձանձրալի մասնագիտություն (հաշվապահ, գրադարանավար, անասնաբույժ և այլն), իսկ մյուսները զբաղված են մասնագիտական գործունեությամբ, որոնք կապված են բարձր ռիսկի հետ (ռոտիկան, վիրաբույժ և այլն): Առաջին տիպը դա անում է սուր զգացումների պակասի հետևանքով, իսկ երկրորդների մոտ ռիսկի հակվածությունը հանդիսանում է, ամենայն հավանականությամբ, խառնվածքի կայուն տիպ:

Մի շարք հոգեբաններ և հոգեբույժներ առանձնացնում են գեներլինգի զարգացման երեք փուլեր՝ հաղթելու փուլ, պարտվելու փուլ և հիասթափության փուլ:

1. Հաղթանակի փուլը ներկայանում է հետևյալ դրսևորումներով՝ պատահական խաղ, հաճախակի հաղթանակներ, երևակայությունը նախորդում է և ուղեկցում խաղին, խաղադրույքի մեծացում, խոշոր շահում, ոչ օբյեկտիվ լավատեսություն:

2. Պարտվելու փուլին հատուկ են միայնակ խաղալը, հաղթանակով պարծենալը, խաղի վերաբերյալ հաճախակի մտորումներ, պարտվելու ձգձգվող էպիզոդներ, խաղը դադարեցնելու անկարողություն, սեփական խնդիրները

ընկերներից թաքցնելու և ստելու հակվածություն, ընտանիքի, ամուսնու (կնոջ) նկատմամբ խնամքի նվազեցում, խաղով տարվելու ժամանակի օգտին աշխատանքային ժամի նվազեցում, պարտքերը տալուց հրաժարում, գրգռվածություն, ճնշվածություն, չշփվողականություն, տանը ծանր էնոցիոնալ մթնոլորտ, պարտքերի կուտակում, խաղը դադարեցնելու հուսահատ փորձեր:

3. Հուսահատության փուլի դրսևորումները հետևյալն են. մասնագիտական և անձնական հեղինակության կորուստ, խաղատեղանի մոտ ժամանակի և խաղադրույքների նշանակալի մեծացում, ընկերներից և ընտանիքից հեռացում (դիստանցիա), մեղքի զգացում, ատելության զգացում այլոց նկատմամբ, տագնապ, անօրինական արարքներ, հուսահատություն, սուիցիդալ մտքեր և գործողություններ, բաժանում, ալկոհոլի չարաշահում, էնոցիոնալ խանգարումներ, շփումների խիստ սահմանափակում **[2, էջ 143]:**

Բազմաթիվ հետազոտությունների արդյունքում հնարավոր եղավ ախտորոշման ընդունելի չափորոշիչներ մշակել, ինչը ցույց է տալիս «Ազարտային խաղերի նկատմամբ պաթոլոգիական հակվածությունը»: Այդպիսի չափորոշիչներն են՝

ա) մեկ տարվա ընթացքում ազարտային խաղերի կրկնվող էպիզոդներ.

բ) այդ էպիզոդների կրկնում՝ չնայած այն հանգամանքի, երբ բացակայում է նյութական շահույթը, խախտված է սոցիալական և մասնագիտական ադապտացիան.

գ) խաղի նկատմամբ ինտենսիվ հակումի վերահսկման և կամային ճիգեր ցուցաբերելու միջոցով այն դադարեցնելու անկարողություն.

դ) մշտական կենտրոնացում ազարտային խաղերի և դրանց հետ կապված ցանկացած մտքերի վրա **[3, էջ 148]:**

Ազարտային խաղացողի մոտ մենք նկատում ենք 3 միջերի նկատմամբ հավատ՝

1) Նրան սպասում է մեծ շահում:

2) Անհաջողակ ուրիշներն են, այլ՝ ոչ թե ինքը:

3) Մեծ շահույթից հետո կլինի դրախտային կյանք **[3, էջ 157]:**

Առանձնացվում են գեմբլերների հետևյալ կոգնիտիվ սխալները. «Ես կարող եմ մոգական ձևով ազդել պատահականության վրա», «Ես պարտվեցի սեփական անուշադրության պատճառով», «Ես անպայման կհաղթեմ հաջորդ անգամ», «Սարսափելի կլինի, եթե ես չհաղթեմ», «Ես ոչինչ եմ, եթե չխաղամ և չհաղթեմ» **[3, էջ 157]:**

Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ մոլախաղերով տարված անձանց մոտ, որոշակի փուլից հետո, նկատվում են սոցիալական շփումների դեգադապտացիա, հետաքրքրությունների դեգրադացիա, ինչի տևականության դեպքում կարող են նկատվել վարքի շեղումներ:

Եզրակացություն

Ներկայումս մոլախաղերի նկատմամբ հետաքրքրությունը հասարակության շրջանում լայն տարածում է գտել. դրանում ներառված են սեռային և տարիքային տարբեր խմբեր՝ անկախ սոցիալական կարգավիճակից: Հետևանքները, մեղմ ասած, մտահոգիչ են: Հոգեբանների դերը, նշված խնդրի հաղթահարման գործում, հիմնականում, հետևանքների հետ աշխատելու մեջ է, այն էլ՝ պայմանով. անհրաժեշտ է, որպեսզի տվյալ սուբյեկտը գիտակցի և ցանկություն հայտնի, որ իր խնդիրները հաղթահարելու համար անհրաժեշտ է դիմել մասնագետի: Պայքարի նման սահմանափակ մոտեցումը, ահագնացող այս երևույթի պարագայում, բավարար չէ (այն նման է հրշեջի աշխատանքին՝ արդեն բռնկված հրդեհի մարում): Կարծում ենք, որ հոգեբանի մասնագիտական կարողությունների կիրառումն այսքանով պետք չէ, որ ավարտվի: Անհրաժեշտ է, որպեսզի ուսումնասիրվեն և վեր հանվեն ոչ միայն հոգեբանական այն հիմնարար գործոնները, որոնք նպաստում

են, կամ պոստենցիալ վտանգ են հանդիսանում մոլախաղերով տարվելու համար, այլև այն գործոնները, որոնց առկայությունն անհատի մոտ կարող է հակասական վերաբերմունք ձևավորել դրանց նկատմամբ: Այս բացահայտումները թույլ կտան պայքարել առաջինների հետ և զարգացնել երկրորդները՝ ստեղծելով անհատի մոտ առողջ հոգեբանական էկոլոգիա:

Նշվածների (հոգեբանական գործոնների) վերաբերյալ խոսել են տարբեր հեղինակներ [4], [5], սակայն մեզ անհրաժեշտ են տեղային հետազոտությունների արդյունքներ, որոնք կփաստեն հայկական մշակույթում ապրող և գործող անհատի հոգեբանական առանձնահատկությունները և դրանցով պայմանավորված հնարավոր հոգեբանական կապերը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Классификация психических расстройств МКБ-10. Издательство «Медицина», М.: 1995. 96 с.
2. Мандель Б. Р. Аддиктология (ФГОС ВПО). Учебное пособие. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 536 с.
3. Старшенбаум Г.В. Аддиктология: психология и психотерапия зависимостей. Изд. Когито-Центр; М.: 2009. 550 с.
4. Кутбиддинова Р.А. Психология зависимости. Учебно-методическое пособие. СахГУ, 2017. – 128 с.
5. Брюн Е.А., Цветков А.В. Практическая психология зависимости Е.А. Брюн, А.В.Цветков. – М.: Наука, 2014. – 294 с.

ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՄԱՎԱՐԱԿԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՎԱԶԳԵՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
vazgen.poghosyan@isec.am

ԶԱՐԱ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

Հոգեբանության մագիստրոս
suqiasyan7700@mail.ru

Համառոտագիր

Սույն աշխատանքի շրջանակներում դիտարկվում է «COVID-19» համավարակի պայմաններում պաշտպանական մեխանիզմների ընտրությունը՝ պայմանավորված տվյալ անձանց հուզականային ոլորտի առանձնահատկություններով: Պաշտպանական մեխանիզմները մարդուն դուրս են բերում լարվածությունից և տրավմատիկ ապրումներից, իսկ հուզականային ոլորտի կարևորությունը հատկապես ընդգծվում է մարդու վարքում, գործունեությունում, հաղորդակցման առանձնահատկություններում և կյանքի նկատմամբ վերաբերմունքում: Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների ընտրությունը չափազանց կարևոր է տարերային աղետների պայմաններում, որոնց թվին կարելի է դասել նաև համավարակը:

Հետազոտության նպատակն է՝ պարզել «COVID-19» համավարակի պայմաններում պաշտպանական մեխանիզմների ընտրությունը՝ պայմանավորված տվյալ անձանց հուզականային ոլորտի առանձնահատկություններով:

Հոդվածում անդրադարձել ենք հետևյալ խնդիրներին՝

- վերլուծել խնդրին վերաբերող մասնագիտական գրականությունը.
- պարզել 3-րդ և 4-րդ կուրսի մի խումբ ուսանողների հուզականային ոլորտի առանձնահատկությունները.
- պարզել այդ ուսանողների պաշտպանական մեխանիզմների դրսևորման առանձնահատկությունները «COVID-19» համավարակի պայմաններում.
- վերլուծել «COVID-19» համավարակի պայմաններում պաշտպանական մեխանիզմների ընտրությունը՝ պայմանավորված հետազոտված անձանց հուզականային ոլորտի առանձնահատկություններով:
- Հետազոտության գործնական և տեսական նշանակություններն են՝
- Գիտափորձարարական ուսումնասիրության արդյունքներն ու եզրակացությունները կարող են ընդլայնել համավարակի պայմաններում պաշտպանական մեխանիզմների և հուզականային ոլորտի վերաբերյալ առկա տեսական գիտելիքի շրջանակը:
- Հետազոտության տվյալների մշակմամբ ստացված արդյունքներն ու եզրակացությունները կարող են կիրառվել պրակտիկ և կլինիկական հոգեբանների կողմից «Ընդհանուր հոգեբանություն» և «Անձի հոգեբանություն» առարկաների ուսումնական նյութերում և մանկավարժական պրակտիկայում, ինչպես նաև՝ ուսումնական հաստատություններում՝ որպես տվյալների բազա հետազայում առավել խորքային հետազոտություններ կատարելու համար:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ պաշտպանական մեխանիզմներ, ռեգրեսիա, ռացիոնալիզացիա, պրոեկցիա:

ВЫБОР ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

ВАЗГЕН ПОГОСЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
кандидат психологических наук, доцент
vazgen.poghosyan@isec.am

ЗАРА СУКИАСЯН

Магистр психологии
suqiasyan7700@mail.ru

Аннотация

В статье рассматривается выбор психологических защитных механизмов в условиях пандемии COVID-19, обусловленных особенностями эмоционально-волевой сферы испытуемых.

Функциональное значение психологических защит состоит в ослаблении тревоги, напряжения, беспокойства, фрустрации, обусловленных противоречием между импульсами бессознательного и требованиями внешней среды, возникающими в результате взаимодействия сокращающимися. Психологическая защита выполняет функцию регуляции поведения человека, делая его более адаптивным, повышает приспособляемость, стабилизирует психику и нормализует состояние личности.

В статье рассмотрены следующие задачи:

- анализ специальной литературы, относящейся к данной проблеме;
- выявление особенностей эмоционально-волевой сферы группы студентов третьих и четвертых курсов;
- выявление особенностей проявления защитных механизмов этих студентов в условиях пандемии COVID-19;
- анализ выбора защитных механизмов в условиях пандемии COVID-19, обусловленных особенностями эмоционально-волевой сферы этих студентов.
- Теоретическое и практическое значение исследования заключается в следующем:
- результаты и выводы исследования могут расширить знания относительно применения защитных механизмов и проявлений эмоционально-волевой сферы в условиях пандемии;
- результаты и выводы исследования могут быть применены психологами в материалах учебных курсов «Общая психология» и «Психология личности», в педагогической практике студентов, а также в учебных заведениях для проведения более широких исследований.

Ключевые слова и фразы: защитные механизмы, регрессия, рационализация, проекция.

SELECTION OF PSYCHOLOGICAL DEFENSIVE MECHANISMS IN PANDEMIC CONDITIONS

VAZGEN POGHOSYAN

International Scientific-Educational Center of the National Academy
of Sciences of the Republic of Armenia
Department of Psychology
PhD in Psychological Sciences, Associate Professor
vazgen.poghosyan@isec.am

ZARA SUQIASYAN

Master of Psychology
suqiasyan7700@mail.ru

Abstract

In the framework of this work, the choice of protective mechanisms for COVID-19 in the context of a pandemic is considered due to the peculiarities of these individuals' emotional and volitional spheres.

Protective mechanisms bring a person out of a state of tension and traumatic experiences, and the importance of the emotional and volitional sphere is especially emphasized in the choice of psychological protection mechanisms. These mechanisms are extremely important in natural disasters, including a pandemic.

The purpose of the study is to determine the choice of protective mechanisms in the context of the COVID-19 pandemic due to the emotional and volitional sphere of these individuals with special needs.

In the article, we examined the following issues.

- To analyze the professional literature related to the problem
- To find out the features of the emotional and volitional sphere of a group of 3rd and 4th-year students
- To find out the peculiarities of the manifestation of the protective mechanisms of these students in the context of the COVID-19 pandemic
- Analyze the choice of protective mechanisms in the context of the COVID-19 pandemic
- Due to the peculiarities of the emotional and volitional sphere of the examined persons
- The practical and theoretical significance of the study is as follows.
- The results and conclusions of the scientific and experimental study can expand the existing volume of theoretical knowledge about protective mechanisms and the emotional-volitional sphere in the context of a pandemic
- The results and conclusions obtained as a result of processing the research data can be used by practical and clinical psychologists in educational materials and pedagogical practice in the subjects "General Psychology" and "personality psychology", as well as in educational institutions as a database for conducting more in-depth research in the future.

Keywords and phrases: Defence mechanisms, regression, rationalization, projection.

Ներածություն

Պաշտպանական մեխանիզմները սկսում են գործել արտաքին և ներքին կոնֆլիկտներն անձի կողմից լուծելու, վտանգներից խուսափելու, ինչպես նաև արտակարգ իրավիճակներից դուրս գալու անկարողության պատճառով: Դրանք մարդուն դուրս են բերում լարվածությունից և տրավմատիկ ապրումներից, իսկ հուզականային ոլորտի կարևորությունը հատկապես ընդգծվում է մարդու վարքում, գործունեությունում, հաղորդակցման առանձնահատկություններում և կյանքի նկատմամբ վերաբերմունքում: «Պաշտպանական մեխանիզմները («Ես»-ի գործունեությունն է) սկսվում են, երբ «Ես»-ը ենթակա է գրգռման, կամ դրան համապատասխան աֆեկտների չափազանց մեծ ակտիվության, ինչը վտանգ է ներկայացնում նրա համար: Պաշտպանական մեխանիզմները գործում են ավտոմատ՝ չհամաձայնեցվելով գիտակցության հետ»: Հոգեբանական պաշտպանությունն իրականացնում է անհատի «Ես»-ի պաշտպանիչ գործառույթը՝ պաշտպանելով այն սթրեսից և ավելորդ անհանգստության դրսևորումներից, ուստի հուզականային ոլորտի և պաշտպանական մեխանիզմների փոխկապվածության առանձնահատկությունների վերաբերյալ ուսումնասիրությունները մնում են խիստ արդիական: Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների ընտրությունը չափազանց կարևոր է տարերային աղետների պայմաններում, որոնց թվին կարելի է դասել նաև համավարակը:

Հոգեկան այն գործընթացը, որն արտահայտում է մարդու սուբյեկտիվ վերաբերմունքը իրականության և սեփական «Ես»-ի հանդեպ, կոչվում է հույզ: Մարդու կյանքի ընթացքում ձևավորված զգացմունքների համակարգը և նրա համար տիպական հուզական վիճակները կազմում են անձնավորության հուզական կողմը, որը սակայն նրան ավելի քիչ է բնութագրում, քան ինտելեկտը կամ կամային հատկությունները [5, էջ 109]:

Տեսական մաս

Հույզերն այն հաճելի կամ տհաճ զգացումներն են, որ առաջանում են յուրաքանչյուրի մոտ շրջակա միջավայրի ճանաչման, ինքնաճանաչման, որևէ գործունեություն ծավալելու, միջանձնային կապեր կամ հարաբերություններ հաստատելու ընթացքում կամ արդյունքում: Ըստ դրա՝ կարող ենք տալ հույզերի հետևյալ սահմանումը՝ հույզերը այն հոգեկան գործընթացներն են, որոնք արտահայտում են մարդու սուբյեկտիվ վերաբերմունքը երևույթների նկատմամբ, դրանց տրվող գնահատականի ազդեցությունը [2, էջ 61]:

Մարդու ինքնատիպությունը պարզորոշ արտահայտվում է նրա ապրումների բնույթով: Նրա զգացմունքների և հուզական վիճակների բովանդակությունը, բնույթը, անձնավորությանը բնութագրող և սոցիալական տեսակետից նշանակալից ցուցանիշ է: Անձնավորության հուզական առանձնահատկություններն ու հատկությունները մեկուսացված, անկախ չեն նրա մյուս առանձնահատկություններից [8, էջ 89-90]:

Հույզերի կենսաբանական, հոգեֆիզիոլոգիական և սոցիալական իմաստը դրանց՝ օրգանիզմի վրա մոբիլիզացնող և կազմակերպող (կազմավորող) ազդեցության մեջ է, որի նպատակը միջավայրին հարմարվելն է:

Հույզերն արտահայտում են անձի սուբյեկտիվ ապրումները, որոնք պայմանավորված են բնագոյային հակումների և պահանջների բավարարմամբ, այսինքն՝ սննդի, ջրի, սեռական հակումների, ինքնապաշտպանման բնագոյի պահանջներով պայմանավորված: Հույզերը հոգեկան վիճակներ են, որոնք սերտորեն կապված են նյարդային համակարգի հետ: Նրանք առաջացնում են քիմիական փոփոխություններ, որոնք տարբեր կերպ կապված են մտածողության, զգացմունքների, վարքային հակազդումների և հաճույքի կամ տառապանքի

ցուցանիշի հետ **[3, էջ 168]**:

Պաշտպանական մեխանիզմներ հասկացության մասին գաղափար տվել է ավստրիացի գիտնական Զ. Ֆրոյդը 1894 թ-ին հոգեվերլուծական աշխատության մեջ՝ «պաշտպանական նեյրոպսիխոզ» անվան տակ: Անգիտակից հոգեկան երևույթների՝ պաշտպանական մեխանիզմների հայտնագործումը թույլ տվեց հասկանալ, որ մարդու հոգեկան գործունեությունը կարող է ընթանալ և գիտակցական և անգիտակից մակարդակներում: Հեղաշրջող նշանակություն ունեցավ այն հետևությունը, որ կան այնպիսի հոգեկան զորեղ ուժեր, որոնք լուրջ ազդեցություն են թողնում մարդու վարքի վրա, բայց և մնում են չգիտակցված **[9]**: Ավելի ուշ դրանք մանրամասն նկարագրվեցին 1936 թ. «Էգո և հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմներ» աշխատանքում իր դասեր՝ Աննա Ֆրոյդի կողմից **[7]**:

Ա. Ֆրոյդը տվել է պաշտպանական մեխանիզմների առաջին ծավալուն սահմանումը. «Պաշտպանական մեխանիզմները («Ես»-ի գործունեությունն է) սկսվում են, երբ «Ես»-ը ենթակա է գրգռման կամ դրան համապատասխան օբյեկտների չափազանց մեծ ակտիվության, ինչը վտանգ է ներկայացնում նրա համար: Պաշտպանական մեխանիզմները գործում են ավտոմատ՝ չհամաձայնեցվելով գիտակցության հետ» **[7, էջ 115]**:

Զ. Ֆրոյդը կարծում էր, որ պաշտպանական մեխանիզմները սկսում են գործել արտաքին և ներքին կոնֆլիկտներն անձի կողմից լուծելու անկարողության պատճառով: Դրանք մարդուն դուրս են բերում լարվածությունից և տրավմատիկ ապրումներից: Նա կարծում էր, որ մարդն ամբողջ կյանքում ձգտում է հաղթահարել վախն ու տագնապը, որոնք կարող են առաջանալ կյանքի տարբեր իրավիճակներում: Այս ձգտման հաջող իրագործումը փաստում է մարդու պաշտպանական մեխանիզմների արդյունավետ գործունեության մասին **[9, էջ 67–81]**:

Հետազոտական մաս

Հետազոտական աշխատանքի նպատակն է՝ պարզել հուզականային ոլորտի և պաշտպանական մեխանիզմների փոխկապվածության առանձնահատկությունները համավարակի պայմաններում:

Հետազոտության ընտրանքն են կազմել տարբեր բուհերի 3-րդ և 4-րդ կուրսերի ուսանողները՝ 50 փորձարկվող:

Հետազոտությունը կատարվել է հետևյալ փուլերով՝

1-ին փուլում նախապես ընտրված մեթոդիկաների միջոցով իրականացվել է հետազոտություն ուսանողների հետ:

2-րդ փուլում մշակվել են և վերլուծվել հետազոտության միջոցով ստացված տվյալները:

3-րդ փուլում կատարվել է հոգեբանական վերլուծություն, արվել են ընդհանրացումներ, որոնց հիման վրա էլ ձևակերպվել են համապատասխան եզրակացությունները և գործնական առաջարկները:

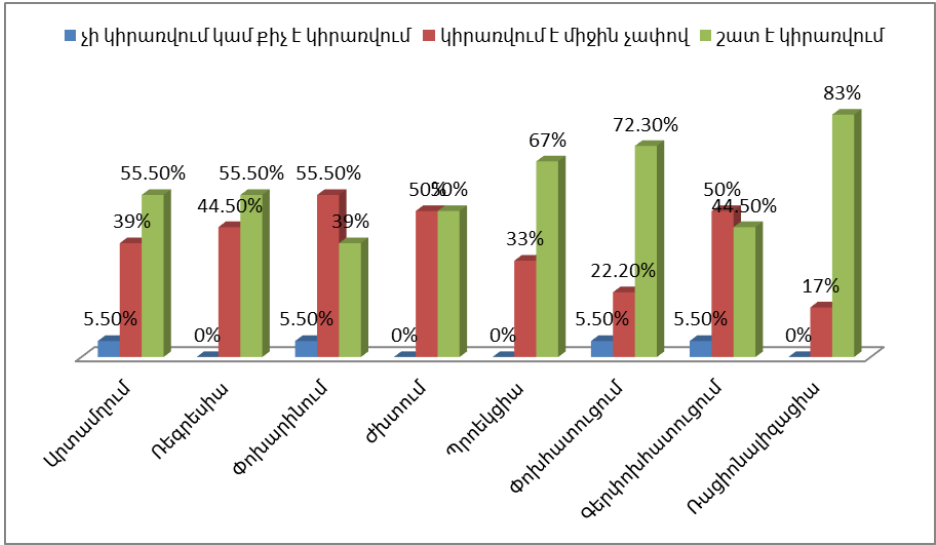
Հետազոտության նպատակի իրագործման և առաջադրած խնդիրների լուծման համար կիրառվել են հետևյալ մեթոդները՝

1. Վ. Մ. Ռուսալովի «Հուզականության ախտորոշման» մեթոդիկան **[5, էջ 541–543]**.

2. Ն. Ն. Օրբոզովայի «Կամքի ուժի» ինքնագնահատման թեստը **[4, էջ 316–317]**.

3. Պլուտսիկ-Կելլերման-Կոնտեի «Կյանքի ոճի ինդեքս» հարցարանը **[1, էջ 34–39]**:

Հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների մոտ պաշտպանական մեխանիզմների արտահայտվածությունը (ըստ տոկոսների), ներկայացված է գծանկար 1-ում:

Գծանկար 1. Պաշտպանական մեխանիզմների արտահայտվածությունը հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների մոտ (ըստ տոկոսների):

Հետազոտության տվյալներից պարզ է դառնում, որ հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 5,5%-ը չի կիրառում կամ թիչ է կիրառում արտամղում պաշտպանական մեխանիզմը, 39%-ը՝ միջին չափով, իսկ 55,5%-ը՝ շատ:

Հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 44,5%-ը միջին չափով է կիրառում ռեգրեսիա պաշտպանական մեխանիզմն, իսկ 55,5%-ը՝ շատ:

Հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 5,5%-ը չի կիրառում կամ թիչ է կիրառում փոխարինում պաշտպանական մեխանիզմը, 55,5%-ը՝ միջին չափով, իսկ 39%-ը՝ շատ:

Հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 50%-ը միջին չափով է կիրառում ժխտում պաշտպանական մեխանիզմն, իսկ 50%-ը՝ շատ:

Հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 33%-ը միջին չափով է կիրառում պրոնեցիա պաշտպանական մեխանիզմն, իսկ 67%-ը՝ շատ:

Հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 5,5%-ը չի կիրառում կամ թիչ է կիրառում փոխհատուցում պաշտպանական մեխանիզմը, 22,2%-ը՝ միջին չափով, իսկ 72,3%-ը՝ շատ:

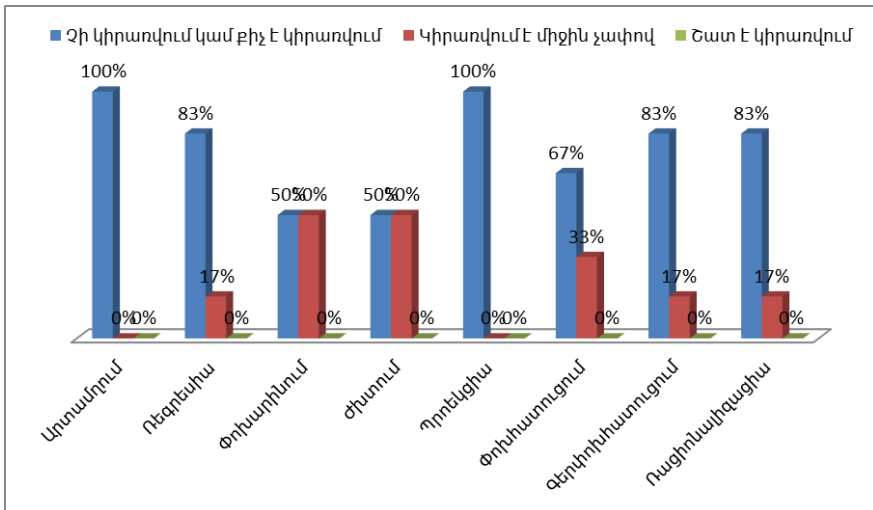
Հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 5,5%-ը չի կիրառում կամ թիչ է կիրառում գերփոխհատուցում պաշտպանական մեխանիզմը, 50%-ը՝ միջին չափով, իսկ 44,5%-ը՝ շատ:

Հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 17%-ը միջին չափով է կիրառում պրոնեցիա պաշտպանական մեխանիզմն, իսկ 83%-ը՝ շատ:

Այսպիսով՝ հետազոտության արդյունքներից պարզ է դառնում, որ հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողները շատ են կիրառում արտամղում, ռեգրեսիա, պրոնեցիա, փոխհատուցում և ռացիոնալիզացիա պաշտպանական մեխանիզմները: Սա կարող է բացատրվել այն հանգամանքով, որ հոգեբանական պաշտպանության գործառնություն իրականացնող ավտոմատիզմների բազմազանությունը, որպես կանոն, կարգավորում է մարդու հուզական վիճակների, զգացմունքների և կրքերի ինտենսիվությունը: Սա փաստում է այն մասին, որ հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող անձիք կարիք ունեն

ավելի շատ պաշտպանական մեխանիզմների կիրառման, ուստի պաշտպանական մեխանիզմների ավելի մեծ ընտրանի են կիրառում:

Հուզականության ցածր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների մոտ պաշտպանական մեխանիզմների կիրառումն (ըստ տոկոսների), ներկայացված է գծանկար 2-ում:

Գծանկար 2. Պաշտպանական մեխանիզմների արտահայտվածությունը հուզականության ցածր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների մոտ (ըստ տոկոսների)

Հետազոտության տվյալներից պարզ է դառնում, որ հուզականության ցածր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 100%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում արտամղում և պրոյեկցիա պաշտպանական մեխանիզմները:

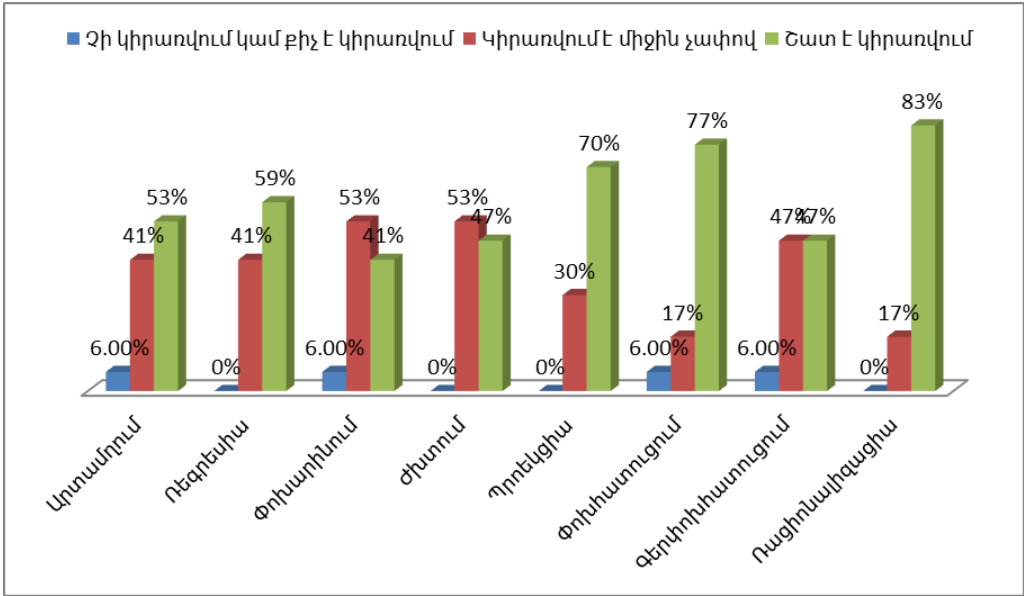
Հուզականության ցածր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 83%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում ռեգրեսիա, գերփոխհատուցում և ռացիոնալիզացիա պաշտպանական մեխանիզմները, իսկ 17%-ը՝ միջին չափով:

Հուզականության ցածր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 50%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում փոխարինում և ժխտում պաշտպանական մեխանիզմը, իսկ 50%-ը՝ միջին չափով:

Հուզականության ցածր մակարդակ ունեցող հետազոտվողների 67%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում փոխհատուցում պաշտպանական մեխանիզմը, իսկ 33%-ը՝ միջին չափով:

Այսպիսով՝ հետազոտության արդյունքներից պարզ է դառնում, որ հուզականության ցածր մակարդակ ունեցող հետազոտվողները չեն կիրառում կամ քիչ են կիրառում արտամղում, ռեգրեսիա, պրոյեկցիա, փոխհատուցում, գերփոխհատուցում և ռացիոնալիզացիա պաշտպանական մեխանիզմները: Սա կարող է բացատրվել այն հանգամանքով, որ պաշտպանական մեխանիզմները անձին պաշտպանում են հուզական ծանրաբեռնվածությունից, ուստի կարող ենք ասել, որ հուզականության ցածր մակարդակ ունեցող անձիք ավելի քիչ կարիք ունեն պաշտպանական մեխանիզմների կիրառման և պաշտպանական մեխանիզմների ավելի փոքր ընտրանի են կիրառում:

Կամքի ուժի թույլ արտահայտվածությունն ունեցող հետազոտվողների մոտ պաշտպանական մեխանիզմների կիրառումը (ըստ տոկոսների), ներկայացված է գծանկար 3-ում:

Գծանկար 3. Պաշտպանական մեխանիզմների արտահայտվածությունը կամքի ուժի թույլ արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների մոտ (ըստ տոկոսների)

Հետազոտության տվյալներից պարզ է դառնում, որ կամքի ուժի թույլ արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 6%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում արտամղում պաշտպանական մեխանիզմը, 41%-ը՝ միջին չափով, իսկ 53%-ը՝ շատ:

Կամքի ուժի թույլ արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 41%-ը միջին չափով է կիրառում ռեգրեսիա պաշտպանական մեխանիզմը, իսկ 59%-ը՝ շատ:

Կամքի ուժի թույլ արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 6%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում փոխարինում պաշտպանական մեխանիզմը, 53%-ը՝ միջին չափով, իսկ 41%-ը՝ շատ:

Կամքի ուժի ցածր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 53%-ը միջին չափով է կիրառում ժխտում պաշտպանական մեխանիզմը, իսկ 47%-ը՝ շատ:

Կամքի ուժի ցածր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 30%-ը միջին չափով է կիրառում պոռեկցիա պաշտպանական մեխանիզմը, իսկ 70%-ը՝ շատ:

Կամքի ուժի ցածր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 6%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում փոխհատուցում պաշտպանական մեխանիզմը, 17%-ը՝ միջին չափով, իսկ 77%-ը՝ շատ:

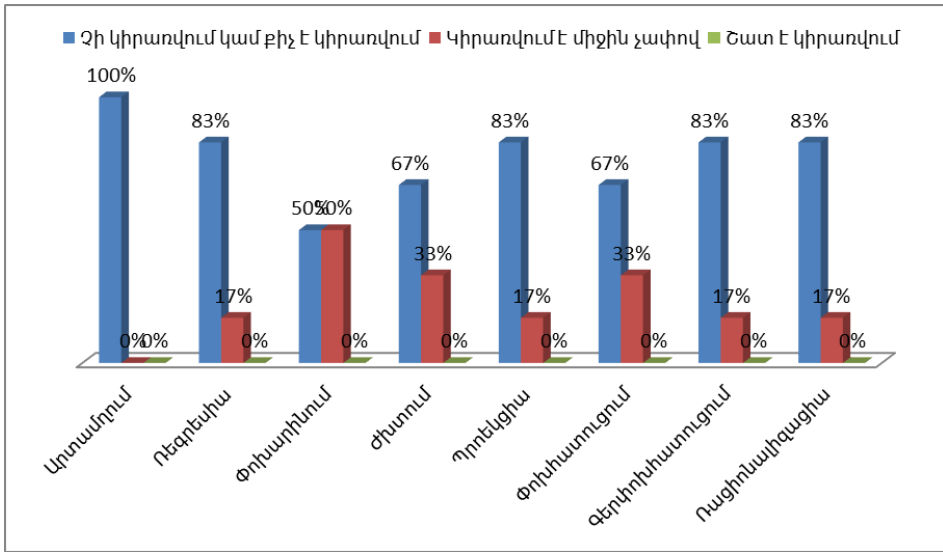
Կամքի ուժի ցածր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 6%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում զերփոխհատուցում պաշտպանական մեխանիզմը, 47%-ը՝ միջին չափով, իսկ 47%-ը՝ շատ:

Կամքի ուժի ցածր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 17%-ը միջին չափով է կիրառում ռացիոնալիզացիա պաշտպանական մեխանիզմը, իսկ 83%-ը՝ շատ:

Այսպիսով՝ հետազոտության արդյունքներից պարզ է դառնում, որ կամքի ուժի ցածր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողները շատ են կիրառում արտամղում, ռեգրեսիա, պոռեկցիա, փոխհատուցում և ռացիոնալիզացիա պաշտպանական մեխանիզմները: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ կամքի թուլությունը, մի կողմից՝ թույլ չի տալիս մարդուն բավարարել իր

կարիքները, իսկ մյուս կողմից՝ հանգեցնում է յուրաքանչյուր ցանկության անհապաղ կատարմանը՝ հանգեցնելով ներանձնային կոնֆլիկտի, իսկ պաշտպանական մեխանիզմները օգնում են անձին կոնֆլիկտների հեշտ հաղթահարման հարցում:

Կամքի ուժի բարձր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների մոտ պաշտպանական մեխանիզմների արտահայտվածությունը (ըստ տոկոսների), ներկայացված է գծանկար 4-ում:

Գծանկար 4. Պաշտպանական մեխանիզմների արտահայտվածությունը կամքի ուժի բարձր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների մոտ (ըստ տոկոսների):

Հետազոտության տվյալներից պարզ է դառնում, որ կամքի ուժի բարձր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 100%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում արտամղում պաշտպանական մեխանիզմը:

Կամքի ուժի բարձր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 83%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում ռեգրեսիա, պրոյեկցիա, գերփոխհատուցում և ռացիոնալիզացիա պաշտպանական մեխանիզմները, իսկ 17%-ը՝ միջին չափով:

Կամքի ուժի բարձր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 50%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում փոխադիմում պաշտպանական մեխանիզմը, իսկ 50%-ը՝ միջին չափով:

Կամքի ուժի բարձր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողների 67%-ը չի կիրառում կամ քիչ է կիրառում ժխտում և փոխհատուցում պաշտպանական մեխանիզմները, իսկ 33%-ը՝ միջին չափով:

Այսպիսով՝ հետազոտության տվյալներից պարզ է դառնում, որ կամքի ուժի բարձր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողները չեն կիրառում կամ քիչ են կիրառում արտամղում, ռեգրեսիա, ժխտում, պրոյեկցիա, փոխհատուցում, գերփոխհատուցում և ռացիոնալիզացիա պաշտպանական մեխանիզմները: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ կամային բարձր արտահայտվածություն ունեցող անձիք գիտակցորեն կարգավորում են իրենց գործունեությունը՝ ներքին և արտաքին դժվարությունները հաղթահարելու կարողության միջոցով, ուստի անհրաժեշտություն քիչ է առաջանում դիմելու պաշտպանական մեխանիզմների օգնությանը:

Եզրակացություններ

Համավարակի պայմաններում հուզականային ոլորտի և պաշտպանական մեխանիզմների վերաբերյալ գիտական գրականության ուսումնասիրությունները և ուսանողների հետ անցկացրած հետազոտության տվյալների մշակմամբ ստացված արդյունքները հնարավորություն տվեցին եզրակացնելու, որ՝

1. Հուզականային ոլորտի և պաշտպանական մեխանիզմների փոխկապվածության առանձնահատկությունները հատկապես համավարակի պայմաններում դեռևս համակողմանիորեն ուսումնասիրված չեն:
2. Հուզականության բարձր մակարդակ ունեցող հետազոտվողները կիրառում են բարձր արտահայտվածության պաշտպանական մեխանիզմների մեծ ընտրանի՝ արտամղում, ռեգրեսիա, պրոյեկցիա, փոխհատուցում և ռացիոնալիզացիա:
3. Կամքի ուժի ցածր արտահայտվածություն ունեցող հետազոտվողները հիմնականում կիրառում են պաշտպանական մեխանիզմների հետևյալ տեսակները՝ արտամղում, ռեգրեսիա, պրոյեկցիա, փոխհատուցում և ռացիոնալիզացիա:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Կարապետյան Վ., Հոգեբանական ծառայությունը կրթական համակարգում: Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի ուսանողների համար: Երևան «Զանգակ-97», 2010, 456 էջ:
2. Պողոսյան Վ., Պողոսյան Ա. Ընդհանուր հոգեբանության ատլաս: Երևան «Զանգակ-97», 2012, 112 էջ:
3. Изард К. Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2011 г., с. 342
4. Ильин Е.П. Психология воли. СПб.:Питер, 2000 г.,с. 288
5. Ильин Е. П. Психология воли. 2-е изд. СПб: Питер, 2009,с. 368: ил. — (Серия «Мастера психологии»).
6. Крысько В.Г., Макарова И.В., Общая психология: Учебное пособие для СПО / И.В. Макарова. – Люберцы: Юрайт, 2016, с. 442
7. Фрейд А.Психология «Я» и защитные механизмы. М.:Педагогика – Пресс, 1993.С. 524
8. Якобсон П. М. Психология чувств, М., изд-во АПН РСФСР, 1959, с. 453
9. Freud Z. The defence nearo-psychoes // The collected Papers: in 10 v. — N.Y.: Collier Books, 1963, v.2, P. 678

ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆԱԽԱԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐՏՍԵՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՏԱՐԻՔՈՒՄ

ՄԱՐԻԱՆԱ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական
համալսարան,
կիրառական հոգեբանության ամբիոնի վարիչի ժ/պ,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
mariana_avetisyan@yahoo.com

ՀԱՍՄԻԿ ԿՈՆՋՈՅԱՆ

Սերտեֆիկացված մոնտեսորի ուսուցիչ ԱՄՆ,
Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայցորդ
jasminekonjoyan@gmail.com

Համառոտագիր

Արդի ժամանակաշրջանում՝ հասարակության արագընթաց զարգացման պայմաններում, էլ ավելի է կարևորվում երեխաների բազմակողմանի զարգացումը, խորը գիտելիքը, ձանաչողական գործընթացների զարգացումը, ընկալունակության բարձրացումը, ինչպես նաև՝ հոգեկան և հուզական ներդաշնակ անձի ձևավորումը: Հողվածում քննարկվում է ձանաչողական գործընթացներից մասնավորապես ուշադրության խնդիրը նախադպրոցական և կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխաների շրջանում: Ուշադրության այս առանձնահատկությունը կարևոր դեր է կատարում ձանաչողական գործընթացների զարգացման հարցում. եթե երեխան ունենա լավ զարգացած ուշադրություն, ապա նա դրա հաշվին կկարողանա հիշել մտապահվող նյութը, լսածը կենթարկի վերլուծության և մտահանգումներ կանի: Ուստի, կարևորելով ուշադրության դերը, մեր այս հողվածում քննարկել ենք մի շարք հայտնի հոգեբանների մոտեցումները նախադպրոցական և կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխաների ձանաչողական գործընթացների առանձնահատկությունների զարգացման վերաբերյալ, այնուհետև ներկայացրել ենք նշված տարիքի երեխաների ուշադրության կայունության և արդյունավետության ուղղված հետազոտություն, որը իրականացվել է Ամերիկայի միացյալ նահանգների Գլենդել քաղաքի «Մաթեմատիկայի ռուսական դպրոց» անվանումը կրող կրթօջախում: Հետազոտությանը մասնակցել են 120 նախադպրոցական և կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխաներ: Մեր կողմից կիրառվել են «Գտիր և ջնջիր», «Դիր նշաններ», «Լանդոլտի օղակները» մեթոդիկաները, որոնք նախատեսված են նախադպրոցական և կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխաների համար:

Ուշադրության մեթոդիկաները իրականացնելիս և արդյունքները հաշվելու ընթացքում նկատեցինք, որ տարբերություններ կան ուշադրության արդյունավետության և կայունության միջև, չնայած, որ թեստի վերջնական արդյունքները հաշվելու բանաձևում այդ տվյալները կորչում են: Քանի որ մեր խնդիրներից մեկն է նաև ձանաչողական գործընթացների զարգացման դինամիկան ուսումնասիրելը, ուստի նպատակահարմար գտանք արդյունքները ներկայացնել առանձին: Ինչպես տեսնում ենք ստացված արդյունքներից,

ուշադրության արդյունավետությունը վաղ տարիքում առավել զարգացած է քան կայունությունը: Եթե երեխային տրվում է հրահանգ ընգծելու գնդակները, սպա երեխան գրեթե չի սխալվում, գնդակի տեղը չի ներկում դույլը, սակայն արագ հոգնում է և թողնում աշխատանքը, հիմնականում կիսատ է իրականացնում աշխատանքը: Սա վերաբերում է վաղ տարիքին: Ավելի ուշ նկատում ենք, որ արդյունավետությունը աստիճանաբար նվազում է, դրա փոխարեն բարձրանում են կայունության արդյունքները: Այս երևույթը մենք բացատրում ենք հետևյալ կերպ՝ երեխան մասնավորապես դպրոց գնալուց հետո ստիպված է լինում տևական ժամանակ կատարել ուսուցչի, մանկավարժի հրահանգները, որի շնորհիվ, նաև տարիքային առանձնահատկություններից ելնելով, զարգանում է ուշադրության կամածինությունը, որը կայունության զարգացման տրամաբանական պատճառն է, սակայն դրա հետ մեկտեղ երեխան կարծես կորցնում է արդյունավետությունը, հաճախ է սխալներ թույլ տալիս, քանի որ կամածին վարքը պարտադրվում է, երեխան ցանկանում է արագ ազատվել այդ բռնի իրավիճակներից, օրինակ՝ դասի նստելը, ուսուցչին լսելը տևական ժամանակահատված, տնայինները պատրաստելը և այլն, ինչի պատճառով դառնում է ցրված և չի կարողանում արդյունավետ աշխատել: Եվս մեկ պատճառ, որ երեխաների դասի կազմակերպման մեջ պետք են նոր մոտեցումներ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ճանաչողական գործընթացներ, հիշողություն, ուշադրություն, զարգացում, տարիքային առանձնահատկություն, խաղ, հարաբերությունների համակարգ:

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВНИМАНИЯ В ДОШКОЛЬНОМ И МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

МАРИАНА АВETИСЯН

Армянский государственный педагогический университет
имени Хачатура Абовяна,
Кафедра прикладной психологии,
кандидат психологических наук, доцент
mariana_avetisyan@yahoo.com

АСМИК КОНДЖОЯН

Сертифицированный монтессори-педагог,
аспирант АГПУ
jasminekonjoyan@gmail.com

Аннотация

В современное время, в условиях стремительного развития общества, все большее значение приобретают всестороннее развитие детей, глубокие знания, развитие познавательных процессов, повышение восприимчивости, а также формирование гармоничной психической и эмоциональной личности. В статье рассматривается проблема познавательных процессов, особенностей внимания у детей дошкольного и младшего школьного возраста. Эта особенность внимания играет важную роль в развитии познавательных процессов, например, если у ребенка хорошо развито внимание, то он сможет запоминать заученный материал, анализировать услышанное и сделать умозаключение. Поэтому, подчеркивая роль внимания, в данной статье мы обсудили подходы ряда известных психологов относительно развития особенностей познавательных процессов детей дошкольного и младшего школьного возраста, а затем представили исследование, направленное на устойчивость и эффективность внимания детей указанного возраста, которая проводилась в городе Глендейл, США, в образовательном центре «Русская школа математики». В исследовании приняли участие 120 детей дошкольного и младшего школьного возраста. Мы использовали методы «Найти и удалить», «Расставить знаки», «Круги Ландольта», которые предназначены для детей дошкольного и младшего школьного возраста.

В ходе реализации методов внимания и в процессе подсчета результатов мы заметили, что существуют различия между эффективностью и устойчивостью внимания, хотя эти данные теряются в формуле расчета конечных результатов теста. Поскольку одной из наших задач является также изучение динамики развития когнитивных процессов, мы сочли целесообразным представить результаты отдельно. Как видно из полученных результатов, в раннем возрасте эффективность внимания более развита, чем устойчивость. Например, если ребенку дать задание рисовать шарики, то ребенок почти не делает ошибок, не закрашивает ведро на месте шарика, но быстро устает и бросает работу, сделав работу наполовину. Имеется в виду ранний возраст. Позже мы замечаем, что эффективность постепенно снижается, вместо этого увеличивается стабильность результатов. Мы объясняем это явление тем, что после посещения школы ребенок вынужден длительное время

выполнять указания учителя, вследствие чего в силу возрастных особенностей развивается произвольность внимания, что является логической причиной развития устойчивости, но вместе с этим ребенок как бы теряет работоспособность, часто допускает ошибки, поскольку произвольное поведение навязывается, ребенок хочет побыстрее избавиться от этих вынужденных ситуаций, например, сидеть на уроке, слушать учителя долго выполнять домашнее задание и т. д., из-за чего он отвлекается и не может эффективно работать. Еще одна причина, по которой необходимы новые подходы в организации детских занятий.

Ключевые слова и фразы: познавательные процессы, память, развитие, возрастная специфика, игра, внимание, система взаимоотношений.

CHARACTERISTICS OF ATTENTION DEVELOPMENT IN PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE

MARIANA AVETISYAN

Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan,
Chair of Applied Psychology,
PhD in Psychological Sciences, Associate Professor
mariana_avetisyan@yahoo.com

HASMIK KONJOYAN

Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, PhD student
Certified Montessori Educator
jasminekonjoyan@gmail.com

Abstract

In modern times, in the conditions of the rapid development of society, the multifaceted development of children, deep knowledge, development of cognitive processes, increase of receptivity, and the formation of a harmonious mental and emotional personality are even more critical. The article discusses the problem of cognitive processes, particularly attention, among preschool and primary school children. This attention feature plays an important role in the development of cognitive processes; for example, if a child has well-developed attention, he can remember the memorized material and analyze what he hears and thinks. Therefore, emphasizing the role of attention, in this article, we have discussed the approaches of several well-known psychologists regarding the development of the features of cognitive processes of children of preschool and primary school age, and then we have presented a study aimed at the stability and efficiency of attention of children of the specified age, which was carried out in the city of Glendale, United States of America in the educational centre named "Russian School of Mathematics". 120 children of preschool and primary school age participated in the research. We used the methods "Find and Delete", "Place Signs", and "Landolt's Circles", which are intended for children of preschool and primary school age.

During the implementation of attention methods and in the process of calculating the results, we noticed that there are differences between the efficiency and stability of attention, although this data is lost in the formula for calculating the final results of the test. Since one of our tasks is also to study the dynamics of the development of cognitive processes, we found it appropriate to present the results separately. As we can see from the results, attention efficiency is more developed than stability at an early age. For example, if a child is instructed to draw balls, then the child almost does not make mistakes, does not paint the bucket in the place of the ball, but quickly gets tired and leaves the work half-finished. This refers to an early age. Later, we notice that the effectiveness gradually decreases, and the stability of the results increases. We explain this phenomenon in the following way: after attending school, the child is forced to follow the instructions of the teacher for a long time, as a result of which, due to age characteristics, the arbitrariness of attention develops, which is the logical reason for the development of stability, but at the same time the child loses his ability to work, often makes mistakes, because arbitrary behaviour is forced, the child wants to get rid of it as quickly as possible. These forced situations include sitting in class,

listening to the teacher for a long time, and doing homework, so he is distracted and cannot work effectively—another reason why new approaches are needed in organizing children’s activities.

Keywords and phrases: Cognitive processes, memory, development, age specificity, attention, game, relationship system.

Ներածություն

Այսօր մարդն ապրում է որակապես մի նոր ժամանակաշրջանում, երբ երեխային հասանելի է առավել շատ տեղեկատվություն աշխարհի մասին, սակայն դրա հետ մեկտեղ երեխան գտնվում է մեծահասակների ճնշման ներքո՝ մասնավորապես կրթական գործընթացների հետ կապված: Սա ենթադրում է կրթական գործընթացում բարեփոխումներ՝ ուսուցումն արդի պահանջներին համապատասխանեցնելու անհրաժեշտություն, սակայն ներկայիս կրթական գործընթացները ոչ միայն չեն նպաստում առողջ և զարգացող սերնդի ձևավորմանը, այլև կարող են նույնիսկ վնասել երեխայի տարբեր ոլորտների զարգացմանը, առաջացնել մանկական ներող, ինչպես նաև նպաստել, որպեսզի երեխան կորցնի հետաքրքրությունը ուսման նկատմամբ: Սրանք խնդիրներ են, որոնց մասին ցանկանում ենք բարձրաձայնել այս աշխատանքի ընթացքում, ինչպես նաև կներկայացնենք մեր հետազոտությունից մի հատված, որտեղ ցույց կտանք այն բացասական ազդեցությունները, որոնց ենթարկվում է կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխան: Նախքան դրանց անդրադառնալը, ներկայացնենք մի շարք տեսական մոտեցումներ՝ տարիքին բնորոշ առանձնահատկությունների վերաբերյալ:

Խաղի ընդհանուր բնութագիրը նախադպրոցական և կրտսեր դպրոցական տարիքում

Խաղը նախադպրոցական տարիքի երեխայի հիմնական գործունեությունն է: Այս տարիքի երեխաներն իրենց ժամանակի մեծ մասն անցկացնում են խաղերում, իսկ նախադպրոցական մանկության տարիներին՝ 3-7 տարեկան, մանկական խաղերն անցնում են զարգացման բավականին նշանակալից ուղի: Ավագ նախադպրոցական տարիքում կարող ենք գտնել գրեթե բոլոր տեսակի խաղերը, որոնք լինում են երեխաների մոտ մինչև դպրոց գնալը [2]:

Կրտսեր նախադպրոցականները սովորաբար խաղում են միայնակ: Իրենց խաղերում նրանք զարգացնում են ընկալումը, հիշողությունը, երևակայությունը, մտածողությունը և շարժիչ ունակությունները: Այս տարիքի երեխաների դերային խաղերը սովորաբար վերաբառնում են այն մեծահասակների գործողությունները, որոնց նրանք դիտում են առօրյա կյանքում: Աստիճանաբար, նախադպրոցական մանկության միջին շրջանում, խաղերը դառնում են համատեղ, և դրանցում ավելի ու ավելի շատ երեխաներ են ընդգրկվում: Այս խաղերում գլխավորը ոչ թե օբյեկտիվ աշխարհի հետ կապված մեծահասակների վարքագծի վերաբառնումն է, այլ մարդկանց միջև որոշակի հարաբերությունների արտացոլանքը, մասնավորապես՝ դերային: Երեխաները բացահայտում են դերերն ու կանոնները: Այս հարաբերությունները խստորեն վերահսկում են խաղի մեջ դրանց պահպանումը, և իրենք էլ փորձում են հետևել դրանց:

Կ. Բյուլլերը, Կ. Գրոսը, Գ. Սպենսերը, Ա. Ֆրեյդը, Զ. Ֆրեյդը, Վ. Սթերնը և այլք խաղը մեկնաբանում են միջոց, որն օգնում է երեխային թուլացնել լարվածությունը, իսկ Լ.Ս. Վիգոտսկին և Դ. Բ. Էլկոնինը խաղը համարում էին երեխայի սոցիալականացման ամենակարևոր ձևը, որը թույլ է տալիս նրան միանալ աշխարհին՝ ներառյալ միջանձնային և սոցիալական հարաբերությունները [2]:

Դ. Բ. Էլկոնինը, վերլուծելով խաղի ակունքները, ցույց է տալիս, որ այն հայտնվում է մարդկության պատմության մեջ այն ժամանակ, երբ երեխայի ներգրավումն աշխատանքային գործունեության մեջ հետ է մղվել ժամանակի ընթացքում [5]:

Նախադպրոցական տարիքում զարգանում և բարելավվում են ճանաչողական, մտավոր գործընթացները: Ընկալումը թևակոխում է սկզբունքորեն նոր փուլ: Երեխան աստիճանաբար, տիրապետում է զգայական չափանիշների համակարգին և սովորում դրանք օգտագործել: Սա երեխային տալիս է պատկերացում, թե ինչ հատկություններ ունեն առարկաները կամ երևույթները: Զգայական ստանդարտների յուրացումը որպես չափումների և նմուշների համակարգ որակապես փոխում է ընկալումը: Ընկալումը դառնում է հատուկ ճանաչողական գործունեություն. իմաստալից, նպատակաուղղված: Այն ընդգծում է կամավոր գործողությունները՝ դիտարկում, քննություն, որոնում, վերլուծություն: Երեխան սովորում է զգայական չափանիշները (գույնը, ձևը, չափը, առարկաների հարաբերական դիրքը և հարաբերությունները) [7, էջ 128-129]:

Ուշադրություն

Ըստ Ս. Զ. Արզումանյանի՝ ուշադրությունը մարդու գիտակցության, հոգեկան գործունեության ուղղվածությունն ու կենտրոնացվածությունն է որոշակի օբյեկտների վրա, որոնք նրա համար ունեն որոշակի արժեք, նշանակություն՝ միաժամանակ այլ առարկաներից շեղվելու դեպքում [1, 74]:

Առանձնացնում են ուշադրության հետևյալ տեսակները:

Ըստ ուղղվածության՝ ուշադրությունը լինում է՝

- Ներքին, որի դեպքում ուշադրությունը ենթադրում է դեպի կենտրոնացում սեփական ապրումները, սեփական հոգեկան աշխարհի վրա:
- Արտաքին, որտեղ ուշադրությունը կենտրոնացվում է դեպի արտաքին աշխարհի երևույթները:

Ըստ կամային ջանքերի ներդրման՝

- Ոչ կամածին ուշադրություն. այն ծագում է նոր գրգիռի դեպքում:
- Կամածին ուշադրություն. այս դեպքում անձը ցուցադրում է կամային ջանքեր և գիտակցորեն կենտրոնանում է որևէ օբյեկտի վրա:

Հետկամածին ուշադրություն, որը դրսևորվում է այն դեպքում, երբ անձը ունի որոշակի հետաքրքրություններ, այսինքն՝ այս տեսակը միջնորդավորված է անձի հետաքրքրություններով և անձնային հատկություններով [4, 136-137]:

Խոսելով ուշադրության մասին՝ անհրաժեշտ է դիտարկել և մեկնաբանել նաև ուշադրության հատկությունները, որոնք են՝ կենտրոնացումը, կայունությունը, բաշխումը, փոխանցելիությունը և ծավալը: **Կերտրոնացումը** այն երևույթն է, երբ մարդու հոգեկան ակտիվությունը վերաբերում է միայն այն առարկային կամ գործունեությանը, ինչով նա զբաղված է տվյալ ժամանակահատվածում: Ուշադրության կենտրոնացման բարձր աստիճանը մտավոր, հատկապես ստեղծագործական աշխատանքում շոշափելի արդյունքների հասնելու հիմնական պայմաններից մեկն է: **Բաշխումը** միաժամանակ գործունեության երկու կամ ավելի տեսակներ կատարելը, դրանց օբյեկտների ընկալումն ու սեփական գործողությունների վերահսկումն է: Կան գործունեության բարդ տեսակներ, որոնք անձից պահանջում են զուգահեռաբար տարատեսակ գործողություններ կատարել և ուշադրությունը նպատակահարմար կերպով բաշխել: Ուշադրության **տեղափոխելիությունը** նշանակում է հաջորդաբար հոգեկան ակտիվությունը կենտրոնացնել մեկ, հետո՝ մյուս օբյեկտի վրա, մեկ գործունեությունից արագ անցնել մյուսին: Ուշադրության նման արագ տեղափոխումների անհրաժեշտություն

հաճախ առաջ է գալիս կյանքի տարբեր հանգամանքներում՝ գիտակցորեն առաջ քաշված նպատակների իրագործման ընթացքում: Ուշադրության կայունությունը առաջին հերթին տևական ժամանակահատվածում տվյալ գործունեության պահպանումն է և հետո միայն արտացոլվող առարկաների, գիտակցության մեջ դրանց պատկերների պահպանումը: Ուշադրության կայունությունն ապահովվում է գործունեության և նրա առարկաների հետաքրքրությամբ, այն կամային ճիգերով, որոնց օգնությամբ մարդը ձգտում է չշեղվել այլ հարցերի և երևույթների վրա, մնալ տվյալ գործունեության սահմաններում: Ուշադրության **ծավալը** առարկաների, գործունեությունների, ներհոգեկան բովանդակությունների այն քանակն է, որը անձը տվյալ պահին կարող է գիտակցորեն ընկալել և պահել իր ուշադրության ոլորտում [3, էջ 113-116]:

Ուշադրության զարգացում

Արդեն իսկ հողվածի ընթացքում խոսել ենք խաղի և դրա կարևորության մասին, սակայն անհարժեշտ ենք համարում ցույց տալ այս երկու երևույթների կապի մասին: Քանի որ կամածին ուշադրության զարգացումը կապված է խաղի հետ, խաղը նպաստում է կամածին ուշադրության զարգացմանը [4, 141]:

Հիշողության և ուշադրության առանձնահատկությունները նախադպրոցական և կրտսեր դպրոցական տարիքում

Հիշողությունն ու ուշադրությունը նույնպես կամածին հատկություն են ձեռք բերում, և դրանց ծավալը մեծանում է:

Կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխայի գգացմունքային զարգացումն ավելի շատ, քան նախկինում, կախված է տնից դուրս ունեցած փորձառություններից: Երեխաները կարողանում են համեմատաբար կայուն միջանձնային հարաբերություններ հաստատել, օրինակ՝ ընկերանալ (սովորաբար նույն սեռի հասակակիցների հետ) [9, 80-81]:

Կրտսեր դպրոցականների ուշադրության հիմնական առանձնահատկությունը ոչ կամածինությունն է: Նա կամքի ուժով չի կարող իր ուշադրությունը որոշակի ժամանակով սևեռել անհրաժեշտ ուսումնական նյութի վրա (ուշադրությունը շեղվում է), յուրաքանչյուր նորը, ցայտունը, հետաքրքիրը իր վրա է սևեռում աշակերտների ուշադրությունը, եթե այն հետաքրքիր է, գրավիչ և ոչ սովորական:

Նախադպրոցական տարիքի երեխաների ուշադրության կենտրոնացման շրջանակը կարճ է: Նախադպրոցականները կենտրոնանում են գրավիչ նկարների վրա, սովորաբար՝ 12-20 վայրկյան:

Ուշադրության կայունությունը կախված է նախադպրոցական տարիքի երեխաների անհատական առանձնահատկություններից: Նյարդային և որոշակի խնդիրներ ունեցող երեխաների ուշադրությունը ավելի արագ է շեղվում, քան առողջ երեխաները: Ավելին, ինչպես նշում է Ռ. Ս. Նեմովը, ուշադրության կայունության տարբերությունը կարող է հասնել 1,5-2 անգամ:

6-7 տարեկան երեխայի ուշադրությունը կարող է կայուն լինել 25-30 րոպե և նույնիսկ ավելի երկար, եթե նա զբաղված է ինչ-որ բանով, որը պահանջում է իր ակտիվ գործողությունը՝ նկարել, ձևավորել, զարդարել, հավաքածուներ ընտրել, հաշվել և այլն: Առանց գործնական աշխատանքի ավելի դժվար է պահպանել ուշադրության կայունությունը մտավոր գործողության ժամանակ: Այնուամենայնիվ, իրենց համար կարդացած պատմությունը լսելիս կամ ֆիլմ դիտելիս երեխաները կարող են նաև երկար ժամանակ կենտրոնանալ ընկալվող բովանդակության վրա:

Հատկապես կարևոր դեր է խաղում այն գործունեությունը, որտեղ երեխաները պետք է ակտիվ լինեն որոշ խնդիրներ լուծելու համար: Նկարին նայելը կարող է շեղում առաջացնել դասի մեկնարկից 5-7 րոպե անց, եթե ուսուցիչը գոհ է նրանից,

որ երեխաները պարզապես անվանել են պատկերված առարկաները: Բայց եթե նա ավելի բարդ խնդիրներ է դնում, որոնք պահանջում են երեխաներից փնտրել, ուսումնասիրել, համեմատել նկարի տարբեր մասերը, կապ հաստատել տարրերի միջև, ընդհանրացնել, եզրակացություններ անել, ապա այդպիսի աշխատանքը նպաստում է երեխաների ուշադրությանը. այն ձեռք է բերում կայունություն և կենտրոնացման ուժ:

Տրվող նյութերի չափից ավելի քանակությունը բացասաբար է անդրադառնում երեխաների ուշադրության վրա: Եթե ուսուցիչը մեկ դասում օգտագործել է 3-4 նկար, կամ սովորել է 2 նոր բանաստեղծություն, կամ պահանջել է հիշել և նկարել 2-3 տեսարան իրենց դիտած ֆիլմից, երեխաների ուշադրությունը ցրվում է: Ստացված տպավորությունները միաձուլվում են ինչ-որ ընդհանուր անորոշ պատկերի մեջ:

Երեխաների ուշադրությունը շեղելու և անտեսելու ամենատարածված պատճառներից մեկը նրանց հոգնածությունն է: Երկար ժամանակ մեկ դիրք պահելը, կատարվող գործողությունների միապաղաղությունը, արդեն իսկ հայտնիի ձանձրալի ու անհարկի կրկնությունները, պարտադրված անգործությունը՝ ամեն ինչ հոգնեցնում է երեխային, և որքան թույլ է նա, այնքան քիչ է վարժվում նման աշխատանքին **[10]**:

Կրտսեր դպրոցականի հիշողությունը մեխանիկական է և որոշակի մակարդակով զարգացած: Կրտսեր դպրոցական տարիքին բնորոշ է առարկայական-պատկերային հիշողությունը, սակայն կան նաև բառատրամաբանական հիշողության զարգացման բոլոր նախադրյալները: Այս տարիքի երեխաները սովորաբար ունենում են նյութը մեխանիկորեն մտապահելու ունակություն: Նրանք հաճախ բառացիորեն սերտում և վերարտադրում են ուսումնական նյութը՝ առանց խորանալու բովանդակության մեջ և փորձում են իրենց բառերով վերարտադրել: Մանկավարժական ճիշտ աշխատանքի դեպքում նրանք աստիճանաբար ձեռք են բերում մտապահման հնարներ:

Ըստ Լ. Ս. Վիգոտսկու՝ եթե նախադպրոցական տարիքի երեխաների հոգեկան գործընթացների մեջ գերիշխող է հիշողությունը, ապա կրտսեր դպրոցական տարիքում գերիշխող է մտածողությունը: Այս հանգամանքով պայմանավորված՝ արագորեն զարգանում են աշակերտի մտածողության տեսակները: Եվ քանի որ մտավոր զարգացման աստիճանով է պայմանավորված մյուս հոգեկան գործընթացների զարգացումը, սրա արդյունքում զարգանում են նաև երևակայությունը, կամքը, զգացմունքները և այլն: Անցում է կատարվում նախադպրոցական տարիքին բնորոշ ակնառու-պատկերային մտածողությունից բառատրամաբանական մտածողության. երեխան կարողանում է վերլուծել, տրամաբանորեն դատել, մտքեր ձևակերպել **[5]**:

Ինքնատիպ է նաև կրտսեր դպրոցականների երևակայությունը: Մի կողմից ապացուցված է, որ տարիքային այս փուլում սովորողների մտածողությունն առարկայական է (պիտի տեսնեն, որ ըմբռնեն), մյուս կողմից մանկավարժներն ու հոգեբաններն ապացուցում են, որ նրանց երևակայությունը բուռն զարգացած է (կարող են մտածել, ստեղծել՝ առանց տեսնելու անտեսանելի, առարկայականը): Կրտսեր դպրոցականները կարող են ոգևորվել հեքիաթում նկարագրված ոչ իրական դեպքերով, խոսող ծառերով և թռչող ավելով, հավատալ բարի հերոսի հաղթանակներին ու չարի կործանմանը: Մա նրանց երևակայության «ոչ հողածին», «ոչ երկրային» հատկանիշն է, որը պիտի անպայման օգտագործվի որպես զգացմունքային խթանիչ: Այս իմաստով ամենից առաջ կատարելագործվում է վերստեղծող երևակայությունը, որը պայմանավորված է նախկինում տեսածը, կարդացածը, լսածը երևակայությամբ պատկերացնելու, կամ նկարագրությամբ, նկարին, սխեմային համապատասխան կերպարներ ստեղծելու նրա կարողությամբ:

Կրտսեր դպրոցական տարիքի առանձնահատկություններից է երեխայի

հարաբերությունների համակարգի վերակառուցումը շրջապատող իրականության հետ՝ կապված դպրոց մուտք գործելու հետ: Կրտսեր դպրոցական տարիքը բնութագրվում է նրանով, որ երեխան ձեռք է բերում նոր կարգավիճակ. նա դառնում է աշակերտ, իսկ առաջատար գործունեությունը խաղից փոխվում է ուսման: Կրթական գործունեությունը սոցիալական նշանակություն ունի և երեխային դնում է նոր դիրքում մեծահասակների և հասակակիցների նկատմամբ, փոխում է նրա ինքնագնահատականը և վերակառուցում հարաբերությունները ընտանիքում [6]:

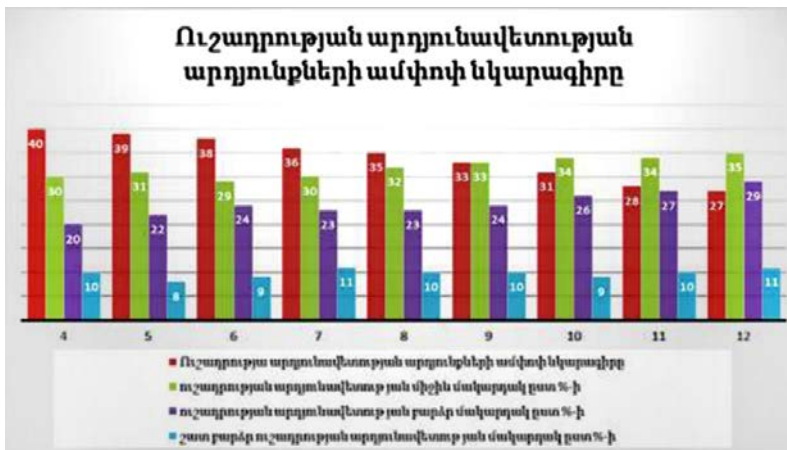
Կրտսեր դպրոցական տարիքը անձի կայացման կարևորագույն փուլերից մեկն է, որի ընթացքում տեղի է ունենում անհոգ մանկությունից անցում այնպիսի մի շրջանի, երբ անհրաժեշտություն է ծագում նոր դերեր կրելու, պատասխանատու լինելու տարբեր պահանջներ իրականացնելիս: Այս շրջանում հակասության մեջ են լինում երկու հիմնական դրդապատճառ՝ անհրաժեշտության և ցանկության: Մի կողմից, առաջնորդվելով անհրաժեշտության պահանջմունքով, երեխան բացահայտում է հասուն կյանքը, իսկ մյուս կողմից, դրդված լինելով ցանկության պահանջմունքով, երեխան ցուցաբերում է այնպիսի վարք, որը վերադարձնում է իրեն մանկության աշխարհ, որտեղ ամենը ապահով է, ծանոթ, իրականանալի, չկան որոշակի պարտականություններ և պահանջներ: Մի կողմից՝ երեխան ինպուլսիվ է, անհանգիստ, ունի ոչ կայուն ուշադրություն, իսկ մյուս կողմից, քանի որ նրա մոտ արդեն ձևավորվում է պահանջմունքների նոր մակարդակ, նա սկսում է գործել՝ առաջնորդվելով որոշակի նպատակներով, արժեքներով, զգացմունքներով: Կրտսեր դպրոցականի զարգացման ընթացքում հստակ երևում են զարգացման որակական փոփոխություններ: Երեխայի հոգեկան զարգացման կենտրոնում է հայտնվում կամաձիխության ձևավորումը, պլանավորում, գործողությունների զարգացման ծրագիր, վերահսկողության իրականացում [5]:

Տնտագոտական մաս

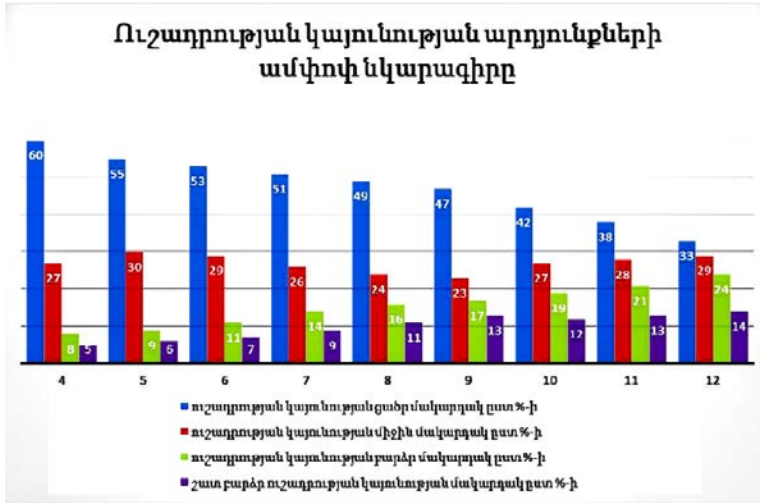
Այժմ ներկայացնենք մեր հետազոտությունից մի հատված, որը վերաբերում է ուշադրության տարբեր

կողմերի՝ ուշադրության կայունության և արդյունավետության գնահատմանը նախադպրոցական և կրտսեր դպրոցական տարիքներում: Այդ նպատակով կիրառել ենք «Գտիր և ջնջիր», «Դիր նշաններ», «Լանդոլտի օղակները» մեթոդիկաները:

Գծապատկեր 1

Ուշադրության մեթոդիկաները իրականացնելիս և արդյունքները հաշվելու ընթացքում նկատեցինք, որ տարբերություններ կան ուշադրության արդյունավետության և կայունության միջև, չնայած, որ թեստի վերջնական արդյունքները հաշվելու բանաձևում այդ տվյալները կորչում են: Քանի որ մեր խնդիրներից մեկն է նաև ուսումնասիրել ճանաչողական գործընթացների զարգացման դինամիկան, ուստի նպատակահարմար գտանք արդյունքները ներկայացնել առանձին: Ինչպես տեսնում ենք ստացված արդյունքներից, ուշադրության արդյունավետությունը վաղ տարիքում առավել զարգացած է քան կայունությունը: Եթե երեխային տրվում է հրահանգ ընգծելու գնդակները, ապա երեխան գրեթե չի սխալվում, գնդակի տեղը չի ներկում դույլը, սակայն արագ հոգնում է և թողնում աշխատանքը, կիսատ է հիմնականում իրականացնում աշխատանքը: Սա վերաբերում է վաղ տարիքին: Ավելի ուշ նկատում ենք, որ արդյունավետությունը աստիճանաբար նվազում է, դրա փոխարեն բարձրանում են կայունության արդյունքները: Այս երևույթը մենք բացատրում ենք հետևյալ կերպ, որ երեխան մասնավորապես դպրոց գնալուց հետո ստիպված է լինում տևական ժամանակ կատարել ուսուցչի, մանկավարժի հրահանգները, որի շնորհիվ, նաև տարիքային առանձնահատկություններից ելնելով, զարգանում է ուշադրության կամածիմությունը, որը կայունության զարգացման տրամաբանական պատճառն է, սակայն դրա հետ մեկտեղ երեխան կարծես կորցնում է արդյունավետությունը, հաճախ է սխալներ թույլ տալիս, քանի որ կամածին վարքը պարտադրվում է, երեխան ցանկանում է արագ ազատվել այդ բռնի իրավիճակներից, օրինակ՝ դասի նստելը, ուսուցչին լսելը տևական ժամանակահատված, տնայինները պատրաստելը և այլն, որի պատճառով դառնում է ցրված և չի կարողանում արդյունավետ աշխատել: Եվս մեկ պատճառ, որ երեխանների դասի կազմակերպման մեջ պետք են նոր մոտեցումներ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Արզումանյան Սերգեյ, Հոգեբանություն:– Եր., Զանգակ-97,2003,176 էջ
2. Բալյան Ա. Ա, Մանկավարժական հոգեբանության հարցեր – Երևան: Լույս, 1983, 456 էջ
3. Նալչաջյան Ա.Ա, Հոգեբանության հիմունքներ: Երևան, «Հոգեբան» հրատարակչություն, 1997, 648 էջ
4. Փիլոսյան Ս. Մ., Ընդհանուր հոգեբանություն: Ուսումնական ձեռնարկ/ Եր: «Զանգակ» հրատ., 2023.– 424էջ
5. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка / Психология развития ребенка. — М: Издво Смысл, Изд-во Эксмо, 2004.– С. 200–223.
6. Гонина О.О. Психология младшего школьного возраста . — 4-е изд., стер.. Учебное пособие Москва: Флинта, 2020 272с.Щипанова Д. Е. Психология развития: учебное пособие Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2017. 178 с. Режим доступа: <http://elar.rsvpu.ru/handle/>
7. Кручинин В.А. Психология развития и возрастная психология: учебн. пос. для вузов / Нижегород. гос. архитектур.– строит. ун-т. – Н. Новгород: ННГАСУ, 2016. – 219 с.
8. Эльконин Д.Б. Психология игры.– М.: : Владос, 1999. – 360 с.
9. Щипанова Д. Е. Психология развития [Электронный ресурс]: учебное пособие Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2017. 178 с. Режим доступа: <http://elar.rsvpu.ru/handle/>
10. Развитие внимания у детей дошкольного возраста 01.04.2024

**ԳԵՆԴԵՐԱՅԻՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ՍԵՌԱԳԵՐԱՅԻՆ
ՆՈՒՅՆԱԿԱՆՑՄԱՆ ԴԵՍՏՐՈՒԿՑԻԱ ՈՒՆԵՑՈՂ
ԴԵՌԱՀԱՄՆԵՐԻ ՄՈՏ**

ԼԻԼԻԹ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

«ՓսիԼայֆ» հոգեբանական աջակցության կենտրոնի ղեկավար, հոգեբան,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու
lilitkhachatryan1979@mail.ru

Համառոտագիր

Ժամանակակից կյանքի արագընթաց տեմպը, հասարակական ինտեգրացիայի ու գլոբալիզացիայի տարաբնույթ գործընթացները, տարատեսակ նորագոյացությունների հանրային կյանք փոխներթափանցումները, հանգեցրել են, անձի զարգացման մի շարք կողմերի փոփոխությունների, աղճատումների ու հաճախ նաև աղավաղումների, որոնց մեջ կարևոր է նաև անձի սեռադերային նույնականացման գործընթացն ու արդյունքը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ սեռադերային նույնականացում, նույնականացման դեստրուկցիա, գենդերային, դիրքորոշում, դեռա-հասություն, միջսեռային փոխհարաբերություն:

**ГЕНДЕРНЫЕ УСТАНОВКИ У ПОДРОСТКОВ С ДЕСТРУКЦИЕЙ
ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ**

ЛИЛИТ ХАЧАТРИАН

Руководитель центра психологической поддержки “Псилайф”, психолог,
кандидант психологических наук
lilitkhachatryan1979@mail.ru

Аннотация

В статье рассматривается проблема гендерных установок подростков с особенностями разрушения гендерной идентификации. В результате чего были выявлены искажения интерсексуальности, а также отношение к собственному полу, деструктивные и дезадаптивные проявления интерсексуальных отношений.

Ключевые слова и фразы: гендер, идентификация, разрушение идентификации, пол, позиция, подростковый возраст, интерсексуальные отношения.

GENDER ATTITUDES IN ADOLESCENTS WITH GENDER IDENTITY DISORDER

LILIT KHACHATRYAN

“PsyLife”, Psychologist Support Centre, Head of the Centre
PhD in Psychological Sciences
lilitkhachatryan1979@mail.ru

Abstract

The article discusses the issue of gender attitudes of adolescents with characteristics of gender identity destruction, as a result of which distortions of attitudes towards intersex and own gender destructive and maladaptive manifestations of intersex relationships were revealed.

Keywords and phrases: Gender, identification, destruction of identification, sex, position, adolescence, intersex relationships.

Այսօր լուրջ և ահագնացող վտանգ են ներկայացնում դեռահասության տարիքային շրջափուլում դրսևորվող հոգեախտաբանական համախտանիշները, սեռադերային նույնականացման դեստրուկցիայի և վարքի շեղումները: Օրեցօր նկատվում է ֆեմինիստական հատկանիշներով արական սեռի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև մասկուլինության հատկանիշներով իգական սեռի ներկայացուցիչների թվականակի աճ, ինչը մտահոգիչ է և ուսումնասիրության տեսանկյունից անչափ կարևոր:

Նման իրավիճակում առաջնահերթ խնդիր է՝ վերլուծել, իմաստավորել ու գնահատել դեռահասների գենդերային դիրքորոշումները, սեռադերային նույնականացման դեստրուկցիայի դրսևորումներում:

Գենդերային դիրքորոշումները համակարգային բնութագրումներ են, որոնք գիտակցական և անգիտակցական մակարդակում դրսևորվում են միջսեռային փոխհարաբերություններում:

Կարող ենք նաև ասել, որ գենդերային դիրքորոշումները գենդերային սոցիալիզացիայի ձևավորման գործընթացում կայուն հարաբերության ձև և նախադրյալ են սեփական սեռի, ինչպես նաև հակառակ սեռի նկատմամբ:

Սեռադերային նույնականացման գործընթացը և գենդերային դիրքորոշումների ձևավորումը փոխկապակցված գործընթացներ են:

Սեռային նույնականությունը սեփական սեռային պատկանելության գիտակցումն ու ընդունումն է, այսինքն՝ մարդու անձի, նրա հետաքրքրությունների և վարքի համապատասխանությունը առնականության և կանացիության սեփական պատկերացումներին [2, էջ 103]:

Սեռական նույնականացումը ինքնագիտակցության միասնությունն է և անհատի վարքը, որով անհատն իրեն դասում է որոշակի սեռի և կողմնորոշվում է տվյալ սեռի նկատմամբ սպասումներին համապատասխան [3]: Հոգեվերլուծությունը նույնականացումը դիտարկում է իբրև վաղ շրջանում ձևավորված հուզական կապ այլ անձի հետ:

Ն. Չոդորոուն նույնականացման մեխանիզմը փորձում է մեկնաբանել ընտանիքում սոր գերակայող դիրքերից: Համաձայն նրա՝ նույնականացումը տղայի և աղջկա համար տարբեր ձևով է տեղի ունենում, քանի որ առաջին խնամքը իրականացնում է կինը [6, էջ 206]:

Նույնականության և ինքնության հարցերին է անդրադարձել նաև Է. Էրիքսոնը,

համաձայն որի՝ նույնությունը սուբյեկտի հետ ամբողջականության ու ներքնայնացման զգացողությունն է [7]: Է. Էրիքսոնը կարևորում է հատկապես դեռահասության փուլը, երբ երեխան փոխակերպում է իր մանկական նույնականացման գործընթացը նոր տեսակի նույնականացմամբ: Այս փուլը համարվում է հոգեւեքսուալ մորատորիա, որի ընթացքում դեռահասները ազատ դերային փորձարկումներով գտնում են իրենց դերը հանրության մեջ:

Դեռահասի սեռական նույնության ձևավորման գործընթացում մեծ դեր են խաղում սեռական սոցիալիզացիայի և նույնության հոգեբանական մեխանիզմները, սեռային տիպականացման տեսությունը, որը սոցիալական ուսուցման վրա է հիմնված: Այս տեսության մեջ վճռորոշ դերը պատկանում է հոգեբանական ամրապնդմանը: Սեռային տիպականացումը մի գործընթաց է, որի օգնությամբ անհատը ծանոթանում է վարքային մոդելներին, սկզբում առանձնացնում է դրանք, իսկ այնուհետև ընդհանրացնելով տարածում նոր իրադրությունների վրա և վերջապես իրականացնում համապատասխան վարք: Սեռային տիպականացման գործընթացը ներառում է անմիջական և միջնորդավորված ամրապնդում՝ ի պատասխան այնպիսի ազդակների, որոնք տարբեր սեռի ներկայացուցիչների համար տարբեր արժեք ունեն և առաջացնում են տարբեր հուզական հակազդումներ [2, էջ 104; 23; 24]:

Դ. Համաչեկը, անդրադառնով սեռային տիպականացմանը, համադրում է այն սեռային նույնականացման հետ: Նա գտնում է, որ եթե նույնականացումը տեղի է ունենում անգիտակցական մակարդակում, և երեխայի վարքը պայմանավորված է իր համար կարևոր անձի վարքով, սեռային տիպականացման ընթացքում գիտակցական մակարդակում տեղի է ունենում վարքի մոդելավորում և կրկնօրինակում [9]:

Համաձայն Ի. Ս. Կոնի՝ սյուս տեսական մոտեցումն ինքնակատեգորիզացիան է, երբ երեխայի պատկերացումը իր սեռի մասին ձևավորվում է կնոջ և տղամարդու վարքի ինքնուրույն ուսումնասիրման, ինչպես նաև շրջապատի կողմից խրախուսանքի կամ պատժի միջոցով: Միննույն ժամանակ Ի. Ս. Կոնը կարծում է, որ թվարկված մոտեցումները, ոչ թե երկընտրանք են, այլ փոխլրացնում են միմյանց [4;5, էջ 196]:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ սեռադերային նույնականացման արդյունքում ձևավորվում է գենդերային դիրքորոշումները, այսինքն՝ ինչպես պետք է լինի տղան կամ աղջիկը, որ իրեն ընկալեն աղջիկ կամ տղա, կին կամ տղամարդ:

Սեռադերային նույնականացման, սեռային ինքնագիտակցության, գենդերային դիրքորոշումների ձևավորման ամենից զգայուն և վճռական տարիքը շատ հեղինակներ նշում են դեռահասության շրջափուլը:

Ինչպես նշում է Ս. Խուդոյանը, դեռահասության փուլում ինքնագիտակցության արթնացում է տեղի ունենում: 3 տարեկանում արթնացած ինքնագիտակցությունը նորից է արթնանում դեռահասության փուլում: Համաձայն Մ. Խուդոյանի՝ տեսակային դիֆուզ ինքնագիտակցության մեջ սկսում է տարբերակվել սեռային կողմը: Դեռահասը սկսում է ընկալել իրեն որպես կին կամ տղամարդ: Մինչ այդ տարիքը ևս առկա են սեռային ինքնագիտակցության առանձին կողմեր, սակայն դրանք արտաքին ձևական հատկությունների վրա են հանդես գալիս: Մինչ այդ երեխային սովորեցնում են սեռադերային վարքի նորմերը, սակայն սեռադերային ինքնագիտակցության աֆեկտիվ կողմը բացակայում է: Նա կարծում է, որ ինքնագիտակցության աֆեկտիվ բաղադրության մեջ ընդգրկված է բացի մարդու վերաբերմունից, նաև «ես»-ի զգացողությունը, զգացական ընդհանրացումը: Այսինքն՝ դեռահասը ունի արդեն զգացողություն տղամարդու կամ կնոջ կերպարի զգացողություն: Բացի դրանից՝ նա ինքնագիտակցության ձևավորումը բնութագրում է, որ այն ինտերհոգեկան փուլից թևակոխում է ինտրահոգեկան փուլ: Այսինքն, եթե մինչև դեռահասության տարիքը սեռադերային վարքը ձևավորվում էր ինքնաբերական, երեխան նպատակաուղղված գործունեություն չէր կատարում իր սեռի մեջ

կայանալու կամ էլ սեռադերային վարքի նորմերը յուրացնելու նպատակով, ապա դեռահասության փուլում դեռահասի համար այս խնդիրները դառնում են հրատապ: Նախորդ շրջանի նման այս փուլում ևս երեխան սկսում է ակտիվորեն նմանակել մեծերի վարքը, սակայն այս գործընթացում շեշտը դրվում է կանացիության և առնականության կողմերի վրա: Գիտակցականության զարգացման շնորհիվ նրանք ինֆորմացիայի յուրացումը, ինքնահաստատման ձևերը սկսում են փորձարկել **[1, էջ 98-100; 57]:**

Դեռահասները իրենց պատկանելիությունը արական կամ իգական սեռին ապացուցում են, դրսևորում են հետերոսեքսուալ վարքի հաստատված չափանիշներ **[60]:** Այս տարիքում սեռական դերի կատարումը և գենդերային դիրքորոշումը ավելի վառ է արտահայտվում, քան ավելի վաղ տարիքի երեխաների մոտ: Եթե վաղ տարիքում այն ընկալվում է որպես ապագա վարքի խաղ, կամ փորձարկում, այս փուլում այն իրական է դառնում: Գենդերային դիրքորոշմամբ պայմանավորված սեռական դերի կատարման կանոնները բարդանում են, իսկ հասարակական պատիժը խստանում:

Մի շարք հեղինակներ գտնում են, որ դեռահասության փուլում սեռական նույնականացումն իր ավարտին է հասնում, տեղի է ունենում սեռական դերերի ներքնայնացում, ձևավորվում են կանացիության և տղամարդկայնության գենդերային դիրքորոշումները: Հակառակ սեռի նկատմամբ սեքսուալ կողմնորոշում է ձևավորվում և մեծանում է սեքսուալ հետաքրքրությունը: Կանացիության տիպիկ գծեր են ի հայտ գալիս, որոնցից են հոգատարությունը, կոնֆորմությունը, տղամարդկության գծերից ի հայտ են գալիս ագրեսիվությունը, մրցակցությունը, կոպտության նկատմամբ հակվածությունը **[3,10,11,12]:**

Այս մոտեցումներում քննարկվում են համաչափ զարգացման արդյունքները, երբ սեռադերային նույնականացման հոգեբանական մեխանիզմները պահպանված են և գենդերային դիրքորոշումները համապատասխանում են նորմատիվ զարգացմանը: Պետք է նշել, որ նաև այս դեպքում սոցիալական սեռադերային նորմի ազդեցությունը համընթաց է, ինչպես նաև նպաստավոր են հոգեսեքսուալ սոցիալիզացիայի աղբյուրները:

Այս հիմնահարցում շատ կարևոր է հոգեսեքսուալ սոցիալիզացիայի ընտանիքի և հասակակիցների դերը: Հատկապես կարևորում է դաստիարակությունը, որը պետք է լինի շատ ձկուն:

Այսինքն՝ հասարակական պահանջների ոչ բավարար պայմանները կարող են առաջացնել սեռադերային վարքի, գենդերային դիրքորոշումների և կարծրատիպերի փոխակերպումներ և խաթարումներ: Բայց, ինչպես նշեցինք, սեռադերային սոցիալիզացիայի հոգեբանական, հատկապես սեռադերային նույնականացման մեխանիզմների խանգարման պայմաններում, ի հայտ են գալիս արդեն իսկ սեռադերային դեստրուկտիվ վարք, փոխակերպված դերեր, գենդերային դիրքորոշումներ և կարծրատիպեր:

Ինչպես գիտենք, սեռային նույնականության խանգարումը հակառակ սեռի հետ ուժեղ և կայուն նույնականացման ձգտումն է, որն ուղեկցվում է սեփական սեռի նկատմամբ անհարմարվողականության զգացողությամբ **[8, էջ 493]:**

Սեռադերային նույնականացման հասարակական պահանջների և ձևավորման ներքին մեխանիզմների, ինչպես նաև դրանց հնարավոր խանգարումների գործընթացի մասին ուսումնասիրությունները համարվում են նաև բժշկական ոլորտի խնդիրներ:

Կարևորելով հիմնահարցը՝ հետազոտությունն իրականացրել ենք ՀՕՖ-ի, Օրբան-ի, ՍՕՍ մանկական գյուղերի, Երևանի, Գյումրու, Վանաձորի համայնքային այլընտրանքային վերականգնողական կենտրոններում, Առողջության և կրթության հայկական կենտրոնի «Ապագա» հոգեբանական ծառայության բաժնում, «Փսիլաֆ» հոգեբանական աջակցման կենտրոնում, Երևանի թիվ 164, 134, 135, 4, 49, Աբովյան

քաղաքի թիվ 10 դպրոցներում: Հետազոտությունից դուրս ենք բերել սեռադերային նույնականացման դեստրուկցիայի հատկանիշներով թվով 401 և 400 վաղ՝ 12-14 տարեկան և ուշ՝ 15-17 տարեկան տղա և աղջիկ դեռահասներ:

Ուսումնասիրելու համար գենդերային դիրքորոշումները սեռադերային նույնականացման դեստրուկցիայի հատկանիշներով դեռահասների մոտ կիրառվել է «Նկարիք տղա և աղջիկ» պրոյեկտիվ մեթոդիկան, որից դուրս են բերվել հետևյալ ցուցանիշները:

Սեռադերային նույնականացման դեստրուկցիայի հատկանիշներով վաղ դեռահասության փուլի աղջիկների մոտ «ընդհանուր գործունեության մեջ ներգրավածություն» գենդերային դիրքորոշման սանդղակը արտահայտվել է 60% ցուցանիշով, ի համեմատ ուշ տարիքի աղջիկ դեռահասների՝ 80% ցուցանիշի: Վաղ տարիքի արական սեռի ներկայացուցիչների մոտ արտահայտվել է 59% ցուցանիշով, ի համեմատ ուշ դեռահասության փուլի՝ արական սեռի ներկայացուցիչների 79%, ինչը վկայում է այն մասին, որ սեռադերային նույնականացման դեստրուկցիայի հատկանիշներով և՛ աղջիկ, և՛ տղա դեռահասների մոտ գործունեության կատարման տարանջատումը էական դեր չի կատարում, և սեռային տարբերակվածություն չի դիտարկվում:

Ի տարբերություն տղաների՝ սեռադերային նույնականացման հատկանիշներով վաղ և ուշ դեռահասության շրջափուլի աղջիկ դեռահասների մոտ հենարանի զգացման սանդղակի ցուցանիշները ցածր են արտահայտվել՝ 25% և 28%, իսկ տղաների մոտ՝ 55% և 60% : Այս ցուցանիշները բացատրվում են նրանով, որ աղջիկ դեռահասների մոտ արական սեռի ներկայացուցիչների նկատմամբ արտահայտվում է բարձրացված ագրեսիվություն, զայրույթ, և մերժում, իսկ տղա դեռահասները, ավելի կանացի հատկանիշներով օժտված, իրենց տեղը չեն գտնում արական սեռի հասակակիցների միջավայրում և դրսևորելով նեգատիվ զգացումներ արական սեռի հետ ունեցած փոխհարաբերություններում՝ դրական և վստահելի փոխհարաբերություններ են փորձում կառուցել աղջիկների միջավայրում:

«Անկախություն» գենդերային դիրքորոշման սանդղակը նույալեւս հետաքրքրողական արդյունքներով է արտահայտվել: Վաղ և ուշ դեռահասության շրջափուլի աղջիկ դեռահասների մոտ 65% և 70% տոկոս ցուցանիշներով է արտահայտվել: Տղա դեռահասների մոտ՝ 30% և 25% ցուցանիշներով, ինչը խոսում է կրկին աղջիկ դեռահասների անկախության ձգտման, արական սեռից անկախացման, ինքնուրույնության դրսևորման ցանկությամբ, իտարբերություն տղաների, որոնք ձգտում են կախյալ փոխհարաբերությունների մեջ մտնել հակառակ սեռի ներկայացուցիչների հետ:

«Տարբերակվածության բացակայության» գենդերային դիրքորոշման սանդղակում վաղ և ուշ դեռահասության փուլի իգական սեռի ներկայացուցիչների մոտ արտահայտվել է 65% և 62% տոկոս ցուցանիշներ, ինչը իգական սեռի ներկայացուցիչները մեկնաբանում են, որ «ինձ համար տարբերություն չկա տղայի և աղջկա միջև»: «Շատ սխալ է, որ տարբեր են ընկալում մարդիկ, ես տարբերություն չեն զգում»:

Արական սեռի վաղ և ուշ դեռահասության փուլի ներկայացուցիչների մոտ տարբերակվածության բացակայության ցուցանիշը արտահայտվել է 60% և 55% հարաբերակցությամբ: Արական սեռի ներկայացուցիչները այս արդյունքները նույնպես մեկնաբանում են, որ «տարբերություն դնելը ընդունելի չէ, ոչ մի տարբերություն գոյություն չունի, սեռը միայն մարմինն է, որը լավ կլիներ որ չլիներ»:

«Ագրեսիվության» գենդերային դիրքորոշման սանդղակի ցուցանիշները վաղ և ուշ դեռահասության փուլի սեռադերային նույնականացման դեստրուկցիայով իգական սեռի ներկայացուցիչների մոտ դրսևորվել է 55% և 75% տոկոս ցուցանիշներով, ինչը նշանակում է, որ սեռադերային նույնականացման դեստրուկցիա ունեցող դեռահաս աղջիկների մոտ արտահայտվում է զայրույթի

և մերժման զգացողություն հակառակ սեռի ներկայացուցիչների նկատմամբ, պայքարում են հակառակ սեռի դրսևորումների դեմ՝ միննույն ժամանակ դրսևորվում հակառակ սեռին բնորոշ սեռային հատկանիշներով:

Արական սեռի վաղ և ուշ դեռահասության փուլի ներկայացուցիչների մոտ «ագրեսիվություն» գենդերային դիքորոշման սանդղակի ցուցանիշները արտահայտվել է՝ ի համեմատ իգական սեռի ներկայացուցիչների 45% և 48% տոկոս հարաբերակցությամբ, ինչը նշանակում է, որ ի տարբերություն աղջիկների արական սեռի ներկայացուցիչների զայրույթը հակառակ սեռի նկատմամբ թույլ է արտահայտված:

«Քննադատվող օբյեկտ» գենդերային դիքորոշում սանդղակում իգական և արական սեռի վաղ և ուշ տարիքի դեռահասության փուլի ներկայացուցիչների մոտ 45% և 52% ցուցանիշներով է արտահայտվել, ինչը նշանակում է, որ սեռադերային նույնականացման դեստրուկցիայի հատկանիշներով աղջիկ և տղա դեռահասները քննադատաբար են վերաբերվում և՛ սեփական, և՛ հակառակ սեռի հատկանիշներին, մարմնային առանձնահատկություններին, հոգեբանական դրսևորումներին, ինչի արդյունքում դրսևորվում է ներսեռային և միջսեռային կոնֆլիկտը:

«Մերժված օբյեկտ» գենդերային դիքորոշում սանդղակի ցուցանիշները վաղ և ուշ տարիքի իգական և արական սեռի ներկայացուցիչների մոտ արտահայտվել է 48% և 52%, 45% և 42%, ինչը նշանակում է, որ իգական և արական սեռի ներկայացուցիչները հակառակ և սեփական սեռին նկարել են նվաստացնող սիմվոլներով, անարժեք արտահայտչամիջոցներով: Վերբալ ուղղորդումներում նույնպես դրսևորել են նվաստացնող բնութագրումներ, պիտակավորված արտահայտություններ:

«Նկարի՞ր տղա և աղջիկ» պրոյեկտիվ մեթոդի ընդհանուր վերլուծությունից կարող ենք կատարել հետևյալ եզրահանգումը, որ սեռադերային նույնականացման դեստրուկցիայի հատկանիշներով դեռահասների մոտ արտահայտված է միջսեռային, ինչպես նաև՝ սեփական սեռի նկատմամբ դիքորոշումների աղավաղումներ, միջսեռային փոխհարաբերությունների ապակառուցողական, ինչպես նաև ապահարմարվողական դրսևորումներ, որի կանխարգելման և շտկման նպատակով անհրաժեշտ է զարգացնել սեռական դաստիարակության և սեռակրթության ներդրումները ընտանիքներում և ուսումնակրթական հաստատություններում՝ նպաստելով տարիքային տարբեր փուլերում գտնվող երեխաների հոգեակառուցող զարգացման օրինաչափ փուլային զարգացմանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Խուդոյան Ա.Ս., Անձի զարգացման ճգնաժամային տարիքները, Եր . Զանգակ -97, 2004, 228:
2. Հարությունյան Ա. Ֆ., Մարդու հոգեբանական զարգացման հիմունքները: Եր.: Երևանի համալս. Հրատ.2004, 228 էջ:
3. Исаев Д.Н., Каган В. Е. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. Л. Медицина, 1979. – 184с
4. Кон И. С. Психология ранней юности. М., “Просвещение”, 1989, 255 с.
5. Кон И.С., Введение в сексологию. М.: Медицина. 1989.– 336 с.
6. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: Психоанализ и социология гендера/ М-РОССПЭН, 2006, 496с
7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. 2-е издание. М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006, 352 с
8. American Psychiatric Assosiation. 2005. Diagnostic and Statistical Manual of mental Disorders. Washington, DC: Am. Psychiatr. Assoc. 4th ed., text. rev.
9. Hamachek D., Behavior Dinamics in Teaching, Learning and growth. Boston MA, Allin and bacon Inc.1975, p.754.

10. Money J., Ehrhardt A.A. Man and woman, boy and girl. Baltimore, MD: John Hopkins University Press 1972.
11. Steensma T.D., Kreukels BP, de Vries AL, Cohen-Kettenis PT. Gender identity development in adolescence. *Horm Behav.* 2013 Jul; 64(2), pp.288-97. doi: 10.1016/j.yhbeh.2013.02.020. PMID: 23998673.
12. Tran, Thu Huong, Thi Ngoc Lan Le, Thi Minh Nguyen, and Thu Trang Le. "RELATIONSHIPS BETWEEN MODELS OF FAMILY EDUCATION AND DEVIANT BEHAVIORS AMONG TEENAGERS." In *International Psychological Applications. Conference and Trends.* <http://dx.doi.org/10.36315/2021inpact031>.

ՏՐԱՎՄԱՅԻ ԱՊՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՍՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՓՈՒԼՈՒՄ

ԱՐԱՅԻԿ ՖԻՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ara.firyan@mail.ru

ՄԱՐԱՏ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԵՊՀ սոցիալական և կլինիկական հոգեբանության ամբիոնի մագիստրոս
marat.karapetyan.91@list.ru

Համառոտագիր

Չսայած տրավմայի ֆենոմենի բնութագրման, սահմանման, տրավմայի ապրման հոգեբանական տեսանկյունների բացահայտմանն ուղղված լայնածավալ ուսումնասիրությունների առկայության, հարկ է նշել, որ հիմնախնդրի խորագնին ուսումնասիրության հարցում ի հայտ են գալիս որոշ հարցադրումներ, որոնց անհրաժեշտ ենք համարել անդրադառնալ սույն աշխատանքում:

Ժամանակակից հոգեբանական հետազոտությունների վերլուծությունները շեշտադրում են այն փաստը, որ անհրաժեշտություն է դարձել ուսումնասիրել տրավմայի ապրման տարիքային տարբերությունները, որոնք թույլ կտան վեր հանել կյանքի տրավմատիկ դժվարին փուլի հաղթահարման համալիր գործոնները, պարզելու տրավմատիկ ազդեցության աստիճանը անձի զարգացման և սոցիալականացման վրա: Հիմնախնդրին անդրադարձել են Զ. Բոուլբին, Զ. Գարլոկը, Ն. Կրավչենկոն, Է. Կյուբլեր-Ռոսսը՝ կորստի վերապրման, Մ. Հորովիցը՝ հոգեկան տրավմայի հետևանքների բնութագրման, Ռ. Լազարուսը, Է. Լինդեմանը՝ սթրեսի և հույզերի փոխկապվածության տեսանկյուններից, և այլք: Այդուհանդերձ, տրավմայի ապրման տարիքային առանձնահատկությունները, որոնք դրսևորվում են ժամանակակից հասարակությունում, դեռևս լիովին լուսաբանված չեն, ուստի անհրաժեշտություն է առաջացել ուսումնասիրելու այս հիմնախնդիրը նաև տարիքային ընկալումների և ապրման դրսևորումների տեսանկյունից:

Հետազոտության տեսամեթոդական հիմք են կազմել Է. Էրիքսոնի հայացքները՝ տարիքային պարբերացման, Զ. Բոուլբիի տեսական մոտեցումները՝ վշտի ապրման, Ռ. Լազարուսի և Ի. Կոտեննի ուսումնասիրությունները՝ սթրեսի հոգեախտորոշման և հաղթահարման, Ա. Բեկի տեսամեթոդաբանական հայացքները՝ հոգեթերապիայի կոգնիտիվ մեխանիզմների վերաբերյալ:

Հետազոտության տեսագործնական նշանակությունն այն է, որ ներկայացված վերլուծական նյութը և փորձարարական եղանակով գրանցված արդյունքները կարող են կիրառվել ինչպես ժամանակակից հասարակությունում տրավմայի ապրման գործընթացների սոցիալ-հոգեբանական հետազոտություններում, այնպես էլ՝ ուղենիշ հանդիսանալ բռնագաղթած անձանց հետ իրականացվող հոգեթերապևտիկ աշխատանքներում:

Փորձարարական հետազոտության նպատակը, Արցախից բռնագաղթածների օրինակով, տրավմայի ապրման վերաբերյալ տեղեկության համադրումը, ինչպես նաև տրավմատիկ սթրեսի հոգեբանական հետևանքների ախտորոշումը և տրավմայի ապրման կոգնիտիվ սխեմաների դերի ուսումնասիրությունն է:

Հետազոտության տարիքային ընտրանքի համար հիմք է հանդիսացել Է.

Էրիքսոնի տարիքային պարբերացման մեթոդաբանությունը, որի շրջանակներում առանձնացվել են հասունության սկզբնափուլի 6-րդ և հասունության հաջորդ՝ 7-րդ շրջափուլերը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ տրավմա, հասունություն, հոգեկան տրավմա, հոգեբանական տրավմա, հոգեկան առողջություն:

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕЖИВАНИЯ ТРАВМЫ В СТАДИИ ЗРЕЛОСТИ

АРАИК ФИРЯН

Международный научно-образовательный центр Национальной академии наук
Республики Армения
кандидат психологических наук, доцент
ara.firyan@mail.ru

МАРАТ КАРАПЕТЯН

Магистр кафедры социальной и клинической психологии ЕГУ
marat.karapetyan.91@list.ru

Аннотация

Несмотря на существование масштабных исследований, направленных на характеристику и определение феномена травмы, раскрытие психологических аспектов переживания травмы, стоит отметить, что при углубленном изучении проблемы возникают некоторые вопросы, которые должным образом были нами рассмотрены в настоящей работе.

Анализ современных психологических исследований подчеркивает необходимость изучения возрастных различий в переживании травмы, что позволит выделить комплекс факторов преодоления травмирующего сложного этапа жизни, выявить степень травматического воздействия на развитие личности и социализацию.

Эту проблему рассматривали Дж. Боулби, Дж. Гарлок, Н. Кравченко, Е. Кюблер-Росс с точки зрения переживания потери, М. Горовиц – с позиции характеристики последствий психической травмы, Р. Лазарус, Э. Линдемманн – с точки зрения взаимосвязи стресса и эмоций и др.

Однако возрастные особенности переживания травмы, проявляющиеся в современном обществе, еще не полностью освещены. Поэтому существует необходимость изучения этой проблемы также с точки зрения возрастных восприятий и жизненных проявлений.

Теоретико-методологическую основу исследования составили взгляды Э. Эриксона на возрастную сегментацию, теоретические подходы Дж. Боулби к горю, исследования Р. Лазаруса и Я. Котенева по психодиагностике и преодолению стресса, теоретико-методологические взгляды А. Бека на когнитивные механизмы психотерапии.

Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в том, что представленный аналитический материал и экспериментально зафиксированные результаты могут быть использованы как в социально-психологических

исследованиях процессов переживания травмы в современном обществе, так и служить ориентиром в психотерапевтической работе с насильственно перемещенными лицами.

Цель экспериментального исследования – сопоставление информации о переживании травмы, а также диагностика психологических последствий травматического стресса и изучение роли когнитивных схем переживания травмы насильственно перемещенных лиц из Арцаха.

Основой возрастной выборки исследования послужила методика возрастной сегментации Э. Эриксона, в рамках которой были выделены 6-я и 7-я стадии зрелости.

Ключевые слова и фразы: травма, взрослая жизнь, психическая травма, психологическая травма, психическое здоровье.

THE FEATURES OF TRAUMA EXPERIENCE IN THE MATURITY STAGE

ARAYIK FIRYAN

International Scientific-Educational Center of the National Academy of Sciences
of the Republic of Armenia
PHD in Psychological Sciences, Associate Professor
ara.firyan@mail.ru

MARAT KARAPETYAN

Yerevan State University
Department of Social and Clinical Psychology, Master student
marat.karapetyan.91@list.ru

Abstract

Along with a large-scale studies available on characterizing and defining the phenomenon of trauma and revealing the psychological aspects of experiencing trauma, it should be mentioned that with an in-depth study of the problem, some questions occurred that we have exhaustively investigated in our essay?./research

An analysis of modern psychological research emphasizes the need to study the age-related differences in dealing with trauma, which will make it possible to identify complex factors in overcoming a traumatic, difficult stage of life, and to determine the degree of traumatic impact on an individual's development and socialization.

This issue was observed by J. Bowlby, J. Garlock, N. Kravchenko, E. Kübler-Ross, from the point of view of experiencing loss; M. Horowitz, by characterizing the consequences of mental trauma, R. Lazarus, E. Lindemann, from the point of the relationship between stress and emotions, etc. However, the age-related characteristics of experiencing trauma, which manifest themselves in modern society, have not been thoroughly described yet. Therefore, there is a need to study this problem from the point of age-related perceptions and life manifestations.

The theoretical and methodological research basis became E. Erickson's view on age segmentation, the theoretical approaches of J. Bowlby to grief, the studies of R. Lazarus and Y. Kotenev on psychodiagnosis and overcoming stress, and the theoretical and methodological views of A. Beck on the cognitive mechanisms of psychotherapy. The theoretical and practical approach of the study lies in the fact that the presented

analytical material and experimentally recorded results can be used both in socio-psychological studies of the processes of experiencing trauma in modern society, and serve as a guide in psychotherapeutic work with the forcefully moved people.

The purpose of the experimental study is to compare the information about the experience of trauma, as well as to diagnose the psychological consequences of traumatic stress and study the role of cognitive behavior among the forcefully moved people from Artsakh.

The method to choosing the age category for the study was E. Erikson's age segmentation technique, in which the 6th and 7th stages of maturity were identified.

Keywords and phrases: Trauma, adult life, mental trauma, mental health.

Ներածություն

Վերջին տարիներին հոգեբանական գիտակարգում մեծացել է տրավմայի ֆենոմենի հանդեպ հետաքրքրությունը, առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում անձի հոգեկան առողջության վրա տրավմայի ազդեցության հոգեբանական ուսումնասիրություններին: Մի շարք հետազոտողների կարծիքով՝ հոգեբանական տրավման կարող է վտանգավոր լինել անձի ոչ միայն հոգեբանական, այլև ֆիզիկական առողջության համար և ունենալ հոգեամատիկ դրսևորումներ: Ոլորտին վերաբերող բազում աշխատություններում շեշտադրվում են տրավմայի սուր, շոկային և խրոնիկ տեսակները: Անձի ինքնազգացողության, ինքնագնահատականի, հոգեբանական բարեկեցության մակարդակի պահպանման համար վտանգավոր կարող են լինել թե սպոնտան կերպով առաջացող սուր ու շոկային, և թե՛ երկարաժամկետ ազդեցություն ունեցող խրոնիկ տրավմաները, որոնք ոչ միայն խաթարում են անձի հոգեկան աշխարհը, այլև՝ թուլացնում առողջությունը: Չսայած տրավմայի ֆենոմենի բնութագրման, սահմանման, տրավմայի ապրման հոգեբանական տեսանկյունների բացահայտմանն ուղղված լայնածավալ ուսումնասիրությունների առկայության՝ հարկ է նշել, որ հիմնախնդրի խորագին ուսումնասիրության հարցում ի հայտ են գալիս որոշ հարցադրումներ, որոնց անհրաժեշտ է անդրադառնալ.

- Հոգետրավմա եզրույթի բազմաբովանդակ իմաստները դեռևս չեն միավորվել մեկ տեսական ըմբռնման մեջ և չի ձևավորվել միասնական տեսամեթոդաբանական մոտեցում երևույթի սահմանման և բնութագրման հարցում: Հոգեբանական գրականության մեջ կարելի է հանդիպել «հոգետրավմա» կամ «հոգեբանական տրավմա» եզրույթների, որոնք, սակայն, կարող են կիրառվել տարբեր նշանակություններով:
- Հոգետրավմայի երևույթի քննությունը ցույց է տալիս, որ պատշաճ չեն ուսումնասիրվել տրավմայի ապրման տարիքային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև՝ տարածա-ժամանակային գործոնները:

Հետազոտության նպատակն է՝ ուսումնասիրել հոգեբանական տրավմայի ապրման տարիքային առանձնահատկությունները Արցախից բռնազաղթածների օրինակով:

Հետազոտության օբյեկտն է՝ հոգեբանական տրավմայի ապրման հիմնախնդիրը:

Հետազոտության առարկան է՝ հոգեբանական տրավմայի ապրման տարիքային առանձնահատկությունները:

Հետազոտության վարկածը՝ ենթադրվում է, որ հասունության տարիքի շարժընթացի հետ մեկտեղ տրավմայի ապրման հոգեբանական գործընթացների առանձնահատկությունները դրսևորվում են տրավմատիկ սթրեսի հոգեբանական հետևանքների խորացման միտումով՝ անցանկալի հիշողությունների ամրակայման, պատերազմը վերապրողի մոտ մեղքի զգացման գերակա հատկանիշներով:

Տեսամեթոդական հիմքեր

Անդրադառնալով տրավմայի ֆենոմենի սահմանմանը՝ նշենք մի շարք հեղինակների մոտեցումները: Վ. Դ. Մենդելիչը հոգեկան տրավման բնութագրում է որպես կյանքի իրադարձություն, որն ազդում է մարդու գոյության կարևոր կողմերի վրա և հանգեցնում է խորը հոգեբանական ապրումների: Հեղինակը առանձնացնում է հոգետրավմայի հետևյալ հատկանիշները՝ ինտենսիվություն, նշանակություն և արդիականություն, պաթոգենություն, հանկարծակիություն, տևողություն, կրկնելիություն, անձնային առանձնահատկությունների հետ կապ [1]:

Գ. Կ. Ուշակովը սահմանում է հոգեկան տրավման որպես ներքին հոգեկան կոնֆլիկտ, որն ի հայտ է գալիս սոմատիկ հիվանդությունների ֆոնին [2]:

Ն. Ի. Կոզլովը տարբերակում է «հոգեկան տրավմա» և «հոգեբանական տրավմա» հասկացությունները: Նա կարծում է, որ հոգեկան տրավման անձի հոգեկանի ֆունկցիոնալության խաթարումն է, ինչը կարող է արտահայտվել իմացական գործընթացների դիսֆունկցիոնալության միջոցով, օր.՝ հիշողության կորստի, մտածողության խանգարումների, ուշադրության ցրվածության միջոցով և այլն: Հոգեբանական տրավմայի դեպքում հեղինակը նկատում է, որ բացակայում են իմացական գործընթացների վերը նշված խանգարումները. անձն ընդունակ է լինում իրեն դրսևորելու իրավիճակին համարժեք չափով, հնարավորինս չեն տուժում արտաքին միջավայրին հարմարվելու ընդունակությունները, անձը կարողանում է մշակել տրավմատիկ իրավիճակից դուրս գալու ռազմավարական ուղիներ և այլն: Ն. Ի. Կոզլովն իրավացիորեն կարծում է, որ բժշկական գրականության մեջ բացակայում է «հոգեբանական տրավմա» հասկացությունը, ուստի և ձևակերպված չեն հոգեբանական տրավմա առաջացնող գործոնները, սահմանված չեն հոգեբանական տրավմայի ապրման չափանիշները:

Համաձայն հոգեբանական բառարանում գետեղված սահմանմանը՝ հոգեբանական կամ հոգեկան տրավման հոգեկան առողջությանը պատճառված վնասն է, որը կրում է անձը շրջակա միջավայրի անբարենպաստ գործոնների ինտենսիվ ազդեցության ներքո: Ըստ էության, այս դեպքում հոգեբանական տրավմա և հոգեկան տրավմա եզրույթները չեն տարբերակվում:

Համաձայն 1996 թվականին հրատարակված Ամերիկյան հոգեբուժական ասոցիացիայի «DSM-IV» դասակարգման՝ տրավմատիկ իրադարձությունը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ այն կապվում է մահվան կամ առողջության լուրջ սպառնալիքի հետ: Տրավմատիկ իրադարձությունը կարող է ազդել անձի վրա ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն՝ այլ անձանց միջոցով կամ այլ անձանց հետ առնչվող տրավմատիկ իրադարձության հետևանքով, որին անձն ականատես է եղել:

Այսպիսով՝ հոգետրավման կարելի է բնութագրել որպես անձի կենսընթացը բացասական կերպով փոփոխող իրադարձություն, որին հատուկ են այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝

- իրադարձության անցանկալիությունը,
- տրավմատիկ իրադարձության ընթացքը վերահսկելու անկարողությունը կամ անհնարիությունը,
- տրավմատիկ իրադարձության հաղթահարման ռազմավարության բացակայությունը:

Դիտարկենք հոգեբանական գրականության մեջ հանդիպող հոգեկան տրավմայի մի քանի մեկնություններ: Համաձայն Գ. Կ. Ուշակովի և Բ. Ա. Վոսկրեսենսկու դասակարգման, հոգեկան տրավման, ըստ ինտենսիվության, կարող է բնութագրվել որպես՝

1) անսպասելի զանգվածային (լայն զանգվածների համար աղետալի հետևանքներ ունեցող)։

2) անսպասելի իրավիճակային (սոցիալական հեղինակության, ինքնահաստատման խաթարման հետ կապված);

3) երկարատև իրավիճակային (կյանքի կենսընթացը տրանսֆորմացնող պայմանների հետ կապված, որոնք կարող են լինել գիտակցված կամ չգիտակցված);

4) երկարատև իրավիճակային, որը հանգեցնում է հոգեկան կայուն գերլարվածության (կարող է պայմանավորված լինել իրավիճակի բուն բովանդակությամբ կամ անձի ձգտումների չափազանց մեծ մակարդակով և ցանկալի արդյունքին հասնելու օբյեկտիվ հնարավորությունների բացակայության դեպքում) **[3]:**

Վ. Ն. Սյասիշչևը հոգեկան տրավման բաժանում է օբյեկտիվորեն նշանակալից և պայմանական-պաթոգեն տեսակների: Այդ դասակարգման հիմքում ընկած է տրավմատիկ իրադարձության իմաստային արժևորումն ու սեմանտիկ նշանակությունը: Օբյեկտիվորեն նշանակալից տրավմատիկ իրադարձությունները հեղինակի կողմից գնահատվում են հասարակայնորեն նշանակալիության աստիճանով՝ դրանք այնպիսի իրադարձություններ են, որոնց մեծ կարևորություն են տալիս լայն զանգվածները և որոնք ամրապնդվում են հասարակական կարծիքի տեսքով: Նման իրադարձությունները սովորաբար մարդկանց մեծամասնությունը գնահատում է որպես անցանկալի, անուղղելի և առավելագույն հոգեկան ցավ պատճառող իրադարձություններ (հարազատի մահը, դավաճանությունը, ամուսնալուծությունը, բռնագաղթը, բռնաձնշումները և այլն): Պայմանական-պաթոգեն իրադարձությունները հեղինակի կողմից հասկացվում են որպես այնպիսի տրավմատիկ իրադարձություններ, որոնք առաջանում են անձի արժեհամակարգի փոխակերպումների պատճառով **[4]:**

Վ. Վ. Կովալեն իր հերթին առանձնացրեց հետևյալ հոգետրավմատիկ հետևյալ գործոնները՝

1) շոկային հոգեկան տրավմաներ (հարձակումներ, անսպասելի բնական աղետներ, բախում թշնամու հետ և այլն),

2) հոգեկան տրավմա առաջացնող իրավիճակներ, որոնք թեկուզև կարող են լինել կարճաժամկետ, բայց, այդուհանդերձ, հոգեբանական առումով լինեն նշանակալի,

3) երկարաժամկետ հոգետրավմատիկ իրավիճակներ, որոնք ազդում են անձի հիմնական կողմնորոշումների վրա (ընտանեկան երկարաժամկետ կոնֆլիկտներ, սոցիալականացման գործընթացի խաթարումներ և այլն)։

4) հուզական դեպրիվացիայի գործոններ (հոգատարության, ջերմության, մտերմության բացակայություն և այլն) **[5]:**

Ն. Դ. Լակոսինը և Գ. Կ. Ուշակովը բոլոր հոգեկան տրավմաները զանազանում են երեք խմբի.

1) հոգեկան տրավմաներ, որոնք առաջանում են հուզական դեպրիվացիայի, էնոցիոնալ դաշտի սահմանափակման հետևանքով (այս դեպքում անձը զրկվում է հուզական կապվածություն առաջացնող օբյեկտից),

2) կոնֆլիկտներ,

3) հոգեկան տրավմաներ, որոնք առաջանում են կյանքին սպառնացող իրավիճակներում (երկրաշարժ, ջրհեղեղ, ավերածություններ և այլն) **[6]:**

Ուսումնասիրության մեթոդներ

- Դիտում
- Զրույց
- Թեստավորում (Ա.Բեկի դեպրեսիվության ախտորոշման հարցաշար, Ի. Կոտենևի տրավմատիկ սթրեսի հոգեբանական հետևանքների ախտորոշման հարցաթերթ)

Ստացված արդյունքներ

Հետազոտության տարիքային ընտրանքի համար հիմք է հանդիսացել Է. Էրիքսոնի տարիքային պարբերացման մեթոդաբանությունը, որի շրջանակներում առանձնացվել են հասունության սկզբնափուլի 6-րդ և հասունության հաջորդ՝ 7-րդ շրջափուլերը: Համաձայն Է. Էրիքսոնի տարիքային շրջափուլերի բնութագրման, այդ երկու խմբերում ներառվել են, համապատասխանաբար, Խումբ 1 և Խումբ 2 տարեկան անձինք: Փորձարարական հետազոտության մասնակիցները բռնագաղթել են Արցախից 2023 թվականին և բնակություն են հաստատել քաղաք Երևանում: Ընտրանքի այսպիսի ձևավորումը նպատակ ուներ հետազոտելու Արցախում պատերազմական գործողություններից տուժած և տեղահանված անձանց շրջանում տրավմայի ապրման հոգեբանական առանձնահատկությունները:

Ստորև ներկայացնում ենք յուրաքանչյուր մեթոդի արդյունքում ստացված տվյալները: Հետազոտությունը իրականացվել է քաղաք Երևանում՝ 20-64 տարեկան անձանց շրջանակում, որոնք վերապրել են 2020 թվականի Արցախյան պատերազմը, իսկ 2023 թվականին բռնի տեղահանվել են Արցախից: Հետազոտվողների ընդհանուր ընտրանքում առանձնացվել են կանանց և տղամարդկանց ենթախմբեր, որոնք ունեցել են ամուսնու, զավակի կամ զուգբնկերոջ կորուստ: Այսպիսով՝ փորձարարական հետազոտության մեջ ներգրավված խմբերի և ենթախմբերի համամասնությունը հետևյալն է՝

Խումբ 1 N=50, որից կին՝ N=28, տղամարդ՝ N=22;

Խումբ 2 N=50, որից կին՝ N=30, տղամարդ՝ N=20:

Հիմնական խմբերում առանձնացվեցին երկուական ենթախմբեր:

Խումբ 1-ի ենթախմբերն են՝

Խումբ 1.1՝ պատերազմում կորուստ չունեցող անձինք (զոհված, անհետ կորած ընտանիքի անդամներ ունեցողներ), կին՝ N=20, տղամարդ՝ N=18, ընդհանուր՝ N=38:

Խումբ 1.2՝ պատերազմում կորուստ ունեցող անձինք (զոհված, անհետ կորած ընտանիքի անդամներ չունեցողներ), կին՝ N=8, տղամարդ՝ N=4, ընդհանուր՝ N=12:

Խումբ 2-ի ենթախմբերն են՝

Խումբ 2.1՝ պատերազմում կորուստ չունեցող անձինք (զոհված, անհետ կորած ընտանիքի անդամներ ունեցողներ), կին՝ N=26, տղամարդ՝ N=15, ընդհանուր՝ N=41:

Խումբ 2.2՝ պատերազմում կորուստ ունեցող անձինք (զոհված, անհետ կորած ընտանիքի անդամներ չունեցողներ), կին՝ N=4, տղամարդ՝ N=5, ընդհանուր՝ N=9:

Դիտման և գրույցի մեթոդների կիրառումը թույլ տվեց կատարելու որակական վերլուծություն, ուսումնասիրելու հետազոտման ընդհանուր դաշտը և համադրելու արդյունքները այլ մեթոդների տվյալների հետ:

Դիտման և գրույցի մեթոդների արդյունքներով պարզ դարձավ, որ տարիքային Խումբ 2-ում ավելի ցայտուն կերպով արտահայտվեցին վերբալ հաղորդակցման դժվարությունները, ընկճված տրամադրությունը, անհուսությունը, հոռետեսությունը: Այս հատկանիշներն առավել բնութագրական էին տարիքային այս խմբի 2.2 ենթախմբում, ինչը խոսում է նրա մասին, որ ընտանիքում կորուստ ունենալու հանգամանքը նպաստում է տրավմայի ապրման առավել բարդացված գործընթացի դրսևորմանը: Խումբ 1-ում նկատվեց ագրեսիվության վերբալ և վարքային նշանների, նյարդային շարժումների որոշակի շեշտադրում՝ 7-րդ տարիքային փուլի անձանց խմբի հետ համեմատելիս: Պատերազմում կորուստ ունեցող 1.2 ենթախմբում հուզականության դրսևորումները բնութագրվում էին համեմատաբար ավելի վառ

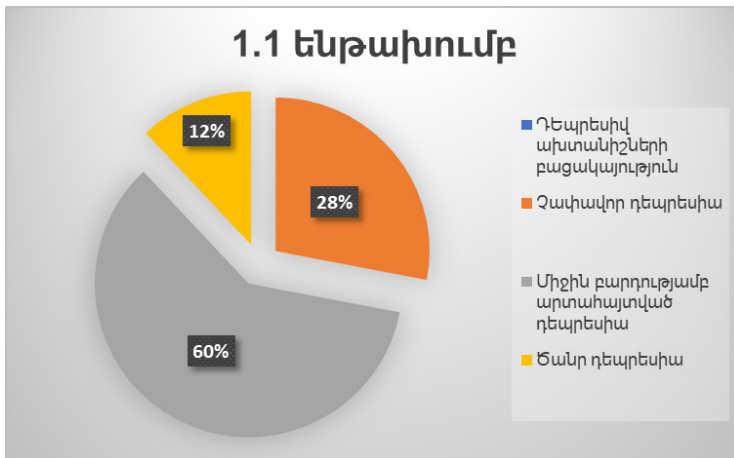

արտահայտված նյարդայնությամբ, տրավմատիկ իրողությունների հաղորդման ընթացքում հուզական պոռթկումներով՝ 1.1 ենթախմբի համեմատ:

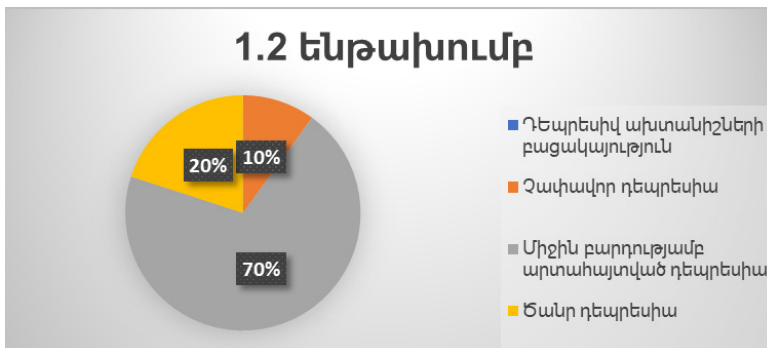
1.1 և 2.1 ենթախմբերում տրավմայի ապրումները սևեռված էին գլխավորապես ներկայի հանդեպ՝ առավել կարևորվում էին բռնագաղթի հետևանքով առաջացած սոցիալ-տնտեսական, կենսասպահովման խնդիրները: Ի տարբերություն դրան, 1.2 և 2.2 ենթախմբերում ընդգրկված անձինք շեշտադրում էին անցյալը, իսկ ներկայում տեղի ունեցող կենցաղային, կենսասպահովման, բնակության վայրի և կենսագործունեության գրեթե բոլոր դրսևորումները արժևորվում էին այնքանով, որքանով չէին խոչընդոտում անցյալի մասին հուշերի պահպանմանը և դրան համապատասխան վարքագծի ձևավորմանը: Վերբալ մակարդակում նկատվում էր միտում, որ ներկայի հետ կապված հարցերի քննարկումները «հիմնավորվում էին» անցյալի մասին հուշերի պահպանման, կորստի օբյեկտի մասին հիշեցման, նրա կյանքի դրվագների հետ ներկա իրողությունների համեմատման պահանջունքով:

Երկու խմբում էլ նկատվեց տղամարդկանց մոտ քչախոսության, շարժումների սահմանափակման, վարքային դրսևորումների համեմատաբար ավելի թույլ արտահայտվածություն, քան կանանց մոտ:

Ներկայացված մեթոդների արդյունքները համադրվել են Ա. Բեկի դեպրեսիվության հարցարանի միջոցով ձեռք բերված արդյունքներով (Գծապատկերներ 1-4):

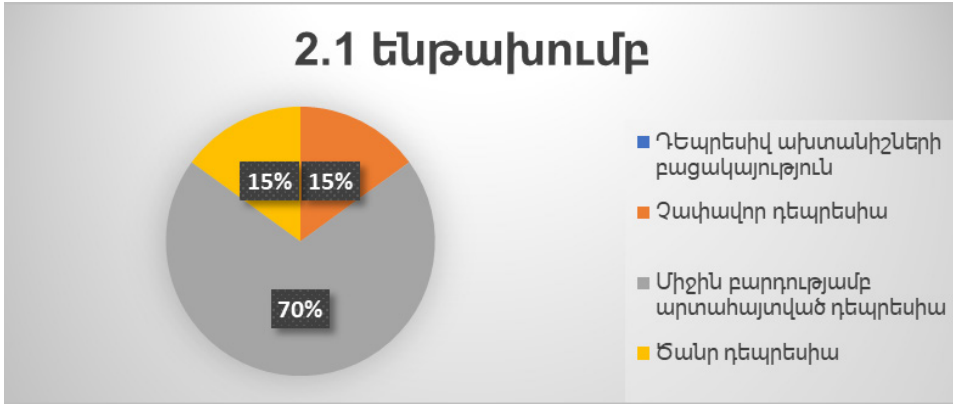

Գծապատկեր 1. 1.1 ենթախմբում դեպրեսիվության դրսևորման տոկոսային ցուցանիշներ

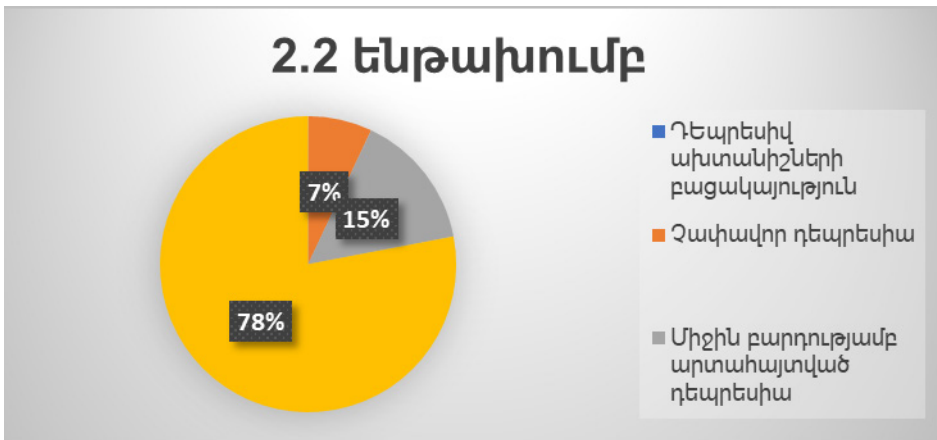

Գծապատկեր 2. 1.2 ենթախմբում դեպրեսիվության դրսևորման տոկոսային ցուցանիշներ

Ինչպես տեսնում ենք, Գծապատկեր 1 և Գծապատկեր 2-ից, տարիքային առաջին խմբում նկատվում է միջին՝ (60%-ից մինչև 70%), և ծանր՝ (12%-ից մինչև 20%), արտահայտվածության դեպրեսիայի դրսևորման աճի միտում:

Գծապատկեր 3. 2.1 ենթախումբում դեպրեսիվության դրսևորման տոկոսային ցուցանիշներ

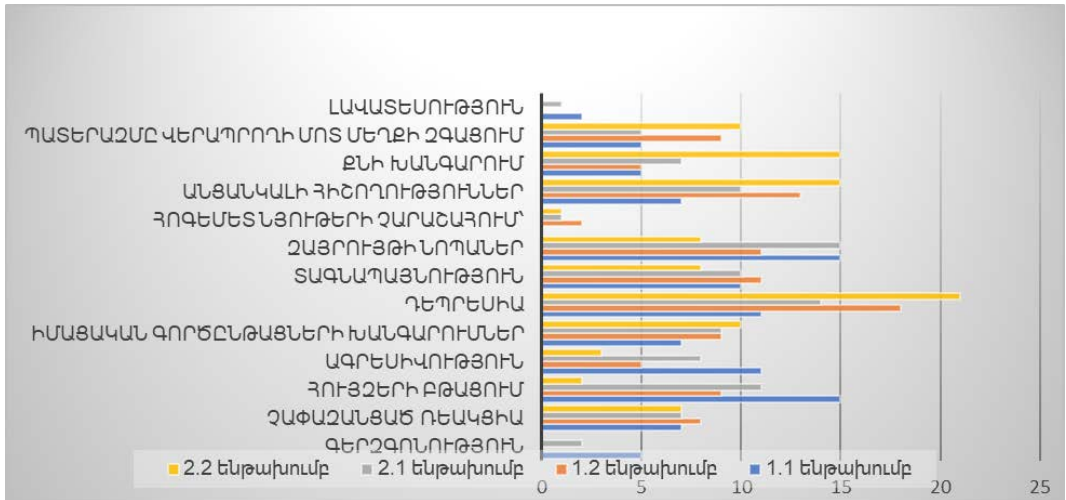
Գծապատկեր 3. 2.2 ենթախումբում դեպրեսիվության դրսևորման տոկոսային ցուցանիշներ

Գծապատկեր 3 և Գծապատկեր 4-ը ցույց են տալիս մի փոքր այլ պատկեր. տարիքային երկրորդ խմբի այն անձանց մոտ, որոնք ընտանիքներում չեն ունեցել ընտանիքի անդամի կորուստ, գերակշռում էր միջին բարդության արտահայտվածության դեպրեսիան (70%), իսկ զոհված կամ անհետ կորած ընտանիքի անդամներ ունեցող անձանց շրջանում արդեն տեսնում ենք ծանր դեպրեսիայի մակարդակի շուրջ 78% արտահայտվածություն:

Համեմատելիս երկու տարիքային խմբերը, կարող ենք եզրակացնել,

որ տարիքային խումբ 2-ում ակնառու են դեպրեսիայի դրսևորման առավել վտանգավոր դրսևորումներ, որոնք նկատելի են թե ընտանիքներում կորուստ չունեցող և թե կորուստ ունեցող անձանց շրջանում:

Ի. Կոտենևի տրավմատիկ սթրեսի հոգեբանական հետևանքների ախտորոշման հարցաթերթի կիրառման արդյունքները ներկայացվում են ստորև (Գծապատկեր 5):

Գծապատկեր 5. Տրավմատիկ սթրեսի հոգեբանական հետևանքների ախտորոշման ամփոփ տվյալներ:

Ինչպես երևում է Գծապատկեր 5-ից, տրավմատիկ սթրեսի հոգեբանական հետևանքների ախտորոշման պատկերը ունի տարիքային բնութագրման որոշակի առանձնահատկություններ: Պարզ դարձավ, որ տարիքային առաջին և երկրորդ խմբերի 1.2 և 2.2 ենթախմբերում, որտեղ ներառված էին ընտանիքում կորուստ վերապրող անձինք, առավել արտահայտված են դարձել դեպրեսիայի, քնի խանգարման, անցանկալի հիշողությունների և պատերազմը վերապրողի մոտ մեղքի զգացման ցուցանիշները: Հատկանշական է, որ այդ նույն ենթախմբերում դրսևորվեց հույզերի բթացման ամենացածր ցուցանիշները՝ ընտանիքներում կորուստ չունեցող անձանց տվյալների համեմատ: Այդ արդյունքները ամրապնդվեցին նաև դիտման և գրույցի մեթոդների միջոցով, երբ ակներև կորուստ վերապրողների մոտ սրացած կերպով են արտահայտվել հույզերը՝ հատկապես կորստի օբյեկտի հանդեպ դրսևորվող: Համեմատաբար թույլ են արտահայտվել նաև ագրեսիվության և գերզգոնության ցուցանիշները կորուստ ունեցող անձանց պատասխաններում: Ինչ վերաբերում է տարիքային առանձնահատկություններին, ապա հարկ է նշել, որ տարիքային երկրորդ խմբում շեշտադրվել են տրավմատիկ սթրեսի հոգեբանական առավել վտանգավոր այնպիսի հետևանքներ, ինչպիսիք դեպրեսիան, անցանկալի հիշողությունները և պատերազմը վերապրողի մոտ մեղքի զգացումը:

Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ փորձարարական հետազոտության արդյունքները հաստատեցին առաջ քաշված վարկածն առ այն, որ հասունության տարիքի շարժընթացի հետ մեկտեղ տրավմայի ապրման հոգեբանական գործընթացների առանձնահատկությունները դրսևորվում են տրավմատիկ սթրեսի հոգեբանական հետևանքների խորացման միտումով՝ անցանկալի հիշողությունների ամրակայման, պատերազմը վերապրողի մոտ մեղքի զգացման գերակա հատկանիշներով:

Եզրակացություն

Տեսական և փորձարարական հետազոտության արդյունքներով եկանք հետևյալ եզրահանգումների՝

1. Հասունության տարիքի շարժընթացի հետ մեկտեղ ավելի ցայտուն արտահայտվեցին վերբալ հաղորդակցման դժվարությունները, ընկճված տրամադրությունը, անհուսությունը, հոռետեսությունը: Այս հատկանիշներն առավել շեշտադրվել են ընտանիքում կորուստ ունենալու հանգամանքով:
2. Պատերազմում կորուստ ունեցող ենթախմբերում հուզականության դրսևորումները բնութագրվում էին համեմատաբար ավելի վառ արտահայտված նյարդայնությամբ, տրավմատիկ իրողությունների հաղորդման ընթացքում հուզական պոռթկումներով՝ կորուստ չունեցող անձանց համեմատ:
3. Պատերազմում կորուստ չունեցող տարիքային ենթախմբերում տրավմայի ապրումները սևեռված էին գլխավորապես ներկայի հանդեպ՝ առավել կարևորվում էին բռնագաղթի հետևանքով առաջացած սոցիալ-տնտեսական, կենսաապահովման խնդիրները: Ի տարբերություն դրան, պատերազմում կորուստ վերապրած ենթախմբերում ընդգրկված անձինք շեշտադրում էին անցյալը, իսկ ներկայում տեղի ունեցող կենցաղային, կենսաապահովման, բնակության վայրի և կենսագործունեության գրեթե բոլոր դրսևորումները արժևորվում էին այնքանով, որքանով չէին խոչընդոտում անցյալի մասին հուշերի պահպանմանը և դրան համապատասխան վարքագծի ձևավորմանը:
4. Տարիքային առաջին խմբում նկատվում է միջին՝ (60%-ից մինչև 70%), և ծանր՝ (12%-ից մինչև 20%), արտահայտվածության դեպրեսիայի դրսևորման աճի միտում:
5. Տարիքային երկրորդ խմբի այն անձնաց մոտ, որոնք ընտանիքներում չեն ունեցել ընտանիքի անդամի կորուստ, գերակշռում էր միջին բարդության արտահայտվածության դեպրեսիան (70%), իսկ զոհված կամ անհետ կորած ընտանիքի անդամներ ունեցող անձանց շրջանում արդեն գերակա էր ծանր դեպրեսիայի մակարդակի շուրջ 78% արտահայտվածություն:
6. Տրավմատիկ սթրեսի հոգեբանական հետևանքների ախտորոշման պատկերը դրսևորվեց տարիքային բնութագրման որոշակի առանձնահատկություններով՝ տարիքային առաջին և երկրորդ խմբերի 1.2 և 2.2 ենթախմբերում, որտեղ ներառված էին ընտանիքում կորուստ վերապրող անձինք, առավել արտահայտված են դարձել դեպրեսիայի, քնի խանգարման, անցանկալի հիշողությունների և պատերազմը վերապրողի մոտ մեղքի զգացման ցուցանիշները: Հատկանշական է, որ այդ նույն ենթախմբերում դրսևորվեցին հույզերի բթացման ամենացածր ցուցանիշները՝ ընտանիքներում կորուստ չունեցող անձանց տվյալների համեմատ:
7. Տարիքային երկրորդ խմբում շեշտադրվել են տրավմատիկ սթրեսի հոգեբանական առավել վտանգավոր այնպիսի հետևանքներ, ինչպիսիք՝ դեպրեսիան, անցանկալի հիշողությունները և պատերազմը վերապրողի մոտ մեղքի զգացումը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Кровяков В.М. Психотравматология. Монография. М., 2005. 315 с.
2. Лакосина Н.Д., Ушаков Г.К. Учебное пособие по медицинской психологии. М.: «Медицина», 1984. 272 с.
3. Лакосина Н.Д., Ушаков Г.К. Учебное пособие по медицинской психологии. М.: «Медицина», 1984. 272 с.
4. 4.Мясищев В.Н. Избранные труды. М. Воронеж, 1995. 356 с.
5. Ковалев В.В. Психиатрия детского возраста. Руководство для врачей. М.: Медицина, 1979. 608 с.
6. Лакосина Н.Д., Ушаков Г.К. Учебное пособие по медицинской психологии. М.: «Медицина», 1984. 272 с

ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ԿԱԽՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԳԵՌԱՀԱՍՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԱՐՄԻՆԵ ԻՍԿԱԶՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական
համալսարանի կիրառական հոգեբանության ամբիոնի հայցորդ
arminiskajyan@mail.ru

Համառոտագիր

Ժամանակակից թվային դարաշրջանում համացանցի համատարած կիրառումը հեղափոխել է մարդկանց՝ միմյանց հետ հաղորդակցվելու, սովորելու, շրջակա աշխարհի մասին տեղեկատվություն ստանալու միջոցները: Ներկայիս դեռահասների համար, որոնք մեծացել են մի ժամանակաշրջանում, որտեղ գերակշռում են սմարթֆոնները, սոցիալական ցանցերն ու առցանց խաղերը, համացանցն առօրյա կյանքի անբաժան մասն է: Այնուամենայնիվ, ի լրումն բազմաթիվ առավելությունների, համացանցի չափից շատ օգտագործումը կարող է հանգեցնել մտահոգիչ հետևանքների, ինչպիսին է համացանցային կախվածությունը:

Հոդվածի նպատակն է՝ բացահայտել, թե ինչ է համացանցային կախվածությունը, արդյոք դեռահասների մոտ առկա է համացանցային կախվածություն ՀՀ-ում, թե՛ ոչ, և թե արդյոք մտահոգվելու կարիք կա: Այս նպատակով նախ՝ կատարել ենք համացանցային կախվածության վերաբերյալ գրականության ուսումնասիրություն, մասնավորապես անդրադարձել ենք ադդիկտիվ վարքի մասին ռուսական և արևմտյան գիտնականների աշխատություններին, կատարել համեմատական վերլուծություն ու եզրակացություններ: Գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, թե ինչ է ադդիկտիվ վարքը, որի տարատեսակ է նաև համացանցային կախվածությունը: Մասնավորապես, ադդիկտիվ վարքը ինքնառնչազնոց վարք է, որն աննկատ է սկիզբ առնում՝ ուղեկցվելով պահանջունքների սովորական բավարարվածությամբ, սակայն աստիճանաբար վերածվում է զարգացող վարքի, որն անհատը այլևս չի կարողանում կառավարել, և վերածվում է կայուն ադդիկտիվ վարքագիծի:

Բացի գրականության ուսումնասիրությունից՝ կատարել ենք նաև փորձա-րարական հետազոտություն՝ կիրառելով թեստերի և դիտման մեթոդը: Հետազոտությանը մասնակցել են 12-17 տարեկան 165 դեռահաս Երևանից: Կիրառվել է Ք. Յանգի համացանցային կախվածության թեստը: Արդյունքները ներկայացված են աղջիկների և տղաների համար առանձին՝ ըստ տարիքային խմբերի: Հետազոտության արդյունքում պարզ է դառնում, որ համացանցային կախվածություն խնդիրն առկա է դեռահասների շրջանում, որը խիստ մտահոգիչ է, քանի որ համացանցային կախվածություն ունեցողների բարձր ցուցանիշ է գրանցվել՝ 65%, և առկա է աճի միտում: Դպրոցում իրականացված դիտման արդյունքում պարզեցինք, որ համացանցային կախվածությունը առաջացնում է կախվածություն ունեցող աշակերտների շրջանում որոշակի վարքային փոփոխություններ և խոչընդոտում է կրթական գործընթացի իրականացմանը:

Այսպիսով՝ հոդվածն ունի կիրառական նշանակություն: Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ անհրաժեշտ է ուշադիրություն դարձնել համացանցային կախվածության հիմնախնդրին և կազմակերպել կանխարգելմանն ուղղված համապատասխան միջոցառումներ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ համացանցային կախվածություն, դեռահասություն, ադդիկտիվ վարք, հոգեբանական կախվածություն, ինքնառնչազնոց վարք, դիտում:

ПРОБЛЕМА ИНТЕРНЕТ–ЗАВИСИМОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

АРМИНЕ ИСКАДЖЯН

Соискатель кафедры прикладной психологии Армянского государственного педагогического университета имени Хачатура Абовяна
arminiskajyan@mail.ru

Аннотация

В современную цифровую эпоху широкое использование Интернета произвело революцию в способах общения людей друг с другом, обучения и получения информации об окружающем мире. Для современных подростков, выросших в эпоху доминирования смартфонов, социальных сетей и онлайн-игр, Интернет является неотъемлемой частью повседневной жизни. Однако помимо многих преимуществ, чрезмерное использование Интернета может привести к тревожным последствиям, таким как интернет-зависимость.

Целью статьи является раскрытие понятия интернет-зависимости, выяснение существует ли она среди подростков в России и есть ли повод для беспокойства. С этой целью мы сначала провели обзор литературы по интернет-зависимости. В частности, мы обратились к работам российских и западных ученых по аддиктивному поведению, провели сравнительный анализ и сделали выводы. Изучение литературы показывает, что интернет-зависимость представляет собой разновидность аддиктивного поведения. Аддиктивное поведение — это самодеструктивное поведение, которое начинается незаметно, сопровождается обычным удовлетворением потребностей, но постепенно перерастает в развивающееся поведение, которым личность уже не может контролировать, и переходит в стойкое аддиктивное состояние.

Помимо изучения литературы, мы также провели экспериментальные исследования методом тестирования и наблюдения. В исследовании приняли участие 165 подростков в возрасте от 12 до 17 лет из Еревана. Был применен тест К. Янга на интернет-зависимость. Результаты были представлены отдельно для девочек и мальчиков по возрастным группам. В результате исследования стало ясно, что среди подростков существует проблема интернет-зависимости, что вызывает большую тревогу, ведь зафиксирован высокий уровень интернет-зависимости – 65%, и есть тенденция к росту. В результате наблюдений, проведенных в школе, мы выяснили, что интернет-зависимость вызывает определенные изменения в поведении у зависимых учащихся и препятствует осуществлению образовательного процесса.

Таким образом, статья имеет прикладное значение. Исследования показывают, что необходимо обратить внимание на проблему интернет-зависимости и организовать соответствующие меры, направленные на ее профилактику.

Ключевые слова и фразы: интернет-зависимость, подростковый возраст, аддиктивное поведение, психологическая зависимость, саморазрушающее поведение, наблюдение.

THE PROBLEM OF INTERNET ADDICTION IN ADOLESCENCE

ARMINE ISKAJYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan,
Chair of Applied Psychology
PhD student
arminiskajyan@mail.ru

Abstract

Nowadays, in our digitized world, the widespread usage of the Internet has completely changed people's ways of communication, education, and recognition of the world around them. For modern teenagers who grew up in the world of smartphones, social media, and online games, the Internet is an integral part of their lives. However, despite the advantages of the internet, excessive usage can lead to worrisome consequences, such as addiction.

The goal of this article is to discover what addiction towards the Internet looks like, as well as to find out if there is Internet addiction among teenagers in the Republic of Armenia or not and whether there is a cause for concern. To achieve this goal, we first of all conducted a literature review on Internet addiction. In particular, we referred to the works of Russian and Western scientists on addictive behavior and made comparative analyses and conclusions. The literature review reveals what behavioral addiction is, with an internet addiction, being one of its types. Specifically, addictive behavior starts unnoticed, as a self-destructive behavior just to satisfy initial needs, in the course of time, it gradually progresses into an uncontrollable habit and behavior, and as a persistent addiction.

In addition to the literature review, experimental research was conducted using test and observation methods. 165 teenagers aged 12–17 from Yerevan participated in the research. K. Young's Internet addiction test was applied. The results were presented for boys and girls separately within the age range. As a result of the research, it became evident that internet addiction indeed exists among teenagers, with a high rate of 65% of internet addicts recorded, as well as a tendency for it to grow has been stated. The observation conducted in the school shows that behavioral changes among addicted students, hinders their educational process.

Thus, the article has a practical significance. The research shows that it is necessary to pay attention to the problem of internet addiction and take appropriate preventive measures.

Keywords and phrases: Internet Addiction, Adolescence, Addictive Behavior, Psychological Addiction, Self-Destructive Behavior, Observation.

Ներածություն

Համացանցի պատմությունը կարճ է, սակայն այդ փաստը այն չի դարձնում պակաս կարևոր և ազդեցիկ: Միմյանց հետ հեռավորության վրա կապ հաստատելու խնդիրը մտահոգել է մարդկությանը դարեր շարունակ: Թերևս, հեռահաղորդակցության ամենավաղ մեթոդը եղել է գրավոր նամակագրությունը՝ ձեռքից ձեռք փոխանցման միջոցով, սակայն ներկայումս հնարավոր է տեղեկատվություն փոխանցել և ստանալ վայրկյանների ընթացքում՝ գտնվելով աշխարհի ցանկացած կետում, շփվել ընկերների հետ օրվա ցանկացած ժամին և վայրում, ձեռք բերել նոր ծանոթություններ, սովորել մասնագիտություններ, գրքեր կարդալ և խաղեր խաղալ:

Այնուամենայնիվ, իր բազմաթիվ առավելությունների կողքին, համացանցը

նան առաջացրել է մի շարք մարտահրավերներ, որոնցից ամենահրատապան է համացանցային կախվածությունը, հատկապես դեռահասների շրջանում: Համացանցային կախվածությունը վերաբերում է համացանցի հարկադիր և չափից ավելի օգտագործմանը, ինչը հանգեցնում է բացասական հետևանքների կյանքի տարբեր ասպեկտներում՝ ներառյալ ակադեմիական առաջադիմությունը, սոցիալական հարաբերությունները և հոգեկան առողջությունը:

Ադդիկտիվ վարքը հայտնի է մարդկությանը հնագույն ժամանակներից: Դրա ձևավորումը, հավանաբար, համընկնում է մարդկային ցեղի առաջացման հետ և ի սկզբանե կապված է եղել հոգեակտիվ նյութերի օգտագործման հետ: Գրեթե բոլոր հասարակարգերում հոգեակտիվ նյութերի կիրառման սովորություն կար, որոնք ընդունվում էին ծամելու, ներշնչելու, իսկ վերջերս՝ ներարկումների ձևով: Վերելքի զգացում և գիտակցության խանգարում առաջացնող միջոցներն օգտագործվում էին սոցիալական, կրոնական արարողությունների կամ ծեսերի ժամանակ: Մայաներն ու ացտեկները կոկաինի տերևներ էին դնում լեզվի տակ՝ երկար ճանապարհորդությունների ժամանակ ուժ պահպանելու համար, չինացիները հազարամյակներ շարունակ ափիոն են ծխել՝ որպես սթրեսից ազատվելու միջոց, իսկ հին Արաբիայի բնակիչները հաշիշ են օգտագործել նույն նպատակով [11, էջ 6]: «Կախվածություն» տերմինը օգտագործվում էր դեռևս Հին Հռոմում, որտեղ այն նշանակում էր պարտապանի պարտավորությունները պարտատիրոջ նկատմամբ, իսկ 19-րդ դարում «կախվածություն» տերմինը գործածվում էր նկարագրելու համար խորը կապվածությունը, ձգտումը, ցանկությունը կամ հակումը, ինչպես օրինակ՝ նամակ գրելու հոբբին կամ թերթեր կարդալը: Միայն 19-րդ դարի վերջին եզրույթը սկսեց վերաբերել թմրամիջոցներից կախվածությանը, ինչպիսիք՝ մորֆինը, հերոինը և կոկաինը: Արտասահմանում քիմիական կախվածություն ունեցող հիվանդների հետազոտմամբ և բուժմամբ զբաղվող ոլորտը այդ ժամանակվանից կոչվում է «ադդիկտոլոգիա», մինչդեռ խորհրդային բժշկության մեջ այս ոլորտը կոչվում է «նարկոլոգիա»: Իհարկե, ադդիկտոլոգիայի հիմնաքարը կախվածության հակված անձի անհատականության գաղափարն է: Այստեղից պարզ է դառնում, որ ադդիկտիվ վարքը կարող է առաջանալ առանց հոգեակտիվ նյութերի օգտագործման [11, էջ 7]: Ըստ էության, ադդիկտիվ վարքը արտաքին պայմաններից անձի կախվածության արտահայտությունն է: Մարդը ինքնաբավ չէ և դրսից պետք է ստանա ինչ-որ նյութ, էներգիա կամ տեղեկատվություն: Այսպիսով՝ ժամանակակից ադդիկտոլոգիայում անձնային առանձնահատկությունները առաջատար նշանակություն են ձեռք բերել մասնագետների շրջանում: Ադդիկտիվ վարքի հիմք կարող է լինել ոչ միայն բնավորության նորմատիվային տեսակը, այլև որոշակի անձնային դեֆիցիտ: Թմրամոլության դեպքում անձը փորձում է լրացնել անձնային դիֆիցիտը հոգեակտիվ նյութերի ընդունման միջոցով: Ադդիկտիվ խանգարումների ընդհանուր առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք երկակի բնույթ ունեն՝ նախ կապված են հաճույքի հետ, իսկ հետո՝ հաճույքի բացակայության դեպքում բացասական ապրումների հետ [11, էջ 8]:

Այսպիսով՝ «կախվածություն» հասկացությունը, որը գիտության մեջ հայտնի է ադդիկտիվ վարք անվանմամբ, ավանդաբար կիրառվում է հոգեակտիվ նյութերի համար, ինչպիսիք են թմրանյութերը կամ ակոհոլը, սակայն համացանցային կախվածությունը ներկայումս առավել արդիական և տարածված խնդիր է ամբողջ աշխարհում: Հետևաբար, խնդիրը հասկանալու և համապատասխան միջառումներ ձեռնարկելու համար լրացուցիչ ուսումնասիրությունների անհրաժեշտություն է առաջացել:

Համացանցային կախվածություն ուսումնասիրությունը գիտության մեջ Այժմ անդրադառնանք գրականության մեջ կախվածությունների խնդրի ուսումնասիրությանը:

Ռուս գիտնական Յ. Կորոլենկոյի կարծիքով՝ ադդիկտիվ վարքը դեվիանտ (շեղված) վարքի տեսակ է, որը սկսվում է այն ժամանակ, երբ իրականությունից հեռանալու ձգտումը դառնում է գերիշխող, գլխավոր միտք գիտակցության մեջ, որին անձը հասնում է որոշ նյութերի ընդունման, կամ գործունեության որոշ ձևերի վրա գիտակցության սևեռման արդյունքում **[10, էջ 50–52]:**

Ըստ Վ. Մենդելևիչի՝ ադդիկտիվ վարքը դրսևորվում է իրականությունից հեռանալու ցանկությամբ: Այն իրականացվում է անձի կողմից սեփական հոգեկան վիճակը փոփոխությունների ենթարկելու միջոցով **[14, էջ 34]:** Վերջինս նշում է նաև, որ անձի կողմից ծխախոտի, ալկոհոլի, թմրանյութերի օգտագործումը կամ կախվածության այլ ձևերը և դրանց հետ կապված հոգեկան փոփոխությունները դասակարգվում են որպես դևիանտ վարքի տեսակներ **[15, էջ 34]:** Վ. Մենդելևիչը ադդիկտիվ վարքը նկարագրում է որպես գերարժեքավոր հետաքրքրություն, երբ ադդիկցիայի օբյեկտը անձի համար դառնում է կյանքում ամենակարևորը **[13, էջ 48]:**

Իրականությունից փախչելու այս ցանկությունը գերիշխող է դառնում մարդու գիտակցության մեջ, և վերջինիս վարքագիծն ուղղվում է իրականությունից փախչելու համար համապատասխան միջոցների որոնմանը: Արդյունքում մարդը սկսում է գոյություն ունենալ վիրտուալ՝ սյուրռեալ աշխարհում: Նա ոչ միայն չի լուծում իր առջև ծառայած խնդիրները, այլև կանգնեցնում է ինքնազարգացումը՝ հասնելով մինչև դեգրադացիայի **[20, էջ 19]:**

Ռուս գիտնական Է. Ազարովան նշում է, որ կախվածություն ունեցող անձինք դժվարանում են հանդուրժել որոշակի խնդրահարույց իրավիճակներ: Նման մարդիկ, լուծումներ փնտրելու փոխարեն, խնդրից փախչելու միջոց են փնտրում՝ իրենց գիտակցության մեջ արհեստական փոփոխություններ մտցնելով, որի արդյունքում որոշակի դրական էմոցիաներ են ստանում **[2, էջ 38]:**

Հետևաբար, տվյալ անձի մոտ առաջանում է խնդիրների լուծման պատրանքային պատկեր: Նրա կողմից ընտրված մեթոդը սկսում է գերակայել խնդիրների լուծման այլ մեթոդների նկատմամբ և հեշտությամբ ամրագրվում է վարքագծի մեջ՝ դառնալով իրականության հետ փոխգործակցության կայուն մեթոդ և դրանով իսկ խոչընդոտելով խնդրի լուծման բնական ճանապարհի իրականացմանը:

Անձը մեկուսանում, կտրվում է իր խնդիրներից, կարողանում է մոռանալ դրանց մասին՝ ուշադրությունը կենտրոնացնելով որոշ գործողությունների կամ առարկաների վրա: Հենց դա էլ գրավում է կախվածություն ունեցող անձանց, այսինքն՝ հարկավոր չէ դիմակայել, ադեկվատ լուծումներ փնտրել ու հաղթահարել դժվարությունները. ավելի հեշտ է դրանցից ուղղակի փախչելը:

Ա. Բորոխովը դեռահասների ադդիկտիվ վարքի ձևավորման հիմնական պատճառ համարում է սոցիալական դեգադապատացիան, որը հիմնականում դրսևորվում է տղաների մոտ, իսկ աղջիկների մոտ դրսևորվում են նևորտիկ խանգարումներով **[5, էջ 88]:** Մեկ այլ ռուս գիտնական՝ Ի. Պյատնիցկայան, ևս ադդիկտիվ վարքի ձևավորման պատճառ է նշում սոցիալական դեգադապատացիան, հատկապես՝ բարդ իրավիճակներում **[16, էջ 43]:**

Ռուս գիտնական Վ. Յալտոնսկին դեռահասների ադդիկտիվ վարքը դիտարկում է որպես նույնականացման ձգնաժամի դրսևորում: Դեռահասները փնտրում են սեփական ես-ի արտաքին սահմանները և փորձում են թուլացնել ձգնաժամի սթրեսը **[21, էջ 41]:**

Հաճախ կախվածություն ունեցող անձը խնդիրներ է ունենում սիրելիների կամ հարազատների հետ ունեցած հարաբերություններում, շփումը դառնում է մակերեսային: Կախվածություն ունեցող անձը գերադասում է մենակությունն ու ինքնամփոփությունը **[6, էջ 170]:**

Ադդիկտիվ վարքի ձևավորման գործընթացին անդրադարձել են

վարքային ուղղվածության հետազոտողներ Ա. Բանդուրան, Ռ. Օլտառը և Ջ. Ուոտսոնտը, որոնք նշում են, որ ադդիկտիվ վարքի ձևավորման հիմքում ընկած են հասակակիցների հետ հուզական կապեր հաստատելու դժվարությունները: Վերջիններս դիտարկում են դեռահասին՝ որպես կախյալ էակի: Կախվածության օբյեկտը տարիքի հետ փոխվում է. ծնողներից կախվածությունը վերածվում է հասակակիցներից կախվածության, որի արդյունքում ձևավորվում է բախում՝ հանգեցնելով ադդիկտիվ վարքի ձևավորման **[3, էջ 457]:**

Ի. Ս Կոնը նշում է, որ դեվիենտ վարքը կարող է դրսևորվել տարբեր ձևերով, սակայն բոլոր դրսևորումները փոխկապակցված են: Մասնավորապես, ագրեսիվ վարքը և թմրանյութերի օգտագործումը կազմում են մեկ միասնական խումբ: Եթե դեռահասը ներգրավված է դեվիանտ վարքի ձևերից մեկում, ապա մեծ է նաև մյուս ձևերում ներգրավված հավանականությունը **[8, էջ 223]:**

Ամերիկացի հոգեբան Ռ. Լազարուսը կարծում է, որ յուրաքանչյուր անձ սթրեսի հաղթահարման համար կիրառում է որոշակի մարտավարություն: Եթե անձը ընտրում է փախուստի մարտավարությունը՝ խուսափելով շրջապատող իրականության հետ շփման մեջ մտնելուց և խնդիրները լուծելուց, ապա ձևավորվում է ադդիկտիվ վարք **[12, էջ 198]:**

Հոգեվերլուծության հայեցակարգի ներկայացուցիչներ Ա. Ադլերը, Զ. Ֆրեյդը, Է. Ֆրոմը, Է. Էրիքսոնը կարծում են, որ անձի զարգացումն ընթանում է փուլերով, որոնց ընթացքում ներանձնային կոնֆլիկտները նպաստում են ադդիկտիվ վարքի ձևավորմանը: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է հատուկ ուշադրություն հատկացնել մանկության տարիներին չլուծված կոնֆլիկտներին և հոգեսեռական զարգացման առանձնահատկություններին:

Ա. Ադլերը նշում է, որ ադդիկտիվ վարքը փախուստ է իրականությունից, երբ անձը ձգտում է հաղթահարել թերարժեքության բարդույթը: Դեռահասները պետք է լուծեն իրենց խնդիրները և հաճույք ստանան սոցիալական շփումներից, այլապես մեծ է հավանականությունը, որ կառաջանա ադդիկտիվ վարք **[1, էջ 105]:** Ա. Ադլերի կարծիքով ընտանիքում կրտսեր երեխաները, որոնք երբևէ ստիպված չեն լինում կիսել կամ փոխել իրենց դիրքը ընտանիքում, ի տարբերություն ավագ երեխաների, երբևէ չեն բախվում «գահընկեցության» երևույթի հետ: Միառժամանակ, կրտսեր երեխաները ավելի քիչ հավանական է, որ ստիպված լինեն բաժանվել ծնողներից, նրանք հաճախ երես են առնում գերխնամքի հետևանքով: Ադլերը նշում է նաև, որ երես առած երեխան երբեք անկախ չի լինում: Ալկոհոլից կախվածություն ունեցող անձիք իրենց սկզբնական բնավորությունը կերտել են մեծ գուրգուրանքի պայմաններում, որում կախված էին ուրիշներից, սովորաբար՝ մորից **[22, էջ 46]:**

Է. Էրիկսոնը իր հոգեաղիակական զարգացման տեսության մեջ գրում է, որ դեռահասության ճգնաժամի ընթացքում տեղի է ունենում անձի նույնացում, երբ դեռահասը ստեղծում է իդեալներ: Եթե դեռահասը չի կարողանում իր տեղը գտնել կյանքում սեռական, էթնիկական և դերային նույնացման նկատմամբ կասկածների հետևանքով, ապա կարող է առաջանալ հուսահատություն, որն էլ հանգեցնի ադդիկտիվ վարքի **[19, էջ 254]:**

Ըստ Է. Ֆրոմի՝ մարդկային պահանջմունքներից մեկը՝ միայնությունից ազատվելը, օտարացվածության հաղթահարումն է, որը ձեռք է բերվում ադդիկտիվ վարքի միջոցով **[17, էջ 24]:**

Ֆրոյդը կախվածությունը մեկնաբանում է նաև որպես «Գեր-ես»-ի կողմից ինքնապատժի ձև: Երբ անձն ունի մեղքի զգացում և ձգտում է ինքնիրեն պատժելու, որպես միջոց կարող է ընտրել կախվածությունը **[23, էջ 44]:**

Է. Բեռնը ադդիկտիվ վարքը դիտարկում է խաղի տարբերակ, որը մարդը կարող է խաղալ իր ամբողջ կյանքի ընթացքում: Մասնավորապես, նշում է, որ հարբեցողությունն ու թմրամոլությունը ճնշված հոմոսեքսուալության արդյունք է, որտեղ նշանակալի է մոր ազդեցությունը: Ըստ Է. Բեռնի՝ կախվածություն

ունեցող անձիք մանկության տարիներին չեն ունեցել տղամարդու մոդել՝ հայր, որը բացակայել է կամ վատ մոդել է եղել: Արդյունքում ոչ լիարժեք նույնացում է կատարվել հոր հետ և մեծացել է կախվածության պահանջումները **[4, էջ 53]:**

Ինչպես հայտնի է, անգիտակցականը ղեկավարվում է հաճույքի սկզբունքով, այսինքն՝ հաճույք ստանալ պահանջումներն է բավարարում: Եթե տվյալ պահանջումները չի բավարարվում ուղիղ ձևով, առաջանում է դատարկության զգացում, որն անձը ձգտում է լցնել տարբեր ձևերով:

Ադդիկտիվ վարքի ընտրությունը պայմանավորված է կյանքի խնդրահարույց իրավիճակներին հարմարվելու դժվարություններով.

- ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմաններ և հիասթափություններ,
- իդեալների, երազանքների փլուզում,
- բախումներ ընտանիքում և աշխատավայրում,
- սիրելիի կամ հարազատի կորուստ,
- սովորական կարծրատիպերի կտրուկ փոփոխություն **[9, էջ 12-14]:**

Այսպիսով՝ համացանցային կախվածությունը 21-րդ դարի հիվանդություն է, որին առավել հաճախ բախվում են երեխաներն ու դեռահասները: Խնդիրն առաջանում է սթրեսի, ընտանիքի ներսում երեխայի նկատմամբ անբավարար ուշադրության, ինչպես նաև ծնողների կողմից գերպաշտպանվածության պատճառով:

Համացանցը գրավիչ է որպես իրականությունից փախչելու միջոց՝ անանուն սոցիալական փոխազդեցությունների հնարավորության պատճառով: Այստեղ առանձնահատուկ նշանակություն ունի փոխազդեցությունների իրականացման ժամանակ անվտանգության զգացումը և սեփական անանունության գիտակցումը: Բացի այդ՝ այն գաղափարների, ֆանտազիաների իրագործման, ինչպես նաև՝ անսահմանափակ տեղեկատվության հասանելիության հնարավորություն է տալիս **[18, էջ 147]:**

2000-ականների սկզբից համացանցը ներառվել է հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում: Ավանդական կապի միջոցները՝ թղթային փոստը, ռադիոն, հեռուստատեսությունը, թերթերը դարձել են պակաս կիրառելի՝ հաջողությամբ փոխարինվելով էլեկտրոնային փոստով, համացանցային հեռախոսակապով, վեբ կայքերով և առցանց ամսագրերով: Հետևաբար, համացանցային կախվածությունը խորապես ուսումնասիրելու խնդիր է առաջանում:

Հետազոտության կազմակերպումը և մեթոդիկան

Հետազոտությունն իրականացվել է Երևանի թիվ 79 հիմնական դպրոցում և թիվ 115 ավագ դպրոցում, ինչին մասնակցել է 165 դեռահաս՝ 90 աղջիկ, 75 տղա: Համացանցային կախվածության առկայությունը պարզելու նպատակով կիրառել ենք թեստերի և դիտման մեթոդը:

Դիտման մեթոդը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու և վավերացնելու հետազոտվող օբյեկտի վարքագիծը առավել խորությամբ և մանրամասնությամբ բնական պայմաններում, որը հնարավոր չէ իրականացնել հետազոտության այլ մեթոդների միջոցով **[24, էջ 22]:** Դիտումը հատկապես արժեքավոր է այնպիսի բարդ և եզակի իրավիճակները հասկանալու համար, ինչպիսին է համացանցային կախվածությունը, այդ պատճառով էլ այս մեթոդը ևս կիրառել ենք մեր հետազոտության մեջ: Դիտում իրականացնելու նպատակով մասնակցել ենք դասալսման 9-րդ դասարանում և դիտել ենք դեռահասների վարքը դասապրոցեսի ընթացքում: Դասին մասնակցում էին 17 աշակերտ:

Թեստերի մեթոդն անհատական, իմացական, անձնային, սեռային և այլ հատկությունների ստանդարտացված գնահատում է **[7, էջ 247]:** Մեր

կողմից կիրառվել է Ք. Յանգի «Ինտերնետային կախվածության» թեստը, որը համացանցային կախվածությանն ախտորոշելու հուսալի ու փորձված մեթոդ է [25, էջ 238]: Տվյալ թեստն իրականացնելու համար հարկավոր է պատասխանել առաջադրվող հարցերին՝ ընտրելով հետևյալ տարբերակներից որևէ մեկը. «շատ հազվադեպ», «երբեմն», «հաճախ», «շատ հաճախ», «միշտ»: Թեստի արդյունքում հնարավոր է պարզել համացանցից կախվածության ցածր, միջին, ծանր մակարդակները, ինչպես նաև՝ կախվածության բացակայությունը: Հարցերը ներառում են համացանցի օգտագործման տարբեր ասպեկտներ, ինչպիսիք են՝ ծախսվող ժամանակը, վերահսկողության կորուստը և բացասական հետևանքները:

Հետազոտության արդյունքների վերլուծություն

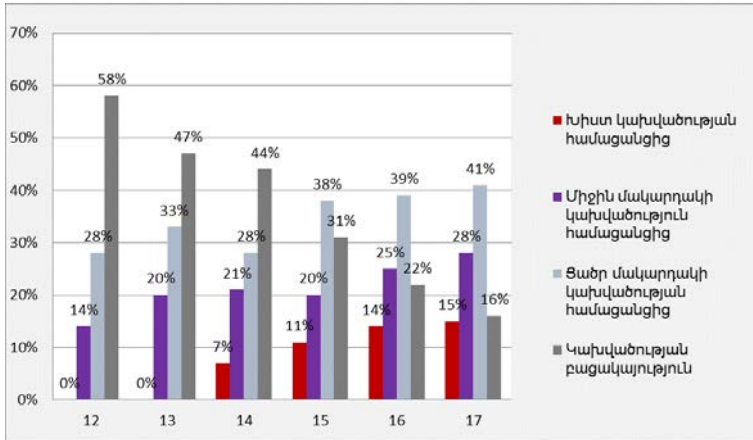
Դիտման մեթոդի կիրառման միջոցով ստացանք արժեքավոր տեղեկություններ՝ հետազոտվող դեռահասների վարքային դրսևորումների վերաբերյալ: Մասնավորապես, փաստեցինք դեռահասների վերբալ ակտիվությունը, ագրեսիայի արտաքին դրսևորումները, համացանցում ակտիվությունն ու կիրառման հաճախականությունը: Դասալսման ընթացքում նկատեցինք, որ աշակերտներից 2-ը զբաղված էին հեռախոսով հաղորդագրություններ գրելով կամ խաղալով: Ուսուցչուհու նկատողությունից հետո աշակերտներից մեկը անջատեց հեռախոսը, իսկ մյուսը, չնայած նկատողությանը, շարունակեց հեռախոսով գործողություններ կատարել մինչև դասի ավարտը: Երևույթը շարունակվեց նաև դասամիջոցին, սակայն դասամիջոցին ավելի շատ թվով աշակերտներ էին ներգրավված համացանցում, քան դասի ժամանակ, որից կարող ենք եզրակացնել, որ դասապրոցեսը զսպող միջոց է, սակայն, այնուամենայնիվ, ձևավորված կախվածություն ունեցող աշակերտները նախընտրում են համացանցը:

Այսպիսով՝ համացանցային կախվածությունը խոչընդոտում է աշակերտների դասապրոցեսին մասնակցությունը և կարող է ազդել կրթության որակի վրա:

Մեր կողմից կիրառված Ք. Յանգի ինտերնետային կախվածության թեստի արդյունքները ցույց են տալիս, որ տարիքի աճին զուգընթաց աճում է նաև համացանցից կախվածության մակարդակը:

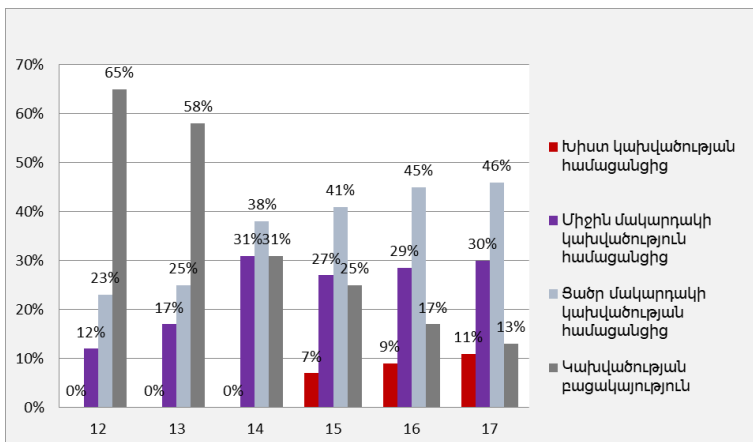
Ինչպես ցույց է տալիս գծապատկեր 1-ը, 12 տարեկան աղջիկների մոտ բացակայում է խիստ կախվածությունը համացանցից, սակայն տարիքին զուգահեռ աճում է նաև կախվածության մակարդակը և արդեն 14 տարեկանում շուրջ 7%-ի մոտ նկատվում է խիստ կախվածություն, իսկ ավելի բարձր 3 տարիքային խմբերում՝ 15-ում, 16-ում և 17-ում, նկատվում է խիստ կախվածության մակարդակի կայուն աճ: Այսպիսով, եթե 12 տարեկանում համացանցային կախվածությունը բացակայում է հետազոտվողների 58%-ի մոտ, ապա 17 տարեկանների դեպքում այս ցուցանիշը նվազում է 42%-ով և ընդամենը 16% է: Միառժամանակ, միջին և ցածր մակարդակի կախվածության կայուն աճ է նկատվում: Եթե 12 տարեկանների մոտ ցածր մակարդակի կախվածությունը 28% է, իսկ միջինը՝ 14%, ապա 17 տարեկանում արդեն այս ցուցանիշները համապատասխանաբար կազմում են 41% և 28%:

Ք. Յանգի համացանցային կախվածության թեստի արդյունքների գրաֆիկական արտահայտությունը (աղջիկների համար)

Ինչպես ցույց է տալիս գծապատկեր 1-ը, 12 տարեկան աղջիկների մոտ բացակայում է խիստ կախվածությունը համացանցից, սակայն տարիքին զուգահեռ աճում է նաև կախվածության մակարդակը և արդեն 14 տարեկանում շուրջ 7%-ի մոտ նկատվում է խիստ կախվածություն, իսկ ավելի բարձր 3 տարիքային խմբերում՝ 15-ում, 16-ում և 17-ում, նկատվում է խիստ կախվածության մակարդակի կայուն աճ: Այսպիսով, եթե 12 տարեկանում համացանցային կախվածությունը բացակայում է հետազոտվողների 58%-ի մոտ, ապա 17 տարեկանների դեպքում այս ցուցանիշը նվազում է 42%-ով և ընդամենը 16% է: Միառժամանակ, միջին և ցածր մակարդակի կախվածության կայուն աճ է նկատվում: Եթե 12 տարեկանների մոտ ցածր մակարդակի կախվածությունը 28% է, իսկ միջինը՝ 14%, ապա 17 տարեկանում արդեն այս ցուցանիշները համապատասխանաբար կազմում են 41% և 28%:

Ք. Յանգի համացանցային կախվածության թեստի արդյունքների գրաֆիկական արտահայտությունը (տղաների համար)

Ընդհանուր առմամբ, հետազոտվող 12–17 տարեկան 165 դեռահասից 65%–ի (107 անձ) մոտ առկա է ցածր, միջին կամ խիստ կախվածություն համացանցից, և միայն 35%–ի (58 անձ) մոտ է բացակայում համացանցային կախվածությունը:

Եզրակացություն

Հետազոտության արդյունքները լույս են սփռում դեռահասների շրջանում համացանցային կախվածության աճող հիմնախնդրի վրա: Մեր կողմից կատարված կախվածության գրականության վերլուծությունը վկայում է, որ թեև տարբեր հեղինակներ խնդրի վերաբերյալ ունեն տարբեր մոտեցումներ, սակայն կան նաև որոշակի ընդհանրություններ: Մասնավորապես, աղդիկտիվ վարքի ինքնառոչացնող վարք է, որի զարգացումը տեղի է ունենում անսկստ: Նախ, այն շատ անվնաս սկիզբ է ունենում, որն ուղեկցվում է պահանջմունքների բավարարվածությամբ: Այնուհետև, աստիճանաբար վերածվում է զարգացող վարքի, որն անհատը այլևս չի կարողանում կառավարել, և դառնում է կայուն աղդիկտիվ վարքագիծ: Դժվար իրավիճակից ելք գտնելու փոխարեն կախվածություն ունեցող անձը փախչում է խնդիրներից: Աղդիկտիվ վարքը հետազոտող հեղինակների մեծամասնությունը շեշտում է տարիքային գործոնը, մասնավորապես՝ դեռահասների տարիքային առանձնահատկությունները, որոնք նրանց խոցելի են դարձնում արտաքին անբարենպաստ ազդեցությունների հանդեպ: Քանի որ դեռահասները չունեն կյանքի բավարար փորձ և, հետևաբար, հմտություններ սթրեսից ազատվելու համար, հակված են աղդիկտիվ վարքի ձևավորման: Ուստի, կարևորում ենք աղդիկտիվ վարքի առաջացման պատճառների ուսումնասիրումը և կանխարգելումը, որոնց կանդրադառնանք մեր հետագա աշխատանքներում:

Ամփոփելով Ք. Յանգի «Ինտերնետային կախվածության» թեստի արդյունքները՝ հանգեցինք մի շարք եզրահանգումների՝

- 12–17 տարեկան դեռահասների շրջանում համացանցային կախվածություն ունեցողների թիվը բարձր է՝ շուրջ 65%, որը մեր ազգի համար, կարծում ենք, շատ է:
- Համացանցային կախվածությունը աստիճանաբար աճում է տարիքի հետ ինչպես աղջիկների, այնպես էլ տղաների շրջանում: Հատկապես բարձր է միջին և ցածր մակարդակի կախվածություն ունեցողների թիվը, և այս ցուցանիշն աճի միտում ունի, ինչն ընդգծում է համացանցային կապվածության տարածվածությունը:
- Համացանցային կախվածությունը առաջացնում է որոշակի վարքային փոփոխություններ և խոչընդոտում է կրթական գործընթացի իրականացումը: Այս եզրակացությանը եկանք դիտման մեթոդի շնորհիվ:
- Մեր կողմից կատարված այս հետազոտությունը ցույց է տալիս նպատակային միջամտությունների հրատապ անհրաժեշտություն՝ ուղղված դեռահասների շրջանում համացանցային կախվածության կանխարգելմանը, որոնք պետք է ներառեն կրթական ծրագրեր, ծնողների իրազեկվածություն, տեղեկատվական և հոգեբանական աջակցություն դեռահասներին: Այս խնդիրներին կանդրադառնանք հետագա աշխատանքներում:

Օգտագործած գրականության ցանկ

1. Адлер А. Наука жить. Киев: Port-Royal, 1997. – 315 с.
2. Азарова Е. Психология зависимостей/ Е. Азарова. – М.: LAP Lambert, Academic Publishing, 2012. – 580 с.
3. Бандура, А. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений

- / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Пер. с англ.; Общ. ред. М. С. Мацковского. – СПб.: Лениздат, 1992. – 399 с.
  5. Борохов А.Д., Исаев Д.Д. Роль социально – психологических факторов в формировании пристрастия к алкоголю и наркотическим веществам у подростков мужского пола. 1999 стр. 80–100.
  6. Дмитриева Н., Левина Л. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения личности/ Н. Дмитриева, Л. Левина. – М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – 188 с.
  7. Дружинин В.Н. Психология. СПб, Питер, 2001. – 484 с.
  8. Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 256с.
  9. Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. Бехтерева. 1991. №1. С. 8–15.
  10. Короленко Ц.П., Донских Т.А. Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире. – Новосибирск., 1990. — 224 с.
  11. Кулганов В., Белов В., Парфенов Ю.: Превентология. Профилактика социальных отклонений. Питер, 2014. – 304 с.
  12. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования // Эмоциональный стресс / Под ред. Л. Леви. – Л.: Медицина, 1970. – С. 178–208.
  13. Менделевич, В.Д. Психология девиантного поведения: учеб. пособие / В.Д. Менделевич. – М.: МЕДпресс, 2001. – 432с.
  14. Менделевич В., Руководство по аддиктологии, – СПб.: Речь, 2013. – 768 с.
  15. Мухамбетова, К.А. Влияние информационных технологий на личность: интернет-аддикция / К.А. Мухамбетова // Вестник Омского университета. – 2009. – № 3. – С. 37–40.
  16. Пятницкая И.Н. Профилактика токсикомании у подростков: задачи наркологии и психиатрии Вопросы наркологии. – 1988 №1 стр. 43–47.
  17. Фромм Э. Бегство от свободы Человек для себя. Минск. 2000 – 672 с.
  18. Шавамиш, В.В. Зависимое поведение школьников / В.В. Шавамиш. – СПб.: Медицинская пресса, 2001. – 176 с.
  19. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. — М.: Прогресс, 1996. – 342 с.
  20. Юрьева Л. Н., Больбот Т. Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика. Монография. Дншпропетровськ. «Пороги». 2006. – 16–19 с.
  21. Ялтонский В.М. Влияние наркотизации гашишем на акцентуации характера подростков с аддиктивным поведением и гашишной наркоманией М. 1991., стр. 41– 43.
  22. Ansbacher, H. L., & Ansbacher, R. The individual psychology of Alfred Adler: a systematic presentation in selections from his writings. Oxford England. 1956. p. 503.
  23. Freud, S. The Ego and the Id. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIX (1923– 1925): The Ego and the Id and Other Works, 1923. 1–66.
  24. Gleitman, H., Gross, J., Reisberg, D. Psychology. (8th ed.). New York, London. W.W. Norton and Company. 2011. p. 849.
  25. Young, K. S. Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. CyberPsychology and Behavior, 1(3), 1998. 237–244.

**ԴԵՎԻԱՆՏ-ՇԵՂՎՈՂ ՎԱՐՔԱԳԻԾԸ ՈՐՊԵՍ ՍՈՑԻԱԼ-
ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹ
(ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՊՐՈՑՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

ԱՐՄԻՆԵ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հոգեբանության ամբիոնի դասախոս,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու
armine_43@mail.ru

ԿԱՐԻՆԵ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հոգեբանության ամբիոնի մագիստրոս
karinenersisyan2000@gmail.com

Համառոտագիր

Դեխանտ միջավայրի ազդեցությունը հասարակության վրա, նրա բարոյականության տարածումը, շեղումների տարբեր դրսևորումների քանակի ավելացումը (հանցավոր վարքագիծ, ինքնասպանություններ, կախվածություններ) ժամանակակից սոցիալական իրավիճակի իրական պատկերն է, ինչով առանձնակի է արժևորվում աշխատանքի արդիականությունը: Այս առումով մեծ նշանակություն ունի դեխանտ անհատականության ձևավորման և շեղումների դրսևորման վրա սոցիալական հարաբերությունների ազդեցության հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը: Շեղված վարքագծի՝ որպես սոցիալ-հոգեբանական երևույթի ուսումնասիրության առանձնահատկությունները պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է դիմել անհատականության դեխանտության խնդրի վերաբերյալ տարբեր տեսակետների ավելի մանրամասն վերլուծությանը: Հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է նաև շեղված վարքագիծ ունեցող դեռահաս երեխաների թվի աճով: Շեղված վարքագծի խնդրի արդիականությունը հանգեցրեց նաև տարբեր ոլորտների մասնագետների՝ հոգեբանների, սոցիոլոգների, ուսուցիչների հատուկ հետաքրքրությանը դրա նկատմամբ, և, հետևաբար, կարծում ենք, որ այս խնդիրը միջառարկայական բնույթ է կրում: Միևնույն ժամանակ, շեղված վարք տերմինի շաղկապումը «սոցիալական նորմ» հասկացության հետ մեծապես բարդացնում է խնդիրը, քանի որ նորմայի սահմանները ցանկացած հասարակությունում շատ կամայական են և շարժական: Այս սոցիալական երևույթը պայմանավորող պատճառները, պայմանները և գործոնները բացատրելու, ինչպես նաև շեղված վարքագիծ ունեցող դեռահասների սոցիալ-հոգեբանական բնութագրերը պարզելու համար մենք սկսեցինք ուսումնասիրել այս խնդիրը սոցիալ-հոգեբանական համատեքստի տեսանկյունից:

Հետազոտության նպատակն է՝ բացահայտել դեռահասների դեխանտ-շեղված վարքի վրա ազդող այն հատկանիշներն ու գործոնները, որոնք համարվում են սոցիալ-հոգեբանական խնդիր:

Հոդվածում առաջադրել ենք հետևյալ **խնդիրները՝**

1. դիտարկել «դեխանտ-շեղված վարքագիծ» հասկացության բովանդակությունը.
2. վերլուծել դեխանտ վարքագիծ ունեցող դեռահասների հոգեբանական առանձնահատկությունները.

3. ուսումնասիրել և վեր հանել դեռահասների դեհանտ վարքի վրա ազդող հոգեբանական և սոցիալական գործոնները.

4. դիտարկել դեռահասների դեհանտ վարքի պատճառները և հաղթահարման ուղիները.

5. իրականացնել դեռահասների դեհանտ վարքի վրա ազդող սոցիալ-հոգեբանական գործոնների խնդրի էմպիրիկ ուսումնասիրություն:

Հոդվածում առաջադրել ենք հետևյալ վարկածը՝

- Ենթադրվում է, որ դեհանտ վարքագծին հակված դեռահասները բնութագրվում են արտահայտված անհանգստությամբ, բնավորության շեշտվածությամբ, ինքնագնահատականի անբավարարությամբ և ագրեսիայի բարձր մակարդակով, որն առաջանում է տարբեր սոցիալ-հոգեբանական անբարենպաստ գործոնների անմիջական ազդեցությամբ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ դեռահաս, դեհանտ վարք, հոգեբանական գործոն, սոցիալական գործոն:

ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН (НА ПРИМЕРЕ АРМЯНСКИХ ШКОЛ)

АРМИНЕ МУРАДЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
преподаватель кафедры психологии
кандидат психологических наук
armine_43@mail.ru

КАРИНЕ НЕРСИСЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
Магистрант кафедры психологии
karinenersisyan2000@gmail.com

Аннотация

Актуальность исследования обусловлена влиянием девиантной среды на общество, распространением его морали, увеличением количества различных проявлений девиантности (криминальное поведение, суицидальное поведение, зависимое поведение), что является реальностью современной социальной ситуации. В связи с этим большое значение имеет изучение проблем формирования девиантной личности и влияния социальных отношений на проявление отклонений. Для того, чтобы выявить специфику изучения девиантного поведения как социально-психологического феномена, необходимо обратиться к более детальному анализу различных точек зрения на проблему девиантности личности. Актуальность исследования также обусловлена растущим количеством детей подросткового возраста с девиантным поведением. Отмеченная актуальность проблемы девиантного, отклоняющегося, поведения обусловлена также особым интересом к ней специалистов различных областей – психологов, социологов, педагогов, и потому мы считаем, что данная проблема носит междисциплинарный характер.

Одновременно сопряженность термина «отклоняющееся поведение» с понятием «социальная норма» многократно усложняет проблему, поскольку границы нормы весьма условны и подвижны в любом обществе. Также для того чтобы объяснить причины, условия и факторы, детерминирующие это социальное явление, а также установить социально-психологические характеристики подростков с девиантным поведением, мы стали изучать данную проблему с ракурса социально-психологического контекста.

Цель исследования – выявление влияющих на девиантное поведение подростков тех особенностей и факторов, которые рассматриваются как социально – психологическая проблема.

Для достижения цели нашего исследования перед нами были поставлены следующие **задачи**:

1. Рассмотреть содержание понятия «девиантное поведение»;
2. Выделить психологические особенности подростков с отклоняющимся поведением;
3. Определить психологические и социальные факторы, влияющие на девиантное поведение подростков.
4. Рассмотреть причины девиантного поведения подростков.
5. Провести эмпирическое исследование проблемы социально-психологических факторов, влияющих на девиантное поведение подростков.

Гипотеза работы: предполагается, что подростки, склонные к девиантному поведению характеризуются наличием ярко выраженной тревожности, акцентуаций характера, неадекватностью самооценки и высоким уровнем агрессии под влиянием многообразных социально-психологических неблагоприятных факторов влияния и прямого воздействия.

Ключевые слова и фразы: подросток, девиантное поведение, психологический фактор, социальный фактор.

DEVIANT BEHAVIOR AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON (CASE STUDY OF THE ARMENIAN SCHOOLS)

ARMINE MURADYAN

International Scientific-Educational Center of the
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Department of Psychology, Lecturer
PhD in Psychological Sciences
armine_43@mail.ru

KARINE NERSISYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center
Department of Psychology, Master's degree Student
karinenersisyan2000@gmail.com

Abstract

Relevance of the study—The influence of a deviant environment on society, the spread of its morality, and the increase in the number of various manifestations of deviance (criminal behavior, suicidal behavior, addictive behavior) are the reality of the modern social situation. In this regard, the study of the problems of the formation of deviant personality and the influence of social relations on the manifestation of deviations is of great importance.

To clarify the specifics of the study of deviant behavior as a socio-psychological phenomenon, it is necessary to refer to a more detailed analysis of various points of view on the problem of personal deviance. The relevance of the study is also due to the growing number of adolescent children with deviant behavior. The noted relevance of the problem of deviant behavior has also led to a particular interest in it among specialists in various fields – psychologists, sociologists, and teachers. Therefore, we believe that this problem is interdisciplinary. At the same time, the conjugation of the term deviant behavior with the concept of “social norm” greatly complicates the problem since the boundaries of the norm are very conditional and fluid in any society. Also, to explain the causes, conditions, and factors that determine this social phenomenon, as well as to establish the socio-psychological characteristics of adolescents with deviant behavior, we began to study this problem from the perspective of the socio-psychological context.

The purpose of the study is to identify the characteristics and factors influencing the deviant behavior of adolescents, which is considered a socio-psychological problem.

To achieve the objective of our research, we have set the following tasks:

1. Consider the content of the concept of “deviant behavior”.
2. Identify the psychological characteristics of adolescents with deviant behavior.
3. Identify psychological and social factors influencing the deviant behavior of adolescents.
4. Consider the reasons for the deviant behavior of adolescents.
5. Conduct an empirical study of socio-psychological factors influencing adolescents' deviant behavior.

The work hypothesizes that the presence of pronounced anxiety, character accentuations, inadequate self-esteem, and a high level of aggression under the influence of various socio-psychological unfavorable factors and direct influence characterize

adolescents prone to deviant behavior.

Keywords and phrases: Teenager, deviant behavior, psychological factor, social factor.

Տեսական մաս

Դեռահասությունը (լատիներենից՝ «adolescere» նշանակում է մեծանալ) մարդու ֆիզիկական և հոգեբանական զարգացման անցումային տարիք է, որը տեղի է ունենում սեռական հասունացումից մինչև չափահասություն ընկած ժամանակահատվածում: Դեռահասության շրջանն առավել սերտորեն կապված է դեռահասության տարիքի հետ, թեև դրա ֆիզիկական, հոգեբանական և մշակութային արտահայտությունը կարող է սկսվել և ավարտվել ավելի ուշ **[1, էջ 139–158]:**

Դեռահասության երեք հիմնական փուլերը կարելի է առանձնացնել որպես՝

- Վաղ դեռահասություն (9–13 տարեկան) – բնութագրվում է հասակի աճով և երկրորդական սեռական հատկանիշների զարգացմամբ:
- Միջին դեռահասություն (14–15 տարեկան) – այս փուլն առանձնանում է ծնողներից առանձին ինքնության ձևավորմամբ, հասակակիցների խմբերի և հակառակ սեռի հետ նոր հարաբերություններով և փորձարկումներով:
- Ուշ դեռահասություն (16–19 տարեկան) – այս փուլում դեռահասների մոտ ձևավորվում են ֆիզիկական հատկություններ (նման մեծահասակների), ձևավորվում են որոշակի ինքնություն ու լավ ձևավորված կարծիքներ և գաղափարներ:

Դեռահասությունը անհատականության ձևավորման կրիտիկական շրջան է, իսկ սեռական հասունությունը աճ է ապահովում մի շարք մակարդակներում, ինչպիսիք են՝ ֆիզիկական, ինտելեկտուալ, զգացմունքային, սոցիալական և հոգևոր **[3, էջ 21–35]:**

Աշխարհում չափազանց կարևոր են դեռահասների և երիտասարդների շրջանում շեղված վարքի խնդիրները: Հասկապես մտահոգիչ է սոցիալական շեղումների տարածումը դեռահասների շրջանում, որոնք հասարակության սոցիալապես ամենաանպաշտպան և հոգեբանորեն խոցելի անդամներն են: Հոգեբանության բառարանը սահմանում է շեղված վարքագիծը որպես գործողությունների կամ անհատական գործողությունների համակարգ, որոնք շեղվում են սոցիալապես ընդունելի իրավական և էթիկական նորմերից **[2, էջ 37–48]:**

Ժամանակակից հասարակության հիմնական շեղումներն են դեռահասների ակրոհոլիզմը, թմրամոլությունը, մանկական մարմնավաճառությունը և հղիությունը: Բոյդը (2015) գեկուցել է, որ շատ երիտասարդներ օգտագործում են ծխախոտ, ամֆետամիններ, բարտիտուրատներ և հերոին: Նույն ուղղությամբ, Գորդոնը (2001) ցույց է տվել, որ ծխելը և թմրանյութերի օգտագործումը հիմնականում սոցիալական խնդիրներ են դալրոց հաճախող դեռահասների շրջանում: Գորդոնը նաև արձանագրել է, որ դեռահասների 90%-ը, որոնք անձնատուր են լինում ծխելուն, սկսել են դեռահասության տարիներին: Իդրիսը (2016) բացատրեց, որ ուսուցիչների, ինչպես նաև դպրոցի տնօրենների կողմից արձանագրվել են պաշտամունքի, սեռական բռնության, վանդալիզմի, շանտաժի, սպառնալիքների և ահաբեկման բազմաթիվ դեպքեր:

Հոգեբանական աղբյուրները շեղված վարքագիծը սահմանում են որպես անհատական գործողությունների համակարգ կամ շղթա, որոնք հակասում են ընդունված սոցիալական նորմերին և դրսևորվում են որպես անհավասարակշիռ մտավոր գործընթացներ՝ առանց հարմարվողականության, ինքնիրացման գործընթացների խաթարման և անհատի սեփական վարքի բարոյական և

գեղագիտական վերահսկողությունից խուսափելու:

Գիտական հասկացությունների հիմքը հաճախ հիմնված է ավտորիացի հոգեբան, հոգեբույժ և հոգեվերլուծաբան Ջիզմունդ Ֆրեյդի այն մտքի վրա, որ շեղված վարքի պատճառը կոնֆլիկտների առկայությունն է, որոնք առաջանում են անհատի գիտակցության մեջ, այսինքն՝ անգիտակցական ազդակների միջև: «Այն»-ի և «Ես»-ի և «Սուպերեգոյի» սոցիալական սահմանափակումների մասին:

Հարկ է նաև նշել, որ շեղված վարքագծի հիմնական գործոններն առավել հաճախ դրսևորվում են կոգնիտիվ աղավաղումների, բացասական կյանքի փորձի, հուզական խնդիրների, ինքնագնահատականի և ձգտումների անբավարար մակարդակի, արտացոլման վատ զարգացման, արժեքների բախման, կարիքների և նրանց բավարարելու համար ձևերի տարբերությունների մեջ:

Հոգեբանական գործոններն են նաև՝

- Կրթության պայմանների և մեթոդների անհամապատասխանությունը երեխայի անհատական առանձնահատկություններին. զարգացման ցանկացած շեղում առաջացնում է հետագա կրթությունը դիտարկելու անհրաժեշտություն, որը պետք է խթանի որոշակի կարողությունների զարգացման՝ ճանաչողական, զգայական և կամային առումներով,

- փոխհատուցման մեխանիզմների մշակում;

Դեռահասության շրջանում զարգացման բարդությունն ու յուրահատկությունը հանգեցնում է առավել համապատասխան և օպտիմալ կրթական միջամտությունների տրամադրման անհրաժեշտությանը՝ հաշվի առնելով այս աշխարհի խնդիրները: Սոցիալական առումով դեռահասության փուլը առաջնային սոցիալականացման շարունակությունն է: Այսինքն՝ այս տարիքի դեռահասները, որպես կանոն՝ ուսանողներ, կախվածություն ունեն իրենց ծնողներից/պետությունից, և առաջատար գործունեությունը կրթությունն է: Դեռահասության խնդիրներ, որոնց անտեսումը հանգեցնում է վարքի շեղումների, դրանք ներառում են՝ հասունացում (սրտանոթային համակարգի անբավարար զարգացում, դեռահասների ֆիզիկական և մտավոր բարեկեցության վրա ազդող, էնդոկրին համակարգի «հորմոնալ փոթորիկ» սեռական հասունացման ժամանակ, որն արտահայտվում է դյուրագրգռության ավելացմամբ, հուզական անկայունությամբ, մեծահասակների հետ հարաբերությունների սրմամբ) **[6,51–63]**:

Շեղված վարքի մեխանիզմները հասկանալու հոգեբանական մոտեցումները մեծապես հիմնված են սուբյեկտիվ գործոնների վրա, որոնցից ամենակարևորը երեխայի հարմարվելու, ինքնիրացման հնարավորություններ զարգացնելու և «Ես-կոնցեպցիայի» ամբողջականությունը չխախտելու կարողությունն է:

Շեղված վարքագծի կանխարգելման մեխանիզմների հետ կապված խնդիրների անբավարար ուսումնասիրությունը, այդ խնդիրների շարունակական սրությունը և դրանք ավանդական հետազոտության շրջանակներում լուծելու անկարողությունը հանգեցրել են նրան, որ վերջին 20–25 տարիների ընթացքում օտարերկրյա հոգեբանները զարգացրել են հետազոտություն, որի նպատակն է գտնել փոփոխականներ և գործոններ, որոնք բարելավում են, փոխում են, մարդու արձագանքը շրջակա միջավայրի բացասական ազդեցություններին: Օտարերկրյա հետազոտողները, ինչպես նաև հայրենի գիտնականները, անչափահասների հանցագործության կանխարգելումն ընկալում են դեռահասների վարքի, ապրելակերպի, մտածելակերպի և այլնի վրա ակտիվ ազդեցությամբ: Օրինակ՝ դեռահասների շրջանում շեղված վարքի կանխարգելման հիմքը, Բ. Պ. Բուանկայի (1990) պատկանելության տեսության համաձայն, մանկավարժական գործողություններն են՝ նվազեցնելու դեռահասների անհանգստության մակարդակը, տրամադրելու սոցիալական աջակցություն (հուզական, գնահատող, տեղեկատվական, գործիքային), նվազեցնում է դեռահասների միայնության աստիճանը, ներառյալ հուսահատությունը, դեպրեսիան, ձանձրույթը,

անհրապույրության զգացումը, հիմարությունը և վտանգի մշտական զգացումը [5, էջ 57-60]:

Կենտրոնանալով դեռահասների վարքագծի և սոցիալական հարաբերությունների նոր ձևերի ձևավորման և տարածման գործում խորհրդանշական մոդելավորման դերի վրա՝ Ա. Բանդուրան, Ֆ. Լ. Մենլավը (1968), առաջարկվում է, որ երեխաները հակված են ընդօրինակելու այն, ինչ տեսնում և լսում են, քանի որ նրանց վարքը հիմնված է այլ մարդկանց վարքագծի վրա: Հետևաբար, դեռահասների շեղված վարքագծի կանխարգելման և դրա նկատմամբ վերահսկողության ամենամեծ պատասխանատվությունը կրում է ընտանիքը:

Ընտանիքում վստահելի հարաբերությունների հաստատումը, ծնողների կրթական ներուժի և նրանց մշակութային և կրթական մակարդակի բարձրացումը, դեռահասի հոգեբանության և ֆիզիոլոգիայի իմացությունը, ինչպես նաև երեխայի վախերն ու մտահոգությունները շեղված վարքագծի կանխարգելման անփոխարինելի պայման են՝ ընտանիքի մակարդակով [4, էջ 175-190]:

Հետազոտական մաս

Մեր հետազոտությունն իրականացվել է Արմավիրի մարզում՝ Նորակերտի միջնակարգ դպրոցում:

Մեթոդաբանական հիմքը համակարգային վերլուծության և սինթեզի, ինչպես նաև՝ գիտական ընդհանրացման մեթոդների համակցությունն է (բարդ և համակարգային): Ընտրվել են դիտման, հոգեբանական զրույցի, հետազոտության և հարցազրույցի մեթոդները: Տվյալները մշակվել են քանակական և որակական վերլուծության միջոցով, մասնավորապես օգտագործվել է Պիրսոնի հարաբերակցությունը «Excel» ծրագրում:

Հետազոտական բազա. Հետազոտությանը մասնակցել է միջին և բարձր դեռահասության տարիքի 30 երեխա (13-16 տարեկան): Դեռահասների շեղված վարքագծի հակվածության մասին տեղեկատվությունը տրամադրվել է դպրոցի հոգեբանի կողմից, այնուհետև՝ նախնական դիտարկումների և մեր կիրառած մեթոդների օգնությամբ:

Ուսումնասիրության նպատակը՝ բացահայտել դեռահասների շեղված վարքի վրա ազդող հատկանիշներն ու գործոնները, որոնք համարվում են սոցիալ-հոգեբանական խնդիր:

Ուսումնասիրությունն անցկացնելու համար մենք ընտրել ենք 3 մեթոդիկա.

1. Շեղված վարքի հակվածության որոշում (Ա. Ն. Օրել)
2. Անհանգստության մակարդակի ինքնագնահատման սանդղակ (2. Դ.Սպիլբերգեր, Յու. Լ. Խանին)
3. Շեղված վարքագծի հակման ախտորոշման մեթոդիկա՝ Լեյս Է.Վ. (SDP)

Շեղված վարքի հակվածության ախտորոշման մեթոդիկա (SOP) ստանդարտացված թեստային հարցաշար է, որը նախատեսված է չափելու դեռահասների պատրաստակամությունը (հակվածությունը)՝ շեղված վարքի տարբեր ձևեր իրականացնելու համար: Հարցաթերթիկի սանդղակները բաժանված են տեսական և գործնական: Տեսական սանդղակներն ուղղված են շեղված վարքի փոխկապակցված ձևերի համալիրի հոգեբանական բովանդակության չափմանը, այսինքն՝ այդ վարքային դրսևորումների հետևում ընկած սոցիալական և անձնական վերաբերմունքին: Գործնական սանդղակը նախատեսված է չափելու սուբյեկտի նախատրամադրվածությունը՝ տրամադրելու իր մասին սոցիալապես հաստատված տեղեկատվություն, գնահատելու հարցաշարի արդյունքների հավաստիությունը որպես ամբողջություն, ինչպես նաև ուղղելու արդյունքները տեսական սանդղակների վրա՝ կախված սուբյեկտի վերաբերմունքի շեղվածությունից դեպի սոցիալապես ցանկալի պատասխաններ:

2. Անհանգստության մակարդակի ինքնագնահատման սանդղակ (2. Գ.Սպիլբերգեր, Յու. Լ. Խանին)

Այս թեստը տեղեկատվական միջոց է՝ տվյալ պահին անհանգստության մակարդակը (ռեակտիվ անհանգստությունը որպես վիճակ) և անձնական անհանգստության (որպես մարդու կայուն հատկանիշ) մակարդակը գնահատելու համար:

Ռեակտիվ անհանգստությունը բնութագրվում է լարվածությամբ, անհանգստությամբ և նյարդայնությամբ: Անձնական շատ բարձր անհանգստությունն ուղղակիորեն կապված է ներքոտիկ կոնֆլիկտի առկայության, հուզական և ներքոտիկ խանգարումների և հոգեւտմաստիկ հիվանդությունների հետ:

3.Շեղված վարքագծի հակման ախտորոշման մեթոդիկա Լեյս Է. Վ. (SDP) Մեթոդիկան նախատեսված է չափելու և գնահատելու տարբեր տեսակի շեղված վարք ունեցող դեռահասների դեզադապտացիայի ծանրությունը: Կախվածության (AP), ինքնավնասաբեր վարքագծի (SP), ագրեսիվ վարքագծի (AP), հանցավոր վարքագծի (DP), սոցիալապես պայմանավորված վարքագծի (SBP) ցուցիչները որոշվում են հարցերի բովանդակությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրը. գնահատվում է հարցաթերթիկի սանդղակի միավորներով:

Հետազոտության արդյունքում ստացանք հետևյալ պատկերը՝

Ըստ Դեխանտ վարքագծի հակման ախտորոշման մեթոդիկայի՝ արդյունքները արտահայտվել են՝ ըստ համապատասխան սանդղակների:

Սոցիալական ցանկալիության սանդղակ-Հարցվողներից 6-ն ունեն կասկածամտության բարձր, 15-ը՝ միջին, 9-ը՝ ցածր աստիճան:

Նորմերի և կանոնների հաղթահարման միտումների սանդղակ - 30 հարցվողներից 16-ի մոտ բացահայտվել է սուբյեկտների ոչ կոնֆորմիստական վերաբերմունքի խստություն, 9-ը միտում է դրսևորել հետևելու կարծրատիպերին և վարքագծի ընդհանուր ընդունված նորմերին, 5-ի մոտ բացահայտվել է ոչ կոնֆորմիստական միտումների ծայրահեղ արտահայտում:

Կախվածությունն առաջացնող վարքի հակվածության սանդղակ-30 հարցվողներից 5-ի մոտ բացահայտվել է կախվածության վիճակների ընդգծված հոգեբանական անհրաժեշտության առկայություն, 30 հարցվածներից 10-ի մոտ հայտնաբերվել է իրականությունից փախչելու նախատրամադրվածություն, 30 հարցվողներից 15-ը ցուցաբերել են լավ սոցիալական վերահսկողություն վարքային ռեակցիաների նկատմամբ:

Ինքնավնասող և ինքնառչնչացնող վարքագծի հակվածության սանդղակ. 30 հարցվողներից 22-ը ցույց է տվել ինքնառչնչացնող վարքագիծ իրականացնելու ցածր աստիճան, 8-ը ցույց է տվել սեփական կյանքի ցածր արժեքը, ռիսկի դիմելու հակվածություն:

Ագրեսիայի և բռնության հակվածության սանդղակ. 30 հարցվողներից 5-ը ագրեսիվ հակումներ են ցուցաբերել, 11-ի մոտ ագրեսիվ միտումներ չեն արտահայտվել, 30 հարցվածներից 14-ի մոտ հայտնաբերվել է անձի ագրեսիվ կողմնորոշում այլ մարդկանց հետ հարաբերություններում:

Զգացմունքային ռեակցիաների կամային վերահսկման սանդղակ - 30 հարցվողներից 17-ը դրսևորել է խիստ ինքնատիրապետում ցանկացած վարքային հուզական ռեակցիաների, 13-ը ցույց է տվել հուզական ոլորտի կամային վերահսկման թուլություն:

Հանցավոր վարքի հակվածության սանդղակ-30 հարցվողներից 11-ը ցույց է տվել սոցիալական վերահսկողության բարձր մակարդակ, 4-ը դրսևորել է հանցավոր վարքագծի բարձր պատրաստականություն, 15-ի մոտ հայտնաբերվել է հանցագործության հակումներ և սոցիալական վերահսկողության ցածր մակարդակ:

Կանանց սոցիալական դերի ընդունման սանդղակը - Բոլոր իգական սեռի

հարցվողները մերժում են կնոջ սոցիալական դերը, մերժում են ավանդաբար կանացի արժեքները և նախատրամադրված են իրականացնելու տղամարդու վարքային կարծրատիպերը, ընդունում են տղամարդկանց արժեքային համակարգը և համեմատաբար բարձր աստիճանում են դնում սեփական և ուրիշների ագրեսիան. նմանատիպ արդյունքներ են հայտնաբերվել նաև տղամարդ հարցվողների շրջանում:

2. Անհանգստության մակարդակի ինքնագնահատման սանդղակ (2. Դ.Սպիլբերգեր, Յու. Լ. Խանին)

Ինքնագնահատականի սանդղակը բաղկացած է երկու մասից՝ տվյալ պահին անհանգստության մակարդակը (ռեակտիվ անհանգստությունը որպես վիճակ) և անձնական անհանգստության (որպես մարդու կայուն հատկանիշ)

Ռեակտիվ անհանգստություն – 30 հարցվողներից 7-ը ցույց է տվել անհանգստության բարձր մակարդակ, այս մակարդակը կարող է առաջացնել ուշադրության թուլացում, ինչպես նաև համակարգման խախտում, 15-ը ցուցաբերել է անհանգստության միջին մակարդակ, որը բնութագրվում է լարվածությամբ, անհանգստությամբ և նյարդայնությամբ, 8-ի մոտ անհանգստության ցածր մակարդակ է հայտնաբերվել, ինչը անհատի կողմից բարձր անհանգստության ակտիվ ձնշելու արդյունքն է՝ իրեն «լավագույն լույսի ներքո» դրսևորելու համար:

Անհատական անհանգստություն

30 հարցվողներից 9-ը ցույց է տվել անհանգստության բարձր մակարդակ, ինչը վկայում է նևրոտիկ կոնֆլիկտի հնարավոր առկայության մասին, 16-ը ցուցաբերել է անհանգստության միջին մակարդակ, քանի որ անհանգստությունը բացասական հատկանիշ չէ, անհանգստության այս մակարդակը «օգտակար անհանգստության» անհատական օպտիմալ մակարդակն է, 5-ի մոտ հայտնաբերվել է անհանգստության ցածր մակարդակ, որը բնութագրում է վիճակը որպես դեպրեսիվ, ոչ ակտիվ, մոտիվացիայի ցածր մակարդակ:

3. Շեղված վարքագծի հակման ախտորոշման մեթոդիկա Լեյս Է.Վ. (SDP)

Լրացված ձևը մշակվում է, հաշվարկվում են սոցիալապես պայմանավորված վարքագծի (SOP), հանցագործ վարքագծի (DP), կախվածության (AD), ագրեսիվ վարքի (AP), ինքնավնասաբեր վարքի (SP) ցուցանիշները.

Սոցիալապես պայմանավորված վարքագիծ (SOP)

30 հարցվողներից 7-ը ցույց է տվել խմբում հարմարվողականության բարձր մակարդակ, բայց մինևույն ժամանակ նշանակալի խմբի հետ սերտ միաձուլման վկայություն, որը կարող է լինել այլ մարդկանցից կամ հաղորդակցությունից կախվածության դրսևորումներից մեկը: 30 հարցվողներից 18-ը ցույց են տվել միջին արժեքներ, ինչը դեռահասության նորմ է, 5-ը ցույց է տվել ցածր ցուցանիշ, ինչը վկայում է հարմարվողականության բացակայության, իսկ որոշ դեպքերում՝ մեկուսացման, զսպվածության և գաղտնիության մասին:

Հանցավոր վարքագիծ (DP)–30 հարցվողներից 10-ն ունեցել է հանցավոր վարքագծի հակվածության միջին մակարդակ, 30 հարցվողներից 20-ը՝ ցածր մակարդակի հակվածություն հանցավոր վարքի:

Կախված վարքագիծ (AD)–30 հարցվողներից 4-ը ցուցաբերել է կախվածության վարքագծի բարձր ցուցանիշ, 4 հարցվողների մոտ՝ միջին ցուցանիշ, իսկ 22 հարցվողների մոտ կախվածության դրսևորումներ չեն եղել:

Ագրեսիվ վարքագիծ (AP)–30 հարցվողներից 5-ը ունեցել է ագրեսիվ վարքագծի բարձր ցուցանիշ, 7 հարցվածների մոտ՝ ագրեսիվ վարքի հակվածության միջին ցուցանիշ, 18 հարցվածների մոտ ագրեսիվ վարքի հակում չի եղել:

Ինքնավնասող վարքագիծ (SP)–30 հարցվողներից 6-ը ցույց է տվել ինքնավնասող վարքի հակվածության բարձր ցուցանիշ, 30 հարցվողներից 7-ը՝

ինքնավնասող վարքագծի հակվածության միջին ցուցանիշ, 30 հարցվողներից 17-ը ինքնավնասող վարքի հակվածության նշաններ չեն ցուցաբերել:

Եզրակացություն

Դեռահասների շեղված վարքագծի հակվածության տեսության ուսումնասիրության և 13-16 տարեկան դեռահասների շրջանում գործնական վերլուծության արդյունքում՝ դեռահասների մոտ շեղված վարքի հակվածության հիմնական հոգեբանական ասպեկտները դիտարկելու համար կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները՝

Մեր հետազոտությունը ցույց է տվել, որ դեռահասների դեհանտ վարքագծի հակումը հաճախ հանգեցնում է դեռահասի աննորմալ զարգացման և սոցիալական զարգացման դժվարությունների՝ հիմնված արտաքին գործոնների ազդեցության վրա, ինչպիսիք են՝ դեռահասների ընտանիքներում առկա խնդիրները, սոցիալական հարաբերությունները, դեռահասների դիրքը հասարակության մեջ և այլն:

Ելնելով ստացված արդյունքներից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ սուբյեկտների շեղված վարքագծի ամենատարածված ձևերն են՝ նորմերը և կանոնները խախտելու միտումը, ավտոագրեսիվ վարքագիծը և կամային վերահսկողության թուլությունը, հակումային և հանցավոր վարքագծի նկատմամբ չափավոր միտումը, ինչպես նաև բավականին տարածված են ագրեսիան և բռնությունը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Պետրովսկի Ա.Վ., Տարիքային և մանկավարժական հոգեբանություն, Երևան, 1977 թ.:
2. Александров А.А. Нарушение поведения у подростков, как один из критериев оценки степени психопатизации. В кн. «Патологическиенарушения поведения у подростков» Л., 1973.
3. Алмазов Б.Н. Психическая средовая дезадаптация несовершенно.них. – Свердловск, УрГУ, 1986.стр 150.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. М., Изд. МГУ, 1997.стр 304.
5. Бадмаев С. А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьника. М., изд. Магистр, 1999.
6. Змановская. Е.В. Девиантология. (Психология отклоняющегося поведения). М., ИЦ «Академия», 2008.стр 287.

ԳԵՍՏՐՈՒԿՏԻՎ ՄՈՏԻՎԱՑԻԱՅԻ, ՀՈՒԶԱԿԱՆ ԱՅՐՄԱՆ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՍԹՐԵՍԻ ՓՈԽԿԱՊՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆՈՆԱ ԳՅՈՒԼԱՄԲԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հայցորդ
nona.gyulambaryan@gmail.com

Համառոտագիր

Այս հոդվածում ուսումնասիրվում են մասնագիտական սթրեսի, հուզական այրման և դեստրուկտիվ մոտիվացիայի դրսևորման առանձնահատկությունները: Մասնագիտական սթրեսը բնութագրվում է որպես աշխատակցի սթրեսային հոգեվիճակ, որն առաջացել է հուզական առումով բացասական ազդեցություն ունեցող գործոնների հետևանքով՝ կապված աշխատակցի մասնագիտական գործունեության հետ:

Հուզական այրումը աշխատանքային գործընթացում անձի անձնային և մասնագիտական որոշակի փոփոխությունների արդյունք է: Թեպետ այն գերազանցապես ի հայտ է գալիս անձի մասնագիտական զարգացման գործընթացում, այնուամենայնիվ, հուզական այրման գործընթացը մեծապես կապված է մասնագիտական սթրեսի առաջացման հետ: Ուստի տվյալ հետազոտության մեջ մենք հիմնվում ենք Կ.Մասլաչի դինամիկ մոդելի վրա, ենթադրելով, որ հուզական այրումը մասնագիտական զարգացման և մարդու հուզական և մոտիվացիոն փոփոխությունների արդյունք է: Ըստ ընտրված մոդելի՝ հուզական այրումը հասկացվում է որպես բացասական հոգեբանական փորձառությունների և դեստրուկտիվ մոտիվացիայի համակցություն, որն առաջանում է մասնագիտական սթրեսային դժվար իրավիճակների երկարաժամկետ պահպանման և դրանց հաղթահարման անկարողության պայմաններում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ դեստրուկտիվ մոտիվացիա, մասնագիտական սթրես, հուզական այրում, աղապտացիա, հաջողության մոտիվացիա:

ВЗАИМОСВЯЗЬ ДЕСТРУКТИВНОЙ МОТИВАЦИИ, ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТРЕССА

НОНА ГЮЛАМБАРЯН

Национальная академия наук Республика Армения
Международный научно-образовательный центр,
соискатель
nona.gyulambaryan@gmail.com

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности профессионального стресса, эмоционального выгорания и проявления деструктивной мотивации. Профессиональный стресс характеризуется как стрессовое состояние работника, вызванное факторами, оказывающими негативное эмоциональное воздействие, которые связаны с профессиональной деятельностью работника.

Эмоциональное выгорание является результатом определенных личностных и профессиональных изменений в рабочем процессе. Хотя оно проявляется в процессе профессионального развития человека, однако процесс эмоционального выгорания тесно связан с возникновением профессионального стресса. Поэтому в данном исследовании мы опираемся на динамическую модель К. Маслача, полагая, что эмоциональное выгорание является результатом профессионального развития и эмоционально-мотивационных изменений личности. Согласно выбранной модели, под эмоциональным выгоранием понимается сочетание негативных психологических переживаний и деструктивной мотивации, возникающее в условиях длительного сохранения сложных профессиональных стрессовых ситуаций и невозможности их преодоления.

Ключевые слова и фразы: деструктивная мотивация, профессиональный стресс, эмоциональное выгорание, адаптация, мотивация успеха

INTERCONNECTION OF DESTRUCTIVE MOTIVATION, EMOTIONAL BURNOUT, AND PROFESSIONAL STRESS

NONA GYULAMBARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific Educational Center

PhD student

nona.gyulambaryan@gmail.com

Abstract

This article discusses the features of professional stress, emotional burnout, and manifestations of destructive motivation. Professional stress is characterized as the stressful state of an employee caused by factors that have a negative emotional impact that is associated with the employee's professional activities.

Emotional burnout is the result of certain personal and professional changes in the work process. Although it manifests itself in the process of a person's professional development, the process of emotional burnout is closely related to the occurrence of professional stress. Therefore, in this study we rely on the dynamic model of K. Maslach, believing that emotional burnout is the result of professional development and emotional and motivational changes in personality. According to the chosen model, emotional burnout is understood as a combination of negative psychological experiences and destructive motivation that occurs in conditions of long-term persistence of complex professional stressful situations and the impossibility of overcoming them.

Keywords and phrases: destructive motivation, professional stress, emotional burnout, adaptation, motivation for success

Ներածություն

Մասնագիտական սթրեսը կարող է սահմանվել որպես սթրեսային հոգեվիճակ, որը կարող է ուղեկցել աշխատակցին իր մասնագիտական գործունեության ընթացքում: Մասնագիտական սթրեսի հաղթահարման դժվարությունները հանգեցնում են հուզական այրման ախտանիշների դրսևորմանը: Այդ հոգեբանական գոյացությունները փոխազդում են միմյանց՝ առաջացնելով աշխատանքային մոտիվացիայի դեստրուկտիվ ձևեր և մեխանիզմներ: Ուստի, այդ երույթներն ազդում են աշխատանքային գործունեության ընթացքում հոգեկան առողջության վրա և պահանջում են համալիր հետազոտություն և վերլուծություն:

Գրականության վերլուծություն

Տեսաբան Հանս Սելյեն սթրեսը ներկայացնում է որպես մարմնի ոչ հատուկ հարմարվողական ռեակցիաների համալիր այն պահանջների հանդեպ, որոնք ի հայտ են գալիս սթրեսային գործոնների ազդեցության պատճառով:

Հ. Սելյեն առանձնացրեց սթրեսի երկու տեսակ՝ բարենպաստ սթրես (որն «օգնում է» մարմնին «ազդանշան» տալ և մոբիլիզացնել իմունային համակարգը) և վնասակար հյուսվածություն առաջացնող սթրես, որը բացասաբար է անդրադառնում անձի ֆիզիկական և հոգեկան առողջության վրա և կարող է հանդիսանալ հոգեսոմատիկ հիվանդությունների զարգացման խթան: Միևնույն ժամանակ հեղինակի կողմից վեր են հանվել որոշ պայմաններ, որոնք ազդում են սթրեսի այս կամ այն տեսակի դրսևորման վրա [6]:

Հոգեբանագիտական գիտակարգում մասնագիտական գործունեության ընթացքում սթրեսի առաջացման գործընթացը ներկայացվում է երեք հիմնական փուլերով.

1. Զգացմունքային արձագանք տազնապայնություն առաջացնող արտաքին ազդակի հանդեպ: Օրգանիզմը ենթարկվում է արտաքին միջավայրից ստացվող որոշակի ազդակի՝ ինչի արդյունքում տեղի է ունենում մարմնի համապատասխան ռեակցիան: Օրգանիզմի ռեգիստենտությունը արտաքին գրգռիչների նկատմամբ նվազում է, վարքագիծը փոփոխության է ենթարկվում (օրինակ՝ հանգիստ, զուսպ մարդը դառնում է ինպուլսիվ, ագրեսիվ): Այս փուլի տևողությունը խիստ անհատական է: Որոշ անձանց մոտ սթրեսը կուտակվում է բույների, իսկ որոշների մոտ կարող է զարգանալ մի քանի շաբաթվա ընթացքում:

2. Դիմադրություն և հարմարվողականություն: Այս փուլում օրգանիզմը մաքսիմալ ակտիվանում է, իսկ գրգռիչ նկատմամբ դիմադրողականությունը մեծանում: Քանի որ սթրեսն ունի երկարաժամկետ ազդեցություն, օրգանիզմը աստիճանաբար հարմարվում է դրան:

3. Քայքայում: Սթրեսային գործոնների երկարատև ազդեցության դեպքում առկա անձնային ռեսուրսներն աստիճանաբար սպառման միտում են ցուցաբերում **[1; 3; 7]:**

Ելնելով սթրեսորի տեսակից և դրա ազդեցության բնույթից՝ որոշվում են սթրեսի տեսակները, որոնցից ամենատարածվածներն են ֆիզիոլոգիական սթրեսը և հոգեբանական սթրեսը: Ֆիզիոլոգիական սթրեսը մարմնի ֆիզիոլոգիական արձագանքն է սթրեսային գործոնների: Ի տարբերություն ֆիզիոլոգիական սթրեսի, հոգեբանական սթրեսն ունի մի շարք բնորոշ գծեր, որոնցից սովորաբար նշվում է սթրեսային իրավիճակի վրա ակտիվորեն ազդելու անձի պատրաստականության աստիճանը, սթրեսի հաղթահարման մոտիվացիոն և հարմարվողական գործոնները, հուզական այրման մակարդակը և այլն **[2; 3; 4]:**

Մասնագիտական սթրեսը արտաքին միջավայրային ազդակների հանդեպ ռեակցիաների համալիր է, որն ազդեցություն է ունենում աշխատակցի և ամբողջ կազմակերպության աշխատանքի արդյունավետության վրա: Սովորաբար սթրեսը, որպես ադապտիվ համախտանիշ, մեկնաբանվում է աշխատանքի մոբիլիզացման և արդյունավետության բարձրացման կարևորագույն գործոն: Դրա հետ մեկտեղ հեղինակների կողմից մատնանշվում է, որ ադապտացիայի ձախողման կամ խաթարման հետևանքով մասնագիտական սթրեսը կարող է հանգեցնել հուզական այրմանը: Այլ խոսքերով, եթե աշխատանքային գործունեության ընթացքում արտաքին սթրեսորների հանդեպ հարմարման կամ հաղթահարման գործընթացները խաթարվում են, ապա տեղի են տալիս հուզական այրման տարաբնույթ դրսևորումների **[5; 14]:** Հատկանշական է նաև, որ սթրեսի և հուզական այրման տարբերակիչ գործոն են հանդիսանում նաև աշխատակցի աշխատանքային հաջողությունները, որոնց հասնելու և պահպանելու մոտիվացիան հաճախ հանգեցնում է հուզական այրմանը: Այս համատեքստում աշխատանքային հաջողությունների պերֆեկցիոնիստական դրսևորակները կարող են դիտարկվել որպես դեստրուկտիվ մոտիվացիայի առաջացման գործոն: Այսպես, թեպետ սթրեսն ինքնին չի հանդիսանում աշխատակցի հուզական այրման պատճառը, այդուհանդերձ, մասնագիտական սթրեսի չհաղթահարման պարագայում ի հայտ են գալիս դեստրուկտիվ ախտանիշներ, որոնք բացասաբար են ազդում անձի ֆիզիկական և հոգեկան առողջության վրա:

Հուզական սթրեսի չափավոր դրսևորման դեպքում մասնագիտական գործունեության մեջ անձի ձեռքբերումները համեմատաբար բարձր են, սակայն ցածր և բարձր մակարդակի հուզական սթրեսի դեպքում դրանք կարող են նույնիսկ զիջել նորմալ պայմաններում աշխատանքային գործունեության մեջ արձանագրվող ձեռքբերումներին:

Մասնագիտական սթրեսն ունի իր առանձնահատկությունները՝ կախված մարդու գործունեության տեսակից, կոնկրետ մասնագիտությունից և առաջանում է այս մասնագիտական գործունեության ընթացքում:

Մի շարք հեղինակների կողմից մասնագիտական սթրեսը բաժանվում է մի քանի տեսակների՝ տեղեկատվական, հուզական և հաղորդակցական [1; 5; 15]:

Տեղեկատվական սթրեսն առաջանում է տեղեկատվական գերծանրաբեռնվածությունից, երբ աշխատակիցը չի կարողանում գլուխ հանել իրեն հանձնարարված առաջադրանքից և չի հասցնում կարևոր որոշում կայացնել սահմանափակ ժամկետների պայմաններում: Տեղեկատվական սթրեսը կարող է պայմանավորված լինել նաև տեղեկատվության պակասով, ինչը հանգեցնում է իրավիճակի անորոշության, մասնագիտական գործունեության տեղեկատվական պարամետրերի չափազանց հաճախակի կամ անսպասելի փոփոխության:

Պրոֆեսիոնալ գործունեության մեջ հուզական սթրեսը առաջանում է, երբ առկա է աշխատանքի կամ գործընկերոջ հետ խզման իրական կամ ենթադրյալ վտանգ: Հուզական սթրեսը ուժեղանում է այն դեպքում, երբ կանխատեսվող խզումը վերաբերում է առավել նշանակալի սոցիալական կապերին՝ հարազատ մարդու, արժեքավոր աշխատանքային միջավայրի հետ: Ուստի, հուզական սթրեսն անմիջական կերպով ներագդում է անձի հաղորդակցական դաշտի վրա, առաջացնում կամ խորացնում հաղորդակցական սթրեսածին իրավիճակները: Դեստրուկտիվ մոտիվացիան զարգանում է այն դեպքում, երբ, մի կողմից, անձը մոտիվացվում է պահպանելու հարազատ միջայրում հաղորդակցական կապերը, իսկ մյուս կողմից, շարունակվում է տեղեկատվական, հուզական կամ հաղորդակցական սթրեսորների ազդեցությունը անձի աշխատանքային գործունեության և հաղորդակցման վրա: Այլ կերպ ասած, մոտիվացիայի դեստրուկտիվ բնույթն արտահայտվում է սթրեսի հաղթահարման անկարողության, հուզական այրման ախտանիշների, հուզական սպառման և աղապտիվ կարողությունների թուլացման պայմաններում: Անձը ձգտում է շտկել առկա իրողությունը, սակայն անկարող է դառնում մշակելու այնպիսի վարքային մոդելներ, որոնք ուղղված կլինեն սթրեսի աղբյուրի բացահայտմանն ու հաղթահարմանը, հաճախ մոտիվացվում է կատարելու այնպիսի գործողություններ, որոնք ոչ թե միտված են լուծելու կուտակված խնդիրները, այլ ընդհակառակն, շարունակելու կամ խորացնելու սթրեսորների ազդեցությունը: Այլ խոսքերով, դեստրուկտիվ մոտիվացիան հիմնականում ուղղվում է սթրեսային իրավիճակի հետևանքների, այլ ոչ թե պատճառի շտկմանը: Որպես արդյունք, ի հայտ եկած հաղորդակցական սթրեսը դրսևորվում է աշխատանքային կոլեկտիվի խորացող անբարենպաստ հոգեբանական մթնոլորտի և աշխատակիցների ներխամաբային համախմբվածության ցածր մակարդակի միջոցով: Այդ իսկ պատճառով աշխատանքային գործունեության մեջ դեստրուկտիվ մոտիվացիոն նշանակություն ունի

- հաղորդակցական ագրեսիան,
- հոգեբանական լարված մթնոլորտը,
- տեղեկատվական անորոշությունը,
- որոշումներ կայացնելու համար անբավարար ժամանակը,
- մեկ անձի կողմից պատասխանատվության կրումը,
- աշխատանքային կոլեկտիվում փոխօգնության ձևերի խաթարումը,
- մասնագիտական սթրեսի երկարաժամկետ բնույթը, այլ:

Դեստրուկտիվ մոտիվացիայի և մասնագիտական սթրեսի փոխկապվածությունն արտահատվում է նաև աշխատանքային գործընթացի անվերջանալի ընթացքի պայմաններում, երբ աշխատակիցն այլևս չի ակնկալում, որ իր աշխատանքային հանձնարարությունը կունենա իր տրամաբանական ավարտը և նա հնարավորություն կունենա ժամանակավորապես լիցքաթափվելու: Անվերջ պատրաստ և գործունյա լինելու ախտանիշը հաճախ հանդիպում է սոցիալական աշխատողների, փրկարարների, արտակարգ իրավիճակներում ներգրավված մասնագետների շրջանում: Նման աշխատանքային պայմաններում, եթե

բացակայում են աշխատանքի և հանգստի, գործառույթների փոխարինելիության սկզբունքները, ապա աշխատանքային մոտիվացիան հեշտությամբ ձեռք է բերում դեստրուկտիվ կողմեր՝ աշխատանքային ակտիվությունը «փոխարինվում է» հաղորդակցական ագրեսիայի, միանձնյա պատասխանատվության գործոնը «հանգեցնում է» որոշում կայացնելու ձգձգմանը, տեղեկատվական անորոշությունը «ստիպում է» աշխատակցին գործելու հնարավորինս դեմոնստրատիվ և այլն [13]:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը, դեստրուկտիվ մոտիվացիայի հաղթահարման նպատակով չափազանց կարևոր է դառնում մասնագիտական սթրեսի առաջացման, դրա բացասական դրսևորումների բացահայտմանն ուղղված հոգեախտորոշիչ մեթոդների կիրառումը, ինչպիսին է, օրինակ, Զեգարնիկի ֆենոմենի հայտնի մեթոդը [11]: Այն ցույց է տալիս, որ անձինք առավել հակված են մտապահելու չավարտված գործողությունները, քան ավարտվածները: Այդ մեթոդի կիրառման հիմքում ընկած է այն գաղափարը, որ եթե աշխատանքային կամ ստեղծագործական գործունեության ընթացքն ընդհատվում է, և աշխատակիցն անցնում է մեկ այլ հանձնարարությանը, ապա նա մոտիվացվում է վերադառնալ կիսատ մնացած խնդրին և ավարտին հասցնել այն: Այսինքն, աշխատանքային գործունեության անվերջանալիության գործոնը, որն ամրապնդվում է աշխատանքային մոնոտոնությամբ, հանձնարարությունների անժամկետ բնույթով խորացնում է մասնագիտական սթրեսը և, միաժամանակ, դեստրուկտիվ մոտիվացիան: Սակայն աշխատանքային հանձնարարությունների կատարման հակառակ ռազմավարությունը՝ այն է՝ աշխատանքային խնդրի ժամանակային սահմանափակումը և հանձնարարության անավարտ թողնելը, հակառակը, մոտիվացնում են աշխատակցին վերադառնալու և ավարտին հասցնելու տվյալ հանձնարարությունը:

Հետազոտության մեթոդները

Մասնագիտական սթրեսի և դեստրուկտիվ մոտիվացիայի փոխկապվածությունը բացահայտելու նպատակով իրականացվել է փորձարարական հետազոտություն, որի ընթացում կիրառվել են մի շարք մեթոդներ և մեթոդիկաներ, ինչպիսիք են՝ գրույցը, դիտումը, հուզական այրման ախտորոշման մեթոդը (Կ. Մասլաջ, Ս. Զեքսոն) [8; 9; 10], հաջողության հասնելու և անհաջողությունից խուսափման մոտիվացիայի բացահայտման մեթոդիկաներ (Տ. Էլես) [12]: Հետազոտությանը մասնակցել են տարբեր մասնագիտություններ ունեցող 310 անձ, ընտրանքի տարիքային շերտը կազմել է 35-55 տարեկան:

Արդյունքների քննարկում

Ինչպես ցույց են տվել փորձարարական հետազոտության արդյունքները, հուզական այրման համախտանիշն առավել դրսևորվել է սոցիալական միջավայրում աշխատող անձանց շրջանում, ովքեր առավել ներգրավված են հաղորդակցման միջոցով աշխատանքային գործառույթները կատարելու գործընթացներում: Աղյուսակ 1-ում ներկայացված են հուզական այրման միջինացված ցուցանիշները տարբեր մասնագիտությունների օրինակով (Աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1.

Տարբեր մասնագիտություններով աշխատող անձանց շրջանում հուզական այրման տոկոսային ցուցանիշներ

	Հուզական սպառում	Դեպերսոնալիզացիա	Արդյունավետ աշխատանք
Ուսուցիչներ, 60 անձ	30.15	10.0	29.50
Պետական գերատեսչություններ, 60 անձ	19.77	4.65	28.18
Սոցիալական աշխատողներ, 45 անձ	31.46	8.55	30.15
Բժիշկներ, 55 անձ	21.85	6.77	37.55
Հոգեբաններ, հոգեբույժներ, 30 անձ	28.67	4.74	29.79
Սպասարկման ծառայություններ, 60 անձ	15.88	4.71	26.45

Ինչպես երևում է Աղյուսակ 1-ից, հետազոտվող խմբերում նկատվեց հուզական այրման արտահայտման որոշակի միտում: Հուզական սպառման առավել բարձր ցուցանիշներ գրանցվեցին սոցիալական աշխատողների մոտ (31,46 %), որոնց փոքր ինչ զիջեցին միայն ուսուցիչների խմբում գրանցված ցուցանիշները (30,15 %): Համապատասխանաբար, առավել ցածր ցուցանիշներ գրանցվեցին սպասարկման ոլորտում ներգրավված աշխատողների (15,88 %) և պետական գերատեսչությունների աշխատակիցների (19,77 %) շրջանում: Դրա հետ մեկտեղ հարկ է նշել, որ դեպերսոնալիզացիայի ամենաբարձր ցուցանիշը գրանցվեց ուսուցիչների մոտ (10 %): Վեր հասնելու համար հուզական այրման և դեստրուկտիվ մոտիվացիայի փոխկապվածությունը՝ ստացված արդյունքները համեմատվեցին հաջողության հասնելու մոտիվացիայի բացահայտման մեթոդիկայի արդյունքների հետ (Աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2.

Հաջողության հասնելու մոտիվացիայի բացահայտման տոկոսային ցուցանիշներ

	Հաջողության ցածր մոտիվացիա և անհաջողությունից խուսափման բարձր մոտիվացիա	Հաջողության միջին մոտիվացիա և անհաջողությունից խուսափման միջին մոտիվացիա	Հաջողության բարձր մոտիվացիա և անհաջողությունից խուսափման ցածր մոտիվացիա
Ուսուցիչներ, 60 անձ	55	32	13
Պետական գերատեսչություններ, 60 անձ	35	48	17
Սոցիալական աշխատողներ, 45 անձ	45	37	18
Բժիշկներ, 55 անձ	20	46	34
Հոգեբաններ, հոգեբույժներ, 30 անձ	25	53	22
Սպասարկման ծառայություններ, 60 անձ	13	23	64

Ինչպես երևում է Աղյուսակ 2-ից, հաջողության ցածր մոտիվացիա և անհաջողությունից խուսափման բարձր մոտիվացիա գերազանցապես դրսևորեցին ուսուցիչներն ու սոցիալական աշխատողները; Այդ նույն երկու մասնագիտական խմբերում նկատվեց նաև հուզական սպառման մակարդակի գերակայություն այլ խմբերի համեմատ: Հոգեբանների, բժիշկների և պետական գերատեսչությունների աշխատակիցների մոտ ակնհայտ դարձան հաջողության միջին մոտիվացիայի և անհաջողությունից խուսափման և սմիջին մոտիվացիայի ցուցանիշները: Որոշակիչ փոփոխությունները առանձնահատուկ էին սպասարկման ոլորտի աշխատակիցների պատասխանները: Նրանք դրսևորեցին հաջողության բարձր մոտիվացիա և անհաջողությունից խուսափման ցածր մոտիվացիա: Այլ խոսքերով, բիզնես-միջավայրում ներգրավված աշխատակիցները առավելագույնս են մոտիվացրված հաջողություն ունենալուն աշխատանքի մեջ, ինչը հատկանշական է բիզնես-միջավայրի կազմակերպչական և կառավարչական մեխանիզմներին:

Վերը ներկայացված մեթոդիկաների արդյունքները համադրվեցին դիտման և գրույցի մեթոդների արդյունքների հետ, ինչից պարզ դարձավ, որ դեստրոկտիվ մոտիվացիայի այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են հաղորդակցական ագրեսիան, հոգեբանական լարված մթնոլորտը, որոշումներ կայացնելու համար անբավարար ժամանակը և պատասխանատվության միանձնյա կրումը, նաև՝ մասնագիտական սթրեսի երկարաժամկետ բնույթը, առավել ցայտուն կերպով արտահայտվեցին հաջողության ցածր մոտիվացիա և խուսափման բարձր մոտիվացիա ունեցող հետազոտվողների խմբերում: Այս արդյունքները համահունչ էին դեստրոկտիվ մոտիվացիայի տեսամեթոդաբանական հիմքերի հետ և վկայում են նրա մասին, որ հոգեշտկող և հոգեկարգավորող միջոցառումների առաջնային շահառուներ կարող են դիտվել ուսուցիչների և սոցիալական աշխատողների մասնագիտական խմբերը, որոնց աշխատանքի հաղորդակցական դաշտն առանձնանում է ծանրաբեռնվածությամբ և անձնային ներուժի լիարժեք ներգրավմամբ:

Եզրակացություն

Մասնագիտական սթրեսի և դեստրոկտիվ մոտիվացիայի համեմատական վերլուծությունը ցույց տվեց ուսումնասիրվող հիմնախնդիրների սերտ փոխկապվածությունը: Մասնագիտական սթրեսը դիտարկվել է ինչպես աշխատանքային գործունեությունը խթանող մեխանիզմ, այնպես էլ՝ որպես աշխատակիցների աղապտիվ կարողությունները սահմանափակող և հուզական այրման ախտանիշներով ուղեկցվող ֆենոմեն: Մասնագիտական սթրեսի խորացումն ու անհաղթահարելիությունը կարող է հանգեցնել աշխատանքային մոտիվացիայի աղավաղմանը, դրա առավելապես դեստրոկտիվ դրսևորումների ձևավորմանը: Դեստրոկտիվ մոտիվացիան բնութագրվել է աշխատանքի հանդեպ անուշադրության, անհաջողություններից խուսափման մոտիվացիայի գերակշռման ռազմավարությամբ, ինչպես նաև մասնագիտական սթրեսը երկարաձգելու կամ բարդացնելու միտումով: Տվյալ հիմնախնդրի հոգեշտկման և հոգեկարգավորման աշխատանքների կազմակերպման ընթացքում անհրաժեշտ է կիրառել համալիր մեթոդական մոտեցում՝ հաշվի առնելով ինչպես աշխատանքային ոլորտի, այնպես էլ աշխատակիցների հաղորդակցման և աշխատանքային մոտիվացիայի դրսևորման առանձնահատկությունը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Cooper C.L., Cooper R.D., Eaker L.H., *Living with Stress*, 1987, Penguin.
2. Davis M., *The Relaxation and Stress Reduction Work Book*, 2000, New Harbinger Inc.
3. Everly G.S., *A Clinical Guide to the Treatment of the Human Stress Response*, 1989, Plenum Press.
4. Lehrer P.M., Woolfolk R.L. (1993) *Principles and Practices of Stress Management*. The Guildford Press.

5. Lennard Brown S. (2001) *Stress and Depression*, Hodder.
6. Selye H., *Stress and Disease*. *Science*, 1955, 122, 625–631. DOI:10.1126/science.122.3171.625
7. Tyler M. (1999) *Stress Management Training for Trainers Handbook*, Living with Stress Ltd.
8. Бойко В. В., *Психоэнергетика*. СПб.: Питер, 2008.
9. Бойко В. В., *Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других*, М.: Филинъ, 1996.
10. Водопьянова К. Е. Старченкова Е. С. *Синдром выгорания: диагностика и профилактика*. М., 1996.
11. Зейгарник Б.В., *Патопсихология*, Изд-во Московского ун-та, 1986, 288 с.
12. Пугачев В. П. *Тесты, деловые игры, тренинги в управлении персоналом: учеб. для студентов вузов*. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 285с. (с. 181–183)
13. Roszler, Janis, and Melissa Brail. “Stress Management.” *AADE in Practice* 5, no.3 (April 26, 2017): 34–37. <http://dx.doi.org/10.1177/2325160317702879>.
14. D’Souza, Colin, U.VijayKuma, Vinayak Baddi, Vaibhav J.Revanka, and Rohini Hongal. “Design and Implementation of Stress Management System.” *Bonfring International Journal of Software Engineering and Soft Computing* 6, Special Issue (October 31, 2016): 93–97. <http://dx.doi.org/10.9756/bijsesc.8251>.
15. Rao, J.Vijay. “Stress Management – VUCA.” *Telangana Journal of IMA* 02, no.01 (2022): 25–31. <http://dx.doi.org/10.52314/tjima.2022.v2i1.57>.

ԾՆՈՂԱԿԱՆ ԳԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՈՃԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի հոգեբանության ամբիոնի մագիստրոս
tshughuriansusanna@mail.ru

Համառոտագիր

Ինչպես գիտենք՝ յուրաքանչյուր մարդ անցնում է մանկությունից մինչև հասունություն ճանապարհը, և ընտանիքներում է մեծանում նրանց մեծամասնությունը: Այն, ինչ մարդ ձեռք է բերում ընտանիքում, նա պահպանում է այն իր ողջ կյանքի ընթացքում, և հենց դա է ձևավորում նրա անձը: Ընտանիքում ենք մենք անցկացնում մեր կյանքի ամենաէական ու ամենակարևոր մասը, և դրանով է առանձնանում ընտանիքը սոցիալական մյուս խմբերից: Ամենակարևորն այն է, որ ընտանիքում են դրվում ապագա անձի «հիմքերը»:

Խոսելով ընտանիքի դաստիարակչական դերի մասին՝ մենք չենք կարող նշել միայն դրական կողմը, քանի որ ընտանիքը, ավելի քան մյուս սոցիալական ինստիտուտները, կարող է վնաս հասցնել երխայի դաստիարակությանը: Օրինակ՝ խռովահույզ ու թերահավատ մայրը դաստիարակում է նույնատիպ երեխաներ, անզուսպ ու պասիվ հայրը ձևավորում է նույնատիպ վարք իր երեխաների մոտ:

Այդ պատճառով, բնականաբար, անհրաժեշտություն է առաջանում կանոնավորելու ընտանիքի դաստիարակչական դերի այս երկու ասպեկտները՝ առավելագույնի հասցնել դրական ու նվազագույնի հասցնել բացասական բևեռները: Դրա համար անհրաժեշտ է սկսել դաստիարակչական նշանակություն ունեցող ներընտանեկան սոցիալ-հոգեբանական գործոնների սահմանումից ու որոշակիացումից: Ելնելով այն բանից, որ երեխան իր կյանքի առաջին փորձը ձեռք է բերում ընտանիքում՝ շատ կարևոր է, որ ծնողների խոսքերն ամրապնդվեն կոնկրետ օրինակներով ու գործերով:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ծնող, դաստիարակության ոճեր, ընտանիք, երեխա:

ТИПОЛОГИЯ СТИЛЕЙ ВОСПИТАНИЯ

СУСАННА ЧУГУРЯН

Национальная академия наук РА

Магистр кафедры психологии Международного научно-образовательного центра

tshughuryansusanna@mail.ru

Аннотация

Как известно, каждый человек проходит путь от детства к взрослой жизни и большинство из них растут в семьях. То, что человек приобретает в семье, он сохраняет на протяжении всей жизни, и именно это формирует его личность. Именно в семье мы проводим самую существенную и важную часть нашей жизни и именно это отличает семью от других социальных групп. Самое главное, что в семье закладываются «основы» будущего человека.

Говоря о воспитательной роли семьи, нельзя не упомянуть только положительную сторону, поскольку семья в большей степени, чем другие социальные институты, может навредить образованию ребенка. Например, беспокойная и скептически настроенная мать воспитывает подобных детей, несдержанный и пассивный отец формирует у своих детей подобное поведение.

По этой причине естественно необходимо регулировать эти два аспекта воспитательной роли семьи: максимизировать положительные и минимизировать отрицательные полюса. Для этого необходимо начать с установления и определения внутрисемейных социально-психологических факторов воспитательного значения. Исходя из того, что первый жизненный опыт ребенок получает в семье, очень важно, чтобы слова родителей были подкреплены конкретными примерами и делами.

Ключевые слова и фразы: родитель, стили воспитания, семья, ребенок.

TYPOLGY OF PARENTING STYLES

SUSANNA TSHUGHURYAN

International Scientific-Educational Center of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Department of Psychology, Master student

tshughuryansusanna@mail.ru

Abstract

As we know, every person goes from childhood to adulthood, and most grow up in families. They retain what they acquire in the family throughout their lives, shaping their personality. In the family, we spend the most essential part of our lives, which distinguishes the family from other social groups. The most important thing is that the “foundations” of a person’s future are laid in the family.

When discussing the educational role of the family, we cannot only mention its positive side because the family, more than other social institutions, can harm a child’s upbringing. For example, a restless and sceptical mother raises similar children, and an

unrestrained and passive father forms similar behaviour in his children.

For this reason, it is naturally necessary to regulate these two aspects of the family's educational role: to maximize the positive and to minimize the negative poles. For this, it is necessary to start with the definition and determination of intra-family socio-psychological factors of educational importance. Based on the fact that the child gets the first experience of his life in the family, it is very important that the words of the parents are reinforced with concrete examples and deeds.

Keywords and phrases: parent, parenting styles, family, child.

Կոնֆլիկտային իրավիճակները ծնողների միջև ձևավորում են տարբեր մոտեցումներ՝ երեխաների դաստիարակության վերաբերյալ: Նման իրավիճակներում ծնողների մոտ առաջանում է երկու խնդիր՝ 1. գտնել ընդհանուր լուծում և գնալ գիջումների, 2. գերծ պահել երեխային ու թաքցնել նրանից իրենց միջև առկա հակասությունները: Նման հարցերի լուծման մեջ կարևոր դեր է խաղում երեխաների նկատմամբ ծնողների վերաբերմունքը՝ 1. ծնողները կարող են ընդունել իրենց երեխային այնպիսին, ինչպիսին նա կա (անկասկած սեր), 2. նրանց սերը երեխայի հանդեպ կարող է պայմանավորված լինել այն հանգամանքով, թե որքանով, ինչպես և երբ է համապատասխանում իրենց սպասումներին ու պահանջներին (պայմանական սեր), 3. ծնողները կարող են չընդունել իրենց երեխային, անտարբեր լինեն նրա նկատմամբ (հաճախ որևէ հոգեկան հիվանդության, հարբեցողության առկայության դեպքում), այստեղ պետք չէ խոսել սիրո մասին, իսկ յուրաքանչյուր երեխայի սերը իր ծնողի հանդեպ անսահման է ու չպայմանականացված: Կյանքի առաջին տարիներին սերը ծնողների հանդեպ ապահովում է սեփական կյանքն ու անվտանգությունը: Հասունացմանը համընթաց ծնողական սերը էլ ավելի է կատարում մարդու ներքին, հուզական ու հոգեբանական աշխարհի սատարման ու անվտանգության ֆունկցիան: Երեխայի ծնունդին սպասող ծնողների մոտ միշտ առաջանում են հարցեր, թե ինչպես դաստիարակել իրենց երեխաներին, ինչ նպատակներ հետապնդել: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ երեխայի դաստիարակության հիմնական նպատակն ու շարժառիթները ապագա երեխայի երջանիկ, լիարժեք, ստեղծագործական, մարդկությանն օգտակար կյանքն է: Դրա մասին, հավանաբար, երազում է յուրաքանչյուր ծնող, սակայն, իրականում միշտ չի դասավորվում այնպես, ինչպես ցանկանում ես: «Իդեալին» հասնում են՝ կախված այն բանից, թե որքանով են ծնողները կարողանում կապել դաստիարակության գործընթացը այլ տիպի գործունեությունների հետ, այսինքն՝ որքանով են նրանք լայնացրել դաստիարակության համակարգը, այն դարձրել ձկուն, որոշել դաստիարակության տեղը երեխայի ամբողջական անձի ձևավորման գործընթացի մեջ, այսինքն՝ որքանով է դաստիարակության համակարգը խորացվել: Այդ ամենը յուրաքանչյուր ծնողի դաստիարակությանը տալիս է յուրահատուկ, առանձնահատուկ ու անհատական բնույթ: Այդ իսկ պատճառով կարելի է ասել, որ մակավարժական գործունեության մեջ բացարձակ նորմ գոյություն չունի:

Դաստիարակության գործընթացում ծնողների մասնակցությունը ըստ ցանկության ու ժամանակ առ ժամանակ չի լինում: Դաստիարակությունը հենց կյանքն է յուրաքանչյուր կոնկրետ ընտանիքի պայմաններում: Հետևաբար, դաստիարակությունն ամենօրյա աշխատանքի ու հանգստի գործընթացն է, անձնական ու ընտանեկան պահանջումների բավարարման ու անբավարարման գործընթացն է, այն լի է հաջողություններով ու կորուստներով, կասկածներով ու հնարավորություններով, սխալներով, պարտություններով ու հաղթանակներով:

Վերը նշված գործոնների ու պայմանների բազմազանությունը հիմք

ընդունելով՝ դաստիարակության ընդհանուր համակարգը օբյեկտիվորեն վերածվում է մի որոշակի կոնկրետ համակարգի յուրաքանչյուր ընտանիքում: Դաստիարակության համակարգի հասկացության տակ հասկանում ենք դաստիարակության նպատակները, նրա խնդիրների ձևակերպումը, մեթոդների ու միջոցների՝ քիչ թե շատ նպատակաուղված կիրառումը, երեխայի հանդեպ ամեն կարելի ու անկարելի կիրառելիության հաշվառումը: Կարելի է առանձնացնել դաստիարակության չորս տակտիկա և դրանց համապատասխանող չորս տիպի ընտանեկան փոխհարաբերություններ, որոնք առաջանում են դրանց առաջացման և նախապայման, և՛ արդյունք՝

1. Թեղադրանք – ընտանիքի մի մասը սիստեմատիկորեն ճնշում է մյուս մասի նախաձեռնողությունն ու արժանապատվության զգացումը:
2. Խնամատարություն – սա այն հարաբերությունների համակարգն է, որի ժամանակ ծնողները իրենց աշխատանքով բավարարում են երեխաների բոլոր պահանջները՝ զերծ պահելով նրանց ամեն տիպի հոգսերից, դժվարություններից ու ջանքերից՝ վերցնելով այդ ամենն իրենց ուսերին:
3. Չմիջամտություն – միջանձնային հարաբերությունների համակարգ է, որը կառուցվում է կարողության ճանաչման ու երեխաների՝ մեծերից անկախ գոյատևելու նպատակահարմարության ճանաչման հիման վրա:
4. Համագործակցություն – ենթադրում է ընտանիքում միջանձնային փոխհարաբերությունների ենթարկումը համատեղ գործունեության նպատակներին ու խնդիրներին, բարձր բարոյական արժեքներին: Հենց այս իրավիճակում է հաղթահարվում երեխայի եսասիրական անհատականությունը: Այն ընտանիքը, ուր հիմնական փոխհարաբերությունների տիպը համագործակցությունն է, ձեռք է բերում հատուկ որակ, դառնում է զարգացման բարձր մակարդակի խումբ, այսինքն՝ կոլեկտիվ **[17, էջ 45-46]:**

Ինչպես նշում է Ս. Օստապչուկը, առօրյա կյանքում մենք մտովի փորձում ենք ստորաբաժանել մարդկանց որոշակի սոցիալական կատեգորիաների: Որպեսզի որոշենք իրավիճակը, մենք դասակարգում ենք մարդկանց նրանց սովորական հարաբերությունների, վարքի, տիպիկ ռեակցիաների հիման վրա: Մեզ այստեղ օգնում են հենց դերերը: Դերերն են որոշում որոշակի իրավիճակային համատեքստում որոշակի կատեգորիաների մարդկանց վարքի նկատմամբ նորմատիվային պահանջումները: Այսինքն՝ դերերն են որոշում՝ ով ինչ է անում, որտեղ և երբ: Դերը ձևավորվում է կենսագործունեության ընթացքում, երեխան ընտելանում է դերային վարքին ծաված օրից: Այդ գործընթացը անցնում է երեք փուլ՝ նմանակում, դեր խաղալը և դերակատարում **[13]:**

Ընտանեկան դաստիարակության 4 ոճերը ըստ Բաումրինդի՝

1. Հեղինակավոր(դեմոկրատական). Հեղինակավոր ոճը ենթադրում է երեխայի հանդեպ ջերմ հույզեր և բարձր աստիճանի վերահսկողություն ծնողի կողմից: Հեղինակավոր ծնողներն ունեն կյանքի մեծ փորձ և պատասխանատվություն են կրում երեխայի դաստիարակության համար: Նրանք չեն պահանջում երեխայից ավելին, քան նա կարող է անել. ավելի շուտ՝ ուշադրություն են դարձնում զավակի կարգապահությանը: Ծնող-երեխա շփումը կառուցվում է դեմոկրատական սկզբունքով:
2. Ավտորիտար (լատիներեն՝ *auctoritas*– իշխանություն). Ավտորիտար դաստիարակության ոճը տարբերվում է երեխայի հանդեպ դրսևորվող մերժողականությամբ կամ ցածր հուզականությամբ, ինչպես նաև ենթադրում է բարձր վերահսկողություն երեխայի հանդեպ: Ավտորիտար ծնողների դաստիարակությունը հիմնված է հետևյալ կանոնների վրա՝

– Հեղինակություն

- Ծնողների իշխանություն
- Երեխաների լուռ (առանց ծնողին հակառակվելու) հնազանդություն
- Ցածր աստիճանի վերբալ հաղորդակցում
- Պատժի լայն կիրառում և՛ հոր, և՛ մոր կողմից
- Կոշտ և դաժան արգելքներ, պահանջներ:

3. Լիբերալ. Լիբերալ ոճի դաստիարակության առանձնահատկությունները կայանում են երեխայի հանդեպ ջերմ հուզական և ցածր աստիճանի վերահսկողության դրսևորմամբ: Դաստիարակության այս ոճը գրեթե չի ենթադրում որևէ պահանջ կամ օրենք:

4. Ինդիֆերենտ. Դաստիարակության ինդիֆերենտ ոճը բնութագրվում է երեխայի հանդեպ ցուցաբերվող հուզական սառնությամբ ծնողների կողմից: Երեխայի նկատմամբ վերահսկողությունը ցածր մակարդակի է, կարծես թե ծնողն ամեն կերպ «ետ է մղում իրենից երեխային», չի հետաքրքրվում երեխայի ցանկություններով և հետաքրքրություններով: Քիչ են նաև երեխայի հանդեպ պահանջները **[12]**:

Յուրաքանչյուր դաստիարակության ոճի ուռձացումը, ծայրահեղացումը կամ չափից դուրս լայն կիրառումը կարող է բացասաբար ազդել երեխայի անձի ձևավորման և զարգացման գործընթացի վրա: Օրինակ՝ հեղինակավոր ծնողներն, ունենալով կյանքի մեծ փորձ, երբեմն խորհուրդներ են տալիս իրենց երեխաներին, կամ այդ փորձը դարձնում են «Կարելիների» և «Չի կարելիների» շարք, որով էլ առաջնորդվում են երեխային դաստիարակելիս: Կարելի է սեփական փորձը ցույց տալ երեխային, բայց այդ փորձը դարձնել դաստիարակության ոճ, և առաջնորդվել դրանով, կնշանակի զրկել երեխային ունենալ իր սեփական կարծիքն ու կյանքի փորձը: Ինչ վերաբերում է ավտորիտար դաստիարակության ոճին, ապա կարելի է նկատել, որ հենց ավտորիտար ծնողներ են շատ հաճախ երեխաներին ենթարկում բռնության: Այս ոճով դաստիարակող ծնողները, ըստ էության, կարող են լինել այն անձինք, որոնք ևս իրենց մանկության տարիներին ենթարկվել են բռնության իրենց ծնողների կամ այլ անձանց կողմից:

Ավտորիտար դաստիարակության ոճը կարող է գործածվել նաև անբարենպաստ ընտանիքներում, որտեղ չարաշահվում են ակոհոլը, թմրամիջոցները, կան մարմնավաճառներ: Ինչ խոսք, նման պայմաններում այս դաստիարակությունն ոչ մի լավ բանի չի հանգեցնի: Լիբերալ դաստիարակության ոճը ժամանակի ընթացքում կարող է վերածվել ամենաթող գերխնամքի, որի պարագայում, ծնողները բավարարում են երեխայի բոլոր պահանջները՝ նրան տալով կուռքի դեր: Լավ է, երբ ընտանիքի անդամներից յուրաքանչյուրը արտահայտում է իր կարծիքն ընտանեկան այս կամ այն հարցերի շուրջ, հաճելի է, երբ հայրը և մայրը կարևորում են երեխայի կարծիքը. տվյալ պարագայում երեխան իրեն կարևոր և նշանակալից է զգում ընտանիքում, սակայն ոչ բոլոր որոշումները պետք է ընդունել երեխայի ցանկությամբ: Ինդիֆերենտ դաստիարակության ոճի դեպքում, երեխան կարող է ունենալ անպետքության զգացում, որ ինքը պետք չէ իր ծնողներին, ինչն էլ կարող է բացասական ազդեցություն ունենալ երեխայի ինքնագնահատականի վրա: Եվ այս նույն անլիարժեքության, անպետքության զգացումներն երեխան կարող է վերագրել նաև այլ մարդկանց, որ «եթե ես պետք չեմ իմ ծնողներին, ուրեմն ոչ մեկի էլ պետք չեմ», և այստեղից արդեն կարող են բխել տարբեր հոգեբանական խնդիրներ, օրինակ՝ թերարժեքության բարդույթ, խրոնիկ դեպրեսիա, ընդհուփ մինչև ինքնասպանության մասին մտքեր: Դաստիարակության այս ոճի ծայրահեղացումը ևս ոչ մի լավ բանի չի հանգեցնի: Կրկնենք, որ չկան ճիշտ կամ սխալ դաստիարակության ոճեր, կարևորը, որ կարողանանք ընդունել մեր երեխաներին այնպիսին, ինչպիսին նրանք կան, փորձենք ջերմությամբ պատել նրանց, խորհուրդներ տանք, սակայն չմոռանք, որ կյանքը իրենն է, և իր համար կարևոր որոշումները հենց ինքը պետք է կայացնի:

Ավտորիտար ծնողները դեռահասից պահանջում են իրենց հրամանների և հրահանգների անհապաղ կատարում՝ առանց մտահոգվելու դրանց պատճառների վերաբերյալ բացատրություններ տալու մասին: Նրանք խիստ վերահսկում են դեռահասի կյանքի բոլոր ոլորտները, նույնիսկ կարող են դա անել ոչ այնքան նրբանկատ ձևով: Նման ընտանիքներում երեխաները հիմնականում մեկուսանում են, և իրենց շփումը ծնողների հետ խախտվում է: Երեխաների մի մասն էլ նման ընտանիքներում հանգում է կոնֆլիկտի՝ ակտիվորեն պահանջելով իր իրավունքների ճանաչում: Ավելի հաճախ ավտորիտար դաստիարակության ոճ նախընտրող ծնողների երեխաները համակերպվում են ստեղծված իրավիճակի հետ, դառնում են անինքնավստահ, ավելի քիչ ինքնուրույն և բարոյապես ավելի քիչ հասուն են, քան իրենց այն հասակակիցները, որոնք օգտվում են իրենց տարիքի համար բնական ինքնուրույնությունից և ազատություններից:

Իրավիճակը բարդանում է, երբ բարձր վերահսկողությունը զուգակցվում է երեխայի հանդեպ հուզականորեն սառը, նրան մերժող վերաբերմունքի հետ: Նման դաստիարակությունն ու փոխհարաբերություններն անվանում են նաև «դաստիարակության Միխրոտիկի տարբերակ»: Այս տեսակ հարաբերությունների դեպքում շփման կորուստն անխուսափելի է: Ավելի ծայրահեղ է անտարբեր և դաժան ծնողների տարբերակը: Նման ընտանիքների երեխաները հազվադեպ են մարդկանց վստահությամբ վերաբերվում, դժվարություններ են ունենում շփման մեջ, հաճախ իրենք էլ դաժան են լինում, չնայած միշտ սիրո խիստ պահանջ են ունենում: Գոյություն ունեցող տվյալների հիման վրա կարելի է ասել, որ մանկահասակ հանցագործների, թափառաշրջիկ երեխաների, կանոնավոր կերպով տնից փախչող երեխաների մեծ մասը դաժան վերաբերմունքի են արժանանում ընտանիքում:

Ծնողների անտարբեր վերաբերմունքի և վերահսկողության բացակայության համադրմամբ (հիպոխնամք) դաստիարակությունը ևս շատ անբարենպաստ է լինում դեռահասի զարգացման համար: Գեռահասին թույլ է տրվում անել այն ամենն, ինչ նա ցանկանում է, և նրա խնամքով ոչ ոք չի զբաղվում: Նման ամենաթողությունը կարծես հանում է պատասխանատվությունը ծնողների վրայից դեռահասի բոլոր քայլերի համար, իսկ դեռահասները, որքան էլ ժամանակ առ ժամանակ խռովեն կամ ըմբոստանան, միևնույն է, ծնողների խնամքի, սիրո և հոգատարության կարիքն են զգում: Նրանք պետք է կարողանան հենվել ծնողների վրա, հիմնվել նրանց պահվածքի և քայլերի վրա, որպես օրինակ և մոդել օգտագործեն նրանց վարքը: Ինչ վերաբերում է երեխաների անկառավարելի վարքին, ապա այն անկանխատեսելի դառնում է միջավայրի և ընտանեկան փոխհարաբերությունների արդյունքում **[1, 10, 18]:**

Ծնողական սերն անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար պայման է երեխաների լիարժեք զարգացման համար: Գերխնամքը (հիպերխնամքը) երեխայի վարքի և կյանքի չափից շատ վերահսկումն է, չափազանց խնամքն է երեխայի հանդեպ՝ հիմնված երեխայի հետ հուզական շատ սերտ կապի վրա: Այս տեսակ հարաբերությունները բերում են դեռահասի պասիվության, անինքնուրույնության ձևավորման, հասակակիցների հետ շփումներում դժվարությունների: Գերխնամքին ավելի հակված են իրենց երեխային միայնակ մեծացնող մայրերը, որոնք իրենց կյանքի միակ իմաստը երեխայի մեջ են տեսնում: Երեխայի համար ապրելու սկզբունքով դասավորված հարաբերություններն արգելակող ազդեցություն են ունենում և՛ երեխայի, և՛ մոր անձնային աճի վրա:

Այլ տիպի դժվարություններ են առաջանում ծնողների չափազանցված սպասելիքների առկայության դեպքում, սպասելիքներ, որոնք դեռահասն արդարացնել չի կարող: Տիպիկ օրինակներ են, երբ ծնողներն ակնկալում են երեխայից բարձր առաջադիմություն դպրոցում, կամ տաղանդավոր դրսևորումներ ինչ-որ ոլորտում, կամ միայնակ ծնողի երեխայից, որ նա, ինչպես իր ծնողը, պետք

է փոխադարձաբար իրեն նվիրի նրան, կամ անհաջողակ հոր տղայից ակնկալվում է հաջողություններ հենց այն ոլորտում, որտեղ ծնողը հաջողության չի հասել և այլն: Չափազանցված, անհամապատասխան սպասելիքներ ունեցող ծնողների հետ հոգեկան մտերմությունը սովորաբար կորչում է դեռահասության տարիքում: Դեռահասը ցանկանում է ինքը որոշել՝ ինչ է իրեն պետք, և նրա համար օտար են այդ սպասելիքներն ու պահանջները: Եթե այդ ընթացքում նրա վզին փաթաթվում է նաև բարոյական պատասխանատվությունը, ապա կարող է ներոգ զարգանալ:

Դեռնկրատ ծնողները դեռահասի վարքում գնահատում են և՛ ինքնուրույնությունը, և՛ կարգապահությունը: Նրանք հենց իրենք են երեխային հնարավորություն տալիս ինքնուրույն լինել կյանքի որոշ ոլորտներում: Չճշելով դեռահասի իրավունքները՝ ծնողները միևնույն ժամանակ պահանջում են պարտականությունների ժամանակին կատարում: Վերահսկում են երեխային՝ հենվելով ջերմ զգացմունքների և տրամաբանական խնամքի վրա: Նման ընտանիքների դեռահասները հաճախ լսում են ծնողների խորհուրդներն ու բացատրությունները, թե ինչու չի կարելի վարվել այս կամ այն կերպ: Նման հարաբերությունների դեպքում դեռահասի հասունության զգացումն ու ինքնուրույնությունը ձևավորվում են ավելի արագ և առանց ցավոտ բախումների:

Սխալ դաստիարակությունը պատճառ է ոչ միայն սոցիալական վարքի դեգադապտացիայի, այլ նաև բնավորության շեշտվածության դեպքում նպաստում է ինչպես ախտաբանական հակազդումների, այնպես էլ մի շարք հոգեկան հիվանդությունների առաջացմանը:

Սխալ դաստիարակության հիմնական տեսակներն են՝

1. Հիպոպրոտեկցիա. Բնութագրվում է հսկողության ու հոգացողության, դեռահասի գործերի, հոգսերի ու զբաղմունքների հանդեպ հետաքրքրության բացակայությամբ: Հոգևոր կյանքում դեռահասները մեծանում են ազգամշակութային ու համամարդկային արժեքներից, նորմերից ու ավանդույթներից կտրված:
  - Դոմինանտ հիպերպրոտեկցիա: Բնութագրվում է չափազանց հոգատարությամբ, դեռահասի յուրաքանչյուր քայլի նկատմամբ մանրագննին հսկողությամբ, ինչն աստիճանաբար վերաճում է մշտական արգելքների ու վերահսկման մի համակարգի: Հիպերպրոտեկցիան թույլ չի տալիս սովորել սեփական փորձի վրա, օգտվել ազատությունից, ճնշում է պատասխանատվության ու պարտքի զգացումը:
  - Հրահրող հիպերպրոտեկցիա: Այս դեպքում երեխան դառնում է «ընտանիքի կուռքը»: Այստեղ երեխային այնքան չեն վերահսկում, որքան զերծ են պահում ամենամանր դժվարություններից, խնդիրներից ու պարտականություններից: Սրան ավելանում է նաև սեփական «հրաշք-երեխայի», «տաղանդներով» հիացմունքը, նվազագույն դեպքում, երեխայի իրական հնարավորությունները մաքսիմալացվում են: Սա երեխայի մեջ առաջ է բերում ընդգծված եսակենտրոնություն, ինչը վերջում բերում է անձի ձգնաժամի, մի կողմից նա ունենում է աչքի ընկնելու, առաջնորդելու, իսկ մյուս կողմից ընդհանրապես չի կարողանում իրականացնել իր առաջնորդի ֆունկցիաները, ղեկավարել մյուսներին:
  - Հրահրող հիպոպրոտեկցիա: Դրսևորվում է ծնողական հսկողության պակասի ու դեռահասի վարքի թերությունների հանդեպ ոչ քննադատական վերաբերմունքի համադրմամբ: Ծնողները “չեն նկատում” սեփական երեխայի անարգությունը, արդարացնում են նրա արարքները, փորձում են ազատել նրան իր հասանելիք պատժից:
  - «Հիվանդի պաշտամունք»: Այս դեպքում երեխայի հիվանդությունը դառնում է ծնողների ուշադրության էպիկենտրոնը: Դեռահասն ընտելանում է այն մտքին, որ իր հիվանդությունն իրեն տալիս է արտոնություններ,

որ բոլորը պետք է պաշտպանեն իրեն տհաճ բաներից, ազատեն պարտականություններից, ներեն չարություններն ու թույլատրեն այն ամենը,, ինչն որիչներին արգելված է:

- Էնոցիոնալ մեթոմ: Այս դեպքում դեռահասը իրեն զգում է որպես մի ավելորդ բեռ ծնողների ուսերին:
- Խիստ փոխհարաբերությունների պայմաններ: Սա համադրվում է էնոցիոնալ մեթոման հետ: Ծնողները կարող են խիստ պատժել դեռահասին մանր չարությունների կամ արարքների համար: Կարող են զայրանալ նրա վրա՝ որպես մի թույլ ու անպաշտպան էակի: Սակայն խստությունը կարող է դրսևորվել թաքնված կերպով՝ միմյանց նկատմամբ անտարբեր վերաբերմունքի, միմյանց կարիքների ու հետաքրքրությունների արհամարհման, միայն սեփական անձի մասին հոգալու միջոցով և այլն:
- Բարձր բարոյական պատասխանատվության զգացման պայմաններ: Այս դեպքում ծնողները հույս են փափագում իրենց երեխայի ապագայի, հաջողությունների, ընդունակությունների, տաղանդների հետ: Երեխան մեծանում է ծնողական սպասումների, իրենց չիրականացված սպասումների ճնշման տակ:
- Հակասական դաստիարակություն: Այս դեպքում ծնողներից յուրաքանչյուրը (երբեմն նույնիսկ տատն ու պապը) կողմնակից է իր ուզած դաստիարակչական ոճին ու այդ կերպ մրցակցում է ընտանիքի մյուս անդամների հետ: Նման իրավիճակները, հատկապես, բացասական են անդրադառնում աճող դեռահասի հոգեկանի վրա **[10]**:

Այդ երևույթների պատճառները թաքնված են ընտանիքի դերային կառուցվածքի այլասերման մեջ՝ մայրն ավելորդ «արականացված» է, իսկ հայրն՝ ընդհակառակը՝ ավելորդ «իգականացված»: Մայրը չափազանց պահանջկոտ է ու կատեգորիկ, արձագանքող ու էմպիրիկ չէ, իսկ հայրը չափազանց նրբազգաց է, փխրուն ու անվճռական: Ընդհանրապես հոր դերը երեխայի զարգացման հարցում քիչ ուշադրության է արժանացել մանկավարժ-հոգեբանների կողմից **[2, 3]**:

Ընդհանրապես սխալ դաստիարակության բոլոր տիպերը հանդիսանում են տղամարդու կողմից իր ամուսին-հայր կազմակերպչական ֆունկցիայի թերի կատարման հետևանքը ընտանեկան հարաբերությունների կառուցվածքում:

Դաստիարակության սխալները կարելի է դասակարգել հետևյալ խմբերի՝

1. ծնողական մղումով առաջացած սխալներ,
2. դաստիարակության սխալ ռազմավարության հետ կապված կոնֆլիկտներ,
3. ծնողական հրահանգներ:

Մինչ սխալների վերլուծությանն անցնելը, դիտարկենք «ընտանեկան դաշտից» դուրս ընկած այն գործոնները, որոնք, անկասկած, նպաստում են սոցիալական, հոգևոր ու բարոյական հաջողությանը, աճող սերնդի առողջ հոգեկան ու ֆիզիկական զարգացմանը: Դա տեղեկատվական միջոցների տեղն ու դերն է:

Ինչպես նշում է Վիգոտսկին, Կոլմինսկին և այլ ականավոր գիտնականներ, մանկական ներաշխարհը, աստիճանաբար դառնալով, աշխարհի մարդկանց, սեփական անձի մասին պատկերացումների ամբողջական բազմամակարդակ համակարգ, կարող է զարգանալ միայն արտաքին աշխարհի համապատասխան տարրերի առկայության դեպքում **[4, 11]**: Աշխարհի արտաքին պատկերը, ստեղծված մեծերի կողմից, կյանքի է կոչում ու զարգացնում այս կամ այն զգացմունքները, կողմնորոշում հասարակամետ ու հակահասարակական վարքի մոդելների: Քանի որ երեխայի կողմից աշխարհը, առաջին հերթին, ընկալվում է (իր հոգեֆիզիոլոգիական առանձնահատ-

կությունների պատճառով) զգացմունքայնորեն, իռացիոնալ կերպով, ապա արդիական է դառնում հասարակության կողմից երեխայի հուզական ոլորտի հանդեպ լուրջ վերաբերմունքի անհրաժեշտության գիտակցման խնդիրը: Հենց հուզական վերաբերմունքն է արտաքին աշխարհի հանդեպ որոշում այն, ինչ նպատակներով կկիրառվեն երեխայի գիտելիքներն ու կարողությունները:

Աճող սերնդի դաստիարակության հարցում, հատկապես տարբեր գործոններով բարդեցված դեպքերում, պետք է եկել Լ. Վիգոտսկու գաղափարներից այն մասին, որ երեխայի զարգացումը պայմանավորված է, առաջին հերթին, զարգացման սոցիալական իրավիճակով, ինչն իրականացվում է ընտանիքում: Ընտանիքը առավել բնական ու անսպառ աղբյուրն է երեխայի անձնական ու սոցիալական զարգացման համար **[5]**:

Ինչպես կարծում է Ե. Եմելյանովան, հենց ընտանիքակենտրոն մոդելն ունի առավել զգալի դաստիարակչա – վերականգնողական պոտենցիալ, քանի որ ուղղում է մասնագետների ջանքերը կարևորագույն միկրոսոցիալական հարաբերությունների փոփոխությանը ու, առաջին հերթին, ընտանիքում **[9]**:

Երեխայի վերաբերմունքը աշխարհի, իր իսկ հանդեպ, նրա ինքնազգացողությունը որոշվում է ծնողական դաստիարակության բնույթով, սակայն այս իրավիճակը շատ հարցեր է առաջ քաշում, որոնց պետք է պատասխան գտնել: Ո՞րն է դաստիարակության տարբեր ոճերի դերը: Ի՞նչ նշանակություն ունեն երեխայի սեռը, տարիքը, հոր և մոր դիրքերը: Ի՞նչ ազդեցություն ունի ծնողների փորձը դաստիարակչական գործընթացի վրա:

Այս հարցերին պատասխանելու համար Վ. Սոբկինը անցկացրեց մի հատուկ հետազոտություն (մոտավորապես 1000 ծնող ու երեխա), որում վերլուծված է կապը ծնողական դաստիարակության ռազմավարության ու ընտանիքում երեխայի ինքնազգացողության բնույթի միջև: Հեղինակը դիտարկում է ռազմավարության չորս բաղադրիչներ **[15, էջ 3-18]**.

1. նպատակներ, որոնք ուղղորդում են դաստիարակչական գործընթացը,
2. երեխայի հետ փոխազդեցության ոճ,
3. երեխայի խրախուսումն ու պատժելը,
4. ծնողի հուզական վիճակները:

Սոբկինը դիտարկում է առավել բնորոշ դաստիարակչական ռազմավարությունները տղայի ու աղջկա նկատմամբ լիարժեք ու թերի ընտանիքներում:

Տղան՝ լիարժեք ընտանիքում: Հոր կողմից իրականացվում է իրավահավասարության ռազմավարություն, որն ուղղված է երեխայի մեջ սոցիալական ադապտացիայի ունակությունների զարգացմանը: Հոր ակտիվությունը ուղղված է որդու կամային ու ֆիզիկական որակների զարգացմանը, ինչպես նաև՝ քաղաքավարության ու մեծերի հանդեպ հարգանքի ձևավորմանը:

Մոր կողմից դրսևորվում են երկու հակասական տենդենցներ. մի կողմից՝ ընտանեկան տարիքային կարգավիճակների պահպանում, մյուս կողմից՝ մանկական ակտիվության ու որդու ինքնարտահայտման պահպանում: Այս ռազմավարությունների իրականացումը զուգորդվում է մոր բացասական ապրումներով: Տղայի դիմադրումը այս ռազմավարություններին ընտանիքում առաջացնում է կոնֆլիկտներ:

Տղան՝ թերի ընտանիքում: Մայրը կողմնորոշված է որդու ակտիվությանը ու ինքնարտահայտման պահպանմանը, հասարակության կողմից ընդունված կանոնների հետևելուն և կիրառում է պատիժներ: Պատժելով երեխային հոր բացակայության ժամանակ՝ մայրը վտանգում է այլ երեխաների հետ նրա շփվելու հնարավորությունը, ինչպես նաև խզում է իր հարաբերությունները որդու հետ: Դրանով մայրը փոխանցում է որդուն այն հուզական ապրումները, որ պայմանավորված է ընտանիքում տղամարդու բացակայությամբ: Բացի այդ՝ նա փոխանցում է որդուն սեփական կանացի քաղաքավարության, հարգանքի,

գթարտության և այլ առանձնահատկություններ: Տղան, փաստորեն, «գոհաբերվում է» հոր-տղամարդու բացակայության պատճառով:

Աղջիկը՝ լիարժեք ընտանիքում: Այս դեպքում հայրն ու մայրը իրականացնում են երկու հակասական դաստիարակչական ռազմավարություն: Հայրը նախընտրում է իրավահավասարություն ու կողմնորոշված է աղապտիվ վարքի ունակություններ դաստիարակելուն: Ի տարբերություն որդու դաստիարակության, դստեր հետ հայրն ավտորիտար ոճի հարաբերություններ է դրսևորում՝ կապված դաստիարակության «գաղափարական» խնդիրների հետ: Մայրը ձգտում է այնպիսի գծեր ձևավորել, ինչպիսիք են՝ մաքրասիրությունը, կարգապահությունը, բարեսրտությունը, գթարտությունը: Համադրելով երկու իրավիճակները՝ որդու և դստեր դաստիարակությունները լիարժեք ընտանիքում, հեղինակը հայտնաբերում է սկզբունքային տարբերություններ, որը բնորոշում են ծնողների փոխգործունեությունը երեխայի հետ: Որդու դաստիարակության ժամանակ հայրը ճնշում է գործադրում մոր վրա՝ նրա «կանացի» որակների հարցում, իսկ դստեր դեպքում՝ մոր հակվածության վրա երեխայի ակտիվության պահպանման հարցում ուղղված սոցիալական ձեռքբերումների: Հետաքրքիր է նկատել, որ այս դեպքում բացասական հուզական ապրումներ ունենում է հայրը:

Աղջիկը՝ թերի ընտանիքում: Կողմնորոշումը գնում է դեպի «կանացի» գծերի դաստիարակումը, ինչպես նաև սոցիալական նվաճումները: Այս ռազմավարությունների իրականացման դեպքում հոր բացակայությունը նշանակություն չունի: Մայրը փորձում է լրացնել այդ բացը հայրական վարքի դրսևորմամբ: Աղջիկը հայտնվում է մոր կանացի հսկողական վարքի ազդեցության ներքո: Այսպիսով՝ հոգեբանական առումով բոլոր իրավիճակները սկզբունքորեն տարբեր են: Բոլոր ռազմավարություններն էլ յուրօրինակ համադրվում են **[14, 16]:**

Հետազոտության հաջորդ փուլում հեղինակը փորձել է դիտարկել արդեն երեխաների պատկերացումները իրենց ծնողների վերաբերյալ: Այս նպատակով նա անցկացրեց այդ երեխաների նկարների վերլուծություն և հաստատեց երեխաների փոխհարաբերությունները ծնողների հետ լիարժեք ու թերի ընտանիքներում:

Լիարժեք ընտանիքի տղայի նկարները – բովանդակային առումով կապված են ծնողների դաստիարակչական ռազմավարությունների հետ:

Լիարժեք ընտանիքի աղջկա նկարները – անդրադարձնում են աղջիկների հուզական հեռացվածությունը հորից, որը միտված է ավտորիտար գնահատական տալ երեխայի բարոյական արարքներին:

Թերի ընտանիքի տղայի նկարները – անդրադարձնում են գոյություն չունեցող հոր պատկերի ակնհայտ «իդեալականացումը», իսկ մայրը հուզականորեն «հեռացվում է»:

Թերի ընտանիքի աղջկա նկարները – անդրադարձնում են միայնակ կնոջ կողմից հայրական վարքագծի ստանձնումը և մոր հսկողական ֆունկցիայի ուժեղացումը: Դուստրերը իրենց հարաբերությունները մոր հետ ընկալում են որպես հեռացված:

Բոլոր երեխաների նկարների համեմատությունը թույլ տվեց հեղինակին դուրս բերել մի տենդենց. թերի ընտանիքի երեխաների էմոցիոնալ-անձնային պատկերը ավելի աղքատիկ է համեմատած լիարժեք ընտանիքներից իրենց հասակակիցների հետ: Հատկապես խոցելի են միայնակ մոր հետ ապրող տղաները: Նրանց առավելապես բնորոշ է հուզական տոնուսի, կորովության նվազումը, դժվարությունները շփման մեջ, միայնակության ու մերժվածության զգացումները, բացասական ինքնազգացողությունը:

Ստացված տվյալները կարելի է բացատրել հետևյալ կերպ: Առանց հոր ապրող տղաների մոտ բացակայում է նույնականացման կամ նմանակման օբյեկտը, որի արդյունքում նրանց մոտ նկատելի են դառնում սեռական նույ-

նականացման խնդիրները: Սա բերում է անվստահության ու անհարմարության, սակայն այս խնդիրները կարող են լինել այն բանի հետևանքը, որ մայրը փորձի փոխարինել հորն ու իր վրա վերցնի հայրական ֆունկցիաները: Արդյունքում երեխան կհսով չափ գրկվում է իր մորից ու չի ստանում բավարար սեր, քնքշանք, սեր ու բարիություն: Մայրական վերաբերմունքի հենց այս գծերն են հենց հանդիսանում վաղ տարիքում առողջ երեխայի աճի ու զարգացման պայման:

Հոգեսեռական ոլորտը ու, հատկապես, երեխաների սեռական նույնականացման խնդիրները մարդու անձի այն ասպեկտն է, որ մեծ ազդեցություն է ունենում նրա վարքի ու միջանձնային փոխգործունեության վրա, որին բնորոշ են անընդհատ փոփոխականությունը կյանքի ընթացքում: Առավել վառ ու ինտենսիվ են հանդես գալիս հոգեսեռական փոփոխությունները դեռահասության ժամանակաշրջանում, որի ընթացքում տեղի է ունենում ինչպես ֆիզիոլոգիական վերափոխում, այնպես էլ մի շարք տիպիկ փոփոխություններ հոգեկանում, այդ թվում նաև, ամենակարևորը, հոգեսեռական կողմնորոշումը:

Աձող սերնդի հոգեսեռական ոլորտի համապատասխան ձևավորումը, որը տեղի է ունենում ընտանիքում, և համապատասխան սեռադերային վարքի յուրացումը, ինչը ևս տեղի է ունենում ընտանիքում, շատ էական դեր է խաղում դեռահասների՝ իրենց սեփական ընտանքը ստեղծելու ու այդտեղ հոր-ամուսնու ու մոր-տիկնոջ դերեր կատարելու հոգեբանա-մանկավարժական պատրաստվածության ձևավորման համար: Այդ դերերի կատարումը հանդիսանում է առաջնային **[8]**:

Յուրաքանչյուր սեռի համար գոյություն ունի նորմերի մի ամբողջական համակարգ, որը որոշում է, թե ինչպես պետք է մարդ իրեն դրսևորի այս կամ այն սոցիալական դիրքում: Այս ասպեկտներում առանձնացվում են ավանդական ու ժամանակակից մոտեցումները:

Տղամարդու, ամուսնու, հոր ավանդական դերը նույնացվում է պաշտպանի, ընտանիքի գլխի, կերակրողի հետ, իսկ տղամարդիք օժտվում են այնպիսի որակներով, ինչպիսիք են ակտիվությունը, կամքը, առնականությունը և այլն:

Կնոջ, տիկնոջ, մոր ավանդական դերը որակվում է որպես օջախի պահապանի: Խիստ կանացի առանձնահատկություններ են համարվում խնամքը, քնքշությունը, նրբությունը, համբերատարությունը: Հասարակության հետ հնարավոր հակասություններից խուսափելու համար սեռադերային վարքի առումով, շատ կարևոր է երեխայի սեռադերային դաստիարակությունը: Ընտանիքում նա երկու ծնողների հետ էլ ձեռք է բերում փոխհարաբերությունների փորձ կանացի-մայրական ու տղամարդկային-հայրական վարքի մոդելների միջոցով:

Ծնողական նախապատվությունը երեխայի սեռի հանդեպ սկսում է ձևավորվել դեռ երեխային սպասելու ժամանակահատվածում: Եթե նրանց սպասումներն արդարացվում են, ապա դրսևորվում է համապատասխան վերաբերմունք երեխայի հանդեպ, որն էլ համապատասխանում է սեռին բնորոշ պիտույքներին ու սիմվոլների ամբողջությունը, իսկ երբ ծնողների սպասումները չեն արդարացվում, այդ դեպքում, ծնողները իրենց երեխաների մեջ ձևավորում են այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք հատուկ չեն նրանց սեռին: Ըստ դրա՝ առանձնացնում են ընտանիքի հետևյալ տիպերը՝

1. ծնողներից մեկի ու երեխայի (երեխաների) կոալիցիան ընդդեմ մյուս ծնողի,
2. հայրն ու մայրը երեխաների դաստիարակության մեջ փոխվում են տեղերով (հնազանդ հայր, ավտորիտար մայր),
3. երկու ծնողներն էլ դրսևորում են տղամարդկային վարքագիծ (իշխողականություն, պահանջկոտություն),
4. երկու ծնողներն էլ դրսևորում են կանացի վարքագիծ (հուզականություն,

քնքշություն) [6]:

Վերջին երեք տիպերը նպաստում են սեռին անհամապատասխան վարքագծի զարգացմանը և դժվարացնում նրանց սոցիալականացման գործնթացը (կոնֆլիկտներ հասակակիցների հետ, նրանց խմբի կողմից արհամարհանք, կոնֆլիկտային ընտանեկան փոխհարաբերություններ): Ծնողական դաստիարակության ռազմավարությունները, անկասկած, պետք է հաշվի առնեն սեռական առանձնահատկություններն ու պահանջները, որ առաջադրում է հասարակությունը, առավել ևս, բարոյական պահանջները, որոնք որոշվում են մշակութային ու հատկապես կրոնական ավանդույթներով: Որքան էլ, որ կրոնական ու այթեխտական ուղղվածություն ունենա հասարակությունը, սեռերի դաստիարակության խնդիրը անպայման ունի խորը կրոնական արմատներ ու ավանդույթներ: Ինչ վերաբերում է դաստիարակության ոճերին, առավել ուշագրավ է այն, որ դաստիարակությունը բնութագրվում է երկու գույգ բևեռականություններով՝ զսպում-թողտվություն ու սեր-թշնամանք հակադրություններով:

Զսպում դրսևորող ծնողները հսկողության որոշակի համակարգի կողմնակիցներ են, նրանք խիստ հսկողության տակ են պահում իրենց զավակներին, պահանջում են ենթարկվել որոշակի ընդունված նորմերի, բայց միևնույն ժամանակ հազվադեպ են պատժամիջոցներ կիրառում երեխաների հանդեպ: Նրանք վերահսկում են երեխաների ուսումնական, ժամանցային գործունեությունը, հետևում են նրա շփման ոլորտին:

Ինչպես արդարացիորեն նշում է Յու. Գասպարյանը, ներկա պահի ակտիվ հետաքրքրությունը աճող սերնդի դաստիարակության «հիմնական ուղղությունների» մշակումն է: Ինչպես ասում են «Ինչ ցանես, այն էլ կինձես»: Ժամանակակից կյանքի իրականությունը իր բոլոր ասպեկտներով թելադրում է զարգացման պետական ազգային ծրագրի անհրաժեշտություն, որը հիմք կընդունի հոգևոր, բարոյական, պատմական ու ազգային ավանդույթները ու հաշվի կառնի, անպայման, այն արժեքները, որոնց այսօր ձգտում է մեր հասարակությունը: Նման ծրագիրը պետք է՝

1. հաղթահարի կոմունիստական դաստիարակության հետևանքները,
2. ուրվագծի դաստիարակության ու կրթության էթնիկական ու մշակութային առանձնահատկությունների շրջանակը,
3. աճող սերնդի դաստիարակության ոլորտում նպաստի սպեցիֆիկ ազգային ինտեգրմանը համամարդկային նվաճումներին,
4. ապահովի յուրաքանչյուր անձի ունիկալությունը,
5. ընտանիքին վերադարձնի իր տեղն ու դերը անձի զարգացման ոլորտում,
6. բարենպաստ պայմաններ ստեղծի երիտասարդության ինքնակայացման համար,
7. ապահովի մշակութային հաջորդականությունն ու անընդհատականությունը սերունդների միջև [7]:

Եզրակացություն

Յուրաքանչյուր դաստիարակության ոճ իր կնիքն է դնում երեխայի անհատից դեպի անձ ձևավորման գործընթացում: Չկան ճիշտ կամ սխալ դաստիարակության ոճեր: Ամեն մի դաստիարակության ոճ կարող է ունենալ և՛ դրական, և՛ բացասական ազդեցություն երեխայի անձի ձևավորման վրա, հետևաբար անհրաժեշտ է զգույշ մոտենալ այս կամ այն դաստիարակության ոճի ընտրության ժամանակ: Սխալ դաստիարակության տիպերը, ժամանակակից հասարակության զարգացման աճանձնահատկությունների պայմաններում, այս կամ այն կերպ դրսևորվում

են ժամանակակից բազմաթիվ ընտանիքներում: Անվիճելի փաստ է, որ դաստիարակության սխալ տիպերը (կամ շեղվող դաստիարակությունը) դրսևորվում են հիմնականում թերի կամ կոնֆլիկտային ընտանիքներում: Յուրաքանչյուր դաստիարակության ոճի ուռճացումը, ծայրահեղացումը կամ չափից դուրս լայն կիրառումը կարող է բացասաբար ազդել երեխայի անձի ձևավորման և զարգացման գործընթացի վրա:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Блонский П.П., Психология, М., 2000 г.
2. Боброва В. Г., Вахрушев М., Общая характеристика развития личности подростка, Ростов на Дону, 1966 г.
3. Бэрон Р., Агрессия, СПб., 2001 г.
4. Выготский Л. С., Психология подростка, т.1 и 2, М., 1929 г., 1930 г.
5. Выготский Л. С., Проблемы возрастной периодизации детского развития,– Вопросы психологии, М., 1972 г., № 2, с. 14–123
6. Гаспарян Ю. А., Институт семьи: Проблемы обновления, развития, СПб, 1997 г.
7. Гаспарян Ю. А., Семья на пороге 21–го века. Социологические проблемы, Спб., 1999 г.
8. Дружинин В. Н., Психология семьи, М., 1996 г.
9. Емельянова Е. В., Психологические проблемы современного подростка и их решение в тренинге, СПб., 2008 г.
10. Жантемирова М. Б., Мурзина С. А., Стили семейного воспитания детей и их влияние на них, Кокшетауский Гос. Ун–тет, 2001 г.
11. Коломинский Я. К., Психология взаимоотношений в малых группах, М., 2001 г.
12. Либин А. В., Системная психитерапия Д. Баумринд, Спб., 1999 г.
13. Остапчук С., Домашнее насилие как гендерная проблема, М., 2016 г.
14. Реан А.А., Психология человека от рождения до смерти, М., 1997 г.
15. Собкин В. С., Проявление девиации в подростковой субкультуре,–Вопросы психологии, М., 2004 г., №3, с. 3–18
16. Фромм Э., Анатомия человеческой деструктивности, Москва, 2007 г.
17. Шапиро А. З., Психолого–гуманистические проблемы позитивно–негативных внутрисемейных отношений,–Вопросы психологии, М., 2004 г., №4, с. 45–46
18. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В., Психология и психотерапия семьи, СПб., 1999 г.

ՂԵԿԱՎԱՐԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՁՆԱՅԻՆ ՈՐԱԿՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

ԳԱՅԱՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան,
ակադեմիկոս Մկրտիչ Մազմանյանի անվան հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ,
քիմիական գիտությունների թեկնածու
gayanca@yahoo.com

ԷԼԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Հայ-ռուսական համալսարան
elen.gasparyan02@gmail.com

Համառոտագիր

Սույն աշխատանքի շրջանակներում դիտարկվում են ղեկավարի մասնագիտական և անձնային որակների ուսումնասիրման տեսական մոտեցումները: Այս հիմնահարցը մշտապես եղել է և այսօր էլ մնում է տարբեր գիտակարգերի հետազոտության առարկա: Երկար տարիներ հիմնականում շեշտը դրվել է մասնագիտական ոլորտում անհրաժեշտ գիտելիքի ու հմտությունների վրա, սակայն ներկայիս հասարակությունը մասնագիտական գործունեության արդյունավետության ապահովման նոր պահանջներ է առաջադրում՝ մասնագիտական որակներից բացի սահմանելով և կարևորելով ղեկավարի անձի հոգեբանական որակները: Ժամանակակից հոգեբանական գիտության մեջ բազմաթիվ են մասնագիտական գործունեության հոգեբանական առանձնահատկություններին վերաբերող հետազոտությունները, սակայն ղեկավարի գործունեության հոգեբանական առանձնահատկությունները դեռևս մնում են հետազոտողների ուսումնասիրության դաշտում: Այս ոլորտի վերաբերյալ տեսական մոտեցումների ուսումնասիրումը անհրաժեշտ է՝ ղեկավարի անձնային որակների և դրանց ձևավորման պայմանների սահմանման նպատակով: Ղեկավարի մասնագիտական հմտության ձևավորման հետ են կապվում անձի հոգեբանական որակները, որոնք համարվում են մասնագիտական կոմպետենտության բաղադրիչ: Նշված խնդիրների վերաբերյալ հոգեբանական մոտեցումները թույլ են տալիս վերանայել ղեկավարի գործունեության և անձի համապատասխանության հիմնահարցը, ինչն էլ արդյունավետ ղեկավարման կարևոր գրավական է:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ղեկավար, անձնային և մասնագիտական որակներ, կազմակերպություն:

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ И ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ РУКОВОДИТЕЛЯ

ГАЯНЕ ГРИГОРЯН

Армянский государственный педагогический университет,
доцент кафедры психологии имени академика Мкртича Мазманяна,
кандидат химических наук
gayanca@yahoo.com

ЭЛЕН ГАСПАРЯН

Российско-армянский университет
elen.gasparyan02@gmail.com

Аннотация

В рамках данной работы рассмотрены теоретические подходы к изучению профессиональных и личностных качеств руководителя. Этот вопрос всегда был и остается предметом исследований в различных дисциплинах. На протяжении многих лет упор делался в основном на знания и навыки, необходимые в профессиональной сфере. Однако современное общество предъявляет новые требования к обеспечению эффективности профессиональной деятельности, определяя и подчеркивая, помимо профессиональных качеств, психологические качества личности руководителя. В современной психологической науке существует множество исследований, связанных с психологическими особенностями профессиональной деятельности, однако психологические особенности деятельности руководителя по-прежнему остаются предметом изучения исследователей. Изучение теоретических подходов в этой области необходимо для определения личностных качеств руководителя и условий их формирования. Психологические качества личности, которые считаются компонентом профессиональной компетентности, связаны с формированием профессиональных навыков руководителя. Психологические подходы к указанным проблемам позволяют рассмотреть вопрос о совместимости деятельности и личности руководителя, что является важной гарантией эффективного управления.

Ключевые слова и фразы: руководитель, личностные и профессиональные качества, организованность.

THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF PROFESSIONAL AND PERSONAL QUALITIES OF A LEADER

GAYANE GRIGORYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan
Department of Psychology named after Academician Mkrtich Mazmanyan,
Associate Professor PhD in Chemistry
gayanca@yahoo.com

ELEN GASPARYAN

Russian-Armenian University
elen.gasparyan02@gmail.com

Abstract

Within the framework of this work, theoretical approaches to the study of professional and personal qualities of a leader are considered. This issue has always been and remains the subject of research in various disciplines. Over the years, the emphasis has been primarily on the knowledge and skills required in the professional field. However, modern society makes new demands on ensuring the effectiveness of professional activities, defining and emphasizing, in addition to professional qualities, the psychological qualities of a leader's personality. In modern psychological science, there are many studies related to the psychological characteristics of professional activity, however, the psychological characteristics of a manager's activity remain in the field of research by scholars. The study of theoretical approaches in this area is necessary to determine the personal qualities of a leader and the conditions for their formation. Psychological personality traits, which are considered a component of professional competence, are associated with the formation of professional skills of a manager. Psychological approaches to these problems make it possible to consider the issue of compatibility between the activities and personality of a manager, which is an important guarantee of effective management.

Keywords and phrases: Leader, personal and professional qualities, organization.

Ուսումնասիրության մեթոդ

Ղեկավարի մասնագիտական և անձնային որակների հիմնական բնութագրերը բացահայտելու նպատակով կիրառվել է տեսական մոտեցումների համեմատական վերլուծության մեթոդը: Արդյունքում հնարավոր է դարձել դուրս բերել ղեկավարի այն կարևոր մասնագիտական և անձնային որակները, որոնք առանձնացվում են տեսաբանների մեծ մասի կողմից:

Տեսալեզրային հիմքեր

Կառավարման ժամանակակից համակարգը կազմակերպության կառավարումն իրականացնողներին ներայացնում է բարձր պահանջներ, որոնք տարածվում են ղեկավարի ինչպես մասնագիտական, այնպես էլ անհատական-անձնային կոմպետենցիաների վրա: Ղեկավարն այն անձն է, ում պաշտոնապես վերագրվում են կազմակերպության անձնակազմի և դրա գործունեության կառավարման գործառույթները: Ղեկավարն իրավաբանական

պատասխանատվություն է կրում անձնակազմի գործառնության համար իրեն ընտրած խորհրդի դիմաց: Ի տարբերություն լիդերի՝ ղեկավարն օժտված է պաշտոնապես կարգավորվող իրավունքներով և պարտականություններով, ինչպես նաև ներկայացնում է ընկերությունն այլ կազմակերպություններում **[7]:**

Կառավարման գործառնություններն առանցքային տեղ են զբաղեցնում կառավարչական գործունեության մեջ: Մ. Ֆալմերը կառավարման ընդհանուր գործառնություններից առանձնացնում է պլանավորումը, կազմակերպումը, կատարումը, հսկողությունը: Կ. Կիլենը կարևորում է պլանավորումը, կազմակերպումը, ղեկավարումը, մոտիվացիան, հսկողությունը, իսկ Գ. Կունցը և Ս. Դոննելը՝ պլանավորումը, կազմակերպումը, հաստիքների խմբավորումը, ղեկավարումը և լիդերությունը **[5, էջ 43]:**

Ղեկավարը պատասխանատվություն է կրում աշխատանքային կոլեկտիվի կազմակերպչա-իրավական հարաբերությունների հաստատման, կարգավորման և իրականացման համար **[8]:**

Կառավարչական գործունեության հատուկ գործառնությո է անձնակազմի կառավարումը, որի գլխավոր օբյեկտը մարդն է՝ որոշակի սոցիալական խմբի կազմում: Անձնակազմի կառավարման ժամանակակից հայեցակարգը հիմնված է ինչպես վարչական կառավարման սկզբունքների և մեթոդների, այնպես էլ մարդկային հարաբերությունների, մոտիվացիայի և անձի համակողմանի զարգացման սկզբունքների վրա: Անձնակազմի կառավարումը ռազմավարական գործառնությո է և ենթադրում է կադրային ռազմավարության մշակում, անձնակազմի ընտրություն՝ ըստ կազմակերպության փիլիսոփայության, կոլեկտիվ ջանքերի խրախուսում, որն ուղղված է կազմակերպության զարգացմանն ու խթանմանը՝ հաշվի առնելով անհատական գործունեության որակները, աշխատանքային վեճերի նվազեցմանը և աշխատավայրում դրական բարոյահոգեբանական մթնոլորտ ստեղծելուն **[6]:**

Ներկայումս գոյություն ունեն ղեկավարի անհատական-անձնային առանձնահատկությունների ուսումնասիրման տարատեսակ մոտեցումներ: Հոգեբանական բառարանում անհատական-անձնային առանձնահատկությունները դիտարկվում են որպես «կոնկրետ մարդու հոգեբանական գործունեության մաս կազմող, նրա հոգեբանական վիճակի, միջանձնային և անհատական-սոցիալական հարաբերություններ, որոնք թույլ են տալիս նկարագրել և կանխորոշել նրա վարքը, հոգեբանական զարգացվածության ուղղվածությունն ու դինամիկան» **[9]:** Որպես անհատական-հոգեբանական առանձնահատկություններ ընդունված է համարել այնպիսի անհատական որակներ, ինչպիսիք են՝ «անհատի վարքի անկայուն, տարբեր իրավիճակներում կրկնվող առանձնահատկությունները» **[10]:**

Ե. Ռոմանովան առանձնացրել է ղեկավարին առավել բնորոշ գործունեության տեսակները, մասնագիտական գործունեության արդյունավետությունն ապահովող որակները, մասնագիտական գործունեության արդյունավետությունը խոչընդոտող գործոնները, մասնագիտական գիտելիքի կիրառման ոլորտները:

Ղեկավարին առավել բնորոշ գործունեության տեսակներն են՝

- կոլեկտիվի վիճակի, ենթականների վարքի վերլուծություն.
- դրդապատճառների ըմբռնում, կողմնորոշում կոնֆլիկտային իրավիճակներում.
- անհրաժեշտ տեղեկատվության հավաքում և վերլուծում.
- դրա գնահատում, համեմատում և յուրացում.
- նպատակների և խնդիրների առաջադրում, պլանավորում.
- նախապատրաստում և որոշումների ընդունում.
- խնդիրների առաջադրում ենթականներին, նրանց մոբիլիզացիա և խթանում.
- արդյունքների վերահսկողություն և գնահատում.
- բանակցությունների վարում **[3]:**

Մասնագիտական գործունեության արդյունավետությունն ապահովող որակներն են՝

Ընդունակություններ՝

- կազմակերպչական ընդունակություններ (հիմքում ընկած են այնպիսի որակներ, ինչպիսիք են՝ ամուր կամքը, նպատակասլացությունը, համառությունը, ստեղծագործ մոտեցումը)
- ղեկավարելու ընդունակություն
- ենթակաների հետ շփման մեջ լիդերի որակներ դրսևորելու ունակություն
- հաղորդակցման ընդունակություններ (կոնտակտի մեջ մտնելու, փոխհարաբերություններ կառուցելու կարողություն, խոսքային և ոչ խոսքային շփման զարգացած ընդունակություններ, մասնագիտական կոմպետենտություն և այլն)
- ինքնակառավարման ընդունակություն (ինքնակառավարման գործընթացում ինքնակարգավորման և ռեֆլեքսիայի ընդունակություն)
- գործարարի որակներ դրսևորելու ունակություն
- լավ զարգացած վերլուծական ընդունակություններ
- վերացարկման ընդունակություն
- հասկացությամբ մտածողության բարձր մակարդակ

Անձնային որակներ, հեղափոխություններ ու հակումներ

- առույգություն
- արտաքին գրավչություն
- վստահություն սեփական որոշումների և ինքն իր հանդե
- Նպատակասլացություն
- տակտի զգացողություն
- գործունեություն
- պահանջկոտություն
- քննադատական մոտեցում
- ձկունություն
- ստեղծարարություն
- զարգացած ինտուիցիա
- անձնային աճի ձգտում
- հումորի զգացում

Մասնագիտական գործունեության արդյունավետությունը խոչընդոտող գործոններ

- զարգացման ցածր մակարդակ կամ կազմակերպչական ու հաղորդակցման ընդունակությունների բացակայություն
- անվստահություն
- անկազմակերպվածություն, կարգապահության և նախաձեռնողականության բացակայություն
- անսկզբունքայնություն, պատասխանատվության զգացման բացակայություն
- անհավասարակշռվածություն, տակտի բացակայություն
- կայունություն, ռիզիկոություն
- պատասխանատվությունն ուրիշների վրա գցելու հակում

Մասնագիտական գիտելիքների կիրառման ոլորտներ

- պետական կառավարում և տեղական ինքնակառավարում
- արտադրություն
- զբոսաշրջային կազմակերպություններ
- հյուրանոցային և ռեստորանային բիզնես

- բանկային և ապահովագրական գործ
- շինարարություն և գյուղատնտեսություն
- դեղաբանական և դեղագործական կազմակերպություններ
- անշարժ գույքի գործակալություններ
- գովազդային գործակալություններ

Ղեկավարն անպայման պետք է ունենա ռիսկի գնալու ունակություն այն պայմանով, որ ռիսկի աստիճանը հիմնվի փաստերի վրա **[2]**:

Յու. Վ. Սինյագինը նշում է նաև, որ կառավարչի կենսական արժեքների ձևավորման և զարգացման վրա նշանակալի ազդեցություն են ունենում այն իրավիճակի սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկությունները, որում իրականացվում է կառավարումը: Այդպիսիք են՝ գործունեության ոլորտը, կառավարվող հաստատության սեփականության ձևը, կազմակերպության կորպորատիվ մշակույթի որոշակի առանձնահատկություններ **[4]**:

Հոգեբանական գրականության մեջ ընդունված է առանձնացնել ղեկավարի անձի հատուկ որակների երեք խումբ (Մ. Շոու), որոնք նպաստում են կառավարման արդյունավետությանը՝

- ղեկավարի անձի սոցիալ-կենսագրական բնութագրեր,
- կառավարչական ընդունակություններ,
- ղեկավարի անձնային որակներ և առանձնահատկություններ **[1]**:

Ջ. Ադամսն առաջարկում է անհատի անձնային հատկանիշների հետևյալ սահմանումը. «Դրանք անհատի անձի յուրահատուկ բաղադրիչներ են, որոնք նկարագրում են մարդու որոշակի հակվածություններ նրա մտքերի, զգացմունքների և վարքի տեսանկյունից: Խոսելով մարդու անձի մասին՝ մենք իրականում նշում ենք հատկանիշների մի ամբողջություն, որը նկարագրում է անհատի մտքերի, զգացմունքների և վարքի ընդհանուր հոսքը» **[11]**:

Դիսպոզիցիոն տեսության մեջ Գ. Օլպորտը տալիս է անհատի անձնային հատկանիշների հետևյալ նկարագիրը՝

1. Անձի բնորոշ գիծը միայն անվանական նշանակում չէ: Անձի հատկանիշները համարվում են մարդու գոյության իրական և կենսական կարևոր մաս:
2. Անձի բնորոշ գիծն ավելի համընդհանուր որակ է, քան սովորությունը: Անձի բնորոշ գծերը պայմանավորում են մարդու վարքի համեմատաբար ավելի անփոփոխ և ընդհանուր առանձնահատկություններ:
3. Անձի բնորոշ գիծը վարքի որոշիչ տարր է:
4. Գծերի իրական լինելը կարելի է ապացուցել միայն էմպիրիկ ձևով:
5. Անձի բնորոշ գիծը միայն հարաբերականորեն է անկախ մնացած գծերից: Անձի բնորոշ գծերը կարող են փոխադարձաբար հարաբերակցվել միմյանց հետ:
6. Անձի բնորոշ գիծերը չեն համարվում բարոյական կամ սոցիալական գնահատման հոմանիշ: Դրանք համարվում են անձի իրական առանձնահատկություններ:
7. Անձի բնորոշ գծերը կարելի է դիտարկել կամ բնորոշ գծեր ունեցող անհատի, կամ հասարակությունում դրա տարածվածության համատեքստում:
8. Այն, որ արարքներն ու սովորությունները չեն համապատասխանում անձի բնորոշ գծերին, չի համարվում վերջինիս բացակայության ապացույց: Առաջին հերթին՝ ոչ բոլոր մարդկանց մոտ բնորոշ գծերն ունեն ինտեգրման միևնույն մակարդակը: Երկրորդ՝ միևնույն անհատը կարող է ունենալ իրար հակասող գծեր: Երրորդ՝ որոշ դեպքերում, արտաքին պայմանները, մեծ չափով, համարվում են որոշակի վարքի տարբերակիչներ **[12]**:

Գ. Օլպորտը տարբերակում է անձի ընդհանուր ու անհատական բնորոշ գծեր:

Ընդհանուր գծերին, ըստ նրա, պատկանում են տվյալ մշակույթի սահմաններում մարդկանց որոշակի զանգվածին հատուկ ցանկացած բնութագրիչներ: Անհատական գծերն անհատի այնպիսի բնութագրիչներ են, որոնք արտահայտվում են յուրաքանչյուր անձի մոտ և առավել հստակ արտահայտում նրա կառուցվածքը [13]:

Հետաքրքրական են անձի բնորոշ գծերի կառուցվածքային տեսությանը նվիրված Ռ. Կետտելի աշխատանքները: Ըստ Կետտելի, անձի բնորոշ գծերն արտահայտում են մարդու վարքում դրսևորվող կայուն և կանխատեսելի հոգեբանական բնութագրիչներ [14]: Ռ. Կետտելն առաջարկում է անհատական բնորոշ գծերի հետևյալ դասակարգումը՝

Աղյուսակ 1.

Անձնային գծերի դասակարգումն ու բնութագիրը (Ռ. Կետտել)

N	Անձնային գծերի դասակարգում	Անձնային գծերի բնութագիր
1	Կոնստիտուցիոնալ գծեր	Զարգանում են անհատի կենսաբանական և ֆիզիոլոգիական տվյալների հիման վրա:
2	Շրջապատող միջավայրի օգնությամբ ձևավորված գծեր	Պայմանավորված են սոցիալական և ֆիզիկական միջավայրի ազդեցություններով:
3	Ընդհանուր գծեր	Գոյություն ունեն միևնույն մշակույթը կրող բոլոր մարդկանց մոտ՝ տարբեր մակարդակներով:
4	Առանձնահատուկ գծեր	Գոյություն ունեն քչերի, կամ նույնիսկ մեկի մոտ:
5	Մակերեսային գծեր	Իրենցից ներկայացնում են վարքային բնութագրերի ամբողջություն, որոնք դիտման դեպքում, հանդես են գալիս որպես միասնություն:
6	Նախնական գծեր	Իրենցից ներկայացնում են հիմնադիր կառուցվածքներ, որոնք համարվում են անձի հիմքը: Անձի առավել խորը մակարդակում գոյություն ունեն երկարատև ժամանակահատվածում վարքի դրսևորման տարբեր ձևեր:

Դիտարկելով ղեկավարների անհատական-անձնային առանձնահատկությունները՝ չի կարելի չնշել ժամանակակից հոգեբանության մեջ առավել տարածում ստացած տեսական մոտեցումները: Դրանցից են՝ համակարգային, մրցակցային, պարզիալային, ինժեներա-հոգեբանական, ռեֆլեքսիվ-արժեքային, իրավիճակա-համակարգային, իմիջային, ինտեգրատիվ և ակմեոլոգիական:

Աղյուսակ 2.

Ղեկավարների անհատական-անձնային առանձնահատկությունների ուսումնասիրման մոտեցումները

N	Ղեկավարների անհատական-անձնային առանձնահատկությունների ուսումնասիրման մոտեցումները	Բովանդակային բնութագիր	Տվյալ մոտեցման ներկայացուցիչները
1	Համակարգային	Հիմնված է այն պատկերացումների վրա, որ ղեկավարը պետք է ունենա կառավարչական գործունեության հաջողությունն ապահովող հատուկ անձնային որակներ:	Ա. Կիտով

2	Միցակցային	Ենթադրում է ղեկավարի մոտ յուրահատուկ անհատական հատկությունների առկայություն կամ ընդհանուր հատկանիշների զարգացվածության որոշակի մակարդակ, որը կտարբերակի նրանց այլ մարդկանցից:	Է. Չուգունովա
3	Ինժեներա-հոգեբանական	Իր արտահայտումն է գտել ղեկավարման համակարգերի վերլուծությունում և դիտարկում է ղեկավարին որպես անձ, ով կայացնում է որոշումներ, վերլուծվում են ղեկավարի կողմից տեղեկատվության մշակման հոգեբանական գործընթացներն ու կառավարչական գործունեության մեջ նրա անհատական առանձնահատկությունները:	Վ. Սպասեն-նիկով Վ. Լվով
4	Ռեֆլեքսիվ-արժեքային	Ուսումնասիրում է ղեկավարի անձը նրա մոտ կառավարման ռեֆլեքսիվ-արժեքային հայեցակարգի ձևավորման տեսանկյունից:	Յու. Կրասովսկի Ի. Ջադոբոժյուկ
5	Պարզիալային (մասնակի)	Ղեկավարի անձի ձևավորումը միջնորդավորված կերպով կապված է կառավարչական գործունեության մեջ ներառված առանձին գործողությունների մշակման հետ:	Վ. Զինիչենկո
6	Իրավիճակա-համակարգային	Ղեկավարի անձի մոդոլ ուժերը դիտարկում է տարբեր կառավարչական իրավիճակների ու կյանքի իրադարձությունների համատեքստում:	Ա. Ֆիլիպով
7	Իմիջային	Բնութագրվում է անհատական-անձնային որակների ուսումնասիրմամբ և ղեկավարի իմիջի ձևավորման տեխնոլոգիաների ստեղծմամբ, որոնք համապատասխանում են այս կամ այն սոցիալական խմբի գիտակցական և անգիտակցական պահանջունքներին:	Ա. Ժուրավյով Վ. Պոզնյակով Ե. Դորոֆեն
8	Ինտեգրատիվ	Նախատեսում է ղեկավարների անձն ու գործունեությունն ինտեգրող խորքային հոգեբանական մեխանիզմների դուրսբերումը, որոնց օգնությամբ ղեկավարները դասվում են տարբեր հոգեբանական տիպերի:	Ա. Անտոնովսկի Ա. Շապիրո Վ. Զաիչենկո
9	Ակնեղոգիական	Նպատակաուղղված է ղեկավարների տարբեր տեսակների պրոֆեսիոգրամմաների, ղեկավարի անձի պրոֆեսիոնալ ինքնագիտակցության հոգեբանակա-ակնեղոգիական մոդելի ձևավորմանն ու մշակմանը:	Ա. Մարկվա Ե. Կլիմով
10	Գործառույթային	Ուսումնասիրում է անձի ենթակառուցվածքները՝ <ul style="list-style-type: none"> • Հոգեֆիզիոլոգիական (ղեկավարի առաջնային ճանաչական գործընթացները), • Հոգեբանական (մտիվացիոն, հուզականային և ինտելեկտուալ ոլորտները, խառնվածքը, բնավորությունը, ունակությունները, հետաքրքրությունները, գիտելիքներն ու հմտությունները), • Սոցիալական (ղեկավարի բարոյական որակները): 	Վ. Ռուբախին Ա. Ֆիլիպով Ա. Ժուրավյով

Տեսական մոտեցումների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ղեկավարի աշխատանքը մարդկային գործունեության մի տեսակ է, որը պահանջում է այնպիսի հատուկ անձնային և մասնագիտական որակներ, որոնք մարդուն արժանի են դարձնում տվյալ մասնագիտության համար:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ ժամանակակից կառավարչական գործունեությունը հատուկ պահանջներ է ներկայացնում ղեկավարի **մասնագիտական և անձնային** առանձնահատկություններին: Մասնագիտական կրթության ընթացքում գիտելիքի ձեռքբերման գործընթացին զուգահեռ այդ անձնային առանձնահատկությունների զարգացումը ներկայումս կառավարման հոգեբանության գերակա խնդիրներից է: Ղեկավարի անձի հայեցակարգի մշակմանն ուղղված վերոնշյալ մոտեցումների վերլուծությունը ցույց է տալիս հետևյալը՝

1. Վերլուծվող մոտեցումները հիմնված են անձի կառուցվածքի, նրա փոփոխման մեխանիզմների և ղեկավարի նկատմամբ ունեցած հոգեբանական պահանջների վրա:
2. Հեղինակները չունեն ղեկավարի անձի բազմամակարդակ կառուցվածքի բաղադրիչների բնորոշման միասնականություն:
3. Մոդելների մեծամասնությունը մշակվել է առաջնային աշխատանքային կոլեկտիվի ղեկավարի անձի ուսումնասիրությունների վրա և չի արտահայտում ժամանակակից հասարակությունում տեղի ունեցող փոփոխություններ:
4. Ղեկավարի անձի կառուցվածքի մշակման մեթոդաբանության վրա էական ազդեցություն են ունեցել Գ. Անանևի, Ա. Կովալյովի, Վ. Մերլինի, Վ. Մյասիշևի, Կ. Պլատոնովի, Ն. Ռեյնվալդի, Ս. Ռուբինշտեյնի և Ի. Ումանսկու կողմից մշակված անձի դասական մոդելները:
5. Ղեկավարի անձի ուսումնասիրման ժամանակակից փուլը բնութագրվում է նկարագրական մոդելներից անցումով դեպի ինտեգրատիվ մոդելներ, երբ նկարագրական ուսումնասիրությունները փոխվում են անձի ընդհանրացնող հայեցակարգերով:
6. Ղեկավարի անձի կառուցվածքի փնտրման միտում է գրանցվում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Кричевский Р. Л., Если Вы—руководитель...Элементы психологии менеджмента в повседневной работе, 2-е изд., М., Дело, 1996, 384 с.
2. Розанова В. А., Психология управления. М., 2010, 420 с.
3. Романова Е., 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы. 2-е изд. СПб., Питер, 2003, 464 с.
4. Синягин Ю. В., В контексте личных и профессиональных качеств, Директор школы, 2000, № 6, с. 20-25.
5. Чередниченко И. П., Психология управления. Ростов н/Дону, Феникс, 2011, 608 с.
6. Современная концепция управления персоналом/ <http://bibl.tikva.ru/base/B1769/B1769Part6-39.php>
7. Bantel K., Jackson S., Top Management and Innovations in Banking: Does the Composition of the Top Team Make a Difference?, Strategic Management Journal, Vol. 10, issue S1, 1989, pp. 1-172.
8. Bar-On R., The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI), http://www.eiconsortium.org/pdf/baron_model_of_emotional_social_intelligence.pdf, Psicothema, 18, supl., 13-25.
9. Capowski, G., Anatomy of a leader: where are the leader of tomorrow?, Management Review, Vol. 83 Issue 3, 1994, pp.10-18.
10. Cherniss C., Goleman D., The Emotionally Intelligent Workplace, <https://pdfs.semanticscholar.org/0b62/033fd5cc0a2d882b7825824be895267f0c6c.pdf>, (28.01.2018).
11. Daft R., Management (Nineth Edition), South-Western Cengage Learning, 2010, 699 p.
12. Fama E., Jensen M., Separation of Ownership and Control, Journal of Law and Economics, Vol. 26, No. 2, pp. 301- 325.
13. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences, <https://psicopico.com/en/la-teoria-las-inteligencias-multiples-gardner/>, (23.01.2018).
14. Goyal V., Park Ch., Board Leadership Structure and CEO Turnover, Journal of Corporate Finance, 2002, Vol. 8, Issue 1, pp. 49-66.

ՄԻԱՅՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԳԱՅՈՒՄԸ ԹՎԱՅԻՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄԻԻԹԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
Հոգեբանության ամբիոն, մագիստրոս
ԳԱԱ ԳԿՄԿ ՈՒԳԸ փոխնախագահ միջազգային կապերի գծով
lusine.mkhitaryan@edu.isec.am

Համառոտագիր

Մեր առօրյա կյանքում էապես մեծացել է սոցիալական ցանցերի դերը: Անհատների և հասարակությունների համար մշտապես կարևոր խնդիրներից է միայնակության զգացումի հաղթահարումը: Մարդկանց կյանքում թվային տեխնոլոգիաների դերի մեծացմանը զուգահեռ հրատապ է դառնում սոցիալական հարաբերությունների վրա սոցիալական ցանցերի ազդեցության դիտարկումը, ինչպես նաև համացանցի օգտագործման և միայնակության միջև փոխհարաբերության ուսումնասիրությունը:

Հոդվածում քննարկվում է սոցիալական ցանցերից անհատի ժամանակային և հուզական կախվածության աստիճանն ու միայնակության զգացման հետ փոխկապվածությունը: Ներկայացվում է անձի միայնակության զգացումը որպես ժամանակակից կյանքին բնորոշ հոգեվիճակ և սոցիալական հարաբերությունների հիմնական բնութագրերից մեկը: Ներկայումս հոգեբանական գիտակարգում նկատվում է սոցիալական ցանցերից օգտվելու և միայնակության զգացումի փոխկապվածության վերաբերյալ տեսական մոտեցումների զարգացման երկու ուղղություն: Դրանցից մեկի համաձայն՝ միայնակության զգացումը պայմանավորվում է ինտերնետի օգտագործմամբ, իսկ մյուս մոտեցումը, ընդհակառակն, դրական է գնահատում սոցիալական ցանցերից օգտվելու միջոցով միայնակության զգացումը հաղթահարելու հնարավորությունը: Հաշվի առնելով նշված միտումները՝ հետազոտման առարկա ենք դարձրել ժամանակակից հայկական միջավայրում ինտերնետի օգտագործման հետ կապված միայնակության զգացումի ուսումնասիրման հիմնախնդիրը: Կիրառվել են համագիտական և ներգիտական մեթոդները, մասնավորապես՝ համադրման, համեմատության, գնահատման, կոնտենտ վերլուծության: Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ հարցման մասնակիցները օգտվում են մեկից ավելի սոցիալական ցանցերից տարբեր պահանջումներ լուծելու նպատակով, այդ թվում՝ միայնակության զգացումը հաղթահարելու համար: Չնայած դրան՝ հիմնականում նախընտրում են իրական շփումը վիրտուալից: Ձեռքբերված արդյունքները թույլ են տալիս պատկերացում կազմելու կանանց և տղամարդկանց շրջանում միայնակության զգացման դրսևորման և խորացման միտումների մասին: Իրականացված հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս ոլորտի մասնագետներին մշակելու միայնակության զգացման դեստրուկտիվ դրսևորումների հաղթահարման ուղիները:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ սոցիալական ցանցեր, թվային տեխնոլոգիաներ, միայնակության զգացում, սոցիալական հարաբերություններ:

ЧУВСТВО ОДИНОЧЕСТВА В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

ЛУСИНЕ МХИТАРЯН

Международный научно-образовательный центр НАН РА

Кафедра психологии, магистр

Студенческое научное общество, вице председатель

lusine.mkhitarian@edu.isec.am

Аннотация

Роль социальных сетей в нашей повседневной жизни значительно возросла. Преодоление чувства одиночества является одной из важнейших проблем для личности и общества. Поскольку роль цифровых технологий в жизни людей возрастает, становится актуальным рассмотрение влияния социальных сетей на социальные отношения, а также изучение связи между интенсивностью использования Интернета и восприятием одиночества.

В статье рассматривается степень временной и эмоциональной зависимости личности от социальных сетей и ее корреляция с восприятием одиночества. Чувство одиночества человека представлено как душевное состояние, характерное для современной жизни, и одна из основных характеристик, сопутствующих социальным отношениям. В настоящее время в психологии существует два направления развития теоретических подходов относительно связи использования социальных сетей и чувства одиночества. Согласно одному из них, чувство одиночества определяется использованием Интернета, а другой подход, наоборот, положительно оценивает возможность преодоления чувства одиночества с помощью социальных сетей. Учитывая отмеченные тенденции, мы сделали объектом исследования проблемы изучение чувства одиночества, связанного с использованием Интернета, в современной армянской среде. Применялись общенаучные и внутринаучные методы, в частности сравнение, сопоставление, оценка, контент-анализ. Результаты исследования показывают, что участники опроса используют более одной социальной сети для решения различных потребностей, в том числе для преодоления чувства одиночества. Несмотря на это, они обычно предпочитают реальное общение виртуальному. Полученные результаты позволяют понять тенденции проявления и углубления чувства одиночества у женщин и мужчин. Проведенное исследование дает возможность специалистам отрасли разработать способы преодоления деструктивных проявлений одиночества.

Ключевые слова и фразы: социальные сети, цифровые технологии, чувство одиночества, социальные отношения.

LONELINESS IN THE AGE OF DIGITAL TECHNOLOGY

LUSINE MKHITARYAN

International Scientific-Educational Center of the National Academy
of Sciences of the Republic of Armenia
Department of Psychology
Student Scientific Society, Vice Chairman
lusine.mkhitarian@edu.isec.am

Abstract

The role of social networks in our daily lives has increased significantly. Overcoming loneliness is one of the most important problems for individuals and society. As the role of digital technologies in people's lives increases, it becomes relevant to consider the impact of social networks on social relationships and study the connection between Internet use and loneliness perception.

The article examines the degree of temporary and emotional dependence of an individual on social networks and its correlation with loneliness. Loneliness is presented as a state of mind characteristic of modern life and one of the main characteristics accompanying social relationships. Currently, in psychology, there are two directions in the development of theoretical approaches regarding the connection between the use of social networks and feelings of loneliness. According to one of them, loneliness is determined by the use of the Internet, while the other approach, on the contrary, positively assesses the possibility of overcoming loneliness with the help of social networks. Taking into account the noted trends, we made the object of study the problem of studying loneliness associated with the use of the Internet in the modern Armenian environment. General scientific and intrascientific methods were used, particularly comparison, juxtaposition, evaluation, and content analysis. The study results show that survey participants use more than one social network to solve various needs, including overcoming loneliness. Despite this, they usually prefer real communication to virtual communication. The results obtained allow us to understand the trends in the manifestation and deepening of loneliness in women and men. The conducted research enables industry specialists to develop ways to overcome the destructive manifestations of loneliness.

Keywords and phrases: social networks, digital technologies, feelings of loneliness, social relationships.

Ներածություն

Հնագույն ժամանակներից սկսած մարդիկ վախեցել են օտարվել, մեկուսանալ հասարակությունից և կորցնել կապն այլ մարդկանց հետ: Տեխնոլոգիաների դարաշրջանում սոցիալական ցանցերի և թվային գործիքների արագ զարգացումը պետք է, որ հիանալի միջոց դառնար՝ միայնակության զգացումը հաղթահարելու համար. չէ՞ որ աշխարհի ցանկացած վայրում ցանկացած պահի մարդիկ կարող են շփվել միմյանց հետ, ընդհանուր թեմաներ ու հետաքրքրություններ քննարկել, դրանց շուրջ միավորվել, ծրագրեր մշակել ու իրականացնել: Մինդեն հաղորդակցման միջոցների ու հնարավորությունների ընդլայնմանը զուգահեռ, մեծացել է հոգեպես միայնակ մարդկանց թիվը:

Գրականության վերլուծություն

Տարբեր հետազոտություններ ցույց են տալիս, որ միայնակության խնդիրը աստիճանաբար խորանում է: Մասնավորապես «BBC» լրատվական գործակալության և «Wellcome Collection» թանգարան-գրադարանի կողմից 55000 անձանց շրջանում 2018 թվականին իրականացվել է առցանց հարցում միայնակության թեմայով: Արդյունքների համաձայն՝ հարցմանը մասնակցած 16-24 տարեկան երիտասարդների 40 %-ը «հաճախ» կամ «շատ հաճախ» իրեն միայնակ է զգացել, մինչդեռ 75 տարեկանից բարձր մարդկանց շրջանում ցուցանիշը եղել է 27%: Ընդհանուր առմամբ, «հաճախ» կամ «շատ հաճախ» է միայնակ զգացել հարցվածների 33%-ը, իսկ 42%-ը՝ «հազվադեպ» կամ «երբեք» իրեն միայնակ չի զգացել: **[1]: Մեկ այլ հարցման արդյունքներով, որն անցկացվել է 2020 թվականի հոկտեմբերին շուրջ 950 ամերիկացիների շրջանում, 36%-ը նշել է, որ հարցմանը նախորդած չորս շաբաթվա ընթացքում «հաճախ» կամ «գրեթե միշտ կամ անընդհատ» միայնակ է զգացել: Միայնակության զգացում ունեցողների բավականին բարձր ցուցանիշ է գրանցվել հատկապես 18-25 տարեկանների (61%) և փոքր երեխաներ ունեցող մայրերի՝ (51%) շրջանում **[2]:** Հարցման մասնակիցները նաև նշել են, որ 2020 թ-ի համաձարակի բռնկումից ի վեր զգալիորեն աճել է միայնակության զգացումը: Նկատենք, որ նման ցուցանիշ գրանցվել է այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ սոցիալական շփումն ու հաղորդակցությունը տեղի էր ունենում սոցիալական ցանցերի ու թվային այլ գործիքների միջոցով: Ենթադրաբար սոցիալական հարթակներում հաղորդակցման լայն հնարավորությունը պետք է, որ մեղմեր միայնակության զգացումը: Միացյալ Նահանգների Մարդահամարի բյուրոյի հարցումների համաձայն՝ ամերիկացիները վերջին տարիներին ավելի քիչ ժամանակ են անցկացնում իրենց ընկերների և հարազանների հետ: Եթե 2003 թվականին օրական կտրվածքով միայնակ էին լինում միջինը 285 րոպե, ապա մինչ 2020 թվականի համավարակն այդ թիվը հասել էր օրական 333 րոպեի: Ամերիկացիների կեսից ավելին նշել է, որ իրեն շատ միայնակ է զգում: Նման ցուցանիշն ավելին է, քան գիրությամբ կամ շաքարախտով տառապող մարդկանց թիվը: Հարցման մասնակիցների շուրջ կեսը նշել է, որ ունի 3-ից պակաս մտերիմներ, իսկ 1990 թվականին ընդամենը 27%-ն էր ներառված այդ ցուցանիշի մեջ **[3]:****

Միայնակությանը՝ որպես երևույթի ու հոգեվիճակի, անդրադարձել են հնագույն ժամանակներից սկսած. Պլատոնը և Արիստոտելն այն դիտարկում էին որպես չարիք, որը կարելի էր հաղթահարել՝ տրվելով ընկերության և սիրո ընձեռած հաճույքին: Մարդը սոցիալական [էակ] է, և համատեղ կյանքը նրա համար բնածին է,- գրել է Արիստոտելն իր հիմնարար աշխատության մեջ, ինչպես նաև նշել, որ «Նա, ով հաճույք է գտնում մենության մեջ, կամ վայրի գազան է, կամ Աստված»: **[4] [Էջ 10, 176]:** Սրանով դեռևս հին աշխարհի փիլիսոփան ընդգծել է սոցիալական կապերի, միջանձնային փոխհարաբերությունների կարևորությունը:

Ժամանակի ընթացքում, փիլիսոփայական և հոգեբանական մտքի զարգացմանը զուգընթաց, միայնակության խնդրի ըմբռնումն ու մեկնաբանությունները դարձան խիստ բազմազան և երբեմն իրարամերժ: Նիցշեն միայնակ լինելը դիտում էր որպես անհատի համար սեփական կարողություններն ու ներուժը զարգացնելու հնարավորություն՝ պնդելով, որ միայն մենակության մեջ մարդը կարող է հասնել ինքնաձանաչման: Այսինքն՝ ֆիզիկապես մենակ լինելը հնարավորություն էր տալիս ազատվելու միայնակության զգացումից՝ դառնալով «գերմարդ»: Հումանիստական տեսությունների ներկայացուցիչների համար միայնակության թեման հիմնականներից մեկն էր. Ի. Կանտը միայնության արմատները տեսնում էր բարոյական կարգի անկման մեջ, Կ. Հորնին միայնությունը ձանաչեց որպես շուկայական հարաբերությունների բացասական ազդեցության և մարդկանց միջև

մրցակցության պատճառ, իսկ Վ. Ֆրանկլի կարծիքով՝ մարդն անձնատուր է լինում միայնության վիճակին՝ կորցնելով կարևոր արժեքներն ու կյանքի իմաստը: Է. Ֆրոմը ևս իր տարբեր աշխատություններում, ինչպես օրինակ՝ «Առողջ հասարակություն», «Փախուստ ազատությունից», անդրադարձել է ինքնամեկուսանալու, աշխարհից փախուստ գործելու ցանկությանը: Նա միայնակության պատճառը համարում էր ոչ խելամիտ պահանջումըները:

Միայնակությունն առանցքային է եղել նաև էքզիստենցիալ փիլիսոփաների՝ Մ. Հայդեգերի, Կ. Յասպերսի, Ա. Քամյուի, Ժ. Պ. Սարտրի, Ն. Բերդյաևի, Ի. Յալոմի աշխատություններում: Էքզիստենցիալիստների մեծ մասն ընդունում էր միայնակությունը որպես անխուսափելիություն և այն ընկալում էր ոչ թե որպես խնդիր, այլ մարդկային գոյությամբ պայմանավորված փաստ: Պոստմոդեռնիստական ուղղության ներկայացուցիչներից Դ. Ռիսմանն ու Ա. Թոֆլերը միայնության պատճառը համարել են գիտատեխնիկական հեղափոխության պայմաններում կյանքի ռիթմի արագացումը, երբ մարդկանց մեջ գտնվելիս անգամ անհատը կարող է իրեն միայնակ զգալ: Բ. Անանևը նույնպես նշում էր, որ միայնակությունը քաղաքների զանգվածային աճի դրսևորումներից է, որը հետագայում ազդում է մարդու ապանձնավորման ու հաղորդակցության բացակայության վրա **[5] [Էջ 54–56]:**

Միայնակության ուսումնասիրմանը նվիրված հոգեբանական հետազոտությունների հիմքը դրվեց Զ. Ֆրեյդի կողմից: Հոգեվերլուծաբանի համոզմամբ՝ միայնակությունը ներոզ է առաջացնում, որին նպաստում է անորոշության զգացումը, վախերը մանկական տարիքում, նաև բացասական հանգամանքներին դիմակայելու անկարողությունը **[6]:** Ֆրեյդը և նրա հետևորդները կարծում էին, որ միայնակությունը կապված է նարցիսիզմի դրսևորման, վեհության մոլուցքի և ագրեսիվության հետ, որոնք ժամանակի ընթացքում արտացոլվում են միայնակության բարդությամբ: Օրինակ՝ Գ. Զիլբուրգը նշում է, որ միայնակությունը գալիս է մանկությունից, որի առաջին նշաններն են «այն, ինչ հետագայում դառնում է նարցիստական կողմնորոշում... Դա նաև միայնակ մարդու օտարվածության, թշնամանքի և անգոր ագրեսիվության ծիլն է» **[7]:** Ուշադրության է արժանի անալիտիկ հոգեբանության հիմնադիր Կ. Գ. Յունգի մեկնաբանությունը, ըստ որի՝ միայնակությունն ամենևին նրանում չէ, որ մեր կողքին չկա որևէ մեկը, այլ այն, որ չենք կարողանում ուրիշներին փոխանցել մեզ համար կարևոր թվացողը կամ համախոհների բացակայությունը: «Մենակությունս սկսվեց իմ վաղ երագների փորձից և հասավ իր գագաթնակետին, երբ սկսեցի աշխատել անգիտակցականի հետ: Նա, ով ավելին գիտի, քան մյուսները, միշտ մնում է միայնակ: Այնուամենայնիվ, միայնակությունը բոլորովին չի բացառում շփումը, քանի որ ոչ ոք չունի հաղորդակցվելու այնքան կարիք, որքան միայնակ մարդը, այն պարագայում, որ շփումն արդյունք է տալիս հենց այնտեղ, որտեղ յուրաքանչյուրը հիշում է իր անհատականության մասին՝ չնույնականացնելով իրեն ուրիշների հետ»,– գրում է Յունգը: **[8]:**

Փիլիսոփայության և հոգեբանության բնագավառներում ավանդական համարվող անձի միայնակության խնդիրն արդիական է նաև «թվային հասարակությունների» համար՝ նոր իրողություններում օրակարգային դարձնելով անհատի հոգեկան առողջությանը, միջանձնային փոխհարաբերություններին ու սոցիալական հարաբերություններին առնչվող հարցերը ոչ միայն առանձին երկրների, այլև համաշխարհային մակարդակով: Ուշադրության է արժանի այն, որ թվային գործիքներն աստիճանաբար դադարում են լինել պասիվ միջնորդ մարդկանց միջև և սկսում են «շփվել» մարդու հետ: «Chatbot»-երի միջոցով մարդը կարողանում է հարցեր ուղղել և պատասխաններ ստանալ արհեստական բանականությունից: Կարծես թե տեղի է ունենում հաղորդակցում, սակայն խնդիրը երկակի բնույթ ունի. մենք ստանում ենք տեղեկատվություն, ֆորմալ առումով

գրուցում ենք, մինչդեռ մեզ չեն լսում, ունկնդիր չունենք: Իրականում մարդիկ նախընտրում են լսված լինել, առանց ընդհատված լինելու, միաժամանակ մենք ինքներս չենք ուզում լսել ուրիշներին: Այդ հնարավորությունները տալիս են թվային տեխնոլոգիաներն ու ծառայությունները:

Իրավիճակի վերահսկողության պատրանք, մշտական խնամք և ուշադրություն, փախուստ ինքն իրենից. սրանք այն խնդիրներն են, որոնք տեսնում է սոցիալական հոգեբան Շերի Թարքլը: «Միայնակ միասին» գրքում հեղինակը անդրադառնում է այն հարցին, թե ինչու են մարդիկ նախընտրում սերտ հարաբերություններ կառուցել ինտերնետի միջոցով և ինչպես է փոխվում մեզանից յուրաքանչյուրի հոգեկանը թվային տեխնոլոգիաների դարաշրջանում և որի արդյունքում ձևավորվում է միայնակության նոր տեսակ: Ըստ Շերի Թարքլի՝ տեխնոլոգիաների օգնությամբ միայնակությունից խուսափելը կենտրոնական դերակատարություն է ունենում մեր հոգեկանը փոխելու հարցում: Միայնակ մարդը, ելնելով շփման սահմանափակման սեփական փորձից, սկսում է ավելի շատ գնահատել հաղորդակցման կարևորությունը: Նա փորձում է զարգացնել ինքնադրսևորման կարողությունը, ցանկություն է ունենում կառուցելու իրական հարաբերություններ և շփվելու այլ մարդկանց հետ: Խուսափելով միայնակությունից՝ թվային տեխնոլոգիաների դարաշրջանի մարդը վիրտուալ շփումներում հաղորդակցման կեղծ պատրանք է ստեղծում: Մարդը փախչում է ինքն իրենից, սեփական մտքերի, ապրումների հետ դեմ առ դեմ մնալուց **[9]**: Կարևոր է ընդգծել, որ Թարքլը չի քարոզում հրաժարվել տեխնոլոգիաներից կամ սահմանափակել դրանց օգտագործումը, այլ առաջարկում է մեղմել բացասական ազդեցությունը: Այլ կերպ ասած՝ միասին, բայց՝ միայնակ. այսպես կարելի է բնորոշել այսօրվա տեխնոլոգիայես զարգացած դարաշրջանի անձի հոգեվիճակը, նաև սոցիալական կապերի բնույթը: Սոցիոլոգ, Նյու Յորքի համալսարանի գիտությունների թեկնածու, «Public Culture» ամսագրի գլխավոր խմբագիր Էրիկ Կլայնենբերգը «Կյանքը մենակ. Նոր սոցիալական իրականություն» գրքում գրում է. «Ջուտ տեսականորեն, միայնակ ապրող մարդկանց թվի աճը կարող է հանգեցնել տարբեր հետևանքների՝ սկսած խմբերի և համայնքների անկումից մինչև քաղաքացիների սոցիալական ակտիվացում, ամբողջական մեկուսացումից մինչև աշխույժ հասարակական և սոցիալական կյանք» **[10]**: Այսպիսով՝ Կլայնենբերգը միայնակ մարդկանց թվի ավելացման արդյունքում սոցիալական հարաբերությունների զարգացման երկու լուծում է տեսնում:

Ժամանակակից կյանքում սոցիալական ցանցերի դերակատարությանն են անդրադառնում Ն. Հակոբյանն ու Ա. Խաչատրյանը «Ինքնություն և միջավայր» մենագրության մեջ՝ նշելով, որ սոցիալական ցանցերը վերածվում են մշակութային և սոցիալական կարծրատիպերի ձևավորման և ամրապնդման ընդհանուր հարթակի: Թվային տեխնոլոգիաների զարգացումը արմատապես փոխել է նաև մարդկանց կենսակերպը, որի շնորհիվ «մարդիկ հնարավորություն են ստացել սոցիալական ցանցերի միջոցով ձևավորելու միջանձնային հարաբերությունների առանձնահատուկ դաշտ՝ առանց ֆիզիկական շփման և, նույնիսկ, առանց միմյանց ձանաչելու մարդիկ կարողանում են կատարել մտքերի փոխանակություն և կարողանում են շփումը կազմակերպել՝ մնալով միայնության մեջ» **[11, էջ 116–117]**:

Թեև Արևմուտքում մի քանի տասնամյակ շարունակ մասնագետների կողմից ուսումնասիրվում է թվային գործիքների, սոցիալական ցանցերի ազդեցությունը անձի, նրա հոգեկան առողջության, միջանձնային և սոցիալական հարաբերությունների վրա, սակայն ստացված արդյունքները երբեմն հակասական են: Թվային հաղորդակցությունը հաճախ խրախուսում է մակերեսային կապերը՝ մեծ տեղ տալով քանակին, այլ ոչ թե որակին: Սոցիալական ցանցերը, օրինակ՝ Ֆեյսբուքը, կառուցված է ընկերների և հետևորդների քանակն ընդլայնելու հիման վրա, սակայն պարտադիր չէ, որ այդ վիրտուալ շփումները վերածվեն

հարաբերությունների իրական աշխարհում: Մարդիկ կարող են շրջապատված լինել վիրտուալ ընկերներով, սակայն իրական կյանքում միայնակության խորը զգացում ունենան **[12]**: Սոցիալական ցանցերը նպաստում են անբավարարվածության և միայնակության զգացումի առաջացմանը, երբ մարդիկ տեսնում են համապատասխան ծրագրերով մշակված արտաքինով նկարներ, կատարյալ թվացող կյանքի վերաբերյալ գրառումներ: Մշտական համեմատությունը ուրիշների կյանքի իդեալական տարբերակի հետ կարող է ազդել մարդու ինքնագնահատականի վրա, թերաթեթրության զգացում առաջացնել և զարգացնել իրականությունից կտրվածության զգացում **[13]**: Նման արդյունքներ են գրանցել նաև Հարվարդի համալսարանի հետազոտողները՝ արձանագրելով, որ սոցիալական ցանցերը նպաստում են սեփական անձի ընկալման նարցիսսային դրսևորումներին: Խնդիրն այն է, որ խմբագրված և «ֆոտոշոփ» նկարները խեղաթյուրում են մեր պատկերացումն այն մասին, թե ինչպիսի տեսք պետք է ունենանք, որպեսզի ընդունվենք ուրիշների կողմից: Ցածր ինքնագնահատականը խանգարում է հանդիպել նոր մարդկանց և բնականոն հարաբերություններ կառուցել: «Դուք կարող եք շրջապատված լինել շատ մարդկանցով և ունենալ շատ հետևորդներ կամ կապեր սոցիալական ցանցերում, բայց պարտադիր չէ, որ ձեզ զգաք, որ ունեք որևէ մեկը, ով ձանաչում է ձեզ կամ ձեռք կմեկնի, երբ ճգնաժամի մեջ լինեք», - նշված է Հարվարդի համալսարանի կողմից իրականացված հետազոտության զեկույցում **[14]**:

Ժամանակակից գիտական գրականության մեջ գոյություն ունի երկու գերիշխող տեսակետ սոցիալական ցանցերից օգտվելու և միայնակության զգացումի փոխկապվածության վերաբերյալ: Դրանցից մեկի համաձայն, միայնակություն կապված է ինտերնետի օգտագործման հետ, քանի որ մարդիկ փոխարինում են անցանց հարաբերություններն ու գործողությունները առցանցների հետ **[15]**: Մյուս տեսակետի համաձայն, սոցիալական տեխնոլոգիաները, ընդհակառակը, կարող են օգտակար լինել միայնակությունը նվազեցնելու համար, քանի որ բարելավում են արդեն իսկ գոյություն ունեցող հարաբերությունները և նորերը ձևավորելու հնարավորություն են ընձեռում **[16, 17]**: Որոշ հեղինակներ առաջարկում են միացնել վերոնշյալ տեսակետները՝ կարծելով, որ դրանք միմյանց բացառող չեն, և սոցիալական ցանցերը կարող են օգտագործվել երկու ձևով միաժամանակ: Միայնակության և սոցիալական ցանցերի օգտագործման միջև կապը դինամիկ է և երկկողմանի: Նրանց հետազոտությունը ցույց է տվել, որ որոշիչ է դառնում այն հանգամանքը, թե ինչպես է անձը ներգրավված սոցիալական տեխնոլոգիաների կիրառման ժամանակ: Եթե համացանցն օգտագործվում է որպես միջանկյալ միջոց գոյություն ունեցող հարաբերությունների ամրապնդման և նոր սոցիալական կապեր հաստատելու ձանաչարհին, ապա այն օգտակար գործիք է միայնակության զգացումը նվազեցնելու համար, սակայն երբ սոցիալական ցանցերն օգտագործվում են իրական շփումից փախչելու համար, մեծանում է միայնակության զգացումը **[18]**: Ակնհայտ է, որ ժամանակակից աշխարհն անհնար է պատկերացնել առանց սոցիալական ցանցերի, համացանցային տեղեկատվական փոխանակության: Հայ հեղինակները նշում են, որ ժամանակակից հասարակությունը գտնվում է զարգացման որակապես մեկ այլ ձևի՝ տեղեկատվական հասարակության, ավելի լայն իմաստով՝ տեղեկատվական քաղաքակրթությանն անցնելու փուլում: Բազմաթիվ ուսումնասիրություններում ապացուցվել է, որ մարդու լիարժեք զարգացումը և սոցիալական խմբերի ու հասարակության նորմալ գործունեությունը անհնար է առանց մշտական տեղեկատվական հաղորդակցման, սակայն, անտեսվել է այն փաստը, որ անհատի և հասարակության համար տեղեկատվական-հաղորդակցական գործընթացները հետզհետե ավելի իրական սպառնալիքների վերածվելու վտանգ են թաքցնում իրենց մեջ» **[19]**:

Հետազոտության մեթոդները

Հաշվի առնելով թեմայի արդիականությունը, անհրաժեշտություն ենք տեսել ուսումնասիրելու սոցիալական ցանցերի հայկական տիրույթը: Այդ նպատակով անցկացվել է գնահատողական հետազոտություն՝ պարզելու սոցիալական ցանցերից ժամանակային և հուզական կախվածության աստիճանն ու միայնակության զգացման փոխկապվածությունը:

Մշակվել է հեղինակային հարցաշար: Կազմվել է «*Google Forms*» հարցաթերթ, որը պարունակում էր 12 հարց: Հարցաշարին պատասխանելու համար անհրաժեշտ էր ոչ ավելի, քան 3 րոպե: Հարցումն իրականացվել է անանուն:

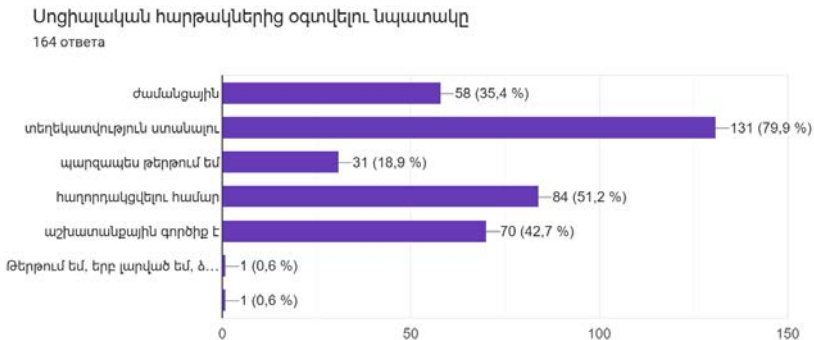
Հարցաթերթիկը ունեցել է ինչպես փակ՝ այդ թվում բազմակի ընտրության հարցեր, այնպես էլ՝ կիսաբաց հարցեր: Հարցերի առաջին խումբը վերաբերել է սեռին, տարիքին, ընտանեկան և կրթական ցենզերին: Երկրորդ խմբի հարցերը վերաբերել են սոցիալական ցանցերի նախընտրություններին, ծախսած ժամանակին, սոցիալական ցանցերից օգտվելու նպատակներին ու ստացված հուզական ապրումներին: Հարցաթերթն ուղարկվել է սոցիալական մի քանի հարթակներով՝ մասնավորապես *Viber*, *Telegram*, *Messenger*, *Facebook*:

Հետազոտության արդյունքները

Հարցմանը մասնակցել է 164 հոգի՝ 128 (78%) կին և 36 (22%) տղամարդ: Սահմանվել է տարիքային 5 խումբ, որից 18–25տ՝ 18 հոգի (10.98%), 26–34տ՝ 26 հոգի (21.95%), 35–44տ՝ 71 հոգի (43.29%), 45–60տ՝ 34 հոգի (20.73%), 60 տ–ից բարձր՝ 5 հոգի (3.05%): Հարցվածներից 11–ը կամ 6.13%–ը ամուսնալուծված է, 117–ը կամ 71.78%–ը՝ ամուսնացած և 36–ը կամ 22.09%–ը՝ ամուրի: Միջնակարգ մասնագիտական կրթություն ունեն 14–ը (8.54%), միջին մասնագիտական՝ 13–ը (7.93%), բարձրագույն՝ 116–ը (70.73%), իսկ հետբուհական՝ 21–ը (12.80%):

Առանց բացառության հարցման մասնակիցներն օգտվում են սոցիալական ցանցերից, ինչը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հարցաշարն ուղարկվել է սոցիալական ցանցերի օգտատերերին: Անցանց տարբերակով հարցումն իրականացնելու դեպքում թերև տարբերվող արդյունք կգրանցվեր:

Մարդիկ սոցիալական ցանցերի միջոցով ձգտում են բավարարել իրենց այս կամ այն պահանջմունքը: Ժամանցային նպատակով է օգտվում 58 հոգի (35,4%), տեղեկատվություն ստանալու համար՝ 131 հոգի (79,9%), հաղորդակցվելու նպատակով՝ 84 հոգի (51,2%), 70 հոգու (42,7%) համար աշխատանքային գործիք է, 31 հոգի (18,9%) «պարզապես թերթում է», «այլ» պատասխան տողում մեկ հոգի նշել է, որ թերթում է, երբ լարված է, ձանձրացած կամ ուզում է շեղվել իրեն հուզող խնդիրներին (տես՝ Գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1. Սոցիալական հարթակներից օգտվելու նպատակների մոնիթորինգ:

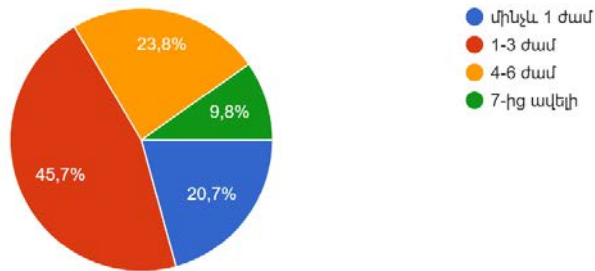

Սոցիալական ցանցերից առավել լայն կիրառություն ունի Ֆեյսբուքը.

հարցմանը մասնակցածներից 159-ը կամ 97%-ն օգտվում է այդ սոցիալական հարթակից: Հաջորդը *Youtube*-ն է՝ 122 հոգի (74,4%), *Telegram*՝ 94 (57,3%), *Instagram*՝ 88 (53,7%), *Linkedin*՝ 32 (19,5%), *Tik Tok* 15 (9,1%), *X (Twitter)*՝ 12 (7,3%): Մեկ տոկոսի շեմը չեն անցնում՝ *Viber*, *WhatsApp*, *Mitani*, *Yandex* սոցիալական հարթակները:

Ինչպես երևում է Գծապատկեր 2-ում, սոցիալական ցանցերում մինչև 1 ժամ անցկացնում է հարցման մասնակիցների 20,7%-ը կամ 34 հոգի, 1-3 ժամ՝ 45,7%-ը կամ 75 հոգի, 4-6 ժամ՝ 23,8%-ը կամ 39 հոգի, 7 ժամից ավելի՝ 9,8%-ը կամ 16 հոգի: «Խոչընդոտում են արդյոք սոցիալական ցանցերն առօրյա կյանքում Ձեր պարտականություններն ու աշխատանքը կատարելը» հարցին 24,1%-ը պատասխանել է «այո», 63%-ը՝ «ոչ», իսկ 13%-ը դժվարացել է պատասխանել: Հարցման մասնակիցների 40,5%-ը կամ 66 հոգին նախընտրում է իրական շփումը վիրտուալից, իսկ 3,1%-ը կամ 5 հոգին նախապատվությունը տալիս է շփմանը վիրտուալ աշխարհում: Հարցին դժվարացել է պատասխանել հարցվածների 7,4%-ը կամ 12 հոգին, իսկ 49,1%-ը կամ 80 հոգին կարծում է, որ «մեկը մյուսին չի խանգարում»:

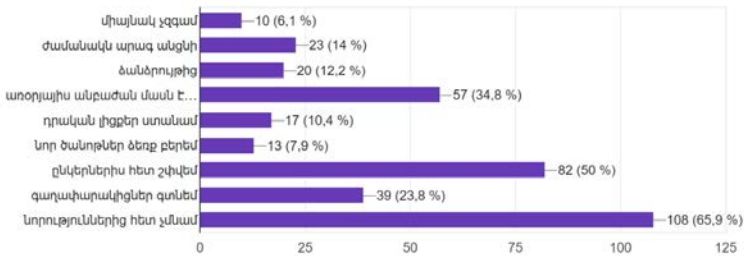
Օրական որքան ժամանակ եք անցկացնում սոցիալական ցանցերում
164 օտբետ

Գծապատկեր 2. Սոցիալական ցանցերում անցկացրած ժամանակը:

Սոցիալական ցանցերից օգտվելիս հարցման մասնակիցների ճնշող մեծամասնությունը՝ 108 հոգին կամ 65,9%-ը ցանկանում է նորություններից հետ չմնալ: Ընկերների հետ շփվելու, գաղափարակիցներ գտնելու, նոր ծանոթներ ձեռք բերելու նպատակ է հետապնդում համապատասխանաբար՝ 82 (50%), 39 (23,8%) և 13 հոգին (7,9%): Սոցիալական ցանցերում գտնվելն առօրյայի մաս է համարում հարցվածներից 57-ը (34,8%): Միայնակ չզգալու համար սոցիալական ցանցերից օգտվում է 10 հոգի (6,1%), ձանձրույթից՝ 20 (12,2%), դրական լիցքեր ստանալու համար՝ 17 (10,4%), իսկ ժամանակն արագ անցնելու նպատակով՝ 23 (14%):

Սոցիալական ցանցերից օգտվում են, որպեսզի (կարող եք ընտրել մի քանի տարբերակ)
164 օրեքս

Գծապատկեր 3. Օգտատերերի ակնկալիքները սոցիալական ցանցերից:

Այն հարցին, թե ինչ են զգում սոցիալական ցանցերից օգտվելուց հետո, մասնակիցների շրջանում գերակշռում է անհանգստության՝ 50 հոգի (30,5%), նյարդայնության՝ 47 (28,7%), լարվածության՝ 47 (28,7%), անորոշության 36 (22%) զգացումը: Սոցցանցերից օգտվելու շնորհիվ լիցքաթափվում և բավարարվածության զգացում է ունենում համապատասխանաբար՝ 53-ը (32,3%) և 25-ը (15,2%): Մնացածը՝ անբավարարվածության, նողկանքի, հոգնածության, ափսոսանքի, կան նաև որևէ առանձնահատուկ բան չզգացող կամ վերոնշյալ բոլոր զգացումներն ունեցողներ:

Սոցիալական ցանցերում առավել երկար՝ 7 ժամից ավելի ժամանակ են անցկացնում կանայք (8%), քան տղամարդիկ (2%): Առավել քիչ ժամանակ ևս (մինչև 1 ժամ) անցկացնում են կանայք՝ 18%, իսկ տղամարդիկ՝ 2%: Անուսնացածների 16%-ը սոցցանցերից օգտվում է մինչև 1 ժամ, իսկ 7 ժամից ավելի՝ 4%-ը: Անուրիների 2%-ը՝ մինչև 1 ժամ, իսկ 7 ժամից ավելի՝ 5%-ը:

Քննարկում և եզրակացություն

Սոցիալական ցանցերի և թվային գործիքների զարգացման հետ մեկտեղ փոփոխություններ են կրում նաև սոցիալական հարաբերությունները: Մարդկանց համար զգացմունքային ֆոն են ստեղծում ոչ միայն իրական կյանքում ունեցած ապրումները, գործողությունները, այլև առցանց սոցիալական հարթակներում ապրածը: Ինչպես ցույց տվեց մեր հետազոտությունը, սոցիալական ցանցերում մարդիկ ձգտում են բավարարել նույն պահանջմունքները, ինչ ամօրյա կյանքում: Սոցիալական ցանցերից օգտվելիս հարցման մասնակիցների ճնշող մեծամասնությունը ցանկանում է նորություններից հետ չմնալ: Տեղեկատվական հասարակություն դառնալու միտումների մասին են նշում նաև մեր ուսումնասիրած աղբյուրների հեղինակները: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ սոցիալական ցանցերում տարածվում է ոչ միայն զանգվածային լրատվամիջոցների տրամադրած տեղեկատվությունը, այլև ոչ պաշտոնական տեղեկությունները, այլ օգտատերերի կարծիքները, ապրումներն ու մտորումները, կարող ենք ենթադրել, որ սա ևս հաղորդակից լինելու նպատակ է հետապնդում:

Մեր օրերում անհատը թվային տիրույթում ձեռք է բերում և նույնքան հեշտությամբ էլ կորցնում է հարյուրավոր, անգամ հազարավոր «ընկերների»: Ընդհանրացնելով արդյունքները՝ պետք է նշել, որ սոցիալական ցանցերում անցկացրած ժամանակը օգտատերերի մեջ առաջացնում է ինչպես բացասական, այնպես էլ՝ դրական ու չեզոք զգացումներ, ինչն արձանագրվել է արևմտյան հեղինակների հետազոտությունների արդյունքում: Հայտնվելով սոցիալական

ցանցերում՝ փոփոխություն է կրում նաև ժամանակի զգացողությունը: Հետազոտական տվյալների համաձայն՝ հարցմանը մասնակիցների մեծամասնությունը նշել էր, որ 1-3 ժամ է տրամադրում սոցիալական ցանցերին, սակայն միշտ չէ, որ մարդը գիտակցում է, թե որքան ժամանակ է անցկացրել այդ հարթակներում: Ի տարբերություն մեր իրականացրած հարցման, հետազոտված աղբյուրները փաստում են, որ մարդիկ ավելի շատ ժամանակ են անցկացնում սոցիալական ցանցերում: Թվային միջավայրում անցկացրած ժամանակահատվածը մեծացել է հատկապես համավարակի շրջանում, ինչը պայմանավորված է եղել նախևառաջ անմիջական շփումների անհնարինության պայմաններում: Միաժամանակ պետք է փաստենք, որ միայնակության զգացումի վրա թվային աշխարհի ազդեցության մասին բավականին հակասական տվյալներ են ստացվում, ինչը դժվարացնում է սոցիալական ցանցերի դերի մեծացման ու միայնակության զգացումի փոխկապվածության վերաբերյալ միանշանակ եզրակացություններ անել:

Դեռևս հիմնովին ուսումնասիրված չէ, թե ինչպիսի հետևանքներ կարող են ունենալ թվային տեխնոլոգիաները անհատի հոգեբանական վիճակի, սոցիալական հարաբերությունների բնույթի և սոցիալ-հոգեբանական կողմի դրսևորումների վրա: Վերջնական եզրակացություններ անելու համար խնդիր է ներկայացնում նաև այն հանգամանքը, որ հասանելի ուսումնասիրությունները հիմնված են հիմնականում օգտատերերի գնահատականների, տրամադրած տեղեկատվության վրա և կարող են տեղեկատվությունը բավականաչափ օբյեկտիվ չներկայացնել: Պատճառահետևանքային կապը հաստատելու կամ հերքելու համար անհրաժեշտ են լրացուցիչ հետազոտություններ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Hammond C., Who feels lonely? The results of the world's largest loneliness study, 2018, <https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/2yzhfv4DvqVp5nZyxBD8G23/who-feels-lonely-the-results-of-the-world-s-largest-loneliness-study>
2. Richard W., Batanova M., Lovison V., Torres E., Loneliness in America. How the Pandemic Has Deepened an Epidemic of Loneliness and What We Can Do About It. 2020. https://mcc.gse.harvard.edu/reports/loneliness-in-america?trk=article-ssr-frontend-pulse_little-text-block
3. Jantz G., Loneliness in the Digital Age, 2024, 2 February https://www.aplaceofhope.com/loneliness-in-the-digital-age/?fbclid=IwARIX30DPKBQJC4YN_UQIJ2v9Ci0xYRH3e7EtCw69Dy3rT2n4I-LCLAvThwo_aem_Aca8YQITrdmVwX3ITLqw3-0wnrlikYeJ2G8MgfyxTlLqcb7jRvqabHa7ZeRtKRFXwH3JCzj8tkyzBwyEfYFNCqh2
4. Аристотель, Никомахова этика, стр. 10, 176, https://www.civisbook.ru/files/File/Aristotel_Nikomakhova.pdf
5. Палагина Н., Морозова А., Новоселова О., Определение и понимание понятия «одиночество» в психологии и философии, Психология и педагогика служебной деятельности. 2023. № 3. С. 54–56
6. Зигмунд Ф., Введение В Психоанализ, 1999, Лекции, Алетейя СПб, стр. 310,
7. Zilboorg, G., Fear of Death, G. Zilboorg, Psychoanalytic Quarterly, 1943, №12, p. 465-475.
8. Юнг К. Г., Воспоминания, сновидения, размышления, Издательство Харвест, стр. 496, https://royallib.com/read/yung_karl/vospominaniya_snovideniya_razmishleniya.html#0
9. Turkle S., Alone Together, <https://quickread.com/book-summary/alone-together-85>
10. Кляйненберг Э., Жизнь соло. Новая социальная реальность, Москва., Пер. с англ., 2-е изд., Альпина нон-фикшн, 2018., 279 с.
11. Հակոբյան Ն., Խաչատրյան Ա., Ինքնություն և միջավայր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն, 2021, 178 էջ <https://arar.sci.am/dlibra/publication/312639/edition/287207/content>
12. Hämmig O. Health risks associated with social isolation in general and in young, middle and old age. PLoS One. 2019, 14(7):e0219663

13. Yu J. The loneliness epidemic: Understanding and addressing isolation in the digital age. *J Ment Health Aging*. 2023, 7(6)175
14. Williams R., What We Know About the Loneliness Epidemic and How It's Different Than Being Alone, 2024, published Feb 13, <https://www.linkedin.com/pulse/what-we-know-loneliness-epidemic-how-its-different-than-ray-williams-pnhgf>
15. Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukopadhyay, T., & Scherlis, W., Internet paradox. A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, 1998, 53, 1017–1031, <https://sci-hub.se/10.1037/0003-066X.53.9.1017>
16. Valkenburg, P. M., & Peter, J., Preadolescents' and adolescents' online communication and their closeness to friends. *Developmental Psychology*, 2007b, 43, 267–277, <https://sci-hub.se/https://doi.org/10.1037/0012-1649.43.2.267>
17. Gross, E. F., Adolescent Internet use: What we expect, what teens report. *Applied Developmental Psychology*, 2004, 25, 633–649 <https://sci-hub.se>, <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2004.09.005>
18. Nowland, R., Necka, E. A., & Cacioppo, J. T., Loneliness and Social Internet Use: Pathways to Reconnection in a Digital World? *Perspectives on Psychological Science*, 2017, 13(1), 70–87, <https://sci-hub.se>, <https://doi.org/10.1177/1745691617713052>
19. Hakobyan N., Khachatryan A., Socio-Psychological Mechanisms of the Formation of the Person's Infodemic I-Image, *Katchar Scientific Yearbook, ISEC of NAS RA, Yerevan*, 2020, 1, 110–116

ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՎԱՐԿԱՆԻՇ. ՈՐՆ Է ՊԵՏԱԿԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՄԵԽԱՆԻԶՄԸ

ԱՏՈՄ ՄԻԻԹ-ԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի դեկան,
Ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու,
մանկավարժության դոցենտ
atom.mkhitaryan@isec.am

Համառոտագիր

Համաշխարհային բանկի տվյալներով՝ աշխարհում պետությունների ՀՆԱ միջինը՝ 4,2%-ն, ուղղվում է կրթությանը, իսկ դրա զգալի մասը՝ բարձրագույն կրթությանը (մոտ 30 տոկոս), և կառավարությունները շահագրգռված են, որպեսզի այդ միջոցներն արդյունավետ ծախսվեն: Համալսարանի արդյունավետության ընդունված չափանիշներից մեկը նրա դիրքն է միջազգային ակադեմիական վարկանիշավորման աղյուսակներում:

Խնդրի արդիականությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Հայաստանի կառավարությունը նախատեսում է պետական բուհերի, ինչպես նաև գիտական կազմակերպությունների միավորում, ֆինանսավորման ձևի և մեխանիզմների փոփոխություն, ակադեմիական քաղաքի հիմնադրում և համալսարանների փուլ առ փուլ տեղափոխում այնտեղ: Այս գործընթացի արդյունքում ենթադրվում է, որ Հայաստանի մի քանի համալսարաններ կկարողանան տարբեր ակադեմիական վարկանիշավորման աղյուսակներում հայտնվել լավագույն 500-ի ցանկում: Սակայն, արդյո՞ք այս գործընթացը ինքնըստինքյան բերելու է ցանկալի արդյունքի: Պետական համալսարանների ֆինանսավորման ինչպիսի մեխանիզմներ պետք է կիրառվեն, որպեսզի դրված նպատակը հասանելի լինի: Չէ՞ որ, վերջին հաշվով, բուհերի պետական ֆինանսավորումը էական նշանակություն ունի դրանց զարգացման, կրթության և գիտության արդյունավետ փոխկապակցման, ինչպես նաև ակադեմիական վարկանիշավորման աղյուսակներում առաջընթացի համար:

Սույն հոդվածում մենք քննարկում ենք բուհերի պետական ֆինանսավորման մեխանիզմի ազդեցությունը դրանց ունեցած վարկանիշի վրա: Որո՞նք են բուհերի պետական ֆինանսավորման հիմնական մեխանիզմներն աշխարհում: Մենք ուսումնասիրել ենք բազմաթիվ երկրների փորձը և առանձնացրել ենք պետական ֆինանսավորման երեք հիմնական մեխանիզմ՝ ֆինանսավորում ըստ բանաձևի (a-տիպ), կատարողականի վրա հիմնված ֆինանսավորում (b-տիպ) և ֆինանսավորում բանակցությունների միջոցով (c-տիպ): Մենք տեղեկատվություն ենք հավաքել եվրոպական տարբեր երկրների բուհերի ֆինանսավորման մեխանիզմների վերաբերյալ: Վերլուծության արդյունքների հիման վրա ձևավորվել է բուհերի երկու հիմնական խումբ՝ վարկանիշավորման աղյուսակներում հաջողություն չունեցողներ (a- և b- տիպերի ֆինանսավորման մեխանիզմներով) և վարկանիշավորման աղյուսակների առաջատարներ (առաջին հարյուրյակում ընդգրկվածներ): Նման համալսարաններն օգտագործում են c-տիպի ֆինանսավորման մեխանիզմ, երբեմն՝ a- և b- տիպերի հետ համադրությամբ: Ստացված արդյունքների հիման վրա մենք առաջարկում ենք Հայաստանի բուհերի ֆինանսավորման արդյունավետ մեխանիզմ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ բարձրագույն կրթության ֆինանսավորման մեխանիզմներ, համալսարանի արդյունավետություն, ակադեմիական քաղաք, ֆինանսավորում ըստ բանաձևի, կատարողականի վրա հիմնված ֆինանսավորում, բանակցային ֆինանսավորում, Շանհայի «ARWU» վարկանիշ, «QS» վարկանիշ, «THE» վարկանիշ:

РЕЙТИНГИ УНИВЕРСИТЕТОВ: КАКОВ ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕХАНИЗМ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ?

АТОМ МХИТАРЯН

Международный научно-образовательный центр НАН РА, декан
кандидат физико-математических наук, доцент педагогики
atom.mkhitaryan@isec.am

Аннотация

По данным Всемирного банка, в среднем 4,2 % ВВП во всем мире уходит на образование, а значительная часть (~30 %) – на высшее образование, и правительства заинтересованы в продуктивном расходовании этих средств. Одним из общепринятых критериев эффективности университета является его положение в международных академических рейтингах.

Актуальность проблемы обусловлена тем, что правительство Армении планирует объединить государственные университеты и научные организации, изменить формы и механизмы государственного финансирования, создать академгородок и поэтапно перемещать туда университеты. Предполагается, что в результате этого процесса несколько университетов Армении смогут войти в топ-500 различных академических рейтингов. Однако принесет ли сам этот процесс желаемый результат? Какие механизмы финансирования государственных вузов следует использовать для достижения поставленной цели? Ведь государственное финансирование вузов имеет существенное значение для их развития, эффективной взаимосвязи образования и науки, а также прогресса в академических рейтингах.

В настоящей статье обсуждается влияние механизма государственного финансирования университетов на их рейтинги. А каковы основные механизмы государственного финансирования университетов в мире? Мы изучили опыт многих стран и выделили три основных механизма государственного финансирования: финансирование по формуле (а-тип), финансирование по результатам (b-тип) и финансирование путем переговоров (с-тип). Мы собрали информацию о механизмах финансирования университетов в разных странах Европы. По результатам анализа сформировались две основные группы вузов: не преуспевающие в рейтингах (с механизмами финансирования типа а и b), и лидирующие в рейтингах (первая сотня). Такие университеты используют механизм финансирования типа «с» либо наряду с типами «а» и «b», либо в качестве основного. На основе результатов мы предлагаем эффективный механизм финансирования университетов Армении.

Ключевые слова и фразы: механизмы финансирования высшего образования, эффективность университета, академгородок, финансирование по формуле, финансирование по результатам, договорное финансирование, Шанхайский рейтинг ARWU, рейтинг QS, рейтинг THE.

UNIVERSITY RANKINGS: WHICH IS THE EFFECTIVE MECHANISM OF PUBLIC FUNDING?

ATOM MKHITARYAN

International Scientific-Educational Centre of the National Academy of Sciences
PhD in Physical-Mathematical Sciences, Associate Professor, Dean
atom.mkhitaryan@isec.am

Abstract

According to the World Bank, on average 4.2 % of GDP worldwide goes to education [1], and a significant portion (~ 30%) to higher education, thus, governments are interested in spending these funds productively. One of the generally accepted criteria for the efficiency of a university is its position in international academic rankings.

The actuality of the problem is due to the fact that the Armenian government plans to unify state universities and scientific organizations, change the form and mechanisms of public funding, establish an academic city and move universities there step by step. As a result of this process, it is assumed that several Armenian universities will be able to appear among the top 500 of various academic rankings. However, will this process itself bring the desired result? What mechanisms of funding state universities should use in order to reach the goal set? After all, the state funding of universities is of essential importance for their development, the effective interconnection of education and science, as well as progress in academic rankings.

In this article, we discuss the influence of the state funding mechanism of universities according to their rankings as well as the main mechanisms of the state funding of universities all over the world? We studied the experience of many countries and identified three main mechanisms of public funding: funding according to a formula (a-type), performance-based funding (b-type) and funding by negotiations (c-type). We have collected information about the funding mechanisms of universities in different European countries. Based on the results of the analysis, two main groups of universities were formed: those which do not succeed in rankings (with a- and b-type funding mechanisms) and those which become/are leading in rankings (first hundred). Such universities use a c-type funding mechanism either alongside a- and b-types or as the main one. Based on the results, we propose an effective funding mechanism for Armenian universities.

Key words and phrases: Higher education funding mechanisms, university efficiency, academic city, funding according to a formula, performance-based funding, negotiated funding, Shanghai ARWU ranking, QS ranking, THE ranking.

Introduction

In the modern world, one of the key resources for the development of the economy and society is, of course, education,—the importance of which is constantly growing. Investments in education – if they are effective – provide the conditions for the appearance of innovative enterprises, which are the foundation of an innovative national economy in nowadays world. It is for this reason that work has intensified in many countries to create national programs and roadmaps for the development and modernisation of universities.

Now there are discussions on the development of a similar project in Armenia, and recently the government approved the concept of the Academic City [2]. Moreover,

according to the state program for the development of education until 2030, it is planned that at least 4 Armenian universities will be among the top 500 universities in the world [3]. Is the government ready to invest significant funds for the development of the country's education and science system, are there any ideas about the effectiveness of spending these funds, will the university management principles finally be changed? Unfortunately, none of the decision-makers at the political level in Armenia have the answers to these questions.

There are numerous university rankings today, they use different calculation methods, but none of them has escaped criticism from the academic community regarding the results presented. Nevertheless, university ranking have become an inevitable reality of higher education systems around the world and are playing an increasingly prominent role in the development of strategies and decisions on the allocation of financial resources [4]. The most significant and authoritative international ratings today are the Shanghai ARWU ranking [5] and the British THE and QS rankings, published from 2004 to 2009 in the form of a single THE-QS ranking [6 & 7]. We, in particular, use these rankings to assess the dynamics of the efficiency and competitiveness of universities in the modern market of educational services and scientific research.

Various authors, studying the funding issues of universities, did not find a direct connection between the volume of funding and the university ranking [8]. On the other hand, it is important for the government to understand in what volume, in what ways and under what conditions the university should be funded in order to ensure its maximum effectiveness. Therefore, in this study, we focused on public funding mechanisms for universities.

The purpose of this study is to empirically verify whether there is a relationship between state funding mechanisms and university efficiency, which is expressed by the position of the given university in international academic ranking.

Research aim: To highlight the main funding mechanisms of universities from the state budget, as well as to find the correlation between the funding mechanism and the ranking of the university.

Research novelty: Higher education funding mechanisms have been grouped and divided into three main types. Universities funded by the results of constant negotiations with the government have a higher ranking.

Research results

In today's world, the university funding model is not just a set of instruments through which funds are distributed between donors and recipients (which may include the state, students, researchers and faculty), but also a set of mechanisms to achieve certain goals. If public universities dominate the market of educational and scientific services (which is the case in most countries of the world, including Armenia), it is the funding model that is the most important element of the overall strategy of university management. The following main trends can be identified in the reform of the system of funding higher professional education that is currently taking place in Europe, Asia and America:

1. Transforming the way in which public funds are allocated in the education system. In order to make educational institutions more responsive to the needs of consumers, some funds are channelled to students and enterprises in the form of government subsidised loans or tax credits, and some changes are being made to the mechanisms for allocating direct institutional support. In particular, the funding for teaching and research is being separated; formula funding is becoming more prevalent; and impact is an increasingly important factor in the allocation of funds.
2. Intensive introduction of new technologies of open Internet education or distance

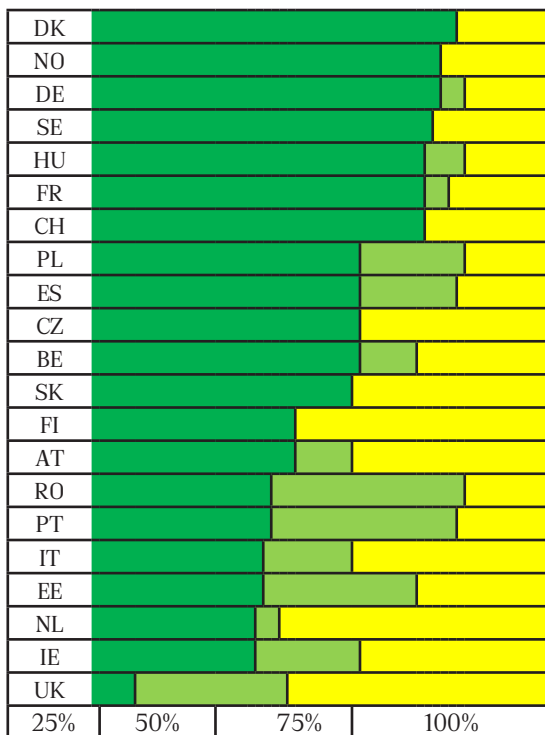
education, which objectively reduce the costs associated with the provision of educational services. In the long term, it may lead to the formation of a radically new model of the university.

3. Diversification of funding sources, as well as establishing partnerships with the business community, research centres and organisations. There is a direct correlation between the performance of an educational institution and the amount of private funding attracted. The development of the co-funding model makes it possible, on the one hand, to give more autonomy in the management of financial resources to the institutions themselves and, on the other hand, to improve the quality of spending of the received budget funds.

So, educational activity in modern conditions is funded from the following sources:

1. budgetary allocations (state and regional/municipal);
2. incomes from paid educational services and related to the educational process (sale of educational materials, provision of accommodation, etc.);
3. funding received from companies – fees for organising and conducting professional development programmes and individual training programmes for current and future employees;
4. donations, sponsorship, other forms of non-refundable investments by companies and individuals in education;
5. voucher system and other mechanisms of state support for paid education;
6. other external sources of funding, such as grants from non-profit and international organisations and loans;
7. self-funding (funds received from the provision of non-core services – publishing, telecommunications, etc.);
8. educational credits of students.

In most European countries, the share of public funding dominates in university funding [9] (Table 1).

State funding	
Students' tuition fees	
Other income	

Tab.1 Structure of university funding in European countries

All sources of university funding, except for state funding, have their own institutional mechanisms control over the efficiency of funds allocation. It is relevant to assess the effectiveness of mechanisms for transferring public funds to universities. The following mechanisms for the allocation of public funding were identified by scientists [10]:

1. Budgetary allocations:
  - a) funding by a formula,
  - b) performance-based funding,
  - c) negotiated funding mechanism.
2. Project funding.
3. Other direct and targeted funding.

Funding according to a formula (a-type, or funding by a formula) means a mechanism for determining the amount of university funding using a mathematical formula. This formula includes the number of students, number of publications and other indicators. This funding mechanism allows for taking into account changes over time, for example in the number of students, graduates or staff. Performance-based funding (b-type) is a form of contracting between the university and the government or public authorities. This contract specifies the target indicators, which the university undertakes to achieve by receiving a given amount of funding. Unlike funding by a formula it's based on future performance rather than past performance. Thus, performance-based funding helps universities to move in a given direction. In implementing the performance-based funding mechanism, the goals set for the university may be specific for a given higher education institution and more or less in line with its strategy. But it may be a consequence of the broader goals of the higher education system and the research policy of the state. Targets can be characterised as outcomes to be achieved, leaving it to the university to decide how and which specific actions to be taken within a certain period of time. Objectives can be formulated qualitatively (e.g., to promote equal access of men and women to leading academic positions) or quantitatively (e.g., increase the number of women professors). Depending on the nature of the goals and objectives, the procedure for assessing the achievements can differ: it may take the form of discussions between the state and the university while in other situations it may require data collection. The negotiating mechanism (c-type) refers to the historical level of funding as well as all possible informal negotiating mechanisms that are used. This mechanism, on the one hand, is the most non-transparent of those considered, and on the other hand, it allows to take into account the specific features of the university, in particular its reputation, which is rather difficult to quantify and therefore cannot be included in the other two mechanisms. These funding mechanisms can be used to support both educational and research activities. They can be used either separately or in combination. The main funding mechanism is usually one of them and one of them is an additional one.

The main idea of the study is to compare the funding mechanism with its position in the rankings. We used the data of the DEFINE project, dedicated to the analysis of existing funding mechanisms for universities in Europe and opportunities to improve their efficiency [10]. We have collected information about the European universities that have been included in the rankings for the last 10 years. Specifically, we tried to find the following information:

- the amount of funding for the university as a whole;
- the share of state funding;
- volume of funding for teaching and research;
- volume of funds raised from third parties for research;
- volume of tuition fees;

- the number of students studying at the university;
- the number of staff employed at the university and the proportion of academic staff;
- presence of centres of excellence at the university.

Then we grouped this information concerning to each university: the main funding mechanism (from the state budget) and the university's position in the rankings [5, 6 & 7]. Based on the results of the analysis, three groups were identified, which are described in Table 2.

		Group 1	Group 2	Group 3
Position in ranking	First hundred	47 %	11 %	0 %
	Second hundred	19 %	64 %	0 %
	Third hundred	20 %	17 %	29 %
	Forth hundred	14 %	8 %	21 %
	Fifth hundred	0 %	0 %	50 %
Dynamics in the ranking (%)	The position has improved	7	11	29
	The position has not changed	74	53	49
	The position has regressed	19	36	22
Amount of funding (mln €)	Total funding per student	0,03	0,02	0,018
	Total amount of funding	705	541	317
	State funding per student	0,02	0,01	0,009
Proportion of selected sources in the total funding (%)	Share of public funding in the total funding of the university	60	49	49
	Share of public funding for research of public funding for research in the volume of public funding	55	48	50
	Proportion of public funding of public funding for teaching in the volume of public funding	45	52	50
	Share of tuition fees in the total volume of funding university funding	24	28	36

Tab 2. Descriptive characteristics of university groups

In the first group we have mainly the universities from the top 100 in the rankings. This group of universities is characterised by the use of c-type as the main mechanism. Funding mechanism according to a formula (a-type) is mainly used as a secondary mechanism. Teaching at this group of universities is funded primarily according to a formula and partly on the basis of a negotiating mechanism (c-type). The second group is dominated by universities from the second hundred of the rankings. They are typically characterized by formalized funding mechanisms, namely a-type funding as primary and b-type as a secondary one. This group of universities either uses c-type funding as a secondary mechanism or does not use it at all. In the third identified group we have universities from the third, fourth or fifth hundreds of rankings. These universities do not use a negotiation mechanism in general, they are characterized by formal funding mechanisms (a- and b-types).

Moreover, it is noteworthy that the universities having mainly the c-type funding mechanism, are also characterized by effective teaching strategy in third-level doctoral programs [11]. A close connection between education and research is very important for

this type of universities, especially at the second and third levels of higher education. This is due to the fact that the research part has a great weight in the academic ranking of each university. The involvement of master's students and especially post-graduate students in the university's scientific-research programs immediately increases the efficiency of that university.

Conclusion

In general, the results of testing the different specifications allowed us to identify the links between the use of certain funding mechanisms with the position of universities in the international academic rankings. Based on the results obtained, it can be concluded that universities that are funded using a negotiation mechanism (c-type), and not just according to formal procedures, have higher positions in the rankings. At the same time, the relationship between the volume of government funding that the university receives and its position in the ranking not found; the more important factor is namely the mechanism for receiving funds from the state budget. As a result, its mechanical unification or merging with the research institutes will not lead to anything for the progress of Armenian universities. Thus, the main task facing the Armenian national system of higher education, it becomes the development of innovative concept of budgetary provision of leading universities, formed on the basis of a negotiating approach and not limited to the mechanistic redistribution of resources. Moreover, Yerevan State University and the ISEC of the National Academy of Sciences have the potential to make great progress in a short time. For this, it is necessary to effectively change the management systems in both institutions, as well as to start negotiations and fund them based on a goal-oriented clear road map.

References:

1. https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?most_recent_value_desc=true
2. ՀՀ կառավարության որոշում «Ակադեմիական քաղաք» ծրագրի հայեցակարգը հաստատելու մասին, N 1802-Լ, 19/10/2023
3. ՀՀ օրենքը «Հայաստանի Հանրապետության կրթության մինչև 2030 թվականի զարգացման պետական ծրագիրը» հաստատելու մասին, ՀՕ-441-Ն, 16/11/2022
4. Goglio V., One Size Fits All? A Different Perspective on University Rankings, *Journal of Higher Education Policy and Management*. Vol. 38. No 2. P. 212–226, 2016
5. <https://www.shanghai ranking.com/rankings/arwu/2023>
6. <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2024/world-ranking>
7. <https://www.topuniversities.com/university-rankings>
8. Auranen O., Nieminen M., University Research Funding and Publication Performance. An International Comparison, *Research Policy*. Vol. 39. No 6. P. 822–834, 2010
9. Чернова Е. Г., Ахобадзе Т. Д., Малова А. С., Салтан А. А., Модели финансирования высшего образования и эффективность деятельности университетов, *Вопросы образования*, Москва. № 3, 37–82, 2017
10. Pruvot E. B., Claeys-Kulik A.L., Estermann T., Designing Strategies for Efficient Funding of Universities in Europe. DEFINE Project Paper. Brussels: European University Association, 2015
11. Mkhitarian Atom, Khachatryan Nonna, Effective Teaching Strategy in Doctoral Programs, *Review of Armenian Studies*, 1, 2019, p. 198–208

СОВРЕМЕННЫЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЬ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ КАК ПРОФЕССИЯ И ПРИЗВАНИЕ

АННА ГАРМОНОВА

доцент Института образования НИУ «Высшая школа экономики»,
кандидат политических наук
agarmonova@hse.ru

ДАРЬЯ ЩЕГЛОВА

доцент Института образования НИУ «Высшая школа экономики»,
кандидат политических наук
dshcheglova@hse.ru

ЕВГЕНИЯ ОПФЕР

доцент Института образования НИУ «Высшая школа экономики»,
кандидат педагогических наук
eopfer@hse.ru

СЕРГЕЙ ГАВРИЛОВ

научный сотрудник Института образования НИУ «Высшая школа экономики»,
кандидат технических наук
svgavrilov@hse.ru

Аннотация

В статье представлены первые результаты всероссийского исследования профессиональных стратегий преподавателей высшей школы, которое стартовало в 2023 г. в рамках работы зеркальной лаборатории «Профессиональные стратегии преподавателей высшей школы в современной России». На основе данных массового опроса преподавателей выделены доминирующие личные профессиональные стратегии российских преподавателей, в основу которых заложены следующие показатели: уровень мобильности, уровень занятости (включая педагогическую нагрузку, подработки и экспертную деятельность) и карьерные траектории российских преподавателей. Персональные стратегии преподавателей – результат личного выбора в зависимости от персональных профессиональных целей. В логике неовебериянской традиции все стратегии были отнесены к целерациональным или ценностно-рациональным типам. Исследование показало, что личные стратегии большинства российских преподавателей являются целерациональными (преподаватель-профессионал, соответствующий требованиям системы, но не более того), что объясняется жесткими формальными рамками работы преподавателя на фоне невысокой заработной платы и фрагментарности практик поддержки профессионального развития преподавателей российских университетов.

Результаты исследования открывают дискуссию о балансе «призвания» и рациональной профессиональной деятельности среди преподавателей, а также о том, кто в большей степени является профессионалом – преподаватель по призванию, или тот, для кого это «просто профессия».

Ключевые слова и фразы: профессиональные стратегии преподавателей вузов, целерациональные профессиональные стратегии, ценностно-рациональные профессиональные стратегии, карьерные траектории преподавателей, академическая мобильность, российское высшее образование.

MODERN HIGH SCHOOL TEACHER AS A PROFESSION AND MISSION

ANNA GARMONOVA

Institute of Education of the Higher School of Economics of
National Research University,
PhD in Political Sciences, Associate Professor
agarmonova@hse.ru

DARIA SHCHEGLOVA

Institute of Education of the Higher School of Economics of
National Research University,
PhD in Political Sciences, Associate Professor
dshcheglova@hse.ru

YEVGENIA OPFER

Institute of Education of the Higher School of Economics of
National Research University,
PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor
eopfer@hse.ru

SERGEY GAVRILOV

Institute of Education of the Higher School of Economics of
National Research University,
PhD in Technical Sciences, Researcher
svgavrilov@hse.ru

Abstract

The paper presents the first results of a large-scale study about professional strategies of higher education teaching staff in Russia. The research project has been conducted since 2023 as part of the mirror laboratory “Professional Strategies of Higher Education Teachers in Modern Russia”. Based on the mass survey data, the authors analyse the relationship between the personal (personal) professional strategies of Russian higher education teachers and the structure of their competences (professional, personal, communicative, informational). Teachers’ personal strategies and the set of their competences are the result of personal choice based on professional goals. Within the framework of the neo-Weberian tradition, all strategies were categorized as goal-rational or value-rational types. The study found that most strategies are indeed goal-rational (a teaching professional acting sufficiently to meet the requirements of the system, but no more than that). It also found that groups of personal goal-rational strategies were negatively related to the level of competencies (especially professional and digital competencies). An additional predictor of high competence deficits was the level of mobility.

The results of the study open a discussion on the “balance” of “vocation” and rational professional activity among higher education teaching staff. Those teachers who have a vocation are more professional than those for whom it is “just a profession”.

Key words and phrases: Professional strategies of university teachers, goal-rational professional strategies, value-rational professional strategies, career trajectories higher education teaching staff in Russia, academic mobility, Russian higher education.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՑԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿՈՉՈՒՄ

ԱՆՆԱ ԳԱՐՄՈՆՈՎԱ

Ազգային գիտահետազոտական համալսարանի
Տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոցի կրթության ինստիտուտի դոցենտ
քաղաքական գիտությունների թեկնածու
agarmonova@hse.ru

ԴԱՐԻԱ ՇՉԵԳԼՈՎԱ

Ազգային գիտահետազոտական համալսարանի
Տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոցի կրթության ինստիտուտի դոցենտ,
քաղաքական գիտությունների թեկնածու
dshcheglova@hse.ru

ԵՎԳԵՆԻՅԱ ՕՊՖԵՐ

Ազգային գիտահետազոտական համալսարանի
Տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոցի կրթության ինստիտուտի դոցենտ,
մանկավարժական գիտությունների թեկնածու
eopfer@hse.ru

ՍԵՐԳԵՅ ԳԱՎՐԻԼՈՎ

Ազգային գիտահետազոտական համալսարանի
Տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոցի կրթության ինստիտուտի
գիտաշխատող, տեխնիկական գիտությունների թեկնածու
svgavrilov@hse.ru

Համառոտագիր

Հոդվածում ներկայացված է բարձրագույն դպրոցների ուսուցիչների մասնագիտական ռազմավարությունների համառոտաբանման ուսումնասիրության առաջին արդյունքը, ինչը սկսվել է 2023 թվականին որպես «Ժամանակակից Ռուսաստանում բարձրագույն դպրոցի ուսուցիչների մասնագիտական ռազմավարություններ» հայելային լաբորատորիայի աշխատանքի մի մաս: Ուսուցիչների զանգվածային հարցման տվյալների հիման վրա բացահայտվում են ռուս ուսուցիչների անձնական մասնագիտական ռազմավարությունները, որոնք հիմնված են հետևյալ ցուցանիշների վրա՝ շարժունակության մակարդակ, զբաղվածության մակարդակ (ներառյալ դասավանդման ծանրաբեռնվածությունը, կես դրույքով աշխատանքը և փորձագիտական գործունեությունը) և ռուս ուսուցիչների կարիերայի հետագիծը: Ուսուցիչների անձնական ռազմավարությունները անձնական ընտրության արդյունք են՝ կախված անձնական մասնագիտական նպատակներից: Ներքերյան ավանդույթի տրամաբանության մեջ բոլոր ռազմավարությունները դասակարգվում էին որպես նպատակա-ռացիոնալ կամ արժեքային-ռացիոնալ տիպեր: Հետազոտությունը ցույց է տվել, որ ռուս ուսուցիչների մեծամասնության անձնական ռազմավարությունը նպատակաուղղված է (համակարգի պահանջներին համապատասխանող մասնագիտացված ուսուցիչ, բայց ոչ ավելին), ինչը բացատրվում է ուսուցչի աշխատանքի խիստ պաշտոնական շրջանակով՝ ցածր աշխատավարձերի և ռուսաստանյան բուհերում ուսուցիչների մասնագիտական

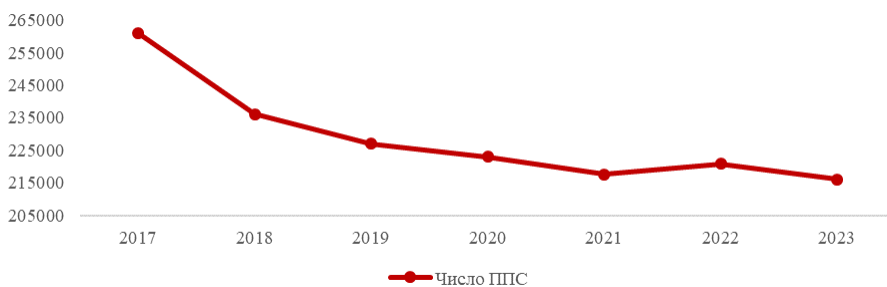
գարգացմանն աջակցելու մասնատված պրակտիկայի պատկերով:

Ուսումնասիրության արդյունքները ուսուցիչների շրջանում քննարկումների ծավալման տեղիք են տալիս «կոչում» –ի և ռացիոնալ մասնագիտական գործունեության, ինչպես նաև՝ այն մասին, թե ով է ավելի մասնագիտացված՝ մասնագիտ-ուսուցիչը, թե՛ ում համար դա «պարզապես մասնագիտություն է»:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ՝ համալսարանի ուսուցիչների մասնագիտական ռազմավարություններ, նպատակաուղղված մասնագիտական ռազմավարություններ, արժեքային-ռացիոնալ մասնագիտական ռազմավարություններ, ուսուցիչների կարիերայի հետազոծեր, ակադեմիական շարժունակություն, ռուսական բարձրագույն կրթություն:

1. Контекст и проблема

В российских публикациях, посвященных исследованию преподавателей высшей школы все чаще можно встретить слова о кризисе преподавания и целом спектре серьезных проблем развития и поддержки профессорско-преподавательского состава (далее – ППС), которые остаются на периферии планов стратегического развития вузов [1]. Кризис системы преподавания выражается в использовании устаревших методик, непрозрачных методов оценки результатов обучения [2], низкой престижностью профессии и еще более низкой удовлетворенностью преподавателей своей работой. Преподаватели зачастую используют шаблонные инструменты и подходы в своей профессиональной деятельности, которые не соответствуют ожиданиям студентов и тенденциям в высшем образовании: применение искусственного интеллекта видится чем-то диковинным и новым [3], технологии «перевернутого класса» и иные дидактические приемы распространены незначительно [4]. При этом, задачи, стоящие перед преподавателями, все сложнее (выполнение системы научных и педагогических показателей, рост нагрузки, вызовы онлайн образования, требования к повышению квалификации в области педагогического дизайна и т.д.), а дефицит молодых квалифицированных научно-педагогических кадров все сильнее. Численность профессорско-преподавательского состава (ППС) в России неуклонно сокращается. В частности, численность штатных ППС сократилась на 32% – с 260980 человек в 2013 г. до 216103 в 2023 г. (Рисунок 1).

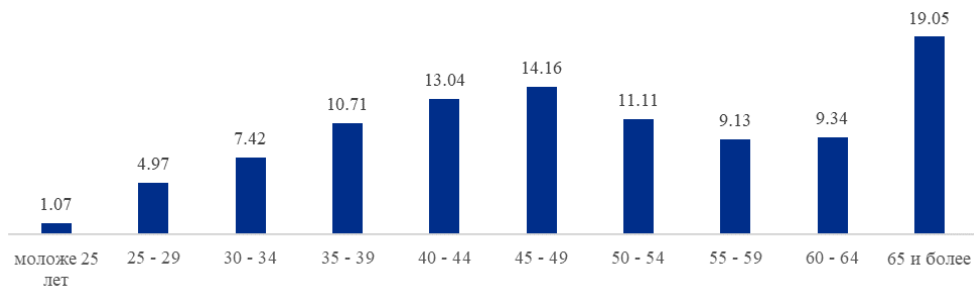

Рис. 1. Динамика числа ППС (2017–2023), абс. (данные ВПО–1)

Fig. 1. Dynamics of the number of teaching staff in the Russian Federation (2017–2023), abs (Russian Ministry of HE data)

Средний возраст ППС в вузах составляет 45-50 лет, а когорта старше 65 лет является самой многочисленной из всех возрастных групп¹³ (рис. 2).

Рис 2. Возраст ППС (2023 г.), %. Источник: данные Министерства науки и высшего образования (ВПО-1)

Fig. 2. The University teaching staff age (2023), %

Самая молодая группа преподавателей (в возрасте до 39 лет) малочисленна и, согласно данным Мониторинга экономики образования РФ, имеет самую низкую заработную плату [5]. Существующая возрастная структура зарплат делает работу преподавателя непривлекательной для молодежи, что ведет к дефициту кадров [6]. При этом, число студентов вузов в России растет (с 2020 по 2023 гг. число студентов по всем программам выросло на 6% или на 275947 человек), что увеличивает нагрузку на сокращающийся преподавательский состав. Такие тенденции объективно приводят к снижению качества высшего образования [7] и кадровому голоду в университетах, в первую очередь неселективных и / или находящихся в регионах с низким уровнем социально-экономического развития.

В этой связи можно сформулировать ряд проблем, связанных с развитием ППС в российских университетах:

- рост числа администраторов вузов и сокращение числа ППС (административная нагрузка при потере кадрового состава),
- старение штата преподавателей,
- падение престижа работы преподавателя,
- отсутствие обоснованной системы мотивации и развития потенциала преподавателей высшей школы (особенно для молодых преподавателей).

Указанные проблемы связаны, в том числе, и с макрофакторами: трансформация системы высшего образования в России столкнулась с рядом проблем, одна из которых – неоднозначное восприятие реформ субъектами образовательного процесса, в частности, преподавателями. Преподаватели вузов воспринимают реформы высшего образования скорее негативно, отмечают возрастание бесполезной бумажной работы, невысокий потенциал академической мобильности, сложности в занятии наукой [8]. Конкуренция между преподавателями оценивается как низкая, а безальтернативный конкурс в вузах показывает фрагментарность академического рынка труда.

С другой стороны, разнообразие профессиональных и карьерных целей преподавателей не поддерживается возможностью выбора индивидуального трека (преподавательского, научного, административного и т.д.). Отсутствует механизм фиксации запроса преподавателей (в том числе аспирантов, как будущих

¹³ https://www.hse.ru/data/2020/12/03/1354616421/release_13_2020.pdf

преподавателей) на новые компетенции и желаемые треки профессионального развития.

Таким образом, существует явный разрыв между проблемами макро- и микроуровня (система смыслов и стратегий преподавателей). Неясно, что происходит внутри «черного ящика»: как влияют институциональные факторы на выбор преподавателями личной профессиональной стратегии, как преподаватель понимает свою роль в системе высшего образования.

2. Объяснительная рамка: Макс Вебер – нестареющая классика

Профессиональные стратегии преподавателей, как отражение «институционального» в личном – область отраслевой социологии профессий. Результаты изучения профессии преподавателя могут быть интерпретированы с точки зрения социальных ролей, функций и ценностей. Диалог призвания и профессии с точки зрения социальных функций (а точнее распределения власти, авторитета и влияния социальных групп) – классика социологической мысли Макса Вебера. Любая профессия или «социальное образование», с точки зрения Вебера – это вопрос о месте и роли в системе неравенства и отношений господства и обладания разными ресурсами. Макс Вебер обращался к сфере политики и государственного управления, изучая политику как призвание и профессию. При этом он не разделял эти понятия, потому что профессиональный политик также может быть политиком по призванию, чувствовать себя в политике «на своем месте». Профессиональный политик, живущий за счет политики (в первую очередь в материальном смысле), может быть чистым чиновником на жалованье. Тогда он либо извлекает доходы из пошлин и сборов за определенные обязательные действия или, получает твердое натуральное вознаграждение, денежное содержание, а нередко и то, и другое вместе [9]. Такая логика рассуждений представляет ценность для исследователей-социологов при изучении других профессий. В частности, профессионалы рассматриваются в этой традиции, как важные социальные агенты влияния. Новые веберовцы изучают, насколько и каким образом профессиональные группы служат интересам потребителей и широкой общественности, в том числе путем расширения полноправного участия в жизни общества и возможностей граждан [10]. Так, например, М. Сакс использует концепцию «социального закрытия» Макса Вебера, под которым понимается стремление какой-либо группы увеличить свои преимущества за счет монополии на ресурсы, а также за счет ограничения рекрутирования и доступа в группу посторонним в обществе, где есть конкуренция за власть и другие блага [11]. В этом случае к благам профессии он отнес социальные гарантии врачей, учителей и государственных чиновников, а также значительную степень их влияния на другие группы людей. В этой связи ценностно-рациональное действие и элемент «признания» минимизируется в профессиональных стратегиях этих социальных групп, а целерациональная составляющая – преобладает. С точки зрения новых веберовцев, государство закрепляет на правовом уровне границы профессий, что обычно увеличивает доход, престиж и власть этих групп, по сравнению с другими занятиями на рынке труда. В итоге исследователи приходят к неутешительным выводам, что ведущие профессии (юристы и врачи) по факту не работают на благо общества (с точки зрения личных стратегий профессионалов). С этой точки зрения, внимание к профессии преподавателя высшей школы имеет эвристическое значение для проверки этих критических выводов: во-первых, это не настолько массовая профессия, как школьный учитель. Во-вторых, она связана с рынком труда, так как преподаватели занимаются подготовкой кадров (в т.ч. высококвалифицированных) для конкретных отраслей экономики. В этом

смысле отраслевая экономика, профильное высшее образование дают возможность исследователям проверить веберовские постулаты о профессиях с высокой социальной агентностью, к которым относится и профессия преподавателя вуза.

Выбор профессии или призвания, соотношение этих составляющих – то, что с одной стороны, задается институциональными рамками («преподаванием много не заработаешь», ловушка бюрократии и т.д.), а с другой – внутренней мотивацией, выходящей за эти рамки. Это целерациональные и ценностно-рациональные стратегии.

Исследовательский вопрос состоял в том, какие персональные профессиональные стратегии доминируют среди преподавателей российских вузов – целерациональные и ценностно-рациональные?

3. Материалы и методы

Представленные научные результаты подготовлены на материалах всероссийского исследования «Профессиональные стратегии преподавателей высшей школы в современной России»¹⁴, реализуемого в рамках проекта «Зеркальные лаборатории» Институтом образования НИУ «Высшая школа экономики» и Уфимским университетом науки и технологий. Использованы данные массового опроса преподавателей, проведенного в 2023–24 гг. Было опрошено 2300 преподавателей из 20 вузов. Выборка стратифицированная. Основания для стратификации (одновременность признаков – в соответствии с детализацией исходных статистических данных о численности аспирантов, ППС и НС):

- региональная принадлежность (Северо-западный ФО; Санкт-Петербург; Центральный ФО (без г. Москва); Приволжский ФО; Южный ФО, Сев.-Кавказ. ФО; Уральский ФО; Сибирский ФО; Дальневосточный ФО);
- тип организации (10 вузов, получивших федеральную поддержку (программа «Приоритет 2030») и 10 не получивших ее; 5 вузов с общероссийскими статусами (НИУ, Федеральный, опорный), 15 вузов без статуса).

Число респондентов рассчитывалось от общего числа генеральной совокупности. Отбор респондентов неслучайный, организован по двум основаниям: 1) Административное (через официальные обращения в ректораты вузов); 2) Инициативное, через информирование респондента о возможности принять участие в опросе, и он самостоятельно принимает решение.

3.1 Личные (персональные) профессиональные стратегии преподавателей: операционализация и измерение.

Личная профессиональная стратегия преподавателя – это действия по накоплению опыта, компетенций и совершению выбора в ключевых точках профессионального развития / карьеры преподавателя и ученого (выбор направления научной и преподавательской деятельности, поступление в аспирантуру, защита диссертации и т.д.). Она может быть целерациональной и ценностно-рациональной.

Личные стратегии включают следующие элементы:

1. Траектории образования и карьеры (работа в вузе до его окончания, базовое образование (в том же университете или нет), поступление и выпуск из аспирантуры (в том же вузе или нет, по той же, другой или смежной отрасли науки), защита диссертации (в том же диссертационном совете/городе или нет).
2. Мобильность (готовность и практики): количество переходов из вуза в вуз, академическая мобильность, готовность работать удаленно, модульно или готовность к переезду в случае лучших условий (заработка или проектов).
3. Нагрузка и бюджеты времени (количество курсов на разных ступенях высшего

образования и ДПО; подработки в других вузах и вне преподавательской деятельности, экспертная работа).

Типология личных стратегий на основе тезиса о рациональном поведении в его веберийском понимании: то есть активность преподавателя в научной и личной мобильности, его нагрузка и распределение бюджетов времени – это его осознанный выбор (в сложившихся институциональных условиях). Показатели каждой составляющей представлены в Таблице 1.

Таблица 1.

Элементы стратегии	Шкала
Занятость	Высокая/Средняя/низкая
Карьерный путь	«Линейный/нелинейный (индекс – насколько отличается от “линейного”)
Профессиональная мобильность	Низкая/средняя/высокая

В результате группировки комбинаций всех показателей шкал по трем неповторяющимся элементам было выделено 18 типов стратегий, из них 5 – охватывало от 1 до 10 респондентов из всей выборки, поэтому они были объединены с ближайшими по функциональному смыслу типами.

Самыми непопулярными стратегиями оказались следующие: группы преподавателей с низкой занятостью (менее 3 курсов) и высокой или крайне низкой мобильностью, а также группы с очень высокой занятостью и высокой мобильностью. При этом, карьерный путь таких групп оказался не столь важен.

В итоге было выделено 7 базовых типов стратегий (Таблица 2).

Таблица 2.

№	Комбинации	Описание типа
Стратегия 1	Высокая занятость, линейный / нелинейный путь, низкая мобильность	Высокая педагогическая и экспертная/ научная работа, карьерный путь включал минимум один нелинейный переход (защита в другом городе или смена отрасли научного знания).
Стратегия 2	Средняя занятость, линейный путь, низкая мобильность	Основа занятости смещена в сторону педагогической аудиторной нагрузки, аспирантура и защита в том же вузе.
Стратегия 3	Низкая занятость, линейный / нелинейный путь, низкая мобильность	Минимум курсов, нет экспертизы и иных подработок, базовое образование, аспирантура и защита в том же вузе.
Стратегия 4	Высокая занятость, линейный / нелинейный путь, высокая мобильность	Основа занятости педагогическая и научная работа (без экспертной и коммерциализации), высокая академическая мобильность, опыт удаленной работы и переездов.
Стратегия 5	Средняя занятость, линейный / нелинейный путь, средняя мобильность	Основа занятости – педагогическая (не экспертная) и подработки в другом вузе, базовое образование, аспирантура и защита в одном вузе (но с временными лагами), мобильность ближе к высокой

Стратегия 6	Средняя занятость, нелинейный путь, низкая мобильность	Основа занятости смещена в сторону педагогической аудиторной нагрузки, встречается единичная смена вуза, аспирантура и защита не в том вузе, где получал(а) базовое образование, между этими этапами проходит несколько лет. Низкая академическая мобильность, нежелание менять место работы
Стратегия 7	Низкая занятость, линейный / нелинейный путь, средняя мобильность	Минимум курсов, нет экспертизы и иных подработок, базовое образование, аспирантура в одном вузе, н, защита чаще всего в другом, довольно активная академическая мобильность и/или опыт удаленной работы и переезда

Отметим, что большинство стратегий-флуктуаций (малочисленные, объединенные с более крупными группами) включали высокие показатели мобильности. В индекс мобильности, использованный при разграничении типов, были агрегированы показатели по академической мобильности (разные типы конференций, воркшопов и т.д.), переход вуз-вуз, смена региона / страны (переезд другой город/страну в поисках лучших условий – более высокой зарплаты или интересных научных проектов), преподавательская мобильность (преподавание в другом вузе дистанционно или модульно). То есть, для российских преподавателей высокая мобильность в сочетании с высокой или, наоборот, очень низкой занятостью («академический турист в творческом поиске») крайне нетипична. Эти стратегии на обработанной базе данных являются «экстремальными» (редкими) случаями.

Логика слияния типов стратегий была следующей: по показателям занятости и мобильности (самые «чувствительные» индексы в расчетах) была выбрана ближайшая группа (отличие от границы с предыдущей подгруппой в случае мобильности – 1, в случае индекса занятости – менее 3. Выбор «шага отличия» был обусловлен мерностью шкал оценки индексов мобильности и занятости (7 и 23 соответственно). Отметим, что понятие «среднее» в типологии – это условное обозначение средних значений по выборке, а не объективная оценка, например, педагогической нагрузки в виде часов. «Средняя нагрузка» в последнем случае – это нагрузка не менее штатной ставки, которую вне контекста выборки и методологии эксперты оценивают, как высокую для преподавателя [12].

Следующий шаг масштабирования стратегий – это их объединение в два больших типа в рамках вебериянской концепции: целерациональные и ценностно-рациональные стратегии.

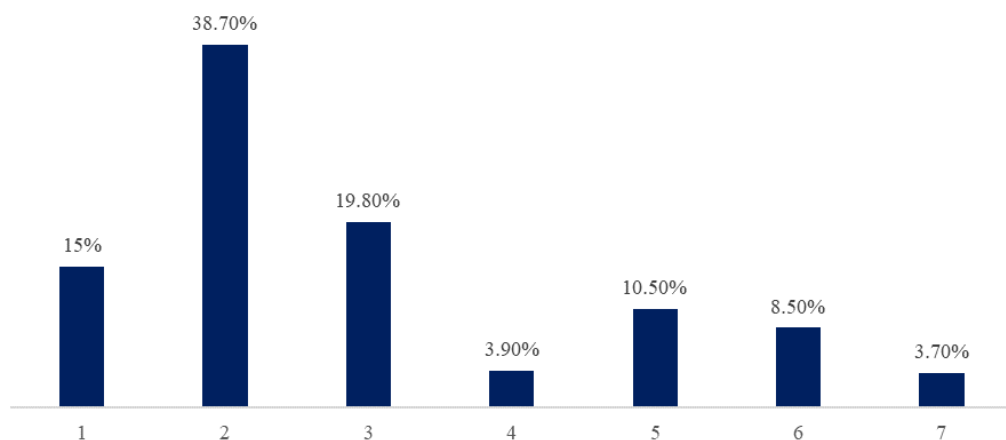
К целерациональным стратегиям относятся: 2,3,6,7. Это стратегии, включающие комбинации средней/низкой занятости, в основном «линейный» карьерный путь (заканчивал, учился в аспирантуре и защищался в одном и том же вузе по одной и той-же специальности), а нелинейные карьерные стратегии – в основном те, которые включали защиту и/или прикрепление для написания диссертации в другой организации в том же или другом регионе.

Таким образом, целерациональная стратегия – это стратегия по максимальной оптимизации занятости/нагрузки и сложности профессионального пути для достижения целей (защита, звание доцента и/или профессора).

К ценностно рациональным:1,4,5. Данные стратегии включают в себя то, что можно отнести к действиям, требующим усилий выше среднего, что служит индикатором того, что профессия имеет некоторую самооценку для респондента. Такие стратегии включают среднюю и/или высокую занятость, нелинейный путь, среднюю и/или высокую мобильность.

4. Результаты

Персональные профессиональные стратегии распределились среди респондентов следующим образом. Самая массовая стратегия преподавателей российских университетов – это средняя занятость (стандартная преподавательская нагрузка) в сочетании с низкой мобильностью (участвуют только в вузовских и региональных конференциях или не участвуют в них вообще, не готовы менять работу даже на лучших условиях и/или работать удаленно, модульно в другом вузе) и линейным карьерным треком (работали в вузе до его окончания, поступили и закончили аспирантуру в том же вузе и по той же специальности, защищались в диссертационном совете собственного вуза (реже – в диссертационном совете другого региона). Такую стратегию можно назвать максимально «приспособленной» к выполнению базовых требований к преподавателю (работа на ставку в аудиториях, минимальное количество статей для переизбрания по конкурсу, нежелание вкладывать время и иные ресурсы в дополнительные профессиональные активности, которые не являются базовыми/обязательными для продления контракта преподавателя). Распределение стратегий по выборке исследования представлено на рисунке 1.

Рис 3. Распределение типов персональных профессиональных стратегий среди респондентов %. Источник: данные исследования «Профессиональные стратегии преподавателей высшей школы в современной России»

Fig. 3. Frequency distribution of the professional strategies of the HE teaching staff in Russia, %. Source: Research database “Professional strategies of higher education teaching staff in Russia”

В тройке лидеров по численности оказались стратегии 1 и 3, которые характеризуются низкими показателями мобильности, линейным и близким к нему карьерным треком (нелинейность данного типа включает защиту в диссертационном совете в другом регионе, отсутствие опыта работы в вузе до его окончания и поступление в аспирантуру после небольшого перерыва(как правило, это год)). При этом, у данных подтипов значительно отличаются уровни занятости – у первой стратегии она высокая, у третьей – низкая. Таким образом, ценностно-рациональная стратегия замыкает «тройку лидеров» по охвату респондентов в представленном исследовании.

5. Выводы

Результаты исследования показали, что среди преподавателей российских университетов доминируют целерациональные стратегии, когда работа преподавателем рассматривается как выполнение набора минимума необходимых функций и достижение нормативно закреплённых показателей.

Описанные выше тенденции с нашей точки зрения служат индикатором того, что преподавание в российских вузах становится скорее работой «чиновника от образования» и в меньшей степени призванием. В первую очередь это негативно сказывается на качестве образования – преподаватели не нацелены на развитие собственных профессиональных компетенций, преподавание осуществляется по большей части шаблонно.

С другой стороны, наличие различных персональных профессиональных стратегий эмпирически подтверждают, что российские преподаватели хотят быть свободными в выборе видов деятельности в рамках своего контракта, иметь возможность заниматься наукой, экспертизой и/или по желанию минимизировать усилия в одной из сфер (включая преподавание) и максимизировать в другой (наука, экспертиза). Данные фиксируют спрос на индивидуализацию профессиональных стратегий ППС, которая не закреплена в российских университетах институционально. В большинстве российских университетов разнообразие профессиональных и карьерных целей преподавателей не поддерживается возможностью выбора индивидуального трека (методического, научного, административного и т.д.). Это требует со стороны вузов принятия новых решений в области поддержки ППС, а значит ревизии функций, задач и компетенций кадрового ресурса преподавательского корпуса.

Отметим, что для преподавателей поддерживаются социальные гарантии и стабильность занятости, но при ограниченной финансовой и ресурсной поддержке. Эффект от этого – «узаконенное социальное закрытие» при сохранении статуса-кво и согласия с жесткими регулируемыми рамками, как платы за стабильность в крайне нестабильной и текучей ситуации на рынке труда (и в мире). Перечисленные проблемы обостряются отсутствием активной открытой конкуренции на академическом рынке, сложностью входа для «не-своих» (не правового, а фактического). В этом контексте веберийский подход позволяет понять, почему так мало преподавателей меняют место работы, в российских вузах почти нет преподавателей-практиков и приглашенных профессоров. Профессия преподавателя высшей школы видится «закрытой», и мы вынуждены согласиться с выводами новых веберийцев о том, что профессия преподавателя вуза (как и юристы, и врачи) по факту не работает на благо общества, а преподаватели стали отдельной «кастой», которая все больше и больше теряет дух работы «по призванию».

Список литературы:

1. Радаев В.В. Преподавание в кризисе. 2-е изд. М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2023. <http://doi.org/10.17323/978-5-7598-2759-7>
2. Радаев В.В. Кризис в современном преподавании: что именно пошло не так? // Социологические исследования. 2022. № 6. С. 114-124. <http://doi.org/10.31857/S013216250019853-1>
3. Сысоев П.В. Искусственный интеллект в образовании: осведомлённость, готовность и практика применения преподавателями высшей школы технологий искусственного интеллекта в профессиональной деятельности // Высшее образование в России. 2023. №10. С. 9-33. <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2023-32-10-9-33>
4. Рогозин Д.М., Солодовникова О.Б., Ипатова А.А. Как преподаватели вузов воспринимают

цифровую трансформацию высшего образования // Вопросы образования / Educational Studies Moscow. 2022. № 1. С. 271–300. <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2022-1-271-300>

5. Различия в положении профессорско–преподавательского состава вузов по возрастным группам/ Мониторинг экономики образования. 2020. Выпуск 13. С.1–6. [Электронный ресурс]. URL: https://www.hse.ru/data/2020/12/03/1354616421/release_13_2020.pdf (дата обращения 30.03.2024).
6. Щеглова Д.В., Гармонова А.В., Опфер Е.А. Роль магистратуры в системе подготовки академических кадров// Высшее образование в России. 2022. Т. 31. № 11. С. 47–62. <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2022-31-11-47-62>
7. Альтбах Ф. Дж. Глобальные перспективы высшего образования. Пер. с англ. Ю. Каптуревского; под науч. ред. А. Рябова. – М: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018, 552 с.
8. Гармонова А. В., Щеглова Д. В. Оценки преподавателями изменений в высшем образовании России: трансформация или стагнация? // Вестник Санкт–Петербургского университета. Социология. 2020. №4. <http://doi.org/10.21638/spbu12.2020.408>
9. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Перевод с немецкого и вступительная статья А. Ф. Филиппова, Изд-во: Рипол-Классик, 2018, 292 с.
10. Tonkens E. Professions, Service Users and Citizenship: Deliberation, Choice and Responsibility. In: Dent M., Bourgeault I., Dennis J., Kuhlmann E. (eds) The Routledge Companion on Professions and Professionalism. Abingdon: Routledge, 2016, P. 45–56.
11. Saks M. Professions and Power. In: Dent M., Bourgeault I., Dennis J. and Kuhlmann E. (eds) The Routledge Companion on Professions and Professionalism. Abingdon: Routledge, 2016, P. 71–85.
12. Авакян И.Б., Минияров В.М. Педагогический консерватизм преподавателя вуза в условиях профессионального стресса // Научный результат. Педагогика и психология образования. 2024. №1. С. 63–81.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

ШКАЛЫ И ИНДИКАТОРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ РОССИЙСКИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В ИССЛЕДОВАНИИ

1. Траектория относительно стандартных «точек выбора»

ПОКАЗАТЕЛИ					
	УГСН диссертации и предметы совпадают	Опыт работы в вузе до его окончания	Перерыв между окончанием вуза и аспирантурой	Смена вуза/города при обучении в аспирантуре/ординатуре (соискательстве):	Защита диссертации (PhD):
ШКАЛА	Да (0)	Да (2)	Не поступал(а) (0)	В том же вузе/городе	В диссертационном совете своего вуза (1)
	Нет (1)	Нет (1)	Нет (1)	В другом вузе/том же городе	В дисс совете другого вуза в своем же городе/регионе (2)
		Затруднились ответить (0)	Да (2)	Другой вуз/другой город	В диссертационном совете в другом городе/регионе (3)
				Другая страна	В диссертационном совете за рубежом (4)
				Не обучался(ась) в аспирантуре	Не защищал(а) диссертацию (0)

2. Мобильность (стратегия и потенциал)

ПОКАЗАТЕЛИ					
	Академическая мобильность (типы и объемы)	Мобильность (преподавание)	Изменение места работы	Перспективы вертикальной мобильности (в профессиональной карьере)	Переезд в другой город: потенциал мобильности и условия
ШКАЛА	<p>Научная конференция в России</p> <p>Стажировки для сотрудников университетов</p> <p>Летняя школа / интенсив / форум (Архипелаг-2035 и пр.),</p> <p>Чтение лекций в других российских вузах,</p> <p>Чтение лекций в зарубежных вузах</p>	<p>Степень готовности работать: Удаленно</p> <p>По приглашению модульно в другом вузе</p>	<p>Да</p> <p>Нет</p>		<p>Готовы переехать на те же условия</p> <p>Готовы переехать при повышении уровня ЗП</p> <p>Не готовы ни при каких условиях</p> <p>Затруднились</p>

3. Нагрузка и бюджеты времени (занятость)

ПОКАЗАТЕЛИ				
	Сколько дисциплин Вы преподаете в этом учебном году?	Занятость / дисциплины	Были ли у Вас подработки вне университета в прошлом и текущем учебном году?	Есть ли у Вас официальный статус самозанятого или зарегистрированное ИП?
ШКАЛА	<p>В бакалавриате</p> <p>В магистратуре</p> <p>В специалитете</p> <p>По программам аспирантуры/ординатуры</p> <p>По программам ДПО</p>		<p>/ Да, экспертная работа в своей профессиональной области</p> <p>Да, преподавание в другом вузе/ онлайн платформе или иной организации</p> <p>/ Да, частные занятия в рамках своей специальности</p> <p>Да, подработка в сфере, не связанной с преподаванием и научной специализацией</p> <p>Нет, подработок нет</p>	<p>Да</p> <p>Нет</p>

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի կառավարման մագիստրոս,
Ալ. Բլոկի անվան 122 հիմնական դպրոցի ուսուցիչ
susik.mamikonyan.5@mail.ru

Գիտական ղեկավար՝ **ԱՏՈՄ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ**

Ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու,
մանկավարժության դոցենտ
atom.mkhitaryan@isec.am

Համառոտագիր

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել կրթական համակարգը, կրթության կառավարման հիմնախնդիրները, առաջնահերթությունները և զարգացման հեռանկարները Հայաստանի Հանրապետությունում, վեր հանել ամկա խնդիրները թե՛ հանրակրթության ոլորտում, թե՛ բարձրագույն կրթության ոլորտում և մշակել զարգացման ռազմավարություն հետագա կրթության արդյունավետության համար: Հոդվածում ներկայացված է «Կրթության զարգացման ռազմավարությունը Հայաստանի Հանրապետությունում»:

Հանրակրթության ոլորտում ամկա խնդիրները լուծելու համար անհրաժեշտ է հանրակրթության ամբողջական և էական փոփոխություն, որի հիմնասյունը հանրակրթության նոր չափորոշիչների լիարժեք ներդրումն է Հայաստանի Հանրապետության բոլոր դպրոցներում, ինչը կապահովի որակյալ ուսուցիչներ, դպրոցի արդյունավետ և թափանցիկ կառավարում, ներառական միջավայր, ժամանակակից և համապատասխան դպրոցական ենթակառուցվածք:

Բարձրագույն կրթության ոլորտի զարգացումը կապակցվելու է պետության զարգացման ռազմավարությանը և գերակայություններին:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ կրթության, գիտության և տնտեսության ինտեգրումը և փոխգործելիության գործուն համակարգի ներդրումը արդյունավետ զարգացման տեսլականի կարևոր բաղադրիչներն են:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ կրթության հիմնախնդիրներ, ռազմավարություն, տեսլական, կրթության մատչելիություն, կրթության որակ, կրթության արդյունավետություն:

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

СУСАННА МАМИКОНЯН

Международный научно-образовательный центр Национальной академии наук,
магистр менеджмента,
педагог Ереванской основной школы N122 имени Ал. Блока
susik.mamikonyan.5@mail.ru

Руководитель:

АТОМ МХИТАРЯН

кандидат физико-математических наук, доцент педагогики
atom.mkhitaryan@isec.am

Аннотация

Цель данного исследования – изучить систему образования, проблемы управления образованием, приоритеты и перспективы развития в Республике Армения, а также выявить существующие проблемы как в общем, так и в высшем образовании и создать стратегию развития для улучшения эффективности образования в будущем. В статье представлена «Стратегия развития образования в Республике Армения».

Для решения существующих проблем в сфере общего образования необходимо полное и существенное изменение сферы всеобщего образования, основой которого является полное внедрение новых стандартов общеобразовательной системы во всех школах Республики Армения, что обеспечит высококвалифицированных учителей, эффективное и прозрачное управление школами, инклюзивную среду, а также современную и надлежащую школьную инфраструктуру.

Развитие сферы высшего образования будет связано со стратегией развития и приоритетами государства.

Таким образом, можно сказать, что важнейшими составляющими видения эффективного развития являются интеграция образования, науки и экономики, а также реализация эффективной системы взаимодействия.

Ключевые слова и фразы: проблемы образования, стратегия, видение, доступное образование, качество образования, эффективность образования.

STRATEGY FOR EDUCATION DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

SUSANNA MAMIKONYAN

International Scientific-Educational Centre of the National Academy of Sciences,
Department of Educational Management, Master's Degree Student
Teacher at the Yerevan basic school N122 named after AI Blok
susik.mamikonyan.5@mail.ru

Supervisor:

ATOM MKHITARYAN

PhD in Physics and Mathematical Sciences, Associate Professor
atom.mkhitaryan@isec.am

Abstract

The purpose of this research is to study the system of education, problems in education management, priorities and development prospects in the Republic of Armenia, as well as to highlight the existing problems both in general and higher education, create a development strategy for the improvement of educational effectiveness in the future.

The article discusses “The Strategy of Education Development in the Republic of Armenia”.

The solution of the problems in the field of general education requires a complete and significant change in the sphere of general public education. The cornerstone of this process is the full implementation of new public education standards in all the RA schools, which eventually will ensure qualified teachers, effective and transparent school management, inclusive environment, as well as modern and proper school infrastructure.

The advancement of the higher education sector will be linked to the development strategy and priorities of the state.

Thus, we can say that the important components of the vision of effective development are the integration of education, science and economy, as well as the implementation of an effective system of interoperability.

Keywords and phrases: Problems in education, strategy, vision, accessible education, quality of education, educational effectiveness.

Ներածություն

Կրթությունը կարևորվում է որպես պետական ռազմավարական հիմնախնդիրների՝ ազգային անվտանգության, կայուն տնտեսական զարգացման, գիտելիքահեն տնտեսության կայացման, լուծման առանցքային գործոններից մեկը: Մարդկային զարգացման քաղաքականության հիմնական առաջնահերթությունն է ապահովել կրթության առաջանցիկ զարգացումը՝ բարձրացնելով կրթության որակը, արդյունավետությունն ու մատչելիությունը: Հայաստանի կրթության զարգացման հեռանկարը դիտարկվում է երկրի ընդհանուր զարգացման, ազգային և պետական անվտանգության ապահովման հետևյալ հիմնական նպատակադրումների համատեքստում [1]: Կրթության ոլորտում պետական քաղաքականության սկզբունքների իրականացումը ապահովում է՝ անկախ պետականության ամրապնդում, քաղաքացիական հասարակության զարգացում,

աղքատության հաղթահարում, բարեկեցության, կայուն տնտեսական աճի և մրցունակության ապահովում, հայապահպանություն, միջազգային և տարածաշրջանային համագործակցություն:

Կրթության համակարգի ներկա փուլի ռազմավարական նպատակն է՝ ընդունելով ժամանակակից մարտահրավերները, արձանագրել հիմնախնդիրների լուծման առաջընթացի այնպիսի արդյունքներ որոնք կնպաստեն կրթության և գիտելիքի վարկանիշի մեծացմանը կամ կանրապնդեն Հայաստանի՝ որպես գիտակրթական տարածքի հեղինակություն:

Հայաստանում կրթության ոլորտի բարեփոխումները սկսվել են իրականացվել անկախության հռչակումից հետո: Այնուհանդերձ մինչ այժմ գոյություն ունեն խնդիրներ, որոնց հաղթահարմամբ են պայմանավորված կրթության ապագան [2]: Եվ հասարակական գիտակցության, և պետական քաղաքականության մեջ կրթությունը համարվում է գերակայություն, որպես ազգային արժեք և սոցալ-տնտեսական առաջընթացի կարևոր գործոն: Կրթությունը դիտարկվում է որպես արմատացած աղքատության, խորացող սոցալական բևեռացման, ժողովրդավարական զարգացման սպառնալիքների, աղետների և ռիսկերի, ներառյալ գլոբալիզացիայից բխող նոր մարտահրավերների դեմ պայքարի հիմնական միջոցը: Զուգահեռաբար, կրթության միջոցով այս խնդիրների արձագանքման արդյունավետությունը հաճախ հարցականի տակ է դրվում և առաջնային պլան են մղվում համաշխարհային կրթական ճգնաժամի խնդիրները:

Անընդհատ փոփոխվող աշխարհում գիտելիքն ու արժեքներ ստեղծելը դարձել են մարդկային կապիտալի զարգացման, կայուն տնտեսական և մշակութային առաջընթացի բանալին: Այս հայեցակետով կրթության համակարգում պետք է ներդրված ֆինանսական միջոցները ոչ թե ծախս լինեն, այլ կարևորագույն ներդրում պետության և հասարակության զարգացման գործում: Ծրագրի առանցքում մարդն է, իսկ նրա հնարավորությունների ընդլայնումը՝ մարդկային կապիտալի զարգացման և իրացման միջոց: Նման մտածողությունը պահանջում է ինտեգրված մոտեցում՝ ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կրթական համակարգի հնարավորություններին՝ հիմնված կրթական միջավայրի ամբողջական վերափոխման, ապահով և հուսալի միջավայրի, մարդկային կարողությունների լիարժեք ու ստեղծագործական զարգացման տրամաբանությամբ: Արդի աշխարհում կարևորվում է ոչ թե կրթությունը, այլ կրթության իրավունքը, ուստի անհրաժեշտ է կրթությունը դարձնել ազգային կենսակերպ, որը համահունչ կլինի Հայաստանի վերափոխման ռազմավարության տեսլականին: Որակյալ կրթության համար արդյունավետ միջավայրի հասանելիությունը դառնում է մարդու անհատական կարողությունների զարգացման հիմնական հարթակ՝ ապահովելով կրթությունը որպես հանրային բարիքի իրականացում: Ծրագիրը կարևորում է անհատի կրթության և ուսուցման իրավունքի լիարժեք իրացումը՝ նապատակ ունենալով համաչափ զարգացում և կյանքի որակի բարելավում: Մինևույն ժամանակ Ծրագիրը հայտարարում է ՀՀ կրթական ծառայությունների կարևորությունը՝ միջազգային ինտեգրման կայուն օրակարգ ձևավորելու համար՝ նպաստելով մեծ թվով հայերի հայրենադարձությանն ու համախմբմանը, այդ թվում՝ Հայաստանում ուսումնառության միջոցով:

Վերը նշվածները այս ծրագրի հայեցակարգային ուղերձներն են, որի իրագործումը պետության և հասարակության միջև պարտավորություններ են ստանձնում զարգացնելու գիտելիքն ու ստեղծագործ ներուժը՝ կրթությունը համարելով որպես տնտեսական աճի և սոցիալական վերընթացման գրավական:

Փաստաթղթի մշակման անհրաժեշտությունը բխում է ինչպես վերը նշված ռազմավարական խնդիրների լուծման նպատակից, այնպես էլ «Կառավարության կառուցվածքի և գործունեության մասին», ՀՀ օրենքով [3]: Ծրագիրը մշակելիս

հաշվի են առնվել ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարությունը և ՀՀ 2014–2015 թթ.:

Երկարաժամկետ ռազմավարական ծրագրի դրույթները, ինչպես նաև ՀՀ ստանձնած միջազգային պարտավորությունները, ներառյալ ՄԱԿ–ի 2030 թ–ի կայուն զարգացման օրակարգը՝ հարակից նպատակները և «ոչ ոքի չանտեսելու» սկզբունքը: Ծրագիրը սահմանում է կրթության ոլորտում ՀՀ պետական քաղաքականության ռազմավարական առաջնահերթությունները՝ ներկայացնելով դրանց օրգանական կապը պետական և մասնավոր կարիքների հետ, ինչպես նաև համաշխարհային զարգացման միտումները: Հասարակական քաղաքական իրավիճակը, որում մշակվել է այս ծրագիրը, էապես տարբերվում է առկա իրավիճակներից: Հատկապես, ունենալով քաղաքական կամք և ձգտում՝ կառուցելու ստեղծագործ և արդյունավետ կրթական միջավայր բոլորի համար: Այս առումով Ծրագրի տեսլականի հիմքում ընկած է Հայաստանի վերափոխման ռազմավարությունը՝ որի առանցքային նպատակն է ունենալ՝ քաղաքակիրթ, ստեղծագործ, նախաձեռնող, կարող և մրցունակ քաղաքացի, ում համար հավասարապես կարևոր են և՛ իրավունքների իրացումը, և՛ պարտականությունների կատարումը, որը հիմնված է գիտելիքների, հմտությունների, նորարարական և հանրամատչելի զարգացումն հիման վրա [4]:

Կրթության զարգացման ռազմավարությունը			
Զարգացման տեսլական	Նպատակ	Թիրախներ	Ուղղություններ

Հայաստանում մարդկային կապիտալը համարվում է երկրի զարգացման կարևորագույն ռեսուրս, իսկ կրթությունը մարդկային կապիտալի զարգացման վճռորոշ գործոնն է: Որպես փոքր երկիր, մարդկային կապիտալի տեսանկյունից, յուրանքանչյուր քաղաքացի, հասարակության յուրանքանչյուր անդամ մարդկային կապիտալի կարևոր մաս է կազմում: Կրթության զարգացման տեսլականը հիմնված է այն դիրքի վրա, որ յուրանքանչյուր անձ ունի որոշակի տաղանդ: Կրթական համակարգի դերը այն է որ անհրաժեշտ է բացահայտել ամեն մի սովորողի տաղանդը և հնարավորինս զարգացնել դրանք, որը կհանգեցնի պետության ամրապնդմանը, հզորացմանը և տնտեսության զարգացմանը:

Զարգացման ծրագրի նպատակը.

Ծրագրի վեցնական նպատակը

- Դամբնդիանուր ներառական միջավայրի ստեղծում
- Կրթության արդյունավետության բարձրացում
- Կրթական ծառայությունների և արտադրանքի միջազգայնացում և արտահանում

Ազգային և համամարդկային արժեքների վրա հիմնված արդյունավետ և միջազգայնորեն մրցունակ կրթական համակարգի ձևավորում՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության զարգացմանը, որը կյանքի բոլոր փուլերում յուրաքանչյուրին հնարավորություն է ընձեռում ստանալ իրենց կարիքներին և հնարավորություններին համապատասխան որակյալ կրթություն. շրջանավարտների մրցունակ մասնագիտական վերապատրաստում: Այս ամենը իրականացնելու

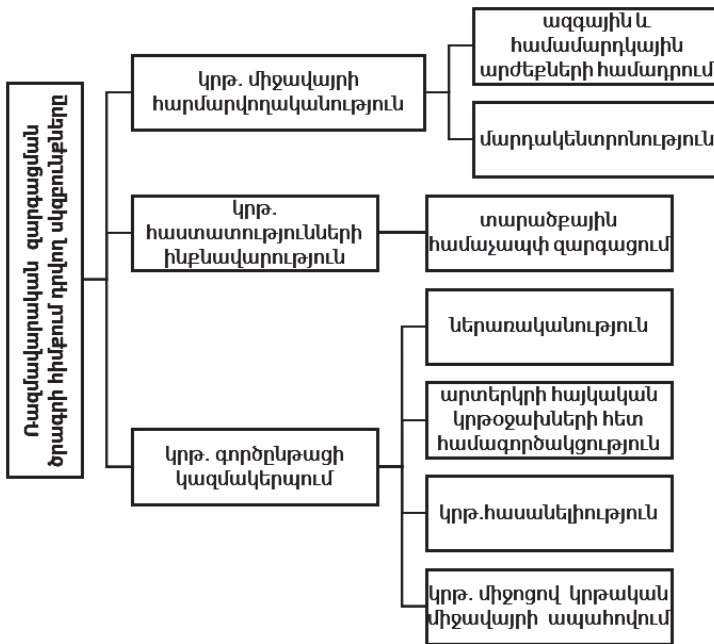
համար սահմանվում են հետագա ռազմավարական ուղղություններ[5]:

1) *Համընդհանուր ներառական սովորողակենսերրոն միջավայրի ստեղծում*. յուրաքանչյուր քաղաքացու կյանքի բոլոր փուլերում ապահովում է բարձրորակ և արդյունավետ կրթական ծառայություններ, որը բխում է նրանց զարգացման և անհատական հատկանիշներից Հայաստանի Հանրապետության ողջ տարածքում:

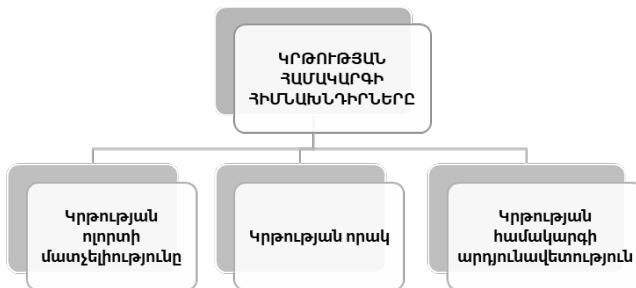
2) *Կրթության արդյունավետության բարձրացում*. այն կապահովի ռեսուրսների նաև մարդկային առավել օպտիմալ և արդյունավետ բաշխումը՝ բարձրացնելով գործընթացի արդյունավետությունը, ծախսերը և համակարգի կառավարումը:

3) *Կրթական ծառայությունների և արտադրանքի միջազգայնացում և արդիականում*. որը հիմնված կլինի Հայաստանի կրթական համակարգի լիարժեք և բովանդակալից ինտեգրման վրա միջազգային կրթական դաշտի և համակարգերի հետ, ինչպես նաև հայկական կրթական ծառայությունների և արտադրանքի արտահանման վրա՝ դրանով իսկ դրականորեն փոխելով Հայաստանի դերը համաշխարհային կրթական համակարգում:

Կրթության զարգացման հիմքում դրվող սկզբունքները.

Կրթության համակարգի հիմնախնդիրները

Կրթության ոլորտի մատչելիությունը. ՀՀ կրթական համակարգն իր մեջ ընդգրկում է տարաստիճան կրթական պաշտոնավարություն կատարող հաստատություններ, որոնց աշխատանքն ուղղված է սովորողների կրթության իրավունքի ամբողջությամբ իրականացման ապահովմանը:

Երբ գուգահեռներ են տանում ՀՀ կրթական ցուցանիշները առաջադեմ երկրների ցուցանիշների հետ՝ կրթության ստանալու իրավունքը և հնարավորությունները համեմատելի են, բայց այնուամենայնիվ գոյություն ունեն կրթության մատչելիության, արդյունավետության և որակի հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք էական լուծումներ են պահանջում: Խնդիրներ միշտ կան ֆորմալ կրթության հիմնական մակարդակներում, նաև արտադպրոցական, շարունակական և լրացուցիչ կրթության ոլորտներում: Կրթության ոլորտի մատչելիությունը սկսվում է սկզբնական օղակից՝ նախադպրոցական տարիքից: 2019 թվականին ՀՀ-ում գործել է 906 նախադպրոցական ուսումնական հաստատություն: Բնակչության շրջանում 3-5 տարեկան երեխաների ընդգրկվածությունը կազմել է 82089 երեխա, որը 64,4 % է [6]: Եւ միայն 2021 թվականի կառավարության ձեռնարկած 20 մոդուլային մանկապարտեզների կառուցումը հնարավորություն կնձեռնի ավելի շատ երեխաների հաձախելիություն ապահովել, որի արդյունքում նոր աշխատատեղեր կբացվեն, ինչպես նաև երեխաների ծնողները կարող են անցնել (վերադառնալ) աշխատանքի: Պետությունը նաև ծրագիր է իրականացնում աջակցելու նախադպրոցական կրթության ծառայություններում սոցալական տարբեր խմբերի ընդգրկմանը, որի շրջանակներում կֆինանսավորվի կրթության առանձնահատուկ պայմաններ ունեցող, անապահով և այլ խմբերի նախադպրոցական կրթությունը: Սակայն հանրապետության գրեթե 229 բնակավայրերում նախադպրոցական կրթական ծառայություններ չեն մատուցվում: ՀՀ համայնքային ֆինանսական միջոցները լինելով սահմանապակ, որպեսզի որոշ գյուղական և սահմանամերձ բնակավայրերում կառուցվի կամ հիմնանորոգվի ՆԴՀ-երը (նախադպրոցական ուսումնական հաստատություններ) անհրաժեշտ է տեղում գտնել լուծումներ և դրանք կիրառելի դարձնել համայնքներում [7]:

Քաղաքային համայնքների ՆԴՀ-ների փոքրաթիվ լինելը առաջացնում են ընդունելության խնդիրներ և սահմանափակում է նախադպրոցական կրթության հասանելիությունը: Հետազոտությունների արդյունքում պարզ է դարձել, որ այն երեխաները, որոնք երեք և ավել տարիներ հաձախել են նախադպրոցական ուսումնական հաստատություն, հետագա կրթական արդյունքի վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել:

Վերջին տարիների հանրակրթության ընդգրկվածությունը կազմել է մոտ 90%: Դպրոց չհաձախելու շատ պատճառներ կան՝ հաշմանդամությունից մինչև սոցալիական վիճակ, էթնիկ պատկանելիություն և այլն: Սովորողների ընդգրկվածությունը ավելի նվազում է ավագ դպրոցում [8]: Այսօր նաև շատ անելիքներ կան կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող սովորողների կրթության ապահովման գործում՝ սկսած ուսումնական միջավայրից մինչև շենքային պայմաններ: Հրատապ խնդիրներից է շենքային պայմանների բարելավումը, միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցումը՝ նյութատեխնիկական բազայի հարստացում, գույքային հագեցվածություն, անհրաժեշտ սարքավորումների և միջոցների առկայություն:

Թվային տեխնոլոգիաների շարունակական արդիականացումը նպաստում է կրթական գործընթացում ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառումը հանրակրթական դպրոցներում:

Ուսումնական գործընթացում ՏՀՏ-ի կիրառման անհրաժեշտություն եղավ, սկսած 2020 թվականից, համավարակով պայմանավորված, երբ ստեղծված իրադրությունում դասապրոցեսը սկսվեց կատարվել հեռավար/առցանց տարբերակով: Եվ այս համատեքստում ակնհայտ դարձավ և՛ ուսուցիչների, և՛ սովորող-

նորի ոչ բավարար հմտությունները հեռավար կրթություն իրականացնելիս: Թեև հեռավար/առցանց կրթության ազգային հարթակ այժմ ստեղծված է, բայց այն դեռ գտնվում է ընթացիկ փուլում: Պետք է իրական աշխատանքներ տարվի այս ոլորտին առնչվող բոլոր ուղղություններով: Առանձնակի խնդիր է դպրոցներում համակարգչային տեխնիկաներով համալրումը: Ինչպես նաև առաջնահերթություն է համատարած բոլոր դպրոցներում լաբորատոր ենթակառուցվածքների ստեղծումը, ինչը կխթանի բնագիտական առարկաների որակյալ ուսուցմանը և արդյունավետության բարձացմանը: ՄԿՈՒ ամենամեծ խնդիրը կադրերի նախապատրաստումն է: Մասնագիտական կրթության ոլորտում 2020/2021 ուս. տարում հանրապետությունում գործել են 48 պետական ուսումնական հաստատություններ, որից 25-ը՝ միջին մասնագիտական, 23-ը՝ նախնական մասնագիտական (արհեստագործական), որի ուսուցումն իրականացվել է հիմնական և միջնակարգ կրթության հիման վրա: Աշխատաշուկայի վերլուծելիս պարզ է դառնում, որ այն աշխատանքները որը պահանջել են արհեստագործական կրթություն հիմնականում ընդգրկված են եղել բարձրագույն կրթությամբ մարդիկ [9]:

Միևնույն ժամանակ պարզ է, որ գործող ՄԿՈՒ հաստատությունների և նրանց կողմից իրականացվող մասնագիտությունների տեղաբաշխման օպտիմալ խնդիր կա: Օրինակ կան դեպքեր, երբ նույն համայնքում առկա են մի քանի հաստատություններ, որոնք կրթություն են իրականացնում միևնույն մասնագիտությամբ կրթություն չունենալով բավարար նյութատեխնիկական բազա և ռեսուրսներ: Որպեսզի նման հարցերին տրվեն լուծումներ պետք է քննարկվի ՄԿՈՒ դասակարգման հարցը:

Հասարակության խոցելի շերտերի, ինչպես նաև հաշմանդամություն ունեցող անձանց մասնագիտական և առանձնապես բարձրագույն կրթության մատչելիությունն ու հասանելիությունը Հայաստանում այսօր լրջագույն խնդիր է: Բարձրագույն կրթության համակարգում կարևոր խնդիրներից է ժամանակակից պահանջների համապատասխան շենքային պայմանները, լաբորատոր սարքավորումների առկայությունը և նյութատեխնիկական բազայով հագեցվածությունը: Մասնագիտական կրթության հասանելիության խնդիրը ցավոք վերաբերում է հասարակության լայն շերտերին: Ըստ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի ցուցանիշների աղքատ համարվող հասարակության լայն շերտ կազմում են միջնակարգ և ավելի ցածր կրթական մակարդակ ունեցողները, ինչը կազմում է 65% , միջին մասնագիտական և բարձրագույն կրթություն ունեցողները՝ 22,8 և 16,7%: Աղքատ և ծայրահեղ աղքատ խավերի ամենամեծ խմբի համար բարձրագույն կրթությունը դեռևս մնում է ոչ մատչելի:

Կրթության որակը. վերջին շրջանում ՀՀ-ում նախադպրոցական հաստատությունների թիվը շարունակում է մնալ անբավարար, սակայն հույժ կարևոր է կրթական ծառայությունների որակը: Նախադպրոցական նոր չափորոշիչները պետք է լինեն ձկուն, որպեսզի հարմարեցվեն երեխաների տարիքի, առանձնահատկությունների և կարողությունների համապատասխան: Նախադպրոցական կրթության համակարգում մանկավարժական կադրերի մեծ պակաս կա փոքր բնակավայրերում: Միևնույն ժամանակ նախադպրոցական ոլորտում մանկավարժների տարիքային աճի միտում կա, մասնավորապես 36%-ն ունի 15 և ավելի աշխատանքային ստաժ, իսկ նոր կադրերի հմտություններն ու գիտելիքները բավարար չեն: Համաձայն 2020 թվականին հրապարակված Մարդակային կապիտալի ինդեքսի՝ տարրական դպրոցն ավարտած աշակերտների շուրջ 35%-ը չի կարողանում կարդալ և հասկանալ պարզ տեքստեր:

Ըստ հրապարակված տվյալների Հայաստանում 2003–2015 թթ. աշակերտների 16–28%-ը չի հաղթահարել մաթեմատիկայի գնահատման ամենացածր շեմը, ինչը ցույց է տալիս թվաբանական պարզ գործողությունների կատարման անկարողության մասին: Ավելին, ծայրահեղ ծանր վիճակում են բնագիտական

և հումանիտար առարկաները, ինչը վկայում է հիմնարար գիտելիքների բացակայության մասին:

Ակնհայտ է նաև գյուղ-քաղաք տարբերությունը: Մինչև հանրակրթության նոր չափորոշիչի ներդրումը՝ գյուղական բնակավայրերում գրկված են նեղել կրթության հավասար հնարավորությունից հիմնականում ավագ դպրոցի մակարդակում: Ուսումնասիրությունների արդյունքում ներկայիս կրթական համակարգն միայն 57%-ով է կարող բացահայտել և զարգացնել անձի ներուժը, կարողությունները և հմտությունները: Այս երևույթն էականորեն ազդում է երկրի տնտեսական զարգացմանը: Այնինչ հարավփոփոխ տնտեսությունն ու հասարակությունը նոր սպառնալիքներ են ներկայացնում կրթության համակարգին՝ պարտադրելով նոր բովանդակություն կրթական ծրագրերում: Ներառականության լիովին իրականացման համար անհրաժեշտ է նաև կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող երեխաների կարիքի գնահատման, նրանց պահանջներին հարմարեցված կրթական նյութերի և ծառայությունների, մշտադիտարկման համակարգի տևական զարգացմանը: Բավականին անելիքներ կան ավագ դպրոցների համակարգում, հաստատությունը ներկայումս չի կարողանում սովորողների մոտ ապահովել նախամասնագիտական գիտելիքներ, հմտություններ, որը կհետևի մասնագիտության կողմնորոշմանը: Մասնագիտական կրթության բնագավառում ամենահրատապ խնդիրը դեռևս մնում է մասնագիտական հմտությունների անհամապատասխանությունը: Ուսումնական հաստատությունների կողմից թողարկված մասնագետների աշխատուժի կառուցվածքային անհամապատասխանությունը առաջացնում է առաջարկի և պահանջարկի հավասարակշռության զգալի ձեղք: Մասնագիտությունների զագլի մասը ուսումնառության գործընտաց չի իրականացնում և շատ մասնագիտություններում բացակայում է կրթական չափորոշիչները: Մասնագիտությունների ցանկը վերանայման կարիք ունի: Այս առումով կարևոր է գործատուների հետ համագործակցությունը և անհրաժեշտություն կա վերանայել առկա գործիքները, ներդնել արդյունավետ մեխանիզմներ **[10]**:

Կրթության համակարգի արդյունավետությունը. Կրթության կառավարման ներկայիս համակարգի արդյունավետությունը բավականին ցածր է: Ակնհայտ է կառավարչական կարողությունների բացը, հատկապես ռազմավարական պլանավորման և նախագծերի կառավարման ոլորտում **[5]**: Անհրաժեշտ է վերանայել և արդյունավետորեն վերաբաշխել պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորություններն ու գործառնությունները: Կրթական համակարգերի հաստատությունների կազմակերպարավական կարգավիճակը, ենթակայության սկզբունքները բավական չափով արդարացված չեն: Օրինակ հանրակրթական դպրոցները գործելով տարբեր ինստիտուտների ենթակայությամբ՝ ԿԳՄՄՆ, Երևանի քաղաքապետարան, ՀՀ մարզպետարաններ, շատ հաճախ խզում է առաջանում ոլորտի քաղաքականության ընդհանուր իրականացման առումով: Կառավարման խորհրդի գործարկումը ուսումնական հաստատություններում կարևոր ներդրում էր, բայց ոչ բեկումնային քայլ: Կառավարման խորհրդի դերը հաճախ ֆորմալ է և հիմնականում որոշումները կայացվում են միանձնյա կամ ուղղորդված եղանակով: Թեև տնօրենների նշանակումը ի սկզբանե հիմնված է եղել թափանցիկության վրա, սակայն ՀՈԱԿ-ների և ՊՈԱԿ-ների տնօրենները սովորույթի համաձայն շարունակել են կառավարել ավելի շատ ինտերցիայով, քան զարգացման ծրագրով: Թե տնօրենների նշանակումը, թե նրանց պաշտոնավարումն ուղեկցվել է կոռուպցիայով և քաղաքականացված բարձր մակարդակով, նույն մեթոդները գործել են ուսուցիչների, դաստիարակների և այլ կադրերի աշխատանքի ընդունման ժամանակ: Որքան երկար է ուսուցչի աշխատանքային ստաժը, այնքան բարձր է աշակերտների կրթական արդյունքը, այս մոտեցումը տարածված է ամբողջ աշխարհում: 10-20 տարվա աշխատանքային

ստաժ ունեցող ուսուցիչները Հայաստանում գրանցում են ամենաբարձր կրթական արդյունքը՝ ավելի քիչ աշխատանքային ստաժ ունեցող ուսուցիչների համեմատ: Ուսուցիչների այս խմբի սովորողների գրանցած ցուցանիշը ավելի բարձր է, քան քասան և ավել տարիների ստաժ ունեցողների արդյունքը: Ամենացածր արդյունք գրանցվել է մինչև հինգ տարվա աշխատանքային ստաժ ունեցող ուսուցիչների մոտ, ինչը վկայում է սկսնակ ուսուցիչների հմտությունների կատարելագործման համար հետևողական աշխատանքի անհրաժեշտության մասին, ինչպես նաև մանկավարժական պրակտիկայի ոչ բավարար գործիքակազմի մասին: Այս համատեքստում առանձնապես մտահոգիչ է այն փաստը, որ Հայաստանում ուսուցչակազմի գրեթե կեսը՝ 46%-ը 50-ից բարձր տարիքի են, ինչը նշանակում է, որ առաջիկա տարիներին ուսուցչական համակազմի անդամներին պետք է փոխարինել նորով: Բարձրագույն կրթության ոլորտում նկատվում է պրոֆեսորադասախոսական կազմի ծերացում: Ծերացումը բնորոշ է հատկապես ԲՏԾՄ (բնագիտություն, տեխնոլոգիա, ճարտարագիտություն, մաթեմատիկա) առարկաների մասնագետների մոտ: Ավելի մտահոգ վիճակում են մարզային բուհերը, որտեղ համապատասխան մասնագետների բացակայության պատճառով կարող են փակվել որոշ կրթական ծրագրեր, թեև քաղաքային բնակավայրերից մասնագետների գործուղման մարզային բուհեր, առանձնապես չեն կարող լուծել համակարգային խնդիրներ: Երիտասարդների շրջանում այդքան էլ գրավիչ չէ դասախոսի աշխատանքը, որը հիմք է հանդիսանում բուհական համակարգը նոր կադրեր համալրելուն:

Կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող երեխաների կրթական գործընթացն նպատակային դարձնելու համար պետք է նախ և առաջ ուսուցիչները, ուսումնական հաստատության ղեկավարները և այլ աշխատողներ ունենան բավարար մասնագիտական գիտելիքներ և հմտություններ [11]:

Ինստիտուցիոնալ և ծրագրային հիմնախնդիրների շարքում խոչոնդոտող գործոններից է՝ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ճիշտ ներկայացնելու անբավարար կարողությունները, թվային հմտությունների պակասը և համակարգի էության գիտակցումը: Ցածր արդյունավետության մյուս պատճառը տվյալ ոլորտի ռեսուրսների անարդյունավետ օգտագործումն է, որն արտահայտվում է ինչպես կատարողականի վրա հիմնված ֆինասավորման մեխանիզմների բացակայությամբ, այնպես էլ այդ բնագավառի հաստատությունների չկարգավորված տեղաբաշխման և կառուցվածքի տեսքով:

Ասպիրանտական կրթության կազմակերպման կարգն ու պահանջները վերանայման կարիք ունեն, քանի որ դրանք արդեն հնացել են: Թե որ բուհերը կարող են իրականացնել ասպիրանտական կրթություն, անհրաժեշտություն կա հստակեցնելու չափանիշները և պայմանները:

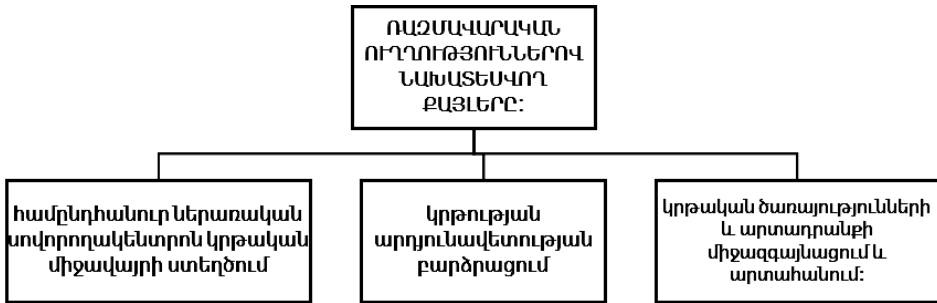
Միջունակ կրթական համակարգի համար անհրաժեշտ է ոչ միայն լինել միջազգային կրթական գործընթացների ակտիվ մասնակից, այլև ստեղծել հավելյալ արժեք և կրթական ծառայություններ: Այս համատեքստում ՀՀ կրթական համակարգի գրավչության բարձրացման համար անհրաժեշտություն կա Հայաստանի դիրքերն էլ ավելի ամրապնդել աշխարհի լավագույն բուհերի ցանկում, այնպես էլ մեր կրթական նորարարությունները ճանաչելի դարձնել միջազգային հարթակներում:

Ռազմավարական ուղղություններով նախատեսվող քայլերը և լուծումները

Ծրագրի իրագործումը նախատեսում է փոխկապակցված փուլերի իրականացում երեք ռազմավարական ուղղություններով:

Ծրագրի վերջնարդյունքին հասնելու համար անհրաժեշտ է բոլոր գործոնների

ագղեցությունը, որոնք դեռևս խոչընդոտում են: Լիարժեք որակյալ և հավասար կրթություն ստանալու համար, պետք է մեղմացվի և աստիճանաբար վերացվի կրթական ծառայությունների դիվերսիֆիկացման, ֆինանսավորման բարձրացման և հանրային համերաշխության կամքի ձևավորմամբ:

1) *Համընդհանուր ներառական սովորողակենտրոն կրթական միջավայրի ստեղծում.*

- Պահանջում է որակյալ կրթական ծառայությունների մատչելիություն և հասանելիություն, համընդհանուր ծածկույթի ապահովում,
- Ուսումնական ենթակառուցվածքների ապահովում.
- Կրթության կազմակերպման սովորողակենտրոն մեխանիզմների ընդլայնում.
- Կրթական չափորոշիչների և ծրագրերի բարելավումը կապված է մի շարք գործոններից.

2) *Կրթության արդյունավետության բարձրացում.*

- Կրթության զարգացման համար ֆինանսական սահմանափակ միջոցները պահանջում են արդյունավետ կրթական կառավարում: Ստեղծելով արդյունավետ, բաց, կատարողականին և արդյունքին միտված կառավարման համակարգ, կապահովի ամուր ֆինանսավորում և ինքնավարություն: Մասնավորապես՝ բարեփոխումներ կրթության կառավարման համակարգում.
- Պետք է ամրապնդել տվյալների վրա հիմնված կառավարման համակարգը՝ կրթության կառավարման ինստիտուցիոնալ կարողությունները զարգացնելու համար, ներառյալ կրթության բոլոր մակարդակները՝ կառավարման տեղեկատվական համակարգում,
- Ցանցային կրթական համակարգի ներդրում.
- Արդյունավետ ֆինանսավորման մեխանիզմների ներդրում.

3) *Կրթական ծառայությունների և արտադրանքի միջազգայնացում և արտահանում.*

- Կրթությունը մրցունակ և կայուն զարգացման հիմքերի վրա դնելու համար չափազանց կարևոր է, որ Հայաստանի կրթական համակարգը լիովին ինտեգրված լինի և լայնորեն ճանաչվի միջազգային հարթակներում, և որ Հայաստանի Հանրապետությունը դառնա կրթական ծառայություններ և արտադրանք արտահանող երկիր: Կան որոշակի հիմքեր, օրինակ՝ ԹՈՒՄՈ, ՄՄԱԲԹ և այլ կենտրոններ, որոնք լայնորեն հաստատվել և ճանաչվել են այլ միջազգային կրթական կառույցների կողմից, և կան բազմաթիվ իրական առաջարկներ և նախագծեր տարբեր երկրներում նմանատիպ կենտրոններ հիմնելու վերաբերյալ: Հայաստանի Հանրապետության

որոշ բուհեր գրավիչ են մի շարք եվրոպական և ասիական երկրների համար: Հայաստանը կարող է նաև դառնալ կրթական ծառայություններ մատուցող երկիր՝ զարգացման և փոխկապակցված քայլերի դեպքում [12]:

Ամփոփում

Այսպիսով՝ ուսումնասիրելով ՀՀ կրթության համակարգը՝ եկանք այն եզրահանգման, որ կրթության և գիտության զարգացումը գերակա խնդիր է, որի միջոցով է միայն հնարավոր հասնել կայուն, ներառական զարգացման և համընդհանուր բարեկեցության: Վաղ տարիքից սկսած գիտելիքների և հմտությունների ուղղությամբ ներդրումը երկրի զարգացման երաշխիքն է: Նախատեսվող կրթական աշխատանքը պետք է նպատակ ունենա զարգացնելու քաղաքակիրթ, նախաձեռնող, կարող, ստեղծագործ, մրցունակ քաղաքացի, որը պատկերացնում է իր ապագան սեփական երկրում: Կրթության ոլորտի զարգացումը պետք է կապակցվի պետության զարգացման ռազմավարության ու գերակայությունների: Կրթությունը լինելով առաջնահերթություն, ազգային արժեք, սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի առանցքային գործոն՝ հիմնական խնդիրը կրթության որակի բարելավումն է, որը կապահովի համակարգի արդյունավետ գործունեությունը, քաղաքացիների կրթություն ստանալու հավասար հասանելիություն՝ իրենց ձգտումներին և ունակություններին համապատասխան: Չնայած վերջին տարիներին կրթության որակը ամենաքննարկվող հարցերից մեկն է, սակայն որակի ցուցանիշների համակարգ դեռ ներդրված չէ: Տվյալների հավաքագրման մեխանիզմների կատարելագործումը՝ ուղղված որակի ապահովման ընթացակարգերի ներդրմանը, կրթության կառավարման տեղեկատվական համակարգի ընդլայնմանը և զարգացմանը, անհրաժեշտ նախապայման է կրթության որակի բարելավման հետագա արդյունավետ քաղաքականության մշակման համար:

Հաշվի առնելով վերոնշյալ հանգամանքները և առկա խնդիրները կրթության ոլորտում՝ առաջարկում ենք.

1. Հանրակրթության ոլորտում առկա խնդիրները լուծելու համար անհրաժեշտ է հանրակրթության ամբողջական և էական փոփոխություն, որի հիմնասյունը հանրակրթության նոր չափորոշիչների լիարժեք ներդրումն է Հայաստանի Հանրապետության բոլոր դպրոցներում, ինչը կապահովի որակյալ ուսուցիչներ, դպրոցի արդյունավետ և թափանցիկ կառավարում, ներառական միջավայր, ժամանակակից և համապատասխան դպրոցական ենթակառուցվածք: Որակյալ կրթություն ապահովելու համար պետք է սկսել վաղ տարիքից: Նախադպրոցական հաստատությունը չպետք է ծառայի որպես երեխայի որոշակի ժամանակահատված անցկացնելու վայր, այլ պետք է ստեղծել այնպիսի միջավայր որտեղ ձևավորվում է երեխայի զարգացումը:
2. Միջին մասնագիտական (արհեստագործական) կրթության դերը շատ կարևոր է սոցալ-տնտեսական զարգացման տեսանկյունից:
3. Բարձրագույն որակյալ կրթությունը ակնհայտորեն անդրադառնալու է պետության զարգացման վրա:
4. Գիտության ոլորտը համարվում է Հայաստանի Հանրապետության կայուն զարգացման հիմնաքարերից մեկը, որի զարգացումը հնարավորություն կտա Հայաստանին դիմադրելու ներկա և ապագա սպառնալիքներին: Զարգացած գիտական համակարգը անհրաժեշտ է, որ լինի Հայաստանի այցեքարտերից մեկը միջազգային հարաբերություններում և ներկայանա արտաքին հարաբերությունների կարևորագույն բաղադրիչ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Բազիկյան Հ., «Կրթության միջոցով մարդկային կապիտալի ձևավորումը՝ որպես կյանքի որակի և տնտեսական աճի աղբյուր», Երևան 2007 թ.:
2. «Կրթության առաջնահերթություններ և ռազմավարություններ» Զեկույց, Համաշխարհային բանկ, 1995 թ., էջ 46:
3. «Հանրակրթության մասին ՀՀ օրենք» ՀՕ-160-Ն, ընդունված 2009 թ. հուլիս 10, հոդված 5, 1-ին ենթակետ:
4. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2021 «Կրթություն և մշակույթ»:
5. Հարությունյան Ն., Ղազարյան Ա. «Մանկավարժական միտք», գիտական հաղորդումներ, 2000 թ.:
6. ՀՀ ԱՎԿ, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2022թ.:
7. ՀՀ օրենքը «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին», ՀՕ-62-Ն, ընդունված է 2004թ., դեկտեմբեր 14:
8. «ՀՀ կառավարության ծրագիր», N 1363-Ա, օգոստոս 2021:
9. «ՀՀ կրթության մինչև 2030 թվականը զարգացման պետական ծրագիրը» :
10. «ՀՀ օրենք Կրթության մասին», ՀՕ-297, Երևան 1999:
11. Հարությունյան Ն., Ղազարյան Ա., Ղուկասյան Լ. «Սոցիալական մանկավարժություն», ԵՊՀ հրատ., 2017թ., 335 էջ:
12. Մխիթարյան Ա., Խալաֆյան Ն., Խաչատրյան Կ., հոդված՝ Կրթություն. «Որտեղ ենք և ո՞ր ուղղությամբ պետք է գնանք», փետրվար 2021թ.:

ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԳՊՐՈՑԻ ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ

ՆԵԼԼԻ ԱԳԱՄՅԱՆ

Շիրակի պետական համալսարանի
կենսաբանության և քիմիայի ամբիոնի դոցենտ,
կենսաբանական գիտությունների թեկնածու
nelliadamyan60@gmail.com

Համառոտագիր

Մեր աշխատանքը նվիրված է հանրակրթական դպրոցներում ուսուցիչների համար աշակերտական ուսումնական նախագծային աշխատանքների կազմակերպման հետ կապված խնդիրների վերլուծությանը: *Նախագիծը հետազոտական աշխատանք է՝ նվիրված որևէ ուսումնական թեմայի կամ երևույթի առարկայական կամ ինտեգրված մոտեցումով ուսումնասիրմանը:* Երեք ուսումնական տարի Տավուշի մարզում փորձարկումից հետո 2023 – 2024 ուստարվանից ամբողջ հանրապետությունում գործածության մեջ դրվեցին հանրակրթության պետական և առարկայական չափորոշիչների բոլոր դրույթները: Ինչպես յուրաքանչյուր նոր փոփոխություն, սա ևս մարտահրավեր էր ուսուցիչների համար:

Աշխատանքում ուսուցիչների՝ վերապատրաստողի և մեթոդիստի աչքերով անդրադարձ է կատարված նախագծային աշխատանքների կազմակերպման մի շարք խնդիրների: Դրանք են՝

1. հետազոտական/նախագծային աշխատանքների կազմակերպման փորձառության պակաս, ինչպես յուրաքանչյուր ուսուցչի համար, այնպես էլ՝ հանրակրթության միջավայրում.
2. ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացների ընթացքում տարբեր կազմակերպությունների կողմից ոչ միասնական մեթոդաբանությամբ ու բովանդակությամբ «Նախագծային աշխատանքների կազմակերպում» թեմայի ուսուցում.
3. հանրակրթության կազմակերպման նոր պահանջները կյանքի կոչելու, բարելավելու համար ուսուցչին տարածաշրջաններում մշտական խորհրդատվության, աջակցության անհրաժեշտություն՝ որակավորված մասնագետների կողմից.
4. հետազոտական աշխատանքների թեմաների ճիշտ ընտրության դժվարություններ՝ հետազոտությունների առաջնահերթ ուղղվածությունների և տարամակարդակ թեմաների բազայի բացակայություն.
5. դպրոցում տարբեր ուսուցիչների՝ նախագծային աշխատանքներ ղեկավարելու ծանրաբեռնվածության հավասարությունը կարգավորող մեխանիզմների բացակայություն.
6. տարբեր բարդության նախագծային աշխատանքների գնահատման միասնական մոտեցումների, գործիքակազմի բացակայություն:

Աշխատանքում ներկայացված են նաև այդ խնդիրների լուծման առաջարկներ: **Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝** նախագծային աշխատանք, հետազոտական աշխատանք, մարտահրավերներ, խնդիրների լուծման առաջարկներ:

ПРОБЛЕМЫ ПРОЦЕССА ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЕКТНЫХ РАБОТ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ШКОЛЕ

НЕЛЛИ АДАМЯН

Ширакский государственный университет,
доцент кафедры биологии и химии,
кандидат биологических наук
nelliadamyan60@gmail.com

Аннотация

Наша работа посвящена анализу некоторых проблем, с которыми сталкиваются учителя при организации учебных проектов в общеобразовательных школах. Проект представляет собой исследовательскую деятельность, направленную на изучение учебной темы или явления с использованием предметного или комплексного подхода. После трех учебных лет апробации в Тавушской области, начиная с 2023–2024 учебного года, все положения государственных и предметных стандартов общего образования были внедрены во всех школах страны. Однако, как и в случае любых нововведений, данное представляло вызов для учителей.

В нашей работе мы рассматриваем ряд проблем организации проектной работы через призму педагога-тренера и методиста. Эти проблемы включают в себя:

1. Отсутствие опыта в организации научно-исследовательской/проектной работы как у отдельных преподавателей, так и в общеобразовательной среде.

2. Неидентичность методики и содержания курсов повышения квалификации учителей по теме «Организация проектных работ», проводимых различными организациями.

3. Необходимость постоянной консультации и поддержки учителей в регионах для успешной реализации и совершенствования новых требований общего образования со стороны квалифицированных специалистов.

4. Затруднения в выборе подходящих тем для исследовательских работ из-за отсутствия приоритетных направлений и базы разноуровневых проектных тем.

5. Недостаток механизмов, регулирующих равномерное распределение нагрузки по управлению проектной работой среди разных учителей в школе.

6. Отсутствие единых подходов и инструментов для оценки проектных работ различной сложности.

В нашей работе также представлены предложения по решению этих проблем.

Ключевые слова и фразы: проектная работа, исследовательская работа, задачи, предложения по решению проблем.

PROBLEMS WITH ORGANIZING PROJECT WORK IN PUBLIC SCHOOLS

NELLY ADAMYAN

Shirak State University,
Department of Biology and Chemistry, Associate Professor
PhD in Biological Sciences
nelliadamyan60@gmail.com

Abstract

Our research is focused on analyzing the challenges associated with organizing student projects for teachers in secondary schools. A project entails conducting research on an educational topic or phenomenon using either a substantive or integrated approach. After three academic years of piloting in the Tavush region, from the 2023–2024 school year, all provisions of the state and subject-specific general education standards were implemented in all schools in the country. However, as with any innovation, it presented a challenge for teachers.

The study examines several issues in organizing project work from the perspective of a teacher-trainer and methodologist. These include:

1. Lack of experience in organizing research/project work, both on an individual teacher level and within the broader educational environment.

2. Variability in the content and methods of teaching the topic “Organization of project work” during teachers’ professional development sessions conducted by different organizations.

3. The necessity for continuous consultation and support for teachers in the regions from competent organizations and qualified specialists to implement and enhance the new requirements for organizing general education.

4. Challenges in selecting appropriate topics for research work due to the absence of priority research areas and a database of complex topics.

5. Absence of mechanisms to ensure equitable workload distribution among supervising teachers for project work.

6. Lack of standardized approaches and tools for assessing project work of varying complexity.

Additionally, the paper offers recommendations for addressing these issues.

Keywords and phrases. Project work, research work, tasks, proposals for solving problems.

Համաձայն ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության որոշման՝ 2023 – 2024 ուստարվանից հանրակրթական դպրոցներում ուսումնական գործընթացի մաս են կազմում նաև տարբեր ոլորտների խմբակները՝ արտադասարանական ուսումնառության և ժամանցի կազմակերպման նպատակով, և նախագծային աշխատանքները՝ որպես ուսումնական պլանի դպրոցական (ընտրովի) բաղադրիչի մաս: Նախագիծը հետազոտական աշխատանք է՝ նվիրված որևէ ուսումնական թեմայի կամ երևույթի ուսումնասիրմանը՝ առարկայական կամ ինտեգրված մոտեցումով: Նախագծերը կարող են լինել ինչպես մեկ, այնպես էլ միջառարկայական թեմաների և մեթոդների համադրմամբ, ինչի համար նախագծին մասնակցող մեկ և ավելի ուսուցիչներից յուրաքանչյուրին հատկացվում է տարիֆիկացված ժամաքանակ՝ մասնակցության տևողությանը համապատասխան: Նախագծեր իրականացվում են 7-12-րդ դասարանում՝ անհատապես կամ խմբային, լինում են կարճաժամկետ և երկարաժամկետ [4, 5]: Այս ուսումնական տարում նախագծային աշխատանքները

նախատեսված է միայն 7-րդ դասարանի համար:

Ի տարբերություն ավանդական դասի/թեմայի ուսումնառության՝ հետազոտահեն կրթությունը հետապնդում է սովորողի այնպիսի վերառարկայական կարողունակությունների ձևավորում և զարգացում, ինչպիսիք են՝ օբյեկտի կամ երևույթի առանձնահատկությունների, օրինաչափությունների հետազոտում, հետազոտման նպատակի, վերջնարդյունքների ու դրան հասնելու համար իրականացվող հաջողական քայլերի, խնդիրների ձևակերպում, ռեսուրսների ու ժամանակի ճիշտ բաշխում, արդյունքների ստացում և մշակում, վերլուծություն և եզրահանգումների ու հնարավորության դեպքում՝ նաև առաջարկների ներկայացում: Նախագծային աշխատանքը ավարտվում է հանրային պաշտպանությամբ՝ ուսուցչի կամ ուսուցիչների հանձնաժողովի առաջ: Հետևաբար, նախագծային աշխատանքի իրականացումը կարևոր է սովորողներից պահանջվող կրթական չափորոշչային կոմպետենցիաներն ու վերջնարդյունքները ապահովելու համար: Հաջողված նախագծային աշխատանքի իրականացումն ու ներկայացումը սովորողի ինքնուրույն սովորել կարողանալու ցուցիչ է, ինչը կրթության ամենակարևոր վերջնարդյունքներից է [1, 3]:

Ինչպես յուրաքանչյուր նոր պահանջ, նախագծային աշխատանքների կազմակերպումն ու ղեկավարումը ևս դժվարին մարտահրավեր է ուսուցչի համար: Այդպիսի աշխատանքների կազմակերպման **որոշակի փորձառություն** կարելի է համարել ուսուցիչների մասնագիտական կրթություն ստանալու տարիներին կուրսային, ավարտական հետազոտական աշխատանքների կատարումը, սակայն տարբեր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով այդ փորձառությունը չի կարող դրական արդյունք երաշխավորող հիմք լինել այն տեսակետից, որ դպրոցում նմանատիպ աշխատանքի փորձ չունեցող ուսուցիչը կկարողանա ճիշտ մեթոդիկա մշակել աշակերտների հետ հետազոտական աշխատանքներ կազմակերպելու, ղեկավարելու, վերահսկելու և գնահատելու համար: Հանրակրթական միջավայրում փորձի պակասը ևս նպաստավոր չէ ինքնազարգացման համար: Միևնույն կամ տարբեր դպրոցների ուսուցիչներ վերապատրաստման դասընթացներ են անցնում տարբեր կազմակերպություններում, որտեղ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով «Նախագծային աշխատանքների կազմակերպում» թեմայի ուսուցման **միասնական մեթոդաբանություն և բովանդակություն** ապահովված չէ: Դա խանգարում է նույն դպրոցի մանկավարժների արդյունավետ համագործակցությանը, միմյանցից սովորելու և միմյանց սովորեցնելու գործընթացին, ինքնակատարելագործմանը, իսկ սեփական սխալների ու փորձի վրա սովորելու ճանապարհը չի կարող բավարարել որպես զարգացման տեմպ: Վերապատրաստումներից հետո նորարարությունները յուրացնելու, պատշաճ մակարդակով կյանքի կոչելու համար ուսուցիչն ունի **մշտական աջակցության, խորհրդատվության, վերահսկողության անհրաժեշտություն**: Բավարար չի կարելի համարել նաև վերապատրաստումներից հետո մոնիթորինգային աշխատանքները, որի օբյեկտիվ պատճառներից մեկը գործընթացի ոչ համակարգվածությունն է և կոմպետենտ մասնագետների պակասը: Մեր կարծիքով՝ աշխատանքների բարելավման համար անհրաժեշտ են՝

- որակավորված մեթոդական/մասնագիտական կառույցի ստեղծում՝ հանրապետական և մարզային մակարդակներով,
- համապատասխան որակավորում ունեցող մեթոդիստ/մասնագետների (կառույցի) կողմից մեթոդական հետազոտական աշխատանքների կատարման միասնական մեթոդաբանության ստեղծում,
- մեթոդաբանության հասանելիության ապահովում գործող ուսուցիչներին՝ միայն որակավորված մասնագետների կողմից վերապատրաստման դասընթացների անցկացման միջոցով,
- մշտական/մոնիթորինգային հետադարձ կապի ապահովում՝ ուսուցիչ-

մեթոդիստ մասնագետների/կառույցի (ինստիտուտի) համագործակցության խթանման միջոցով (դասալսումներ, խորհրդատվություններ, սեմինարներ, լավագույն փորձի փոխանակման հարթակ և այլն),

- որպես գործընթացի արդյունավետության բարձրացման երաշխիք՝ գործատու դպրոցների և մանկավարժներ պատրաստող բուհերի համագործակցության խթանում, մեթոդական կառույցների և մանկավարժական կադրեր պատրաստող բազային բուհերի մանկավարժություն և դասավանդման մեթոդիկաներ դասավանդող մասնագետների ներգրավվածություն թվարկված բոլոր աշխատանքներում,
- համատեղ հետազոտական աշխատանքների իրականացում դպրոցի աշակերտների և բուհերի, ու այլ գիտակրթական կազմակերպությունների հետ (բնականաբար՝ համապատասխան աշխատանքային կարգի, օրենսդրության մշակումով)՝ թեմայի ընտրության, աշխատանքների կազմակերպման, համատեղ ղեկավարելու գծով, որը հնարավորություն կլինի նաև մասնագիտության ընտրության և լավագույն աշակերտներին գիտակրթական տարբեր ծրագրերի մեջ ներգրավելու համար:

Ուսուցիչների համար նախագծային աշխատանքների կազմակերպման դժվարություններից է նաև հետազոտական աշխատանքների թեմաների ճիշտ ընտրության հարցը: Չսահմանափակելով ուսուցիչների ստեղծագործական մոտեցումները, տարածաշրջանային առանձնահատկությունները հաշվի առնելու անհրաժեշտությունը՝ կարծում ենք, որ հանրակրթության զարգացման առաջնահերթություններից ելնելով, որպես աջակցություն, համապատասխան մեթոդական կառույցը (այդ ինստիտուտը պետք է ստեղծվի) պետք է առաջարկի նաև անհրաժեշտ հետազոտությունների ուղղվածություններ և թեմաների բազա: Կարևոր է նաև, որ ընտրության համար առաջարկվող տարբեր ուղղվածություններով թեմաներում ընդգրկված լինեն տարբեր բարդության առաջադրանքներ: Հետազոտական **աշխատանքների ուղղվածությունների և թեմաների բարդության բազմազանությունը** կարևոր նախապայման ու հնարավորություն են՝ տարբեր ունակությունների և նախասիրությունների սովորողների մոտիվացիայի խթանման և հետազոտական գործունեության կազմակերպման համար, իսկ զսպանակաձև զարգացում ապահովող թեմաները հնարավորություն կտան նույն աշակերտին մի դասարանում սկսելու և հաջորդ դասարաններում շարունակելու, խորացնելու, զարգացնելու իր նախընտրած թեմայի ուսումնասիրումը: Սովորողների կողմից թեմայի ընտրության արդյունավետության նախապայման է նաև դպրոցի ղեկավարության կողմից թեմաների **բանկի մշտական հասանելիության** ապահովումը բոլոր դասարանների աշակետների համար:

Նախագծային աշխատանքների իրականացումը դպրոցներում ուսուցիչների համար մեկ այլ խնդիր ևս կարող է առաջացնել: Քանի որ սովորողն ինքն է ընտրում նախագծային աշխատանքի առարկան, ուստի հնարավոր է որևէ ուսուցչի և առարկայի ընտրությունը գերակշռի այլոց, ինչը լուրջ ֆիզիկական ու հոգեբանական փորձառություն է, և **անհավասար ծանրաբեռնվածություն տարբեր մասնագետների համար**: Կարծում ենք, այդ երևույթը մոտակա ժամանակների համար ևս կարգավորման կարիք ունի: Լուծումներից մեկը, գուցե, մեկ ուսուցչի համար նախագծային աշխատանքներով ծանրաբեռնվածության առավելագույն ժամաքանակ սահմանելու անհրաժեշտությունն է: Այսպիսի մոտեցումը, մի կողմից կկանխի դպրոցում որևէ ուսուցչի գերծանրաբեռնվածությունը, մյուս կողմից՝ պայմաններ կստեղծի բոլոր ուսուցիչների նախագծային աշխատանք կազմակերպելու և ղեկավարելու հմտությունների հավասարաչափ զարգացման, համագործակցության արդյունքում միմյանցից սովորելու, գիտելիքների ինտեգրացումն ապահովելու և կատարելագործվելու համար:

Պակաս անհանգստացնող դժվարություն չէ նաև **նախագծային աշխա-**

տանքների գնահատման հարցը: Այն ևս կարիք ունի միասնական մեթոդաբանության ստեղծման: Մեր կարծիքով՝ գնահատականի որոշման մեջ պետք է կարևորել ոչ միայն աշխատանքի ամբողջականությունը, ինքնուրույնությունը, այլև սովորողի կողմից աշխատանքը հստակ կառուցվածքով սահիկաշարով կամ բանավոր ներկայացնելու, լսարանի հետ հաղորդակցվելու, արդյունքների վերլուծությունն ու եզրահանգումները, առաջադրված հարցերի պատասխանները հիմնավորելու կարողությունները: Միասնական մոտեցումներով և հիմնավորված գնահատելու լավագույն, հուսալի գործիքը գնահատման սանդղակի (գնահատման չափանիշներ, համապատասխան կշիռներ և ցուցանիշներ) ստեղծումն է, ինչը ևս ոչ թե կամայական, յուրաքանչյուր ուսուցչի կամ դպրոցի հայեցողությամբ ստեղծվող գործիք պետք է լինի, այլ մշակվի համապատասխան որակավորում ունեցող մասնագետների կողմից՝ հաշվի առնելով այդ ուղղությամբ արդեն առկա փորձը:

Որպես մարտահրավերին դիմակայելու արագ արձագանք և դպրոցը պահանջվող կարողունակություններով զինված մասնագետներով ապահովելու ամենակարճ իրատեսական ճանապարհ՝ կարծում ենք, որ կարևոր է մանկավարժական մասնագիտությամբ բուհ-երում համապատասխան դասընթացների ծրագրային և ուսուցման մեթոդների շարունակական նորացումը՝ հանրակրթության փոփոխված պահանջներին հարմարեցման նպատակով **[2, 3]:** Ուսումնառություն ստացած և մանկավարժական պրակտիկաների ժամանակ կիրառման արդյունքում որոշակի փորձառություն ձեռքբերած շրջանավարտը դպրոց կմտնի ոչ թե դպրոցի պահանջները նոր սովորելու կարիքով, այլ արդեն ունեցած գիտելիքներն ու կարողությունները զարգացնելու, կատարելագործվելու, քննական վերաբերմունքի զարգացման հնարավորությամբ, ճիշտ կեղղմնորոշվի աջակցության կարիք ունեցող խնդիրները ներկայացնելու համար: Ավաճից պետք է եզրակացնել, որ բուհ-ը ևս կունենա մեթոդական ինստիտուտի՝ որակավորված մասնագետների աջակցության կարիք:

Մեր կողմից առաջարկվող գործողությունների սխեման ոչ միայն կապահովի ուսուցման պահանջների, մեթոդաբանության միասնականությունը ամբողջ հանրապետությունում, այլև հնարավոր կդարձնի միասնական չափանիշներով գործընթացի վերահսկողությունն ու հետագա բարելավման արդյունավետ ուղենիշների որոշումը, ինչը, բնականաբար, կենթադրի նաև բուհ-գործատու համագործակցության կանոնակարգերի բարելավման անհրաժեշտություն:

Բուհ-ում ուսանողական հետազոտական աշխատանքների որակի բարձրացմանը կնպաստեն նաև լավագույն աշխատանքների խրախուսման և փորձի հանրայնացմանն ուղղված միջոցառումները: Ուսումնառության տարիներին ուսանողի յուրաքանչյուր փորձառություն հետագա մանկավարժական մասնագիտական գործունեության մեջ որակյալ կրթության կազմակերպման հիմք է, և սեփական դժվարությունների ու աջակցության անհրաժեշտության ճիշտ գնահատման հնարավորություն:

Ներկայացնեմ մի քանի դրվագներ մեր փորձից:

ՇՊՀ-ն հանրակրթության և բարձրագույն մասնագիտական կրթության համահնչեցման ապահովման նպատակով ձեռնամուխ է եղել մի շարք միջոցառումների իրականացման: Որպես արձագանք վերոշարադրյալ հարցի լուծման, բուհի Ուսումնամեթոդական գործընթացների կազմակերպման կենտրոնի առաջարկով 2024 - 2025 ուստարվանից բոլոր մանկավարժական մասնագիտությունների ուսումնական պլաններում մտցվել է «Մասնագիտական ոլորտում հետազոտական աշխատանք կատարելու հիմունքներ» դասընթացը՝ մշակված ծրագրով: Նշեմ, որ «Հետազոտական աշխատանք կատարելու և ձևակերպելու մեթոդաբանություն» թեման մեր կողմից ներառված է եղել ու տարիներ շարունակ ուսուցում է կազմակերպվել «Կենսաբանության դասավանդման մեթոդիկա» դասընթացի ծրագրով առկա/հեռակա ուսուցման համա-

կարգում: Թեմայի ուսուցումն ու ուսումնառությունը իրապես նպաստում է ուսանողների հետազոտական աշխատանքների կատարման ու ձևակերպման որակի բարձրացմանը, իսկ այսուհետ նաև առանձին դասընթացի ուսուցումը, վստահ ենք, որ կունենա դրական արդյունք՝ բուհից հետո դպրոց մտնող ապագա ուսուցիչներին մասնագիտական արդյունավետ գործունեություն ծավալելու համար: Մեր կողմից բուհի տարբեր մասնագիտություններով հետազոտական աշխատանքների ուսումնասիրման արդյունքում մեթոդական աշխատանք է հրապարակվել հետազոտական աշխատանք կատարելու և ձևակերպելու պահանջների և դրանց ուսուցման մեթոդիկայի վերաբերյալ: Տարիներ շարունակ բուհի գրադարանի կողմից ուսանողների համար առցանց սեմինար/խորհրատվություններ են կազմակերպվում տարբեր մասնագիտությունների խորհրդատուների կողմից՝ հետազոտական աշխատանքների ձևակերպման կարողություն/հմտությունների զարգացման նպատակով [1]:

Փոփոխությունների ներդրման և արդյունավետ լուծումների առաջարկով մոտ օրերս «**Հանրակրթական բարեփոխումներին բուհի արձագանքի անհրաժեշտության և հնարավորության մասին**» **զեկուցումով** հանդես եմ եկել նաև Գավառի պետական համալսարանի կազմակերպած 26-րդ միջազգային գիտաժողովում:

Որպես վերջաբան կուզենամ առաջարկել նաև կենսաբանության դասընթացի շրջանակում մի քանի նախագծային աշխատանքների ուղղվածություններ: Օրինակ՝

- թեմատիկ ֆիլմերի, ուսումնական տարբեր նյութերի ստեղծում.
- տարածաշրջանի ռեսուրսների, սպառման ձևերի, հետևանքների գնահատում և առաջարկների ներկայացում.
- Ֆենոլոգիական դիտումների կազմակերպում.
- տարածաշրջանի կենսաբազմազանության ուսումնասիրում, հերքարիումների, հավաքածուների պատրաստում.
- դասարանային և արտադասարանային ուսումնական փորձերի անցկացման մեթոդիկայի մշակում.
- ուսումնական հողամասի, դպրոցում «Կենդանի բնության» անկյան ստեղծում, ծրագրերի (այդ թվում՝ շահույթ հետապնդող), աշխատանքների պլանավորում, իրականացում.
- տարբեր թեմաներով բանավեճերի նյութերի/սցենարի ստեղծում և կազմակերպում:

Վստահ եմ, որ շահագրգիռ բոլոր կառույցների նպատակների միասնության և համագործակցության արդյունքում հնարավոր է ապահովել զարգացում, կատարելագործում և որակյալ հանրակրթություն ու մասնագիտական կրթություն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Աղամյան Ն., Հետազոտական աշխատանք կատարելու հիմնական պահանջներ և դրանց ուսուցման մեթոդիկա // ՇՊՀ «Գիտական տեղեկագիր» 2019-2: Պրակ Բ: էջ 530-542:
2. Աղամյան Ն., Դասավանդման մեթոդիկայի արդի տեխնոլոգիաներ: Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ // «Էդիթ Պրինտ» հրատ.: Երևան 2018: 264 էջ: 16,5 տպ. մամուլ:
3. Աղամյան Ն., «Դասավանդման մեթոդիկա» բուհական դասընթացների ընդհանրական թեմաներով գործնական պարապմունքների մեթոդական ուղեցույց: Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ: Պրակ 1: Ընդհանրական գիտելիքներ, կարողություններ, հմտություններ// Երևան 2024: «ԷԴԻՏ ՊՐԻՆՏ» հրատ. 172 էջ, 10,75 մամուլ:
4. Arlis.am:Հանրակրթության պետական չափորոշիչ //Կառավարության որոշում, հրաման N136-Ն, 24.02.2021
5. <https://escs.am/am/news/11707>«Հանրակրթական հիմնական, ընդհանուր և այլընտրանքային ծրագրեր իրականացնող ուսումնական հաստատություններում ուսումնական խմբակների ձևավորման ու գործունեության և ուսումնական նախագծերի իրականացման կարգը», ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության որոշում՝ 2022 թվականի փետրվարի 18-ի 05-Լ, հրաման: 03.03.2024

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԵՆ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

ԳՐԻԳՈՐ ՕՐԴՅԱՆ

Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտ,
«Արվեստի պատմության և պատմության» ամբիոնի վարիչ,
արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
gregor6712@rambler.ru

Համառոտագիր

Հոդվածում դիտարկվում են Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտում կիրառվող դասավանդման նորարարական միտումները: Հեղինակի ելակետային կանխադրույթն այն է, որ արդի սոցիալ-մշակութային կյանքում հասարակության կրթական և գիտական ռազմավարությունները միմյանց լրացնում են: Ընդ որում, ներկայիս գիտատեխնիկական առաջընթացի պայմաններում զուգահեռաբար էական փոփոխությունների է ենթարկվում նաև երկրի մշակութային կյանքը: Ահա թե ինչու ժամանակակից կրթությունը պետք է ապահովի շրջապատող աշխարհում կատարվող երևույթներին դինամիկ և ստեղծագործաբար արձագանքելու այնպիսի ուսուցման մեթոդներ, որոնք կապահովեն ուսանողի առաջադիմության ժամանակակից պահանջները: Դիտարկումներն էլ այս տեսանկյունից գալիս են հավաստելու, որ արդի արվեստի նորարարական բնույթն առավելապես պայմանավորված է հետազոտահեն կրթությամբ, ուստի և սկզբնական քայլերն այդ ճանապարհին սկսվում են հենց ուսումնառության շրջանում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ դասավանդման նորարարական միտումներ, արդի սոցիալ-մշակութային կյանք, կրթություն և գիտություն, գիտատեխնիկական առաջընթաց, ուսուցման մեթոդներ, ուսանողի առաջադիմություն, արդի արվեստ, հետազոտահեն կրթություն:

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЕ ОБУЧЕНИЕ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

ГРИГОР ОРДОЯН

Ереванский государственный институт театра и кино,
заведующий кафедрой Истории и теории искусства,
доктор искусствоведения, профессор
gregor6712@rambler.ru

Аннотация

В статье рассматриваются инновационные направления преподавания, применяемые в Ереванском государственном институте театра и кино. Исходный посыл автора состоит в том, что в современной социокультурной жизни образовательная и научная стратегии общества дополняют друг друга. Более того, в условиях современного научно-технического прогресса культурная жизнь страны

параллельно претерпевает существенные изменения. Именно поэтому современное образование должно обеспечить такие методы обучения, позволяющие динамично и творчески реагировать на происходящее в окружающем мире, которые будут отвечать современным требованиям успеваемости учащегося. Наблюдения с этой точки зрения также подтверждают, что новаторский характер современного искусства во многом определяется исследовательским образованием, поэтому первые шаги на этом пути начинаются еще в период обучения.

Ключевые слова и фразы: инновационные тенденции в обучении, современная социокультурная жизнь, образование и наука, научно-технический прогресс, методика обучения, успеваемость студентов, современное искусство, исследовательское образование.

RESEARCH-BASED TEACHING IN HIGHER EDUCATION SYSTEM

GRIGOR ORDOYAN

Yerevan State Institute of Theater and Cinema,
Head of the Department of History and Theory of Art,
Doctor of Arts, Professor
gregor6712@rambler.ru

Abstract

The article considers the innovative trends of teaching applied at Yerevan State Institute of Theatre and Cinematography. The starting premise of the author is that the educational and scientific strategies of the society complement each other in modern sociocultural life. Moreover, in the conditions of the current scientific and technical progress, the cultural life of the country is also undergoing significant changes in parallel. That is why modern education should provide teaching methods that will ensure the modern requirements for student progress in order to respond dynamically and creatively to the happenings of the surrounding world. The observations from this point of view also confirm that the innovative nature of modern art is mainly determined by research-based education, and therefore the initial steps on this path begin during the study period itself.

Key words and phrases: Innovative trends of teaching, modern sociocultural life, education and science, scientific and technical progress, teaching methods, student progress, modern art, research-based education.

Ներածություն

Առաջադիմության ակներև այն շեշտը, որով պետք է աչքի ընկնի նորագույն շրջանի ոչ միայն հայկական արվեստը, այլև արվեստաբանական միտքն ընդհանրապես, առավել, քան երբևէ թելադրում է ուսումնառության բնագավառում իրականացնել իննովացիոն բարեփոխումներ: Ասել է թե՛ ապագա արվեստագետի մասնագիտական կրթությունը պետք է ներառի նաև հետազոտահեն ուսուցում, որն էլ նրա ստեղծագործական կարողությունները հարստացնող ամենահուսալի գրավականն է: Ինչպես շատ դիպուկ նկատել են, «Ժամանակակից արագ փոփոխվող աշխարհում բարձրագույն կրթությունը, որը գտնվում է ինտենսիվ վերափոխման գործընթացում, հանդիսանում է տեղի ունեցող փոփոխությունների

և՛ առարկան, և՛ սուբյեկտը: Կարևոր է, որ միաժամանակ բարձրացվի ոչ միայն բարձրագույն կրթության սուբյեկտիվ դերը՝ որպես ամբողջություն, յուրաքանչյուր բարձրագույն ուսումնական հաստատության, ուսուցիչների և ուսանողների դերը՝ որպես փոփոխության գործընթացում ակտիվ և պատասխանատու մասնակիցների» [2, 273]:

Մասնավորապես, հենց այս տեսանկյունից էլ փորձ է արվում ներկայացնելու Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի «Արվեստի պատմության և տեսության» ամբիոնում դասավանդվող առարկաների մատուցման հայեցակարգը, ասել է՝ նպատակն ու խնդիրները, որոնք էլ պահանջում են արդի լուծումներ:

Հետազոտահեն կրթության հարացույցը

Այսօր մենք իրականացնում ենք կրթության եռաստիճան համակարգի ուսուցման գործընթաց. բակալավրիատ, մագիստրատուրա և ասպիրանտուրա՝ (ՃԷ.00.01) «Թատերական արվեստ, կինոարվեստ, հեռուստատեսություն» մասնագիտացմամբ հետբուհական մասնագիտական կրթական ծրագրով (առկա, հեռակա, հայցորդի ուսումնական պլաններով և ծրագրերով): Բուհ-ի այս ոլորտն ունի իր առանձնահատկությունները, որոնք, հատկապես առաջին աստիճանում՝ բակալավրիատում, պայմանավորված են ուսանողության և՛ տարիքային աստիճանով, և՛ նախապես հանրակրթական փուլում նրանց ստացած գիտելիքի մակարդակով: Հետևաբար, ապագա մարդու կրթությունը հիմնված է մշակութային նոր սկզբունքների վրա՝ ներառյալ գիտելիքի ընդլայնվող համակարգում և բաց սոցիալ-մշակութային միջավայրում նրա ստեղծագործ աշխատելու կարողությունը:

Բուհ-ում սովորելու ընթացքում ուսանողը գիտելիք է ձեռք բերում համաշխարհային արվեստի պատմության հիմնական շրջափուլերի, ռճական և էսթետիկական չափանիշների, ինչպես նաև արվեստաբանական տերմինների նշանակության և օգտագործման եղանակների մասին: Բակալավրիատում ուսանողը տեղեկանում է բոլոր արվեստների պատմությանը, պատկերացում կազմում դրանց առանձնահատկությունների մասին՝ հնադարից մինչև նորագույն ժամանակներ, իսկ մագիստրատուրայում և առավել ևս ասպիրանտուրայում պատմական և տեսական գիտելիքների շրջանակը, բնականաբար, շատ ավելի է ընդլայնվում և խորանում:

Ըստ այդմ, դասընթացների նպատակն ուղղված է ներքոնշյալ արդյունքների ապահովմանը: Ուսանողը բուհ-ում պետք է յուրացնի՝

1. արվեստի էսթետիկական արժեքների չափանիշներն ու հասարակական դերը, որոնց հովվությամբ սկիզբ է առնում պատմական հնագույն ժամանակներից և հասնում նորագույն շրջան.

2. արվեստի պատմությանը և տեսությանը վերաբերող համակարգված գիտելիքը և դրանց կիրառման եղանակները՝ իբրև միջոց ստեղծագործական երևակայությունն ու մտահորիզոնը ընդլայնելու համար.

3. զանազան արվեստների ձևաբանական առանձնահատկությունները և դրանց ներքին օրինաչափություններն ուսումնասիրելու մեթոդները.

4. հետազոտական աշխատանքների նշանակությունը՝ որպես անհատական հայացք և կարծիք ձևավորելու անհրաժեշտություն՝ արդի մշակութային գործունեության ասպարեզում:

Այդպիսով՝ բուհ-ում արվեստի պատմության և տեսության առարկաների դասավանդման գերխնդիրն է ընդլայնել ապագա մասնագետի մտահորիզոնն ու զարգացնել նրա մտածողությունը՝ խթանելով նրա ստեղծագործական և հետազոտական ունակությունները: Հենց այդ նպատակին էլ ծառայում են արդի ուսուցման մեթոդները, որոնք մշտապես թարմանալու և կատարելագործվելու կարիք ունեն՝ այս կամ այն թեմայի շուրջ դասախոսի և ուսանողի միջև երկխոսություն իրականացնելու, քննարկումներ կազմակերպելու եղանակներով:

Դրա համար անհրաժեշտ է, որ արդյունավետ օգտագործվեն ոչ միայն

ուսումնական ծրագրերով նախատեսված սեմինարների ժամերը, այլ երիտասարդ գիտնականների ներգրավվածությունը ինստիտուտում կազմակերպվող տարեկան գիտաժողովներին: Մեր մասնագիտական ներուժն առավել ինտեգրված կլինի արդի ուսումնական գործընթացներին, եթե համագործակցենք Հայաստանի Հանրապետության հարակից այլ բուհ-երի ստորաբաժանումների և արվեստաբանական հետազոտական կենտրոնների հետ: Խոսքը համատեղ կազմակերպվող գիտաժողովների, նախագծերի իրականացման, փորձի փոխանակման մասին է:

Շատ կարևոր ենք համարում, որ ուսանողը արդեն բակալավրիատի, իսկ հետագայում նաև՝ մագիստրատուրայի և ասպիրանտուրայի համակարգերում ուսանելու տարիներին, վարժվի լսարանի առջև հանդես գալու հմտություններին՝ ինքնուրույն մշակած որևէ խնդրի շուրջ արտահայտելով սեփական դատողություններն ու կարծիքը: Այդպես նա սովորում է ոչ միայն ուրիշին լսել, այլև՝ անհատական հայացք, վերլուծական միտածողություն ձևավորել, որպեսզի կարողանա հստակ և հասկանալի հաղորդել սեփական մտքերը:

Ինչպես գիտենք, շրջապատող իրականությունը մարդն ընկալում է երկու ճանապարհով. մեկը վերաբերում է բնության և հասարակական երևույթների օրինաչափությունները գիտականորեն ուսումնասիրելուն, մյուսը՝ արտաքին աշխարհը ներհայեցողաբար իմաստավորելուն: Այստեղից էլ ճյուղավորվում է երկու տիպի մարդկային գործունեություն. իմացական կամ գիտաճանաչողական և էսթետիկական կամ գեղարվեստական-ստեղծագործական: Երկուսն էլ փոխկապակցված են մարդու հոգևոր ներաշխարհում միմյանց լրացնելով և նպաստելով բնական երևույթների խորքային իմաստները բացահայտելուն: Բնականաբար, նկատի ունենք գիտությունն ու արվեստը:

Արվեստի պատմության և տեսության առանձնահատկությունը հենց այն է, որ շրջապատող իրականությունն ընկալելու այս երկու տեսակներն օգտագործվեն միասնաբար: Այդ իսկ պատճառով էլ, չենք կարծում, որ արվեստի ուսումնասիրությունն իրականացվի միայն տեսական գիտելիքի յուրացման ճանապարհով: Դասախոսություններն ու սեմինարային պարապմունքները պետք է ոչ միայն տեղեկացնեն ստեղծագործության ժամանակաշրջանի, հեղինակի կենսագրության և ուրիշ պատմական իրողությունների մասին, այլ նաև հաղորդակից դարձնեն արվեստին այնպես, որ ուսանողը պատկերացնի այդ առարկան՝ իբրև կենդանի գործընթաց՝ իր բոլոր ստեղծագործական առանձնահատկություններով հանդերձ: Ըստ էության, գիտելիքներն ինքնին արվեստի պատմության և տեսության առարկաները դասավանդելու վերջնական նպատակը չեն, այլ ամենից առաջ միջոց են ուսանողի մեջ սերմանելու առարկայի ոգեղեն նշանակությունն ու համամարդկային արժեքը: Այսպես միայն հնարավոր կդառնա, որպեսզի առարկայի իմացությունը դառնա նրա համար ոչ թե սոսկ պարտադիր պայման, որպեսզի կուրսի ավարտին ստանա դրական գնահատական, այլ տիրապետի իր ընտրած ասպարեզին՝ իբրև պատրաստի մասնագետ:

Հաշվի առնենք նաև մեկ այլ կարևոր հանգամանք. արվեստի պատմության և տեսության առարկաների շարքում ուսանողը յուրացնում է դասընթացն իր բանական և զգացական ապրումների միջոցով, ասել է թե՛ նա մասնակից է դասընթացին և՛ մտովի, և՛ հոգեպես, ուստի պետք է ոչ միայն մտովի ընկալի դասախոսությունը, այլև կարողանա ներհայեցողաբար տեսնել այն ամենը, որ հաղորդում է դասախոսը՝ իբրև պատմական իրողություններ կամ տեսական սկզբունքների կիրառման օրինաչափություններ:

Ինչպես ամեն մի ուսումնական գործընթաց, բուհ-ում ևս դասընթացներն ավանդաբար իրականացվում են երկկողմանի ձևաչափով. դասախոսը սովորեցնում է, ուսանողը՝ սովորում: Գործընթացն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով առաջարկում են ավանդական ձևաչափում ներառել նաև

երրորդ կողմը և առաջնորդվել հետևյալ սխեմայով. դասախոս – ուսանող – արվեստ: Տվյալ եռանկյունին ակներև կդարձնի, թե ինչպես է ամեն մի կողմը մյուս երկուսի հետ փոխկապակցվում:

Ահավասիկ, ներկայացնեմ իմ առաջարկի համառոտ մեկնությունը:

Արվեստի և ուսանողի միջև դասախոսը միջնորդ է, այսպես ասած, արվեստի «վստահված անձը»: Նա խոսում է որևէ ստեղծագործության կամ ստեղծագործողի մասին և այդպիսով իր վերաբերմունքով՝ այդ երևույթի նկատմամբ, վարակում է ուսանողներին՝ ցանկություն առաջացնելով նաև ինքնուրույն անդրադառնալու թեմային, կարդալու այդ մասին կամ որևէ կերպ տեսնելու արվեստի առարկան: Ուսանողի մեջ ծնված անկեղծ հետաքրքրությունը դասախոսության իրական արդյունքի ամենագորեղ երաշխիքն է: Եվ ինչպես արդեն իրավացի նկատվել է. «21-րդ դարի սկիզբը աչքի է ընկնում հասարակության սոցիալական և հոգևոր կյանքի բարդ տեղաշարժերով, որոնք հանգեցնում են մարդկային կեցության վերափոխման՝ նոր տեխնոլոգիաների, մարդկանց միջև համագործակցության նոր ձևերի, մշակութային ավանդույթների վերափոխման» [3, 118]:

Այս պարագայում ուսանողը հնարավորություն կունենա դասախոսության ընթացքում անմիջականորեն խորասուզվելու արվեստի աշխարհ և ներհայեցողաբար, անմիջականորեն տեսնելու այն, ինչը պատմականորեն նույնիսկ հեռավոր անցյալում է: Չէ՞ որ արվեստագետի նպատակը ընթերցողին, հանդիսատեսին կամ լսողին ոչ թե ինչ-որ ձմարտություններ քարոզելն է, այլ ձևաստեղծված իրականության մեջ իր արժեքներին, իդեալներին հաղորդակցելը: Այդպիսով՝ նա մարդկությանն անթաքույց բացահայտում է իր ներաշխարհը և դրանով իսկ հնարավորություն տալիս, որ մենք էլ կարողանանք բացահայտել մեր ներաշխարհը:

Հետևաբար արվեստն իր հերթին վճռորոշ ներգործում է ուսանողի վրա՝ արթնացնելով նրա բանական և զգացական ներաշխարհ՝ հնարավորություն տալով բացահայտելու իր մեջ նույնպիսի ինտուիտիվ մտածելու և արարելու հնարավորություններ: Այդ դեպքում, նրա մեջ ստեղծագործելու նույնպիսի պահանջ է ծնվում՝ բացահայտելու աշխարհի առջև իր կարողությունները:

Ավանդաբար արվեստի պատմության դասավանդման պրակտիկայում լայնորեն կիրառվում է ռեպրոդուկտիվ մեթոդը, որը ենթադրում է դասավանդողի կողմից ուսումնական նյութի մշակում, ապա և լսարանային հաղորդում: Ուսումնառողը, ինքնուրույն, նախապես կատարում է առաջադրանքները, համապատասխան հանձնարարությունները, ասել է թե՛ ուսումնասիրում է դասագրքի, դասախոսությունների համապատասխան տեքստը, օժանդակ նյութերը և ուղղակի վերարտադրում: Այս մեթոդն այնքան էլ արդյունավետ չէ այն պարզ պատճառով, որ միայն միջնորդավորված գիտելիքների և դրույթների մեխանիկական սերտումը չի նպաստում ուսանողի անհատական մտածողությանն ու վերլուծական կարողությունների բացահայտմանը:

Մենք առաջարկում ենք՝ նշված առարկաների դասավանդման ժամանակ կիրառել նյութի յուրացման **նոր հայեցակարգ**, պրոդուկտիվ մեթոդը, ասել է թե՛ ուսումնառուի կողմից հանձնարարված նյութն իրացնելու այնպիսի եղանակ, երբ նրա մեջ կակտիվանան և՛ բանական, և՛ զգացական, և՛ կամային հատկանիշները՝ արթնացնելով նաև էսթետիկական աֆեկտ: Առավել չափով դա նկատելի է դառնում ուսանողին առաջադրված որևէ տեսական խնդիրն **ինքնուրույն հետազոտելու ժամանակ**, քանի որ այն պետք է ոչ միայն նրան հետաքրքիր լինի ուսումնասիրելու ընթացքում, այլև ոգևորիչ, երբ անձամբ հանգում է տրամաբանված և հիմնավոր արդյունքի: Ընդ որում, այդ մեթոդն անհրաժեշտ է կիրառել ոչ միայն մագիստրատուրայում, էլ չենք ասում ասպիրանտուրայում, այլ հենց սկզբից՝ բակալավրիատի աստիճանում, քանի որ փորձն էլ ցույց է տալիս, որ ուսանողին ավելի դյուրին է ընկալել նյութը, երբ կարողանում է գործնականում

տեսնել իր ձեռք բերած գիտելիքների հեռանկարն ու կիրառական նշանակությունը:

Վերջապես, արվեստի թե՛ պատմության և թե՛ տեսության ժամերին ուսանողը չի ընկալում առարկան միայն իր բանականությամբ ու հիշողությամբ: Այդ գործում մեծ դեր ունեն նրա երևակայականն ու զգացականը, իր ողջ ներաշխարհն է մասնակից այդ գործընթացին: Հետևաբար, պետք է նյութը այնպես մատուցվի, որ լսողը համակ ուշադրությամբ ներգրավվի դասախոսության մեջ, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է, որ դասախոսը կատարելապես տիրապետի ոչ միայն առարկային, այլև խոսքի արտահայտչականությանը, դասը պատկերավոր օրինակներով մատուցելու հմտությանը, և ամենակարևորը՝ կարողանա լսարանում փոխադարձ վստահության մթնոլորտ ստեղծել:

Ժամանակակից հասարակության մեջ հիմնական արժեքը նորացումն ու նորարարությունն է: Այստեղ գործում է «գրագողությունն արգելելու» սկզբունքը: Յուրաքանչյուր նորամուծություն՝ գիտական, գեղարվեստական, տեխնոլոգիական՝ ստեղծագործող անհատի արգասիք է: Կրկնությունն ու պատճենումը հասարակության կողմից չի գնահատվում: Մինչդեռ հետազոտահեն կրթության ազդեցությունն ակնհայտ ազդեցություն է թողնում նաև ժամանակակից մշակութային գործընթացներում [1, 228–232]:

Եզրակացություն

Իսկական արվեստագետը կամ գիտնականը միշտ էլ աշխատում է նորը ստեղծելու միտումով: Յուրաքանչյուր մշակութային արժեք ունի յուրահատուկ, եզակի բնույթ: Եվ բնավ պատահական չէ, որ ժամանակակից հասարակությունը վարակված է նորարարության տենդով: Չէ՞ որ ապացուցված է՝ պատմության ընթացքում աշխարհով մեկ տեղի ունեցած գիտական և տեխնոլոգիական հեղափոխությունները հնարավորություն են տվել 15–20 անգամ բարձրացնելու հասարակության կենսամակարդակը: Այդ փոփոխությունների էական միտումը, հատկապես 20-րդ դարավերջին և 21-րդ դարասկզբին, առաջացնում է գլոբալացման գործընթաց, որը դրսևորվում է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, գիտական և այլ հարաբերությունների դաշտում: Այս միտումներն իրենց դրական անդրադարձն են գտնում նաև հայ իրականության մեջ, ուստի, ելնելով մեր դիտարկումների արդյունքներից, կարող ենք վստահաբար ասել, որ այդ առաջընթացի սկզբնական քայլերն իրականացվում են հենց կրթական ոլորտում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Bazić, J. and Minić, V., The Global Affects of Scientific–Technological Revolution on the Social Alternations, Informatologia, vol. 42, 2009, no. 3. <https://hrcak.srce.hr/en/file/64446>
2. Ткач Г.Ф., Филиппов В.М., Чистохвалов В.Н., Тенденции развития и реформы образования в мире, Учебное пособие. М., 2008. file:///C:/Users/user/Downloads/247-Tkach.pdf
3. Ալավերդյան Ն. Ավանդույթը որպես սոցիալական համակարգի կառուցարկման եղանակ (ուսումնական ձեռնարկ), Երևան, ԵՊՀ հրտ., 2019: http://publishing.yasu.am/files/Nelli_Alaverdyan.pdf

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԱՐԳԻ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ¹⁵

ԱՐՄԻՆԵ ԵՓՐԻԿՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի
պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի
հայոց պատմության ամբիոն,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
armineeprikyan@mail.ru

ՍԱՄՎԵԼ ՊՈԴՈՍՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի
պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի
հայոց պատմության ամբիոն,
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
poghosyansamvel@yahoo.com

Համառոտագիր

Պատմության դասագործընթացում կիրառվող դասավանդման արդի տեխնոլոգիաները դիտարկվում են որպես գիտականորեն հիմնավորված, հայեցակարգային դրույթներով հագեցած և արժեքային կողմնորոշիչներով ուղղորդվող պատմության դասավանդման առավել արդյունավետ և արդիականացված հնարների և մեթոդների համախումբ: Այն նպաստում է սովորողների շրջանում համամարդկային, պատմամշակութային և բարոյական արժեքների ձևավորմանը:

Դասավանդման արդի տեխնոլոգիաների համակարգի՝ որպես պատմության դասագործընթացի դաստիարակչական գործառնության իրագործման արդյունավետ միջոցի կիրառումը հիմնվում է դաստիարակչական ամբողջական համակարգի կառավարման սկզբունքների վրա: Ձևավորելով պատմության դասագործընթացում դաստիարակչական խնդիրների լուծման արդի տեխնոլոգիաների համակարգը և կիրառելով այն մանկավարժական գործունեության ընթացքում՝ պետք է առաջնորդվել դաստիարակչական համակարգի կառավարման հետևյալ սկզբունքներով՝ նպատակադրում և դաստիարակչական բարենպաստ միջավայրի ձևավորում:

Պատմության դասագործընթացում կիրառվող տեխնոլոգիաները որոշակի ուղղվածություն են հաղորդում ինչպես դասավանդողի, այնպես էլ սովորողների գործողություններին, ինչով և հստակեցվում են դասատեսակն ու նրա բնույթը: Պատմության դասավանդման արդի տեխնոլոգիաների առաջարկվող համակարգի կիրառմամբ պատմության յուրաքանչյուր դասագործընթաց կարելի է դարձնել ավելի բազմատեսանկյուն՝ նվազեցնելով նրա միամշակութայնությունն ու հագեցնելով այն բազմազան բովանդակությամբ՝ պատմական աղբյուրների լայն շրջանակի օգտագործման և սովորողներին պատմական իրադարձությունների հակադիր մեկնաբանություններին տեղեկացնելու միջոցով:

Ցանկալի է, որ բազմաթիվ դասագրքերի հեղինակներ ու դասավանդողներ վերաիմաստավորեն իրենց մեթոդական ու տեխնոլոգիական մոտեցումները, քանի որ հաճախ սովորողներին ներկայացնելով տարբեր աղբյուրների սեղմ 15 Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (Գիտական ծրագիր № 10-5/TB-24):

հատվածներ՝ նրանցից պահանջում են այդ հատվածներից դուրս բերել որոշակի փաստեր, տեղեկատվություն և հիմնավորել այն եզրակացությունները, որոնք արդեն իսկ արել է հեղինակը կամ դասավանդողը:

Նույնիսկ նեղ մասնագիտական առումով, երբեմն դրսևորելով տարակարծություն, երբեմն հակադրվելով միմյանց, հաճախ նաև անհամաձայնություն հայտնելով և՛ պատմաբանները, և՛ պատմություն դասավանդող մասնագետներն ունեն միևնույն նպատակը, այն է՝ պատմության դասավանդման արդի մեթոդների և տեխնոլոգիաների ներդրում ու առարկայի մրցունակության բարձրացում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ բազմատեսանկյուն մտածողություն, կրթություն, տեխնոլոգիաների համակարգ, հնար, մեթոդ, պատմության դասավանդման մեթոդիկա:

СИСТЕМА СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ

АРМИНЕ ЕПРИКЯН

Армянский государственный педагогический университет имени Х. Абовяна
Факультет истории и социальных наук
Кафедра истории Армении
кандидат исторических наук, доцент
armineeprikyan@mail.ru

САМВЕЛ ПОГОСЯН

Армянский государственный педагогический университет имени Х. Абовяна
Факультет истории и социальных наук
Кафедра истории Армении
доктор исторических наук, профессор
poghosyansamvel@yahoo.com

Аннотация

Современные педагогические технологии, используемые в процессе преподавания истории, представляют собой совокупность наиболее эффективных и модернизированных приемов и методов преподавания истории, научно обоснованных, оснащенных концептуальными положениями и руководствующися ценностными ориентациями. Это способствует формированию общечеловеческих, исторических, культурных и нравственных ценностей у студентов.

Использование системы современных технологий обучения как эффективного средства реализации воспитательной функции курса истории основано на принципах управления целостной образовательной системой. Формируя систему современных технологий решения образовательных задач в ходе истории и применяя ее в педагогической деятельности, следует руководствоваться следующими принципами управления образовательной системой: целеполагание и создание благоприятной образовательной среды.

Технологии, используемые в ходе урока истории, придают определенную направленность действиям как учителя, так и учащихся, тем самым уточняя урок и его сущность. Используя предложенную систему современных технологий

преподавания истории, каждый урок истории можно сделать более многоаспектным, уменьшая его монокультурность и обогащая разнообразным содержанием, используя широкий спектр исторических источников и знакомя учащихся с противоположными интерпретациями исторических событий.

Желательно, чтобы авторы и преподаватели многих учебников переосмыслили свои методические и технологические подходы, поскольку зачастую, представляя учащимся краткие выдержки из различных источников, от них требуется извлекать из этих выдержек определенные факты и информацию и обосновывать выводы, которые уже сделал автор или преподаватель.

Даже в узкопрофессиональном смысле, иногда проявляя несогласие, иногда противопоставляя друг другу, часто выражая несогласие, и историки, и специалисты по преподаванию истории преследуют одну и ту же цель, то есть внедрение современных методов и технологий преподавания истории и повышение конкурентоспособности предмета.

Ключевые слова и фразы: многоперспективное мышление, образование, технологическая система, навык, метод, методика преподавания истории.

THE SYSTEM OF MODERN TECHNOLOGIES IN HISTORY TEACHING

ARMINE EPRIKYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan
Faculty of History and Social Sciences
Ph.D in Historical Sciences, Associate Professor
armineeprikyan@mail.ru

SAMVEL POGHOSYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan
Faculty of History and Social Sciences
Doctor of History, Professor
poghosyansamvel@yahoo.com

Abstract

The modern teaching technologies used in the history teaching process is a collection of the most effective and modernized techniques and methods of history teaching which should be scientifically based, provided with conceptual provisions and guided by value orientations. Such approach will contribute to the formation of universal, historical, cultural and moral values among students.

The use of the system of modern teaching technologies, as an effective means of implementing the educational function of the history course, is based on the principles of management of the complete educational system. Forming the system of modern technologies for solving educational problems in the course of history teaching and applying it during pedagogical activities, teachers should be guided by the following principles of educational system management: goal setting and creation of a favorable educational environment.

The technologies used in the course of the history lesson give a certain orientation to the actions of both the teacher and the students, thus, clarifying/concretizing the

lesson and its nature. Using the proposed system of modern history teaching technologies, each history lesson can be made more multi-perspective, reducing its monoculturalism and enriching it with diverse contents, using a wide range of historical sources and introducing students to opposite, diverse interpretations of historical events.

It is desirable that the authors and teachers of textbooks revise and reassess their methodological and technological approaches, as often providing students with brief excerpts from various sources, they are required to extract certain facts and information from those excerpts and justify the conclusions that the author or teacher has already made.

Even in a narrow professional sense, sometimes showing disagreement, sometimes opposing each other, often expressing disagreement, both historians and history teaching specialists pursue the same goal, that is, the introduction of modern methods and technologies of history teaching and increasing the competitiveness of the subject.

Keywords and phrases: Multi-perspective thinking, education, technology system, skill, method, history teaching methodology.

Հայաստանում կրթությունն ավանդաբար բարձր վարկանիշ է ունեցել: Այսօր էլ պետական ու ազգային խնդիրներ են համարվում միջազգային ասպարեզում ՀՀ կրթական համակարգի մրցունակության ապահովումը, դասավանդման նոր մեթոդների և տեխնոլոգիաների կիրառումը:

Այսօր, երբ կրթական բարեփոխումների հիմնական պահանջներից մեկը դարձել է մարդակենտրոն ուսուցումը, անցում է կատարվել ուսուցման քառակենտրոն համակարգի (գիտելիք, կարողություն, հմտություն և արժեքային բաղադրիչ), սահմանվել է գերակա խնդիր՝ սովորեցնել-սովորելը, առաջնային կարևորություն են ստացել ուսուցման արդյունավետությանը նպաստող պատմության տարբեր դասատեսակների իրացման գործընթացում կիրառվող արդի մեթոդներն ու տեխնոլոգիաները և դրանց մեթոդատեխնոլոգիական գործիքակազմը:

Արդի մեթոդների և տեխնոլոգիաների համակարգը դիտարկվում է նաև որպես պատմության դասագործընթացի դաստիարակչական գործառնության իրագործման արդյունավետ միջոց: Նրա կիրառման հիմնական նպատակն է ստեղծել մեթոդական և տեխնոլոգիական այնպիսի պայմաններ, որոնց պարագայում պատմական նյութի յուրացման և կարողությունների զարգացման հետ մեկտեղ ձևավորվեն սովորողների որոշակի արժեքային կողմնորոշումներ: Դաստիարակչական գործընթացն իրականացվում է առարկայի դասավանդման ամբողջ ընթացքում և անցնում է միևնույն փուլերը:

Բազմաթիվ պատմաբան-մեթոդիստներ և մանկավարժներ միանշանակ չեն ընդունում պատմության դասագործընթացին տեխնոլոգիական մոտեցումներ ցուցաբերելու գաղափարը: Ոմանց անհանգստացնում էր «տեխնոլոգիա» եզրույթը, որը կարծես թե նվազեցնում է դասավանդողի ստեղծագործական գործունեության չափաբաժինը՝ հատկացնելով նրան առավելապես կառավարչի գործառնություն, սակայն տարիների ընթացքում բազմաթիվ մասնագետներ գիտակցեցին, որ պատմության դասագործընթացում հատկապես դաստիարակչական տեխնոլոգիաների կիրառման արդյունավետությունը մեծապես կախված է հենց դասավանդողի ստեղծագործական մոտեցումներից և նրա կողմից ձևավորված մանկավարժական այն պայմաններից, որոնք հատուկ են դաստիարակչական ամեն մի տեխնոլոգիայի՝ կախված դրա ուղղվածությունից և բնույթից:

Պատմական յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան իր շտկումներն ու առանձնահատկություններն է մտցնում դաստիարակության գործընթացում: Պատմության դասագործընթացում, ելնելով առարկայի դաստիարակչական հզոր ներուժից, ակներև է դառնում, որ՝

- դաստիարակությունը սովորողների անձի զարգացման գործընթացների

փոխպայմանավորվածությունն է,

- դաստիարակությունը հասարակական հարաբերությունների համակարգում սովորողների շարժընթաց անցումն է ելակետային մակարդակից դեպի առավել կատարյալ մակարդակը,
- դաստիարակությունը սովորողների անձնային և հասարակական առավել կարևոր որակների փոխանցման և ձևավորման գործընթաց է,

դաստիարակությունը սովորողների մեջ կուտակվող հասարակական, պատմական, մշակութային, հոգևոր, բարոյական, մտավոր, հուզական և զգացմունքային կարևորագույն պաշար է:

Պատմության դասագործընթացի դաստիարակչական գործառույթն ապահովող դաստիարակչական խնդիրների լուծման գրավականը՝ դաստիարակչական տեխնոլոգիան, մանկավարժական գիտության տեսաբանների կողմից մշակված և գործնականում փորձարկված միջոցների, հնարների և մեթոդների համակարգ է: Այն ներառում է նպատակ և սահմանված նպատակի իրագործմանը միտված, դասավանդողի կողմից իրացվող գործողությունների փուլային կառուցվածք:

Ելնելով առարկայի առանձնահատկություններից և դասավանդման մեր փորձից՝ առանձնացրել ենք արդի այն տեխնոլոգիաները, որոնք մեր կարծիքով առավել նպաստավոր են և արդյունավետ պատմության դասագործընթացում առաջացող դաստիարակչական խնդիրների լուծման համար:

Դիտարկենք ժամանակակից այն տեխնոլոգիաները, որոնցով ապահովվում է պատմության դասագործընթացի տեխնոլոգիական բնույթն ու ուղղվածությունը:

«Տեխնոլոգիա» բառն առաջացել է հունարեն տեխնո՝ արվեստ, վարպետություն, և լոգոս՝ խոսք, գիտություն, ուսմունք, բառերից: Պատմության դասավանդման և ուսուցման իրականացման միջոցների ու եղանակների վերաբերյալ գիտելիքի ամբողջությունը կարելի է անվանել ուսումնական գործընթացի տեխնոլոգիաներ:

Ըստ Բ. Լիխաչովի՝ մանկավարժական տեխնոլոգիան ուսուցման հնարների, դաստիարակության միջոցների, եղանակների, ձևերի ու մեթոդների ամբողջությունն է **[1, էջ 607]**:

Մ. Կլարինը նշում է, որ մանկավարժական տեխնոլոգիան բոլոր անհատական, մեթոդաբանական միջոցների ամբողջությունն ու գործելակարգն է **[2, էջ 11]**:

Մասնավորապես պատմության դասավանդման գործընթացում առավել արդյունավետ կիրառվողներն ուսումնական ծրագրերով նախատեսված ուսուցման բովանդակության յուրացմանը նպաստող մանկավարժական տեխնոլոգիաներն են, որոնք կազմում են դասավանդման և ուսուցման ձևերի, մեթոդների, միջոցների համակարգը: Ելնելով պատմության առարկայական առանձնահատկություններից՝ նախապատվությունը տրվում է զարգացնող, համագործակցային, խնդրահարույց, նախագծային, խաղային, իրադրային և մեդիա տեխնոլոգիաներին, սակայն պատմության դասավանդման և ուսուցման գործընթացում դրսևորվող նորարարության, կիրառվող ակտիվ և փոխներգործուն մեթոդների ու ժամանակակից մանկավարժական տեխնոլոգիաների հետ մեկտեղ իր դիրքերն է պահպանում նաև ավանդական տեխնոլոգիան:

Ուսուցման ավանդական տեխնոլոգիան բավականին հին արմատներ ունի, որը ենթադրում է՝ ընկալում-ամրապնդում-ղեկավարում-գնահատում: Այս տեխնոլոգիայի նպատակն է գիտելիքների, կարողությունների, հմտությունների փոխանցումը: Ուսուցման ավանդական տեխնոլոգիան իրականացվում է հիմնականում բացատրական-նկարագրական եղանակով: Սովորողների ուսումնական գործունեությունը սահմանափակվում է ընկալման և մտապահման գործառույթով: Դասավանդողի գործունեության առանցքն ուսումնական նյութի բացատրությունն է և սովորողների գիտելիքների գնահատումը, ուստի պատմության դասագործընթացում ավանդական տեխնոլոգիայի կիրառումն ունի մի

շարք առավելություններ: Դրանք են՝

- դասագործընթացի կազմակերպման և ղեկավարման արդյունավետության ապահովում,
- ուսուցման համակարգվածություն, մատուցվող տեղեկատվության առատություն:
- Ակնհայտ են նաև որոշ թերություններ: Դրանք են՝
- ուսուցման գուտ խոսքային մեթոդների գերակշռություն,
- սովորողների նկատմամբ տարբերակված և անհատականացված մոտեցման բացակայություն,

սովորողների կարողությունների ու հնարավորությունների համահավասարեցված դիտարկումը, երբ գրեթե հաշվի չեն առնվում նրանց անհատական պահանջմունքներն ու հետաքրքրությունները:

Եվ չնայած նշված թերություններին՝ ոչ մի պարագայում չի կարելի չարժևորել ավանդական տեխնոլոգիայի պատմական դերն ու հենքային նշանակությունը դարեր շարունակ սերունդների կրթության և դաստիարակության գործընթացում:

Մանկավարժական արդի տեխնոլոգիաների համակարգում և հատկապես պատմության դասավանդման գործընթացում առանձնակի նշանակություն ունի Զարգացնող ուսուցման տեխնոլոգիան, որի մշակման և ներդրման ակունքներում կանգնած են Լ. Վիգոտսկին [3, էջ 120], Լ. Ջանկովը [4, էջ 140], Դ.Բ. Էլկոնինը [5, էջ 560], Վ.Վ. Դավիդովը [6, էջ 38] և այլք: Մինչև Լ.Ս. Վիգոտսկին մանկավարժության մեջ գերիշխում էր այն տեսակետը, որ ուսումնադաստիարակչական գործընթացը պետք է կազմակերպել սովորողների զարգացման մակարդակին համապատասխան, սակայն Լ.Ս. Վիգոտսկին առաջ է քաշում առաջանցիկ ուսուցման գաղափարը, ըստ որի՝ ուսուցումը պետք է լինի մեկ քայլ առաջ, խթանի և իր հետևից տանի սովորողներին: Հետևաբար՝ գիտելիքի ձեռքբերումը պետք է կազմակերպվի բարդության առավել բարձր մակարդակով՝ նպաստելով սովորողների ուսումնական գործունեության մեջ նոր տարրերի ներմուծմանը, միջանձնային հարաբերությունների ձևավորմանն ու ստեղծարար ներուժի բացահայտմանը: Սովորողների զարգացումն ապահովելու համար պատմության դասագործընթացում իրացվող ուսումնական նյութն ու դասավանդման մեթոդները նրանց պետք է մղեն որոշակի դժվարությունների հաղթահարման:

Զարգացնող ուսուցման տեխնոլոգիայի կիրառման ընթացքում դասավանդողը հանդես է գալիս ոչ միայն գիտելիք հաղորդողի, այլև սովորողների որոնողական և հետազոտական գործունեության կազմակերպչի և ուղղորդողի դերում: Ըստ Լ.Ս. Վիգոտսկու՝ սովորողներն ունեն իրական և հնարավոր զարգացման երկու տարբեր աստիճաններ: Իրական զարգացման աստիճանն անհատի մտավոր առկա մակարդակն է, ինքնուրույն գիտելիք ձեռք բերելու ընդունակությունը: Հնարավոր զարգացման աստիճանը Լ.Ս. Վիգոտսկին անվանել է մոտակա զարգացման գոտի: Պատմության դասագործընթացում զարգացնող ուսուցման տեխնոլոգիայի կիրառման գերակա նպատակը սովորողների շրջանում գիտելիքի ինքնուրույն ձեռքբերման, ճշմարտության որոնման և բացահայտման կարողությունների ձևավորումն է:

Պատմության դասագործընթացում Զարգացնող ուսուցման տեխնոլոգիայի արդյունավետ իրացումը դասավանդողից և սովորողներից պահանջում է՝

- Նպատակաուղղվածություն.
- գործնական տրամադրվածություն.
- առաջադրված խնդիրների փուլային լուծումներ.
- հետադարձ կապի պահպանում և ամրապնդում.
- ուսուցման արդյունքների և նպատակների համադրություն և համեմատություն:

Այսպիսով՝ ասվածից հետևում է, որ զարգացնող ուսուցման տեխնոլոգիան

իր էությանը և կառուցվածքով անձնակողմնորոշիչ մանկավարժական տեխնոլոգիա է, և նրա կիրառումն առանձնապես արդյունավետ է պատմության դասանպատակների իրականացման գործընթացում:

Մանկավարժական արդի տեխնոլոգիաների համակարգում և հատկապես պատմության դասավանդման գործընթացում առանձնակի նշանակություն ունին ևս Համագործակցային ուսուցման տեխնոլոգիան: Համագործակցային ուսուցման տեսությունն ու պրակտիկան պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում զարգացրել են Ջոն Դյուին [7, էջ 202], Ա. Մակարենկոն [8, էջ 192], Վ. Սուխոմլինսկին [9, էջ 254], Յա. Կորչակը [10, էջ 147], Դ. և Ռ. Ջոնսոնները [11, էջ 256], Վ. Բուխվալովը [12, էջ 144], որոնք համագործակցային ուսուցման հիմքում դիտարկել են սոցիալական փոխկախվածությունը, ճանաչողական զարգացումը, վարքային ուսումնառությունը: Համագործակցային ուսուցման սոցիալական արդյունքը սովորողների անձի զարգացումն ու անհատականության ձևավորումն է:

Պատմության դասավանդման գործընթացում համագործակցության տեխնոլոգիաների կիրառումը դասավանդողին հնարավորություն է տալիս նախկին պահանջատիրական դիրքորոշումը փոխարինելու սովորողների հետ հարաբերություններ ձևավորելու մղումով, սովորողներին որպես որոշակիորեն ձևավորված անձնավորությունների վերաբերվելով, ուսուցումն ու դաստիարակությունը մեկտեղելու ձգտմամբ՝ դրան մասնակից դարձնելով հենց իրենց՝ սովորողներին: Այլ կերպ ասած, պատմություն դասավանդող մանկավարժը, համագործակցելով սովորողների հետ, դասագործընթացում ապահովում է՝

- դրական փոխկախվածությունը.
- դեմառդեմ փոխազդեցությունն ու հաղորդակցումը.
- սովորողների անհատական պատասխանատվությունը
- միջանձնային կամ փոքր խմբերով աշխատանքի առավելությունը.
- թիմային գործունեությունը,

դասի փոխներգործուն (ինտերակտիվ) բնույթը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ խաղը համագործակցության տարատեսակ է, ներկայացնենք նաև պատմության դասագործընթացում կիրառվող խաղային տեխնոլոգիայի էությունն ու արդյունավետությունը:

Ուսուցման գործընթացում խաղն օգտագործվել է դեռևս շատ հին ժամանակներից: Հատկապես դերային ստեղծագործական խաղի ոլորտում զգալի է Ի. Պետրիչուկի ներդրումը, որի բազմաթիվ հետազոտություններում առանցքային տեղ է զբաղեցնում այն համոզմունքը, որ ժամանակակից դասավանդման գործընթացում խաղային գործունեությունն իրականացվում է իբրև ինքնուրույն տեխնոլոգիա, դաս, պարապմունք կամ դրա հատված, արտադասարանական-դաստիարակչական աշխատանք [13, էջ 57-63]:

Կիսելով Ի. Պետրիչուկի կարծիքը՝ նշենք, որ ելնելով պատմության առարկայի առանձնահատկություններից՝ դասավանդողների կողմից խաղային տեխնոլոգիաների ակտիվ կիրառումն ի զորու է լուծելու տարաբնույթ նպատակային խնդիրներ, որոնց շարքում առանձնացվում են հատկապես հետևյալները:

- Դիդակտիկ: Այն ենթադրում է սովորողների մտահորիզոնի ընդլայնում, ճանաչողական գործունեության ծավալում, իմացական հետաքրքրությունների խթանում, գործնական հմտությունների ձևավորում:
- Դաստիարակչական: Սա ենթադրում է ինքնուրույնության, կամքի, բարոյական արժեքների և գիտական աշխարհայացքի ձևավորում:
- Զարգացնող: Այս խնդիրը նախատեսում է կամածին և ոչ կամածին ուշադրության, երկարատև, կարճատև և ակնթարթային հիշողության, խոսքի, մտածողության, երևակայության, ստեղծագործական ընդունակությունների, ապրումակցման, խնդրահարույց իրավիճակներում ողջամիտ ելքեր որոնելու կարողության զարգացում:

- Սոցիալականացնող: Այն ենթադրում է պատմական զարգացման տարբեր փուլերով անցած հասարակության նորմերին և արժեքներին հաղորդակցում, ինքնակարգավորում և ինքնակառավարում:

Պատմության դասագործընթացում սովորողների կողմից ծավալվող խաղային գործունեության կառուցակարգերը հիմնվում են բեմականացվող պատմական իրադարձությունների, հերոսների կամ առաջնորդների խաղարկվող կերպարների միջոցով նրանց ինքնադրսևորման, ինքնահաստատման, ինքնորոշման, ինքնակարգավորման, ինքնարտահայտման պահանջունքների վրա: Ըստ Կ. Տոմաշևսկու՝ խաղը սովորողի «ներքին սոցիալականացման» տարածք է, պատմական և հասարակական դիրքորոշումների յուրացման միջոց [14, էջ 246]: Մեր կարծիքով՝ պատմության դասագործընթացում իրացվող խաղը սովորողների երևակայության մեջ դրսևորվող ինքնարտահայտվելու հնարավորությունն է:

Պատմության դասավանդման արդի ժամանակահատվածում դասավանդողների կողմից առավել հաճախ կիրառվում է «Խնդրահարույց ուսուցման» տեխնոլոգիան, որը սկիզբ է առնում դեռևս 20-րդ դարի 20-30-ական թվականներից: Ներկայումս խնդրահարույց ուսուցման տեխնոլոգիան դիտարկվում է իբրև զարգացնող ուսուցման տեսակներից մեկը, որը նախատեսում է դասավանդողի կողմից ցուցաբերվող մանկավարժական աջակցությամբ և սովորողների կողմից դրսևորվող բազմատեսանկյուն մտածողությամբ տարաբնույթ խնդիրների հանգուցալուծում:

Խնդրահարույց ուսուցման տեխնոլոգիայի վերաբերյալ կան տարբեր, իրարամերժ կարծիքներ: Վ. Գուրուժանովը, խոսելով պատմության դասավանդման գործընթացի առանձնահատկությունների մասին, ընդհանրապես չի օգտագործում «խնդրահարույց ուսուցում» հասկացությունը, սակայն նա այն կարծիքին է, որ պատմության դասագործընթացում առանց խնդրայնության սկզբունքի չի կարող լինել զարգացնող ուսուցում [15, էջ 76]:

Լ. Կրիվշենկոն այն համոզմանն է, որ «Խնդրահարույց ուսուցում»-ը չի նպաստում սովորողների զարգացմանը, իսկ «զարգացնող ուսուցում»-ն իր հերթին չի կրում խնդրային բնույթ [16, էջ 432]:

Վ. Դյաչենկոն բացասական է գնահատում խնդրահարույց ուսուցումը՝ համարելով, որ գործնականում այն կիրառելի չէ, քանի որ կրթական որևէ խնդիր չի լուծվել անցյալում, չի լուծվում այսօր և չի կարող լուծվել նաև վաղը [17, էջ 35]:

Ի. Գլիկմանը նշում է, որ «խնդրահարույց ուսուցման իրականացման ընթացքում կարևորը ոչ թե սովորողների ակտիվությունն է, այլ մատուցվող պատմական նյութի ինքնուրույն իմաստավորումը [18 էջ 137-138]:

Ա. Նովիկովն իր աշխատության մեջ արտահայտում է այն կարծիքը, որ «Խնդրահարույց ուսուցման ընթացքում ուսումնական նյութը՝ որպես դաստիարակության միջոց, մատուցվում է այնպես, որ սովորողները հայտնվեն երկրնտրանքի առջև և ունենան այն հաղթահարելու ներքին դրդապատճառներ՝ իմացական հետաքրքրություն և ինքնահաստատման ձգտում» [19, էջ 176]:

Հիմք ընդունելով վերոնշյալ կարծիքները և դասավանդման մեր փորձը՝ գտնում ենք, որ պատմության դասագործընթացում խնդրահարույց ուսուցման տեխնոլոգիայի կիրառման արդյունավետությունը մեծապես կախված է նրա իրացման մեթոդիկայի ճիշտ ընտրությունից, ինչը ենթադրում է ավանդական դասը փոխարինել դաս-հետազոտությամբ կամ դաս-բանավեճով, սակայն հետազոտական կամ բանավեճի մեթոդների կիրառման գլխավոր նախապայմանը նրա մասնակիցների համապատասխան իմացական մակարդակն է, գիտելիքների ինքնուրույն ձեռքբերման կարողությունը, խնդիրների ձևավորման, սեփական վարկածների առաջադրման և բանավեճի թեմայի թիրախային ընտրության ընդունակությունը: Մեր խորին համոզմամբ խնդրահարույց ուսուցումը հիմնված է պատմական այս կամ այն հիմնահարցի լուծման նպատակով որոշա-

կի դրդապատճառներ հարուցելու վրա և պահանջում է ուսումնական նյութի դիդակտիկական բովանդակության համապատասխան կառուցում, որում պետք է կենտրոնական տեղ տրվի սովորողների առջև խնդրահարույց հարցեր բացահայտելու հանձնարարականին:

Ներկայումս պատմության դասավանդման ընթացքում դասավանդողների կողմից կիրառվող տեխնոլոգիաներից է տարբերակված ուսուցման տեխնոլոգիան: Այս ուղղությամբ մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել ռուս գիտնականներ Մ. Մելնիկովի [20, էջ 16–24] և Դ. Էպշտեյնի [21, էջ 16–22] հետազոտությունները: Այս հեղինակները հաստատել են, որ տարբերակված ուսուցման տեխնոլոգիայի միջոցով հնարավոր է բոլոր սովորողներին հաղորդել պարտադիր ծավալով գիտելիք և միաժամանակ ընդլայնել ու խորացնել նրանց իմացական կարողությունները պատմության՝ իրենց նախընտրած ուղղություններում: Հետևությունն այն է, որ տարբերակված ուսուցումը սովորողների շրջանում նոր հետաքրքրությունների և նախապիտույթների խթանման արդյունավետ տեխնոլոգիա է, և դրա իրագործման ճանապարհին դասավանդողն աշխատում է սովորողների մի խմբի հետ, որը կազմված է՝ համաձայն տվյալ խմբի անդամների մոտ առկա, ուսումնական գործընթացի համար գերակա ընդհանուր հատկանիշների: Դասավանդման յուրաքանչյուր համակարգում այս կամ այն չափով առկա է տարբերակված մոտեցում, և իրականացվում է որոշակիորեն ճյուղավորված շերտավորում: Տարբերակված ուսուցման տեխնոլոգիան ներթափանցող տեխնոլոգիա է, իսկ նրա կիրառումը պատմության դասագործընթացում նպաստում է, որ սովորողի անձը վերածվի ուսումնադաստիարակչական ողջ համակարգի գերակայող սուբյեկտի:

Դասավանդման և ուսուցման գործընթացի այնպիսի կազմակերպումը, որտեղ առաջնային դիրքերում է անհատական մոտեցումը, հայտնի է ուսուցման անհատականացման տեխնոլոգիա անունով: Անհատական մոտեցումն իբրև սկզբունք այս կամ այն չափով իրականացվում է մանկավարժական բոլոր տեխնոլոգիաներում, ուստի այս տեխնոլոգիան նույնպես կարելի է որակել որպես ներթափանցող: Դա են վկայում Ի. Ունտի [22, էջ 192], Ա. Գրանիցկայայի [23, էջ 300] և Վ. Շադրիկովի [24, էջ 177] ուսուցման անհատականացման հայեցակարգերը: Ի. Ունտի կողմից առաջադրված վարկածն այն է, որ արդի պայմաններում ուսուցման անհատականացման հիմնական ձևը սովորողների ինքնուրույն աշխատանքն է:

Ա. Գրանիցկայան արտահայտել է այն համոզմունքը, որ պահպանելով «դաս–դասարանային» համակարգը՝ հնարավոր է, որ դասավանդողը դասագործընթացին հատկացված ժամանակի զգալի մասը նվիրի սովորողների հետ անհատական աշխատանքի կազմակերպմանը:

Ըստ Վ. Շադրիկովի՝ սովորողների ընդունակությունների զարգացումն արդյունավետ է այն դեպքում, երբ նրանց հնարավորություն է տրվում աշխատելու այն մակարդակում, որն իրենցից յուրաքանչյուրի համար մատչելի է և հասանելի: Վ. Շադրիկովի հայեցակարգն իրականացնելու նպատակով պատմություն դասավանդող մանկավարժները հաճախ կիրառում են վեց մակարդակի ուսումնական ծրագրեր և մեթոդական ձեռնարկներ, որոնք նախատեսված են տարբեր ընդունակություններ ունեցող սովորողների համար: Ընտրելով իր կարողությանը համապատասխանող բարդության մակարդակը՝ սովորողն ինքնակամ հայտնվում է փոփոխական կազմով դասարաններում՝ պահպանելով հետագայում դասարանը կրկին փոխելու հնարավորությունը: Պատմական գիտելիքների յուրացման բարդության վեց մակարդակների կիրառումը նպաստում է ուսումնական գործընթացում բոլոր սովորողների ներգրավվածությանը, քանի որ դասավանդողը հիմնվում է յուրաքանչյուր սովորողի ընդունակությունների զարգացման շարժընթացի վրա: Ակնհայտ է, որ մասնավորապես «Պատմություն»

առարկայի դասավանդումն առավել նպատակահարմար է իրականացնել՝ առաջնորդվելով սովորողների անհատականության պահպանման, ուսումնական ծրագրերի անհատականացման միջոցով նրանց առաջադիմության խթանմամբ, ուսման դրդապատճառների հարուցմամբ, ինացական և ճանաչողական հետաքրքրությունների զարգացմամբ և ինքնուրույնության ձևավորմամբ:

Պատմության դասավանդման մեթոդիկայի զարգացման արդի փուլում հրամայական պահանջ է «Ծրագրավորված ուսուցման» տեխնոլոգիայի կիրառումը, որը սկիզբ է առնում դեռևս 20-րդ դարի 50-ական թվականներից, երբ Բ. Սկիները ձևավորեց ուսումնական նյութի յուրացման և կառավարման գործընթացի արդյունավետության բարձրացման վարկածը՝ առաջարկելով կառուցել այն որպես տեղեկատվության չափաբաժինների տրամադրման հաջորդական ծրագիր՝ հետադարձ կապի միջոցով այն վերահսկելու հնարավորությամբ [25, էջ 106]:

Նորություն չէ, որ հետադարձ կապն անհրաժեշտ է և՛ դասավանդողին, և՛ սովորողին: Ներքին հետադարձ կապի պահպանման պարագայում սովորողները վերլուծում են իրենց հանձնարարված պատմական թեման, նրա շրջանակներում դիտարկվող հիմնական հասկացությունները, փաստերն ու երևույթները, ժամանակագրությունն ու աշխարհագրությունը, կերպարներն ու հասարակական կարգերը, իսկ արտաքին հետադարձ կապի դեպքում այս ամենն իրականացվում է դասավանդողի կամ տարբեր մեդիատեխնոլոգիաների միջոցով: Ծրագրավորված ուսուցման հենքային սկզբունքն է սովորողների անհատական գործունեության խրախուսումն ու ամրապնդումը:

Որոշ մասնագետների կարծիքով՝ ծրագրավորված ուսուցումը պետք է հիմնվի Ե. Պոլատի [26, էջ 272] պատկերացումների վրա, որոնք հետագայում իրենց զարգացումն են ստացել Ա. Լեոնտևի [27, էջ 365] հետազոտություններում: Ակնհայտ է, որ այս տեխնոլոգիան հաշվի է առնվում նաև պատմական կրթության բովանդակությունը մշակելու գործընթացում, քանի որ մարդկային քաղաքակրթության և հասարակական զարգացման պատմական յուրաքանչյուր փուլ ծրագրավորման եղանակով տրոհվում է ենթափուլերի և ենթաշրջանների: Վերջիններս ունեն բարդության այնպիսի մակարդակ, որը հասու է որոշակի տարիքային խմբում կամ կրթական աստիճանում մտավոր գործողություններ իրականացնելու, որոշակի կարողությունների, ընդունակությունների և հնարավորությունների տեր սովորողների:

Մեր կարծիքով՝ դասավանդման արդի տեխնոլոգիաների վերաբերյալ տեղեկատվության էմպիրիկ ընկալման, յուրացման և վերարտադրման գործընթացով դրսևորվում է դրանց ընտրության և թիրախային կիրառման **հարմարվողական-վերարտադրողական մակարդակը**: **Դասավանդողը, ծանոթանալով** վերոնշյալ տեխնոլոգիաների տեսական հիմքերին, կարողանում է առանձնացնել ոչ միայն դրանց կիրառման տեխնիկան, այլև ստեղծում է բարենպաստ մանկավարժական պայմաններ, այնուհետև դրսևորվում է դրանց ընտրության և թիրախային կիրառման կառուցողական-վերլուծական մակարդակը: **Ստեղծագործական-նորարարական մակարդակում** դասավանդողը տիրապետում է տեխնոլոգիաների էությունը բացահայտելու, դաստիարակչական խնդիրն ախտորոշելու, լուծելու և ստացված արդյունքները ստեղծագործաբար օգտագործելու գործընթացներին:

Ակներև է, որ պատմության դասագործընթացում դաստիարակչական խնդիրներն առաջանում են, երբ սովորողները բախվում են նոր պայմաններում հին, արդեն ունեցած գիտելիքների և կարողությունների կիրառման անհրաժեշտությանը, երբ երևան են գալիս դաստիարակչական տարբեր պարունակող պատմական նյութի վերաբերյալ ուսումնական առաջադրանքի գործնական կատարման արդյունքի և սովորողների համապատասխան գիտելիքների բացակայության միջև:

Եվ այսպես, հատկապես պատմության դասագործընթացում դասավանդ-

ման արդի տեխնոլոգիաների ներդրումն ու կիրառումն ավելի բարդ են՝ պայմանավորված սովորողների իմացական և հուզական ոլորտների վրա ուսումնասիրվող պատմական բովանդակության ներգործությամբ, դաստիարակողի և դաստիարակվողների միջանձնային հարաբերությունների ընթացքում առաջացող դաստիարակչական իրավիճակների առանձնահատկություններով:

Այսպիսով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ արդի տեխնոլոգիաների համակարգը պատմության դասագործընթացի դաստիարակչական գործառնության իրագործման արդյունավետ միջոց է: Այդ համակարգում ընդգրկված մեթոդներն ու տեխնոլոգիաներն իրարից զատ չեն կարող ապահովել դաստիարակչական խնդիրների լուծման արդյունավետությունը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Лихачев Б., Педагогика. Курс лекций, Издание четвертое, переработанное и дополненное, Москва, «Юрайт- М», 2001, 607 с.
2. Кларин М., Характерные черты исследовательского подхода: обучение на основе решения проблем, Школьные технологии, 2004, № 1, с. 11-24.
3. Выготский С., Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование, Психология, Москва, «Смысл», 2000, с. 120.
4. Чураковой Р., Дидактическая система Л.В. Занкова. Проблемы и перспективы, Москва, «Центр Развивающее образование», 2001, 40 с.
5. Эльконин Д., Избранные психологические труды, Москва, «Педагогика», 1989, 560 с.
6. Давидов В., Теория развивающего образования, Москва, «Педагогика», 1996, 38 с.
7. Дьюи Дж., Психология и педагогика мышления, Москва, «Мир. 1919», 202 с.
8. Макаренко А., О воспитании, Москва, «Школьная пресса», 2003, 192 с.
9. Сухомлинский В., Сто советов учителю, Киев, «Роднянская Украина», 1984, 254 с.
10. Շորշակ Յ., Ինչպիսի սիրել երեխային, Երևան, «Արևիկ» հրատ., 1986, 147 էջ:
11. Джонсон Д., Джонсон Р, Холубек Э., Методы обучения. Обучение в сотрудничестве. Пер. с англ., СПб, «Экономическая школа», 2001, 256 с.
12. Бухвалов В., Развитие учащихся в процессе творчества и сотрудничества, Москва, Центр «Педагогический поиск», 2000, 144 с.
13. Петричук И., Еще раз об игре, Педагогика, N7, 2007, с. 57-63.
14. Томашевский Р., Социокультурные аспекты модернизационных процессов в образовании. Москва, «Б. С. Г. Пресс», 2000, 246 с.
15. Гуружанов В., Экспертиза учебного процесса развивающего обучения в системе Д. Б. Эльконина – В. В. Давыдова, Москва, 2000, 76 с.
16. Педагогика (под ред. Крившенко Л. П.), Москва, «Проспект», 2004, 432 с.
17. Дьяченко В., Наука об обучении и образовательные технологии, Школьные технологии, N 6, 2007, с. 27-35.
18. Гликман И., Как стимулировать желание учиться? Народное образование, 2003, N 2, с. 137-138.
19. Новиков А., Методология учебной деятельности, Москва, «Эгвес», 2005, 176 с.
20. Мельников М., Опыт дифференциации обучения, Педагогика, 1962, N 9, с. 16-24.
21. Эпштейн Д., Опыт дифференцированного обучения в средней школе, Педагогика, 1960, N 8, с. 16-22.
22. Унт И., Индивидуализация и дифференциация обучения, Москва, «Педагогика», 1990, 192 с.
23. Границкая А., Научить думать и действовать. Адаптивная система обучения в школе, Москва, «Просвещение», 1991, 300 с.
24. Шадриков В., Учебный план и личность учителя, Москва, «Педагогика», 1993, 177 с.
25. Скиннер Б., Интенсификация процесса обучения, Москва, «Наука», 1959, 106 с.
26. Полат Е., Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. 2-е изд., Москва, «Академия», 2005, 272 с.
27. Леонтьев А., Педагогическое общение. Под ред. М. К. Кабардова, 2-ое изд., Москва, «Смысл», 1999, 365 с.

**ՍՈՎՈՐՈՂՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ
ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ՝ ՀԱՆՐԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆՈՐ
ՉԱՓՈՐՈՇՉԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

ՆԱԻՐԱ ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի շրջանավարտ,
մասնկավարժ, կրթության կառավարիչ
abrahamyan-naira@bk.ru

Համառոտագիր

Դպրոցի ուսումնական գործընթացի կառավարման էությունը բխում է կրթության որակի և դասավանդման արդյունավետության բարձրացման նպատակից: Դրա նորարարական բնույթը և դինամիկ զարգացումն անմիջականորեն, ի թիվս այլ գործոնների, կախված է նաև ուսումնական գործընթացում գնահատման համակարգի արդյունավետ կիրառմամբ:

Գնահատման կիրառումը հնարավորություն է տալիս պարզելու սովորողի և դպրոցի կողմից՝ Հանրակրթության պետական չափորոշիչով նախատեսված առարկայական ծրագրերի պահանջների կատարման ամբողջական պատկերը, որակավորելու գիտելիքների և կարողությունների ընկալումը, արժեքային որակների ձևավորման ապահովումը և դրանց հիման վրա ուսումնական գործընթացի արդյունավետությամբ պայմանավորված՝ ուսման որակի բացահայտումն ու վերահսկումը:

Գնահատումը համարվում է ուսումնախմացական գործունեության կարևորագույն բաղադրիչ, ինչպես նաև ուսման գործունեության կարգավորմանը նպաստող արդյունավետ ցուցանիշ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ չափորոշիչ, ուսումնառություն, որակ, գնահատման համակարգ, միավորային գնահատում, ձևավորող գնահատում, ցուցանիշ:

КРИТЕРИИ ОЦЕНИВАНИЯ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В КОНТЕКСТЕ НОВОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СТАНДАРТА ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

НАИРА АБРААМЯН

Национальная Академия Наук Республики Армения,
Выпускница международного научно-образовательного центра,
педагог, руководитель образования
abrahamyan-naira@bk.ru

Аннотация

Сущность управления образовательным процессом школы исходит из цели повышения качества образования и эффективности преподавания. Его инновационный характер и динамичное развитие напрямую зависят, среди прочего, от эффективного применения системы оценки в учебном процессе.

Применение оценки дает возможность выяснить целостную картину выполнения учащимися и школой требований предметных программ, предусмотренных государственным стандартом общего образования, квалифицировать восприятие знаний и умений, обеспечить формирование ценностных качеств и на их основе выявить и контролировать качество обучения, обусловленное эффективностью учебного процесса.

Оценка считается важнейшим компонентом учебно-познавательной деятельности, а также эффективным показателем, способствующим регулированию учебной деятельности.

Ключевые слова и фразы: стандарт, обучение, качество, система оценки, балльная оценка, формирующая оценка, показатель.

STUDENT LEARNING ASSESSMENT CRITERIA IN THE CONTEXT OF THE NEW STATE STANDARDS FOR GENERAL EDUCATION

NAIRA ABRAHAMYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center graduate,
Pedagogue, Manager of Education
abrahamyan-naira@bk.ru

Abstract

The essence of the management of the educational process of the school comes from the goal of improving the quality of education and the effectiveness of teaching. Its innovative nature and dynamic development directly depend, among other things, on the effective application of the assessment system used in the educational process.

The use of assessment makes it possible to find out the holistic picture of the fulfillment by students and the school of the requirements of the subject programs provided for by the state standard of general education, to qualify the perception of knowledge and skills, to ensure the formation of value qualities and on their basis to identify and control the quality of learning due to the effectiveness of the educational process.

Assessment is considered to be the most important component of educational and cognitive activity, as well as an effective indicator contributing to the regulation of educational activities.

Keywords and phrases: Standard, training, quality, assessment system, point assessment, formative assessment, indicator.

Ներածություն

Փոխվում են ժամանակները՝ հանգեցնելով հասարակական նոր պահանջմունքների: Գնալով միջավայրը դառնում է տեղեկատվական:

Հասարակության փոփոխության հետ մեկտեղ պետք է փոխվեն նաև այն չափանիշները, որոնցով կրթում ենք մատաղ սերնդին:

Հասարակության կրթական պահանջները պայմանավորված են նաև իրավական ակտերի՝ կրթության չափորոշիչների փոփոխմամբ, որը պետք է նպաստի կրթության որակի բարելավմանը:

Ահա այս առումով առաջ է գալիս կրթության չափորոշում փոփոխություններ առաջ քաշելու հարցը:

Հանրակրթության պետական նոր չափորոշիչը նախկինի համեմատությամբ կարծես՝ ավելի ձկուն է՝ նկատելիորեն բեռնաթափված:

Առավելությունը տրվում է համակողմանի կրթության ձևավորմանը, այսինքն՝ նախկին գիտելիքին, կարողությանը և հմտությանը, արժեքային համակարգին ավելանում է դիրքորոշումը կամ վերաբերմունքը:

Սովորողը դառնում է ուսումնական գործընթացի անմիջական մասնակիցը, ինչու ոչ, նաև ուղղորդողը: Այստեղ առաջնային է դառնում սովորողի շահը և ոչ թե առարկայի:

Հանրակրթության պետական չափորոշում թիրախային փոփոխություններից մեկն էլ իրականացվել է գնահատման համակարգում:

Ուսումնառության արդյունքների գնահատումը նպատուկ ունի որոշելու սովորողի մոտ կարողունակության զարգացման աստիճանը ըստ ուսումնական

առարկաների չափորոշչով սահմանված վերջնարդյունքներին համապատասխան ձեռք բերած գիտելիքների և հնությունների մարկարդակի, ինչպես նաև դիրքորոշումների ու արժեքների ձևավորմանը [1]:

Տեսական-մեթոդական հիմքեր

Սովորողին գնահատելով ուսուցանողը խրախուսում է նրա շարունակական զարգացումը: Բնականաբար առաջադեմ սովորողները միշտ կձգտեն բարձրացնել իրենց գնահատանիշը՝ ձգտելով բարելավել ուսման որակը: Մեծ հաշվով սովորողը պետք է շարունակական զարգացում ունենա, որպեսզի արժանանա դրական գնահատականի:

Գնահատման համար կարևորագույն գործառնություններ կարող են հանդիսանալ.

- ինքնակրթություն, ինքնակրթության գնահատում,
- կրթության շարունակականության խրախուսում,
- ուսումնական նյութի յուրացման աստիճանի բացահայտում,
- ուսուցիչ-սովորող համագործակցային հարաբերությունների զարգացում,
- սովորողների հետ տարվող անհատական աշխատանքների բովանդակության և ծավալի ճշգրտում:

Գնահատման գործընթացի համար կարևորագույն սկզբունք կարող են հանդիսանալ.

- օբյեկտիվություն
- արդարություն
- անկողմնակալություն
- հավաստիություն
- հիմնավորվածություն
- մատչելիություն
- թափանցիկություն:

Գնահատման բարեփոխման համար անհրաժեշտ գործոն է գնահատման, դասավանդման, ուսումնառության միջև գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունը:

Կարևորագույն գործոններից է նաև այն, որի միջոցով գրանցվում են և հաղորդվում նվաճումների տվյալները [2]:

Հանրակրթության պետական չափորոշչում ներառված է ուսումնառության արդյունքների գնահատման նոր սկզբունքներ և մոտեցումներ [1]:

Հանրակրթական ուսումնական հաստատությունում ընթացիկ գնահատումն իրականացվում է 2 եղանակով՝

- **քանակական** (միավորային)

Քանակական գնահատման համար կիրառվում է 10 միավորային սանդղակ: 10 միավորային սանդղակում որևէ թիվ չի հանդիսանում անբավարար գնահատական, և յուրաքանչյուր նիշ նկարագրում է սովորողի հաջողության որևէ մակարդակ: Քանակական գնահատումը ցույց է տալիս սովորողի ուսումնական հաջողությունները, սկսվում մեկ միավորից և չունի անբավարար սանդղակ:

Հանրակրթական ուսումնական հաստատությունները կարող են կիրառել գնահատման այլ համակարգ, որը համապատասխանեցվում է տասը միավորային սանդղակին:

- **ձևավորող** (ուսուցանող)

Ձևավորող գնահատման մեթոդներն ու ձևաչափն ընտրում է հանրակրթական ուսումնական հաստատությունը:

Հանրակրթական ուսումնական հաստատությունում գնահատումն իրականացվում է ուսումնական տարվա ընթացքում (ընթացիկ), կիսամյակի

և ուսումնական տարվա ավարտին (ամփոփիչ) և հանրակրթական ծրագրի յուրաքանչյուր աստիճանի ավարտին (ամփոփիչ աստեստավորում):

1-4-րդ դասարաններում և 5-րդ դասարանի առաջին կիսամյակում միավորային գնահատում չի իրականացվում: Ընթացիկ գնահատումը կատարվում է բնութագրման միջոցով, իսկ, որպես տարեկան ամփոփիչ գնահատական, կազմվում է յուրաքանչյուր սովորողի ուսումնական առաջադիմության բնութագիրը՝ համաձայն կրթության պետական կառավարման լիազորված մարմնի սահմանած կարգի:

Միավորային գնահատումը կիրառվում է սկսած 5-րդ դասարանի երկրորդ կիսամյակից:

Գծանկար 1. Ձևավորող գնահատման առանձնահատկությունները

Ձևավորող գնահատումն ըստ Հանրակրթության պետական չափորշի՝ գնահատման համար հանդիսանում է կարևոր բաղադրիչ: Այն ուսուցանողի և ուսումնառողի համատեղ հետադարձ կապի անընդհատությունն է՝ երկկողմ գործունեության ճշգրտման, ուսումնական գործընթացի բարելավման և արդյունավետության բարձրացման նպատակով: Ձևավորող գնահատումն իրականացվում է ուսուցչի և սովորողի կողմից ուսումնառության ողջ ընթացքում:

Այն ուսումնառողին հնարավորություն է տալիս տեսնելու իր ուսումնառության ընթացքը՝ պարզելու իր ձեռքբերումներն ու դժվարությունները, իրականացնելու բարելավման ուղղված քայլերը՝ դառնալով ուսումնական գործընթացի ակտիվ մասնակից:

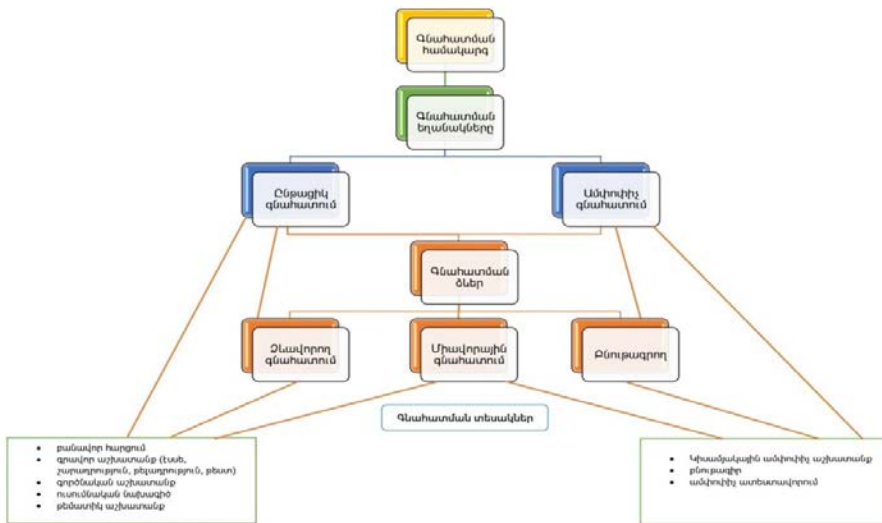
Գնահատման այս ձևաչափն ուսուցչին հնարավորություն է տալիս պարզելու յուրաքանչյուր սովորողի և ամբողջ դասարանի ձեռքբերումները, ուսումնական դժվարություններն ու բացթողումները:

Արդյունքների վերլուծության հիման վրա ուսուցչի կողմից մշակվում է հետագա գործողությունների պլան, իրականացվում են աշխատանքներ յուրաքանչյուր սովորողի և ամբողջ դասարանի առաջադիմության բարելավման ուղղությամբ:

Գծանկար 2. Ձևավորող գնահատման բաղադրիչները

Ձևավորող գնահատման օրյեկտը ոչ թե սովորողն է, այլ նրա գործունեությունը[1]: Այն իրականացնելիս արդյունավետ աշխատանքի տեսակ կհամարվի թեևստը, ստուգաթեթոթ, բանավոր հարգումնո, գրավոր և գործնական աշխատանքներո և այլն:

Գծանկար 3. Գնահատման համակարգի կառուցվածքը

Աղյուսակ 1.

Միավորային և ձևավորող գնահատման էական տարբերությունները

ՄԻԱՎՈՐԱՅԻՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ	ՁԵՎԱՎՈՐՈՂ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ
Իրականացվում է ուսուցման փուլի ավարտին:	Իրականացվում է ուսուցման ողջ ընթացքում:
Հիմնականում գնահատումն իրականացնում է ուսուցանողը:	Գնահատմանը մասնակցում է և՛ ուսուցանողը, և՛ ուսումնառողը:
Գնահատման արդյունքում տրվում է առաջադիմության թերթիկ:	Գնահատման արդյունքում տրվում է սովորողի բնութագիրը:
Ամրագրում է ուսուցման փուլի արդյունքը:	Բացահայտվում է սովորողի ուժեղ և թույլ կողմերը, բարելավում է ուսուցման գործընթացը:
Գնահատվում է նույն՝ հաստատուն 1-10 սանդղակով:	Գնահատումն իրականացվում է տարբեր ՁԳ գործիքներով [5]:

Հանրակրթական դպրոցներում նոր չափանիշներին համապատասխան՝ գնահատման ներդրումն իրականացվել է տարբեր ժամանակացույցով [4].

Աղյուսակ 2.

Գնահատման նոր համակարգի կիրառման ժամանակացույց

Ժամանակահատված	Կիրառման վայրը	Դասարաններ
2023–2024 թթ.	Տավուշի մարզի դպրոցներ	բոլոր դասարաններ
2023–2024 թթ.	ՀՀ բոլոր դպրոցների	2–րդ, 5–րդ, 7–րդ
2024–2025 թթ.	ՀՀ բոլոր դպրոցների	3–րդ, 6–րդ, 8–րդ, 10–րդ, 11–րդ
2025–2026 թթ.	ՀՀ բոլոր դպրոցների	1–ին, 4–րդ, 9–րդ, 12–րդ

Հետազոտության մեթոդներ

Հայտնի է, որ նոր չափորոշիչը մինչև հանրապետության բոլոր դպրոցներում գործարկվելը, 2020–2023 ուսումնական տարիներին փորձարկվել է ՀՀ Տավուշի մարզի հանրակրթական դպրոցներում:

Գնահատման համակարգում կատարված փոփոխությունները փորձարկողների շրջանում առաջացրել է որոշակի խառնաշփոթ:

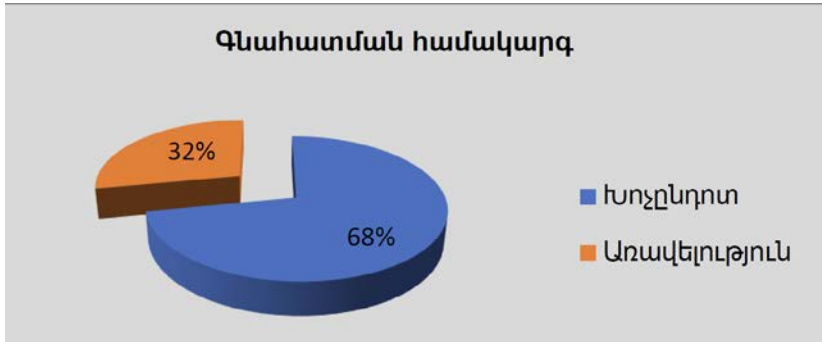
Գնահատման նոր համակարգի որակական առավելությունների և գործարկման ընթացքում ի հայտ եկած խոչընդոտների վերաբերյալ վերլուծությունն ավելի իրատեսական դարձնելու համար որոշվեց՝ Googl Forms գործիքի միջոցով սոցիոլոգիական հարցում անցկացնել Հանրակրթության նոր չափորոշիչը գործարկող տավուշցի ուսուցանողների և դպրոցական՝ միջին և ավագ տարիքի ուսումնառողների շրջանում:

Հարցը վերաբերում էր գնահատման նոր համակարգի կիրառմամբ՝ սովորողների մնացորդային գիտելիքի արդարամիտ գնահատմանը, ուժեղ և թույլ կողմերի վերհանմանը:

Հարցվողների մեծ մասը գնահատման այս ձևաչափն առավելություն չի համարել՝ նշելով, որ ձևավորող գնահատում իրականացնելը խիստ ժամանա-

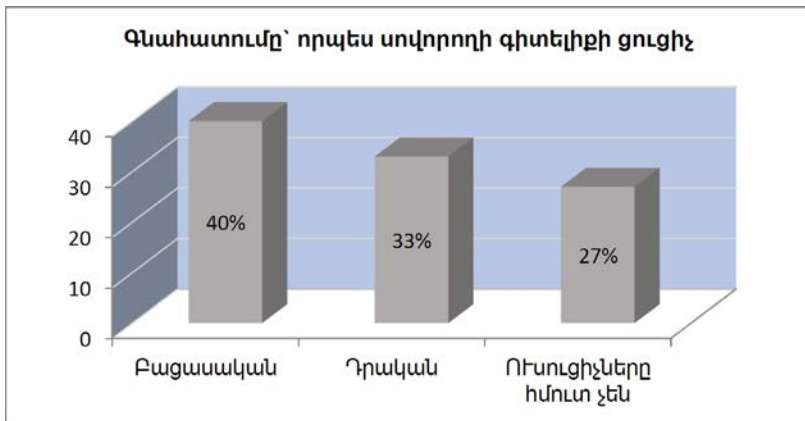
կատար է, այն իրականացնելու համար մշակված ռուբրիկներ¹⁶ չկան, եղածն էլ քիչ է, ուսուցանողներն այն կիրառելիս դեռևս հմուտ չեն, առաջանում է որոշակի դժվարություններ: Խոչընդոտ են համարել նաև անբավարար գնահատանիշ չլինելու փաստը, ռեսուրսատար լինելը, գործիքակազմի պակասը:

Գնահատման նոր համակարգի կիրառման մեջ առավելություն են համարել գնահատման օբյեկտիվությունն ու թափանցիկությունը, սովորողների ունակությունների բացահայտումը, որը նախկին գնահատման համակարգում այդքան թափանցիկ չէր ստացվում:

Դիագրամ 1. Գնահատման նոր համակարգ

Գնահատման նոր համակարգի կիրառման վերաբերյալ հարց ուղղվել էր նաև ուսումնառողներին: Հարցվող հիսուն սովորողների 40%-ը բացասական գնահատանիշի բացակայությունը համարել է սովորելու նկատմամբ մոտիվացիայի կորուստ, 33 %-ը դրական պատասխան է տվել, 27 %-ը նշել է, որ ուսուցանողները դեռևս հմուտ չեն ձևավորող գնահատում կիրառելու գործում:

Դիագրամ 2. Գնահատման համակարգն՝ ըստ սովորողների

¹⁶ «Ռուբրիկ» բառը ծագել է լատիներեն rubrica(կարմիր կավ) բառից: Հնում՝ հատկապես կրոնական գրքերում, կարևոր դրույթներն ու եզրույթներն առանձնացրել են կարմիր գույնով, այսինքն՝ ավելի ընդգծուն դարձնելու համար գրել են կարմիր կավով: Ըստ այդմ՝ բառը ձեռք է բերել գործածությանը համապատասխան իմաստ՝ «գրավոր փոքր ծավալի մեկնաբանություն», «սյունակաշար»:

Ստացված արդյունքներ

Այսպիսով ուսումնասիրելով և վերլուծելով կրթության կազմակերպման և իրականացման համար առաջնային համարվող փաստաթղթերից կարևորագույնի՝ Հանրակրթության պետական չափորոշչի բովանդակությունը, կիրառելիության համար ակնկալվող արդյունավետ ընթացքը՝ նկատելի է դառնում, որ Հանրակրթության նոր չափորոշիչը առավելություններից ու ակնկալվող արդյունավետությունից գատ, անմասն չի մնացել նկատելի հակասություններից, որոնք վերաբերում են նաև գնահատման համակարգին:

Առաջարկվող գնահատման նոր համակարգը գաղափարական առումով արդյունավետ է, սակայն արդյունավետ կլինի այն դիտարկել և տեսնել գործածության ընթացքում: Այս դեպքում պատկերը, կարծես թե, փոխվում է:

Ինչպես վերը նշեցինք, նոր չափորոշչով փորձ է արվում տարրական դասարաններից հանել թվանշանային գնահատականը մինչև 5-րդ դասարանի երկրորդ կիսամյակը՝ այն փոխարինելով նկարագրական կամ ձևավորող գնահատումով:

Անշուշտ, այստեղ առավելություն կա երեխաների, այդ թվում նաև բարձր գնահատանի սիրող ծնողների համար, կվերանա բարձր թվանշանի պաշտամունքը, իսկ հետո, ենթադրաբար, այդ ձգտումն ավելի թույլ կլինի:

Անժխտելի է նաև այն փաստը, որ ուսուցանողները երբեմն գնահատանի շը դարձնում են գործիք՝ պատժելու սովորողին վատ վարքի դրսևորման համար, ինչը, բնականաբար, կապ չունի գիտելիքի հետ: Ահա այստեղ ևս թվանշանի բացակայությունը կունենա առավելություն:

Բացասական գնահատական չլինելու առումով՝ մեկ ստացողն էլ, տասը ստացողն էլ, փաստորեն, կփոխադրվեն հաջորդ դասարան: Սա կարելի է դիտարկել որպես մասնակի առավելություն, քանի որ դժվար գտնվի մի երկտարեց սովորող, ով նույն դասարան մնալով՝ կփոխի առաջադիմության որակը:

Սակայն բացասական գնահատականի բացակայությունը համակարգում կառաջացնի մեծ ռիսկայնություն: Երբ գործող համակարգից, անգամ՝ վատ համակարգից, ինչ-որ մի բաղադրիչ հանվում է, փոխարենը պետք է ավելի արդյունավետ գործիք ներդրվի, այլապես փոփոխությունը կտանի սպասելի արդյունքի վատթարացման [6]:

Գնահատման այս նոր համակարգում վերագինումը ձևավորող գնահատումն է, հարց է, իսկ ուսուցանողն ինչքան ժամանակ պետք է ներդնի այդքան սովորողի նկարագրական, բնութագրող կարծիք շարադրելիս: Եթե դասարանում ուսուցիչն ունի 30-35 սովորող, և ինքը դասավանդում է տարբեր դասարաններում, միթե պատկերավոր չի դառնա՝ միայն գնահատման համար նրա կատարած աշխատանքի չափը:

Այս առումով, միանշանակ, գնահատման նոր համակարգը կիրառելիս ավելի մեծ խնդիրներ առաջ կգան, քան ենթադրելի է:

Եզրակացություն

Միանշանակ պարզ է՝ դեռ շատ անելիքներ կան չափորոշիչները դպրոցական պրակտիկայում ներդրման հայեցակարգային դիրքերի, մեխանիզմների ու միջոցների, դրանց ներդրման իրավական, կրթական, մեթոդական, կադրային և այլ աջակցության ուղղությամբ:

Այս ամենը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ կրթության չափորոշչի որոշ բաղադրիչներ, այդ թվում և գնահատման համակարգը, առաջիկա տարիներին կունենա զարգացման առաջխաղացումներ, եթե կարևորվի և առաջնային համարվի հատկապես գործնական կիրառման ընթացքը:

Նկատելի է՝ պետությունը փորձում է շտկել իրավիճակը՝ չափորոշի միջոցով կարգավորելով կրթության համակարգում առաջ եկող բացթողումներն ու խնդիրները: Այնուամենայնիվ, դեռ պարզ չէ՝արդյո՞ք այս փաստաթուղթը կհամապատասխանի մեր երկրի կրթական պահանջներին, կդառնա կրթական այնպիսի միջոց, որն ի գործու կլինի փոխել և լրացնել կրթության համակարգում առաջացած խտրվածքը, կհամարվի անկատարումները շտկելու լավագույն տարբերակը:

Անհերքելի է մի բան, անթերի կազմած կրթական ցանկացած փաստաթուղթ առ ոչինչ է, եթե գործածողը չունի համապատասխան գիտելիք, վարպետություն կամ պահանջվող գործիքակազմի կիրառման հմտություն:

Ուստի այսօր, երբ սկսում ենք նոր չափորոշիչով կրթական նոր համակարգի ներդրումը, շատ կարևոր է հասկանալ ու ընդունել մի բան՝ կոմպետենցիաների վրա հիմնված ուսումնառությունը մոտենում է դարի թելադրած պահանջներին՝ առանցքում ունենալով լուրջ արժեհամակարգ, իսկ այս գործում, բնականաբար, մեզանից յուրաքանչյուրը պետք է ունենա իր դերակատարումն ու անելիքները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Կրթության մասին ՀՀ օրենք» 4 փետրվարի 2021 թվականի N 136-Ն որոշում <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=149788> 05.01.23
2. Կրթական արդի հիմնախնդիրներ, դեպքերի ուսումնասիրություն, հեռանկարներ (Ձեռնարկ ուսուցիչների համար), Երևան, 2005, 162 էջ
3. Սովորողի ուսումնառության գնահատումը (ձևավորող գնահատում), Երևան, 2022, 31 էջ
4. «Կրթություն» շաբաթաթերթ, թիվ՝ 16, 2023
5. Գնահատման, մշակման, զարգացման բաժին. ԿԶՆԱԿ հիմնադրամ
6. Խաչատրյան Ս. MediaLab Newsroom–Laboratory 14.03.23
7. <https://vsu.am>

ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԲՆՈՒՅԹԸ: ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՄՈՏԵՑՄԱՆ ՓՈՐՁ

ԳՈՀԱՐ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

ՇՊՀ, աշխարհագրություն, մագիստրատուրա 1-ին կուրսի ուսանողուհի
markosyangohar084@gmail.com

Ղեկավար՝ ԱՐՄԵՆ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՇՊՀ-ի աշխարհագրության և սերվիսի ամբիոնի դասախոս,
աշխարհագրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
hajarmen77@gmail.com

Համառոտագիր

Հետազոտական աշխատանքում դիտարկվել է համամարդկային ձգնաժամի դրսևորումը ժամանակակից գիտակրթական ոլորտում: Գիտությունը և կրթությունը՝ որպես մարդու կենսագործունեության հոգևոր բնագավառի բաղադրիչներ, առաքելություն ունեն ապահովելու մարդկային էության հոգևոր վերածը: Հոդվածում քննարկվել են ժամանակակից գիտակրթական ոլորտը ձևավորող մեգաթրենդները, որոնք արտացոլում են ոլորտի բուն բովանդակությունը: Ըստ էության, վերջիններս հանդիսանում են ժամանակակից գիտակրթական ձգնաժամի արտահայտման պատճառները: Հետազոտության շրջանակներում փորձ է կատարվել վեր հանելու գիտակրթական ձգնաժամի դրսևորման առանձնահատկությունները, պատճառներն ու հետևանքները: Համաշխարհային գիտակրթական ոլորտի համար կարող ենք ասել, որ ձգնաժամի արտահայտումն ունի հետևյալ ասպեկտները՝

- գիտության շարունակական դիֆերենցում.
- ժամանակավրեպություն,
- առաքելության տրանսֆորմացում,
- կրթության գերպարզեցում,
- կիրառական գիտությունների և մասնագիտությունների կտրուկ գերազանցում՝ հիմնարար գիտությունների նկատմամբ:

Նման համայնապատկերում ձևավորված գերնյութապաշտ ու գերսպառող համաշխարհային հասարակությունը պահանջ է առաջադրում միայն այդպիսի գիտակրթական ոլորտի համար, իսկ վերջինս, հարմարվելով այդ իրողությանը, ինքն է խթանում հասարակության էլ ավելի նյութապաշտությանն ու սպառողականությանը: Անվիճելիորեն գրոյացվել է գիտության և կրթության հոգևոր բաղադրիչը: Այս ամենը սուր արտահայտվում է նաև հայկական իրականության մեջ:

Հիմք ընդունելով այս ամենը, մեր կողմից առաջարկվում է Հայաստանի և հայկականության գիտակրթական ոլորտի զարգացման նոր միջոց, հետազոտենք կրթության կազմակերպման առանցքով, որը մենք ձևակերպել ենք՝ «Հոգևոր Հայաստան» գիտակրթական նախագիծ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ քաղաքակրթություն, գիտություն, կրթություն, ձգնաժամ, գերպարզեցում, տեխնոլոգացում, ժամանակավրեպություն, նյութականացում, գերսպառողականություն, «Հոգևոր Հայաստան» գիտակրթական նախագիծ:

СУЩНОСТЬ И СУТЬ СОВРЕМЕННОГО НАУЧНОГО КРИЗИСА. ПОПЫТКА СИСТЕМНОГО ПОДХОДА К ПРЕОДОЛЕНИЮ ТРУДНОСТЕЙ

ГОАР МАРКОСЯН

ШГУ, география, магистрант 1 курса
markosyangohar084@gmail.com

Руководитель:
АРМЕН НЕРСИСЯН

Преподаватель кафедры географии и сервиса
Ширакского государственного университета,
кандидат географических наук, доцент
hajarmen77@gmail.com

Аннотация

В исследовательской работе рассмотрено проявление всеобщего кризиса в современной научно-образовательной сфере. Наука и образование как составляющие духовной сферы человеческой деятельности призваны обеспечить духовное развитие человеческой природы. В статье рассматриваются мегатренды, формирующие современную научно-образовательную сферу, которые отражают само содержание сферы. В основном последние являются причиной проявления современного научно-образовательного кризиса. В рамках исследования была предпринята попытка осветить особенности, причины и последствия проявления научно-образовательного кризиса. Можно сказать, что для мировой научно-образовательной сферы проявление кризиса имеет следующие аспекты:

- непрерывная дифференциация науки;
- анахронизм;
- трансформация миссии;
- чрезмерное упрощение образования;
- резкое превосходство прикладных наук и профессий над фундаментальными науками.

Сформировавшееся в такой панораме гиперматериалистическое и гиперпотребительское общество предъявляет спрос только на такую научно-образовательную сферу, а последняя, приспосабливаясь к этой реальности, сама способствует еще большему материализму и потребительству общества. Бесспорно, духовная составляющая науки и образования сведена на нет. Все это резко выражено также в армянской действительности.

На основе всего этого мы предлагаем новый путь развития научно-образовательной сферы Армении и армянства, исследуем ядро организации образования, которое мы сформулировали как научно-просветительский проект «Духовная Армения».

Ключевые слова и фразы: цивилизация, наука, образование, кризис, упрощение, технологизация, анахронизм, материализация, сверхпотребительство, образовательный проект «Духовная Армения».

THE NATURE AND ESSENCE OF THE MODERN SCIENTIFIC CRISIS. AN ATTEMPT AT A SYSTEMATIC APPROACH TO OVERCOMING DIFFICULTIES

GOHAR MARKOSYAN

Shirak State University
Department of Geography and Service, Lecturer
1st year Master's student
markosyangohar084@gmail.com

ARMEN NERSISYAN

Shirak State University
Department of Geography and Service, Lecturer
PhD in Geographical Sciences, Associate Professor
hajarmen77@gmail.com

Abstract

The research discusses the manifestation of the universal crisis in the modern scientific and educational sphere. Science and education, as components of the spiritual sphere of human activity, have a mission to ensure the spiritual growth of human nature. The article discusses the megatrends forming the modern scientific and educational sphere, which reflect the very content of the sphere. Basically, these megatrends are the reason for the manifestation of the modern scientific and educational crisis. Within the framework of the research, an attempt has been made to highlight the features, causes and consequences of the manifestation of the scientific and educational crisis. For the global scientific and educational sphere, it can be stated that the manifestation of the crisis has the following aspects.

- Continuous differentiation of science,
- Anachronism,
- Mission transformation,
- Oversimplification of education,
- Sharp superiority of applied sciences and professions over basic sciences.

The hyper-materialistic and hyper-consumerist society formed in such a panorama makes a demand only for such a scientific and educational sphere, and the latter, adapting to this reality, itself promotes even more materialism and consumerism in the society. Indisputably, the spiritual component of science and education has been nullified. All this is sharply expressed in the Armenian reality.

Based on all this, we propose a new way to develop the scientific and educational sphere of Armenia and Armenianness and to explore the core of the organization of education, which we have formulated the “Spiritual Armenia” scientific and educational project.

Keywords and phrases: Civilization, science, education, crisis, oversimplification, technologization, anachronism, materialization, overconsumerism, “Spiritual Armenia” educational project.

Ներածություն

Աներկբա է, որ համամարդկային հասարակությունը գտնվում է համընդհանուր համակարգային ճգնաժամի մեջ, որ դրսևորվում է հասարակական

կյանքի կազմակերպման բոլոր ոլորտներում, այդ թվում գիտության և կրթության մեջ: Գիտությունը կերտում է Աշխարհի գիտական պատկերը՝ տվյալ ժամանակին համապատասխան, սակայն, գիտությունը, որպես երևույթի ծագման ու զարգացման պատճառների ու օրինաչափությունների վերաբերյալ մինչ այսօր էլ չկա միանշանակ կարծիք: Այն, որ գիտությունն իր խորքային իմաստով կոչված է ապահովելու բանական մարդու պահանջունքները և հիմքն է դառնալու մարդկային էության վերաճի, դա տարակարծությունների առիթ չի տալիս, սակայն, մյուս կողմից գիտության ձևավորման բուն հիմքը, զարգացման տրամաբանությունը և ներկա ձգնաժամային հանգրվանը ոչ միայն ակադեմիական հանրույթի, այլև՝ հասարակական լայն շրջանակների մոտ սուր բանավեճի առարկա է դարձել: Վերոնշյալով է պայմանավորված հետազոտական աշխատանքի արդիականությունը:

Հետազոտական աշխատանքի նպատակ է՝ սահմանել օբյեկտիվ իրակա- նության մեջ գոյություն ունեցող գիտակրթական ձգնաժամի դրսևորման պատ- ճառները՝ հայկական իրականության օրինակով:

Նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ հետազոտական խնդիրները՝

- դիտարկել ժամանակակից գիտակրթական ձգնաժամի դրսևորման առանձնահատկությունները.
- հետազոտել և վերլուծել վերջին տասնամյակի ընթացքում ՀՀ միջին մասնագիտական և բուհ-ական ուսումնական հաստատությունների ուսանողների, հետբուհական կրթություն ստացողների թվի շարժընթացը.
- բացահայտել ուսանողների թվի շարժընթացի և գիտակրթական ձգնաժամի միջև գոյություն ունեցող կապը.
- առաջարկել ձգնաժամի հաղթահարման ելք:

Հետազոտության ընթացքում օգտվել ենք անալիզի, սինթեզի, վիճակագրա- կան, մաթեմատիկական, վերլուծության, համադրման և ընդհանրացման մեթոդներից:

Բովանդակություն

Ըստ ժամանակակից գիտական մտքի ընդունած քաղաքակրթությունների աշխարհագրական տեսության՝ ժամանակակից աշխարհը գտնվում է քաղաքակրթական խորը, համակարգային և համընդհանուր ձգնաժամի մեջ, որը պայմանավորված է քաղաքակրթությունների կյանքի հերթական փուլի (ցիկլի) իրացման ավարտուն ընթացքով: Առկա ձգնաժամն իր բնույթով աննախադեպ է՝ համամարդկային պատմության մեջ և արտահայտվում է երկակի շերտերով:

Մի կողմից՝ արդեն սպառվել, մաշվել են աշխարհի ժամանակակից իրողությունները պայմանավորող քաղաքական (ժողովրդավարություն), տնտեսական (լիբերալ տնտեսություն), մշակութային (մարդու իրավունքների բացարձակացում) և երկրաբնապահպանական տիրապետող հայեցակարգերը, որոնք չեն կարող ապահովել մարդկության հետագա կենսազարգացումը: Մյուս կողմից, տեխնոլոգիական նոր գործիքները (թվայնացում, արհեստական բանականություն և այլն) նոր, անսահման հնարավորություններ են բացում մարդկության կենսազարգացման համար, սակայն, ինչպես ողջ պատմության ընթացքում, այնպես էլ հիմա, ցանկացած գործիք կարող է օգտագործվել և՛ բարի, և՛ ոչ բարի նպատակներով, ունենալ և՛ դրական, և՛ բացասական ազդեցություն [1-էջ 197]:

Ներկա քաղաքակրթական ձգնաժամը դրսևորվում է հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ հոգևոր-մշակութային, քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, աշխարհաքաղաքական, մարդ-անհատի արժեքանական, գաղափարական, բարոյագիտական ընկալման մեջ: Հետազոտական աշխատանքի նպատակից և առաջադրված հետազոտական խնդիրներից ելնելով՝ մենք կանրադառնանք միայն

գիտակրթական ոլորտում քաղաքակրթական ճգնաժամի դրսևորմանը:

Ժամանակակից ակադեմիական լեզվամտածողությամբ գիտությունը մի բազմաբարդ, բազմաշերտ և բազմեզր ամբողջական երևույթ է, հասարակական գիտակցության ձևերից մեկը, մարդկային գործունեության բնագավառ. այնպիսի բնագավառ, որտեղ տեղի է ունենում իրականության մասին գիտելիքների արտադրություն, պահպանում և փոխանցում **[2-էջ 11]:**

Գիտակրթական ճգնաժամի օբյեկտիվ գոյությունը հիմնավորելու համար անդրադառնանք մի քանի ասպեկտների, որոնցով էլ կբացահայտենք, թե որ կողմ է ուղղված գիտության-կրթության ոլորտում առկա ճգնաժամի վեկտորը:

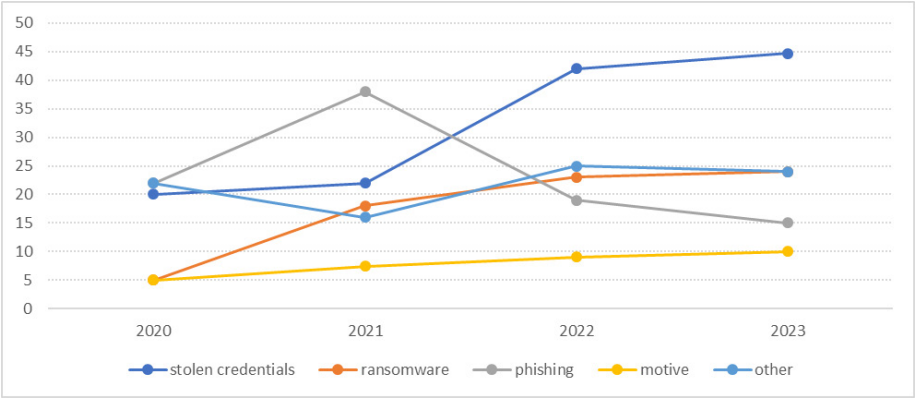
Ժամանակակից քաղաքակրթական ճգնաժամն անխուսափելիորեն փոխկապակցված է գիտության և կրթության ոլորտի հետ, քանի որ նախ ինքն է ազդում այս ոլորտի զարգացման վրա, իսկ վերջինիս ճգնաժամային դրսևորումներն էլ ավելի են խորացնում առկա համակարգային ճգնաժամը: Պետք է նկատել, որ ինչպես մարդկային կենսագործունեության մյուս ոլորտներում, այնպես էլ գիտության և կրթության ոլորտում, համաշխարհայնացման ազդեցությամբ ոլորտը հանդես է գալիս որպես մեկ ամբողջություն, հետևաբար ցանկացած ճգնաժամային դրսևորում միանգամից արտահայտելի է դառնում թե՛ մասշտաբային, և թե՛ խորքային ընդգրկվածությամբ:

Ներկա ճգնաժամի ողջ բնույթը և հանգուցալուծումը գտնվում է մարդկության հետագա զարգացման էության մեջ, բուն «զարգացում» հասկացության մեկնաբանման, նախագծման, ծրագրավորման և ճարտարապետման մեջ, այսինքն՝ ապագան այսօր իրականություն դարձնելու մեջ, այս ամենի մեկնաբանումը պետք է տրվի գիտության միջոցով ու իրականություն դառնա գիտությունից ածանցվող կրթության միջոցով: Չնայած համամարդկային քաղաքակրթության՝ ապագայի վերաբերյալ կասկածամիտ մոտեցումներին ու «փաստարկներին», ժամանակակից գիտությունը դեռ չի պատասխանել հետևյալ հարցերին. Ո՞րն է եռաչափ ճգնաժամի հաղթահարման եղանակը, ինչն ապահովելու է համամարդկային քաղաքակրթության կյանքի նոր՝ կայացման փուլի լիարժեք ընթացքը, ինչպիսի՞ ընթացք է ապահովելու լոկալ քաղաքակրթությունների նոր սերունդների համար, ի՞նչ աշխարհաքաղաքական, աշխարհատնտեսական, աշխարհամշակութային մոդելով, գործելաձևով ու գործիքակազմով է իրականացվելու հասարակական կյանքի կազմակերպումը: Չունենալով այս հարցերի պատասխանները՝ համամարդկային հասարակությունը կրթությունը կազմակերպում է նախկին հասարակարգի գործելաձևով ու գործիքակազմով, որն այսօր արդեն իսկ արդիական չէ, իսկ ապագայամետ լինելու մասին խոսք անգամ չկա, բայց կրթության բովանդակությունն ու կազմակերպման ձևը պայմանավորված են գիտության բովանդակությամբ և հասարակական պահանջով: Կրթադաստիարակչական գործընթացը, հանդիսանալով մարդու հոգևոր կենսագործունեության դանդաղ փոփոխվող (ոչ դինամիկ) ոլորտ, ունի հստակ նպատակ և առաքելություն՝ ապահովել խնդիրների երկարաժամկետ լուծում, և ունենա շարունակականության հնարավորություն: Այնպիսին՝ կրթական գործընթացը պետք է կազմակերպել այնպես, որ ստացվող գիտելիքները, կարողությունները և հմտությունները արդիական և կիրառական լինեն ապագայում, սակայն հարափոփոխ աշխարհում այսօր կազմակերպվող կրթությունն ունի «դրվագային» բնույթ, այն ծառայում է տվյալ պահին մարդու բնագոյային և նյութական պահանջունքների բավարարմանը, ինչը հետագայում հասարակական կյանքում արտահայտվում է իր բացասական հետևանքներով՝ մարդկային գիտակցության ցածր մակարդակ, չզարգացող տնտեսություն, հասարակական կյանքի կազմակերպման բոլոր ոլորտներում հետընթաց, այս ամենով հանդերձ անառողջ հասարակություն, անկայուն պետություն: Գիտակրթական ճգնաժամի նման դրսևորման հիմնավորման համար անդրադառնանք մի քանի պատճառների:

Առաջինը՝ թերևս պետք է նշել, աշխարհաձանաչողության մեթոդը: Ժամա-

Նակի՛ն համապատասխան Աշխարհի գիտական պատկերը կազմելու համար միասնականորեն պետք է հանդես գան և՛ գիտական գիտելիքի դիֆերենցման, և՛ նրա տեսական ընդհանրացման մեթոդները, այսինքն՝ անալիզի և սինթեզի մեթոդները պետք է գործեն դիալեկտիկական միասնության մեջ՝ հանդես գալով սինթեզիզմի հիմքի վրա, սակայն, մասնագետների փաստամար, այսօր գիտական գիտելիքի խորացումը, տարանջատումն ավելի մեծ չափերի է հասել, որով անհնար է դարձել դա հավաքել մեկ միասնության մեջ՝ կերտելով Աշխարհի միասնական գիտական պատկերը: Արդյունքում, ստացվում է, որ գիտական ու կրթական շատ ուղղություններ և մասնագիտություններ զարգանում են իներցիայի սկզբունքով, դուրս մնալով ընդհանուր նպատակայնությունից և կտրվելով ընդհանուր պատկերից: Անընդհատ խորացող գիտակարգերի միջև կապն արդեն խզվել է, հետևաբար կորել է նաև նպատակայնությունը: Այս ամենը կապված է ձգնաժամի դրսևորման մյուս պատճառի հետ, որն արտահայտվում է գիտակրթական ոլորտի և տնտեսական մոդելի միջև գոյություն ունեցող կապով: Գիտությունն ու կրթությունն անբակտելիորեն կապված են Համաշխարհային տնտեսական մոդելի՝ կապիտալիզմի հետ: Եվ քանի որ տնտեսական մոդելը հայտնվել է խորքային ձգնաժամում, ապա այն ազդում է նաև գիտակրթական ոլորտի վրա: Մասնավորապես, տնտեսության սպառողական բնույթն իր ազդեցություն է թողել գիտության և կրթության զարգացման վրա: Հարստանալու անընդհատ ձգտումը պատճառ է, որպեսզի սեղմ ժամկետում նոր տեխնոլոգիաներ ստղեծվեն: Այսպիսով՝ գիտությունն ու կրթությունն անմիջապես ծառայում են կապիտալին, ըստ էության զարգանում են միայն վերջինիս թելադրանքով և գրեթե կորել է հակառակ ազդեցությունը՝ երբ գիտությունն ու կրթությունը, ընդհանուր բարոյականության հիմքով՝ կարող էր ազդել տնտեսության զարգացման վրա: Այս ամենի պատճառով կիրառական գիտությունները և մասնագիտությունները ունեն կտրուկ գերազանցում հիմնարար գիտությունների նկատմամբ: Ասվածը հիմնավորելու համար ներկայացնենք վերջինիս ցցուն արտահայտումը Հայկական իրականության մեջ:

Դիագրամ 1-ում ներկայացված են 2012 - 2022 թվականների ընթացքում հիմնարար և կիրառական մասնագիտությունների ուսանողների թվի շարժընթացը ՀՀ-ում: Դիագրամից ցայտուն երևում է, որ Ֆիզիկայի, Քիմիայի, Մաթեմատիկայի՝ որպես գիտությունների՝ երկրի մասին ուղղությունները շարունակաբար հետ են մղվում՝ իրենց տեղը զիջելով կիրառական ուղղությունների՝ գործարարություն և վարչարարություն, լրագրություն, տեղեկատվական գիտություններ և այլն:

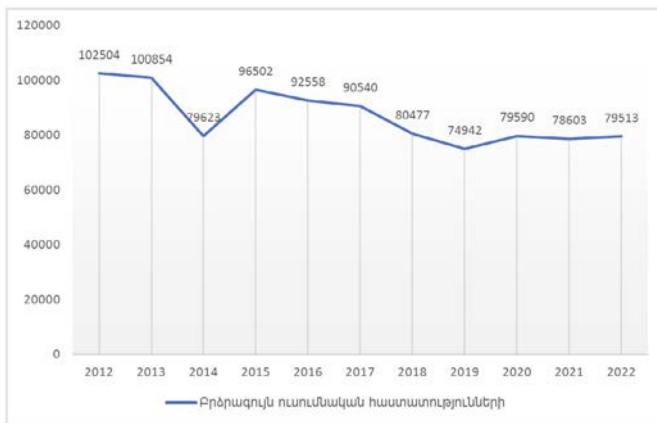

Դիագրամ 1. Տարբեր մասնագիտությունների ուսանողների թվի շարժընթացը 2016-2022 թթ. [17] [18] [19] [20] [21] [22]:

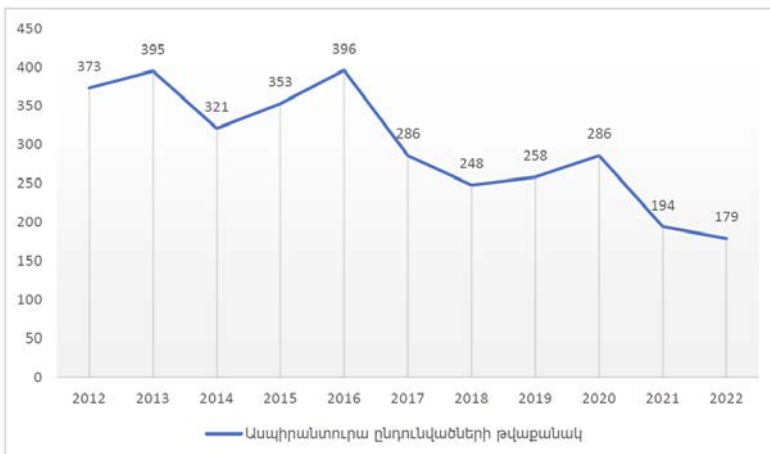
Խնդիրը դիտարկենք նաև բարձրագույն կրթության նկատմամբ հետաքրքրության նվազման տեսանկյունից:

Գիպրամ 2. Միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների ուսանողների թվի շարժընթացը [4]:

Գիպրամ 3. Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների թվի շարժընթացը 2012-2022 թթ. [5]:

Գիպրամ 4. Ասպիրանտուրա ընդունվածների թվի շարժընթացը 2012-2022 թթ. [6], [7], [8], [9], [10], [11], [12], [13], [14], [15]:

Դիագրամ 2, 3, 4-ում ներկայացված ՀՀ-ում համապատասխանաբար միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների, բուհ-երի ուսանողների և հետաբուհական կրթություն՝ ասպիրանտուրայում սովորողների թվի շարժընթացը 2012-ից 2022 թվականներին: Դիագրամներում հստակ արտահայտված է, որ նշված ժամանակահատվածում զգալիորեն կրճատվել է բարձագույն ուսմանական հաստատություններ ընդունվողների, և հետբուհական կրթություն ստացողների թիվը, դրան հակառակ կայուն աճել է միջին մասնագիտական-արհեստագործական ուսումնական հաստատություն ընդունվողների թիվը, եթե ասվածն արտահայտենք թվերով կստացվի հետևյալ պատկերը. Միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններ ընդունվողների թիվը 2012 թվականի համեմատ 2022 թվականին աճել է 13,4 %, բուհ ընդունվողների թիվը կրճատվել է 22,4 %-ով, իսկ բարձրագույն կրթության 3-րդ աստիճան՝ ասպիրանտուրա ընդունվողների թիվը նվազել է 52,01 %-ով:

Ներկայացված թվերն արտահայտում են բարձրագույն կրթության նկատմամբ հետաքրքրության նվազման, և դեպի ավելի դյուրին և ուսման կարճ ժամանակ պահանջող մասնագիտությունների նկատմամբ պահանջի մեծացումը, ինչն արդեն իսկ վերն ասվածում արտահայտվել է, որպես գիտակրթական ճգնաժամի դրսևորման պատճառ: Անդրադարձանք գիտակրթական ճգնաժամի հաջորդ ասպեկտին:

Գիտությունն ու կրթությունը հիմա՝ ինչո՞ւ, ի՞նչ նպատակով հարցերի փոխարեն միայն պատասխանում են ինչպե՞ս հարցին: Այսինքն՝ տեղի է ունեցել գիտակրթական ոլորտի բովանդակության գերպարզեցում: Այս հանգամանքը ծնում է ճգնաժամային երևույթների արտահայտման հաջորդ խումբը: Համաշխարհային տնտեսության մեջ թվային հեղափոխությունը, որը մասնագետներն անվանում են չորրորդ արդյունաբերական հեղափոխություն, գիտության և կրթության մեջ դարձել է «Հնի քանդման» և «Նորի» առաջացման պատճառ, իսկ գիտական շատ ուղղություններ և կրթական շատ մասնագիտություններ, այլևս չեն հասցնում «Նորի» հետևից և ուղղակի դարձել են ժամանակավրեպ: Դրանք, ներդաշնակվելով ապագայի գիտակրթական ոլորտը ձևավորող մեգաթեմաների հետ, ստեղծում են աշխարհի նոր պատկերը՝ արժեքները, բարքերը, որոնք ուղղորդում են հասարակության մտածողությունն ու վարքագիծը: Ժամանակակից գիտական հանրույթի կողմից առաջարկվում են հետևյալ մեգաթեմաները՝

- արհեստական բանականության կողմից թելադրվող ալգորիթմներ.
- կայուն զարգացման հայեցակարգ.
- քաղաքական և տնտեսական փոփոխություններ.
- բարձրագույն կրթության պահանջների շարունակական աճ.
- կարողությունների անհավասար զարգացում [3]:

Այս մեգաթեմաներով ձևավորվող գիտակրթական համակարգում կրթությունը կազմակերպվում է սոսկ ինֆորմացիայի վերարտադրության և թրենդային կարողությունների ձևավորման հիմքի վրա, ինչն էլ հանգեցնում է ժամանակավրեպ կրթության, որի հետևանքով ձևավորված գերնյութապաշտ ու գերսպառող համաշխարհային հասարակությունը պահանջ է առաջադրում միայն այդպիսի գիտակրթական ոլորտի համար, իսկ վերջինս, հարմարվելով այդ իրողությանը, ինքն է խթանում հասարակության էլ ավելի նյութապաշտությանն ու սպառողականությանը: Անվիճելիորեն գրոյացվել է գիտության և կրթության հոգևոր բաղադրիչը: Այստեղ կարելի է մի շատ կարևոր հետևություն անել. ժամանակակից գիտակրթական ոլորտը, հանդես գալով Կրոնի դոգմատիկայի դեմ, ինքն է այսօր վերածվել ինքնատիպ կրոնի, երբ նյութականության սեփական դոգմաներով անհնար է դարձնում հոգևոր բովանդակության զարգացումը:

Հիմք ընդունելով այս ամենը՝ մեր կողմից առաջարկվում է Հայաստանի և հայկականության գիտակրթական ոլորտի զարգացման նոր միջոց, հետազոտահենք կրթության կազմակերպման առանցքով, որը մենք ձևակերպել

ենք՝ «Հոգևոր Հայաստան» գիտակրթական նախագիծ: Այն ենթադրում է հայկական գիտակրթական ոլորտի համար հիմք սահմանել մեր քաղաքակրթական արժեքներն ու դրանց արդիականացումը ժամանակի մեջ, որը կառուցվելու է հայկական քաղաքակրթության առաքելության տրամաբանությանը համապատասխան: Այն չի ենթադրում մեկուսացում համաշխարհային գիտությունից և կրթությունից, այլ միայն այդ ոլորտի նվաճումների համապատասխանեցում մեր քաղաքակրթական արժեքներին: Առաջարկվող մոդելը կարող է միջոց հանդիսանալ գիտակրթական ձգնաժամը հաղթահարելու համար:

Եզրակացություն

- Ներկա համակարգային ձգնաժամն առավել մեծ ազդեցություն է թողնում ժամանակակից գիտակրթական ոլորտի վրա: Գիտակրթական ոլորտը՝ որպես մարդկային կենսագործունեության հոգևոր բնագավառ, ժամանակակից իրողություններում խիստ կտրվել է հոգևոր բաղադրիչից, գրեթե բացարձակապես նյութականացվել է: Արդյունքում, Աշխարհի ժամանակակից գիտական պատկերը գրեթե միայն հանդես է գալիս նյութական հիմքի վրա՝ դառնալով և՛ գիտության, և՛ կրթության ոլորտում ձգնաժամի արտահայտման պատճառ:
- Ժամանակակից գիտության-կրթության մեզաթերենդները միտված են գերպարզունակ մտածողությամբ, սահմանափակ կարողություններով և հմտություններով հասարակության ձևավորման: Վերջինս իր վառ արտապատկերումն է ստանում հայկական իրականության մեջ, կիրառական ոլորտի մասնագիտությունների (միջին արհեստագործական ուսումնական հաստատություններում) ուսանողների թվի աճով, բուհ-ական և հետբուհական ուսումնական հաստատություններում հիմնարար գիտությունների ուղղությամբ ուսաողների թվի նվազմամբ:
- Գիտակրթական ձգնաժամի հաղթահարման համար առաջարկում ենք գործարկել «Հոգևոր Հայաստան» ցանցային գիտակրթական նախագիծը, որպես նոր գիտության արտադրության կենտրոն՝ վերջինիս կրթության կազմակերպման առանցք ընդունելով հետազոտահենք կրթությունը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Ներսիսյան Ա., Քաղաքակրթությունների աշխարհագրական տեսություն: Հայկական քաղաքակրթության աշխարհագրական հիմքերը: Գյումրի 2022, էջ 197:
2. Վալեսյան Լ., Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ, Երևան, 2004, էջ 11:
3. <https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/Global-trends-HE-CHEPS-dfw-0.57.pdf> (Հասանելի է 10.04.2024 թ.)
4. <https://armstat.am/am/?nid=12&id=19138&submit=%D5%93%D5%B6%D5%BF%D6%80%D5%A5%D5%AC> (Հասանելի է 10.04.2024 թ.)
5. <https://armstat.am/am/?nid=12&id=19144&submit=%D5%93%D5%B6%D5%BF%D6%80%D5%A5%D5%AC> (Հասանելի է 10.04.2024 թ.)
6. https://armstat.am/file/article/soc_12_13-14.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
7. https://armstat.am/file/article/soc_13_13-14.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
8. https://armstat.am/file/article/soc_14_13-14.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
9. https://armstat.am/file/article/soc_15_7.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
10. https://armstat.am/file/article/soc_2016_7.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
11. https://armstat.am/file/article/sv_03_18a_5200.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
12. https://armstat.am/file/article/soc_vich_2018_7.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
13. https://armstat.am/file/article/soc_vich_2019_7.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
14. https://armstat.am/file/article/soc_vich_2020_7.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)

15. https://statbank.armstat.am/pxweb/hy/ArmStatBank/ArmStatBank__2%20Population%20and%20social%20processes__22%20Education__228%20Postgraduate%20education/ps-ed-pge03.px/table/tableViewLayout2/?rxid=9357b4b3-b1aa-4a92-9bcd-5d6f38a10db2 (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
16. https://armstat.am/file/article/soc_2016_7.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
17. https://armstat.am/file/article/soc_vich_2017_6.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
18. https://armstat.am/file/article/sv_03_19a_5190.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
19. https://armstat.am/file/article/soc_vich_2019_6.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
20. https://armstat.am/file/article/soc_vich_2020_7.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
21. https://armstat.am/file/article/sv_03_22a_5170.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)
22. https://armstat.am/file/article/sv_03_23a_5160.pdf (Հասանելի է 12.04.2024 թ.)

THE PECULIARITIES OF THE RUSSIAN–UKRAINIAN WAR IMPACTS ON ARMENIAN ECONOMY

KAREN SARGSYAN

International Scientific–Educational Center of National Academy of Sciences
of the Republic of Armenia
Head of the Department of Management and Economics,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
karen.sargsyan@isec.am

Abstract

The consequences of the Russian–Ukrainian war, which started on February 24, 2022, dealt a serious blow to the recovery of the world economy and caused quite complex social and economic problems, which was a serious challenge to the world economy after coronavirus pandemic. In addition to the immediate humanitarian consequences, the Russian–Ukrainian war will clearly delay the recovery process of the global economy, slowing down economic activity, exacerbating supply and demand tensions, damaging consumer sentiment and further boosting inflation rates around the world.

The physical and logistical disruptions associated with war and the subsequent spike in commodity prices raise inflation rates and affect activity, exacerbating the pandemic's strain on the global economy. The war has also undermined the confidence of businessmen, who seek to hedge against adverse outcomes, contributing to a weakening of trade and investment.

Even before the war, consumer price inflation had begun to rise dramatically in many countries around the world as a result of the supply and demand imbalances caused by the pandemic.

While high commodity prices were just one of the risks already identified as potentially derailing the global economic recovery, the escalation of the conflict raises the possibility that commodity prices will remain higher for much longer. In turn, it increases the risk of prolonged high inflation, thereby increasing the risks of stagflation and social unrest in both developed and developing countries.

As it is known, Russia is the main trade partner of Armenia, in the first place in terms of export, import, as well as in terms of received cash flows. Accordingly, the effects of the Russian–Ukrainian war on the Armenian economy will be reflected in a number of directions, including a decrease in exports, a reduction in remittances, an acceleration of inflation, and a slowdown in economic growth.

Keywords and phrases: Russian–Ukrainian conflict, war spillovers, inflation rate, remittances, economy, economic growth, indicators.

ՌՈՒՍ-ՌԻԿԻԱԻՆՎԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

ԿԱՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
կառավարման և տնտեսագիտության ամբիոնի վարիչ,
տնտեսագիտական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
karen.sargsyan@isec.am

Համառոտագիր

2022 թվականի փետրվարի 24-ին սկսված ռուս-ուկրաինական պատերազմի հետևանքները լուրջ հարված հասցրեցին համաշխարհային տնտեսության վերականգնմանը և առաջացրին բավականին բարդ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներ, որոնք լուրջ մարտահրավեր դարձան համաշխարհային տնտեսության համար կորոնավիրուսի համաճարակից հետո: Անմիջական հումանիտար հետևանքներից բացի, ռուս-ուկրաինական պատերազմն ակնհայտորեն կհետաձգի համաշխարհային տնտեսության վերականգնումը, կդանդաղի տնտեսական ակտիվությունը, կսրի առաջարկի և պահանջարկի լարվածությունը, կվնասի սպառողների տրամադրությունները և կբարձրացնի գնաձի տեմպերն ամբողջ աշխարհում:

Պատերազմի հետ կապված ֆիզիկական և նյութատեխնիկական ցնցումները և ապրանքների գների հետագա աճը բարձրացնում են գնաձի տեմպերը և ազդում տնտեսական ակտիվության վրա՝ խորացնելով համաճարակի ծանրաբեռնվածությունը համաշխարհային տնտեսության վրա: Պատերազմը խաթարել է նաև գործարարների վստահությունը, ովքեր ձգտում են պաշտպանվել բացասական հետևանքներից՝ նպաստելով առևտրի և ներդրումների թուլացմանը:

Դեռ պատերազմից առաջ սպառողական գների գնաճը սկսեց կտրուկ աճել աշխարհի շատ երկրներում՝ համաճարակի պատճառով առաջացած առաջարկի և պահանջարկի անհավասարակշռության հետևանքով:

Թեև ապրանքների բարձր գները միայն այն ռիսկերից մեկն էին, որոնք արդեն իսկ բացահայտված էին որպես համաշխարհային տնտեսության վերականգնումը պոտենցիալ խաթարող, հակամարտության սրումը ավելի հավանական է դարձնում, որ ապրանքների գները երկար ժամանակ բարձր կմնան: Սա իր հերթին մեծացնում է երկարատև բարձր գնաձի ռիսկը, դրանով իսկ մեծացնելով ստագֆլյացիայի և սոցիալական բուռն ռիսկերը ինչպես զարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրներում:

Ինչպես գիտեք, Ռուսաստանը Հայաստանի հիմնական առևտրային գործընկերն է առաջին հերթին արտահանման, ներմուծման, ինչպես նաև ստացված դրամական հոսքերի ծավալով: Ըստ այդմ, ռուս-ուկրաինական պատերազմի հետևանքները Հայաստանի տնտեսության վրա կարտացոլվեն մի շարք ձևերով, այդ թվում՝ արտահանման նվազում, տրանսֆերտների կրճատում, գնաձի արագացում և տնտեսական աճի դանդաղում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. ռուս-ուկրաինական հակամարտություն, պատերազմի հետևանքներ, գնաձի ցուցանիշ, տրանսֆերտներ, տնտեսություն, տնտեսական աճ, ցուցանիշներ:

ОСОБЕННОСТИ ВОЗДЕЙСТВИЯ РУССКО–УКРАИНСКОЙ ВОЙНЫ НА ЭКОНОМИКУ АРМЕНИИ

КАРЕН САРГСЯН

Международный научно–образовательный центр
Национальной академии наук Республики Армения,
Заведующий кафедрой менеджмента и экономики,
кандидат экономических наук, доцент
karen.sargsyan@isec.am

Аннотация

Последствия российско–украинской войны, начавшейся 24 февраля 2022 года, нанесли серьезный удар по восстановлению мировой экономики и вызвали достаточно сложные социально–экономические проблемы, что стало серьезным вызовом для мировой экономики после пандемии коронавируса. Помимо непосредственных гуманитарных последствий, российско–украинская война явно задержит процесс восстановления мировой экономики, замедлит экономическую активность, усугубит напряженность спроса и предложения, нанесет ущерб потребительским настроениям и еще больше повысит уровень инфляции во всем мире.

Физические и логистические потрясения, связанные с войной, и последующий скачок цен на сырьевые товары повышают уровень инфляции и влияют на экономическую активность, усугубляя нагрузку, которую пандемия оказывает на мировую экономику. Война также подорвала доверие бизнесменов, которые стремятся застраховаться от неблагоприятных последствий, способствуя ослаблению торговли и инвестиций.

Еще до войны инфляция потребительских цен начала резко расти во многих странах мира в результате дисбаланса спроса и предложения, вызванного пандемией.

Хотя высокие цены на сырье были лишь одним из рисков, которые уже были определены как потенциальные подрывающие восстановление мировой экономики, эскалация конфликта повышает вероятность того, что цены на сырье будут оставаться высокими еще долгое время. В свою очередь, это увеличивает риск продолжительной высокой инфляции, тем самым увеличивая риски stagфляции и социальных волнений как в развитых, так и в развивающихся странах.

Как известно, Россия является основным торговым партнером Армении, в первую очередь по объему экспорта, импорта, а также по объему полученных денежных потоков. Соответственно, последствия российско–украинской войны для экономики Армении отразятся по ряду направлений, включая снижение экспорта, сокращение денежных переводов, ускорение инфляции и замедление экономического роста.

Ключевые слова и фразы: российско–украинский конфликт, последствия войны, уровень инфляции, денежные переводы, экономика, экономический рост, показатели.

Introduction

Russian–Ukrainian conflict greatly compounds a number of preexisting adverse global economic trends, including rising inflation, extreme poverty, increasing food insecurity, deglobalization, and worsening environmental degradation. In addition, with an apparent end to the peace dividend that has long helped finance higher social

expenditures, rebalancing fiscal priorities could prove quite challenging even in advanced economies.

The war in Ukraine are are putting pressure on global supply chains, following a brief period of easing earlier after Pandemic. Supply chain and commodity market disruptions are stoking inflation amid growing evidence that inflationary pressures are intensifying and broadening. Increasing inflationary pressures are also evident from the rising export prices of the euro area's competitors. Commodity prices remain volatile and subject to supply risks, whereas financial conditions have tightened. Global financial conditions tightened, reflecting monetary policy normalisation, falling prices of risky assets and rising yields [3].

For the global economy, fuel and food shortages caused by the war are exacerbating post-pandemic inflation that had already reached multi-decade highs in most of the world.

Supply chain disruptions have also been a major contributing factor to inflation, although some of the strain on supply should really be traced to the sudden surge in demand. Across advanced economies, more than half (including the United States and the euro area) had inflation rates of over 5 percent even before hostilities, so that the war made an already difficult situation worse. Prior to the conflict, Russia and Ukraine combined accounted for a quarter of global wheat exports, and Russia is a major supplier of fossil fuels, especially to Europe. Disruptions to supplies of these commodities are driving up prices.

Commodity soaring prices and disruption to exports from Russia and Ukraine are anticipated to hinder production in some large manufacturing economies, as their value chains are especially exposed to intermediate goods and services from these countries [16].

First of all, The Russian-Ukraine conflict has triggered a humanitarian crisis especially for the Europe and Central Asia region and also heightened global geopolitical instability. Ukraine and Russia, of course, are currently facing the sharpest economic risks, but it is clear that serious disruptions in commodity markets and supply chains, as well as harsh Western sanctions on Russia, have a significant negative impact on macroeconomic stability in global economy. As a result, the risks to the economic outlook had risen sharply, and the search for political compromises in this area has become even more difficult [15].

Literature Review

In fact, the recovery of the economy in the post-epidemic period, despite the projected pessimistic scenarios, took place in a V-scenario [7]. However, from the second half of 2021, as a result of mitigating the effects of the COVID-19 pandemic, the world economy began to recover gradually, despite the significant differences in recovery paths between developed and developing countries.

Inflationary pressures caused by governments providing unprecedented financial liquidity to the economy during the epidemic forced the monetary authorities of many countries to tighten their monetary policy tools. Nevertheless, international organizations had forecasted a stable economic growth trajectory for the coming years, starting from 2021.

There is no denying the fact that the Russian-Ukrainian war that started on February 24 was quite a blow to both the Russian-Ukrainian and the world economy as a whole. The escalation of the conflict within Russia and Ukraine has triggered turmoil in the financial markets, and drastically increased uncertainty about the recovery of the global economy two years after the onset of the COVID-19 pandemic [2].

It is clear that the Russian-Ukrainian war is significantly increasing the risks of financial stability around the world, causing considerable uncertainty about the long-

term impact on world markets. According to the International Monetary Fund (IMF) World Financial Stability Report, the Russian–Ukrainian war in addition to the immediate humanitarian consequences, will obviously delay the recovery of the world economy, slowing down economic activity, boosting inflation for the coming period, and thus creating additional difficulties for many governments [5].

During the research conducted in this article, the systemic, statistical, comparative, causal, analytical–comparison methods of economic research were used.

Results

The economic consequences of the Russian–Ukrainian conflict were spreading through many channels in all sectors of the economy, including commodity markets. Supply disruptions caused by the Russian–Ukrainian war, significantly increased inflationary pressures, including in the markets of energy carriers, metals and food products. In particular, The Russian Federation and Ukraine are among the most important producers of agricultural commodities in the world. Both countries are net exporters of agricultural products and are leading suppliers of foodstuffs and fertilizers to global markets, where exportable supplies are often concentrated in a handful of countries. The high concentrations could increase the vulnerability of these markets to shocks and volatility [4]. Moreover, while monetary constraints are expected to ease over time, supply gaps were projected to persist through 2023 in some sectors [6]. Sharp rise in commodity prices were driving inflation higher and weighing on activity, exacerbating the pre-existing strains from the pandemic on the global economy.

It should be noted, that even before the war, consumer price inflation had begun to rise dramatically in many countries around the world as a result of the supply and demand imbalances caused by the Coronavirus pandemic.

After the outbreak of the conflict, Western countries began to impose comprehensive sanctions against Russia, and Russia mobilized all its structures to respond. In the early days of the conflict, the Russian ruble lost almost 30 percent of its value against the dollar. The rather harsh sanctions imposed by the US and the EU will inevitably have a negative impact not only on the Russian economy, but also on economies of its partner countries.

In RA partner countries in 2022 economic growth expectations have been regularly revised downwards, which is primarily due to the sharp increase in uncertainties regarding the geopolitical and economic prospects, tightening monetary conditions in developed countries, as well as the negative effects of the sanctions imposed on the Russian Federation.

After onset of the Russian–Ukrainian conflict, in its spring 2022 report the World Bank predicted the indicator of economic growth of Armenia 1.2%, which is 4 times less than in the Januarian forecast. Economic growth in the South Caucasus region is predicted to be 2.4%, which is one third of the region’s 2021 economic growth rate. Moreover, this index is predicted to be 2.5% in Georgia, and 2.8% in Azerbaijan [13]. According to the WB report, among the three South Caucasian republics, Armenia would face more adverse economic consequences in the near future due to its closer ties with Russia in the areas of goods trade, remittances, FDI, financial transactions and tourism.

The next economic shock in the South Caucasus region was related to imports of basic goods and leads to short-term risks related to supplies, taking into account the dependence of the South Caucasus on Russian imports, particularly wheat. The restrictions on the export of a number of agricultural products, particularly grain, announced by Russia for some countries, including Armenia, may further strengthen inflationary pressures in the consumer market.

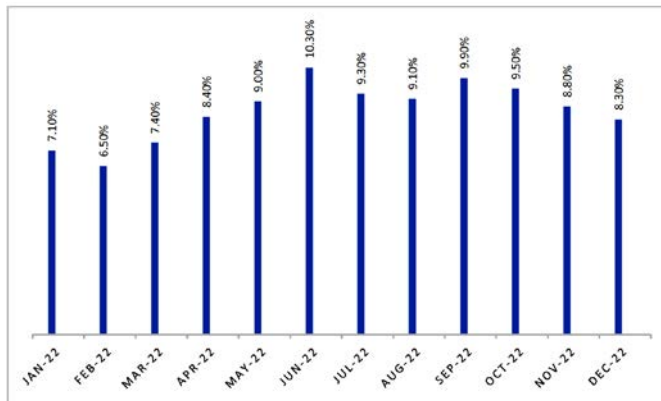
However, according to the World Bank, some of the mentioned negative effects

can be neutralized due to the positive impact of the large inflow of Russian migrants, in particular, educated and skilled labor, which in the near future can have a positive effect on the growth of private consumption, and in the medium and long term, on the supply of labor in the labor market through expansion.

It should be noted that the the Russian-Ukrainian war spillovers may affect the economy of Armenia in following possible channels:

1. Acceleration of inflation rates,
2. Reduction of remittances and investments,
3. Decrease in exports.

Both the increase in energy prices and the fall in the Russian currency exchange rate inevitably led to an increase in the prices of imported goods, which in turn led to a new wave of inflation in the consumer market. And in next few months, a decrease in the rate of inflation was already observed in Armenia. Thus, twelve-month inflation in the consumer market was estimated 7.7% in December 2021, 7.1% in January 2022, and it decreased to 6.5% in February. The increase in the refinancing rate by the Central Bank, as well as certain deflations in the global commodity markets, contributed to the decrease in the rate of inflation. However, the Russian-Ukrainian war and the sanctions applied to Russia have already led to inflation of energy carriers and a number of food products, the main exporters of which were Russia and Ukraine. In 2022 the consumer market inflation had such dynamics (Figure 1).

Figure 1. Inflation rate(%) in Armenia during 12 months period, 2022 [8]

As shown in Figure 1, the inflation rate in Armenia, which gradually reduced since December, 2021, due to Russian-Ukrainian conflict were soaring again from March, 2022 and in June it already amounted up to 10.3%.

After toughening the monetary policies in world main economies and in Armenia as well, the inflation rate dropped down gradually. During second half-year period of 2022 it moderated and amounted 8.3% in December. Inflation rate moderated during 2023 and in November and December, 2023 even deflation registered in Armenian consumer market -0.5% and -0.6% accordingly [8].

In 2022 due to devaluation of Armenian dram and high rate of economic growth, the public debt/GDP ratio decreased. During the year, the public debt decreased by 5.5 percentage points, partly due to the appreciation of the national currency, and the debt/GDP ratio was 49.3%. The volume of domestic public debt increased by 33.2%, while the external public debt decreased by 20.5%, which is in line with the Government's

announced strategy of public debt management. In the future, the change in the state debt service burden may be influenced by the decrease in the average maturity of the debt.

As for remittances, it should be noted, that already after the start of hostilities, it was predicted that the economic sanctions against Russia and the weakening of the position of the Russian currency could have serious negative consequences for its partner countries, such as Armenia, especially on remittances from Russia to Armenia, which would naturally have a negative impact on the Armenian economy. According to the WB report, mentioned above, among the three South Caucasian republics, Armenia would face more adverse economic consequences in the near future due to its closer ties with Russia in the areas of goods trade, remittances, FDI, financial transactions and tourism.

The World Bank estimated that in 2022 remittances from Russia to Armenia would be decreased by 19% in dollar terms, which will amount to about 164.5 million dollars or about 1.2% of Armenia's GDP. World Bank experts presumed that the reduction of remittances from Russia would take place both in terms of volume, due to the reduction in the number of citizens going abroad, and in terms of value, due to the sharp devaluation of the ruble [14]. In the World Bank Report it was also mentioned, that private consumption would decline due to the loss of remittances and inflationary pressures amid sharply higher food prices and the positive impulse that could neutralize the above-mentioned negative effects is the large flow of Russian tourists to Armenia, which will contribute to the growth of private consumption in the short term, and the revitalization of the labor market in the medium and long term period.

To get an idea of the impact of remittances from Russia on Armenia's economy, let's present official statistics. According to the data published by the Central Bank, in 2021 individuals transferred about 2108.9 million dollars from abroad to Armenia through commercial banks, of which 865.6 million dollars or 41% of the total transfers were received from Russia. Moreover, this indicator exceeds the 2020 indicator by about 5%. In the same year, an amount equivalent to 1.226 million dollars was transferred abroad from Armenia, of which 401.8 million dollars or 32.8% of the total transfers abroad went to Russia [1].

However, due to the gradual devaluation and stabilization of the Russian ruble exchange rate, as well as the unprecedented flow of high-tech workers and tourists from Russia to Armenia, remittances from Russia to Armenia not only did not decrease since the beginning of the war, but also drastically increased/ Table 1/.

Table 1.

Quarterly remittances from abroad through Armenian banks during 2021–2023 time period, mln US dollars [1] mln US dol.

Period by quarters	2021 Q1	2021 Q2	2021 Q3	2021 Q4	2022 Q1	2022 Q2	2022 Q3	2022 Q4	2023 Q1	2023 Q2	2023 Q3
Remittances of individuals from abroad	310.7	407.9	433.4	407.2	271.6	612.4	613.8	533.3	330.9	399.9	378.0

Thus, in second and third quarters in 2022 the transfers grew abruptly and amounted accordingly 612.4 mln and 613.8 mln US dollars which is nearly 1.5 times higher than the indicators of the same period of previous year.

Referring to the investments in 2022, it should be noted that it also increased significantly. The total volume of FDI amounted 442.71 bln drams, from which Russian share amounted 104.86 bln or 23.7% [9]. This figure exceeded the previous year volume more than 4 times.

According to the official data of the RA Statistical Committee, 1,665,668 tourists arrived in Armenia in 2022, which is more than 1.9 times more than the figure of 2021. Of these, 790,397 or 47.5 percent arrived from the Russian Federation. In 2023,

2,316,666 tourists visited, or 39.1 percent more than the previous year. Moreover, 1,139,853 of them or 49.2 percent arrived from the Russian Federation. Compared to the previous year, the increase was 44.2 percent. In 2021, only 875,772 tourists arrived in Armenia. Particularly, 249,361 tourists arrived in Armenia only in the first quarter of 2022, which increased by 2.9 times compared to the same quarter of the previous year. About 44% of tourists arriving in Armenia are Russian citizens. Their number was 108,976, increasing 3.6 times [10].

Referring to the export, it must be noted that Russia is Armenia’s main trade partner and ranks first both in terms of imports and exports. Thus, in 2021, Russia’s share in Armenia’s exports was 28%, and 37.2% in imports. According to the data of the RA National Statistical Committee, the mutual trade turnover of Armenia and Russia in 2021 amounted to 2,157.7 million dollars, which is 30.5% of the total trade turnover. Moreover, in 2021, Armenia exported goods worth 840.7 million dollars to Russia, which increased by 23.5% compared to the previous year. In the same period, Armenia imported goods worth 1 billion 785 million dollars from Russia, which increased by 20.8% compared to the previous year [11].

In 2022 the export volume not only didn’t reduced due to Russian-Ukrainian war spillovers, but also drastically soared. The volume of total export amounted 5419.1 mln dollars, which exceeded the data of previous year by 80%. Particularly, the export to Russia amounted 2462.8 mln dollars, which is 293% higher than in 2021 [12]. The import volume also soared in 2022. The total import volume in 2022 amounted 8775.9 mln dollars, which surpassed the 2021 import volume by 64%. The import from Russia increased by 48% and amounted 2637.1 mln dollars.

Observing the macroeconomic indicators of 2022–2023 in Armenia, we can see the following picture/ Table 2/.

Table 2.

The macroeconomic indicators in Armenia, in period of 2022–2023[12]

N	Macroeconomic Indicators	Growth rate,%	
		2022	2023
1	Economic growth rate	11.8	9.4
2	Volume of industrial output	5.8	4.1
3	Volume of construction	12.7	14.8
4	Volume of trade	10.7	25.7
5	Volume of services	26.9	10.3
6	Foreign trade turnover	44.0	46.0
7	Export	36.3	55.3
8	Import	48.7	40.2

Source: (Statistics Committee of the Republic of Armenia (2023))

In 2022 the main macroeconomic indicators in Armenia were as follows: the indicator of economic activity increased by 11.8%, the volume of industrial output increased by 5.8%, the volume of construction increased by 12.7%, trade turnover increased by 10.7%, the volume of services increased by 26.9%, foreign trade turnover increased by 44%, exports increased by 36.3%, imports increased by 48.7%. As for 2023,

as we can see the macroeconomic indicators were also high and in some cases exceeded the 2022 indicators, such as trade, construction, export. The economic activity amounted 9.4% in 2023[12], which was the highest in the region and 5th highest indicator in the world.

Conclusion

The world economy has been gradually recovering from the coronavirus crisis since 2021 and a stable economic growth trajectory has been predicted for the coming years. But factually the economic fallout from the Russian-Ukrainian conflict has steepened the projected slowdown in global activity. As a result of the Russian-Ukrainian conflict, the sanctions applied to the Russian economy and the great uncertainty arising from them, the main partner countries of Armenia continue to slow down the pace of economic activity. At the same time, as a result of the ongoing disruptions in value chains, the international commodity markets, as well as partner countries, were witnessing a continuous expansion of the inflationary environment and an increase in inflationary expectations. The impact of such developments in the external sector on the RA economy was expressed on the one hand by the inflationary effect transmitted to domestic prices through a number of imported products, on the other hand by the effect of a significant increase in external demand in the service sector with a high growth of economic activity and a certain expansion of the inflationary environment.

In 2022, the economic growth of RA was 12.6%, which was mainly contributed by the services sector due to the high external demand formed in the sector. Such an indicator of economic growth was recorded in the context of increasing uncertainties during the year, due to many external factors, in particular, due to the escalation of the Russo-Ukrainian conflict in partner countries, especially in the Russian Federation, the sharp weakening of economic growth, the devaluation of the ruble in the background of trade transactions, business ties and supply contracts between Armenia and the Russian Federation. with temporal uncertainties of continuity. The negative impact of these events on the RA economy in the short term was manifested by a certain weakening of economic activity. At the same time, a number of external factors had a positive impact on economic growth, in particular, the increase in aggregate demand due to the large-scale inflow of international visitors to RA (from the Russian Federation, Belarus and Ukraine). Acceleration of the growth rate of the trade, construction, and partially also the industry sector contributed to the acceleration of the economic growth rate.

Actually after onset of Russian-Ukrainian war, in 2022 and also in 2023 period, the macroeconomic environment of RA was mainly characterized by positive development trends. During these years, economic activity was maintained at a fairly high level, the main macroeconomic indicators characterizing the state of the economy have registered a positive trajectory in both in 2022 and 2023 years, mainly due to external demand, which in turn was stimulated by the increase in the inflow of non-residents from Russia, Belarus and Ukraine, soaring remittances, funds, labor and exports.

Although Armenian economy expanded in rather very high rates after onset of Russian-Ukrainian war, but there are some problems. Relatively tight monetary and financial conditions in the domestic economy, including the appreciation of the real exchange rate, may have a restraining effect on investments in RA, labor inflow, external demand for goods and services, as well as the outlook for the medium-term perspective of the export sector of the economy, which may lead to a long-lasting maintenance of subdued demand and a low inflation environment. Moreover, the structure of RA economic growth raises certain concerns regarding the outlook of the economy. In particular, the current high growth is concentrated in some sub-sectors, and the uncertainty about the development perspective of the sectors describing the overall

potential of the economy remains. The preservation and possible continuation of such trends will testify to the severity of financial conditions in the economy and restraint of long-term demand factors, which is fraught with risks of formation and maintenance of significant inflationary effects in the medium term.

References

1. Central Bank of Armenia, External Sector Statistics (2023). Retrieved from: <https://www.cba.am/am/SitePages/statexternalsector.aspx> (Accessed 01.03.2024)
2. Coface (2022) Economic Consequences of the Russia-Ukraine Conflict: Stagflation Ahead. Retrieved from: <https://www.coface.com/News-Publications/News/Economic-consequences-of-the-Russia-Ukraine-Conflict-Stagflation-Ahead>
3. European Central Bank Economic Bulletin (2022), Retrieved from: <https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/html/eb202204.en.html> (Accessed 01.03.2024)
4. Food and Agriculture Organization of the United Nations (2022), The importance of Ukraine and the Russian Federation for global agricultural markets and the risks associated with the war in Ukraine, Retrieved from: <https://www.fao.org/3/cb9013en/cb9013en.pdf> (Accessed 06.03.2024)
5. International Monetary Fund (2022)(a), World Economic Outlook, April. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2022/04/20/tr041922-transcript-of-april-2022-world-economic-outlook-press-briefing> (Accessed 06.03.2024)
6. International Monetary Fund (2022)(b), World Economic Outlook, April. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2022/04/20/tr041922-transcript-of-april-2022-world-economic-outlook-press-briefing> (Accessed 06.03.2024)
7. Sargsyan K. (2021), Covid-19: The Economic Challenges and Issues on Overcoming It. Yerevan, "Tir" publishing house, pp. 48-49
8. Statistical Committee of the Republic of Armenia (2022)(a). Retrieved from: (<https://armstat.am/file/doc/99543483.pdf>) (Accessed 01.03.2024)
9. Statistical Committee of the Republic of Armenia (2022)(b). Retrieved from: <https://armstat.am/file/doc/99541138.pdf> (Accessed 01.03.2024)
10. Statistical Committee of the Republic of Armenia (2023)(c). Retrieved from: <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2560> (Accessed 11.03.2024)
11. Statistical Committee of the Republic of Armenia (2022)(d). Retrieved from: https://armstat.am/file/article/sv_12_21a_411.pdf (Accessed 01.03.2024)
12. Statistical Committee of the Republic of Armenia (2022)(e). Retrieved from: https://armstat.am/file/article/sv_12_23a_411.pdf (Accessed 11.03.2024)
13. The World Bank Database (2022)(a). Retrieved from: <https://elibrary.worldbank.org/doi/epdf/10.1596/978-1-4648-1758-8> (Accessed 01.03.2024)
14. The World Bank Blogs (2022)(b), Russia-Ukraine Conflict: Implications for Remittance flows to Ukraine and Central Asia. Retrieved from: https://blogs.worldbank.org/peoplemove/russia-ukraine-conflict-implications-remittance-flows-ukraine-and-central-asia?cid=ECR_TT_worldbank_EN_EXT (Accessed 01.03.2024)
15. The World Bank, Global Economic Prospects (2022)(c), Retrieved from: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/18ad707266f7740bced755498ae0307a0350012022/original/Global-Economic-Prospects-June-2022.pdf> (Accessed 01.03.2024)
16. Winkler, Deborah, Wuester, Lucie and David Knight (2022), "Russia's global value chain participation: Implications of Russia's invasion of Ukraine for its trade partners and key value chains," The World Bank, pp. 57-69

FEATURES OF SPECIALIZED COURSES MANAGED THROUGH BLENDED LEARNING AND FOREIGN LANGUAGE KNOWLEDGE, AND AN ASTERISM OF INNOVATIONS

ZARA MKRTCHYAN

International Scientific-Educational Center of the
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Lecturer
Department of Management and Economics,
IAPP NAS RA, Head of Innovation Department,
Doctor of Economic Sciences
zarahmkrtchyan@gmail.com

ARUS MKRTCHYAN

Engineer, IAPP, NAS RA
arusperj@gmail.com

Abstract

The current research paper aims to identify the positive and negative consequences and results, emerging advantages and disadvantages of the specialized courses conducted with the application of blended learning in either a foreign language or multiple languages.

The discoveries and demonstrated peculiarities were taken into account during the application of innovative elements in the process of assimilation of professional educational programs.

During the implementation of the research, target groups were selected: trainers and trainees in a ratio of 1:20.

The research was carried out parallel to and during the ongoing professional courses, during which the methods described in the work were actually applied, and over the years the data has been collected and analyzed.

During the actual research activity, various face-to-face, online, blended, mixed classes and courses were conducted using linguistic, verbal, visual, auditory, mobile, behavioral, semantic elements, and aggregated methods.

Various changes of the constituent elements were made within aggregated methods, and various responses were recorded, which were actually collected and subjected to analysis.

Special emphasis was placed on enhancing bilateral capacity during a multilingual learning process within an innovative framework.

Appropriate causal inferences were drawn based on the analysis, and recommendations were presented.

Keywords and phrases: Blended Learning, innovative, multilateral integration, multilanguage, IT, special professional courses.

ОСОБЕННОСТИ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ КУРСОВ СО СМЕШАННЫМ ОБУЧЕНИЕМ И ЗНАНИЕМ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА, И АСТЕРИЗМ ИННОВАЦИЙ

ЗАРА МКРТЧЯН

Национальная академия наук Республик Армении
Международный научно-образовательный центр, преподаватель
Кафедра менеджмента и экономики;
ИППФ НАН РА, Руководитель отдела инноваций,
кандидат экономических наук
zarahmkrtchyan@gmail.com

АРУС МКРТЧЯН

Инженер, ИППФ НАН РА
arusperj@gmail.com

Аннотация

Исследование проводилось с целью выявления положительных и отрицательных последствий и результатов, возникающих преимуществ и недостатков при ведении специализированных курсов с единым или многоязычным смешанным обучением.

Выявления и проявленные особенности были учтены при применении инновационных элементов в процессе освоения профессиональных образовательных программ.

В ходе проведения исследования были выбраны целевые группы: преподаватели и обучаемые в соотношении 1:20.

Исследование проводилось в ходе профессиональных курсов и параллельно с ними, при которых реально применялись описанные в работе методы, а данные собирались и анализировались на протяжении многих лет.

В ходе фактической исследовательской деятельности проводились очные, онлайн, смешанные занятия и курсы с использованием лингвистических, вербальных, визуальных, аудиальных, мобильных, поведенческих, семантических элементов и агрегированных методов.

В рамках агрегированных методов производились различные изменения составляющих элементов и фиксировались различные отзывы, которые собирались и подвергались анализу.

Особое внимание было уделено двустороннему развитию способностей и навыков в процессе многоязычного обучения в астеризме инновации.

На основе анализа были сделаны соответствующие причинно-следственные выводы и представлены рекомендации.

Ключевые слова и фразы: смешанное обучение, инновации, многогранная интеграция, многоязычие, информационные технологии, специальные профессиональные курсы.

**ՄԻԱԽԱՆՈՒՆՎԱԾ ՈՒՍՈՒՑՄԱՄԲ ԵՎ ՕՏԱՐ ԼԵԶՎԻ
ԻՄԱՅՈՒԹՅԱՄԲ ՎԱՐՎՈՂ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՅՎԱԾ ԴԱՍԸՆԹԱՅՆԵՐԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՍՏՂԱԲՅՈՒՐԸ**

ԶԱՐԱ ՄԿՐՏՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
կառավարման և տնտեսագիտության ամբիոնի դասախոս,
ՀՀ ԳԱԱ ՖԿՊԻ նորարարությունների բաժնի ղեկավար,
տնտեսագիտական գիտությունների թեկնածու
zarahmkrtchyan@gmail.com

ԱՐՈՒՍ ՄԿՐՏՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՖԿՊԻ ճարտարագետ
arusperj@gmail.com

Համառոտագիր

Հետազոտությունն իրականացվել է միախառնված ուսուցմամբ և օտար լեզվով (բազմալեզու) մասնագիտացված դասընթացների վարման ընթացքում ծագող դրական և բացասական հետևանքներն ու արդյունքները, առաջացող առավելությունները և թերությունները բացահայտելու նպատակով:

Բացահայտումները և դրսևորված յուրահատկությունները հաշվի են առնվել մասնագիտական կրթական ծրագրերի յուրացման գործընթացում նորարար էլեմենտների կիրառման ժամանակ:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում ընտրվել են թիրախային խմբեր՝ ուսուցանողներ և ուսուցանվողներ՝ 1:20 հարաբերակցությամբ:

Հետազոտությունն իրականացվել է վարվող մասնագիտական դասընթացներին զուգահեռ և ընթացքում, որոնց ժամանակ փաստացի կիրառվել են աշխատանքում նկարագրվող եղանակները, և տարիների ընթացքում հավաքագրվել են տվյալներ, որոնք ենթարկվել են վերլուծությունների:

Քուն հետազոտական գործունեության ընթացքում իրականացվել են դեմ առ դեմ, առցանց՝ կիրառելով միախառնված տարբեր դասաժամեր և դասընթացներ, լեզվական, խոսքային, տեսողական, լսողական, շարժական, վարքագծային, իմաստաբանական տարրեր, հավաքական եղանակներ:

Հավաքական եղանակներում կատարվել են բաղկացուցիչ տարրերի տարբեր փոփոխություններ, և արձանագրվել են տարբեր արձագանքներ՝ որոնք փաստացի հավաքագրվել են և ենթարկվել վերլուծությունների:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվել երկկողմ կարողությունների զարգացմանը նորարարությունների աստղաբյուրում:

Վերլուծությունների հիման վրա կատարվել են համապատասխան պատճառահետևանքային եզրակացություններ, և ներկայացվել են առաջարկներ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ միախառնված ուսուցում, նորարար, բազմակողմ ինտեգրում, բազմալեզու, SS, հատուկ մասնագիտական դասընթացներ:

Introduction

The research was conducted in order to identify the positive and negative consequences and results, emerging advantages and disadvantages during the management of specialized courses with blended learning and foreign language (multilingual).

The discoveries and demonstrated peculiarities were taken into account during the application of innovative elements in the process of assimilation of professional educational programs.

During the implementation of the research, target groups were selected: trainers and trainees in a ratio of 1:20.

The choice of both parties was conditioned by a mutual both side evaluation of the results, which makes the advantages and disadvantages of blended multilingual program learning more visible and realistic.

The results of the studies conducted during the last 7 years have revealed both positive and negative tendencies.

The results of the research are based on the assessment of the target groups, as well as on own experience and various experiential professional demonstrations.

Blended learning is an option of hybrid learning, and in our case it is hybridizing the face-to-face learning and the opportunities created and provided by IT.

Theoretical and methodological basis

The research was carried out parallel to and during the ongoing professional courses, during which the methods described in the work were actually applied, and over the years the data has been collected and analyzed.

During the actual activity, various face-to-face, online, blended, mixed classes and courses were conducted using linguistic, verbal, visual, auditory, mobile, behavioral, semantic elements, and aggregated methods.

Various changes of the constituent elements were made within aggregated methods, and various responses were recorded, which were actually collected and subjected to analysis.

Special attention was given to bilateral capacity building.

Appropriate causal inferences were drawn based on the analysis and recommendations were presented.

Research methods

Since 2016, over the past 7 years, targeted research has been carried out to reveal the positive and negative effects and outcomes of multilingual and blended learning, its advantages and disadvantages.

The studies were conducted through forming of the generalized and focus groups by factual surveys, questionnaires, statements, statistics, specific tasks and feedback methods, and the collected data and results were analyzed from different perspectives of resolutions.

Target groups of trainers and trainees were selected and formed in a ratio of 1/20. To put it more simply, conventionally, for example 1 trainer to 20 trainees, for each target group. A total of 200 trainees.

During 7 years, between 2016–2023, data was collected to evaluate the performance of both parties: per academic semester and year..

Full research period: 7 years – 2016–2023

- Two semesters each year.
- New trainees each semester.
- Trainers stay constant, permanently selected.

Professional courses were chosen. Specifically, this study was conducted within

the framework of specialized courses in management and microbiology.

The following specialized courses were selected as target clusters for research:

- Business Management,
- Management of International Business,
- Microbiology,
- Innovations Management:

Actually, were selected ten trainers: seven in management and three in microbiology. 200 trainees were involved in research, from which 140 management students and 60 microbiology.

Questionnaires and analytical sheets were prepared for both parties.

The intended reverse evaluation was conducted:

- Trainers evaluated trainees.
- Trainees evaluated trainers.

And the following tasks were performed:

- Reading,
- Search and findings,
- Study and research,
- Comparative analyses,
- Exclusions & suggestions
- Evaluations and assessments.

The questionnaires were summarized, and the results were evaluated.

In addition, the results were also influenced by the grades received by the trainees during the semesters and at the end of the year.

And similarly, the methods and outcomes of evaluation of trainers by trainees were taken into account.

Several innovative methodologies were used in the overall process, such as

- Sharing
- Gaining
- Upgrading
- Gaming
- Resharing
- Smart positioning

Of course, the groups were also separated according to the knowledge of foreign languages:

- Missing,
- one foreign language,
- two foreign language.

Both for trainers and trainees the below mentioned languages have been used in process:

- English
- Russian
- Armenian

The following hybrid organizational methods have been selected for use:

In class:

- Face to face, individual;
- Face to face, group.

Off class

- Face to face, individual;
- Face to face, group.

The following communication, knowledge gaining and information transfer IT methods have been used by trainers:

- On-line,
- Real time,
- Blended,
- Hybrid.

Data collection have been performed through:

- Questionnaires,
- Quizzes,
- Feedback analyses,
- IP (internet protocol)- Analyses.
- Etc..

The process of tracking and monitoring the groups' work was obviously labor-intensive, but the results were quite appreciable and valuable.

Obtained results

As already mentioned, in our research, blended learning is considered as a hybrid learning option, and in our case it hybridizes face-to-face learning with the opportunities created and provided by IT and the knowledge of more than one language.

In our reality, when the two targeted parties do not use widely spoken foreign languages, the effectiveness of this hybrid learning method decreases by more than [45-65]%. By the way, this range refers not only to the trainees but also to the trainers.

The analyzes showed that there was a drop in efficiency in the selected clusters, respectively:

Decrease in preselected clusters

- Business management – approximately 45%
- Management of International business – full 65%
- Microbiology – approximately 55 %
- Innovations management – more than 60%

Here it is necessary to single out the very effective case when the target groups on both sides speak English.

The question arises, why?

And the answer is very simple, because the opportunities provided by the English language are more than comprehensive in terms of IT and innovation.

Being multilingual learners are able to read a wide range of self-selected, accessible, interesting materials and resources.

They are able to make the choice according to their preferences and orientation.

In addition, in this case, the direct guidance of the trainer and the provision of similar material by the trainer decreases, which contributes to the expansion of the horizons of knowledge.

The direct dependence on the trainer and the tendency to follow only the opinion of the trainer decreases.

Some of the trainees preferred to work completely independently, others showed passive participation.

There were cases when trainees did not show activity and were not even involved in the learning process.

Some trainees consider that the trainers are the knowledge-bearing authorities who should process all the knowledge and transfer it to trainees. And they – trainees should only accept, perceive, assimilate.

Such an approach creates an environment in which trainees avoid responsibility and do not try to work independently and acquire knowledge on their own.

In this case, they avoid the process of acquiring new knowledge and new skills

or make it insignificant and miserable at the end.

While, the process of acquiring new knowledge and new skills autonomously is significantly important, and this mainly happens through making new discoveries in a second or third language. And the latter should be encouraged, rewarded, and enjoyable for the learner.

One very interesting fact was also revealed:

- The basic knowledge and acquired knowledge of trainees gained in one language is fairly stable, well-based and directed.
- And, among multilingual trainees, there is a group of questions about the knowledge they have acquired, flexibility to move from one concept to another, continuity of re-examination.

If the first one is able to stand firm in defense of the gained knowledge, the latter group quite easily agrees to disagree with the knowledge and modify it, and either makes a flexible transition from one basis to another.

Among multilinguals, flexibility and readiness for change is one of the main behavioral and mental manifestations that drives, motivates and encourages the use of a wide range of innovations.

And monolinguals choose and apply innovations selectively, based on a set of criteria and principles. When provided with criteria and principles, monolinguals are similarly positively inclined to adopt innovations.

These peculiarities need to be taken into account when implementing the functional activities of training and education management, especially when applying innovations in the field of education.

Another peculiarity was experimentally fixed, according to which, in the process of applying innovations of foreign language origin, monolinguals assimilate innovations with a delay of at least 3-5 years.

This time lag is absent in multilinguals.

The period of use of innovations by multilinguals is mainly related to the period of innovation transfer, that is, how late the innovation is transferred from the place of creation to the place of new use and is diffused to new location.

This does not depend on the effectiveness of the activities of multilinguals, but on the speed of diffusion of innovation.

Here it is definitely the case that the rate of diffusion slows down in the case of monolinguals.

It should be taken into account that the on-line, real time, blended, distance, mixed education process creates additional complexity during education and training. In which case, the features of all methods must be taken into account.

Conclusion

In case of taking full advantage of the blended learning approach, the traditional classroom method should be complemented and combined with online and real-time communication opportunities, materials, resources, up-to-date updates and innovations.

Moreover, in the case of the mixed learning approach, the borders between the countries and nations are often erased, and multilateral integration takes place. The latter becomes more obvious, especially during the implementation of professional courses conducted in English.

In blended courses conducted in bilingual, trilingual or more languages, both targeted parties pave the ways for future involvement in international relations

The period of use of innovations by multilinguals is shorter and is mainly related to the period of transfer of innovation, that is, how late the innovation is transferred from the place of creation to the place of new use, and is diffused to new locations.

As a result of the research, the important approaches were fixed:

- In order to record maximum values of outcomes in the case of blended learning, the “in class”, “face to face”, “on-line”, “real time”, “group”, “individual” approaches should not replace each other but complement each other mutually.
- Targeted groups should study in trilingual environment,
- Targeted groups should update their innovative background.

Literature

The research was carried out on the basis of surveys, questionnaires, quizzes, specific tasks, actual collected data and analysis developed by the researchers and is based on years of experience and proficiency.

Thank you

The researchers are grateful to the instructors, trainees and trainers who assisted with the analyzes, and for their voluntary participation in the studies.

The research was carried out without financial support, on researchers' initiative.

ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԸ ՈՐՊԵՍ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՅՈՒՅԻՉ

ԱՇՈՏ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի ֆինանսական
ֆակուլտետի
ֆինանսների ամբիոնի դասախոս,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
matevosyan.ashot@asue.am

ՄԱՆԵ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
ֆինանսական ֆակուլտետի
ֆինանսների ամբիոնի դասախոս,
տնտեսագիտության թեկնածու
matevosyan.mane@asue.am

ԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
ֆինանսական ֆակուլտետի
ֆինանսների ամբիոնի ասիստենտ,
տնտեսագիտության թեկնածու
ani.grigoryan@asue.am

Համառոտագիր

Պարտքային հիմնախնդրին վերաբերող ուսումնասիրությունները միշտ եղել և մնում են ակադեմիական աշխարհի ուշադրության կենտրոնում: Պետության պարտքային քաղաքականությունը՝ պարտքի ներգրավման, օգտագործման և կառավարման քաղաքականությունների ամբողջություն է:

Աշխարհում դժվար կլինի գտնել երկիր, որը չի առնչվել կամ չի առնչվում պարտքի ներգրավման անհրաժեշտությանը: Տարբեր երկրներ ունեն պարտքի տարբեր ծավալներ և կառուցվածքային առանձնահատկություններ: Այդուհանդերձ շատ դեպքերում երկրներն ունենալով պարտքի ցածր մակարդակ երբեմն բախվում են իրացվելիության և վճարունակության խնդրին: Որոշ դեպքերում պարտքի բարձր մակարդակը լուրջագույն խնդիր է դառնում՝ հասնելով ընդհուպ դեֆոլտի:

Պատմության մեջ հայտնի են դեպքեր, երբ երկրներն, ունենալով պարտքի բարձր մակարդակ, խնդիրներ չեն ունենում և կարողանում են հաջողությամբ զարգանալ՝ արձանագրելով տնտեսական աճի բարձր տեմպեր:

Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով երկրների պարտքային քաղաքականության արդյունքները, կարող ենք եզրակացնել, որ պարտքի մակարդակը դեռևս ամբողջական պատկերացում չի տալիս երկրի պարտքային իրավիճակի մասին: Այս տեսանկյունից կարևորում ենք երկրի կողմից ներգրավված պարտքի արդյունավետ օգտագործումը և կառավարումը:

Պարտքի և տնտեսական անվտանգության միջև գոյություն ունեցող պարտճառահետևանքային կապերը վերլուծելիս նշենք, որ երկրի պարտքային իրավիճակի վատթարացումը բացասական ազդակ կարող է հաղորդել երկրի տնտեսական անվտանգությանը՝ նպաստելով ինչպես ներդրումային գրավչության

թուլացմանը, այնպես էլ միջազգային գործընկերային հարաբերություններում վստահության անկմանը:

Այսպիսով՝ Հայաստանի պարտքային իրավիճակը և կառավարման խնդիրը առավել սուր հատկանշական է դառնում տնտեսական անվտանգության գարգացման հեռանկարների շրջանակներում և համաշխարհային շուկայում գործընկերային հարաբերությունների տեսանկյունից սեփական դիրքերի պահպանման տեսանկյունից:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ պարտք, պարտքային հիմնախնդիր, տնտեսական անվտանգություն, տնտեսական աճ, արտահանում, արտաժին գործոններ:

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДОЛГ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

АШОТ МАТЕВОСЯН

Преподаватель кафедры финансов Армянского государственного экономического университета,
доктор экономических наук, профессор
matevosyan.ashot@asue.am

МАНЕ МАТЕВОСЯН

Преподаватель кафедры финансов Государственного экономического университета Армении,
кандидат экономических наук
matevosyan.mane@asue.am

АНИ ГРИГОРЯН

Преподаватель кафедры финансов Государственного экономического университета Армении,
кандидат экономических наук
ani.grigoryan@asue.am

Аннотация

Исследования, связанные с долговой проблемой, всегда были и остаются в центре внимания академического мира. Долговая политика правительства представляет собой набор мер по привлечению, использованию и управлению долгом.

Было бы трудно найти страну в мире, которая не сталкивалась бы или не сталкивается с необходимостью привлечения долга. Разные страны имеют разные уровни долга и структурные особенности. Однако во многих случаях страны с низким уровнем долга иногда сталкиваются с проблемами ликвидности и платежеспособности. В некоторых случаях высокий уровень долга становится серьезной проблемой, приводящей к дефолту.

В истории известны случаи, когда страны с высоким уровнем долга не имеют проблем и способны успешно развиваться, фиксируя высокие темпы экономического роста.

Однако, принимая во внимание результаты долговой политики стран, можно сделать вывод, что уровень долга по-прежнему не дает полной картины долговой ситуации страны. С этой точки зрения важное значение имеет эффективное использование и управление долгом страны.

Анализируя существующие причинно-следственные связи между долгом и экономической безопасностью, следует отметить, что ухудшение долговой ситуации страны может оказать негативное влияние на экономическую безопасность страны, способствуя как ослаблению инвестиционной привлекательности, так и снижению доверия в международных партнёрских отношениях.

Таким образом, долговая ситуация и проблема управления Арменией становятся все более острыми с точки зрения перспектив развития экономической безопасности и сохранения собственных позиций в плане партнерских отношений на мировом рынке.

Ключевые слова и фразы: долг, долговая проблема, экономическая безопасность, экономический рост, экспорт, эндогенные факторы.

PUBLIC DEBT AS AN INDICATOR OF ECONOMIC SECURITY

ASHOT MATEVOSYAN

Armenian State University of Economics, Department of Finances
Doctor of Economics, Professor
matevosyan.ashot@asue.am

MANE MATEVOSYAN

Armenian State University of Economics, Department of Finances, Lecturer
PhD in Economics
matevosyan.mane@asue.am

ANI GRIGORYAN

Armenian State University of Economics Department of Finances, Lecturer
PhD in Economics
ani.grigoryan@asue.am

Abstract

Studies related to the debt problem have always been and remain the focus of the academic world. The government's debt policy is a set of policies for raising, using, and managing debt.

It would be difficult to find a country in the world that has not been or is not dealing with the need to raise debt. Different countries have different levels of debt and structural features.

However, in many cases, countries with low debt levels sometimes face liquidity and solvency problems. In some cases, the high level of debt becomes a serious problem, leading to default.

There are known cases in history when countries with a high level of debt do not have problems and are able to develop successfully, recording high rates of economic growth.

However, taking into account the results of the countries' debt policies, we can conclude that the debt level still does not give a complete picture of the country's debt situation. From this point of view, the effective use and management of the debt incurred by the country is important.

When analyzing the existing cause-and-effect relationships between debt and economic security, we should note that the deterioration of the country's debt situation can have a negative impact on the country's economic security, contributing to both the weakening of investment attractiveness and the decline of confidence in international partnership relations.

Thus, Armenia's debt situation and management problem become more acutely characteristic in terms of economic security development perspectives and in terms of maintaining one's own positions in terms of partnership relations in the world market.

Key words and phrases: Debt, debt problem, economic security, economic growth, export, endogenous factors.

Ներածություն

Արդի գլոբալացման պայմաններում երկրներն աչքի են ընկնում պարտքի մեծ ծավալներով: Առահասարակ պարտքային միջոցների շոշափելի կուտակումներ են արձանագրվում հատկապես ձգնաժամային իրավիճակներում, երբ տնտեսություններն աշխուժացնելու նպատակով երկները մեծ միջոցներ են ուղղում իրական հատված՝ շատ հաճախ պարտք ներգրավվելու հաշվին:

Պարտքային հիմնախնդիրը 2008 թ. ձգնաժամից սկսած համաշխարհային մարտահրավեր է դարձել՝ պետությունների համար առաջացնելով բազմաթիվ տնտեսական և քաղաքական ռիսկեր ու մարտահրավերներ: Այս ռիսկերի չեզոքացման կամ թուլացման անհրաժեշտությունը առաջին պլան է մղում պարտքի օգտագործման և կառավարման արդյունավետության բարձրացման հիմնահարցերը: Դրանք առավել քան արդիական են մեր հանրապետության համար:

ՀՀ-ն, լինելով փոքր-բաց տնտեսություն, անմիջականորեն է ընդունում համաշխարհային ֆինանսական շուկայից եկող ազդակները և տարածաշրջանային իրադարձությունների ազդեցությունները: 2008 թ. ֆինանսական ձգնաժամի ազդեցությունը ՀՀ-ի համար թեև ոչ այնքան էական էին, քանի որ ՀՀ-ում այդքան զարգացած չէր կապիտալի շուկան, իսկ 2008 թվականի ֆինանսական ձգնաժամը, գազտնիք չէ, որ սկզբ էր առել ԱՄՆ հիպոթեկային շուկայից, այդուհանդերձ այն բացահայտեց ՀՀ տնտեսության թույլ և խոցելի կողմերը, իսկ հակաձգնաժամային քաղաքականության գործիքների շարքում առաջնայինը պետական պարտքն էր:

Եվ հենց հակաձգնաժամային միջոցառումների հետևանքով պետական պարտքի բեռը ավելի քան կրկնապատկվեց և շարունակում է աճել մինչ օրս: Ներկայումս այն հասել է այնպիսի մակարդակի, որն արդեն իսկ սահմանափակում է հարկաբյուջետային քաղաքականության հնարավորությունները, իսկ համաշխարհային, տարածաշրջանային տնտեսական անկայուն և ռիսկերով լի հեռանկարների պայմաններում այսպիսի միտումների պահպանումը մեծ ռիսկեր է ստեղծում ՀՀ կառավարության համար:

Գրականության ակնարկ և տեսամեթոդաբանական հիմքեր

Պարտքի և դրա հետ կապված ինստիտուտների վերաբերյալ բազմաթիվ հիանալի մարդաբանական և սոցիոլոգիական ուսումնասիրություններ են կատարվել [1, էջ 180]:

Ըստ Բ. Ա. Հեյֆեցի [2, էջ 82-90]՝ պետական պարտքը լայն իմաստով բնութագրվում է որպես պետության և նրա կողմից լիազորված մարմնի չմարված

Ֆինանսական պարտավորություններ ռեզիդենտների և ոչ ռեզիդենտների նկատմամբ:

Վ. Մ. Ֆեդոսովը, Ս. Յա. Սուտորմինան, Վ. Մ. Օգորոդսիկը իրենց տեսակետներում նշում են, որ «պետական պարտքը ներքին պետական փոխառությունների գծով չնարված պարտքային պարտավորությունների գումարն է, ինչպես նաև՝ երկրի ֆինանսական պարտավորությունների գումարը օտարերկրյա վարկատուների նկատմամբ ժամանակի որոշակի պահի» [3, էջ 276]:

Ըստ Կ. Մակկոնելի և Ս. Բրյուի [4, էջ 365]՝ «պետական պարտքը պետության բյուջեի դրական մնացորդի և պակասուրդի մեծությունն է»:

Ա. Դոլանի և Կ. Կեմպբելի տեսակետի համաձայն՝ «պետական պարտքը նախորդ տարիների բյուջետային պակասուրդների կուտակված գումարն է» [5, էջ 402]:

Հայրենական հետազոտողներ Գ. Ե. Կիրակոսյանը, Հ. Բ. Ղուշյանը, Ի. Տ. Տիգրանյանը «Տնտեսագիտական բացատրական բառարանում» [6, էջ 342-343] պետական պարտքը մեկնաբանում են որպես երկրի կառավարության պարտքի ընդհանուր չափն արժեթղթերի տերերին, որը հավասար է անցյալում բյուջետային պակասուրդի գումարին՝ հանած բյուջետային ավելցուկը:

Մեկ այլ մոտեցմամբ՝ սահմանվում է, որ «պետական պարտքը պետության ներքին և արտաքին պարտավորության մեծությունն է իր պարտատերերին» [7, էջ 194]:

Հայ հետազոտողների [8, էջ 117] համատեղ տեսակետի համաձայն՝ պետական պարտքը ֆինանսական հարաբերությունների արդյունք է, երբ ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցները, մասնավոր հատվածից կամ արտասահմանից փոխառելու արդյունքում, տեղափոխվում են պետական բյուջե:

Սկզբունքորեն կարելի է համաձայնել պետական պարտքի վերոնշյալ սահմանումների հետ, որոնք գրեթե նույն իմաստն ունեն: Միննույն ժամանակ դրանք շեշտադրում են երկու հանգամանք՝ պետական պարտքի ձևավորման կառուցակարգը և պետական պարտքի ձևակերպումը: Կարելի է եզրակացնել, որ մասնագիտական գրականության մեջ ներկայացվող սահմանումներն իրենց փիլիսոփայական ընկալումներով հանդերձ բավականաչափ ամբողջական չեն և կարող են լրացվել՝ հաշվի առնելով պետական պարտքի ձևավորման առանձնահատկություններն ու տնտեսության վրա ունեցած ազդեցությունների տարաբնույթ լինելը:¹⁷

Մեր կարծիքով՝ պետական պարտքը ֆինանսական միջոցների նպատակային օգտագործման համար, որոշակի ժամկետով և պայմաններով ոչ ռեզիդենտների հանդեպ ստանձնած պարտավորությունների հանրագումարն է, իսկ պարտքի կառավարումը սահմանափակ բյուջետային ռեսուրսների պայմաններում ֆինանսատնտեսական գործունեության համահարթ իրականացման նպատակով ռեզիդենտների և ոչ ռեզիդենտների կողմից ժամանակավորապես ներգրավված փոխառու միջոցների նպատակային օգտագործման և ապահովված արդյունքայնության չափելիությանը միտված քաղաքականության իրագործումն է:

Վերջին ֆինանսատնտեսական ձգնաժամի ընթացքում տնտեսությունն աշխուժացնելու նպատակով հատկապես զարգացած երկրները ստիպված եղան վարելու աննախադեպ խթանող տնտեսական քաղաքականություն, որի արդյունքում, օրինակ՝ ԱՄՆ-ում և Եվրամիության շատ երկրներում, պետական պարտքը հատեց ՀՆԱ-ի 100%-ի շեմը:

Կան երկրներ, որոնք հետևել են և կշարունակեն հետևել խելամիտ գործողությունների ընթացքին և այդպիսով կարողանում են պետական պարտքը պահել ՀՆԱ-ի համեմատ համեմատաբար ցածր կամ ընդհանուր առմամբ կայուն վիճակում: Միննույն ժամանակ կան բավականին շատ երկրներ, որոնք մի շարք

17 Տես՝ նույն տեղում:

պատճառներով չեն կարողացել զսպել պետական պարտքի աճը ՀՆԱ-ի համեմատ [9, էջ 3]:

Վերլուծություն և ստացված արդյունքներ

Հայաստանի պետական պարտքի բեռն ունեցել է 4 փուլային զարգացումներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուղեկցվել է տարբեր տնտեսական զարգացումներով: Պատմականորեն պետական պարտքի բեռի նվազման ամենանշանակալի գործոնը եղել է տնտեսական աճը: Այս զարգացումներն ընդգծում են, որ պարտքային քաղաքականությունն իրականացնելիս անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել պետական պարտքի արդյունավետության և տնտեսության վրա ազդեցության հիմնախնդիրներին: Միաժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել վերջին տարիներին մասնավոր հատվածի պարտքի բեռի աճի գործոնը և դրանից բխող արդեն իսկ նշված ռիսկերն ու մարտահրավերները:

Գաղտնիք չէ, որ ՀՀ-ն մեծ կախվածություն ունի արտաքին վարկատուներից, պետական պարտքի պորտֆելը խոցելի է հատկապես ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ դրամի փոխարժեքի տատանումների նկատմամբ, պետական պարտքի կառուցվածքում գերիշխում են ֆիքսված տոկոսադրույքով երկարաժամկետ արտոնյալ վարկերը, ներքին պարտքի շուկան սահմանափակ է ինչպես իր ծավալներով, այնպես էլ՝ ներդրողների կառուցվածքով:

Պետական պարտքի կայունության վերլուծության արդյունքները փաստում են, որ վճարունակության տեսանկյունից Հայաստանի պետական պարտքը միջին ռիսկայնություն ունի տնտեսական աճի շոկերի դեպքում և ցածր ռիսկայնություն՝ մնացած շոկերի դեպքում: Իրացվելիության տեսանկյունից պետական պարտքը ցածր ռիսկային է բոլոր շոկերի դեպքում: Ամենամեծ ռիսկայնությունը պարտքի պորտֆելի դեպքում է **[10, էջ 18]:**

2005 թվականից մինչև այսօր Հայաստանի պետական պարտքը 9 անգամ աճել է: 2008 թ-ի համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը մեծ ազդեցություն ունեցավ նաև Հայաստանի վրա: Բյուջեի դեֆիցիտը փակելու համար ներգրավվեց խոշոր ծավալի պարտք, որը մեկ տարում կրկնապատկվեց:

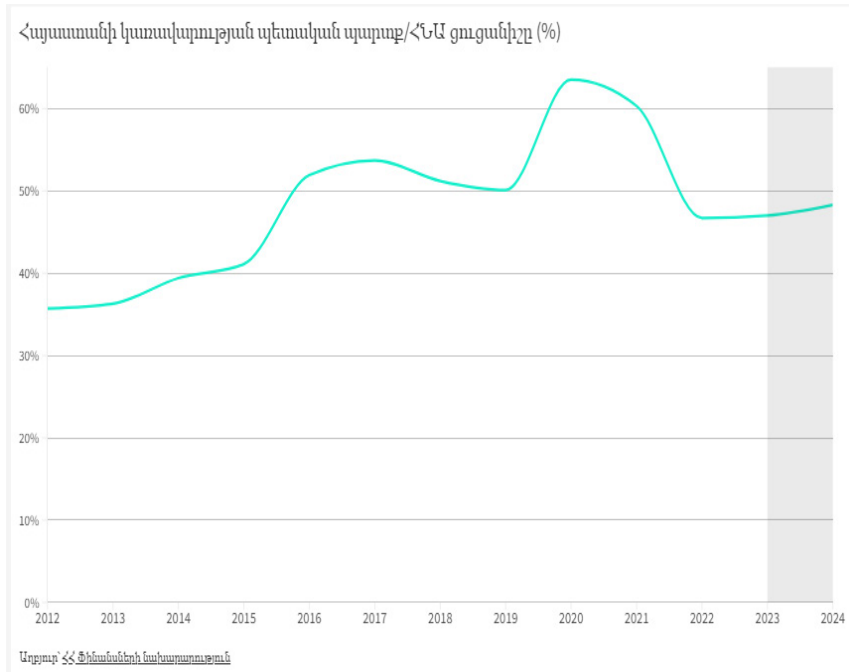
Հաջորդ տարիներին պարտքը շարունակեց ավելանալ: Հատկապես տնտեսական ոչ բարենպաստ տարիներին՝ 2015-2016 թթ., պատերազմի և համավարակի տարիներին՝ 2020-2021 թթ., պետությունը ավելի շատ հույս դրեց պարտքի վրա:

Արդյունքում, 2005-ից սկսած մինչև այսօր, Հայաստանի պետական պարտքն աճել է 9 անգամ: Այս տարվա նոյեմբերի վերջի դրությամբ՝ Հայաստանի ամբողջ պետական պարտքը կազմել է 11.2 մլրդ ԱՄՆ դոլար:

Հայաստանի պետական պարտքի փոքր բաժինը Կենտրոնական բանկին է՝ մոտ 5%-ը, մնացածը Կառավարության պարտքն է: Նշված օրենքը վերաբերում է Կառավարության պարտքին:

2022 թ-ի տարեկան տվյալներով՝ Կառավարության պարտք/ՀՆԱ ցուցանիշը կազմել է 46.7%, իսկ 2023 թ-ին, ըստ Ֆինանսների նախարարության կանխատեսումների, այն կլինի 47%, 2024 թ-ին՝ 48.3%:

Այսինքն՝ այսօրվա դրությամբ Կառավարության պարտքը վտանգավոր շեմում չէ:

Գծապատկեր 1. Հայաստանի կառավարության պետական պարտք/ՀՆԱ ցուցանիշը (%) [11, ՀՀ Ֆինանսների նախարարություն www.minfin.am]:

Համավարակով և պատերազմով պայմանավորված՝ 2020 թ-ին երկրի տնտեսությունը թուլացել է, համախառն ներքին արդյունքը կրճատվել է, պետական պարտքը՝ աճել, ինչի արդյունքում պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը անցել է 60%-ի շեմը: Նշված տարում այն ամենաբարձրն է եղել:

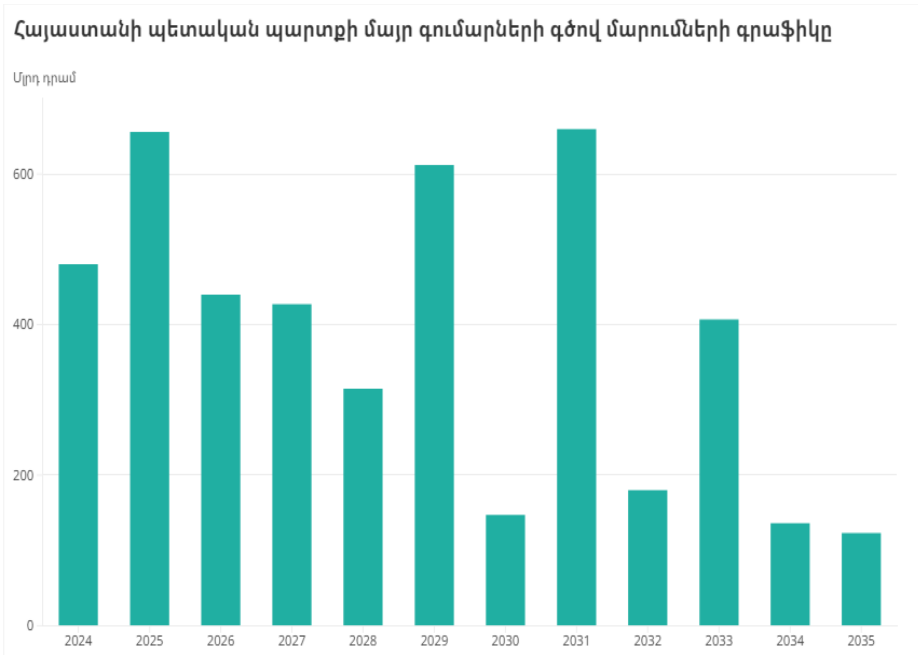
Վերջին երկու տարիներին Հայաստանում՝ հիմնականում արտաքին գործոններով պայմանավորված, տնտեսական երկնիշ աճեր են գրանցվում: Դա նպաստել է, որ Կառավարության պարտք/ՀՆԱ ցուցանիշը նվազի:

Այսպիսով՝ ծանրացած պետական պարտքի միայն տոկոսավճարներին Հայաստանն ուղղելու է իր այս տարվա բյուջեի մոտ 11%-ը:

Միայն 2024 թ-ին, ըստ պետական պարտքի մարման գրաֆիկի՝ պետական պարտքի մայր գումարների մարման և տոկոսավճարների համար կպահանջվի 803 մլրդ դրամ, որից 480 մլրդ դրամը՝ մայր գումարների գծով, 323 մլրդ դրամը, ինչպես նշվեց վերևում՝ տոկոսավճարների: Սրանք ներառում են և՛ ներքին, և՛ արտաքին պարտքի գծով վճարումները:

Այսօրվա փոխարժեքով՝ 803 մլրդ դրամը կազմում է շուրջ 2 մլրդ դոլար:

Պարտքի մարման համար ավելի ծանր են լինելու 2025, 2029, 2031 թվականները: Հատկապես այդ տարիներին մայր գումարների խոշոր մարումներ են սպասվում:

Գծապատկեր 2. Հայաստանի պետական պարտքի մայր գումարների գծով մարումների գրաֆիկը [12, 2024թ.]

ՀՀ կառավարության կողմից 2016–2018 թվականներին իրականացրող հարկաբյուջետային քաղաքականությունները եղել են զսպող՝ ուշադրության կենտրոնում պահելով ՀՀ կառավարության պարտքի կայունության ապահովումը, միևնույն ժամանակ որպես թիրախ էր ընտրել նպաստել տնտեսական աճի վերականգնմանը և մակրոտնտեսական կայունության ապահովմանը:

2020 թ-ին հարկաբյուջետային քաղաքականությունը եղել է խթանող համավարակով առաջացած տնտեսական ցնցմանը հակազդելու համար: 2021 թ-ից հետո հարկաբյուջետային քաղաքականությունը ունեցել է չեզոք ուղղվածություն՝ միաժամանակ խթանելով երկարաժամկետ տնտեսական աճը պետական ներդրումների մասնաբաժնի մեծացման միջոցով [13, էջ 12]:

ՀՀ կառավարության պարտքի կառավարման հիմնական ռիսկերը կառավարելիության շրջանակներում պահելու և հատկապես բարձր փոխարժեքի ռիսկը նվազեցնելու նպատակով որպես ռազմավարական նպատակադրում դիտարկվում է ներքին պետական պարտքի շուկայի զարգացումը և կառավարության պարտքի մեջ ՀՀ դրամով ներգրավված պարտքի կշռի ավելացումը:¹⁸

«COVID-19» համավարակի հետևանքով համաշխարհային տնտեսությունը մեծ կորուստներ ունեցավ՝ նվազելով 3.3%-ով, իսկ մեր հիմնական գործընկեր Ռուսաստանում նվազումը կազմեց 3.1%: 2020 թվականը Հայաստանի համար բացասական էր կապված Արցախյան երկրորդ պատերազմի ծանր հետևանքներով, որի արդյունքում ՀՀ տնտեսությունն անկում ապրեց 7.4%-ով: Այդուհանդերձ, 2021 թվականից ՀՀ տնտեսական խորն անկման վերքերը փոքրիշատե սկսեցին սպիանալ: ՀՀ տնտեսության աշխուժացումն տեմպերը շարունակվել են նաև 2022 թվականին: Հատկանշական է, որ 2021 թվականին արձանագրված 5.7% տնտեսական աճը դեռևս բավարար ցուցանիշ չէր 2020 թվականի 7.4% տնտեսական անկման

¹⁸ Տես նույն տեղում՝ էջ 21:

բացասական ազդեցությունները հաղթահարելու համար **[14, ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե www.armstat.am]**:

Այդուհանդերձ, 2022 թվականին ՀՀ-ն արձանագրեց որոշակի տնտեսական հաջողություններ՝ մեծապես պայմանավորված «ռուսական գործոնով», որն, իհարկե, բախտորոշ եղավ ՀՀ երկնիշ տնտեսական աճի ապահովման համար: Այս տեսանկյունից կարող ենք ընդգծել, որ միայն 2022 թվականի առաջին կիսամյակում ՀՀ տնտեսական աճը նախորդ տարվա նույն ժամանակաշրջանի նկատմամբ աճել է 11%-ով, ընդ որում, ռեկորդային վերելքն արձանագրվել է հունիս ամսին: Բնականաբար, ՀՀ տնտեսական վերելքին նպաստել են բազմաթիվ գործոններ, մասնավորապես.

1. Տրանսֆերտների աննախադեպ ներհոսքն ու Հայաստան ժամանած ռուսաստանցիները զարկ են տվել տնտեսական աճին:

2. Շահույթը եռապատկած բանկերը: Երբ ռուս-ուկրաինական պատերազմից հետո ռուսաստանցիների հոսքը Հայաստան ավելացավ, բանկերը սկսեցին մեկը մյուսի հետևից բարձրացնել իրենց ծառայությունների գները, օրինակ՝ դրամական փոխանցումների և գումարների կանխիկացման ծառայությունների համար:

3. Աշխուժացած ռեստորաններն ու հյուրանոցները, առևտրի ոլորտն ու մյուս ծառայությունները զարկ են տվել տնտեսական աճին: 2022 թ-ի առաջին կիսամյակում Հայաստան ժամանած զբոսաշրջիկների 43%-ը Ռուսաստանից է: 30.3% աճ է գրանցվել տեղեկատվության և կապի ոլորտում: Առահասարակ, ծառայությունների գրեթե բոլոր ոլորտներում 2022 թվականին աճ է նկատվում:

3. Ակտիվացել է նաև շինարարությունը (շինարարությունը աճին նպաստել է 1.41 տոկոսային կետով) **[15]:**

Այսպես՝ 2022 թվականի առաջին կիսամյակում արտասահմանից Հայաստան է ժամանել 588 731 զբոսաշրջիկ: 2021 թվականի նույն կիսամյակի համեմատ այս թիվը 2.4 անգամ աճել է: Արդյունքում 2022 թվականի տարեվերջին արձանագրված տնտեսական աճի շարժիչ ուժ կարող ենք համարել դեպի ՀՀ Ռ-Դ զբոսաշրջիկների դրամական միջոցների ռեկորդային ներհոսքը:

Թեև «ռուսական գործոնը» ժամանակավոր տնտեսական դրական արդյունքներ է ապահովում, այնուամենայնիվ, շոշափելի են որոշակի ռիսկեր: Եթե Ռուսաստանում իրավիճակը կայունանա, և Հայաստան տեղափոխված ռուսաստանցիները վերադառնան հայրենիք, Հայաստանի տնտեսությունը զգալի կտուժի: Այլ խոսքով՝ աճի հիմքերը երկարաժամկետ չեն **[15, էջ 53]:**

ՀՀ տնտեսության արտահանման կտրուկ աճը հիմնականում պայմանավորված է արտածին գործոնների ազդեցությամբ և պարունակում է էական ռիսկեր: 2022 թվականին ՀՀ տնտեսության արտահանման կազմում որոշ ապրանքախմբերի գծով նշանակալի աճ է արձանագրվել թե՛ արտահանման և թե՛ ներմուծման կառուցվածքում: Արտահանման ծավալների զգալի աճ գրանցած ապրանքների մի մասի արտադրությունը Հայաստանում ընդհանրապես բացակայում է, իսկ որոշների արտադրության ծավալները էապես գիջում են դրանց արտահանման ծավալներին: Այս հանգամանքները, ըստ էության, հիմք են տալիս եզրահանգելու, որ 2022-ի արտահանման կազմում զգալի մաս է կազմել վերարտահանումը: Ընդ որում, վիճակագրական տվյալների վերլուծությունը վկայում է, որ 2022 թվականին վերարտահանումն առավելապես պայմանավորված է ռուսուկրաինական հակամարտության հետևանքներով, մասնավորապես՝ Ռուսաստանի դեմ կիրառվող պատժամիջոցներով: 2022թ. ՀՀ տնտեսության արտահանման առնվազն 24.8%-ը (շուրջ 1.3 մլրդ ԱՄՆ դոլար) կազմում է վերարտահանումը, առանց որի արտահանման աճի տեմպը ավելի քան 2 անգամ ավելի ցածր կլիներ: Ավելին, վերարտահանումը էական նպաստում է ունեցել նաև տնտեսական աճին՝ ապահովելով 12.6% տնտեսական աճի շուրջ 2.6 տոկոսային կետը: Ընդ որում՝ 2022 թվականին կտրուկ աճել է արտահանման առումով առաջատար առևտրային գործընկեր Ռ-Դ արտահանման տեսակարար կշիռը՝ ՀՀ-ից դեպի Ռուսաստան արտահանման պահանջարկի ավելացման

արդյունքում, ինչը, բնականաբար, հանգեցրել է արտահանման դիվերսիֆիկացիայի նվազման՝ ավելացնելով ՌԴ շուկայից հայաստանյան արտահանողների կախվածության ռիսկերը:

ՀՀ դրամը 2022-ի ընթացքում ոչ միայն չի արժեզրկվել, այլ ընդհակառակը՝ էապես արժևորվել է բոլոր գործընկեր երկրների արժույթների նկատմամբ (ՌԴ ռուբլու նկատմամբ՝ 5.5%-ով, եվրոյի նկատմամբ՝ 29.4%-ով, ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ՝ 15.6%-ով):

ՀՀ տնտեսության արտահանման կտրուկ անը հիմնականում պայմանավորված է արտածին գործոնների ազդեցությամբ և պարունակում է էական ռիսկեր: 2022 թվականին ՀՀ տնտեսության արտահանման կազմում որոշ ապրանքախմբերի գծով նշանակալի ան է արձանագրվել թե՛ արտահանման և թե՛ ներմուծման կառուցվածքում: Արտահանման ծավալների զգալի ան գրանցած ապրանքների մի մասի արտադրությունը Հայաստանում ընդհանրապես բացակայում է, իսկ որոշների արտադրության ծավալները էապես զիջում են դրանց արտահանման ծավալներին: Այս հանգամանքները, ըստ էության, հիմք են տալիս եզրահանգելու, որ 2022-ի արտահանման կազմում զգալի մաս է կազմել վերարտահանումը: Ընդ որում, վիճակագրական տվյալների վերլուծությունը վկայում է, որ 2022 թվականին վերարտահանումն առավելապես պայմանավորված է ռուսուկրաինական հակամարտության հետևանքներով, մասնավորապես՝ Ռուսաստանի դեմ կիրառվող պատժամիջոցներով: 2022թ. ՀՀ տնտեսության արտահանման առնվազն 24.8%-ը (շուրջ 1.3 մլրդ ԱՄՆ դոլար) կազմում է վերարտահանումը, առանց որի արտահանման աճի տեմպը ավելի քան 2 անգամ ավելի ցածր կլիներ: Ավելին, վերարտահանումը էական նպաստում է ունեցել նաև տնտեսական աճին՝ ապահովելով 12.6% տնտեսական աճի շուրջ 2.6 տոկոսային կետը [16, էջ 18]: Ընդ որում՝ 2022 թվականին կտրուկ անել է արտահանման առումով առաջատար առևտրային գործընկեր ՌԴ արտահանման տեսակարար կշիռը՝ ՀՀ-ից դեպի Ռուսաստան արտահանման պահանջարկի ավելացման արդյունքում, ինչը, բնականաբար, հանգեցրել է արտահանման դիվերսիֆիկացիայի նվազման՝ ավելացնելով ՌԴ շուկայից հայաստանյան արտահանողների կախվածության ռիսկերը:

Եզրակացություն

Պետական պարտքի կառավարումը պարտքի կառավարման ռազմավարության մշակման, հաստատման և իրականացման գործընթաց է, որի նպատակն է միջնաժամկետում և երկարաժամկետում բարձրացնել անհրաժեշտ ֆինանսավորման մակարդակը նվազագույն ծախսերով, որը համահունչ է ռիսկի խելամիտ մակարդակին:

Ներկայումս տնտեսագիտական աշխարհում և քաղաքական գործիչների շրջանում հստակ կոնսենսուս է ձևավորվել, որ պետության պարտքային քաղաքականությունը և, մասնավորապես, նրա առանցքային օղակներից մեկը՝ պարտքի կառավարումը պետք է դիտարկել որպես մակրոտնտեսական քաղաքականության առանձին ուղղություն, որն ունի իր հստակ ձևակերպված նպատակները և այդ նպատակներին հասնելու գործիքները:

Պարտքի կառավարումն առանձին դիտարկելու կարևորությունը պայմանավորված է մյուս երկու մակրոտնտեսական՝ հարկաբյուջետային և դրամավարկային քաղաքականություններին հակակշիռ ձևավորելու անհրաժեշտությամբ:

Հոդվածում կատարված ուսումնասիրության արդյունքներից կարող ենք հանգել այն եզրակացությանը, որ Հայաստանի տնտեսության վրա պետական պարտքի ազդեցությունը և դրա արդյունավետությունը բացահայտելու նպատակով անհրաժեշտ է գնահատել ըստ տնտեսության ոլորտների պետական պարտքի բեռի բաշխվածության կարևորությունը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Douglas, A., X. (2015). “The philosophy of debt. London: Routledge”. <https://doi.org/10.-4324/9781315681009>. Retrieved October 10, 2022, p. 180, from <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315681009/philosophy-debt-alexander-douglas>
2. Хейфец, Б., А. (2015). “Государственный долг, Большая российская энциклопедия”, с. 82–90, <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnie-zaumy-i-dolgi-tsarskoy-rossii-istoriya-i-sovremennaya-situatsiya>
3. Федоов В.М., Буряк Л.Д., Бутаков Д.Д. и др., под ред. Федосова В.М., Огородника С.Я. и Суторминой В.Н. – К.: (1991) Лыбидь, Государственные финансы Учеб. Пособие для студентов экон.вузов и фак./с. 276 ISBN 5-11-001607-0 https://-kneu.edu.ua/ua/science_kneu/%20scientific_schools/spf/spf_praci/spf_prazi/gosfin/
4. Макконнелл, К. Р., (1992). Экономикс: Принципы, пробл. и политика: В 2 т. Т. 1 / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. М.: Республика, с. 365
5. Долан, Э. Дж., (1994). Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Э. Дж. Долан, К. Д. Кэмпбелл, Р. Дж. Кэмпбелл, пер. с англ. В. В. Лукашевич и др. СПб.: Санкт-Петербург оркестр, с. 402.
6. Կիրակոսյան Գ. Ե., Ղուշյան Հ. Բ., Տիգրանյան Ի. Տ., «Տնտեսագիտական բացատրական բառարան», Երևան, Տնտեսագետ, 1999, էջեր 342-343:
7. Аветисян, И., А. (2001). “Основы финансового менеджмента на макроуровне (вопросы теории и методологии)”. Вологда, с. 194, <https://cyberleninka.ru/article/n/byudzhetnyy-menedzhment-suschnost-istoriya-i-problemy-sovershenstvovaniya-v-sovremennoy-rossii/viewer>
8. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Բ., ԱՎԱԳՅԱՆ Գ., ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ն. «ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ՎՐԱ ՊԱՐՏՔԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԷՄՊԻՐԻԿ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒՄ», ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ 1/2021, էջ 117, հասանելի է հետևյալ հղումով՝ <https://paara.am/wp-content/uploads/2012/06/qnarik-vardanyan-gayane-avagyan.pdf> վերջին մուտքի ամսաթիվ՝ 08/02/2023 թ.
9. Larch, M. (2022). “The (un) sustainability of public debt: The elusive reality of an intuitive concept”. P. 3, from https://www.coleurope.eu/sites/default/files/research-paper/BEERpaper_41%20Larch%205%20April.pdf
10. ՀԱԿՈՒԹՅԱՆ Է. «ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՔԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ՎՐԱ (ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ՀԱՐՑԵՐ)», Ը.00.01. – Ընդհանուր տնտեսագիտություն մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության ՄԵՂՄԱԳԻՐ, ԵՐԵՎԱՆ 2016, էջ 18 http://councils.y-su.am/pdf_files/015/2016/015-Eduard_Hakobyan.pdf
11. ՀՀ Ֆինանսների նախարարություն
12. «Հայաստանի պարտքի իմ ու քո բեռը. Ինչքան և ինչպես ենք վճարելու 2024 թվականին» <https://mediafactory.am/our-products/public-debt-armenia> վերջին մուտքի ամսաթիվ՝ 10/04/2024 թ.
13. «ՀՀ Կառավարության պարտքի կառավարման 2021–2023 թվականների ռազմավարական ծրագիր», էջ 12, հասանելի է հետևյալ հղումով՝ https://minfin.am/hy/page/partqi_razmavarutyun/ վերջին մուտքի ամսաթիվ՝ 23/01/2024 թ.
14. ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե www.armstat.am
15. Հերզայան, Ս., «Երկրորդ եռամսյակում 13% տնտեսական աճ է գրանցվել, որն ապահովել են հիմնականում առևտուրն ու ծառայությունները», հասանելի է հետևյալ հղումով՝ <https://hetq.am/hy/article/147571> վերջին մուտքի ամսաթիվ՝ 10/01/2024 թ.
16. Գրիգորյան Ա., «ՀՀ արտաքին պետական պարտքի կառավարման բարելավման ուղիները» Ը.00.03.– «Ֆինանսներ, հաշվապահական հաշվառում» մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, ԵՐԵՎԱՆ 2023 թ. էջ 53
17. Լույս հիմնադրամ, «ՀՀ տնտեսության արտահանման կտրուկ աճը՝ պայմանավորված արտածին գործոննորով», Երևան, 03 օգոստոս 2023 թ., էջ 18, հասանելի է հետևյալ հղումով՝ <https://www.luys.am/img/artpic/small/ef82df9d4cf984aa23d404-%D5%80%D5%80%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%A1%D5%B0%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%A82022%D5%A9.pdf>

ASSESSMENT OF FINTECH DEVELOPMENT ACCORDING TO INDIVIDUAL SECTOR DIRECTIONS

GRIGOR GRIGORYAN

Armenian State University of Economics
Faculty of Finance, Department of Banking and Insurance, PhD student
Senior QA Engineer at Fastbank (Yerevan, Armenia)
grigrig1997@gmail.com

Abstract

The development of financial technologies has led to the gradual implementation of services in financial systems through digital channels. This contributes to the development of related sectors and the growth of fintech volumes, penetrating other sectors as well. As a result of our study, it became clear that no such comprehensive indicator can characterize the development of fintech according to individual directions.

In our opinion, the previously existing evaluations of fintech development have lost their validity over time because, to give an assessment, it is already necessary to consider the indicators of related fields. Therefore, this work will try to bring out new models that best characterise individual fintech areas.

Keywords and phrases: fintech, fintech development score, digital services.

ОЦЕНКА РАЗВИТИЯ ФИНТЕХ ПО ОТДЕЛЬНЫМ ОТРАСЛЕВЫМ НАПРАВЛЕНИЯМ

ГРИГОР ГРИГОРЯН

Старший инженер по контролю качества программного обеспечения в Фаст Банк,
Аспирант АГЭУ, кафедра банковского дела и страхования (Ереван, РА)
grigrig1997@gmail.com

Аннотация

Развитие финансовых технологий привело к тому, что предоставление услуг в финансовых системах постепенно осуществляется через цифровые каналы. Все это способствует развитию смежных секторов и росту объемов финтеха, проникая и в другие отрасли. В результате нашего исследования стало ясно, что не существует такого комплексного показателя, который мог бы охарактеризовать развитие финтеха по отдельным направлениям.

На наш взгляд, существовавшие ранее оценки развития финтеха со временем утратили свою актуальность, поскольку для того, чтобы дать оценку, уже необходимо учитывать показатели смежных сфер. Поэтому в данной работе мы постараемся вывести новые модели, которые лучше всего характеризуют отдельные направления финтеха.

Ключевые слова и фразы: финтех, рейтинг развития финтеха, цифровые услуги.

ՖԻՆՏԵԽԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ՝ ԸՍՏ ԱՌԱՆՁԻՆ ՈԼՈՐՏԱՅԻՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

SS Որակի ապահովման գլխավոր մասնագետ, Ֆասթ Բանկ ՓԲԸ
ՀՊՏՀ, Ֆինանսական ֆակուլտետ, Բանկային գործի և
ապահովագրության ամբիոնի ասպիրատնատ (Երևան, ՀՀ)
grigrig1997@gmail.com

Համառոտագիր

Ֆինանսական տեխնոլոգիաների զարգացումը հանգեցրել է նրան, որ ֆինանսական համակարգերում ծառայությունների մատուցումն աստիճանաբար իրականացվում է թվային ուղիներով: Այդ ամենը նպաստում է հարակից ոլորտների զարգացմանն ու ֆինտեխ ծավալների աճին՝ ներթափանցելով նաև այլ ոլորտներ: Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզ է դարձել, որ չկա այնպիսի համընդհանուր ցուցանիշ, որը կարող է բնութագրել ֆինտեխի զարգացումն ըստ առանձին ուղղությունների:

Մեր կարծիքով՝ ֆինտեխ զարգացման՝ նախկինում եղած գնահատականները ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց կիրառությունը և ճշգրտությունը, քանի որ գնահատական տալու համար արդեն անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև հարակից ոլորտների ցուցանիշները: Հետևաբար, այս աշխատանքում մենք կփորձենք դուրս բերել նոր ձևաչափեր, որոնք լավագույնս կբնութագրեն ֆինտեխի առանձին ոլորտները:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ֆինտեխ, ֆինտեխ զարգացման միավոր, թվային ծառայություններ:

Introduction

It is really difficult to find evaluations regarding Fintech both in international practice and the RA because very few analyses have been done in that direction. Of course, some authors have tried to give evaluations regarding the measurement of Fintech, but it is unclear because the experiments were done with examples from private countries. As for the RA, as a result of our studies, it has become clear that there have been no evaluations by scientific researchers' studies, works, international and local organizations, and there are no evaluations regarding fintech measurement and development as prerequisites affecting it.

Therefore, in the context of the development of financial technologies, it is necessary to understand to what extent the prerequisites of its development affect the coefficient of the general index and how significant they are. To find out all that, we carried out a comprehensive analysis. We collected as a base dozens of indicators regarding economic, financial, population development, state administration, and several directions for 59 countries.

To carry out the analysis, we used the IBM SPSS Statistics program, which we used to perform regression analyses with several variables. As a target (Y) variable, we took fintech scores (Fintech Score) for the countries presented in "The Global Fintech Index 2020" report, which is available in Appendix 1.

The above-mentioned fintech assessment is based mainly on the degree of development of prerequisites characterizing the fintech ecosystem, such as the number of major cities in the top 100, the number of incubation programs, fintech companies

operating in the country, fintech associations, industry conferences, the number of fintech transactions, legislative regulations, etc.

The mentioned sectoral characteristics, of course, contain quite valid information about the development of the fintech sector in the country. However, over time, Fintech has expanded and is already connected with many related sectors, which were not considered when calculating the mentioned index. Therefore, we will perform analyses using the 26 statistical characteristics we have identified and find out what other sectoral preconditions affect the development of Fintech.

The first model, which uses the main input variables to relate to the development of the technology sector, namely ICT goods imports, exports, and research expenditures, will look like the one below. The dependent variable is the Fintech Score, and the independent variables are ICT goods exports, ICT goods imports, and Research and Development expenditures.

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	412.938	3	137.646	11.089	<.001 ^b
	Residual	670.269	54	12.412		
	Total	1083.207	57			

a. Dependent Variable: Y-Fintech Score

b. Predictors: (Constant), X25-Research and development expenditure (% of GDP), X24-ICT goods imports (% total goods imports), X23-ICT goods exports (% of total goods exports)

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	5.229	1.169		4.472	<.001
	X23-ICT goods exports (% of total goods exports)	-.203	.093	-.457	-2.198	.032
	X24-ICT goods imports (% total goods imports)	.441	.152	.599	2.897	.005
	X25-Research and development expenditure (% of GDP)	1.835	.389	.516	4.713	<.001

a. Dependent Variable: Y-Fintech Score

Table 1. Regression analysis by specified variables

As Table 1 shows, the significance coefficients of all variables are less than 0.1, which indicates that all variables in the mentioned model influence the formation of the coefficient of the dependent variable.

As a result, we will have the following model composed of the above 3 variables, which will allow us to understand the effect of each factor:

$$Y = 5.229 - 0.203 * X23 + 0.441 * X24 + 1.835 * X25;$$

Here, we can notice that the X23 (ICT goods exports (% of total goods exports)) coefficient is negative. The impact of this factor on fintech development needs additional analysis, research and interpretation. At the same time, it is clear from the standardized coefficients that variable X24 has the most significant influence on variable Y among these variables.

In the case of the model mentioned for the Republic of Armenia, we will have the appearance and result shown below:

$$YARM = 5.229 - 0.203 * 0.51 + 0.441 * 5.08 + 1.835 * 0.21 = 7.75:$$

As we can see from the information presented in Appendix 3, RA ranks 53rd among the 59 countries represented by this indicator. Israel occupies the first position with 17.11 points, and the Philippines occupies the last position with 5.27 points.

To understand the impact of investments on the fintech index, we conducted another regression analysis, where the input variables were VC Investments and Software Spending. Observing their influence in the countries we have, we got the following results below:

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.797 ^a	.635	.622	2.6815

a. Predictors: (Constant), X10-Software spending, % GDP, X7-VC Investments

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	687.722	2	343.861	47.821	<.001 ^b
	Residual	395.484	55	7.191		
	Total	1083.207	57			

a. Dependent Variable: Y-Fintech Score

b. Predictors: (Constant), X10-Software spending, % GDP, X7-VC Investments

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	5.032	.721		6.976	<.001
	X7-VC Investments	.125	.017	.606	7.279	<.001
	X10-Software spending, % GDP	7.434	1.515	.408	4.908	<.001

a. Dependent Variable: Y-Fintech Score

Table 2. Regression analysis by specified variables

In Table 2 we notice that the R indicator is 0.797, proving a strong correlation between the variables. Meanwhile, the significance is less than 0.001, which also characterizes the high correlation of the variables of the model.

If we connect all this with the development of the fintech investment direction, we can say that the expenses and investments made in the direction of the development of crowdfunding platforms in the RA will contribute to the increase of the fintech index. As a result, we will have the following model:

$$Y = 5.032 + 0.125 * X7 + 7.434 * X10:$$

Extending this model to the other countries we have, we will have the classification presented in Appendix 4, where RA ranks 55th among 59 countries. If we pay attention to the results of standardized coefficients, we will notice that venture investments have a more significant influence on the coefficient size than program expenses.

The above models were derived by accepting the Fintech Score indicator as a target variable. In another article of ours, "Fintech Development Degree in the RA Banking System: Opportunities and Challenges," we also accept the FDS (Fintech Development Score) as a target variable. This allows us to give a more comprehensive and sectoral assessment of fintech development in RA and other countries. Appendix 2 shows the FDS estimates calculated using the model we obtained.

Now, let's try to find what kind of results the variables characterizing different directions of fintech development can provide, taking the coefficients we obtained as a target variable. By performing various experiments of linear regression analysis, we obtained the following model consisting of certain general economic indicators that depend on the variables X7, X14, X22, and X25.

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.954 ^a	.910	.903	.31073255

a. Predictors: (Constant), X22-Human capital index (HCI), X21-GDP (current US\$), X7-VC Investments, X14-Regulatory Quality: Percentile Rank

ANOVA ^a						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	52.786	4	13.197	136.674	<.001 ^b
	Residual	5.214	54	.097		
	Total	58.000	58			

a. Dependent Variable: REGR factor score 1 for analysis 1

b. Predictors: (Constant), X22-Human capital index (HCI), X21-GDP (current US\$), X7-VC Investments, X14-Regulatory Quality: Percentile Rank

		Coefficients ^a				
Model B		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		Std. Error	Beta			
1	(Constant)	-4.626	.272		-17.021	<.001
	X ⁷ -VC Investments	.005	.002	.105	2.068	.043
	X ¹⁴ -Regulatory Quality: Percentile Rank	.011	.003	.275	3.587	<.001
	X ²¹ -GDP (current US\$)	.006	.003	.095	2.203	.032
	X ²² -Human capital index (HCI)	.055	.006	.646	9.081	<.001

a. Dependent Variable: REGR factor score 1 for analysis 1

Table 3. Regression analysis by specified variables

As we can see in Table 3 variables X⁷, X¹⁴, X²² and X²⁵ are significant. It is noteworthy that when calculating GDP per capita in this model, it is not significant, but when calculating this model using total GDP, it is significant.

		Coefficients ^a				
Model B		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		Std. Error	Beta			
1	(Constant)	-4.606	.316		-14.566	<.001
	X ⁷ -VC Investments	.006	.002	.137	2.611	.012
	X ¹⁴ -Regulatory Quality: Percentile Rank	.010	.003	.245	2.938	.005
	X ²² -Human capital index (HCI)	.056	.007	.655	8.463	<.001
	X ²⁶ -GDP per capita (current US\$)	3.936E-7	.000	.011	.151	.880

a. Dependent Variable: REGR factor score 1 for analysis 1

Table 4. Regression analysis by specified variables

From this, we can conclude that the volume of GDP per capita is not more important for the development of Fintech than the volume of GDP of the entire country.

At the same time, the Human Capital Index indicator is also very important, which, as we can see above, has the greatest influence among the calculation elements of the model.

$$FDSECONOMIC = -4.626 + 0.05 * X^7 + 0.11 * X^{14} + 0.06 * X^{21} + 0.55 * X^{22}:$$

The variables of this model mainly characterize economic development indicators. Therefore, it is appropriate to use this model to evaluate the country's Fintech through economic indicators.

According to the results of this model, RA ranks 47th with 33.05 points. Singapore, which occupies the first position, has 59.32 points, and Nigeria, which is in the last position, has 17.11 points. As a result of applying the above model, we obtained a classification for the countries, which is presented in Appendix 5.

Through linear regression analysis, we also tried to find the relationship between payments and the new fintech development score. As a result, it can be seen that variables X1, X6 and X12 provide high significance, where R square is 0.928 and F is 230.836.

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.967 ^a	.934	.931	.26342716

a. Predictors: (Constant), X12-Used a debit or credit card (% age 15+), X6-Made a digital in-store merchant payment: using a mobile phone (% age 15+), X1-Made or received a digital payment (% age 15+)

ANOVA ^a						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	54.183	3	18.061	260.270	<.001 ^b
	Residual	3.817	55	.069		
	Total	58.000	58			

a. Dependent Variable: REGR factor score 1 for analysis 1

b. Predictors: (Constant), X12-Used a debit or credit card (% age 15+), X6-Made a digital in-store merchant payment: using a mobile phone (% age 15+), X1-Made or received a digital payment (% age 15+)

Model	B	Coefficients ^a		Standardized Coefficients	t	Sig.
		Std. Error	Beta			
1	(Constant)	-2.422	.166		-14.604	<.001
	X ¹ -Made or received a digital payment (% age 15+)	.008	.004	.184	2.194	.032
	X ⁶ -Made a digital in-store merchant payment: using a mobile phone (% age 15+)	.011	.002	.189	4.698	<.001
	X ¹² -Used a debit or credit card (% age 15+)	.023	.003	.702	8.853	<.001

a. Dependent Variable: REGR factor score 1 for analysis 1

Table 5. Regression analysis by specified variables

All this indicates that digital payments significantly affect the level of development of Fintech, so we can distinguish the following model that will describe the relationship between digital payments and the level of fintech development:

$$FSDPAYMENTS = -2.422 + 0.008 * X1 + 0.011 * X6 + 0.023 * X12:$$

We can notice that the use of bank cards is fundamentally essential in digital payments. Therefore, to develop another direction of Fintech, digital payments, it is necessary to promote the use of bank cards, which can push customers to use other innovative banking services.

Trying to find out the impact of Software Spending and R&D expenses, we came up with another model.

Model	B	Coefficients ^a				
		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		Std. Error	Beta			
1	(Constant)	-1.174	.164		-7.142	<.001
	X ¹⁰ -Software spending, % GDP	.854	.389	.204	2.197	.032
	X ²⁵ -Research and development expenditure (% of GDP)	.545	.076	.669	7.218	<.001

a. Dependent Variable: REGR factor score 1 for analysis 1

Table 6. Regression analysis by specified variables

$$FDS_{R\&D} = -1.174 + 0.854 * X_{10} + 0.545 * X_{25} :$$

All this proves that spending on R&D in the direction of fintech development is the most effective and provides approximately three times greater results than spending on software. As a result of the application of this model, RA ranks 53rd, Israel ranks first, and Uganda ranks last, 59th. The classification of sample countries is presented in more detail in Appendix 6.

Conclusions

- As a result of the conducted research, we came to several conclusions, such as:
- We found regression relationships between Fintech Score and 26 variables, described them, and derived 2 significant models.
- In the modern digital era, the scope of fintech inclusion has increased so much that to assess the development of Fintech, it is necessary to consider many indicators characterizing related fields.
- Taking into account the fields related to Fintech, we have brought out 3 new models that best characterize the economic (DFSECONOMIC), digital payments (FSDPAYMENTS) and research (FDSR&D) directions.
- The weights of the variables in the economic orientation model indicate that the human capital development index has the most significant impact on the fintech economic component.
- For the development of Fintech, it is not the size of the GDP per capita but the size of the GDP of the entire country that is more important.
- In the model characterizing digital payments, the share of bank card transactions is of significant importance.
- In the model developed in the direction of software and research, research expenses are of particular importance.

Appendix 1. Fintech ranking of countries by fintechmundi [3, page 26]

N	Countries	Y-Fintech Score	N	Countries	Y-Fintech Score
1	United States	31.79	31	Malta	9.98
2	United Kingdom	23.26	32	United Arab Emirates	9.93
3	Singapore	19.18	33	Chile	9.75
4	Lithuania	17.34	34	Malaysia	9.69
5	Switzerland	16.02	35	South Africa	9.61
6	The Netherlands	14.46	36	Argentina	9.43
7	Sweden	14.27	37	Thailand	9.42
8	Australia	13.56	38	Colombia	9.29
9	Canada	13.32	39	Greece	9.21
10	Estonia	13.30	40	Kenya	9.04
11	Germany	12.79	41	Ukraine	8.97
12	Israel	12.77	42	Turkey	8.94
13	Spain	12.37	43	New Zealand	8.89
14	Finland	12.11	44	Philippines	8.83
15	India	12.02	45	Indonesia	8.66
16	France	11.80	46	Cyprus	8.38
17	Ireland	11.75	47	Latvia	8.33
18	South Korea	11.54	48	Nigeria	7.92
19	Brazil	11.46	49	Hungary	7.74
20	Denmark	11.37	50	Slovenia	7.61
21	China	11.14	51	Peru	7.58
22	Japan	11.11	52	Bulgaria	7.54
23	Italy	10.77	53	Romania	7.45
24	Austria	10.66	54	Ghana	6.63
25	Belgium	10.59	55	Egypt	5.68
26	Norway	10.50	56	Uruguay	4.56
27	Portugal	10.39	57	Uganda	4.04
28	Poland	10.36	58	Lebanon	3.94
29	Czechia	10.19	59	Armenia	-
30	Russia	10.05			

Appendix 2: Ranking of countries according to the results of our Fintech Development Score model

N	Fintech Index	Countries	N	Fintech Index	Countries
1	950.03	Sweden	31	428.55	Poland
2	666.37	South Korea	32	425.95	China
3	613.38	Canada	33	420.66	Malta
4	568.69	United States	34	419.08	Slovenia
5	551.66	Australia	35	410.61	Greece
6	549.90	Uruguay	36	410.20	Chile
7	541.99	Austria	37	408.06	Lithuania
8	530.78	Israel	38	402.21	Cyprus
9	521.69	Japan	39	399.63	Hungary
10	514.03	United Kingdom	40	389.14	Bulgaria
11	513.76	Estonia	41	387.29	Ukraine
12	513.00	Portugal	42	386.62	Brazil
13	500.02	Singapore	43	385.25	United Arab Emirates
14	495.47	Denmark	44	381.02	Malaysia
15	483.48	Switzerland	45	367.35	Peru
16	476.83	France	46	365.67	Turkey
17	474.22	South Africa	47	346.56	Romania
18	473.53	New Zealand	48	324.84	Armenia
19	472.79	Finland	49	317.34	Argentina
20	470.38	Spain	50	291.59	Colombia
21	462.05	Russia	51	282.80	Indonesia
22	460.92	Germany	52	271.52	Kenya
23	458.60	Thailand	53	250.74	Ghana
24	453.45	Ireland	54	250.65	Philippines
25	453.35	The Netherlands	55	237.76	India
26	453.20	Belgium	56	195.11	Uganda
27	449.12	Norway	57	179.49	Egypt
28	444.01	Latvia	58	167.95	Lebanon
29	438.07	Italy	59	154.90	Nigeria
30	431.19	Czechia			

Appendix 3: Classification of countries with results obtained by the Y_{ARM} model

N	Countries	$Y_{23,24,25}$	N	Countries	$Y_{23,24,25}$
1	Israel	17.11	31	Poland	10.60
2	Singapore	16.65	32	Argentina	10.18
3	United States	15.91	33	India	10.10
4	South Korea	15.56	34	Colombia	9.94
5	Japan	15.29	35	Spain	9.86
6	China	14.97	36	Estonia	9.81
7	Sweden	14.62	37	Chile	9.75
8	Germany	13.68	38	Italy	9.74
9	Finland	13.24	39	South Africa	9.67
10	Austria	13.21	40	Greece	9.63
11	Czechia	13.19	41	Turkey	9.43
12	United Kingdom	13.16	42	Peru	9.40
13	The Netherlands	13.08	43	Lithuania	9.06
14	Denmark	12.86	44	Indonesia	8.90
15	Switzerland	12.85	45	Latvia	8.75
16	Belgium	12.73	46	Romania	8.64
17	Australia	12.55	47	Bulgaria	8.57
18	Malaysia	12.36	48	Uruguay	8.56
19	United Arab Emirates	11.66	49	Egypt	8.45
20	Norway	11.60	50	Cyprus	8.41
21	Russia	11.53	51	Kenya	8.24
22	Hungary	11.49	52	Ukraine	7.99
23	France	11.41	53	Armenia	7.74
24	Canada	11.32	54	Malta	7.24
25	Brazil	11.24	55	Ghana	6.95
26	New Zealand	11.07	56	Lebanon	6.74
27	Ireland	11.04	57	Nigeria	6.67
28	Thailand	10.70	58	Uganda	5.68
29	Portugal	10.65	59	Philippines	5.27
30	Slovenia	10.64			

Appendix 4: Ranking of countries with the results obtained by the Venture Investment and Software Spending ($Y_{7,10}$) model

N	$Y_{7,10}$	Countries	N	$Y_{7,10}$	Countries
1	21.06	United States	31	10.20	Australia
2	17.82	Canada	32	10.16	Greece
3	17.74	Singapore	33	10.09	Malaysia
4	17.67	Switzerland	34	9.94	Turkey
5	17.41	United Kingdom	35	9.73	Indonesia
6	16.92	Estonia	36	9.37	Brazil
7	15.69	Sweden	37	9.28	Lithuania
8	15.05	Israel	38	9.04	New Zealand
9	14.77	Finland	39	8.75	Uruguay
10	14.66	France	40	8.69	South Korea
11	14.42	The Netherlands	41	8.46	Kenya
12	13.04	Belgium	42	8.17	Czechia
13	12.87	Denmark	43	8.11	Colombia
14	12.60	Germany	44	8.03	Philippines
15	12.46	Austria	45	7.89	Hungary
16	12.14	Spain	46	7.88	Poland
17	12.09	Malta	47	7.78	Argentina
18	11.87	Norway	48	7.57	Romania
19	11.80	Ireland	49	7.48	Egypt
20	11.61	Portugal	50	7.32	Latvia
21	11.40	Cyprus	51	7.31	Bulgaria
22	11.34	India	52	7.13	Peru
23	11.33	South Africa	53	7.10	Russia
24	11.16	China	54	6.90	Nigeria
25	11.07	Italy	55	6.83	Armenia
26	10.53	Japan	56	6.37	Slovenia
27	10.53	United Arab Emirates	57	6.10	Lebanon
28	10.48	Chile	58	6.04	Ghana
29	10.38	Ukraine	59	6.00	Uganda
30	10.28	Thailand			

Appendix 5: Classification of countries separated by the results of the FDS_{ECONOMIC} model

N	Countries	FDS2	N	Countries	FDS2
1	Singapore	59.32	31	Italy	43.79
2	United States	53.41	32	United Arab Emirates	43.14
3	Canada	53.31	33	Greece	41.06
4	Estonia	52.81	34	Chile	40.90
5	Sweden	52.32	35	China	40.83
6	United Kingdom	52.30	36	Hungary	40.34
7	Finland	52.02	37	Malaysia	38.20
8	Japan	52.01	38	Uruguay	37.36
9	The Netherlands	51.37	39	Thailand	36.64
10	Australia	50.56	40	Turkey	36.55
11	Switzerland	50.50	41	Bulgaria	36.27
12	Ireland	50.49	42	Colombia	35.56
13	New Zealand	50.01	43	Peru	35.55
14	South Korea	49.80	44	Russia	35.06
15	Denmark	49.49	45	Romania	34.70
16	France	49.14	46	Ukraine	34.66
17	Germany	49.06	47	Armenia	33.05
18	Norway	48.99	48	Indonesia	32.61
19	Israel	48.77	49	Brazil	31.83
20	Belgium	48.00	50	Argentina	31.70
21	Cyprus	47.19	51	India	30.85
22	Austria	47.04	52	Kenya	30.85
23	Czechia	46.93	53	Philippines	30.36
24	Portugal	46.52	54	Egypt	25.76
25	Slovenia	46.34	55	Lebanon	25.58
26	Poland	45.40	56	Ghana	25.44
27	Lithuania	45.28	57	South Africa	25.37
28	Spain	44.88	58	Uganda	20.50
29	Malta	44.36	59	Nigeria	17.11
30	Latvia	44.20			

Appendix 6: Classification of FDS_{R&D} model results by sample country

N	Countries	FDS4	N	Countries	FDS4
1	Israel	2.03	31	United Arab Emirates	-0.19
2	South Korea	1.68	32	Thailand	-0.19
3	United States	1.56	33	New Zealand	-0.21
4	Belgium	1.29	34	Brazil	-0.29
5	Switzerland	1.25	35	Malaysia	-0.40
6	Sweden	1.20	36	Russia	-0.41
7	Austria	1.20	37	Ukraine	-0.42
8	Germany	1.05	38	Lithuania	-0.48
9	United Kingdom	1.01	39	Egypt	-0.51
10	Finland	0.97	40	Cyprus	-0.55
11	Japan	0.88	41	Malta	-0.55
12	Denmark	0.79	42	Chile	-0.56
13	The Netherlands	0.68	43	Bulgaria	-0.58
14	France	0.63	44	South Africa	-0.59
15	China	0.49	45	Argentina	-0.64
16	Norway	0.39	46	Kenya	-0.65
17	Canada	0.35	47	India	-0.65
18	Portugal	0.34	48	Romania	-0.66
19	Italy	0.22	49	Indonesia	-0.68
20	Spain	0.20	50	Latvia	-0.68
21	Singapore	0.18	51	Uruguay	-0.76
22	Czechia	0.17	52	Colombia	-0.85
23	Greece	0.13	53	Armenia	-0.89
24	Slovenia	0.07	54	Peru	-0.91
25	Turkey	0.02	55	Philippines	-0.92
26	Hungary	-0.02	56	Ghana	-0.96
27	Ireland	-0.05	57	Nigeria	-1.02
28	Australia	-0.09	58	Lebanon	-1.08
29	Estonia	-0.13	59	Uganda	-1.09
30	Poland	-0.14			

References

1. Grigoryan G., Yerevan, Fintech Development Degree in RA Banking System. Opportunities and Challenges, "Messenger of ASUE", 2024 N1,
2. Databank, WorldBank, 2020-2022, <https://databank.worldbank.org/home.aspx> ,
3. Fintechmundi, The Global Fintech Index 2020, https://www.fintechmundi.com/wp-content/uploads/2019/12/Findexable_Global-Fintech-Rankings-2020.pdf
4. IBM SPSS Statistics, <https://www.ibm.com/products/spss-statistics>

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ ԱՇԽԱՐՀԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

ՄԻՔԱՏ ԱՂԱՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
տնտեսական գիտությունների թեկնածու
smbatagayan@gmail.com

Համառոտագիր

Գիտական նորությունն այն է, որ ՀՀ ռազմավարական նպատակը՝ ազգային գաղափարախոսություն ու այն իրականացնելու ռազմավարության հիմնադրույթները մշակելիս աշխարհատնտեսական հարացույցի շրջանակներից բխող՝ էթնոտնտեսական համակարգ ձևավորելու և այն վերազգայնացնելու սկզբունքային կողմնորոշիչները առանցքային լինեն:

Հողվածի արդիականությունն այն է, որ ժամանակակից աշխարհատնտեսական համակարգում կառուցվածքային այնպիսի փոփոխություններ են իրականացվում, որոնք բազմաբևեռացված հանրույթներ ձևավորելու պոտենցիալ միտումներով են բնութագրվում, ինչը աշխարհատնտեսական քաղաքակրթության գաղափարախոսությունից բխող էթնոտնտեսական համակարգերի ձևավորման գործընթացի մասին խոսելու հնարավորություն է տալիս:

Հողվածի նպատակն է՝ մենք, աշխարհատնտեսական հարացույցի ձևակերպան շրջանակներից ելնելով, ՀՀ ռազմավարական նպատակը մշակենք:

Հողվածի խնդիրը՝ աշխարհատնտեսական տարածության ուսումնասիրության միջոցով բացահայտվեն այն գործոնները, որոնք աշխարհատնտեսական հարացույցն են ձևակերպում և ՀՀ ռազմավարության նպատակի մշակման վրա են ազդում:

Հողվածի մեթոդաբանությունն այն է, որ որպես համաաշխարհային տնտեսության ուսումնասիրության տեսա-մեթոդաբանական հիմք գլոբալ ճանաչողական «օպտիկան» է օգտագործվում:

Հողվածում ստացված հիմնական արդյունքները – նախևառաջ դա աշխարհատնտեսական հարացույցն է՝ 1) Աշխարհում ռեսուրսների աշխարհատնտեսական նախագծերի սուր մրցակցությամբ պայմանավորված, աշխարհատնտեսական պատերազմներ են ընթանում; 2) Աշխարհի աշխարհատնտեսական տարածությունում արժույթային գոտիների ձևավորման գործընթացն է ուժգնանում; 3) Համաաշխարհային տնտեսությունում կորպորատիվ բաժնի՝ ՄՎՄ զարգացման հիմքում, էթնոտնտեսական համակարգերի արտադրա-ներդրումային համագործակցությունն է ընկած; 4) Նոր բազմաբևեռ աշխարհակառուցում ոչ թե նեոլիբերալ աշխարհաքաղաքական, այլ աշխարհատնտեսական քաղաքակրթության գաղափարախոսություն է, մարդկության բարեկեցություն ու շահերի իրական հավասարակշռվածության ապահովումը:

Գիտական նորությը – որպես եզակի քաղաքակրթական բնօրինակ, հետևելով աշխարհատնտեսական քաղաքակրթության գաղափարախոսությունից բխող բազմաբևեռ աշխարհակառուցի հրամայականին, Հայաստանի Հանրապետություն իր ռազմավարության նպատակները՝ ազգային գաղափարախոսություն և այն իրականացնելու ռազմավարության հիմնադրույթները մշակելիս էթնոտնտեսական համակարգ ձևավորելու և այն վերազգայնացնելու սկզբունքային կողմնորոշիչները պետք է առանցքային համարի:

Ստացված արդյունքների կիրառական հնարավորությունն այն է, որ այն ողջ հայության ստեղծագործական միտքը ոչ միայն համաշխարհային շուկայում նյութականացնելու գործընթաց կձեռնարկի, համաշխարհային եկամտի ձևավորմանը և բաշխմանը մասնակցելու համար, այլ նաև ազգային ինքնության տարրերի ներդաշնակ զարգացման համար, ազգային արդյունքը և ազգային հարստությունը բաշխելու արդար օրենքներ ու մեխանիզմներ կմշակի և կիրականացնի:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ գլոբալ ճանաչողական «օպտիկա», աշխարհատնտեսական տարածություն, աշխարհատնտեսական քարտեզ, աշխարհատնտեսական նախագծեր, աշխարհատնտեսական պատերազմներ, աշխարհատնտեսական տրամաբանություն, աշխարհատնտեսական հարացույց, էթնոտնտեսական համակարգեր:

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В ГЕОЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЕ

СМБАТ АГАЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр,
кандидат экономических наук
smbatagayan@gmail.com

Аннотация

Научная новизна заключается в том, что при разработке стратегической цели РА: национальной идеологии и основ стратегии ее реализации, принципиальные ориентиры формирования этноэкономической системы и ее наднационализации, вытекающие из рамок геоэкономической парадигмы, должны быть ключевыми.

Актуальность статьи заключается в том, что в современной геоэкономической системе осуществляются такие структурные изменения, которые характеризуются потенциальными тенденциями формирования многополярных сообществ. Что позволяет говорить о процессе формирования этноэкономических систем, вытекающих из идеологии геоэкономической цивилизации.

Цель статьи состоит в том, чтобы разработать стратегическую цель РА, исходя из рамок геоэкономической парадигмы.

Задача статьи заключается в том, чтобы посредством изучения геоэкономического пространства выявить те факторы, которые формулируют геоэкономическую парадигму и влияют на разработку цели стратегии РА.

Методология статьи заключается в том, что в качестве методологической основы для изучения мировой экономики используется глобальная когнитивная «оптика».

Основные выводы, полученные в статье – прежде всего, это геоэкономическая парадигма, которую, я думаю, было бы удобнее представить следующим образом:

1. С обусловленностью острой конкуренции геоэкономических проектов в мире ведутся геоэкономические войны;
2. Процесс формирования валютных зон в мировом геоэкономическом пространстве набирает обороты;
3. В основе развития корпоративного подразделения в мировой экономике: ИВЯ, лежит производственно-инвестиционное сотрудничество этноэкономических систем;

4. В новой многополярной структуре мира не неолиберально геополитическая, а геоэкономическая цивилизационная идеология обеспечивает благополучие и реальный баланс интересов человечества.

Научная новизна – как уникальный цивилизационный оригинал, следуя императиву многополярного миростроительства, вытекающего из идеологии геоэкономической цивилизации, Республика Армения цели своей стратегии: при разработке национальной идеологии и основ стратегии ее реализации, принципиальные ориентиры формирования этноэкономической системы и ее наднационализации должны быть ключевыми.

Возможность применения полученных результатов заключается в том, что он предпримет процесс не только для материализации творческой мысли всего армянства на мировом рынке, для участия в формировании и распределении глобального дохода. Но и для гармоничного развития элементов национальной идентичности, разрабатывает и внедряет справедливые законы и механизмы распределения национального продукта и национального богатства:

Ключевые слова и фразы: Глобальная познавательная “оптика”, Геоэкономическое пространство, Геоэкономический атлас, Геоэкономические проекты, Геоэкономические войны, Геоэкономическая парадигма, Этноэкономические системы.

STRATEGIC GOALS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA WITHIN THE GEOECONOMIC PARADIGM

SMBAT AGHAYAN

International Scientific-Educational Center of the
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
PhD in Economic Sciences
smbatagayan@gmail.com

Abstract

The scientific novelty lies in the fact that when developing the strategic goal of the Republic of Armenia, the national ideology and the foundations of its implementation strategy, the fundamental guidelines for the formation of the ethnoeconomical system and its supranationalization, arising from the framework of the geoeconomic paradigm, should be key.

The article's relevance lies in the fact that in the modern geoeconomic system, such structural changes are being carried out that are characterized by potential trends in the formation of multipolar communities. This allows us to talk about the process of formation of ethnoeconomical systems stemming from the ideology of geoeconomic civilization.

The article aims to develop a strategic goal for the Republic of Armenia based on the framework of the geoeconomic paradigm, to identify those factors by studying the geoeconomic space, which formulate the geoeconomic paradigm and influence the development of the RA strategy goal.

The article's methodology follows: global cognitive "optics" is used as a methodological basis for studying the world economy.

The main conclusions obtained in the article are, first of all, the geoeconomic paradigm, which would be more convenient to present as follows:

1. Geoeconomic wars are being waged in the world due to the intense competition of geoeconomic projects;
2. The process of forming currency zones in the global geoeconomic space is gaining momentum;
3. The development of corporate governance in the global economy's IRC is based on the production and investment cooperation of ethnoeconomical systems;
4. In the new multipolar structure of the world, not the neoliberal geopolitical, but the geoeconomic civilization ideology ensures the well-being and a natural balance of interests of humankind.

Scientific novelty—As a unique civilizational original, following the imperative of multipolar peace-building arising from the ideology of geoeconomic civilization, the Republic of Armenia aims at its strategy: when developing a national ideology and the foundations of its implementation strategy, the fundamental guidelines for the formation of an ethnoeconomical system and its supranationalization should be key.

The possibility of applying the results obtained is that the process will be undertaken not only to materialize the creative thought of all Armenians on the world market but also to participate in the formation and distribution of global income and for the harmonious development of elements of national identity, develops and implements fair laws and mechanisms for the distribution of national product and national wealth:

Keywords and phrases: Globalistic 'optics', Geoeconomic space, Geoeconomic

atlas, Geoeconomic projects, Geoeconomic wars, Geoeconomic paradigm, Ethnoeconomical systems.

Նախաբան

Հոդվածի արդիականությունն այն է, որ XXI դարում գլոբալացման և միջազգայնացման գործընթացների կտրուկ ակտիվացմամբ, տնտեսական և քաղաքակրթական ֆոներն են սկզբունքորեն նոր միջազգային տնտեսական և քաղաքական հարաբերություններով ձևավորվում: Աշխարհատնտեսական և աշխարհաքաղաքական զարգացումներում հակասություններ և ոչ միանշանակա միտումներ առաջացնելով, ժամանակակից աշխարհատնտեսական համակարգում կառուցվածքային այնպիսի փոփոխություններ են իրականացնում, որոնք բազմաբևեռացված հանրույթներ ձևավորելու պոտենցիալ միտումներով են բնութագրվում: Ինչը աշխարհատնտեսական քաղաքակրթության գաղափարա-խոսությունից բխող էթնոտնտեսական համակարգերի ձևավորման գործընթացի մասին խոսելու հնարավորություն է տալիս:

Հոդվածի հեղինակի կողմից թեզն է հիմնավորվում այն մասին, որ աշխարհատնտեսական տարածությունում ծավալվող գործընթացները աշխարհատնտեսական հարացույց են ձևակերպում, որոնք ՀՀ ռազմավարական նպատակների մշակման վրա են ազդում, ուստի համաշխարհային եկամուտը ձևավորող և վերաբաշխող մեխանիզմների վրա ազդող գործոնները վերլուծելու խնդիրն ենք մեր առաջ դնում: Արդյունքում մենք ՀՀ ռազմավարական նպատակների ձևակերպման համար, Հայկական էթնոտնտեսական համակարգ ձևավորելու և այն վերազգայնացնելու սկզբունքային կողմնորոշիչների կիրառումը, առանցքային դարձնելու առաջարկն ենք ստանում:

Հոդվածի հեղինակը ծանոթ է համաշխարհային ճանաչում ունեցող Ամերիկյան, Իտալական, Ֆրանսիական և Ռուսական աշխարհատնտեսական դպրոցներին, հատկապես ռուսական աշխարհատնտեսական դպրոցի հիմնադիր Էրնեստ Գեորգիևիչ Կոչետովի հեղինակային աշխատությունների հետ: Մասնավորապես աշխարհատնտեսության 325 տերմիններով և 200 հազ. բառերի և 30 հազ. ասացվածքների ֆոնի տակ ներկայացվող աշխարհատնտեսական բառարանի և բուհ-ի համար նախատեսված դասագրքի հետ, ուստի կարծում եմ, որ միայն ռուսական աշխարհատնտեսական դպրոցն է էթնոտնտեսական համակարգ ձևավորելու և վերազգայնացնելու գիտական հիմնավորումները տալիս, որոնք էլ հենց այս ուսումնասիրությունում օգտագործվող աշխարհատնտեսական մեթոդաբանության մեջ են ներգրավված:

Հոդվածի հեղինակը համարում է, որ այսօրվա իրողությունները, միայն այն դեպքում հնարավոր կլինի հասկանալ, եթե մենք աշխարհը մեկ ամբողջական տարածությունում ֆունկցիոնալ վկայություններով առանձնացված ենթատարածական ձևերը սինթեզելու մեթոդաբանությամբ ուսումնասիրենք: Խոսքը գլոբալ ճանաչողական «օպտիկայով»՝ ժամանակակից աշխարհը նրա հիմնական մեկնարկներով ու սկզբունքներով աշխարհատնտեսական հարացույցի [2, էջ 89] ձևակերպման մասին է, որում աշխարհի գլոբալ գործառույթներն են ծավալվում, իսկ նրանց դիմամիկ գործունեությունը, ինչպես ազգային տնտեսությունների գործունեության կանոնների հանրագումար, տնտեսական կանոնակարգ են ձևավորում: Արդյունքում համաշխարհային տնտեսական կապերի ողջ համակարգը ձևավորող այդ արտաքին աշխարհը, յուրաքանչյուր ազգային տնտեսությունների արտաքին տնտեսական կապերի մոդելն է սահմանում:

Այսպիսով՝ այն իրականությունը, որում մենք ենք ապրում, 2023 թվականից մինչ այսօր այն նորությունները, որոնք մեր մոլորակի տարբեր կետերից են գալիս,

ավելի քան 183 տարածաշրջանային պատերազմներով են բնութագրվում, որոնցում 2022 թ. համեմատ գոհերի թիվը 14%-ով է ավելացել, իսկ բռնությունների թիվը՝ 28%-ով: Եվ ըստ Կարմիր Խաչի Միջազգային կոմիտեի՝ աշխարհում ավելի քան 450 գործող գինված խմբավորումներ կան, որոնց մի մասն արդեն տեղային կամ տարածաշրջանային գերակայություններ ունեն: Եվ որպես հակամարտությունների պատճառ ներքին տերրորիզմը, տարածքային վեճերը, հանցավոր խմբերի աճն ու քրեական մրցակցությունն է նշվում **[19]**: իսկ Համաշխարհային տնտեսությունը, այսպես ասած, այդ շոկային ազդակներին է տենդագին համակերպվում, ընդհանուր առմամբ՝ հաջողակ: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, տեղային պայմաններում, բազում նրբություններ գոյություն ունեն:

Համաշխարհային տարածությունը որպես մեկ ամբողջականություն մեկնաբանելու համար մենք երեք կարևոր սկզբունքներից ենք օգտվելու: Նախևառաջ օգտագործվող հատկանիշներն ու հասկացությունները, ռուսական աշխարհատնտեսական դպրոցից է վերցվում, նրանց՝ որպես գլոբալ տնտեսական համակարգի գործունեության հիմնարար հիմք և արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման տեսության հիմք համարելով: Երկրորդ՝ աշխարհատնտեսական տարածությունում ժողովուրդների ընդհանրություններից ելնելով ենք առաջնային համարվող ոլորտներն առանձնացնելու: Երրորդ՝ սեփական ազգային, տարածաշրջանային և գլոբալ տեսլականները, ինչպես աշխարհատնտեսական և աշխարհաֆինանսական կարևոր հատկանիշ բացահայտելու համար, մենք համաշխարհային եկամուտը ձևավորող և վերաբաշխող մեխանիզմների գործոնները վերլուծելու խնդիրն ենք մեր առաջ դնում:

Եվ այստեղ մենք աշխարհի աշխարհատնտեսական քարտեզի ձևավորմանն ենք անցնում, մասնավորապես՝ նրա երկրաբանական համակարգին, **[2, էջ 116]** որը որոշակի աշխարհատնտեսական տրամաբանությամբ համակարգ է՝ գլոբալ աշխարհը ծավալային (եռաչափ) մեկնաբանություններով ներկայացնելու հնարավոր տարբերակներից մեկը:

Աշխարհի աշխարհատնտեսական քարտեզը **[2, էջ 494]** ռազմավարական շահարկման տարածք է, լայնարձակ «շրջան», որը համաշխարհային միջազգայնացված վերարտադրական ցիկլերի (միջուկների) տեխնոլոգիական միասնության հիման վրա, ինչպես աշխարհատնտեսության ազդեցության գոտիներ և ինչպես ռազմավարական «գոտի» է կառուցված: Այստեղ աշխարհատնտեսական գոտիների փոխազդեցությունները (ազգային շահերի բնականոն հարթակները) պատմականորեն են ձևավորվել և պայմանների ընդհանրացումներով են կանխորոշված, որոնց առկայությամբ էլ աշխարհատնտեսության ունիվերսալ սկզբունքներն են իրականացվում – կատարել այն պարտավորությունները, որոնք համաշխարհային հանրություն է յուրաքանչյուր պետության առջև դնում:

Ռազմավարական որոշումներ կայացնելու ժամանակ կարևոր է որպեսզի աշխարհատնտեսական քարտեզի բազմաբանակ էջերով «անցնենք»: Աշխարհատնտեսական քարտեզի էջերը, աշխարհատնտեսության առարկայական շերտերն են, որոնք համաշխարհային համակարգի մակարդակն ու հիմնական ոլորտներն են արտացոլում: Մենք այս հոդվածի շրջանակներում մասնավորապես՝ նրա ռեսուրսային, աշխարհաֆինանսական, գործունեության տեսակների, քաղաքական էջերն ենք օգտագործելու:

Այսպիսով՝ աշխարհատնտեսական քարտեզի ռեսուրսային էջը **[2, էջ 146–148]** միջոցների և նրանց աղբյուրների հանրագումարն է, որը զարգացման ռազմավարական մոդելի իրական իրացումն է կանխորոշում: Քանի որ ինքը ռեսուրսային բաղադրիչը, համաշխարհային վերարտադրության շղթայի (ՀՎՇ) անբաժան մասը լինելով, համաշխարհային տնտեսության վերափոխման և համաշխարհային տնտեսական համակարգում գեներացվող հարացույցների պայմաններում, իր հանդեպ առավել մեծ ուշադրություն է պահանջում: Ինչի համար

Էլ գործող և պոստենցիալ աղբյուրներով ձևավորվող «ռեսուրսային միջավայրի» հասանելիության համար մշակվող աշխարհատնտեսական նախագծերը ազգային, տարածաշրջանային և գլոբալ շահերի հավասարակշռվածությամբ են կանխորոշվում: Այսինքն՝ հենց ռեսուրսների բազմաշերտությունն է շատ առումներով աշխարհատնտեսական նախագծերի համալիր մշակումը կանխորոշում:

Օրինակ՝ Ռուսական աշխարհատնտեսական դպրոցի կողմից առաջարկվող «Լայնարձակ աշխարհատնտեսական գոտի» կամ «Զարգացման Տրանս-Եվրագիական միջանցք», [3, էջ 3] «Հյուսիս-Հարավ» միջանցքը [5]; Եվրոպական աշխարհատնտեսական դպրոցների կողմից ներկայացված «Գլոբալ Դարպասներ» լոգիստիկ նախագիծը [6]; Չինական «Մեկ գոտի-մեկ ձանապարհ» գլոբալ նախաձեռնությունը; [7] Ամերիկյան աշխարհատնտեսական դպրոցի կողմից առաջարկվող «Հնդկաստան – Միջերկրական ծով – Եվրոպա» տնտեսական միջանցքը (IMEC) [8]: Սրանք բոլորն էլ վերարտադրական գործընթացների փոխմիախոյունամար, սկզբունքորեն նոր տեխնոլոգիաների ստեղծմամբ ու իրացմամբ, միջազգային փոխանակման բանականացմամբ, ապրանքի համաշխարհային շրջանառության վրա են ազդում: Հետևաբար համաշխարհային մաշտաբով աշխատանքի հասարակական բաժանման՝ աշխարհատնտեսական տարածության կարկասը յուրովի ձևավորող աշխարհատնտեսական նախագծեր են:

Այսօր ազգային ռեսուրսները համաշխարհային վերարտադրական ցանցերում արդյունավետ շահարկելու նպատակով նրանց միջազգայնացված վերարտադրական գործընթացներ են ներգրավվում, որը սուր մրցակցությամբ է բնութագրվում: Օրինակ՝ Ամերիկյան IMEC աշխարհատնտեսական նախագիծը, Ռուսական «Հյուսիս Հարավ» և ինչ-որ չափով էլ նաև Չինական «Մեկ գոտի-մեկ ձանապարհ» աշխարհատնտեսական նախագծերի հետ է սուր մրցակցության մեջ: Ռուսական և Չինական աշխարհատնտեսական նախագծերում ներգրավված պետությունների ոչ միայն տնտեսական տարածքներն իր աշխատանքի բաժանման համակարգ ներգրավելու համար: Այլ քաղաքական և դիվանագիտական ոլորտում ընդհանուր շահեր գտնելու, տարածաշրջանի երկրների հետ միասին միջազգային մակարդակում որոշակի քաղաքականություն առաջ տանելու համար: Ինչի համար էլ աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա ահռելի շատ արհեստական լարվածության կետեր են ստեղծել, սակայն Մերձավոր Արևելքում բռնկված Պաղեստինա-Իսրայելյան պատերազմը Ամերիկյան IMEC աշխարհատնտեսական նախագիծը սառեցրեց, ինչպես նաև գլոբալ լոգիստիկ համակարգի թույլ կողմերը բացահայտեց:

Աշխարհատնտեսական քարտեզի աշխարհաֆինանսական էջը [2, էջ 492]:

Այն համաշխարհային ֆինանսների ինքնուրույն, ինքնաբավ և ինքնակազմակերպվող շարժունակ բազմություն է, որն իր զարգացման և վարքի օրինաչափություններն ունի և աշխարհատնտեսական զարգացման նորարար-վերարտադրական մոդելն է միջնորդավորում: Այստեղ ազգային կառույցների փոխազդեցություններն են նշվում՝ երկիր-համակարգերի ՄՎՄ – տնտեսական սահմանները, որոնք պատմական սահմանների հետ չեն համընկնում: Եվ նրանց եզրագծերը ուժային բաղադրիչների հետ են համեմատելի, որոնք ազգային շահերը պաշտպանելու համար են ձևավորված:

Այստեղ մեր գլոբալ ճանաչողական օպտիկայի կիզակետում միջազգային արժույթ-ֆինանսական հարաբերություններն են հայտնվում: Քանի որ արտաքին տնտեսական փոխանակման միջազգային համակարգում գոյություն ունեցող անհամաչափության խորացումը, որը համաշխարհային պահուստային արժույթ թողարկողների կողմից այլ երկրներին զսպելու ձգտումներով է պայմանավորված: Ինչը թողարկողները ոչ միայն իրենց վճարային հաշվեկշիռը և պետական բյուջեի դեֆիցիտը ուրիշ երկրների հաշվին համալրելու և կապիտալի

համաշխարհային շուկայում գերակայելու միջոց են ծառայեցնում: Այլ նաև ուրիշ երկրների ռեսուրսներն ու ակտիվները յուրացնելով՝ ձգնաժամերից խուսափելու հնարավորություն են ստանում, ինչը համաշխարհային տնտեսությունում գոյություն ունեցող անհամամասնությունն է խորացնում և միջազգային հակամարտություններում լարվածություններ հրահրում **[9, էջ 6]:**

Քանի որ համաշխարհային մշակութային, էթնոազգային, բարոյա-էթնիկական և այլ համակարգերի բազմազանությունը, տեղային ֆինանսական համակարգերի ձևավորման ժամանակ ազգային առանձնահատուկություններ են ներմուծում: Հետևաբար տնտեսությունների արտաքին փոխանակման միջազգային համակարգում այդ անհամաչափության խորացումը: Պետությունների ինքնիշխանությանն է սպառնում՝ ստիպելով նրանց արժույթային միջուկներ **[2, էջ 490]** ձևավորելու աշխարհատնտեսական նախագծեր մշակել:

Մասնավորապես՝ ՌԴ ֆինանսների նախարար Անտոն Սիլուանովի այն հայտարարությունը, որ 2024 թ-ին, երբ Ռուսաստանը ԲՌԻԿՍ է նախագահելու, ռուսական Մինֆինը ընդհանուր հաշվարկային միավոր ստեղծելուն է առաջնահերթություն տալու՝ տարբերակներից մեկը – ԲՌԻԿՍ երկրների արժույթների որոշակի զամբյուղի հիման վրա թվային ֆինանսական ակտիվ թողարկելու համար **[10]:** Այսինքն՝ այսօր մենք բոլորս էլ հենց այդ աշխարհատնտեսական նախագծերի սուր մրցակցության վկաներն ենք, որոնք արժույթային գոտիներ ձևավորելու աշխարհատնտեսական պատերազմներով են բնութագրվում՝ աշխարհատնտեսական տարածությունում նոր քաղաքակրթական ձևավորումներ առաջացնելով:

Օրինակ՝ ՀՀ և ՎՋԵԲ միջև ձևավորված կորպորատիվ հարաբերությունները, համաձայն որի ՎՋԵԲ իր ռազմավարական և կապիտալ ծրագրերում նշված առաջնահերթությունների, ՀՀ աջակցության տեսքով վարկային միջոցներ է հատկացնում: Մասնավորապես՝ մինչև 2020 թվական ՎՋԵԲ իր գործողություններում, 2009 թ. Լոնդոնում նրա կառավարիչների ամենամյա խորհրդի ժամանակ հաստատված ռազմավարական նպատակներով էր առաջնորդվում: Այստեղ հիմնական ուշադրությունը էներգոարդյունավետության, կլիմային և էներգետիկ անվտանգության աջակցության համար որոշումներ կայացնելուն էր նվիրված, ինչպես նաև՝ Բանկի գործողություններում ներգրավված երկրներում հատվածային ենթակառուցվածքների անցումային ժամանակաշրջանը արագացնելու համար **[20, էջ 4]**, որից հետո արդեն 2010 թ. մարտի 10-ին ՎՋԵԲ լոնդոնյան իր գլխավոր գրասենյակում խորհրդատվական սեմինար կազմակերպվեց այն բանի համար, որպեսզի քաղաքացիական հասարակության տարածքային և միջազգային շահագրգիռ կողմերին հնարավորություն տրվի, ներառյալ ՀԿ-ներին, վերլուծական կենտրոններին, գիտնականներին և այլ կողմերին, Կապիտալ ռեսուրսների չորրորդ ակնարկի (CRR4) ռազմավարության հատկանիշները քննարկեն **[21, էջ12–13]**, բացի այդ՝ 2009 թ. Լոնդոնում կառավարիչների ամենամյա խորհրդի ժամանակ հաստատված գործողությունների ռազմավարական նպատակները իրականացնելու համար: 2016թ դեկտեմբերի 21-ին 2017–2020 թթ. ճանապարհային քարտեզն է մշակվում, որում շարադրվում է, որը ՎՋԵԲ նշված ռազմավարական և կապիտալ ծրագրերի առաջնահերթությունների շրջանակներում, նաև քաղաքացիական հասարակության փոխհարաբերությունների պահպանումն է, որը տնտեսական կայունության աջակցությամբ, տարածաշրջանային ինտեգրման աջակցությամբ և գլոբալ/տարածաշրջանային խնդիրների լուծմամբ է իրականացվելու **[22, էջ 4–5]:**

Օրինակ՝ ՎՋԵԲ Հարավային Կովկասում իր ռազմավարական և կապիտալ ծրագրերում նշված առաջնահերթություններից ելնելով շատ ավելի մեծ աջակցություն Թուրք-Ադրբեջանական երկու՝ Տրանսսաստոլիական (TANAP) և Տրանսադրիական (TAP) գազախողովակաշարերի էներգետիկ անվտանգությանն էր հատկացնում, որը տարածաշրջանում «Թուրքական հոսք» ռուսական

խողովակաշարի հետ է սուր մրցակցության մեջ մտել, իսկ ՀՀ քաղաքացիական հասարակության փոխհարաբերություններ ձևավորելու համար տնտեսական կայունության, տարածաշրջանային ինտեգրման և գլոբալ/տարածաշրջանային խնդիրների լուծման տեսքով աջակցություններ էր տրամադրում:

Իրականում ՎԶԵԲ առաջնահերթությունը 2009 թ. կառավարիչների ամենամյա խորհրդի կողմից հաստատված ռազմավարական նպատակներին տալով՝ 2016 թ. դեկտեմբերի 21-ին 2017–2020 թթ. ձանապարհային քարտեզն էր կյանքի կոչում՝ հիմնականում տարածաշրջանում քաղաքացիական հասարակության առանցքային խնդիրները լուծելու կարգախոսով: Արդյունքում քաղտեխնոլոգիական նախագծեր՝ իշխանության ռոտացիայի սկզբունք հռչակած նեոլիբերալների տեղեկատվական տեխնոլոգիաների մանիպուլիացիաներով, ՀՀ ոչ միայն պատերազմի մեջ ներքաշվեց և տարածքների կորուստներով խայտառակ պարտություն կրեց, այլ նաև էթնիկ զման սպառնալիքով իրավագուրկ երկրի վերածեցին, իսկ ՀՀ գործող իշխանությանը Զարգացման ֆրանսիական գործակալության կողմից 2022–2023 թթ. հատկացված մակրո-ֆինանսական աջակցությունը, ներկա իշխանությաններին են փորձում վերարտադրել, Թուրքական աշխատանքի բաժանման համակարգ ներգրավելու առաջարկով ոչ թե որպես պետություն, այլ՝ ինչպես վիլաեթ, քանի որ Թուրքիան որպես ՆԱՏՕ երկրորդ հզոր ռազմական բաղադրիչ, Արևմտյան քաղաքակրթական կոալիցիայի տնտեսական սահմաններին (ՀՀ կատար ներդրումներին) պետք է հարմարվի՝ ՆԱՏՕ աշխարհատնտեսական շահերը պաշտպանելու համար:

Աշխարհատնտեսական քարտեզի գործունեության տեսակների էջում [2, էջ140], աշխարհատնտեսական տարածությունում նոր աշխարհակառույցն ու նրա տարածաշրջանային ձևավորումներն են նշվում, որոնք համաշխարհային եկամտի ձևավորմանը և բաշխմանը մասնակից երկիր-համակարգերի միջազգայնացված վերարտադրական միջուկների (ՄՎՄ) [2, էջ 50] աշխարհատնտեսական շահերով են ձգգրտվում: Այստեղ ազգային կառույցների փոխազդեցություններն են նշվում՝ երկիր-համակարգերի ՄՎՄ – տնտեսական սահմանները, որոնք պատմական սահմանների հետ չեն համընկնում, իսկ նրանց եզրագծերը ուժային բաղադրիչների հետ են համեմատելի, որոնք ազգային շահերը պաշտպանելու համար են ձևավորված:

Այստեղ մեր գլոբալ ձանաչողական օպտիկայի կիզակետում 10 տարվա ընթացքում ՀՆԱ 1.6 տրիլիոնից մինչև 2.5 տրիլիոն դոլարի աճեցրած ԵԱՏՄ է, նրա ռազմավարական պլանավորման այնպիսի փաստաթղթերի մշակումը, որոնք միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարի համար համատեղ գործունեության հիմնական վեկտորներն են նշում: Մասնավորապես՝ 2023 դեկտեմբերի 25-ին ԵԱՏՄ անդամ պետությունների ղեկավարները «Եվրասիական տնտեսական ձանապարհի» հետագա տնտեսական զարգացման գործընթացների մասին Հայտարարությունը: Այն 2045թ-ին ընթառաջ Միության մինչև 2030թ միջնաժամկետ հեռանկարի խնդիրներն է սահմանում «աշխարհի բոլոր երկրների համար ինքնաբավ, ներդաշնակ զարգացող և գրավիչ մակրոտարածք, որում տնտեսա-տեխնոլոգիական ու ինտելեկտուալ առաջնորդության տիրապետումն ու անդամ-երկրների բնակչության բարեկեցության բարձր մակարդակն է պահպանվում»[14]:

Այստեղ ԵԱՏՄ զարգացման հայեցակարգերում մենք անդամ-երկրների տեխնոլոգիական ինքնավարություն ամրապնդող կուրս ենք նկատում – այնպիսի անդամ-պետություններ, որոնք առանցքային արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ոլորտներում, ընդհանուր նորարարական և արդյունաբերական հիմքեր են ձևավորում: Այսինքն՝ խոսքը ոչ թե զարգացման ֆինանսական և ծառայության ոլորտների մասին է գնում, այլ իրական հատվածի և այն բանի մասին, որ համագործակցությունը (կոոպերացումը) նախևառաջ միության շրջանակներում իրականացվի: Այսինքն՝ անդամ-երկրների փոխհարաբերությունները փոխադարձ

եկամտի, շահերի փոխադարձ հաշվառման և տնտեսական աճի կայունությունն ապահովելու վրա են նպատակաուղղված:

Ահա թե ինչպես է ԵԱՏՄ՝ իր ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի ազատ շարժը և համակարգված, համաձայնեցված կամ միասնական ոլորտային քաղաքականություն իրականացնում, որը նոր աշխատատեղեր և նոր արտադրություններ է շարունակաբար գեներացնելու: Այսինքն, եթե լիբերալ գլոբալացման իմաստն այն է, որ բոլոր երկրները ինքնամեկուսանան և խոշոր օլիգարխիկ կապիտալին ազատություն տան, ապա այստեղ համագործակցության հիմնական առանցքը համատեղ ներդրումներն են, պետության հսկողության տակ: Այսինքն՝ ԵԱՏՄ 6 ուղղություններ պարունակող իր վերոնշյալ հայտարարությամբ, աշխարհատնտեսության քաղաքակրթական գաղափարախոսությունից բխող էթնոտնտեսությունների ձևավորման և վերագգայնացման փոխհարաբերությունները, արտադրա-ներդրումային համագործակցության ստանդարտացման և ներդաշնակեցման հիմքի վրա դնելով, աշխարհատնտեսական տարածությունում որպես կայացած բևեռ, իր հիմքերն է ամրապնդում, արժույթային գոտի ձևավորելու հեռանկարով:

Գլոբալ ճանաչողական օպտիկայի հաջորդ կիզակետում, աշխարհատնտեսական տարածությունում տնտեսական սահմանների որակական և քանակական փոփոխությունների դինամիկան բնութագրող տարբերակներից մեկն է՝ միաձուլման և կլանման (M&A) գլոբալ շուկան է հայտնվում: Մասնավորապես՝ Լոնդոնյան ֆոնդային բորսան (LSE) - 2023 թվականին միաձուլման և կլանման (M&A) համաշխարհային շուկայում գործարքների ծավալները վերջին տասնամյակի ընթացքում հակառակորդներ էր սահմանել: Ըստ LSE 2023 թվականին ամբողջ աշխարհում 2.87 տրիլիոն ԱՄՆ դոլարի գործարքներ են կնքվել, համաշխարհային ՀՆԱ մոտ 2.73 %-ը, որը 17%-ով ցածր է 2022 թ. համեմատ: Ըստ LSE ներկայացուցչի 2008-2009 թթ-ից հետո առաջին անգամ է, որ երկու տարի շարունակ հայտարարված գործարքների արժեքը ավելի քան 10%-ով նվազել է: Նախորդ տարվա համեմատ առավել կտրուկ անկումներ են եղել Եվրոպայում - 28%, Ասիա-Խաղաղօվկյանոսյան տարածաշրջանում (ԱԽՏ) - 25% և ԱՄՆ - 6% [15]:

Այստեղ ճապոնիան է, որն ընդհանուր գլոբալ միտումների մեջ բացառիկություն է դրսևորել, միաձուլման և կլանման (M&A) համաշխարհային շուկայում երկրի գործարքի ծավալները 32%-ով աճել են, ինչը 15 միլիարդ ԱՄՆ դոլարով ամերիկյան «US Steel» ընկերությանը մրցակից երկաթի արտադրությամբ զբաղվող «Nippon Steel» ընկերության գնման և «Japan Industrial Partners (JIP)» ուղղակի ներդրումնային հիմնադրամի գլխավորությամբ ներդրողների կոնսորցիումին, Toshiba արդյունաբերական կոնգլոմերատը վաճառելու հետ է պայմանավորված: Բացի այդ նշենք նաև, որ 2023 թվականին M&A համաշխարհային շուկայի առավել ակտիվ մասնակիցները - դա առավելապես ԱՄՆ նավթային և դեղագործական ընկերություններն են եղել, 1.42 տրիլիոն ԱՄՆ դոլարի ընդհանուր գումարով [16]: Այսինքն՝ միաձուլման և կլանման (M&A) համաշխարհային շուկայի 40.7%-ը ԱՄՆ է բաժին ընկել:

Ըստ տարբեր գնահատականների՝ M&A համաշխարհային շուկայի զարգացումը ռեսուրսների հանդեպ բարձր պահանջարկով, առավել բարձր տոկոսադրույքներով և աշխարհաքաղաքական լարվածությունների սրացումով է արգելակվում: Մասնավորապես՝ նշվում է, որ 2023 թ. գործարքների կազմակերպիչները ստիպված էին մի քանի ձակատներով խնդիրների հետ բախվել: Մասնավորապես նշելով, որ M&A գործարքների քանակների անկումը ոչ միայն համաձարակի ակտիվացման մեկնարկի հետ էր պայմանավորված, երբ կարգավորիչներն առավել բժախնդիր դարձան: Այլ նաև Իսրայելի և ՀԱՄԱՄԻ պատերազմով, որը 2023 թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ նավթային ոլորտում «Exxon Mobil և Chevron Corp» մասնակցությամբ երկու խոշոր գործարքների

մասին հայտարարությանը խանգառեց, որը M&A ոլորտում գործունեությունների ակտիացումն էր ուժգնացնելու:

Հրատարակված վարկանիշները, կլաստերների ձևավորման առումով, աշխարհի աշխարհատնտեսական քարտեզի վրա կորպորատիվ մասնաբաժնի, նրա կառուցվածքի և զարգացման միտումները նկարագրելու հիմք են ծառայում:¹⁹ Կառուցվածքային առումով ՄՎՄ աշխարհի տարբեր ծայրերում այս կամ այն ապրանք-ծրագրի [2, էջ 64] իրացման մակարդակից կախված, համաաշխարհային միջազգայնացված ցիկլն են վերակառուցում, որին ՎԱԿ կամ նրանց մասնաձյուղերն են միաձուլման կամ կլանման տեսքով մաս կազմում: Սակայն այդ ՄՎՄ տարբեր էթնոագգային համակարգերի միջով անցնելիս, նրանց բազմազանությունը (տարասեռությունը) ամբողջ վերարտադրական ցիկլի մեջ պահպանելու, ինչպես նաև համաաշխարհային տնտեսվարման համակարգի հետ ներդաշնակեցնելու և վտանգավոր միջքաղաքակրթական բախումներից խուսափելու խնդրի հետ են բախվում:

Մասնավորապես, Իսրայելի ու ՀԱՄԱՍԻ պատերազմը, հենց Մերձավոր Արևելքում Իսրայելի միջնորդությամբ ԱՄՆ ներկայությունը ընդլայնելու նախաձեռնության՝ Ամերիկյան IMEC աշխարհատնտեսական նախագծի դեմ է ուղղված, որն ըստ պաղեստինյան ժողովրդի իրենց ինքնիշխանության է սպառնում: Ինչի համար էլ ոչ միայն ամբողջ արաբական աշխարհը ոտքի կանգնեց, այլ նաև Կարմիր ծովում, ի աջակցություն ՀԱՄԱՍ, եմենցիները անգլոսաքսերի դեմ կոնկրետ ռազմական գործողություններ սկսեցին: Այսինքն ԱՄՆ վերոնշյալ աշխարհատնտեսական նախագիծը, արաբական աշխարհի կողմից որպես նեոգաղութատիրական էքսպանսիոնիզմի քայլ է դիտարկվում, որը երկարաժամկետ հեռանկարով տարածաշրջանում քաղաքակրթական հակամարտության առիթ է հանդիսանում:

Աշխարհի քաղաքական քարտեզը [2, էջ 140] այն պատմական դաշտն է (հարթություն է), որտեղ իրական և հիփոթեթիկ առանցքները, ազդեցության կենտրոնները, բևեռները և այլն են դիտարկվում, որոնք իրենց աշխարհաքաղաքական իրավիճակներն ու ռազմական քաղադրիչներով միահյուսված աշխարհաքաղաքական էքսպանսիոնիստական առաջխաղացումները խաղարկելով, պատմության մեջ բազմակի անգամ ոչ միայն տարածաշրջանային, այլ նաև գլոբալ մասշտաբների արյունալի հակամարտությունների են հանգեցրել:

Օրինակ՝ ՌԴ տարանցիկ ենթակառուցվածքները աշխարհագրորեն առավել մրցունակ են Եվրոպայի և Ասիայի միջև բեռնափոխադրման հոսքերը յուրացնելու համար: Մասնավորապես՝ Եվրոպա – Միջերկրական ծով – Սուեզի ջրանցք – Կարմիր ծով – Հնդկական օվկիանոս – Հարավ Արևելյան Ասիա (Չինաստան) Ճապոնիա երթուղին, Ռուսաստանի միջով անցնող տարանցիկ երթուղու երկարության համեմատ մոտ 1/3 անգամով ավելի երկար ու բարձր ծախսունակությամբ է բնութագրվում, ինչպես նաև ռազմական բախումների առկայությամբ:

Ընթացիկ աշխարհաքաղաքական պայմանները, հատկապես Ուկրաինայում հատուկ ռազմական գործողությունների մեկնարկից հետո: Արևմտյան քաղաքակրթական կոալիցիայի պատժամիջոցներով քաղաքականությունը, հենց Ռուսաստանի միջով եվրազիական բեռնափոխադրման հոսքերը կրճատելուն են ուղղված: Այսինքն՝ Ռուսաստանի հանդեպ այսօր դիտավորյալ ոչ միայն սահմանափակումներ են օգտագործվում, այլ փաստացիորեն արտասահմանյան բարձր տեխնոլոգիաներով ապրանքների հանդեպ ամբողջ մուտքն են փորձում փակել: Այն բարձր տեխնոլոգիաների, որոնք արդեն գլոբալ բնույթ են կրում և ցանկացած երկրի համար ժամանակակից աշխարհում պրոգրեսիվ զարգացման հիմք են հանդիսանում:

19 Այդ խնդիրը Վ.Մ. Կուտինայի աշխատությունում է բավական հաջողակ լուծում ստացել (տես. Կուտինա Վ.Մ. Հրահանգ. էջ 106-121):

Արևմտյան քաղաքակրթական կոալիցիայի կողմից նման մոտեցումը, նաև Հարավային Կովկասում կիրառվեց, երբ իր հոչակած արժեքների քողի տակ, առաջնահերթությունը աստիճանաբար աշխատանքի բաժանման իր համակարգը սնող ենթակառուցվածքների անվտանգ շահագործմանը տրվեց: Փաստացիորեն իրենց կողմից հոչակված արժեքները՝ Հայ հասարակության պառակտմանն էր ուղղված, որն այդ նույն քաղաքակրթական կոալիցիայի անդամ Թուրքիայի համար, պատերազմական գործողություններ իրականացնելու աշխարհաքաղաքական գործիքի վերածվեց: Արդյունքում, ՀՀ համամարդկային արժեքներ քարոզող Արևմտյան քաղաքակրթական կոալիցիան, ոչ միայն ՀՀ աշխարհատնտեսական պատերազմ տեղայնացրեց, այլ նաև, մեղմ ասած, գործնականում Մեծ Թուրան կառուցելու գաղափարախոսության աջակցեց:

Ո՞րն է խնդիրը: Չէ, որ, թվում է, թե դրանք աշխարհաքաղաքական գործիքի վերածվող տարբեր արժեհամակարգերից բխող գաղափարախոսություններ են, սակայն կարծում եմ, որ դա, այնուամենայնիվ, նեոլիբերալ հայացքներով բարեկեցության աշխարհաքաղաքական հարացույցի հետ է կապված, որը XX դարի արատավոր ժառանգությամբ գաղութներ թալանելու տրամաբանությամբ է ձևակերպվում: Սա արդեն ժամանակակից Արևմտյան քաղաքակրթական կոալիցիայի աշխարհատնտեսական էքսպանսիոնիստական [1, էջ 110] էությունն է փաստում: Համաշխարհային համակարգը շարունակաբար վերակառուցելով և բարձր աշխարհաֆինանսական ու աշխարհատնտեսական տեխնոլոգիաներ օգտագործելով, ի օգուտ իրեն համաշխարհային եկամուտը յուրացնելու համար: Ինչի համար էլ տարատեսակ պատժամիջոցներով փորձում է միջազգային իրավունքը ինչ-որ «կանոններով» հիմնավորված «կարգով» փոխարինել:

Աշխարհատնտեսական քարտեզի էջերի վերոնշյալ փաստարկները ամփոփելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ այսօր աշխարհում շատ լարված համաշխարհային օրակարգ է ընթանում՝ ագրեսիվ համաշխարհային օրակարգ: Ինչի արդյունքում աշխարհն այսօր ոչ այնքան դյուրին հավասարակշռվածության մեջ է հայտնվել, երբ առավել բարենպաստ տնտեսական ֆոնը բազում աշխարհաքաղաքական ռիսկերով են աղավաղվում: Եվ մենք դա տեսնում և հիանալի հասկանում ենք, որ դրանք միայն տեղային հակամարտությունների արդյունք չեն, ոչ էլ իրենց շահերի համար հակամարտող երկու ազգային պետությունների: Ինչպես նաև տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական հավասարակշռվածություն հաստատելու հակամարտություն: Խնդիրը առավել լայն ու հիմնարար է՝ խոսքը սկզբունքների մասին է, որի վրա նոր բազմաբևեռ աշխարհակառույցն է իր օրինաչափ հակասություններով աստիճանաբար ձևավորվում:

Եվ այդ հակասությունների ֆոնի տակ, հատկապես քաղաքակրթական տարբերություններ են արտացոլվում, էթնոազգային համակարգերի սահմանները ցուցադրելով, որոնք ապրիորի հետարդյունաբերական վերափոխումներին դիմակայելով, այն արժեքներն են պահպանում, որոնք Արևմտյան քաղաքակրթական կոալիցիայի արժեքներից են տարբերվում: Այդ արժեքների հիմքում համաշխարհային վերարտադրության ցիկլի անբաժանելի մաս հանդիսացող համընդհանուր համակարգային սկզբունքներն են ընկած – էթնոազգային, բարոյա-էթիկական, կրոնական և այլն, որոնք ոչ միայն բարձր տեխնոլոգիական մակարդակում ապրանքային զանգվածի վերարտադրություն են ապահովում, այլ նաև այդ ապրանքային զանգվածն են էթնիկական, մշակութային առանձնահատկություններով լրացնում: Ինչպես նաև կյանքի որակ են վերարտադրում այն տնտեսական տարածքներում, որոնց միջով համաշխարհային վերարտադրական հոսքագծերն են անցնում: Այդ տնտեսական տարածքները, ըստ ժուսական աշխարհատնտեսական դպրոցի էթնոտնտեսական համակարգեր են կոչվում, [2, էջ 508] որոնք աշխարհատնտեսական կառույցին

կայունություն հաղորդող հիմնական հենասյուներն են, այսպես ասած կարկասն են հանդիսանում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Кочетов Э.Г. Геоэкономический (глобальный) толковый словарь (Основы высоких геоэкономических технологий современного бизнеса): Сборник стратегических понятий новелл. – Екатеринбург: ОАО «ИПП «Уральский рабочий», 2006. – с. 504:
2. Е.Г.Кочетов ГЕОЭКОНОМИКА освоение мирового экономического пространства: Учебник для вузов. – М.: Нопма, 2006. – 528 с.
3. Кочетов Э.Г. «Миланский Меморандум»: зримое воплощение фундаментальных гуманитарных заделов (мир входит в неоэкономическую модель развития) // Информационно-аналитический портал www.viperson.ru, 05.12.2012. Կամ տես հուշագիրը http://www.west-east.org/bocconi/index.php?option=com_content&view=article&id=360&Itemid=167
4. Է.Գ.Վոչետով Գլոբալ ուսումնասիրություններ ինչպես աշխարհատնտեսություն, ինչպես իրականություն, ինչպես աշխարհակառույց: Մ.: Հրատարակչական խումբ “Ռոզգոնս” ԲԲԸ, 2001; նույնտեղը Աշխարհատնտեսություն (համաշխարհային տնտեսական տարածության յուրացում) Մ.: НОРМ 2006:
5. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/economic_diplomacy/1537456/
6. <https://regnum.ru/news/economy/3443371.html>
7. https://www.mid.ru/ru/activity/coordinating_and_advisory_body/head_of_subjects_council/materialy-o-vypolnenii-rekomendacij-zasedanij-sgs/xxxvi-zasedanie-sgs/1767163/
8. <https://www.finam.ru/publications/item/lidery-g20-prizyvayut-obespechit-postavki-udobreniy-iz-rossii-v-ramkakh-chernomorskoy-initsiativy-20230909-1930/>
9. Астана доклад Глазьева и др. “К УСТОЙЧИВОМУ РОСТУ ЧЕРЕЗ СПРАВЕДЛИВЫЙ МИРОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОРЯДОК”., 2012. №2.
10. <https://finance.rambler.ru/economics/51912151-rf-budet-rabotat-v-briks-nad-edinitsey-raschetov-dlya-resheniya-problem-konvertatsii/>
11. <https://www.ebrd.com/documents/strategy-and-policy-coordination/public-information-policy-implementation-2009.pdf?blobnocache=true>.
12. <https://www.ebrd.com/documents/strategy-and-policy-coordination/public-information-policy-implementation-2010.pdf>.
13. <https://www.ebrd.com/documents/evaluation/sustainable-infrastructure-in-advanced-transition-countries.pdf?blobnocache=true>
14. Главы государств ЕАЭС подписали Декларацию о дальнейшем развитии экономических процессов «Евразийский экономический путь» (eaeunion.org):
15. <https://www.interfax.ru/business/938331>
16. <https://frankmedia.ru/152015>
17. <https://regnum.ru/news/economy/3443371.html>:
18. <https://news.bloomberglaw.com/daily-tax-report-international/global-tax-overhaul-endorsed-by-130-nations-as-deal-gets-closer>:
19. <https://myanmar.iiss.org/analysis/rohingya/> կամ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/19503073>:
20. <https://www.ebrd.com/documents/strategy-and-policy-coordination/public-information-policy-implementation-2009.pdf?blobnocache=true>:
21. <https://www.ebrd.com/documents/strategy-and-policy-coordination/public-information-policy-implementation-2010.pdf>:
22. <https://www.ebrd.com/documents/evaluation/sustainable-infrastructure-in-advanced-transition-countries.pdf?blobnocache=true>:

THE ROLE OF IT AUDIT IN TERMS OF FINANCIAL DATA SECURITY

ANNA BAYADYAN

Armenian State University of Economics,
Head of Postgraduate Division,
PhD in Economics, Associate Professor
bayadyananna82@gmail.com

Abstract

Strict data privacy and security rules, growing cyber threats, digital transformation, remote work, globalization and new technologies are becoming important and relevant research topics day by day. This growing importance, in turn, highlights the need for a sustainable audit process to protect organizations and their stakeholders from evolving risks.

Due to the rapid development of technology, the ever-present threat of cyber attacks, and a complex web of regulations, IT auditing is currently important and relevant.

Cyber attacks, data breaches and information theft have become widespread, making data security a top priority. Information is a valuable asset on which organizations rely for decision-making, cooperation with clients and even competitive advantages. It is so important that in today's digital world the data are often called the new oil.

The purpose of the paper is to present the vulnerability of an organization's financial data, to disclose potential risks as well as ~~and~~ security measures.

The data used in the article are taken from Audit Board, Verizon organization reports, General data protection regulation (GDPR) official website, and also a number of other websites and reports.

The statistics covers the period from 2019 to 2023 evaluating according to annual basis. In the research, as a statistical source, are used the "Focus on the Future Report" (Auditboard 2024), "Data Breach Investigations Report" (DBIR 2020-2023), as well as statistics on penalties of the "General Data Protection Regulation" (GDPR) (as of 1 November 2023).

The aim of the study is also to measure various technological achievements, data security measures, compliance requirements and operational efficiency. In addition, the study will assess the adaptability of audit methodologies in the context of modern and fast-growing technologies. Analyzing these variables and their impact on the results of the audit, the study seeks to provide valuable information on the dynamic field of audit of information systems, to identify factors that affect the quality of audit and technological flexibility of the organization.

Keywords and phrases: Data Privacy, Data Vulnerability, Qualification Comparative Analysis (QCA), Cyber Security, Regulation.

SS ԱՌԻԴԻՏԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒՄԸ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՄԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԱՆՆԱ ԲԱՅԱԴՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
ասպիրանտուրայի բաժնի պետ,
տնտեսագիտական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
bayadyananna82@gmail.com

Համառոտագիր

Տվյալների գաղտնիության խիստ կանոնակարգերն ու անվտանգությունը, աճող կիրքեր սպառնալիքները, թվային վերափոխումը, հեռահար աշխատանքը, գլոբալիզացիան և զարգացող տեխնոլոգիաները օրեցօր դառնում են հետազոտության կարևոր և արդիական թեմա: Այս աճող կարևորությունն էլ իր հերթին ընդգծում է աուդիտի կայուն գործընթացի անհրաժեշտությունը՝ կազմակերպություններին և նրանց շահագրգիռ կողմերին զարգացող ռիսկերից պաշտպանելու համար:

Տեխնոլոգիայի արագ զարգացմամբ, կիրքերի արձակումների մշտապես առկա սպառնալիքով և կանոնակարգերի բարդ ցանցով պայմանավորված, տեղեկատվական համակարգերի աուդիտը ներկայումս կարևոր և արդիական է:

Կիրքերի արձակումները, տվյալների խախտումները և տեղեկատվության գողությունը դարձել են համատարած՝ դարձնելով տվյալների անվտանգությունը գերակա խնդիր: Տեղեկատվությունը արժեքավոր ակտիվ է, որի վրա կազմակերպությունները հենվում են որոշումներ կայացնելու, հաճախորդների հետ համագործակցության և նույնիսկ մրցակցային առավելությունների համար: Այդ այնքան կարևոր է, որ այսօրվա թվային աշխարհում տվյալներն հաճախ անվանում են նոր նավթ:

Հողվածի նպատակն է կազմակերպության ֆինանսական տվյալների խոցելիության, հնարավոր ռիսկերի բացահայտման և անվտանգության պահպանման միջոցառումների ներկայացումը:

Հողվածում օգտագործված տվյալները վերցված են «AuditBoard», «Verizon» կազմակերպությունների հաշվետվություններից, «General data protection regulation» (GDPR)-ի պաշտոնական կայքից, և մի շարք այլ կայքերից և հաշվետվություններից:

Վիճակագրական տվյալները ներառում են 2019 թվականից մինչև 2023 թվականի տվյալներ և զնահատվում են տարեկան կտրվածքով: Որպես վճարվողական աղբյուր հետազոտությունում հանդիսացել են «Focus on the Future Report» (Auditboard 2024), "«Data Breach Investigations Report» (DBIR 2020–2023) հաշվետվությունները, ինչպես նաև «General Data Protection Regulation» (GDPR)-ի տուգանքների վիճակագրական տվյալները (2023թ. նոյեմբերի 1-ի դրությամբ):

Հետազոտության նպատակն է նաև չափել տարբեր տեխնոլոգիական առաջընթացները, տվյալների անվտանգության միջոցները, կանոնակարգային համապատասխանության պահանջները և գործառնական արդյունավետությունը: Բացի այդ՝ ուսումնասիրությունը կզնահատի աուդիտի մեթոդոլոգիաների հարմարվողականությունը ժամանակակից և արագ զարգացող տեխնոլոգիաների համատեքստում: Վերլուծելով այս փոփոխականները և դրանց ազդեցությունը աուդիտի արդյունքների վրա՝ հետազոտությունը ձգտում է արժեքավոր պատկերացումներ տալ տեղեկատվական համակարգերի աուդիտի դինամիկ ոլորտի մասին, բացահայտել գործոնները, որոնք ազդում են աուդիտի որակի և

կազմակերպության տեխնոլոգիական ճկունության վրա:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ տվյալների գաղտնիություն, տվյալների խոցելիություն, որակավորման համեմատական վերլուծություն (QCA), կիրերանվտանգություն, կանոնակարգ:

РОЛЬ ИТ–АУДИТА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ФИНАНСОВЫХ ДАННЫХ

АННА БАДЯН

Армянский государственный экономический университет
Заведующий отделом аспирантуры,
Кандидат экономических наук, доцент
bayadyananna82@gmail.com

Аннотация

Строгие правила конфиденциальности и безопасности данных, растущие киберугрозы, цифровая трансформация, дистанционная работа, глобализация и новые технологии становятся важной и актуальной темой исследований с каждым днем. Это растущее значение, в свою очередь, подчеркивает необходимость устойчивого процесса ревизии для защиты организаций и их заинтересованных сторон от меняющихся рисков.

В связи с быстрым развитием технологий, постоянной угрозой кибератак и сложной сетью правил, аудит ИТ в настоящее время важен и актуален.

Широко распространенные кибератаки, утечка данных и кража информации – все это делает безопасность данных одним из главных приоритетов. Информация является ценным ресурсом, на который организации опираются при принятии решений, сотрудничестве с клиентами и даже при наличии конкурентных преимуществ. Это настолько важно, что в современном цифровом мире данные часто называют «новой нефтью».

Целью статьи является представление уязвимости финансовых данных организации, раскрытие потенциальных рисков и мер безопасности.

Данные, использованные в статье, взяты из официального сайта "AuditBoard", отчетов организации "Verizon", Общих правил защиты данных (GDPR) и ряда других веб-сайтов и отчетов.

Статистические данные охватывают период с 2019 по 2023 год и оцениваются на ежегодной основе. В исследованиях в качестве статистического источника использовались "Focus on the Future Report" (Auditboard 2024), "Data Investigations Research Report" (DBIR 2020–2023), а также статистические данные о штрафных санкциях по "General data protection regulation» (GDPR) (по состоянию на 1 ноября 2023).

Целью исследования также является измерение различных технологических достижений, мер безопасности данных, требований соблюдения нормативных требований и операционной эффективности. Кроме того, в исследовании будет оценена адаптируемость методологий аудита в контексте современных и быстрорастущих технологий. Анализируя эти переменные и их влияние на результаты аудита, исследование стремится дать ценную информацию о динамичной

области аудита информационных систем, выявить факторы, влияющие на качество аудита и технологическую гибкость организации.

Ключевые слова и фразы: конфиденциальность данных, уязвимость данных, квалификационный сравнительный анализ (QCA), кибербезопасность, регулирование.

Introduction

The complexity and frequency of cyber threats have reached unprecedented levels. These threats come in many forms (malware, phishing, ransomware, etc.), and the associated data loss can have devastating consequences. They not only lead to financial losses, but also tarnish the reputation of the organization. The consequences of a data breach can lead to loss of customer trust and legal consequences. The purpose of the audit is to identify and prevent vulnerabilities used by cybercriminals.

One of the reasons for the importance of the topic is the need for information systems to comply with regulations, regulatory requirements, and standards.

In an ever-evolving digital world, data protection rules have become an important element. They regulate the process of data processing and protection in organizations. Various regions and countries have adopted strict data protection laws to protect individuals' privacy and data. Organizations must ensure that their data processing practices are consistent with these laws. However, the sole purpose of complying with these standards is not to avoid legal penalties, it also concerns respecting the rights of individuals to privacy and maintaining the trust of customers and stakeholders.

Data security measures are crucial to ensure the accuracy and completeness of the information being verified, which allows auditors to justify their estimates and judgments.

The complexity of data security has increased significantly with the rise of interconnected and cloud systems and remote work. Auditors challenges such as understanding the technical nuances of various security systems, encryption methods, and access controls. The pandemic has shown that the transition of organizations to the digital field is essential for operations. Companies that have been slow to adapt to these changes have been more vulnerable than those that have already converted to digital technology and thus gained an advantage over their predecessors. At that time, most senior managers focused on the risks and benefits of digitalization.

To accelerate this digital shift, many businesses have started to actively use low-code/no code processing platforms.

These platforms allow non-technical workers to create software without any programming knowledge. They played a critical role during the pandemic by rapidly deploying critical solutions. But all this has its risks – there is a balance to be kept. There are cases when applications are created by staff without technical knowledge. This may cause a shortage of qualified staff. The greatest risk is that it may lead to a lack of control over digitization efforts, potentially causing security and confidentiality problems.

Based on the results of the research, conclusions were made about the quality of IT audit and the factors that significantly affect the results.

Presented the risks in the IT audit process and made recommendations to mitigate those risks and improve the effectiveness of the audit process.

Methodological foundations

In today's environment, IT audit plays an important role in helping the organization to deal with cyber security risks by providing independent and objective confirmation of effective and necessary controls and helping management to understand the challenges

of the virtual world [1, pg. 561–571].

The continuous development of information technology has changed the way organizations operate in many processes. Pen and paper for manual transactions opened the way for computer programs to enter data online. Cabinet locks and keys have been replaced by passwords and identification codes that restrict access to electronic files. The introduction of innovative technologies has helped organizations to increase the efficiency of their business processes and significantly improve their data processing and transmission capabilities, but has also revealed new vulnerabilities that need to be monitored.

Precisely because a human is a weak link in the chain of cybersecurity, no amount of money, technology or equipment can provide complete protection from cyberattacks. Organization's networks and data will not be secure unless employees adhere to well-defined security policies and practices, and participate in cybersecurity training and education [2, pg. 1].

The head of internal audit of one of the five largest banks in Switzerland said "You can't wait for the crisis. People should know what to do in case of emergency" [3, pg. 30].

Internal audit should ensure that such digital projects, regardless of their size, meet the same standards and receive the same oversight as other projects managed by the IT department [4, pg. 14].

Over the past few years, cybersecurity as a result of the pandemic and its aftermath, has been at the top of the annual reports of the European Confederation of Internal Audit Institutes (ECIIA) as a risk facing organizations. However, the geopolitical generalizations of the past two years and the new momentum and widespread dissemination of the latest technologies have further increased the importance of data security.

Because hackers can now threaten critical infrastructure and even people's lives, internal auditors must respond faster than ever. These attacks target critical infrastructure, such as hospitals or energy suppliers, which can lead to real death [5, pg. 35].

The online world is now more dangerous than ever. Hacking has become more professional and many attacks are more sophisticated. State-sponsored entities use so-called clean-up attacks to crack cyber-defense and destroy affected organizations. They are rare, but have become more frequent since the war in Ukraine.

As wars increasingly take place both on the Internet and on the battlefield, organizations need to assess how geopolitical events can damage not only business, but also critical infrastructure. One of the Swedish CAE said at the roundtable of the report that cyber attacks increased immediately after the government announced its intention to join NATO. In addition, in the context of all this, threats to the global underwater network of cables that provide most of the Internet may also increase [6, pg. 16].

As already highlighted, all this has been especially aggravated after the war in Ukraine, when the number of ransomware attacks, according to research by Sophos 22, increased by 80% compared to the previous year. According to research, the average price of recovering stolen data increased from \$170,000 to \$812,360 [7].

Organizations that have not yet faced serious incidents should recognize that the issue in cybersecurity is not a question of "if" (if attacked...), but "when" [8, pg. 7].

Chief Audit Executives at the Risk in Focus 2023 roundtable agreed that the risk of ransomware attacks continues to pose a risk to business.

In recent years, organizations have begun to use cloud services more and to store their data in cloud storage. It has both positive (specialized and modern security systems, reduction of security related costs, etc) and negative aspects and risks (for example, Amazon Web Services experienced power outages in 2021 that caused problems in

parts of the United States, disrupting critical infrastructure of customer organizations) [9, pg. 5].

There are several key regulatory initiatives within the European Union, including the General Data Protection Regulation (GDPR) and more recent EU regulations such as the Data Act, the EU Cyber Resilience Act, NIS2 and the Digital Operational Resilience Act (DORA). These regulations are critical to increasing the importance of cybersecurity and sustainable data management by promoting a common understanding of risks in this area. For example, DORA, which applies to financial institutions in the European Union, requires that they address “reasonably identifiable” IT risks that could threaten their networks by covering potential vulnerabilities, such as data leaks and artificial intelligence (AI) application bias.

NIS2 establishes a new mandatory level of measures to prevent cyber incidents from October 2024. These include risk analysis, information security, cybersecurity training, multi-factor and continuous authentication solutions. The idea is that measures should be standardized across Europe and fines imposed in cases of non-compliance [10, pg. 32].

Research methods

The analysis practically aims to identify the weak links of the organization’s management and to improve the managerial functions. It can be said that it evaluates how effectively the organization’s management team uses its strategic and tactical capabilities and resources [11, pg. 34–35].

The research included qualitative analysis. Qualitative analysis examines opinions, viewpoints and situations rather than specific figures that may be presented in charts or tables [12, pg. 2].

Qualitative Comparative Analysis (QCA) allows to estimate cause-effect relationships without resorting to statistical analysis. It is effective when there is insufficient data for quantitative analysis [13, pg. 14].

Another distinctive feature of QCA is the ability to study an equivalence to establish multiple causal explanations of the same phenomenon (different determinants for a certain value of the target indicator).

Thus, QCA is aimed at finding and forming not one averaged model that provides a general explanation for all objects, but several options for the determinants of the same phenomenon that are characteristic of different subgroups of objects [14, pg. 2].

There are different approaches to systems analysis. During the development of information systems (according to the Waterfall model, in other words, a top-down approach), the system analysis should consist of the following steps:

feasibility study aimed at identifying the economic, social, technological and organizational feasibility of the project,

Identifying the requirements of the end users of the system, specifying the scope and details of the project. As a rule, it is accompanied by interviews, questionnaires or observation of the functioning of the existing system.

Determine how end users should operate the system.

Another point of view will clarify the phase game actions. This standard divides systems analysis into five phases:

- Determination of borders
- Analysis of problems
- Analysis of necessary conditions
- Logical plan
- Decision analysis

The comparative method as generally applicable is classified as a general research method. It is empirical in its functionality and methods of use.

In applied research, the comparative method is used as the main method of classification, typology, evaluation and generalization. It allows distinguishing the common and distinctive features and properties of the studied objects and their development processes.

Results

As already mentioned, the integrity and reliability of an IT audit are highly dependent on the security of the underlying data. Data breaches and inadequate security measures can have a profound and multifaceted impact on audit outcomes. The possible areas of violations and the scope of their impact are presented below:

Direct impact on data integrity – Data breaches can lead to significant data loss or unauthorized modification. This not only compromises the immediate integrity of the data, but also calls into question the overall security of the organization.

Compliance and Legal Implications – Failure to comply with regulations can have severe legal consequences, including lawsuits, fines and sanctions.

Reputation – The consequences of a breach, especially if not handled properly, can have long-lasting effects and damage stakeholder trust in the organization. The situation is exacerbated if auditors fail to identify or adequately address the root causes of the breach.

New technologies, new vulnerabilities – Evolving technologies often present new data security standards and challenges and can significantly impact auditing practices. Auditors must now also consider the safety of these new technologies, for most of which safety rules have not yet been established.

Increasing attack volumes – Technologies such as cloud computing and IoT devices expand an organization's attack surface, effectively increasing the probability and impact of data breaches. Auditors should assess how well these technologies are secured and managed.

New technologies can be used in complex cyber attacks such as APT (extended persistent threats²⁰): These threats may not be detected for a long time, which may significantly affect the accuracy of audit results.

The integration of artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) into business processes has significant implications for auditors. AI and ML systems involved in automated decision-making create new obstacles and challenges in the audit process.

AI/ML is used in various business processes, including credit scoring, fraud detection, customer service (via chatbots), supply chain management, and more.

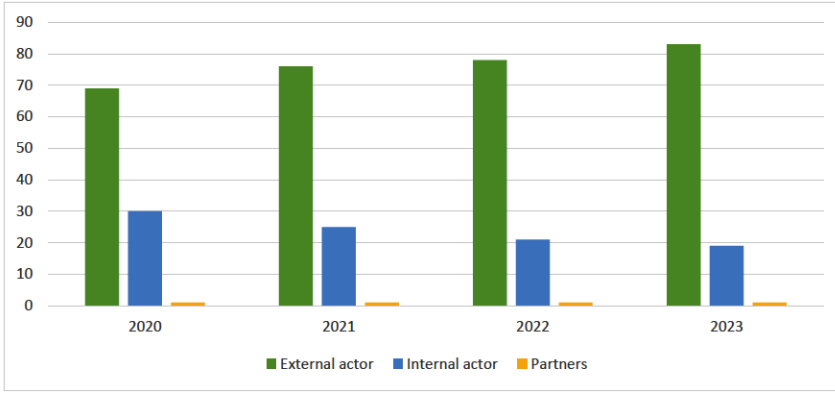
Auditors' task is to assess how effectively an organization uses its technological resources. It is necessary to assess whether the technologies used in the organization improve the capabilities of the business sector and whether these improvements are evident in the reliability of the systems.

The impact of rapidly evolving technologies on auditing is profound, requiring auditors to continually adapt and expand their skills. However, the most important problem in all this is to prevent the leakage of information belonging to the organization. Especially against the background of increasing cyber attacks (the number of attacks increased by 38% in 2022 compared to 2021) [15]. According to the Veris dictionary, entities that cause or contribute to any cyberattack incident are called "threat actors".

They are divided into three main types: external, internal, partners.

---

²⁰ Advanced Persistent Threats (APT), the characteristic of targeted attacks is that the attackers are interested in a specific company or government organization. Targeted attacks are usually well-planned and involve several phases, from reconnaissance and infiltration to destroying traces of presence.

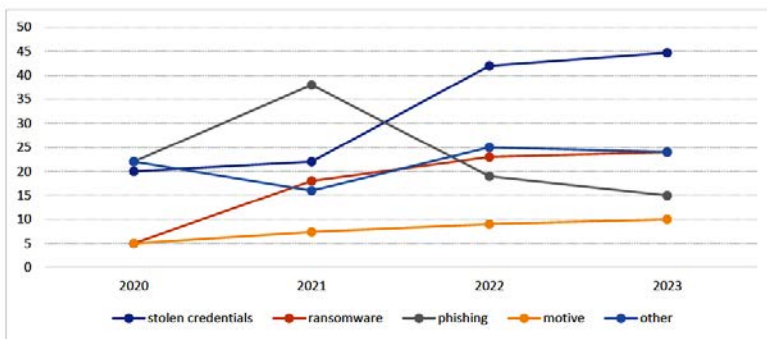
Figure 1. Cyber Attack Motives According to DBIR Reports (2020–2023) [16]

Figure 1 below summarizes the statistical data taken from the 2020–2023 DBIR reports relating to actors. The involvement of external actors in data breaches has steadily increased, from 69% to 83% in 2020–2023. Such an increase may be due to the more frequent use of digital tools and Internet-based services (especially in the conditions of the growth of remote work). Which increases the number of ways cybercriminals can gain unauthorized access.

In the case of violations attributed to internal actors, the opposite picture was observed, with a gradual decrease in the percentage from 30% to 19%. This decrease may be due to improved internal security measures, increased employee awareness, as well as tighter access controls within organizations.

Partner engagement has remained low at approximately 1% each year. This means that while security issues with business partners are not common, they are still a persistent threat, underscoring how important it is to carefully manage and protect any business relationship that involves the sharing of information.

A breach is a special type of incident where there is confirmed disclosure of data by an unauthorized party. Figure 2 presents the main types of data security breaches based on 2020–2023 DBIR reports.

Figure 2. 2020–2023 Top Forms of Data Security Breaches According to DBIR Reports [17]

The figure shows a significant upward trend in the use of stolen credentials, from 20% in 2020 to 44.7% in 2023. This indicates the growing effectiveness of cybercriminals’ ability to steal and use credentials, which may be related to the increase in the amount of confidential data on the Internet and advances in hacker technology, artificial intelligence.

There was a significant increase in ransomware in 2023 at 24%, a 19% increase from 2020 (5%), indicating that ransomware has become a more common and profitable method for attackers. This may be due to growing reliance on digital systems, making organizations more vulnerable to recurrent and frequent digital failures and increasing the likelihood that they will need to pay ransomware.

Phishing attacks peaked in 2021 and amounted to 38%, after which in 2023 they decreased significantly to 15%. The unprecedented surge was caused by the COVID-19 pandemic, which triggered an increase in phishing attacks, as cybercriminals took advantage of the uncertainty and changes in the way things worked. The sharp decrease since 2021 reflects the awareness factor among the organization’s employees about phishing attacks, improved email filtering technologies, and special programs that protect against the attacks.

Motivation remains the least common but regularly used method, with a slight increase from 5% to 10% over many years. This slight increase shows that, although prepositions are less common, they remain a sustainable tactic used by attackers.

Compliance with IT audit rules and laws is crucial to ensure data integrity and confidentiality, as well as to protect against the legal and financial consequences.

One of the most popular regulations in this area is GDPR. It entered into force on March 25, 2018 (Decision of the European Council No. 2016/679) [18, pg. 35–36], by the decision of the European Union, through which the European Parliament and the European Commission jointly implemented and implemented the protection of personal data of all persons included in the framework of the European Union. During 5.5 years, as of November 2023, 1916 violations were registered. The monetary value of the fines totaled 4,416,072,504 euros, the largest of which was registered on May 12, 2023, when the Meta located in Ireland was fined 1,200,000,000 euros. The reason was that privacy protections in the US are not equivalent to those in the EU, and Meta Ireland did not comply with GDPR requirements when transferring customers’ personal data to the US.

The table below shows the amounts and amounts of fines included in the GDPR regulation by sector.

Table 1.

Sizes and amounts of GDPR fines by sector (May 2018 – November 2023) [19]

Sector	Amount of fines (euro)	Number of fines
Media Telecommunications and Broadcasting	3,312,276,866	282
Industry and Commerce	870,243,061	430
Transport and energy	78,107,570	100
Employment	49,020,677	126
Finance insurance and consulting	43,800,158	193
Public sector and education	25,097,063	208
Accommodation and hospitality	22,487,748	63
Healthcare	16,366,209	184
Real estate	2,599,231	57
Individuals and private companies	2,036,486	261

The data suggests that certain industries have more inherent risks of a breach, or perhaps they process a larger volume of personal data, leading to higher fines if a breach occurs.

The data in Table 2 shows that the most common violations are related to the main requirements of the GDPR: legal basis for processing, compliance with general principles and ensuring information security. These violations are not only frequent, but also result in significant fines, reflecting their importance to regulators. The most common violation is processing data with insufficient legal grounds, which shows that many companies process data without adequate legal justification.

The second most common violation is non-compliance with the general principles of data processing. It has the highest total fines, influenced by large fines against Amazon and Eta.

Table 2.

5 most common sizes and number of GDPR fines by types of violations (May 2018 – November 2023) [20]

Types of violations	Amount of fines (euro)	Number of fines
Failure to comply with general data processing principles	2,036,593,079	533
Insufficient legal basis for data processing	1,649,046,212	607
Insufficient technical and organizational measures to ensure information security	383,375,975	347
Unsatisfactory compliance with information obligations	237,304,420	184
Insufficient respect for the rights of data subjects	98,199,170	188

In the third place are insufficient technical and organizational measures for information security. Companies are often fined for not adequately protecting personal data. This means they may not have strong security to stop hacking and data leaks.

As a result of insufficient compliance with information obligations, many companies face difficulties by not telling people exactly how they use their personal data.

During 5 years, 188 cases of inadequate enforcement of data subjects' rights were found under the GDPR, where companies did not respect people's privacy rights by not allowing them to see or edit their data.

Conclusion: In conclusion, the analysis makes it clear that an effective IT audit is critical to ensuring data integrity and security in the digital environment. As well as highlighting the importance of auditors keeping pace with technological advances and adapting to emerging challenges, a dynamic and comprehensive audit approach is key to preventing data breaches and maintaining trust in digital infrastructure.

As technology develops, so do the threats to data security. Auditors must continually update their knowledge of both the latest threats and security solutions. Which includes developments in cybersecurity, encryption technologies, and detection and threat response mechanisms. Auditors play an active role in risk management, not only evaluating current security measures, but also suggesting ways to improve and predicting potential future vulnerabilities. In addition, auditors should regularly inform stakeholders of the importance of data security.

Auditors must constantly keep abreast of the ever-evolving technological environment. Along with the technologies, new regulations are being developed, and regular knowledge updates are important. Auditors must ensure that organizations are not only compliant with current regulations, but also be prepared for future legislative changes. It requires regular training and adaptation of audit methodologies.

In summary, the study of the application of automation and AI in the IT audit

process can conclude that the correct application of the latter can increase the effectiveness of audits performed, reduce human error and allow auditors to focus on more complex aspects of the audit. They can also provide more comprehensive data analysis and improve overall audit effectiveness.

References

1. Աննա Բայադյան, «ՏՏ առդիտի որակի գնահատման շրջանակներում կիրառված տանգոյան ռիսկերը ժամանակակից թվային աշխարհում»: ՀՊՏՀ 28-րդ գիտաժողովի նյութեր «ՀՀ տնտեսության զարգացման առաջնահերթությունները. ներքին և արտաքին մարտահրավերներ» ժողովածու, Երևան 2021թ., էջ 561-571:
2. Gopikrishna Butaka, "Is Cyberspace Secure From Humans?". 22 september 2021, 7 pg. <https://www.isaca.org/-/media/files/isacadp/project/isaca/articles/journal/2021/volume-5/is-cyberspace-secure-from-humans-joa-eng-0921.pdf>
3. ECIIA: Risk in Focus: 2022: Hot Topics for Internal Auditors. An internal audit perspective. September 2021, 43 pg. <https://www.ecia.eu/wp-content/uploads/2021/09/FINAL-Risk-in-Focus-2022-V11.pdf>
4. ECIIA: Risk in Focus: 2022: Hot Topics for Internal Auditors. Accelerated digitalization and low-code adoption, September 2021, 43 pg. <https://www.ecia.eu/wp-content/uploads/2021/09/FINAL-Risk-in-Focus-2022-V11.pdf>
5. ECIIA: Risk in Focus: 2023: Hot Topics for Internal Auditors. Auditing at the speed of crime. September 2021 pg. 48. <https://www.iaa.org.uk/media/1692518/risk-in-focus-2023.pdf>
6. ECIIA: Risk in Focus: 2024: Hot Topics for Internal Auditors. More dangerous. September 2023, pg. 34. https://www.ecia.eu/wp-content/uploads/2023/09/CIIA-Risk-in-Focus-2024_final-web.pdf
7. Sally Adam. "The State of Ransomware 2022", Sophos, April 2022. <https://news.sophos.com/en-us/2022/04/27/the-state-of-ransomware-2022/>
8. ECIIA: Risk in Focus: 2022: Hot Topics for Internal Auditors. An internal audit perspective. September 2021, 43 pg. <https://www.ecia.eu/wp-content/uploads/2021/09/FINAL-Risk-in-Focus-2022-V11.pdf>
9. Nick Barrickman " Power outage in Amazon's cloud service disrupts technology throughout the United States", 10 December 2021, 11 pg. <https://www.wsws.org/en/articles/2021/12/11/amaz-d11.html>
10. ECIIA: Risk in Focus: 2024: Hot Topics for Internal Auditors. Cybersecurity and data security, More regulation. September 2023, pg. 34. https://www.ecia.eu/wp-content/uploads/2023/09/CIIA-Risk-in-Focus-2024_final-web.pdf
11. Առդիտ (տեսական և գործնական մոտեցումներ), Ա.Ճուղուրյան, Լ.Գրիգորյան, Գ.Արարյան, 2023թ., 168 էջ:
12. Eva Thomann "Qualitative Comparative Analysis for comparative policy analysis", November 2020, 23 pg. DOI:10.4337/9781788111195.00023
13. Arlik Thiem "Qualitative Comparative Analysis (QCA)". August 2022, 22 pg. DOI: 10.4337/9781839101014.00044
14. А.В. Кученкова., О МЕТОДЕ КАЧЕСТВЕННОГО СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НЕЧЕТКИХ МНОЖЕСТВ". Вестник РГТУ. 2014. №4. С. 42-54.
15. Check Point Research Team "Check Point Research Reports a 38% Increase in 2022 Global Cyberattacks". January 5, 2023. <https://blog.checkpoint.com/2023/01/05/38-increase-in-2022-global-cyberattacks/>
16. <https://www.verizon.com/business/resources/T8c5/reports/2023-data-breach-investigations-report-dbir.pdf>
17. <https://www.verizon.com/business/resources/T8c5/reports/2023-data-breach-investigations-report-dbir.pdf>
18. "REGULATION (EU) 2016/679 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation)". Official Journal of the European Union. 27 April 2016, 88 pg. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679>
19. <https://www.enforcementtracker.com/?insights#:~:text=Nov%202023%E2%82%AC%204%2C416%2C072%2C504%2019>
20. <https://www.enforcementtracker.com/?insights#:~:text=Nov%202023%E2%82%AC%204%2C416%2C072%2C504%2019>

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЦЕНТР
INTERNATIONAL SCIENTIFIC-EDUCATIONAL CENTER

**ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԵՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ**

**ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԳՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ**

ՄԱՅԻՍԻ 31, 2024

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

**СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ**

31 МАЯ, 2024

**CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS FOR
DEVELOPMENT OF RESEARCH EDUCATION**

**INTERNATIONAL CONFERENCE COLLECTION
OF SCIENTIFIC ARTICLES**

31 MAY 2024

Ժողովածուի պատասխանատու
և գլխավոր խմբագիր՝ ՆԱԻՐԱ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

Չափսը՝ 70X100 1/16
Ծավալը՝ 39.125 պայմ. տպ. մամուլ

Համակարգչային ձևավորումը՝ «Ավարդ Օհանջանյան Վ.» ԱԶ

ISBN 978-9939-1-1866-6

9 789939 118666